SOSYAL, BEŞERİ VE İDARİ BİLİMLER

ALANINDA AKADEMİK ÇALIŞMALAR

CİLT 2

EDİTÖR:Dr. Öğr. Üyesi
Hasan Selim KIROĞLU

gece kitaplığı

İmtiyaz Sahibi / Publisher • Yaşar Hız
Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • Eda Altunel
Editör / Edıtor • Dr. Öğr. Üyesi Hasan Selim Kıroğlu
Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Karaf Ajans

Birinci Basım / First Edition • © Haziran 2020
ISBN • **978-625-7884-60-0**

© copyright
Bu kitabın yayın hakkı Gece Kitaplığı'na aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin
almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Gece Kitaplığı.
Citation can not be shown without the source, reproduced in any way
without permission.

Gece Kitaplığı / Gece Publishing
Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak
Ümit Apt. No: 22/A Çankaya / Ankara / TR
Telefon / Phone: +90 312 384 80 40
web: www.gecekitapligi.com
e-mail: gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume
Sertifika / Certificate No: 47083

Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar -II

Cilt 2

Editör

Dr. Öğr. Üyesi Hasan Selim Kıroğlu

gece kitaplığı

İÇİNDEKİLER

Bölüm 28

MOBBİNG DAVRANIŞI VE BU DAVRANIŞIN ÜÇ FARKLI PERFORMANS (GÖREV PERFORMANSI, BAĞLAMSAL-İÇERİKSEL PERFORMANS VE İŞE GELMEME) ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİ ARAŞTIRMAYA YÖNELİK BİR LİTERATÜR ÇALIŞMASI

Şaban ESEN, Taha ÇİFTÇİ 1

Bölüm 29

MESLEK ODALARININ SOSYAL SORUMLULUK PROJELERİNE YAKLAŞIMI: BURSA İLİ ÖRNEĞİ

Naime Nihal ALTINTAŞ , Şule TURHAN..... 17

Bölüm 30

İSLAM TOPLUMLARINDA MODERNLEŞME ÇABALARI VE ÖNCÜ MODERNİSTLER

Tacettin Gökhan ÖZÇELIK..... 37

Bölüm 31

KARİYER DANIŞMANLIĞINDA DİJİTAL KARİYER HİZMETLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Uğur KAVAL..... 53

Bölüm 32

FELSEFİ BİR PROBLEM OLARAK A PRİORİ PROBLEMİ

Umut DAĞ..... 67

Bölüm 33

THEODOR ADORNO'YA GÖRE TEORİ PRAKSİS İLİŞKİSİ VE BU İLİŞKİDE KİTLE İLETİŞİM ARAÇLARININ DURUMU

Ülhak ÇİMEN..... 87

Bölüm 34

TÜRK SİYASAL HAYATI'NDA DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ

Vahap ULUÇ..... 113

Bölüm 35

İŞTİRAKLER, İŞ ORTAKLIKLARI, BAĞLI ORTAKLIKLAR VE FİNANSAL YATIRIMLARA İLİŞKİN DEĞERLEME FARKLARININ TMS/TFRS AÇISINDAN RAPORLANMASI

Yusuf KURT, Murat KARA..... 135

Bölüm 36

KOOPERATİFLER İÇİN KURUMSAL PERFORMANS KARNESİNİN BOYUTLARI, AMAÇ VE ÖLÇÜTLERİ
Abdulkadir FASAL, Özlem BALABAN 145

Bölüm 37

ÇOKKÜLTÜRLÜLÜĞE PARADİGMA DIŞI BİR BAKIŞ: ENDÜLÜS
Ali Haydar BEŞER 165

Bölüm 38

TÜRKİYE'DE MASRHALL-LERNER KOŞULUNUN SINANMASI: 1984-2018
Ali PETEK 181

Bölüm 39

TERMAL TURİZM POTANSİYELİNİN SWOT ANALİZİ İLE DEĞERLENDİRMESİ: KÜTAHYA ÖRNEĞİ
Aslı ERGENEKON ARSLAN 197

Bölüm 40

E-ATIKLARIN MALİYETİ VE MUHASEBELEŞTİRİLMESİ
Ayşe Nur BUYRUK AKBABA 225

Bölüm 41

YARGITAY KARARLARI IŞIĞINDA KURUMSAL YÖNETİM, İÇ DENETİM VE BAĞIMSIZ DENETİM İLİŞKİSİNİN İNCELENMESİ
Barış AKSOY 239

Bölüm 42

DÜNYA TİCARET ÖRGÜTÜ'NÜN ALMANYA'NIN DIŞ POLİTİKASINA ETKİLERİ
Bedri ŞAHİN 259

Bölüm 43

GÜMÜŞHANE MUTFAK KÜLTÜRÜ VE YEMEK ÇEŞİTLİLİĞİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA
Canan TÜRKMEN,Serenay GÜRER 287

Bölüm 44

KRİZ EKONOMİSİ: 1929 BÜYÜK BUHRAN, 1973 PETROL KRİZİ VE 2008 KÜRESEL FİNANS KRİZİ BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME
Celal KIZILDERE 307

Bölüm 45

YEŞİL YÖNETİM
Esra AYDIN GÖKTEPE 325

Bölüm 46

KIBRIS'TA GİRNE DİZDARI HALİL İSYANI (1765-1766)
Erdoğan KELEŞ 339

Bölüm 47

PANDEMİ SÜRECİNDE YAŞAM DOYUMU
Fatih BAL, Esra AKCAN 381

Bölüm 48

REFİK HALİD KARAY'IN MUTFAK KÜLTÜRÜ HAKKINDAKİ YAZILARI
Fatih KÖKSAL 399

Bölüm 49

Kamu Hizmetleri Pazarlaması
Filiz ÇOPUROĞLU B. Dilek ÖZBEZEK 411

Bölüm 50

YENİLENEBİLİR ENERJİ TÜKETİMİ İLE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ: TÜRKİYE İÇİN BOOSTRAP NEDENSELLİK TESTİ
Fuat LEBE 421

Bölüm 51

DRM LİSTELERİNDE BELLEKTE UYMA DAVRANIŞI: İKİ ALTERNATİFLİ ZORUNLU SEÇİM YÖNTEMİ VE HATIRLIYORUM/BİLİYORUM DEĞERLENDİRMESİ İLE TANIMA BELLEĞİNİN İNCELENMESİ
Gökhan ŞAHİN 437

Bölüm 28

MOBBİNG DAVRANIŞI VE BU DAVRANIŞIN ÜÇ FARKLI PERFORMANS (GÖREV PERFORMANSI, BAĞLAMSAL-İÇERİKSEL PERFORMANS VE İŞE GELMEME) ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİ ARAŞTIRMAYA YÖNELİK BİR LİTERATÜR ÇALIŞMASI

Şaban ESEN[1], Taha ÇİFTÇİ[2]

1 Öğretim Üyesi, Bartın Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, Yönetim ve Organizasyon ABD, sabanesen@bartin.edu.tr
2 Yüksek Lisans Öğrencisi, Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme ABD

GİRİŞ

Örgütsel üretkenlik, verimlilik ve başarıyı belirleyen en önemli ölçütlerden birisi performanstır. Bir kurum, kuruluş ya da işyerini ayakta tutan en önemli bileşenler arasında performans vardır. Örgütsel etkinlik bir kurum yada kuruluşun eylemlerini optimum düzeyde kullanarak gerçekleştirme kabiliyetidir. Verimlik ise minimum girdi kullanarak maksimum çıktıyı elde etmek olarak tanımlanabilir. Örgütsel başarı ise belirtilen bir zaman dilimi içerisinde belirli hedeflere ulaşabilmektir.

İşletmelerde önemli ölçüde sermaye işçiler ve çalışılanlar için harcanır ve bunun geri dönüşü olarak işçi ve veya çalışanların beklenen bir seviyede performans göstermesi beklenir. Örgüt, kurum, kuruluş ve işletmelerin varlıklarını sürdürebilmesi çok önemlidir ve bu da büyük ölçüde performansa bağlıdır. Performans, işletme içinden ve ya dışından kaynaklanan sebeplerden etkileneceği gibi çalışanın kendisinden kaynaklanan sebeplerden de etkilenebilir. İşletmenin içerisindeki aydınlatma ısıtma sistemleri, makine ve teçhizatın kendisinden kaynaklanan problemler, tedarik süreci, vb. değişkenler işçi performansını etkileyen dışsal sebepler arasında gösterilebilir. Kişisel yetenek ve kabiliyetler, eğitim düzeyi, tecrübe, iş ile uyumluluk, örgütsel bağlılık, meslektaşlar arası uyum gibi faktörler ise işçinin kendisinden kaynaklanan içsel faktörlerdir.

İşletmelerde işçi performansı genel bir bütün olarak değerlendirilebileceği gibi, ayrı ayrı bileşenler olarak da ele alınabilir. Literatürde işçi performansı üç farklı kola ayrılmıştır ve bu üç farklı performansı etkileyen bileşenler de kendi içindeki farklılıklarla birlikte incelenmiştir. Bunlarında ilki görev performansı (task performance)'dır ve bu performans görev tanımlarında yer alan ilkelere göre belirlenir. Bu performans türünü etkileyen unsurlar arasında, genel olarak kişinin sahip olduğu yetenek, tecrübe, eğitim demografik özellikler ve iş koşulları yer alır. İçeriksel-bağlamsal (contextual) performans ise; bir çalışanın kendisinden doğrudan yapması istenilemeyen ve resmi olarak gerekli olmayan, fakat sergilenmesi durumunda kesinlikle takdir edilen bir davranış türüdür. İşe devam etmeme (absenteeism) ise, çalışanın sağlık durumunda ve diğer kişisel faktörlerde herhangi bir aksaklık olmamasına rağmen işe devam etmeme durumudur.

Performansın en üst düzeyde olması işletmeler tarafından arzu edilir fakat gerçekleşen durum bazen arzu edilenden farklı olabilir. İşçi/çalışan performansını etkileyen birçok içsel ve dışsal sebepler vardır. Buy sebepler arasında mobbing (psikolojik taciz/örgütsel yıldırma)davranışı son zamanlarda oldukça gündeme gelmeye başlamıştır. Personelin hem performansını hem de sağlığını önemli derecede etkileyen bu davranış, işletmeler için hem maddi hem de manevi olarak telafisi olmayan kayıplara sebebiyet vermektedir. Bu kayıplardan en büyüğü ise çalışanların performanslarında

gözlemlenen düşüş, çalıştıkları yere karşı bağlılığın azalması, sağlık sorunlarının baş göstermesi ve en son aşama olarak da çalışanın işinden istifa etmesidir.

Literatürde psikolojik taciz (mobbing) olarak adlandırılan davranış üzerine birçok çalışma vardır. Bu çalışmaların büyük bir çoğunluğu psikolojik tacizin sebepleri, bu davranışı uygulayanların kişilik yapısı, mobbinge maruz kalanın (mağdurun) sağlık durumu ve sağlığında meydana gelen problemler/bozulmalar, bu davranışın hukuki boyutu ve ispat edilme süreci ile bu davranışın çalışanın genel performansı üzerindeki etkileri araştırılmıştır.

Bu çalışmanın amacı, psikolojik tacize maruz kalan çalışanların performansındaki değişiklikleri literatür taraması yaparak ortaya koymaktır. Mevcut literatür daha çok psikolojik taciz kavramının farklı boyutları üzerine yoğunlaşmaktadır. Performansın üç farklı bileşen olarak incelenmesi ve bu bileşenleri etkileyen faktörlerin farklılık arz etmesi, psikolojik tacizin çalışan performansı üzerinde negatif etkilerinin bilinmesine rağmen farklı performans türlerin üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu sorusuna cevap verecek çalışmaların az olması sebebiyle bu çalışmaya ihtiyaç vardır.

Çalışmamızdaki ana soru ‘Psikolojik tacizin çalışanın genel performansı üzerindeki etkisi nedir? ’ olarak tanımlanmıştır ve alt sorular ise şöyledir:

- Psikolojik taciz, mağdurun görev performansını nasıl etkilemektedir?
- Psikolojik tacizin mağdurun bağlamsal-içeriksel performansı üzerindeki boyutu nedir?
- Psikolojik tacizin mağdurun işe devam edip etme davranışı üzerindeki etkisi nedir?

MOBBİNG DAVRANIŞI ve TANIMI

Mobbing davranışı ile ilgili ilk çalışmalar ve tanımlar İsveçli psikolog ve üniversite profesörü Heinz Leymann tarafından yapılmıştır. Zamanla mobbing davranışı için birçok farklı tanım gündeme gelmiştir. Leymann (1990), mobbing’i, ‘’bir veya daha fazla kişi tarafından çoğunlukla bir bi-

reye yönelik sistematik bir şekilde yönlendirilen, düşmanca ve etik olmayan iletişim" (s. 120) olarak tanımlar.

Leymann, bir çalışmasında etik olmayan ve düşmanca davranışları tanımlayan bir vakayı analiz etmiştir. Çalışmasına konu olan kişi Norveç'te bir fabrikada makine tamir bakımından sorumlu olan yetenekli ve yüksek bir ücretle çalışan Leif adında bir işçidir. Leif aslen Danimarkalıdır ve bu sebepten dolayı Danimarkalı aksanı ile konuşur. Bu yüzden de meslektaşlarının aşağılayıcı, onur kırıcı, zorlayıcı ve ayrımcı tavır davranışlarına maruz kalmaktadır. Zamanla bu baskıcı tutum Leif in düşük bir performans sergilemesine ve psikomatik problemlerin ortaya çıkmasına, buna bağlı olarak da işe gelmemesine sebep olur. İlerleyen zamanlarda ise Leif tamamen hastalanır, iş performansı daha da düşer ve sonunda işini kaybeder. Arkadaşları tarafından Leif'e gösterilen bu davranışlar ''etik olmayan ve düşmanca'' olarak tanımlanmaktadır ve mobbing davranışının kendisidir.

Bir davranışın Mobbing kapsamına girebilmesi için; o davranışın son altı ay içerisinde tekrarlanarak yapılıyor olması (Leymann 1990; Cemaloğlu, 2007; 79) salgırdan, aşağılayıcı ve etik olmayan davranışın işyerinde gerçekleşiyor olması, mobbing davranışını uygulayan ve bu davranışa maruz kalan arasında bir güç dengesizliğinin olması ve kurbanın bu durumdan etkilenmiş olması gerekmektedir.(Yücetürk, 2012; 137-138). Burada kabul gören ölçüt ise, olumsuz, etik olmayan ve düşmanca davranışların düzenli olarak günlük haftalık ya da aylık belirli periyotlarla tekrar edilmesi ve bu sürecin altı aydan az olmamasıdır. (Hecker, 2007: 440; Leymann, 1996; 165).

Dünya Sağlık Örgütü Mobbing'i güç kullanarak bireylerin veya grupların psişik, zihinsel, etik ve sosyal gelişimlerine zarar veren davranış ve tutumlar olarak tanımlamıştır. Sandvik (2003) mobbingi bir işyerinde güçlü üyelerin, güçsüzler üzerinde uyguladığı devamlı, odaklanılmış ve zarar verici bir iletişim şekli olarak ifade etmiştir. Bunlarla birlikte farklı anlamlar da mobbing ile ilişkilendirilmiştir. Mağdurun egosunu öldürmek, sindirmek, caydırmak, farklı nedenlerle kurbanı izole etmek, sözlü saldırganlık, aşağılama ve dedikodular gibi arkadaşça olmayan davranışlar; işyerinde duygusal istismar; psikolojik tehdit ve taciz, mobbingi tanımlamak için kullanılan diğer kavramlardır (Leymann, 1996; Lewis, 2003; Pompili vd., 2008; Gül, 2012; Divincova ve Sivakova, 2014; Qureshi vd., 2015;).

Mobbingin yaygın olarak kullanıldığı diğer bir anlamı ise psikolojik tacizdir. İnsanın beden ve ruh sağlığını olumsuz yönde etkileyen bu taciz davranış, iletişim problemlerine sebep olmakta ve hem kişi hem de kurum performansını aşağıya çekmektedir (Şenerkal ve Çorbacıoğlu, 2015). Bir çalışanın kötü muameleler için seçildiği durumlar psikolojik tacizin temelini oluşturur (Schultz vd., 2004; 154). Bir ya da daha fazla kişinin di-

ğer çalışanı korkutma, sindirme ya da küçük düşürme amaçlı davranışları yanında yönetimi işlevsiz hale getirme ya da işin yapılmasını engelleyici sabotaj içeren çabalar ise Namie tarafından psikolojik taciz olarak tanımlanmıştır (2009).

2000'li yıllar ile birlikte ülkemizde kamu ve özel sektörünün gündemine giren mobbing davranışı zamanla ciddi örgütsel problemlere yol açmış ve gerek idareyi gerekse de yargıyı yakından ilgilendiren bir sorun haline gelmiştir. Şenerkal ve Çorbacıoğlu (2015) gerek devlet kurumlarında gerek özel sektörde etkisinin gösteren mobbing davranışının, örgütsel kültüre, kişisel ilişkilere ve işçi performansı ve sağlığına ciddi ölçülerde zarar vermeye başladığını çalışmalarında ifade etmişlerdir. Kanıtlanması ve ortaya çıkarılması zor bir durum olan mobbing (psikolojik taciz) davranışı 2009 yılında çıkarılan bir yasa ile Türk Ticaret kanununda suç olarak yer almıştır. Daha sonrasında ise 2011 yılında çıkarılan bir Başbakanlık Genelgesi ile psikolojik taciz kavramı idari mevzuatın bir parçası haline gelmiştir.

MOBBİNG (ÖRGÜTSEL TACİZ) DAVRANIŞININ SEBEPLERİ

Psikolojik tacizin birçok örgütsel ve kişisel farklı sebebi vardır. Avrupa Güvenlik ve Sağlık Ajansı'na göre, örgüt üyeleri arasındaki iletişim sorunları, hazırlık yapmadan örgütsel yapıyı değiştirme kararları, güncel sorunlarla baş edememe ve gelecekteki sorunları önceden tahmin edememe, istikrarsız bir ekonomi ve volatilite, mevcut ve gelecek sorunları tanımakta başarısız bir örgüt kültürü, örgüt üyeler arasındaki memnuniyetsizlik ve zayıf ilişkiler mobbing'in başlıca nedenleri arasındadır. Bu sebeplere ek olarak birçok farklı faktörden de bahsedilebilir.

Kötü örgütlenmiş üretim süreci ve çalışma koşulları, problem çözüm yönetimindeki zayıflıklar (Leymann, 1996), yanlış işe alım süreci, sınırlı pozisyonlar için rekabet, farklı ve verimsiz örgütsel yapı, bütçelemede sorunlar ve insan kaynaklarının tahsisindeki aksaklıklar, liderlik türü, örgütsel küçülme ve iş güvensizliği, örgütsel çevre (Tigrel ve Kokalan, 2009; Davenport, 2009; Chirumbolo ve Areni, 2005), sosyal çalışma sistemi ve bireysel farklılıklar, çalışanlar arasındaki güç dağılımı, kıskançlık (Qureshi vd., 2015), örgütsel ödüller ve dinsel etnisite, üst düzey performans gösterme ve buna bağlı olarak ödüllendirilme, egonun abartılması ve tecrübe kıdeminden dolayı gayri resmi gücün kullanılması, (Gül, 2012) mobbing'in diğer nedenleridir. Bu sebeplere ek olarak; kötü bir yönetim tarzı ve rekabet ortamı, örgüt içerisindeki adaletsiz tutum ve davranışlar, yetki, sorumluluk ve görev dağılımının net olmaması, takım çalışmalarındaki yetersizlikler ve iletişim eksikliği (Davenport vd., 2003) örgüt içerisinde psikolojik tacize zemin hazırlayan faktörlerdir. Organizasyonlardaki değişim

ve yenilenme faaliyetleri, sektördeki değiştirmeler ve küçülme planları ile ekonomik düzenlemelerin psikolojik tacize yol açabileceği belirtilmektedir (Baron ve Neuman,1998; Davenport vd., 2009). Liderlik ve yönetim tarzı ile kurum kültürü de mobbing davranışının ortaya çıkmasında etkilidir. Liderin bütün çalışanlara karşı eşit davranmaması, anlaşmazlık durumlarında hakkaniyetten uzaklaşılması, örgüt içerisinde eşitlik inancının olmaması da bu durumda etkilidir. Kötü organize edilmiş bir üretim süreci ve çalışma şartlarındaki bozukluklar ile zayıf çatışma yöntemi (Leyman, 1996) örgüt içi uyumsuzluğu ve olumsuz davranışları teşvik eder. Ek olarak, işe alımlarda yanlış süreçlerin takip edilmesi, az sayıdaki kadro ve ya pozisyonlar için artan rekabet, farklı ve verimsiz bir organizasyon yapısı, bütçelemede ve kaynakların dağıtılmasındaki adaletsizlikler ve iş garantisinin olmaması, mobbing davranışının ortaya çıkmasına yol açan diğer sebepler olarak sıralanabilir (Chirumbolo ve Areni, 2005; Tigrel ve Kokalan, 2009; Davenport, 2009;).

Psikolojik tacize maruz kalan işçilerin genel bir profili ortaya çıkarılmaya çalışıldığında bazı ortak özelliklere rastlanmaktadır. Bu özellikler arasında; mağdurların işlerini en şekilde yapmaya çalışan, üretken, başarılı, idealist, işini seven, çalışma kuralları ile iş etiği ve ahlakına uygun davranan, duygusal yönden zeki olarak nitelendirilebilecek, yumuşak başlı ve kişisel ilişkilere önem veren kişiler olma özellikleri karşımıza çıkmaktadır (Gün 2009). Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) raporuna göre ise; çalışma hayatlarında zeki, dürüst, yaratıcı ve başarılı olarak tanımlanan duygusal zekâsı yüksek kişilerin mobbing davranışına daha sık maruz kaldıkları ifade edilmektedir.

Diğer taraftan psikolojik taciz eylemeni gerçekleştiren kişilerde de kabul görmüş bazı davranışlar ve kişilik özellikleri mevcuttur. Çobanoğlu (2005) bir çalışmasında bu kişileri daha çok korkak ve takıntıları olan, iş etiği ve ahlakını benimsememiş, belirli psikolojik rahatsızlıkları olabilen şahsiyetler olarak tarif etmiştir. Ek olarak, başkalarının başarılarından rahatsız olan, sahip olduğu konumu kaybetmekten korkan, kendisiyle aynı fikir ya da siyasi görüşe sahip olmayan farklı meslektaşlarına tahammül edemeyen kişiler de psikolojik taciz eylemini gerçekleştiren kişiler kategorisine girmektedir. İşyerlerinde psikolojik taciz uygulayıcılarının büyük bir bölümünü yönetici kesim oluşturmaktadır. Workplace Bullying Institute'un 2007 yılında ABD de yaptığı bir araştırma da bu durumu destekler niteliktedir. Bu araştırmaya göre psikolojik taciz uygulayıcıları arasında %72 gibi büyük bir oranla yönetici ve patronlar yer almaktadır. Bu oranı %18 ile psikolojik tacize maruz kalanların iş arkadaşları ve %10 luk bir oranla ise astlar takip etmektedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin psikolojik taciz konulu raporunda (2010:12), psikolojik taciz uygulayıcıları eleştiriye tahammül edemeyen ve ilgiye susayan kişiler olarak ta-

nımlanmaktadır. Aynı raporda, psikolojik taciz uygulayıcılarının kötü bir çocukluk dönemi geçirdikleri, toplum ve aile baskısına maruz kaldıkları bilgisi yer almaktadır. Bu kişilerin daha önce olumsuz olayların karşılaşıp bu olayların kurbanı olmaları, yöneticiliğin ve örgütün kendilerine tanıdığı hakları yanlış yorumlamaları ve bencil bir kişilik yapısına sahip olmaları, bu kişilerin psikolojik taciz uygulamasına neden olabilmektedir (2010:12). Tınaz'a (2006) göre, bireyi örgüt kurallarını kabul etmeye zorlama, psikolojik taciz davranışından zevk alma, önyargılı olma, bencillik, ayrıcalıklı olduğuna inanma ve kendisinden üstün olanları kıskanma, mobbingi uygulayan kişilerin özelliklerine ilave olarak söylenebilir.

PERFORMANS TÜRLERİ

Performans genel bir kavram olarak değerlendirilebileceği gibi farklı başlıklar altında da incelenebilir. Örgütsel tacizin çalışanların farklı performans bileşenleri üzerindeki etkisini daha detaylı bir şekilde inceleyebilmek için bu performans türlerini açıklamak ve bunların hangi faktörlerden etkilendiğini belirtmek faydalı olacaktır.

Literatürde performans üç ayrı başlık alında incelenmiştir. Bunlardan ilki görev performansı

(task performance)dır. Görev performansı örgütler için çok önemli bir niteliği sahiptir ve üretilen mal ve hizmetlerin büyük bir bölümü bu performans sonucu ortaya çıkar. Jawahar ve Ferris (2011) görev performansını, hammaddeyi mal ve hizmetlere dönüştürmek için çalışanlar tarafından gerçekleştirilen herhangi bir iş etkinliği olarak açıklamaktadır. Görev performansı ayrıca kuruluşun teknik çekirdeğini koruyan ve hizmet veren faaliyetleri de içerir. Bu faaliyetler içerisinde önemli bilgileri çalışılan kuruma sağlama, kurum içi koordinasyonu yürütme ve danışmanlık görevleri yer alabilir (Motowidlo ve Scotter; 1994). Görev performansı faaliyetleri resmi olarak tanımlanmış ve iş politikalarında belirtilmiştir (Katz ve Khan, 1978). Örgüt içerisinde çalışanlardan iş tanımlarında belirtilen faaliyetleri gerçekleştirmeleri istenir ve böylece işletmeye katma değer sağlanır. Görev performansını yerine getirmede çalışanların bilgi beceri, eğitim geçmişi, yetenek, tecrübe gibi kriterleri önemli rol oynar. Bu kriterlerin zayıf olması durumunda istenilen performansa ulaşılamayabilir. Bu kriterler temelde örgütsel olarak belirlenmiş davranışları yerine getirmek için uygulanır (Bish ve Kabanoff, 2014). Bu davranışları yerine getiren bir çalışan çalışmış olduğu kuruma gerekli katkıları sağlar.

Performansın bir diğer bileşeni ise içeriksel-bağlamsal (contextual performance) performanstır. Bağlamsal performans "resmi olarak gerekli olmayan ancak kesinlikle takdir edilen ve değer verilen ve daha çok isteğe bağlı davranışlar olarak görülen performans" olarak tanımlanır (Jawahar

ve Ferrish, 2011, s.253). Örgüt içerisinde çalışanlardan bu performansı sergilemeleri beklenmez fakat çalışanlar tarafından sergilendiği zaman örgüt içerisindeki uyuma pozitif yönde katkılar sağlar. Bağlamsal performans davranışları, direkt olarak işletmenin teknik çekirdeğini etkilememekle birlikte, teknik çekirdeğin işlediği geniş kapsamlı örgütsel, sosyal ve psikolojik ortamı destekler (Motowidlo ve Scotter, 1994). Bağlamsal olarak olumlu bir performans sergileyen çalışanların örgüt içerisindeki uyuma ve diğer çalışanların motivasyonuna sağladığı katkılar yadsınamaz. Gönüllülük faaliyetleri, başkalarıyla yardımlaşmak ve işbirliği yapmak, organizasyonel hedefleri desteklemek, sebat etmek, çaba göstermek ve istekli olmak, organizasyonel değerlere ve politikalara uymak ve organizasyonel sadakat, bağlamsal performans davranışlarına örneklerdir. (Borman ve Motowidlo, 1997; Jawahar ve Ferrish, 2011). Bağlamsal davranışlar işyerindeki astların, iş arkadaşlarının ya da üstlerin davranışlarından etkilenir. Örgüt içerisindeki uyumsuzluklar, motivasyonu düşürücü ve etik olmayan davranışlar, yapılan işlerin takdir edilmeme ve beğenilmemesi bağlamsal performansı olumsuz yönde etkileyen davranışlar olarak sıralanabilir.

Performansın üçüncü ve son bileşeni ise işe gelmeme (absenteeism)'dir. Örgütler için genel performansı etkileyen ve uzun vadede maliyeti çok fazla olan bir performans türüdür. Örgütlerde bu durumun genelde minimum seviyede olması istenir. Bu performans türü personel devir hızı olarak da adlandırılabilir. Bir organizasyona katılmak ve o örgüte kalmak, belirtilen günler ve saatler arasında çalışmak işe devam edip etmemenin en temel göstergelerinden bir tanesidir. (Katz ve Khan, 1978). İşe gelmeme, örgütsel kayba sebep olan en büyük etkenler arasında gösterilebilir. Genel olarak organizasyonel performans, tamamlanmamış görevlerden dolayı düşüş gösterir. Buna ek olarak artan bir işe gelmeme eğilimi ve personel devir hızının yükselmesi yeni işe alımlar ve eğitim faaliyetlerini gerektirir ki bu da örgütler için oldukça maliyetli olabilir. Çalışanın sağlık problemleri, işe gelmemenin en temel sebebidir.

Farklı performans türlerine ek olarak, genel iş performansını etkileyen farklı etkenleri incelemek, mobing davranışı ile performans arasındaki ilişkiyi daha net olarak anlamamıza yardımcı olacaktır. Bir çalışanın genel iş performansı esas olarak motivasyondan ve kişisel tutumlardan etkilenir. Motivasyon, bir hedefe ulaşmak için neden ve nasıl çalışmamız gerektiğinin altında yatan temel sebeptir. (Pearce, 2006, s.82). Motivasyon ve tutumların ana unsurları bireysel ve organizasyonel faktörlerdir. Değerler, kişilik, yetenek, bilgi, deneyim, demografi ve duygular bireysel faktörler olarak adlandırılır. Diğer yandan; liderlik tarzı, görev tanımları, organizasyon yapısı (dikey ve yatay), hedefler, kültür ve ödüller organizasyonel faktörleri oluşturur. Bu farklı değişkenler birbirleriyle etkileşime girer; böylece nihai ürün olarak iş ve performansa yönelik motivasyon ve kişisel

tutumlar oluşur. Performansı etkileyen birçok faktör olmasından ve bu faktörleri birçoğunun mobingden etkilenmesinden dolayı mobing davranışı ve performans arasında kuvvetli bir ilişki vardır.

MOBİNG DAVRANIŞININ ÇALIŞANLAR ÜZERİNDEKİ NEGATİF ETKİLERİ

Herhangi bir organizasyonda, mobbing hem çalışanlar hem de kuruluşlar üzerindeki olumsuz etkileri nedeniyle çalışanlar arasında büyük bir sorun olarak görülmektedir. Bu sorun, çok sayıda akademik çalışma ile belgelenmiştir. Kanıtlar mobbingin hem çalışanlar hem de kuruluşun kendisi üzerinde sayısız olumsuz etkisi olduğunu göstermektedir. Üretim sürecinde artan maliyetler, yüksek personel devir hızı, yüksek devamsızlık oranları, artan hastalık ve izin günlerine bağlı olarak işlerin aksaması, çalışanın motivasyon eksikliği, iş tatminin azalması, zayıf örgütsel bağlılık, baş ağrısı, kardiyovasküler problemler, mide bozuklukları, depresyon gibi sağlık sorunları ve kaygı, mobbingin hem çalışanlar hem de organizasyon üzerindeki negatif etkileri olarak sıralanabilir. (Leymann, 1996; Tigrel ve Kokalan, 2009; Ertüreten vd., 2013; Divincova ve Sivakova, 2014; Qureshi ve ark. 2015;). Bu problemlere ek olarak, mobbinge maruz kalan işçilerin sağlık durumlarında kötüleşmeler ve buna bağlı olarak işten ayrılmalar örgütler için bir kayıp olarak görülmektedir. Yeni işe alımlar, personel eğitimleri örgütler için oldukça maliyetli bir süreçtir.

MOBBİNG DAVRANIŞI VE PERFORMANS ARASINDAKİ İLİŞKİ

Performansı etkileyen faktörler arasında kişisel ve organizasyonel değişkenler yer almaktadır. Kişisel değişkenler arasında değerler, kişilik özellikleri, yetenek, tecrübe, demografik özellikler ve hisler yer alırken; organizasyonel değişkenler arasında ise liderlik yaklaşımı, görevler, hedefler, kültür ve ödüller yer almaktadır. Kişisel ve organizasyonel değişkenlerden etkilenen motivasyon ve işe karşı tutumlar, performans üzerinde oldukça etkilidir. Kişisel tutumlar arasında ise iş tatmini ile örgütsel bağlılık yer almaktadır. Motivasyonun görev performansı, bağlamsal performans ve işe devam edip etmeme arasında doğru bir ilişki söz konusudur. İşe karşı tutumlar ile görev performansı arasında herhangi bir ilişki bulunmazken, işe karşı tutumlar bağlamsal performansı ve işe devam edip etmeme durumunu doğrudan etkilemektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada, mobbing davranışının çalışanların üç farklı performansı üzerindeki etkileri literatürde yer alan çalışmalardan faydalanılarak ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Literatürde birçok çalışma mobbing davranışının

işçinin; sağlığı, genel performansı, iş tatmini, motivasyonu, işe devam edip etmemesi ve örgütsel değişkenler gibi birçok konu üzerinde etkisi olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Birçok çalışma, mobbing davranışının örgütsel bağlılığı ve iş tatminini düşürdüğünü, işçi devir hızını ve istifaları artırdığını ortaya çıkarmıştır (Ertüreten vd., 2013; Murat vd., 2014; Divincova ve Sivakova, 2014). Yaman'ın (2008) yaptığı araştırma sonucuna göre, yüksek öğretim kurumlarında mobbinge maruz kalan öğretim üyelerinin zamanla istifa etmeye yöneldikleri ve böylelikle kurumun personel devir hızının arttığı görülmüştür. Genel performans düşüklüğü ve iş kalitesindeki azalma da bu çalışmanın sonuçları arasındadır. Bu bulgular Tigrel ve Kokalan'ın çalışmalarıyla desteklenmektedir. Tigrel ve Kokalan' a göre üniversitelerde uygulanan mobbingin çalışanlar üzerindeki en önemli etkileri arasında işe devam etmeme, uzun süren hastalık izinleri, pozisyon ya da uzmanlık alanlarında değişime gitme ve sonuç olarak iş performansının azalması yer almaktadır (Tigrel ve Kokalan, 2009).

Genel olarak düşük performans, yüksek oranlarda işe devamsızlık ve düşük motivasyon psikolojik tacizin sonuçları arasındadır (Leymann, 1996; Tigrel ve Kokalan, 2009; Gül, 2012; Ertüreten vd., 2013; Murat vd., 2014; Divincova ve Sivakova, 2014; Qureshi vd., 2015)

Mobbinge maruz kalan bir mağdur ya da mağdurlar zaman içerisinde kendini yalnız ve çaresiz hisseder ve böylelikle sağlık sorunları oluşmaya başlar ve bu durum onların iş tatminlerini ve performanslarını düşürür (Davenport vd., 2003; Namie ve Namie, 2009).

Duman ve Akdemir (2016) araştırmaları sonucunda mobbingin örgütsel verimsizliğin ve performans düşüklüğünün en önemli sebebi olduğunu ortaya çıkmıştır. Ayrıca çalışan performansı ile mobbing arasında ters bir ilişkinin olduğu da bu çalışma sonucunda elde edilmiştir. İş gören devir hızındaki artış ve iş tatminindeki azalış da bu çalışmanın sonuçları arasındadır. İş görenlerin mobbing davranışından psikolojik olarak etkilenmesi ve buna bağlı olarak işe devamsızlıkların artması, çalışanın işini değiştirmesi ve sonuç olarak ve personel devir oranının yükselmesi de Mcmahon'un (2000) çalışmaları sonucunda elde edilmiştir. Mobbingin işçi devir hızını artırmasındaki etkisi Halbur (2005)'un çalışmalarıyla da desteklenmiştir.

Divincova ve Sivakova (2014) mobbing hem işçi sağlığında hem de performansında negatif etkileri olduğunu, aynı zamanda iş tatmininin ve işe bağlılığın olumsuz yönde etkilendiğini araştırmalarında ifade etmişlerdir. İşçinin kendine güvenin azalması ve buna bağlı olarak iş performansının düşmesi Korkmaz ve arkadaşları (2014) tarafından yapılan çalışma sonucunda elde edilmiştir. Aynı çalışmada mobbing davranışının iş etkinliği olumsuz etkilediği ve işçi performansında %83'lere varan bir oranda

azalmaya sebep olduğu görülmüştür. İşçide yılma, yorulma ve iş tatmini ile performansta azalma mobbingin performans üzerindeki olumsuz etkileri arasındaki bulgulardır (Tınaz, 2006; Einarssen ve Raknes, 1997).

Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde mobbing davranışının işçi sağlığı ve genel psikolojisi üzerinde negatif etkileri olduğu görülmektedir. İşe devam etmeme, istifalar ve hastalıktan dolayı izinlerin artması da bulgular arasındadır. Bu durum çalışmamızın temelini oluşturan 'mobbing davranışı ve işçinin işe devam edip etmeme durumu arasında nasıl bir ilişki vardır'? sorusuna açıklamamıza yardımcı olmuştur. Mobbing davranışının işçi devir hızını artırdığı ve işçinin işe gelmemesinde büyük bir etkisinin olduğu yapılan çalışmalarla kanıtlanmıştır.

Genel olarak iş tatmininin azalması, motivasyonun olumsuz etkilenmesi ve performansın düşmesi mobbingin işçi üzerindeki olumsuz etkileri arasındadır. Motivasyonun ve iş tatminin görev performansı, içeriksel performans ve işe devamı etkilediği bilinmektedir. Literatürdeki çalışmalarda mobbingin genel performans ve iş performansı üzerinde etkili olduğu ortaya konulmuştur; fakat mobbingin görev performansı üzerindeki etkileri hakkında ayrıntı olarak yapılmış çalışma sayıları oldukça azdır. Yapılan çalışmalarda, mobbing dolayısıyla sağlık durumu kötüleşen işçilerin görev performansının olumsuz bir şekilde etkilendiği anlaşılmaktadır. Fakat mobbing davranışının işçilerin görev performansı üzerindeki etkileri net olarak belirtilmemiştir.

Mobbingin performans üzerindeki etkisini araştırmaya yönelik çalışmalar incelendiğinde literatürde ağırlıklı olarak 'iş performansı', 'iş tatmini' 'genel performans' 'işte devamsızlık' 'iş tatmininde azalma' 'performansın düşmesi' motivasyonun düşmesi' kavramlarına sıkça rastlanmaktadır. Bu kavramlar arasında 'görev performansı' (task performance) çok sık kullanılmamıştır. İçeriksel-bağlamsal performans (contextual performans) kavramının kullanım sıklığı ise oldukça azdır. İşçi motivasyonundaki düşüş ve iş tatminin azalması ile bağlamsal performans arasında bir ilişki vardır fakat literatür incelendiğinde mobbing davranışının içeriksel performans üzerindeki etkisini doğrudan inceleyen çalışmalara bu araştırma kapsamında rastlanılmamıştır. Çalışmamızın başında ifade edilen 'mobbing davranışı işçinin içeriksel-bağlamsal performansını ne derece etkiler?' sorusuna yanıt bulmaya yönelik ileride yapılacak olan çalışmalar, literatüre katkı sağlayacaktır. Bu tür çalışmalar, mobbing davranışı ile bağlamsal-içeriksel performans arasındaki ilişkinin anlaşılmasına da yardımcı olacaktır.

KAYNAKLAR

Bish, A. J., & Kabanoff, B. (2014). Star performers: task and contextual performance are components, but are they enough?. *Asia Pacific Journal of Human Resources*, *52*(1), 110-127.

Borman, W. C., & Motowidlo, S. J. (1997). Task performance and contextual performance: The meaning for personnel selection research. *Human performance*, *10*(2), 99-109.

Cemaloğlu, N. (2007). Okul yöneticilerinin liderlik stilleri ile yıldırma arasındaki ilişki. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *33*(33).

Chirumbolo, A., & Areni, A. (2005). The influence of job insecurity on job performance and absenteeism: The moderating effects of work attitudes. SA Journal of Industrial Psychology, 31(4), p-65.

Çobanoğlu, Ş. (2005). *Mobbing: İşyerinde duygusal saldırı ve mücadele yöntemleri*. Timaş Yayınları.

Davenport, N., Schwartz, R. D., Elliott, G. P., & Önertoy, O. C. (2003). *Mobbing*. Sistem.

Divincová, A., & Sıváková, B. (2014). Mobbing at workplace and its impact on employee performance. *Human Resources Management & Ergonomics*, *8*(2).

Duman, M. Ç., & Akdemir, B. Mobbing ve Çalışan Performansı Arasındaki İlişkiyi Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, *7*(2), 29-52.

Einarsen, S., & Raknes, B. I. (1997). Harassment in the workplace and the victimization of men. *Violence and victims*, *12*(3), 247.

Ertureten, A., Cemalcilar, Z., & Aycan, Z. (2013). The relationship of downward mobbing with leadership style and organizational attitudes. Journal of business ethics, 116(1), 205-216

Gül, H. (2012). Mobbing at workplaces and the mental health effects on employees. In *Essential Notes in Psychiatry*. InTech.

Halbur, K. (2005). Bullying in the academic workplace. *Academic leader*, *21*(11), 3-7.

Hecker, T. E . (2007). Workplace mobbing: A discussion for librarians. *The Journal of Academic Librarianship*, *33*(4), 439-445.

Jawahar, I. M., & Ferris, G. R. (2011). A longitudinal investigation of task and contextual performance influences on promotability judgments. Human Performance, 24(3), 251-269.

Katz, D., & Kahn, R. L. (1978). The social psychology of organizations.

Korkmaz, M., Kılıç, B., Yücel, A. S., Gümüşdağ, H., & Aksoy, M. (2014). Negative effects of mobbing on work performance and efficiency of personnel working in public and private medical institutions, an applied turkey example.

Lewis, D. (2003). Voices in the social construction of bullying at work: exploring multiple realities in further and higher education. International Journal of Management and Decision Making, 4(1), 65-81.

Leymann, H. (1990). Mobbing and psychological terror at workplaces. Violence and victims, 5(2), 119-126.

Leymann, H. (1996). The content and development of mobbing at work. European journal of work and organizational psychology, 5(2), 165-184.

Lutgen-Sandvik, P., Namie, G., & Namie, R. (2010). Workplace bullying: Causes, consequences, and corrections. In *Destructive organizational communication* (pp. 43-68). Routledge.

McMahon, L. (2000). Bullying and harassment in the workplace. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, *12*(6), 384-387.

Motowidlo, S. J., & Van Scotter, J. R. (1994). Evidence that task performance should be distinguished from contextual performance. Journal of Applied psychology, 79(4), 475.

Namie, G. (2007). The challenge of workplace bullying. *Employment Relations Today*, *34*(2), 43-51.

Namie, G., & Namie, R. (2009). *Bully at work: What you can do to stop the hurt and reclaim your dignity on the job*. Sourcebooks, Inc..

Pearce, J. L. (2006). Organizational Behavior: Real Research for Real Managers: Individuals in Organizations. Melvin & Leigh

Pompili, M., Lester, D., Innamorati, M., De Pisa, E., Iliceto, P., Puccinno, M., ... & Girardi, P. (2008). Suicide risk and exposure to mobbing. Work: A Journal of Prevention, Assessment and Rehabilitation, 31(2), 237-243.

Qureshi, M. I., Iftikhar, M., Janjua, S. Y., Zaman, K., Raja, U. M., & Javed, Y. (2015). Empirical investigation of mobbing, stress and employees' behavior at work place: quantitatively refining a qualitative model. Quality & Quantity,49(1), 93-113.

Schultz, V., Friedman, G. S., Saguy, A. C., Hernandez, T. K., & Yamada, D. (2004). Global perspectives on workplace harassment law: Proceedings of the 2004 annual meeting, Association of American Law Schools section on labor relations and employment law. *Emp. Rts. & Emp. Pol'y J.*, *8*, 151.

Şenerkal, R., & Çorbacıoğlu, S. (2015). Akademik Personelin Algıladığı Psikolojik Taciz Davranışları İle İş Performansı, Psikolojik Ve Fizyolojik Sağlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *17*(1), 107-135.

Tınaz P. (2006). "İşyerinde Psikolojik Taciz (Mobbing)", Çalışma ve Toplum, No: 4, s.13-28.

Tigrel, E. Y., & Kokalan, O. (2009). Academic mobbing in Turkey. International Journal of Behavioral, Cognitive, Educational

and Psychological Sciences,1(2), 91-99.
Yaman, E. (2009). Yönetim psikolojisi açisindan isyerinde psikosiddet. *Ankara: Nobel Yayincilik*.
Yücetürk, E. Elif (2012), "Örgütlerde Yıldırma: Nedenleri, Etkileri ve Sonuçları", Memet Zincirkıran (Edt.), Örgüt Sosyolojisi, Dora Yayıncılık, Bursa, ss. 131-170.

Bölüm 29

MESLEK ODALARININ SOSYAL SORUMLULUK PROJELERİNE YAKLAŞIMI: BURSA İLİ ÖRNEĞİ

Naime Nihal ALTINTAŞ[1] , Şule TURHAN[2]

1 Zir.Yük. Müh., Ziraat Mühendisleri Odası Bursa Şubesi

2 Doç. Dr. Bursa Uludağ Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü Sbudakuludag.edu.tr

1.GİRİŞ

Sosyal sorumluluk kavramı evrenseldir ve toplumda yaşayan bireylerin tüm hareketleri için geçerlidir. Kavramdaki temel anlayış adil olmak gibi dürüst davranma gibi ahlaki değerlerle ilişkilidir. Sosyal sorumluluk anlayışının en önemli temsilcilerinden, İngiliz sanayici ve yazar olan Oliver Sheldon'a göre "yönetimin ilk sorumluluğu topluma hizmettir. Kurum ve kuruluşların, iş ve iletişim hedefleri bulunmakta ve bu hedeflere ulaşmak için yoğun rekabet ortamında farklı stratejiler gerçekleştirmekte ve bu açıdan bir adım önde olabilme ve farklılaşma adına çeşitli gayretleri bulunmaktadır. Kurum ve kuruluşların içinde bulundukları rekabet ortamı yoğun ve stratejik bir iletişim sürecini gerekli kılmakta, aksi halde rekabetin doğası kurumlara yaşam şansı tanımamaktadır. Bu yoğun çaba sırasında içinde yaşadıkları toplumun da bu kurum ve kuruluşlardan bazı beklentileri olduğunu düşünmek gerekliliği bulunmaktadır. Kurum ve kuruluşlar içinde yaşadıkları toplumun gelenek, görenek, kural ve kanunlarına uygun davranmak durumundadır aksi takdirde uzun soluklu olmaları söz konusu olmayacaktır. Bu açıdan değerlendirildiğinde süreklilik için her kurum, birlikte olduğu topluma uygun davranışlar sergilemelidir. Bahsedilen davranışlar ölçülebilir ve sürdürülebilir olmalıdır. Ayrıca şeffaf olmalı ve samimi politikalar içermelidir. Farklı bir bakış açısıyla işletmeler toplum beklentilerini karşılarken aynı zamanda farklı katkılar yapma yolunu da seçmelidirler. Tabiki kurumların temel hedefleri kar elde etmektir. Ancak günümüz rekabet anlayışında sadece kar elde etme hedefli çalışan firmalar uzun süre varlıklarını sürdüremezler. Kar elde hedefi yanında toplumsal sorumluluk hedefini de benimsemeleri gerekmektedir. Toplumsal sorunluluk bir işletmenin sadece marka imajını değil aynı zamanda tercih edilmesini etkileyen unsurlardan da bir tanesi olmuştur. İşletmelerin marka oluşturabilmesi ve vazgeçilmez olabilmeleri için en etkili stratejilerden birisi sosyal sorumluluk projeleridir (Özdemir 2009). Ayrıca toplumsal bir gerekliliktir. Hizmet üreten, mal üreten işletmeler toplumsal sistemleri oluşturan birimlerdir. Günümüz rekabet dünyasında işletmeler toplum içerisindeki durumlarını değerlendirmek zorunda kalmışlardır ve dolayısıyla sosyal sorumluluk ön plana çıkmıştır. Bu yönelişle birlikte işletmelerin sosyal sorumluluk değerleri ön plana çıkmıştır (Erden, 1987). Toplumun işletmelerden beklentileri yeni bir boyut kazanınca kurum/kuruluşlar da topluma karşı tutum ve davranışlarını değiştirerek üstlerine düşen sosyal sorumluluklarını yüklenmek ya da yeniden gözden geçirmek durumunda kalmışlardır. Çağdaş bir kuruluş yalnızca mal üreten, pazarlayan ve sonuçta kâr elde eden kuruluş olmaktan çıkmakta, topluma karşı belirli sorumluluklar taşıyan kuruluş haline dönüşmektedir. (Öztürk, 2013)

Bu bağlamda Meslek Odalarının gün geçtikçe öneminin artmaya başladığı günümüzde *özlleikle sürdürülebilir kalınmaya olumlu etkileri olan*

meslek odalarının sosyal sorumluluk projelerine olan yaklaşımları bu çalışmanın kapsamında değerlendirilmiştir.

2.MATERYAL METOT

Bu çalışmanın ana materyalini Bursa İli'nde bulunan toplam 28 meslek odası başkan ve yöneticileri ile yüz yüze yapılan anket çalışmaları oluşturmaktadır. Araştırma sonuçları yüzde değerler kullanılarak yorumlanmıştır. Bunun yanında çalışma, birçok literatür taraması ve farklı araştırmalardan yararlanarak hazırlanmıştır.

3.SOSYAL SORUMLULUK KAVRAMI

Toplum hayatının en önemli kavramlarından birisi olan sorumluluk "kişinin kendi davranışlarını veya kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesi, sorum, mesuliyet" olarak tanımlanmaktadır. Bir ülkede yer alan işletmeler kişiler gibi yaşadıkları toplumun sosyal ve ekonomik sorumluluklarına sahiptir. Bu nedenle toplumsal sonuçları gözeterek davranışlarına karar vermelidirler. (Vural ve Coşkun 2011) Sosyal sorumluluk kavramı ise toplam için fayda sağlamak olarak tanımlanabilir. Kavram kelime anlamı itibariyle kaynaklarda "belirlenen bir görevi yerine getirmek için o işi yapmakla mükellef olan bir yöneticinin uymak zorunda olduğu kurallar bütünü" olarak tanımlanmaktadır. Farklı bir deyişle insanları tanımak, empati göstermek ve onlara saygılı davranarak sorumluluk içerisinde yer almaktadır. Sosyal sorumluluk bir kurumun kaynaklarını toplum yararına olacak şekilde kullanmasıdır. En geniş tanımı ile sosyal sorumluluk, "bir kurumun ekonomik ve yasal koşullara, iş ahlakına, kurum içi ve çevresindeki kişi ve kurumların beklentilerine uygun bir çalışma stratejisi ve politikası gütmesidir". (Vural ve Coşkun 2011). Bu tanımlamalar göstermektedir ki toplum refahını iyileştirme ve çevreyi koruma en önemli amaçlarımızdan biri olmalıdır. Aynı zamanda refaha ve sağlığa, psikolojik ve duygusal ihtiyaçlara cevap vermektedir (Çakır 2006).

İşletmelerin alacağı kararların toplum üzerinde yaratacağı etkinin düşünülmesi gerekmektedir. Özellikle karar verme sürecinde yapılacak kişisel ve kurumsal faaliyetlerin insanlar üzerinde yaratacağı etkilerin değerlendirilmesi gerekmektedir (Atlığ, 2006) .

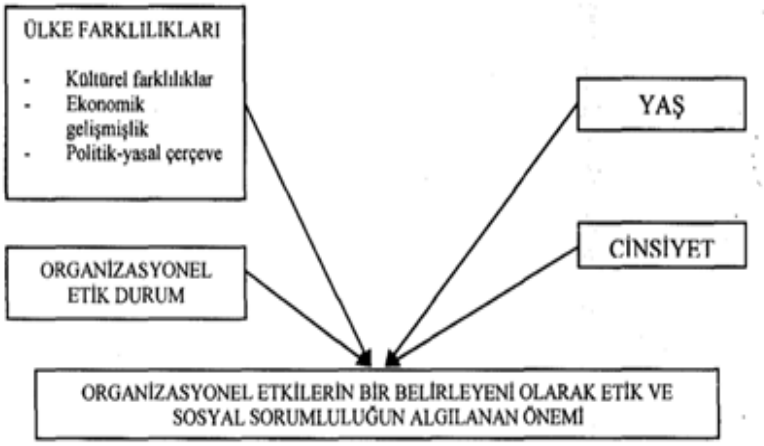

Şekil 1: Sosyal Sorumluluk ve Etiğin Algılanan Öneminin Teorik Yapısı

Kaynak: Onay 2003.

Sosyal sorumluluk ve etik ilkeler ülkelere göre değişmekle birlikte cinsiyete ve yaşa da bağlıdır (Şekil1) İşletmeler açısından sosyal sorumluluk kavramını değerlendirecek olursak; bir işletmenin üretimden pazarlama aşamasında kadar hatta müşterinin kullanımı ve sonrası aşamalarındaki tüm faaliyetlerde ortaya çıkabilecek zararları sınırlamaktır. Ayrıca işletmenin çevreyi koruma ve geliştirme görevi de olmalıdır. Sorumluluk projeleri gönüllülük esasına dayanır (http://eurocons.com.tr). Kurumların faaliyet gösterdikleri bölgelerdeki yasalardan dolayı uymaları gereken kurallar sosyal sorumluluk kapsamında değerlendirilmez. Örneğin; bir işletmenin çalışanlarına fazla mesai ücreti ödemesi sosyal sorumluluğunu yerine getirdiği anlamını taşımaz.

İşletmelerin sosyal sorumlulukları, örgüt içi ve örgüt dışı olarak iki bölümde incelenebilir. Örgüt içi zorunluluklar, örgütteki tüm işgörenler, insan kaynakları yönetimi, üretimde kullanılan doğal kaynakların yönetimi gibi örgüt içi unsurları, örgüt dışı ise toplumu, örgüt dışı kuruluşları, küresel çevre sorunları gibi konuları içerir. Bu ayırım ile, örgütlerin üst yönetimlerinin kar elde etme yükümlülüklerinin dışında, içerisinde bulundukları çevreyi ve sosyal dengeyi korumak, refahını arttırmak gibi yükümlülüklerinin de olduğu ortaya çıkmaktadır (Aydede 2007).

İşletmelerdeki örgüt içi ve örgüt dışı sosyal sorumluluklar 3 şekilde incelenebilir:

1. Örgütün varlığı ile ortaya çıkan sorumluluklar: Bu guruptaki sorumluluklar işletmenin tamamı ile ilgilidir. Bu guruba çalışanlar ve işletmenin üst yönetimi de dahildir. Örneğin; taraflar arasında yasal ilişki kurmak, yasalara uymak gibi sorumluluklardır.

2.Örgüt içi ve örgüt dışı faaliyetler: Bu faaliyetler arasında işletme içindeki ve işletme dışındaki tüm olumsuz işlemleri en aza indirmek yer alır. Örnek vermek gerekirse; işgörenlere verilen eğitimlerle işletmede daha verimli çalışmaların elde edilmesi.

3. Genel toplum ile ilgili sorumluluklar: İşletmelerin çoğunluğu üretim faaliyetlerinde çevreye zarar vermektedirler. Bu aşamada işletme yöneticilerine ve çalışanlara oldukça fazla görevler düşmektedir. Günümüzde tüketiciler daha bilinçli hale gelmiştir. Aynı zamanda ürün çeşitliliği de hızla artmaktadır. Bu aşamada çıkarılan yasalarla da işletmelerin çevreye göstermeleri gereken hassasiyeti arttırmıştır. Bunun yanısıra çevrenin korunması amacıyla birçok işletme sosyal sorumluluk kampanyaları yapmaktadır. Örneğin: tarihi binalar restore edilmekte, ihtiyaç sahiplerine gereken malzemeler alınmakta çocuklara kıyafet, kitap, kırtasiye malzemesi sağlama gibi yardım kampanyaları düzenlemektedir. Buna ek olarak farklı birimler tarafından yapılan veya bu tür kampanyalara destek olunmaktadır. Bazı firmalarda yöneticiler sosyal sorumluluk kavramını ek maliyet olarak görebilmektedirler. Fakat yapılacak uzun dönemli planlarla bu tarz projelerin getirisinin yüksek olacağı görülmektedir (Çakır 2006).

İşletmelerin artan rekabet ortamında güçlü ve uzun vadeli bir kurum imajı yaratabilmeleri için sosyal sorumluluk anlayışına sahip olmaları gerekmektedir. Aynı zamanda bu toplumlardaki çeşitli çıkar gruplarının beklentileri ile de ilgilidir. Toplumlar artık daha bilinçlidir ve sosyal sorunların önemini hisseder hale gelmiştir. Çoğulcu bir yönetim anlayışı hakim olmaya başlamıştır. İşletmeler yüksek performans sağlayarak iyi bir hayat standardına sahip aktif bir toplum yaratmak anlayışına sahiptirler. Ayrıca sosyal alanda yapılan çalışmalar, kamuoyu tarafından önemsenir ve işletmelere olan güven duygusunu arttırır. Reklam çalışmalarına hareket getirir, canlılık ve etkinlik kazandırır. Ayrıca tüketicilerin yerel olması durumunda o yöredeki faaliyetleri desteklemek o işletmenin çevresel duyarlılığını kanıtlar (Akbaş, 2010).

3.1. Klasik Kurumsal Sosyal Sorumluluk Yaklaşımı

Klasik sosyal sorumluluk kavramını en iyi şekilde Milton Friedman tanımlamıştır. Friedman'a göre firmalar kar elde etmek zorundadırlar. Yaptıkları işlerin olumlu olarak geliştirilecek tüm davranışları da ekonomik yükümlülük olarak görülmektedirler.

Friedman, sosyal amaçlar için kullanılan işletme kaynaklarının Pazar mekanizmasını bozacağını savunmaktadır. Bu mekanizma bozulduğunda ise düzeltilmesi gerekmektedir. Bu düzeltme aşaması da firmalara ek maliyet getirmektedir. İşletme sahiplerinin karlarından kaybetmeleri fiyatları arttıracaktır. Eğer fiyatlar artarsa da bu durm tüketicileri

olumsuz yönde etkileyecektir. Bu yaklaşım etkinlik yaklaşımı şeklinde tanımlanmaktadır. İşletmelerde etkinlik toplum refahı için kıt kaynakların amaçlar doğrultusunda kullanılmasıdır. Sonuç olarak bu yaklaşımda, konular işletmelerin inisiyatifinde düşünülmekte, insana, dolayısıyla da toplum değerlerine önem verilmemektedir. İşletmeyi esas alan bu görüşe göre, en iyi sosyal fayda bir işletmenin kendi ekonomik amaçlarını en etkin şekilde gerçekleştirmesiyle sağlanır.

3.2.Modern Kurumsal Sosyal Sorumluluk Yaklaşımı

Kurumların amacını iyileştirmek için savunulan modern kurumsal sorumluluk yaklaşımı hem kar elde etmeyi hem de toplum refahını iyileştirmeyi savunur. İşletmelerin birbiriyle iletişim içerisinde bulunduğu tüm iç ve dış çevre sorunlarını çözmeyi amaçlayan bir yaklaşımdır. İşletmeler yaşadıkları çevreyi dikkate almadan faaliyette bulunurlarsa uzun dönemde doğal kaynakları dikkatli kullanmadıkları için çevreye zarar vereceklerdir. Zincirleme olarak bu toplumu etkileyecek ve ciddi zararlar ortaya çıkmasına neden olacaktır. Bu tarz sorunların önlenmesi gerekmektedir. Bu g*örüşü savunan bilim insanları aşağıdaki kavramları ileri sürmektedirler:*

Ülkelerde ekonomik sistemlerin iyi bir şekilde işleyebilmesi için firmaların toplum yararına hareket etmeleri gerekir. İşletmelerde elde edilen karlar genelde uzun olmayan dönemler için geçerlidir. Sosyal sorumluluk projelerinde yapılan harcamalar aslında toplum tarafından ödenir. İşletmeler aslında toplumlarda standartlara uyması gereken sosyal içerikli kuruluşlardır. Aksi durumda devlet müdahale edebilir. Aslında işletmeler sosyal yaşamın içindedir. Bu nedenle toplumsal sorunların içinde olmalıdır. Bu sorunları çözecek güce ve kaynaklara sahiptirler. Tabiki toplumun da desteği ile bu sorunlar çözülebilir. Bu düşünceye sahip işletmeler uzun dönemde karlarını arttırabilirler (Akbaş 2010).

4.TÜRKİYE'DE KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUĞU BİÇİMLENDİREN FAKTÖRLER

Türkiye'de de benzer olarak sosyal sorumluluk kavramını etkileyen faktörler iç ve dış faktörler olarak iki aşamada incelenir. Ülkelerde sosyal sorumluluğu biçimlendiren temel faktörler vardır: Bunlar:

Ülkedeki politikalar, hukuk sistemi, ekonomik düzen ve aile hayatıdır. Bu faktörlerden kaynaklanan iç ve dış faktörler vardır. Türkiye iç faktörler konusunda kontrol sağlayabilir. Çünkü iç faktörler arasında kültür ve kurumsal yönetim yapısı gelir. Buna ek olarak ülkelere ait ekonomik gelişmeler ekonomik koşullar, ticari kültür, din, sivil toplum kuruluşlarının ülkedeki yapısı ve rolü iç faktörlere örnek olarak sayılabilir. Ancak dış faktörler iç faktörlerin tersine kontrolü zor güçlerdir. Birleşmiş Milletler-

de yapılacak çalışmalarla kurumsal sosyal sorumluluk ile ilgili bir rehber oluşturulması kontrolü zor bir dış faktördür. Uluslararası çalışan bir işletmenin ticaret stratejilerinde bir değişim olması veya bir takım ulusal sivil toplum kuruluşlarının bazı davranışlarına sınırlılık getirilmesi aynı şekilde kontrol edilemeyen dış faktörlere örnektir. Türkiye'nin Avrupa Birliği, Birleşmiş Milletler ve uluslararası para fonu ile olan ilişkileri de dış faktörler arasındadır. Sosyal sorumluluğu ve kurumsal sorumluluğu etkileyen iç ve dış faktörler aşağıda ayrıntılı olarak incelenmiştir:

4.1.İç Faktörler

4.1.1.Ülkenin ekonomik yapısı ve koşulları

İşletmelerde etkili olan sosyal sorumluluk anlayışı ile ilgili faktörlerin başında ülkelerin ekonomik yapı ve koşulları gelmektedir. Türkiye gelişmekte olan ülkeler arasında yer almaktadır. Aynı zamanda gelişmiş sanayisi, demoktratik bir sistemle yönetilmesi ülkemize bir çok ülke arasında seçkin bir konum kazandırmaktadır. Yaşanan ekonomik krizler ticari hayatta bazı olumsuzluklar oluşturmakta işletmelerin uzun dönemli karar almalarını etkilemektedir. İşletmeler uygun ekonomik koşullara sahip olamazlarsa uzun dönemli planlar yapamayacaklardır. Bu sonuç da işletmelerin sosyal sorumluluk faaliyetlerinin aleyhinde gelişmektedir. İşletmelerin sosyal sorumluluk faaliyetlerini sürdürmelerindeki en önemli etken ülkenin ekonomik koşullarıdır (Klapper ve Love 2003, Aktan 2013).

4.1.2.Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarına etkisi

Kurumsal sosyal sorumluluk üzerinde etkili olan önemli faktör kurumsal yönetim faktörüdür. Eğer kurumsal yönetim etkin olursa ve etkin bir şekilde yönetilirse işletme yönetimleri daha şeffaf olmaktadır. Sorumlu ve hesap verebilir hale gelirler. Uluslararası kurumsal yönetimde işletmelerin tüm paydaşlarının ihtiyaçları dikkate alınmaktadır. Ayrıca işletmelerin yönetim konularıyla sosyal sorumluluk projelerini bütünleştirilmektedir. Özellikle işletmelerde yer alan yönetim kurullarının tüm paydaşların menfaatlerini dikkate almaları gerekir.

İşletme yönetimlerinde temel amaç pay sahipleri ve hak sahiplerinin beklentilerini karşılayacak düzeyde faaliyet göstermeleridir. İşletmelerde yöneticilerin pay sahiplerine olan sorumluluklarının belirlenmesi önemlidir. Son yıllarda işletmeler yönetim planlarını yaparken yabancı yatırımcılara cazip hale getirmek için bazı ilkeleri yeniden gözden geçirmektedirler. Dünya bankasının raporunda kurumsal yönetimler ile yabancı yatırımlar arasında olumlu bir ilişki olduğu belirtilmiştir. Kurumsal yönetim kavramının çok yeni olduğu ülkemizde uluslararası alanda yaşanan bu gelişmelerin işletmelerin yönetim uygulamalarına çok etkisinin olmadığı saptanmıştır.

Ülkemizdeki işletmeler genellikle küçük ölçekli ve aile işletmeleridir. Dolayısıyla işletmelerin yönetim kurulları çoğunlukla aile hissedarlarından oluşmaktadır. Genelde bu işletmeler halka açık bir yapıya sahip değillerdir. Farklı bir bakış açısıyla kurumsal yönetim sosyal sorumluluğu destekleyici işlev gösterebilecektir. Zamanla işletmeler kurumsal yapıya sahip olmak istedikleri zaman sosyal sorumluluk projelerini de yerine getirmek durumunda kalacaklardır. Sermaye Piyasası Kurulunun "Kurumsal Yönetim İlkeleri" arasında "şirket sosyal sorumluluklarına karşı duyarlı olur, çevreye, tüketiciye, kamu sağlığına ilişkin düzenlemeler ile etik kurallara uyar ve bu konulardaki politikalarını kamuoyuna açıklar" maddesi yer almaktadır. Yine "Kurumsal Yönetim Uyum Raporunun" 17. maddesinde "çevreye, bulunulan bölgeye ve genel olarak kamuoyuna yönelik faaliyetler (desteklenen / öncülük edilen sosyal çalışmalar, bölge İnsanlarına yönelik sosyal çalışmalar v.b) hakkında bilgiler açıklanacaktır" denmektedir. Öte yandan, uluslararası finansman kaynaklarını çekmek isteyen Türk işletmeleri, kurumsal yönetim ve dolayısıyla kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine yönelmek durumunda kalacaktır. Sonuçta, gerek kurumsal yönetim ve gerekse kurumsal sosyal sorumluluk işletmeler için yeni bir gelişim stratejisinin uygulanması için gerekli araçlar olarak nitelendirilmektedir. Küresel rekabet ortamında rekabet güçlerini artırmak isteyen işletmeler kurumsal yönetim ilkelerinden hareketle kurumsal sosyal sorumluluk alanında faaliyetlerde bulunmayı gerekli göreceklerdir (Orman ve Parlak 2009).

4.1.3.Dini ve Kültürel Özellikler

Sosyal sorumluluk anlayışı üzerinde dinin çok fazla etkisinin olmadığı söylenebilir. Yapılan bazı çalışmalarda Avrupa ülkeleri ile İslam ülkeleri arasında ticaret anlamında çok fazla fark olmadığı ileri sürülmüştür. Bazı görüşlere göre ise farklı din anlayışının farklı görüşler yaratacağı yönündedir. Kültürel özellikler ile sosyal sorumluluk projeleri arasında ise bir ilişki olduğu savunulmaktadır. Özellikle Hollanda, Almanya ve İngiltere gibi bazı ülkelerde sosyal sorumluluğun daha güçlü olduğu ve kültürel özelliklerinin de belirleyici etken olduğu düşünülmektedir (Arıkan 2002, Aycan 2001).

4.1.4.Sivil Toplum Kuruluşları

Sosyal sorumluluk alanındaki kurumlarla sivil toplum kuruluşları arasındaki ilişki de iç faktör olarak değerlendirilir. İşletmelerin sosyal sorumluluk faaliyetleri üzerinde kuruluşlar etkili olabilirler. Ülkemizde yaklaşık 80 bin civarında sivil toplum kuruluşu bulunmaktadır. Sivil toplum kuruluşları ile işletmeler arasındaki ilişki hayırsever faaliyetler üzerine kurulmuştur. Bu durum, Türkiye'deki bazı sivil toplum kuruluşlarının işletmelerin sosyal haklar ve çevreye yönelik olumsuz etkilerini denetlemeye ve

önlemeye yönelik girişimlerde bulunmasını güçleştirmektedir. Diğer taraftan, sivil toplum örgütlerinin kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının gelişimine katkıda bulunduğu, çok sayıda proje olduğu bilinmektedir. Sivil toplum kuruluşları uluslararası düzeyde sosyal sorumluluk anlayışı gelişimine katkı sağlamaktadırlar. Uluslararası sivil toplum kuruluşlarının çokuluslu işletmeler üzerinde baskısı, kurumsal sosyal sorumluluğu biçimlendiren en önemli faktördür. Örneğin, Greenpeace'in Bergama' da yerel halkı Eurogold şirketine karşı desteklemesi ve Amnesty International'in Baku-Tiflis-Ceyhan boru hattı hakkındaki raporu ve rapor sonrasında BP'yi insan haklarının istismarı ve çevreye verdiği zararlar konusunda önlem almaya zorlaması, sivil toplum kuruluşlarının etkinliklerine bir örnek olarak verilebilir (Bayraktar 2014).

4.1.5.Yasal Düzenlemeler

İç faktörlerden sonuncusu yasalardır. Ülkemizde kurumsal sosyal sorumluluk tanımlaması devlete ait dokümanlarda yer almamaktadır. Sosyal sorumluluk tanımı sadece Devlet Denetleme Yönetmeliğinin 2. bölümü, madde 5'te yer almaktadır. Bu maddede sosyal sorumluluk, şeffaflık, güvenilirlik, tarafsızlık ve dürüstlük prensip ve pratiklerini uygulayarak halkın haklarının korunması olarak tanımlanmaktadır.

Sosyal sorumluluk yasa ve düzenlemelerde tanım olarak yer almamaktadır. Ancak, konsept olarak mevcuttur. Kurumsal sosyal sorumluluk konsepti tüketici hakları, çalışma hakları ve çevre hakları ile ilgili düzenlemelerde yer almaktadır. Örneğin, Anayasa'nın 172. maddesinde teminat altına alınan tüketici hakları ile ilgili Tüketiciyi Koruma Kanunu fiyat etiketi ve etik reklam düzenlemelerini içermektedir. Yine iş yasasında engellilere, hükümlülere ve terör mağdurlarına karşı ayrımcılık yapılmasının yasaklanması, çocuk emeği, işçi sağlığı ve iş güvenliği ile ilgili düzenlemeler vardır. Sonuçta, Türkiye'de kurumsal sosyal sorumluluğu biçimlendiren iç dinamikler ele alındığında, bu faktörlerin etkinliğinin, hayırseverlik niteliği dışında, genel olarak kurumsal sosyal sorumluluk pratiklerini hayata geçirmede ve güçlü bir kurumsal sosyal sorumluluk anlayışı oluşturmada yetersiz olduğu ileri sürülebilir.

4.2. Dış Faktörler

Dış faktörlerin başında uluslararası hukuksal düzenlemeler gelmektedir. Uluslararası hukuksal düzenlemeler ülkemizin imzaladığı sözleşme ve anlaşmalardır. Bu anlaşma ve sözleşmeler, uluslararası standart ve düzenlemeleri ülkemize getirmektedir. Birleşmiş Milletler insan Hakları Evrensel Bildirgesi, Çocuk Hakları Sözleşmesi, OECD Çokuluslu İşletmeler yönetmelikleri ve ILO nun Eşit işe Eşit Ücret Sözleşmesi, Ayrımcılığın ünlenmesi Sözleşmesi, Örgütlenme ve Toplu Pazarlık Hakkı Sözleşmesi

gibi uluslararası hukuksal düzenlemeler işletmelerin topluma karşı sorumluluk anlayışı çerçevesinde hareket etmesi ile ilgili kuralları ortaya koyan önemli düzenlemelerdir. Bu bağlamda insan hakları konularına titizlikle uyulması ve sözleşmelerin imzalanması ülkemizdeki işletmelere kurumsal sosyal sorumluluk politikalarının belirlenmesi ve uygulanmasında önemli bir kaynak olacaktır. Genelde sosyal sorumluluk görevlerini yerine getirmeyen işletmelere uluslararası hukuksal çerçevenin yaptırım gücü sınırlıdır. Zorlayıcı hükümlerin olmaması sosyal sorumluluk uygulamalarının ülkemizdeki gelişim hızını yavaşlatmaktadır. Ülkemizdeki özel sektör yabancı ortakları ile olan ilişkilerini ilerletebilmek için sosyal sorumluluk anlamında bazı standartlara uymak zorunluluğunun farkındadır (Güngör 2017). Avrupa Birliği tarafından yayınlanan ve Avrupa ülkelerindeki Türk işletmelerini ilgilendiren bir raporda kurumsal sosyal sorumluluk sosyal vakıflara, spora ve kültürel aktivitelere yapılan sponsorluklar örnek olarak verilmektedir. Ayrıca raporda kurumsal sosyal sorumluluk; işletmelerin temel faaliyetleri arasında ifade edilmektedir. Mevcut durumda ülkemizde işletmelerin özellikle çevre ve toplum ile birlikte hareket etmeleri istenmektedir. Ayrıca çevreye olumlu katkılar sağlayan ve sosyal sorumluluğu önemseyen özellikle de yabancı ortakları ile birlikte yürüten işletmeler istenmektedir.

Türkiye'deki işletmelerin uluslararası standartlara uyum sağlama konusunda kurumsal sosyal sorumluluk anlayışının etkisinin az olduğu söylenebilir. Ancak kurumsal sosyal sorumluluk projelerinin geliştirilmesi uluslararası düzeydeki düzenlemeler için ve uluslararası organizasyonlar için etkisi önemlidir. Özetlemek gerekirse ülkemizde dış faktörler sosyal sorumluluk projelerinde iç faktörlere göre daha etkin rol almaktadır (Ersöz, 2007)

5.MESLEK KURULUŞLARI VE KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK NİTELİKLERİ

Dernek, sendika gibi kuruluşları kamu kurumları içerisinde yer alan meslek kuruluşlarından ayıran en önemli özellik bu kurumların kendilerine ait nitelikleridir. Bu nitelikler; kanunilik, zorunlu üyelik, devlet yetkisi, özerklik ve gelir kaynakları olmak üzere beş bölümde incelenmektedir (http://www.ito.org.tr).

a)Kanunilik

Anayasa'nın 35. maddesine göre kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve üst kuruluşları "kanunla" kurulurlar. Kanun olmadan herhangi bir meslek kuruluşunun kurulması söz konusu değildir. Meslek kuruluşları, diğer kamusal kuruluşlar gibi kanunla kurulmakla birlikte farklılığı bunların kuruluşu ve organlarının düzenlenmesinin meslek

mensuplarının serbest iradelerine bırakılmış olmasıdır. Diğer bir ifadeyle, meslek kuruluşları varlık ve gücünü kanunlardan almak zorunda ise de, ancak meslek mensuplarının girişimi ile kurulmaktadır. Herhangi bir girişim olmaksızın idare re'sen bu kuruluşları kuramaz. Burada kanun, ortaya çıkacak serbest iradelerin nasıl ortaya çıkması gerektiği ile ilgili düzeni sağlamaktadır (http://tid.gov.tr).

Bu özelliği ile meslek kuruluşları diğer kamu kurum ve kuruluşlarından ayrılır.

Kanunilik niteliğinin diğer bir yönü ise, kanun çıkarılmadıkça meslek mensuplarının meslek kuruluşu kurma yönündeki serbest iradelerinin hukuken hiçbir önem taşımaktadır. Meslek kuruluşunun hayatiyet kazanması için kanun mevcudiyeti temel şarttır. Burada, kanun ile serbest iradenin birbirini tamamlayan bir bütün olduğu belirtilmelidir. Kanun olmadığında, meslek mensuplarının iradesi ile kurulan kurum ise ancak bir dernek olabilir.

Ülkemizdeki kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarından bazıları özel kanunlarla, bir kısmında kanunun verdiği yetkiye dayanarak Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe giren yönetmeliklerle kurulmuştur.

b)Zorunlu Üyelik

Anayasa'daki düzenlemeye göre meslek mensupları, mesleklerini icra edebilmek için o meslekle ilgili kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşuna üye olmak zorundadır. Bu kuruluşlar, üye olma durumunda bulunan kişileri, üye olma iradelerini açıklamalarını beklemeksizin resen üye kaydedebilirler.

Ancak, gerek kişilerden mesleklerini serbest olarak icra etmeyen, kamu kurum ve kuruluşları ile kamu iktisadi teşebbüslerinde asli ve sürekli görevlerde çalışanlarda meslek kuruluşlarına girme mecburiyeti aranmaz. Üyelik, bu kişilerin isteğine bırakılmıştır.

c)Devlet Yetkisi

Kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları, kanunla kurulan kamu tüzel kişiliği olup, kamu hukukundan doğan bazı imtiyazlara sahiptirler. Diğer bir ifadeyle bu kuruluşların, kaynağı Anayasa'ya dayanan devlet yetkilerini kullanma özellikleri vardır Meslek kuruluşları, bu yetkilerini üyeleri üzerinde kullanabilirler. Öyle ki, bu kuruluşlar üyeleri ile ilgili kararlar alıp, bu kararları uygularken, ayrıca hakim kararına ihtiyaç duymazlar. Şayet şartlar mevcut ise yetkili organların kararı ile üyelerini meslekten ihraç edebilirler. Üyeler de bu karara karşı idari mahkemeye başvurma hakkına sahiptirler.

Ancak, meslek kuruluşları devlet yetkisini kullanırken, üyelerini

koruyucu şekilde hareket etmelidir. Çünkü bu yetki üyeleri korumak için verilmiştir.

d)Özerklik

Kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları özerk kuruluşlardır. Anayasa'nın verdiği yetkiyi millet adına kullanmaktadırlar. Yetkili organları da "kendi üyeleri tarafından kanunda gösterilen usullere göre yargı gözetimi altında, gizli oyla sergilemektedir". Bu bağlamda meslek kuruluşları özerk kuruluşlar olup, hem yürütme ve hem de yasama organına karşısında özerkliğe sahiptir.

Ancak, bu kuruluşlar Anayasa'da belirtildiği gibi, devletin idari ve mali denetimine tabidirler. Bu denetimin niteliği hiyerarşik ve siyasi bir denetim olmayıp, faaliyetlerin kanuna uygun gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği ile sınırlıdır.

e)Gelir Kaynakları

Meslek kuruluşlarının gelirleri "kamu kurumlan ve genel çıkarlarla ilgili örgütlerin finansmanın sağlamak amacıyla ya bizzat sözü geçen örgütler veyahut ta idare tarafından örgütler lehine bunların mensupları veya hizmetlerinden yararlanan kimselerden tahsil edilen, fakat, devlet bütçesinde gözükmeyen parafiskal gelir niteliğindedir. Gelirlerin özellikleri;

Kanunla ihdas olması,

Ödenmesi zorunlu gelirler olması,

Mesleki bir hizmetin görülmesine matuf olması,

Devlet bütçesi ile bir ilişiği olmaması olarak sıralanabilir.

Öte yandan, meslek kuruluşlarının bütçeleri özerktir. Kendi bütçelerini kendi organları vastasıyla yaparlar. Devlet bütçesi ile ilişkisi yoktur. Bütçe gelirlerini ise üyelerinden aldıkları giriş aidatları ile yıllık aidatlar, hizmet karşılığı gelirler ve belge harçları gibi gelirler oluşturmaktadır.

f)Türler

Meslek kuruluşları kökenleri itibariyle özel bir meslek teşekkülü iken, bir kanunla şekilleri biraz değiştirilerek kamu kurumu haline dönüşmüşlerdir. Ancak yine de bunları tek tip olarak sınıflandırmak mümkün değildir. Çünkü, bu kuruluşlar zaman içinde düzenledikleri sahanın özelliklerine göre şekillenmişlerdir. Bununla birlikte kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları, özellikle merkezi idare ilişkileri ve diğer bazı özellikleri bakımından iki grupta ele alınabilir.

Birinci gruptakiler, merkezi idare ile çok yakın ilişki içinde olan

ve hatta sadece meslek mensupları ile ilgili faaliyetlerle yetinmeyip, m erkezi yönetime ait bir kısım faaliyetleri de yerine getiren kuruluşlardır. Örneğin, oda ve borsaların ve bunların birliklerinin çeşitli kamu hizmetlerini yerine getirmekle yükümlü oldukları bir gerçektir.

İkinci gruptakiler, meslek kuruluşu niteliği baskın olan kuruluşlardır. Bunlar sadece mesleki düzen ve denetimi temel fonksiyonları kabul ederek yapılanmışlardır. Bu kuruluşların merkezi idare ve kurumları ile ilişkileri oldukça sınırlıdır. Örnek olarak, Barolar, Mühendis ve Mimar Odaları, Eczacılar Birliği, Tabipler Birliği, Diş Hekimleri Birliği verilebilir.

Diğer taraftan bazı meslek kuruluşları ise korporasyon niteliğindedir. Bunları diğerlerinden ayıran özellikleri, iç teşkilatlan bakımından özel bir tüzel kişiye benzemeleridir. Organlarının merkezi idare ilişkisi neredeyse hiç yoktur ve faaliyetleri itibariyle diğer meslek kuruluşlarına göre merkezi idareye karşı daha bağımsızdır. Bu gruba örnek ise Odalar ve Borsalar, esnaf ve küçük sanatkârlar dernekleridir.

Yine kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları kabaca ikiye ayrılmaktadır. Birincisi, iş dünyası ve ticaretle ile ilgili olanlar, diğer bir ifadeyle esnaf , sanatkar, tacir ve sanayici sıfatına haiz olanların üye olduğu mesleki birlikler, ikincisi ise bir mesleği yapılması için üyeliğin zorunlu olduğu meslek kuruluşlarıdır. Sanayi ve ticaretle iştigal edenler TOBB, Esnaf ve Sanatkarlar TESK bünyesinde örgütlenir.

Diğer meslek kuruluşları ise "mesleklerini serbest olarak ifa eden meslek sahiplerinin" üye olmasızorunlu kurumlardır. Örneğin, mühendis, mimar ve şehir plancıdan, mesleklerinin uygulanmasını gerektiren işlerle uğraşabilmek ve mesleki öğretim yaptırabilmek için, meslek disiplininin ilgili olduğu odaya kaydolmak ve kimlik belgelerini her yıl onaylatarak, üyeliklerini korumak zorundadırlar yine, Odalara üye olmayan serbest muhasebeciler, mali müşavirler ve yeminli mali müşavirler mesleki faaliyette bulunamazlar.

Ülkemizdeki kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının üst kuruluşları, "mesleki birlikleridir. Bu birliklerden bazdan şunlardır: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), Türk Tabipler Birliği (TTB), Türk Diş Hekimleri Birliği (TDB), Türk Eczacılar Birliği (TEB), Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB), · Türkiye Esnaf ye Sanatkarları Konfederasyonu (TESK), Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Birliği (TURMOB), Türkiye Ziraat Odaları Birliği (TZOB), Türk Veteriner Hekimleri Birliği ve Türkiye Barolar Birliği, Türkiye Noterler Birliği. (Ersöz, 2007)

6.ARAŞTIRMA BULGULARI VE TARTIŞMA

Bursa İli'nde bulunan Meslek Odalarının Sosyal Sorumluluk Projelerine olan yaklaşımlarını incelemek için toplam 20 meslek odası ile anket çalışması yapılmış olup toplamda 28 adet anket sonuçları değerlendirilmiştir. Değerlendirme sonuçlarına göre katılımcıların demografik özellikleri Çizelge 1'de verilmiştir.

Çizelge 1: Katılımcıların demografik özellikleri

Cinsiyet	%	Mesleki Tecrübe	%
Kadın	32	10-20	43
Erkek	68	20-	57
Eğitim			
Lisans	75		
Lisansüstü	25		

Ankete katılan katılımcıların % 68 i erkek, %32 kadındır. Eğitim durumları ise % 7 doktora, % 18 yüksek lisans mezunu ve % 75 lisans mezunudur. Mesleki tecrübeleri değerlendirildiğinde 10 ila 20 yıllık mesleki tecrübeye sahip olanların oranı % 43, 20 ve üzeri mesleki tecrübeye sahip olanlar ise %54 tür. Ankete katılanların % 39 u Şube Başkanı, %10 Teknik Personel ve %7 Şube Müdürüdür.

Katılımcıların Sosyal Sorumluluk Projeleri hakkındaki düşünceleri ise şu şekildedir. Ankete katılanların %96 sı sosyal sorumluluk projelerinin yapılmasını gerekli görmektedir. Sosyal sorumluluk projesi yapan Meslek Odası oranı % 61 iken, sosyal sorumluluk projesi yapmayan Meslek Odaların oranı ise % 32dir. Proje yapan Odalar içerisinde çevre alanında sosyal sorumluluk proje yapan Oda sayısı 6, eğitim alanında sosyal sorumluluk proje yapan Oda sayısı 6, sağlık alanında sosyal sorumluluk proje yapan Oda sayısı 6 olup, toplumsal alanda Sosyal sorumluluk proje yapan Oda sayısı 8, bunlarında dışında diğer konularda sosyal sorumluluk proje yapan Oda sayısı 3 tür. Meslek alanında ise 1 Oda sosyal sorumluluk projesi yapmaktadır. Çalıştıkları kurumda sık sık sosyal sorumluluk projesi yapan Oda sayısı 7 iken yılda bir kere proje yapan Oda sayısı ise 1 dir.

Meslek Odalarının yapmış olduğu sosyal sorumluluk projeleri arasında Çevreye yönelik yapılan projeler % 32 oranındadır. Bunu Eğitime yönelik yapılan projeler takip etmekte olup % 28 oranındadır. Sağlığa yönelik projeler, toplumsal olaylara yönelik yapılan projeler ve sportif ve kültürel faaliyetlere yönelik yapılan projeler ise % 25 oranındadır. Ekonomik gelişmelere yönelik yapılan projeler ise %17 iken çalışanlara yönelik yapılan projeler %14 oranındadır.

Çalıştığı kurumun sosyal sorumluluk projelerinde toplum üzerinde

olumlu etki bırakacak çalışmalar yaptığını düşünenlerin oranı ise %60 dır. Kurumlarının doğal çevrenin korunması için yaptığı çalışmalara yeteri kadar özen gösterdiğini düşünenlerin oranı ise %53 dür. Diğer kurumlarla ortak sosyal sorumluluk projesi yapan Meslek Odası sayısı 12 iken ortak proje yapmayan Meslek Odası sayısı ise 2 dir. Her zaman ortak proje üretmeyen Meslek Odası sayısı ise 4 tür. Diğer meslek odaları ile ortak proje yapmayan Odalar ise kurumsal olarak çok sık proje yapmadıklarını ifade ederken bunun kurumlarının bir eksikliği olduğunu düşünen Odalarda mevcuttur. Meslek Odaları ortak proje yürüttükleri kurumları ise; TMMOB, Baro, Belediyeler, Okullar, Muhtarlar, Vergi Daireleri, SGK, Yerel Yönetimler, Tüm Demokratik Kitle Örgütleri, Dernekler, Dayanışma Platformları, Engelliler Federasyonu, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Uludağ Üniversitesi ve diğer Meslek Odaları olduğunu ifade etmişledir. Meslek Odaları birçok alanlarda sosyal sorumluluk projeleri yapmaktadırlar. Bu konuda sadece 5 Meslek Odası Bütçe ayırabilmekte olup her zaman bütçe ayıramayan Odası sayısı 9 dur. Hiç Bütçe ayıramadığını ifade eden Meslek Odası sayısı ise 3 tür. Tüm bunlara karşı Kurum yetkilileri birçok alanda sosyal sorumluluk projeleri yapmak istediklerini ifade etmişlerdir.

Kurum olarak sosyal sorumluluk projeleri yapmayan Meslek Odaları ise proje yapmama nedeni olarak %17 si sosyal sorumluluk projeleri için yeterli bütçesinin bulunmadığını ifade etmiştir. %7 si ise Kurumlarına bugüne kadar sosyal sorumluluk faaliyetleri ile ilgili bir talebin gelmediğini ve %3 de Kurumlarının sosyal projeleri gerekli görmediğini belirtmiştir. Ankete katılan katılımcıların % 85 i sosyal sorumluluk projesinde yer almak istediğini ifade etmiştir. %11 lik bir kısım ise projede yer almak istemediğini belirtmiştir.

Katılımcıların yer almak istediği projeler ise şu şekildedir; Çevre bilincini ve farkındalığını artırıcı projeler, doğayı ve çevresini, yaşamdan ve yaşam alanlarından mutlu olabilmek için kentimizi tasarlayalım projesi, Genç ve çocukları bilinçlendirmek amaçlı ebeveyn eğitimlerine yönelik projeler, İnsanlık ve insanlığa yararlı projeler, Kitap okuma farkındalığı, kaynak israfını önlemeye yönelik kitap, kağıt, cam, ve plastik, kullanılmış yağ gibi gündelik konularda halkı bilinçlendirme yönelik projeler, toplumsal bilinçlendirmeyi arttırıcı projeler ile yaşlılar ve çocuklara yönelik projelerdir.

Kurumların sosyal sorumluluk faaliyetlerini gerçekleştirme nedenleri arasında %64 oranında Toplumun ekonomik sosyal ve kültürel gelişimine katkıda bulunmak için, %53 oranında Toplumsal ilişkilerin geliştirilmesi için, %25 oranında Çalışanların motivasyonunu geliştirmek için, % 29 oranında üyelerinin memnuniyetini arttırmak için, %36 oranın kurum imajını geliştirmek için ve Kurumun tanınmışlığına katkı sağlamak amacıyla

sosyal sorumluluk faaliyetlerini geliştiren meslek odası oranı ise %25 dir. Kurumların uygulanan sosyal sorumluluk projelerini tercih etmelerinde etkili olan faktörlerin %46 sını sivil toplum kuruluşları, %39 u doğal çevre faktörleri, %36 sı bölgesel yönetim (valilik ve belediyeler), %54 ü genel kamuoyu, %14 ü çalışanlar, %7 si diğer odalar ve %4 ise oda başkanlarının tercihleri etkili olmaktadır.

Denizlerimizin, ormanlarımızın, soluduğumuz havanın korunması ve temiz tutulması gereklidir. Bu amaçla toplumsal bilincin artırılması, yerinde uygulamaların yapılması, kişilerin bilinçlendirilmesi ve sıklıkla eğitimlerin verilmesi gereklidir. Sosyal sorumluluk projeler her konuda yapılmalı fakat öncelikle eğitim ve öğretim konusunda bilgi düzeyini geliştirici projeler üretilmelidir. Çalışma içerisinde yer alan anket sonuçlarına göre ise; genel olarak tüm meslek odaları topluma faydalı olabileceğini düşündüğü konularda sosyal sorumluluk projeleri yaptığı, yapmak isteği yada diğer kurumlarla ortak çalışmalar içinde bulunduğunu belirtmiştir. Yeterli bütçelerin ayrılamaması nedeniyle meslek odaları beklenen oranda yeteri kadar projeler üretemeseler bile topluma faydalı birçok konulara öncülük etmeye devam etmektedirler.

7. SONUÇ

Sosyal sorumluluk kamu sektörünün, özel sektörün ve sivil toplum kuruluşlarının belirli bir amaç etrafında birleşerek ortak bir yaşama yönelmeleridir. Burada kar amacı güdülmez ve kişisel çıkarlar sözkonusu değildir. İnsanlık adına güzel işlerin yapılması ve bu işlerin yapılmasına destek olmak, toplumsal faydayı gözeterek hareket etmektir. Toplum olarak çözüm üretilmesinde, adaletin sağlanması, iyileştirilmesinde öncelik verilen sosyal sorumluluk projeleri eğitim, sağlık, çevre sorunları olarak düşünebilir.

İşletmeler çevre, toplum ve etkileşim içinde bulunduğu tüm paydaşlarını dikkate alarak üretim ve faaliyetlerini yerine getirmelidirler. Diğer bir ifadeyle işletmelerin sadece çevrenin korunmasına yönelik önlemleri alarak üretimde bulunması veya bazı toplumsal hizmetleri yerine getirmekte oluşları yeterli değildir. İşletmeler, etkileşim içinde bulundukları tüm paydaşlara, taraflara karşı sorumludurlar. Bu noktada belirleyici unsur, işletme karar ve faaliyetlerinde ekonomik fayda ile sosyal faydanın bütünleştirilebilmesidir.

Bu konu ile ilgili literatür incelendiğinde toplum tarafından kurumlardan beklenilen konular özelikle sürdürülebilirlik ve çevre ile ilgilidir. İşletmeler üretimlerinin tüm aşamalarında sürdürülebilirlik kurallarına dikkat etmeli ve çevreye zarar vermemelidirler. Ayrıca sadece işletmeler değiş üretimin tüm aşamalarında yer alan tedarikçiler de işletmelerle aynı anlayış içerisinde hareket etmelidir.

KAYNAKLAR

Anonim 2003. Onay Atılım, Kurgu Dergisi, 2003 (https://earsiv.anadolu.edu.tr/xmlui/handle/ 11421/1338)

Aydede, C. 2007. Yükselen Trend: Kurumsal Sosyal Sorumluluk, İstanbul: MediaCat Kitapları ISBN: 994438321xs.172.

Akbaş E.2010. Çanakkale Üniversitesi Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2010

Aktan. C. C., Börü D. 2007. "Kurumsal Sosyal Sorumluluk". Kurumsal Sosyal Sorumluluk İşletmeler ve Sosyal Sorumluluk. Coşkun Can Aktan (der) içinde. İstanbul: İgiad Yayınları, s. 11-36.,

Aktan C.C. 2013. Kurumsal Şirket Yönetimi, Organizasyon Ve Yönetim Bilimleri Dergis.i Cilt 5, Sayı 1, 2013 ISSN: 1309 -8039. S.150-191.

Arıkan S. 2002. Girişimcilik ve Temel Kavramlar ve Bazı Güncel Konular, Ankara. Siyasal Kitapevi.

Atlığ, N.S. 2006 İş Etiği, Sosyal Sorumluluk ve İlaç Sektöründen Uygulamalar, Yıldız Teknik Üniversitesi, SBE İşletme Anabilim Dalı İşletme Yönetimi Programı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Aycan Z. 2001. Paternalizm: Yönetim ve Liderlik Anlayışına İlişkin Üç Görgül Araştırma, Yönetim Araştırmaları Dergisi, 1(1) 11-31.

Bayraktar T. 2014. Sivil Toplum Kuruluşları'nın Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algısı: Sa 8000 Uygulanabilirliği, TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi, 25(3-4-5-6) s.35-44.

Becan C. 2011. "Kurumsal Sosyal Sorumluluk Kavramının Paydaş Teorisi Ve İletişim Yaklaşımı Acısından Değerlendirilmesi: Bankaların Basın Bültenlerine Yönelik Bir İçerik Analizi". Selçuk İletişim Dergisi, Cilt 7, Sayı 1, 16-35.

Çakır B., 2006. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Toplam Kalite Yönetimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Demirkan M. 1998. Türk Endüstri İlişkileri Sisteminde Etik Tavır ve Sorumluluk Bilinci" Siyasette ve Yönetimde Etik Sempozyumu, 24-26 Aralık 1997, Sakarya Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Adapazarı

Erden, D. 1987. İşletmelerin Sosyal Sorumluluğunun Algılanması: Mühendislik ile İşletme ve İktisat Öğrencileri Kıyaslaması, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 20, No.2

Ersöz H.Y. 2007. İstanbul Ticaret Odası Yayın No: 2007-36 , 2007

http://www.ito.org.tr (Erişim Tarihi: 15.04.2020)

http://eurocons.com.tr (Erişim Tarihi: 11.04.2020).

http://tid.gov.tr (Erişim Tarihi: 11.04.2020).

Güngör S., 2017. Kurumsal Sosyal Sorumluluğun Türkiye'deki İletişim Fakültelerinin Müfredatında Bir Ders Olarak Analizi: Başkent Üniversitesi Vaka Çalışması. Eurasian Journal of Researches in Social and Economics (EJRSE) ISSN:2148-9963. S.119-140.

Johnson, D. Turner, C. 2003. International Business Themes and Issues in the Modern Global Economy, Routledge Publishing, USA.

Klapper, L. Love I. 2003. Corporate Governance, Investor Protection And Performance İn Emerging Markets, Journal Of Corporate Finance, P.195.

Orman Z. Parlak S. 2009. İşletmelerde İş Etiği, İstanbul Ticaret Odası, 2009-23. SBN 978-9944-60-477-2 s.370.

Özdemir, H., 2009. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Yıl:8 Sayı:15 Bahar 2009

Özgür Y.2007. Sosyal Sorumluluk Kampanyaları ve Marka Yönetimi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Pazarlama Programı, Tezsiz Yüksek Lisans Projesi, İzmir.

Öztürk M.C. 1973. T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 3021 , Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1973 , Ocak 2013 (http://www.azanadolu.edu.az).

Seyfi, M. Güven D. 2015. "Appreciative Inquiry as a means of Intra-Institutional Communication". International Journal of Social Sciences and Education Research, 1(1), 148- 158.

Stackhouse, M. L. 1995. On Moral Business: Classical and Contemporary Resources for Ethics, Michigan, Wm. B. Eerdmans Publishing, USA.

Varol A. 2010. "Hedef Kitlelerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Değerlendirmesi: Üniversite Gençlerine Yönelik Bir Araştırma". Paradoks Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 1, 49-64.

Vural Z., Akıncı B., Gül C. 2011. Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi elektronik Dergisi , Mart 2011 (http://celalettinuyanik.com/wp-content/uploads/2016/03/Kurumsal-sosyal-sorumluluk-ve-etik.pdf)

Vural, Z. Akıncı H. Coşkun G. 2011. "Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Etik". Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, Sayı 1, s. 61-87.

Bölüm 30

İSLAM TOPLUMLARINDA MODERNLEŞME ÇABALARI VE ÖNCÜ MODERNİSTLER

Tacettin Gökhan ÖZÇELIK[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Nişantaşı Üniversitesi, İktisadi İdari Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü ORCID ID: 0000-0002-0161-9230

Giriş

Descartes, Batı toplumlarında kendisinden önce ontolojik olarak tutarlı sayılan evreni parçalayan ilk düşünür olarak ortaya çıkmıştır. Bu parçalama işleminde özne, önce düşünce ve düşünen şey olarak ben (kişi) arasında bir bölünmeye uğratılmış, sonraki adımda cogito görüngüsel bir varlığa, düşünen varlığa indirgenerek özne, düşünen ben ve düşünce arasında mutlak birlik olarak tasarlanmıştır (Çelik, 2005: 42). Descartes, öncelikle Ortaçağ felsefesinde önemli bir yer tutan, insan ruhunun beden içinde hapsolan konumunu ortadan kaldırmaya çalışmış, bu bağlamda Hıristiyan dogmatizminin günahkâr olarak gördüğü kişiyi, aktör özneye dönüştürmeyi, ona hak ettiği cesareti ve özgürlüğü vermeyi hedeflemiştir. Descartes özellikle ruh ve bedeni birbirinden ayırarak, ruhu değersiz olarak algılanan görünümünden uzaklaştırmış ve ruhun bağımsızlığını tesis etmeyi amaçlamıştır. Dahası, "ruhumuz ya da düşüncemizden edindiğimiz kavram bedenden edindiğimizden önce gelir" sözüyle, hem rasyonalizmin temelini atmış hem de düşünen bir niteliği taşıyan ruha özel bir konum kazandırmıştır (Tuna vd.leri, 2011: 47). Bu kurgu neticesinde özgür birey olarak insan, artık düşünüyorsa vardır, şüphe ediyorsa vardır. Dünyevileşme süreci ile birlikte ele alındığında "Tanrısal Özne" fikrinden "İnsan Özneye" geçiş, insanda var olan düşünsel ve üretken güçlerin öne çıkartılması ile birlikte, insanın yaratılan özneden, yaratan özneye dönüşümüdür (Ercan, 2012: 31).

Doğu islam toplumları, Rönesans ve reform sonrasında Batı'da yaşanan aydınlanma ve modernleşme süreçleri neticesinde felsefi ve bilimsel düşünce alanında insanı önceleyen devrimi gerçekleştirememiş, askeri, siyasi ve teknolojik alanlarında geri planda kalarak, öncü konumunu yitirmeye başlamıştır. Batı'nın bu yükselişi karşısında müslüman toplumlarının göstermiş oldukları reaksiyon ve takındıkları tavır islam modernleşmesinin şekillenmesi üzerinde belirleyici etken olmuştur. Yaşanan modernleşme sürecini tanımlamaya çalışan bir grup islam entelektüel bu değişimin Batı değerlerine tamamen uyum sağlamaya bağlı olduğunu savunurken, diğer bir grup, gerçek islamın ve modern ideallerin birbirine uygun olduğunu iddia etmiş, böylece modernist islamın temellerini hazırlamışlardır. Bu iki grubun yanında üçüncü bir grupta, modernizm öncesi dönemde de islamda var olan sosyal yenilik fikrinin hala güçlü bir şekilde mevcut olduğunu ve ihtiyaç duyulacak yenilenme ve saflaşma çabaları için yeterli temelleri ihtiva ettiğinin savunmuşlardır. Bunun dışında kalan bir kısım müslüman düşünür ise bütün bu gelişmelere kayıtsız kalarak, Batı'nın meydan okumalarına ve islamın ilerlemeye engel olduğu görüşüne karşı islamı savunmaya çalışmışlardır (Hatiboğlu, 2010: 19). Bu akımları kısaca batıcılar, modernistler, yeniden ihyacılar ve muhafazakârlar şeklinde özetlemek mümkündür.

Modernizm kısaca dünya görüşündeki köklü bir değişimi ifade eden

bir kavramdır. Dünya görüşünün değişimi ise bileşenleri arasındaki ilişki tarzının değişmesinden kaynaklanmaktadır. Bedri Gencer'e göre (2012: 117), bir dünya görüşünün dört bileşeni bulunmaktadır, bunlar: Özneler olarak Tanrı ve insan ile sosyal hayatın boyutları olarak mekân (evren) ve zamandır (tarih). Hikmete dayalı geleneksel dünya görüşü, varlığın kaynağı olarak Tanrı ve suretinde yarattığı insan ile beşeri deneyimin temel boyutu olarak mekân arasında bir uyumu öngörür zira makro-kozmos dünya ile mikro-kozmos insan aynı varlığın parçalarıdır. Geleneksel dünya için bilgi (nomos), kâinatın (cosmos), varoluşun özü/sebebi sayılan insana yansımasından ibarettir. Ancak Batılı insanın Hıristiyanlığın Tanrı düşüncesine aydınlanma süreci içerisinde yavaş yavaş yabancılaşması sonucunda bu ontolojik uyum bozulmuş, Descartes tarafından varlıkla bilgi arasındaki geleneksel ilişkinin yönü tersine çevirilmiştir. Varlık ve bilgiyi beşeri şuurda temellendiren Descartes'in "cogito ergo sum" düşünüyorum öyleyse varım, sözüyle başlatılabilecek modern dünyanın insan şuuruna göre yeniden kurulması hedeflenmiştir.

Modernizm Karşısında İslami Gelişmelere Bir Bakış

Abdul Malik'in tanımına göre modernite, ileri düzeyde teknoloji ve bilimsel ruha, akıl temelli bir hayat felsefesine, sosyal olaylarda seküler bir yaklaşıma, insanlar arası ilişkilerde adaletle davrandığı izlenimini uyandıran bir zihniyete ve bunların da ötesinde siyasette temel ilke olarak milli devlet anlayışına dayanan bir hayat tarzıdır. Batı'nın dil ve teknolojide kat ettiği mesafe yanında siyasi ve iktisadi alanda bütün dünyayı kontrol etme gayreti, önce kendi insanlarını sonra da etkisi altına aldığı ülke toplumları arasında ilerleme düşüncesinin yayılmasına neden olmuştur.

Modernleşme, başlangıçta insanın ahlaken mükemmel hale gelmesini ifade eden bir anlam taşırken, rönesans sonrası yaşanan süreçte yaşamın bütün alanlarını içine alan bir içerik kazanmaya başlamıştır. Ardından muhtevası biyolojik ilerlemeyi de içine alacak şekilde genişlemiş, hem Avrupa içindeki materyalist, Darwinist ve liberal düşünce içerisinde hem de sömürge amaçlı eylemlerin gerçekleştiği islam ülkelerinde yayılarak, insanlığı gelişme çizgisine ulaştırdığını iddia eden bir anlam kazanmıştır. Bilimsel düşünce ve medeniyetin ilerlemesiyle, geleneksel düşünce tarzını bu anlayış ile uyumlu hale getirmek için yapılan çalışma şeklinde tarif edilen modernizm, islam toplumlarında geleneksel kültürün terk edilerek Batı kültürünü kabul etmeye ve böylece Batı düşünce ve sanayi için pazar oluşturma anlamında kullanılmış, bu anlamda Batılılaşma ile aynı anlamda kabul edilmiştir (Hatiboğlu, 2010: 38).

Batı nedir? İbrahim Rabi (2003: 115) bu soruyu cevaplarken modern Batı ile ilgili olarak rönesans, reformasyon, endüstri devrimi (endüstrileşmenin metodu), aydınlanma ve post aydınlanma hareketlerinin ele alınma-

sı gerektiğini ifade ederek, temelde felsefi hareketler olduklarına dikkat çekmektedir. Rönesans'ın felsefi temeli rasyonalizm, hümanizm ve sekülerleşme olarak ortaya çıkmış bir kavramdır. Reformasyon da tek ve kilise tarafından tanımlanan Hıristiyan dini anlayışının ortadan kalkmasına ve özgünlüğün ortaya çıkartılmasına neden olmuştur. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ve yirminci yüzyılın başlarında Türkiye, Mısır ve Hindistan gibi Batı medeniyeti ile daha yakın ilişkilerde bulunan islam ülkelerinde, yani Batı'nın fikri ve kültürel etkisi altına giren ülkelerde güçlü bir fikir hareketi olarak islam modernizmi ortaya çıkmıştır (Rahman, 2004: 80).

Tarihi sürece baktığımızda, modernizm-öncesi ıslahat hareketlerinin hepsi şu ortak nitelikleri göstermektedir (Rahman, 2004: 82):

- İslam toplumunun toplumsal-ahlaki açıdan bozulmasına karşı derin ve değiştirici ilgi,
- Asıl islama geri dönüş çağrısı ve tasavvufun avami şekilleri tarafından üretilen hurafelerle mücadele,
- Geleneksel hukuk okullarının sabitliği ve nihailiği fikrinden kurtulma ve içtihat yapma, yani asıl mesajın anlamının ferdi olarak yeniden düşünme,
- Avami dinin ürettiği ve Eş'ari kelamının da hemen her alanda görülen etkisinin açıkça katkıda bulunduğu kaderci hayat görüşünün ezici yükünden arınma çağrısı ve
- Son olarak da eğer gerekiyorsa bu ihyacı ıslahatı silah gücüyle yerine getirmektir (cihad).

İslam toplumlarında on dokuzuncu yüzyılın ortalarında klasik modernistlerin ilk temsilcileri ortaya çıktığında, modern düşünce hâlihazırda ihyacılar tarafından ortaya atılmış olan ıslahat temellerine dayanmaktaydı. Hindistan'da Seyyid Ahmed Han gibi bazı modernistler bilfiil ihyacı bir arka plandan gelmekteydi. Afgani ve Muhammed Abduh gibi diğer bazılarının da Farabi, İbn Sina ve diğerlerinin temsil ettiği ortaçağ islam akli felsefe geleneğinin varisleri olduğu görülmekteydi. Her halükarda, islam düşünürleri arasında içtihat fikri ve taklidin reddi düşüncesi islamın merkez ülkelerinde yaygın ve iyi bilinmekteydi. Ancak islamın öncü modernistlerinde yeni olan kavram, islam toplumu için hayati sorunlar olarak gördükleri mefhumlara dayanarak içtihadın içeriğini daha kapsamlı hale getirmeleriydi. Öncü modernistler bu düşünce yapıları ile ihyacılardan köklü bir şekilde farklılaşmış ve aynı zamanda Batı toplumu ve düşüncesi ile irtibatları sayesinde, yükselen Batı'nın yeni ufuklar açan fikirleriyle tanışmışlardı. Sorun alanı olarak görülen esas konularsa aklın kullanımı ve iman-akıl ilişkisi, özellikle eğitim ve toplumda kadının konumu olmak üzere toplumsal yenilik ve buna bağlı olarak siyasal yenilenme ve son olarak anayasal temsil yönetim tarzları olmuştur (Rahman, 2004: 85).

On dokuzuncu yüzyılın nahda (Rönesans) düşünürleri ve müslüman Hindistan'daki liberal düşünürler Batı aklı ve Batı biliminin sağladığı farklı düşüncelerden etkilenmişlerdir. Onlar toplumlarının katı durağanlığının farkına vararak bu durumdan çıkabilmek için ihtiyaç duyulan ataleti sağlamak maksadıyla Batı medeniyetinin sahip olduğu bilimsel düşünce ve medeniyet kavramını kullanarak iyileştirmeler yapmayı amaçlamışlardır. Çünkü durağanlık islami anlayıştaki temel ilkelerden biri olan kamu yararı anlamına gelen maslahat ilkesini çiğnemekteydi. Bir başka ifadeyle, nahda düşünürlerinin zihninde Batı bilimi ve islami maslahat doktrini birleşmemiş, aksine islami doktrin adına iyi hizmet sunabilmek için modernliğin mantığı benimsenmesi gereken bir kavram olarak ortaya çıkmıştır (Rabi, 2003: 27-28).

Muhammed İkbal'e göre islam tarihinde Kelamcılar ve Mutasavvıflar gibi iki rakip grubun yan yana bulunması, düşünce ve din kavramlarının islami düşünce için hayati önem taşıyan unsurlar olduğunu göstermektedir. Din doktrin açısından, samimiyetle kabul edildiği ve tam anlamıyla kavrandığı takdirde karakter ve kişiliği büsbütün değiştirebilecek güçte bir genel hakikatler sistemidir. O halde, dinin başlıca amacı insanın iç ve dış dünyasını yönlendirmek ve temelinden değiştirmek olduğuna göre, kapsadığı temel hakikatler hedefinden saptırılmamalıdır. Hiç kimse şüphe uyandıran prensiplere dayalı eylem ve hareketlerde bulunmak gibi bir tehlikeyi göze alamaz. Hakikatte işleyişi bakımından dinin temel prensipleri akli temele, pozitif bilim doktrinlere ihtiyaç duyar. Çünkü her iki duygu aynı kökenden olup birbirini tamamlayan kavramlardır. Biri gerçeğin ayrıntılarıyla ilgilenirken öteki bütünü inceler. Biri hakikatin ebediliğini, diğeri ise geçiciliğini tahlil eder. Biri gerçeğin tümünün varlığı ile mutlu olurken, öbürü belirli bir bölümünü gözümüzün önüne sermek yoluyla bütünü incelemeyi amaçlar. Yeniden canlanmaları için ikisinin de birbirine ihtiyacı vardır. İkisi de hayattaki fonksiyonları ölçüsünde görebildikleri aynı gerçeği görmeye çalışırlar. Henri Bergson'un ifade ettiği gibi "sezi, akıl ve zekânın üstün bir şeklidir" (İkbal, 2013: 32-33).

İslam modernizmi, müslüman toplumlarda gelenekçilerle laik reformcular arasındaki uçurumu kapatmaya çalışmıştır. İslami modernizm, bugün müslümanların Batı'ya gösterdiği tepkilerin çoğunda olduğu gibi, Batı'nın başarısı denen şey karşısında çift kutuplu bir sevgi-nefret tavrı göstermiştir. Gücü, teknolojisi, özgürlük, adalet, eşitlik idealleri nedeniyle Avrupa'ya hayranlık duyarken, sömürgeci amaçlarını ve izlediği siyaseti red etmişlerdir. Modernistler, toplumlarının rönesansını gerçekleştirmeyi, ulusal bağımsızlıklarını kazanmayı ve güçlü olmak için islama dayalı bir eğitsel, hukuki, siyasi ve toplumsal reform mantığı geliştirmek istemişlerdir (Esposito, 2003: 103).

İslam'da Öncü Modernistler

Aydınlanma fikrinin ortaya çıkışıyla ilerleme karşıtlığıyla suçlanan Katolik Hıristiyanlığın temellerine yönelik eleştiri, aynı zamanda Yahudi ve islama da yönelerek, geleneksel dinlerin evrensellik iddialarını darbe vurmuş ve tikelleşmelerine yol açmıştır. Bu değişimi, islamda Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh tarafından içsel modernizm arayışlarında görebiliriz. Protestan kaynaklı evrensel yönelişli seküler dünya görüşünün geleneksel dinleri çağın dışına itmesi, dindar aydınları kaçınılmaz olarak köklü ve ılımlı alternatifler arasında bir karar alma zorunluluğuna itmiştir. Bir kısım dindar aydın dini doğrudan seküler bir din olarak ideolojiye dönüştüren Marx'ın yolunu seçerken bir kısmı kendilerini modern bilgiye uyarlama, "Protestan tümel modernizm" le hesaplaşma anlamına gelen bir "tikel modernizm" sayesinde ayakta kalma yolunu seçmişlerdir. Hızlanan tarihi süreç içerisinde bu seçeneklerin her ikisi de gerçekleşmiştir. Aydınların bir kısmı mesihçilik psikolojisi ile yeni bir yeryüzü vaat eden Marksizm'e sığınırken Cemaleddin Afgani gibi müslüman aydınlar dinlerini doğrudan Marksizm gibi seküler din olarak ideolojiye dönüştürmeye yönelmişlerdir (Gencer, 2012: 221-222).

Dini ve dünyevi otorite ikilemine dayanan Hıristiyan düşüncesinin aksine, islam iki otoritenin ayrılmazlığını savunmuş, ikilem değil, ayrılmazlık ilkesini benimsemiştir. İslam, din ve devlettir. İslam, öteki semavi dinlerin aksine, sadece ruhani işleri ele almamış, dini ve dünyevi yönler arasında denge kurmuştur. İslam hukukunun temel kaynağı olan şeriat iki temel alanı içermektedir (Mücahid, 2012: 35):

- Birincisi, ibadetlere veya şeaire (Tanrıyla olan ilişkisi),
- İkincisi muamelata veya şeraie (devletle olan ilişkisi) özgüdür. İki alan birbiri ile bağlantılıdır ve birbirinin tamamlayıcısıdır. Bu nedenle, islamın siyasi düşüncenin eksenini oluşturan hilafet kavramının ortaya çıkması doğaldır. Hilafet, basit olarak imamet anlamına gelir, din ve dünya işlerinde Allah adına kamu otoritesidir.

Bu temelden hareketle islam dininin yenilenmesi tabirinin kullanılması durumunda, bundan maksat yenilenmenin genel anlamıdır; yani asla dönüştür ve bidatler, bilgisizlik vb. nedenlerle islamın geri kalmasına neden olan kavramlardan dini arındırmaktır. Burada yenilenme ile kast edilen din hükümlerinin değiştirilmesi anlamına gelmemektedir çünkü bu hükümler değişmez niteliktedir. İbadetler yenilenme konusuna girmeyecek hususlardır çünkü esasları değişmez ve süreklidir. İkinci kavram olan muamelat yani kişinin diğer fertlerle ve toplumla ilişkilerini düzenleyen hukuk esasları yeniliğe açıktır. Bu ayrım sayesinde islamın belirgin özelliği olan esneklik ve her çağa uygunluk ortaya çıkabilmektedir (Mücahid, 2012: 182). Bu düşünce merkezinde islam modernistlerini incelediğimizde yapılmaya

çalışılan değişimlerin dinin ibadetler bölümü ile değil, sosyal yaşamı düzenleyen bölümleri ile ilgili olduğunu görmekteyiz.

Örneğin Cemaleddin Afgani, Batı emperyalizmine, özellikle de İngiliz emperyalizmine karşı mücadele etmenin müslümanlar için kaçınılmaz bir görev olduğu hususu üzerinde durmuştur. Muhammed İkbal ise, islamda dini düşünce kavramını yeniden yorumlayarak ona canlılık kazandırma amacına ulaşmayı amaçlamıştır. Bu düşünceyi gerçekleştirmek amacıyla genç kuşakları islam inanç ve ahlakı üzerine yetiştirme, müslüman toplumu topyekûn uyandırma ve yeni bir bilinç kazandırma da onun başta gelen amaçları arasında yer almıştır. Nitekim Abduh'un metodu da islami terbiye ve milli eğitim olarak kendini göstermektedir (Abduh, 1986: 47).

Hintli reformcu Sör Seyyid Ahmed Han ise natüralist bir görüşe sahip olarak müslümanların bilimsel tavırlarını, daima sebep ve sonuç ilişkisine dayanan evrensel düşünceye adapte etmelerini amaç edinen çalışmalar yapmıştır. Onun düşüncesine göre Allah kavramı, hem sebep, hem sonuç olan, birbirini takip eden, bağımsız sebeplerden ilkini oluşturması olarak şekillenmektedir. Mu'tezile'nin görüşlerini benimseyen Emir Ali ise, çoğunlukla Allah'ın adaleti ve insanlığın iyiliği konuları ile ilgilenmiş ve evrendeki kanun saltanatının muhafaza edilmesinde Sör Seyyid Ahmed Han kadar istekli olmuştur (Sıddıki, 1990: 64-65).

İslam modernizminin öncüleri olarak yukarıda bahsedilen aydınlardan aynı ekole sahip iki düşünürün yaklaşımlarını aşağıda açıklamaya çalışacağız:

Cemaleddin Afgani

Afgani gerek kimliği ve kişiliği, gerekse savunduğu düşünceler açısından birçok tartışmaya konu olan, lehinde ve aleyhinde çok çeşitli tartışmalar yapılan bir islam düşünürüdür. Bu tartışmaların sebebi, hayatı boyunca çok sayıda ülkeye ve bölgeye seyahat etmesinden ve birçok görüş ve düşüncede grupla bir araya gelerek fikir ve düşünce tartışmasına girmiş olmasından kaynaklandığı değerlendirilmektedir.

Afgani islam ümmetinin Batı medeniyeti karşısında geri kalış sebebini ve bu durumdan çıkış yollarını incelerken öncelikle dinin etkisi üzerinde durmuştur. İslam medeniyetinin yükseliş döneminde yapmış olduğu büyük hamleyi örnek göstererek gerilemede dinin –doğru anlaşılan ve yaşanan dinin- etkili olmadığı iddia etmiştir. Yükseliş döneminden sonra yaşanan önce duraklama ve sonrasında yaşanan gerilemenin sebepleri olarak (Karaman, 2003: 40);

- Hilafetin saltanata dönüşmesi
- Toplumu ayakta tuttuğuna inandığı din ve kavmiyet kavramlarının her ikisinin de zayıflaması,

- Halifelerin yabancıları devlet hizmetinde istihdam etmeleri,
- Hicri üçüncü ve dördüncü asırlarda zındıkların ve Bâtınilerin ümmete soktuğu batıl inançlar ve safsataların varlığı,
- Cebir inancının yaygınlaşması ve müslümanların heyecan ve hamlesini durdurması,
- Peygambere yakıştırılan uydurma hadislerin ve Yahudi mitolojisini dini gelenek içine sokulması,
- Eğitim ve öğretimin bu menfi, durdurucu ve geriletici etkileri ortadan kaldıracak güçte ve yaygınlıkta olmaması.
- Doğudan Moğol, Batıdan Haçlı istilalarının getirdiği zararlar, tahribatlar ve bezginlikler,
- İlim ve eylem bakımından islamın sahip olduğu bilimsel felsefe ve düşünceden uzaklaşan müslümanların bölünüp dağılmaları, âlimlerin birbirinden kopmalar, toplulukların kardeşlik duygusuna bağlı sabır ve yardımlaşmayı terk etmeleri olarak saymaktadır.

Müslümanlar, özellikle Moğol istilasıyla birlikte bir dağınıklık ve başıbozukluk içine girmiş halk canından bezer hale gelmiştir. Yöneticiler ve bilginler arasında bulunan bağ kopmuş, herkes bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Bu tür davranışlar müslümanların birlikteliklerini bozmuş; insanlar farklı grubun, her bir grup, herhangi bir adamın veya mezhebin peşine takılmıştır. Sayısız mezhep, hizip ortaya çıkmış ve her biri bir saltanat oluşturmaya çalışmıştır. Birlik ve ona sevk eden inanış bozulmuş; inançlarda meydana gelen bu bozulma, hareketsiz bir toplum meydana getirmiştir. Zihinler birer hayal deposu haline dönüşmüştür (Afgani-Abduh, 1987: 116-117).

Afgani, islam dininin temel ilkelerinin akıl ve ilimle çatışmadığını, aksine uyum içerisinde olduğunu ifade ederek, insanın doğasına en uygun dini inancın islamiyet olduğunu savunmaktadır. Fazlur Rahman'a göre Afgani, müslüman toplumların yükseliş döneminde sahip oldukları felsefi ve bilimsel düşünceyi tekrar ortaya çıkartarak, modern dönemde ihtiyaç duyulan düşünce yapısına ulaşmayı amaçlıyordu. İslam medeniyetinin yükseliş döneminde ortaya çıkan seviyenin çağın gereklerine göre doğru bir şekilde yorumlandığı takdirde modern çağın ihtiyaçlarına da cevap verecek güçte bir dini temelin varlığı bulunmaktadır (Sönmez, 2002: 165).

Sosyal düzen aracı olarak dinin insan ruhuna işlediği üç faziletin; "Hayâ, emanet ve doğruluk" erdemleri olduğunu belirten Afgani, insanın ancak bu inanç ve değerler sistemine sahip toplumların medeniyet kurulabileceğini savunmuştur. Ancak modern düşüncenin sahip olduğu materyalist yapının, bu ilkeleri yok ederek toplum ve medeniyetlere en büyük kö-

tülüğü yaptığını değerlendirmiştir. İslâm medeniyetinin ilk dönemlerinde, bu esaslar doğrultusunda hareket ederek Çin Seddi'nden İspanya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyaya hâkim olan müslümanlarca kurulan yapının, Mısır'da ortaya çıkan materyalist Bâtıniler tarafından zayıflatıldığını ifade etmiş, materyalizmi mevcut islam anlayışının sahip olduğu tevhit (birlik) inancını zayıflattığını ahlâkî gevşemeye ve bozulmaya neden olduğunu savunmuştur. Bu düşünce doğrultusunda, Hint modernistlerden Seyyid Ahmed Han'ı müslümanlar arasında tabiatçılığı ve materyalizmi yaymakla suçlayarak reddiye yazmıştır (Sönmez, 2002: 167-168).

Bu düşünceler ışığında Afgani'nin sahip olduğu misyonu şu şekilde ifade edebiliriz: Gazali'den sonra gerilemeye başlayan islam medeniyetini yeniden canlandırmaya çalışarak, islam toplumlarında yaşanan anti sömürgeci tepkiyi siyasal dile çevirmek, kaynaklara dönüş, bid'at ve hurafelerden arınma, akıl ve bilimi esas alma, islam birliği, Batı karşıtlığı gibi birçok sloganı çağdaş islamcılığın düşüncesine sokmaktır. İslam toplumuna aşıladığı düşüncelerle müslüman dünyasının değişen dünyaya uyum sürecini hızlandırmaya çalışmıştır. Bu düşüncelerini ortaya koyarken epistemolojik olarak kesin bir dille aklı savunmuş, dinin baştan aşağı ussal olduğunu ifade etmiş, müslümanları islam düşünce tarihinin akılcı eğilimlerini diriltmeye çağırmıştır. Metodolojik olarak içtihat kapısının açık olduğunu savunarak, daha çok akli delillere dayalı içtihadı teşvik etmiş, taklidin terk edilmesini savunmuştur. Batı karşıtlığı ve monarşik yöntemler karşısındaki muhalif duruşuyla islamcı muhalefetin dilinin oluşmasında çok önemli katkılar sağlamıştır (Kurbanov, 2011: 18).

Afgani düşünceleriyle islam dünyasına: "İslam dininin müslümanlara kılavuz olmaya, onların güçlenmesini ve ilerlemesini sağlamaya kendi kendine yeterli olduğu inancını kazandırmaya çalışmış. Kaderci inanışlara boyun eğen, köşeye çekilme ve uyuşukluğu meydana getiren ruh durumuyla savaşmayı öğütlemiş. Kur'an ve sünnete dönmeyi telkin etmiş. islam öğretilerini akılcı yorumlamayı ve müslümanları yeni ilimleri öğrenmeye çağırmış. Müslümanların fikrî ve içtimai dirilişleri yolunda ilk adım olarak sömürgeciliğe ve istibdada karsı savaşmayı" öğretmedeki katkısı gibi hususları kazandırdığı söylenebilir (Sönmez, 2002: 170).

Afgani'ye göre diğer medeniyetlerin söz ve hareketlerini taklit etmek, dini ve aklı bozmaktadır. Bu nedenle içinde yaşanılan dönemin müslüman aydınları kendilerinden öncekilerin sözlerini tekrar ederlerse, islamın gerçek ruhuna sahip olamayacaktır. İslamın asıl ruhu, Kur'an prensiplerini, zamanın problemlerine yeni bir şekilde tatbik etmeyi hem bir hak hem bir vazife olarak insanlara sunmaktadır. Bunu yapmamak, Kuran'ın reddettiği cumud (donma) suçu ile vasıflanmak ve taklit yolunda olmak demektir ki bunlar, en az materyalizm kadar tehlikelidir (İşcan, 1998: 236).

Afgani, hakiki müslümanlık olarak tanımladığı, hurafelerden, batıl inançlardan, garip görüşlerden arındırılmış bir islamın yükselişi sağlayacağına inanmaktaydı. Akli delillere ve sağlam muhakemeye dayalı olarak, inancın sağlam temellere dayandırmasının zaruretine ve bunun içtihat kapılarının açılması ve Kuran'ın, zamanın ihtiyaçlarına göre yorumlanması yoluyla sağlanacağını savunmaktaydı. O'na göre islamiyette, en meşhur âlimlerin görüşleri bile herhangi bir konuda son ve en doğru söz olamayabileceği kabul edilmeli, içtihat hürriyeti önünde hiçbir set çekilmemeliydi. Buna rağmen o, islam prensiplerinin yanlış yorumlanmasına engel olunması ve dini inancın, ilmi bilgi ile bağdaştırılması gerektiğinden içtihat konusunun bir disiplin olması gerektiğine inanarak islamın temellerine aykırı yorumlara karşı çıkmıştır. Allah insanı yaratmış ve ona evrenin sırlarını bilmesi için akıl vermiştir. Esasında insan evrenin en gizemli varlığıdır. İnsan aklıyla, bilgisiyle, kendisine gizli kalan şeyleri açığa çıkartır. Akıl sadece yükümlü olmanın sebebi, özgürlük ve sorumluluğun bir senedi değil; aynı zamanda bilgiye ve doğa kanunlarının keşfedilmesine giden bir yoldur (Esen, 2006: 39-40, 104). Afgani'nin çağdaş düşüncenin ortaya konulması için islam toplumlarında değiştirmek istediği esas husus, dini naslara ve bilinen/alışılmış güzel prensiplere uysa da uymasa da serbest düşünebilen bir insan tipi meydana getirmekti (Samarrai, 1981: XXXIV).

Bugün müslümanlarda görülen gerileme Afgani'ye göre, islam dininin hakikatinden değil, tersine müslümanların dinin hakikatini bilmemelerinden kaynaklanmaktadır. Kur'an'ın, 9/33 Tevbe ayetinde "Dinini bütün dinlere üstün kılmak için Resulünü hidayet ve Hak Din ile gönderdi" demekle, bütünün ve cüzün olduğu anlaşılmaktadır. Dinler toptan bütünü oluşturmaktadır. Onun parçaları ise Musevilik, Hıristiyanlık ve İslam'dır. Hangisi bütün bu dinlere göre hakikat üzere ise üstün ve galip gelecek olan odur. Çünkü üstün kılınacağı vaat edilen din, "Hak Din"dir. Bunlardan hangisi Hakka göre hareket ederse, işte orada saf din var demektir (Paşa, 2010: 175).

Afgani'ye göre Batı uygarlığına karşı takınılacak doğru tavır iki temele dayanmalıydı. Bunlardan birincisi, ümmetin kendi düşünce ve kültürünü yönlendirecek sağlam bir temelden hareket etmesidir. Bu temel de islamın esaslarına dönmek, hükümlerini başlangıçta olduğu gibi uygulamak, kalpleri arındırarak, ahlakı güzelleştirerek atılganlık ateşlerini alevlendirerek, birliği ve beraberliği sağlayarak halkı yeterince aydınlatmak ve yetiştirmek. İkincisi ise ümmetin ihtiyaç duyduğunu başka toplumların sahip olduğu ilim ve sanattan alması, uygarlık düzenlemelerinde ileri, uygar toplumlardan faydalanması, müslümanların doğasına aykırı düşen, din ve uygarlık esaslarıyla çatışan Batılı unsurların terk edilmesi olarak ortaya çıkmaktadır (Abdulhamid, 1991: 62-63).

Bu düşünceler ışığında Afgani'nin modernizm anlayışını şu şekilde

özetlenebilir: Kur'an ve sünnete dönerek ilk devir islamındaki şekliyle bidat ve hurafelerden arındırılmış saf islama yönelmek, bunu yaparken Batı medeniyetini ve çağın modern şartlarını da dikkate alarak kaynakları yeniden yorumlayıp zamanındaki topluma uyarlamak, akla ve entelektüel düşünceye önem vermek, insan onurunu koruyup yüceltmek, eğitim programlarında reform yaparak bunu yaygınlaştırmak, islam dünyasında basta fikrî ve siyasi olmak üzere her alanda bir canlanma meydana getirmek, materyalizm ve batı sömürgeciliğiyle mücadele etmek, halkın idareye katılımını sağlamak, sınırlı bir milliyetçiliği kabul etmek, Pan-islamizmi savunarak müslümanları Batı karsısında güçlü bir konuma getirmek ve nihaî planda Batı ile hesaplaşmak (Sönmez, 2002: 170-171)

Muhammed Abduh

Cemaleddin Afgani'nin ekolüne birçok katkı yapmış olan Muhammed Abduh, gerekçeleri kültürel olmaktan çok dinsel olan Mısır modernizminin kurucusu olmuştur. Onun düşüncesinin merkez noktasını, şeriatla olan çatışması teşkil etmektedir. Muhammed Abduh da Afgani gibi islam medeniyetinin öncü konumunu kaybetmeye başladığı dönemin başlangıcı olarak şeriatın donmuş halini tespit etmektedir. Bu durumun sebebi olarak büyük din bilgini olarak görülen düşünürlerin fikirlerinin ve bu esasta yürüyen ulemanın yetkilerinin kayıtsız şartsız kabul edilmesini ve onların fikirleri doğrultusunda kayıtsız şartsız gidişi (taklit) görmektedir. Abduh'un yanlış olarak değerlendirdiği bu metodun yerine teklifi, dinin ana kaynakları doğrultusunda bağımsız incelemenin (içtihat) kapılarını yeniden açılması yoluyla dönemin ihtiyaçları ve koşulları doğrusunda ümmetin mutluluğuna uygun yeni söz birliklerine ulaşmak olmuştur (Jaschke, 1972: 13).

Bu düşüncesi doğrultusunda, müslümanların dünya medeniyetinde geri kalışına iki önemli hususun sebep olduğunu vurgulamaktadır. Bunlardan birincisi, müslümanların dinlerini bilmemeleri, dine ait olamayan şeyler (bid'atlar, hurafeler) uydurup bunu dine yamamaları, böylece yaşadıkları dinin gerçek islamdan uzaklaşıp, ona yabancılaşmış hale gelmeleridir. İkincisi ise bütün islam ülkelerinde zalim müslüman sultanların istibdada dayalı yönetimleridir (Karaman, 2003: 80).

Muhammed Abduh'un dini reformla ilgili düşüncesi, üç temel noktada toplanır (Mücahid, 2012: 193):

- Aklın sivil veya din liderlerin tahakkümü olmaksızın yalnızca delilin otoritesine boyun eğeceği şekilde düşünceyi taklit ağından kurtarmaya çağrı.

- Din ile bilim arasındaki bağlantı, ikisinin ayrılmaz iki dost kabul edilişi. Çünkü din ile bilim arasındaki çatışmaya gerek yoktur, her ikisinin de insanın ihtiyacını karşılamada görevi vardır, biri diğerinden yoksun olamaz.

• Dinin anlaşılmasında ve dini bilgilerin kazanılmasında ihtilaf çıkmasından önceki ilk kaynaklara başvurma.

Abduh'a göre, yeniden öze, ruha dönüş ve böylece yaratıcı kuvvetleri yeniden keşif hamlesine ihtiyaç vardır. Çünkü müslümanlar, kültür ve medeniyet yaratmada heyecanlarını, ruhlarını kaybetmişlerdir. Selef akidesine, yani her şeyi ilk öz çerçevesinde ele almaya yabancı kalmışlardır. Onlar sonrakilerin fikirlerini bir din derecesinde görmüşler, sonradan gelenlerin kitaplarını Allah ve Resulün kitapları gibi kabul etmeye başlamışlardır. Böylece dinin asli rengi bozulmuştur (İşcan, 1998: 225).

Afgani gibi Abduh'da, taklit hastalığına şiddetle karsı çıkmış ve içtihat edilmesi konusunda ısrar etmiştir. Abduh'un içtihadın nasıl yapılacağı konusundaki yaklaşımı şu şekildedir: Dini konular ikiye ayrılmaktadır, birincisi kesin hükümlerdir ve müslümana vacip olan işlerdir. Bunlar Kur'an ve sünnette açıkça belirtilmiştir. Müslümanlar da bunları uygulayarak nakletmişlerdir. Abduh, bu hükümlerde içtihadın uygun olmadığına dikkat çekmektedir. İkincisi ise kesin nas veya icmâ ile sabit olmayan hükümlerdir. Abduh, bunlarda mutlaka içtihat yapılması gerektiğini savunur. İşlem yapılabilecek hükümler bunlardandır. Zaten bilim adamı bunları araştırıp öğrenmekle, halk ise kendilerine açıklanan hususlara uymakla yükümlüdür (Sönmez, 2002: 175).

Abduh'un dini düşüncenin yenilenmesi konusundaki görüşü şu şekildedir (Mücahid, 2012: 191):

• Düşüncenin taklitten kurtarılması,

• Dini ihtilaf çıkmazdan önceki dönemde selefin yöntemiyle anlama, bilgilerin kazanılmasında ilk kaynaklara yönelme,

• Beşeri dünya düzeninin korunmasında Allah'ın hikmetinin gerçekleşmesi için Allah'ın ölçüsüzlüğü gidermek, karıştırma ve yanılmayı azaltmak için yarattığı insan aklının ölçülerine başvurmak.

• Böylelikle, ilmin bir dostu, kâinatın sırlarını araştırmanın bir yönlendiricisi, ispatlanmış gerçeklere saygının bir çağrıcısı, ahlak eğitimi ve eylemin düzeltilmesinde buna güvenmenin bir isteyicisi sayılabilir. Bu bağlamda, insani güçlerin en üstünü oluşu dolayısıyla aklı kullanma zorunluluğu vurgulanmaktadır. Çünkü akıl, insanı başka varlıklardan ayıran en önemli unsurdur. Abduh'un da vurguladığı gibi islam, "Aklı her türlü kayıttan kurtarmış, beğenmediği her taklitten uzaklaştırmış ve nihayet hükmü ve hikmetiyle yargıda bulunacağı alana döndürmüştür".

Abduh, islam medeniyetinde yukarıda belirtilen değişimi gerçekleştirmek için eğitime öncelik verilmesi gerektiğini düşünmekteydi; bir gün üstadı Afgani'ye şöyle demiştir: "Bu siyasetten hayır gelmez; çünkü adil bir

islami hükümet kurma işi, yalnızca yabancı engelleri ortadan kaldırmaya bağlı değildir. Bizim için doğru ve hayırlı olan yol şudur: İkimiz, siyasetin etkilemediği, gözlerden uzak bir yere gidelim. Orada istediğimiz gibi insan yetiştirmeye çalışalım, bu çalışmalar sonunda kendilerini ümmetin hizmetine adamış; aile, yurt, emlak sevgisi ve bağının önlerinde duramadığı, en önemli işleri ülkeyi dolaşarak kendileri gibi insan yetiştirmek olan on kişi yetiştirsek bunların her birinin en az onar kişi yetiştirmeleri işten bile değildir. Kısa zamanda islam için çalışan, yetişmiş yüz insanımız olur, her şeyi yapacak olanlar insanlardır" (Karaman, 2003: 76).

Sonuç olarak Abduh'un islam medeniyetini eski yüksek seviyesine çıkartılması için uygulanması gereken ıslah düşüncesinin özünü oluşturan ve modernizm anlayışının temellerini şu şekilde özetleyebiliriz: "Düşünceyi taklidin bağlarından kurtarmak, dini selef yolu üzerine anlamak ve onu ilk kaynağına döndürmek, dini meselelerde aklın hâkimiyetini sağlamak, bid'at ve hurafelerle mücadele etmek, Kur'an ve sünnete uymayan tasavvufî aşırılıklara karsı çıkmak, eğitime önem vermek, entelektüel düzeyde fikrî bir canlanma meydana getirmek, islamı modern dünyaya uyarlayarak Batı ile uyum sağlamak". (Sönmez, 2002: 176-177).

Sonuç

Batı toplumları modernleşme kavramına geçirmiş olduğu rönesans, reform ve aydınlanma süreçleri sonunda ulaşmış, ortaçağ zihniyeti içerisinde sahip olduğu skolastik düşünce yapısından kopuşu gerçekleştirmiştir. Geçirdiği sancılı ve bir o kadar da büyük değişim sonucunda, o döneme kadar toplumu şekillendiren gücün simgelerinden biri olan Tanrı kavramının özel alana itilmesi gerçekleştirilmiş, düşünme yeteneğini kullanan ve dünyayı hem düşünsel hem de fiziksel anlamda değiştirmeye başlayan insanı yaratan özneye dönüştürmüştür.

Bu düşünce sistemi başlangıçta birey olarak insanın gelişmesini temel alsa da kurguladığı çizgisel zaman anlayışı sayesinde öylesine bilgi üretmiştir ki, tarihin sonunda olma iddiasıyla geriye dönüp bütün medeniyetlerin yerini belirleme gücünü kendinde bulmuştur. Diğer bir ifadeyle zaman skalasında sonda ve hâkim durumda olan Batı, bütün zamanı geçmişe ve geleceğe dönük olarak belirleme gücüne sahip olmuştur. Yaşanan sürecin içeriği biyolojik ilerlemeyi de içine alacak şekilde genişlemiş, hem Avrupa içindeki materyalist, Darwinist ve liberal düşünce içerisinde hem de sömürge amaçlı eylemlerin gerçekleştiği islam ülkelerinde yayılarak, insanlığı gelişme çizgisine ulaştırdığını iddia eden bir anlama ulaşmıştır. Bilimsel düşünce ve medeniyetin ilerlemesiyle, islam toplumlarının da geleneksel kültürlerini terk ederek Batı kültürünü kabul etmeye zorlamıştır.

Yaşanılan dönem içerisinde modernizmin gereklerine sahip olunan medeniyet ve bilimsel düşünce seviyesi ile karşı koyabilecek gücü kendin-

de bulamayan islam toplumları geleneksel yapılarından koparak değişim ve dönüşüm süreci içerisine girmişlerdir. Gerçek islamın ve modern ideallerin birbirine uygun olduğu iddiasında bulunan bir grup islam düşünürü on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıldan itibaren islam toplumu içerisinde ilk modernistler olarak ortaya çıkmışlardır. İlk islam modernistlerinin ortak düşüncesi, islam medeniyetinin yükseliş döneminde ortaya bilimsel ve felsefi düşüncenin çağın gereklerine göre doğru bir şekilde yorumlandığı takdirde modern çağın ihtiyaçlarına da cevap verecek güçte bir dini temelin var olduğudur.

İlk dönem modernist aydınların islam toplumlarında modernizme geçişle ilgili düşüncelerini Afgani net bir şekilde ortaya koymaktadır: Hurafelerle ve geleneklerle özünden uzaklaşmış olan islami anlayışın terk edilerek hurafelerden arındırılmış saf islama yönelmek. Kuran temel alınarak beşeri hayatı belirleyen esasların yeniden yorumlanması yoluyla akla ve entelektüel düşünceye önem vermek. İnsan onurunu yüceltecek eğitim programlarında reform yapmak ve bütün bunların sonucunda islam dünyasında bilimsel düşünce ve felsefede canlanma yaratmak. Bütün bunların gerçekleştirilmesinin sonucunda, Batını materyalist ve sömürgeci yapısıyla mücadele etmek, müslümanları Batı karsısında güçlü bir konuma getirmek ve nihayetinde Batı ile hesaplaşmak olmuştur.

Kaynakça

Abdulhamid M. M. (1991), **Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler**, Birinci Baskı, çev.: İbrahim Sarmış, Fecr Yayınları: 23, İstanbul.

Afgan, C., Abduh M. (1987), **El- Urvetu'l Vuska, Büyük Kurtuluş Mücadelesi**, Birinci Baskı, çev.: İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık: İstanbul.

Abduh M. (1986), **Tevhid Risalesi**, Birinci Baskı, çev.: Sabri Hizmetli, Fecr Yayınları: 2, Ankara.

Çelik N. B. (2005), İdeolojinin Soykütüğü 1: Marx ve İdeoloji, Birinci Baskı, Yay. Haz.: Ümit Hüsrev Yolsav, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

Ercan F. (2012), **Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik**, Altıncı Baskı, İnceleme/Araştırma: 104, Bağlam Yayınları, İstanbul.

Esen M. (2006), **Afgani Kelami ve Felsefi Görüşleri**, Birinci Baskı, Araştırma Yayınları: 32, Ankara.

Esposito J. L. (2003), **Kutsal Olmayan Savaş (İslamcı Terör)**, Birinci Baskı, çev: Nuray Yılmaz, Ertan Yılmaz, Yay. Haz.: Harun Özgür Turgan, Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul.

Gencer B. (2012), İslam'da Modernleşme 1839-1939, İkinci Baskı, Yay. Haz: Harun Ak, Doğu Batı Yayınları, Ankara.

Hatiboğlu İ. (2010), İslam Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni, Birinci Baskı, İnceleme Araştırma Dizisi: 233, İz Yayıncılık, İstanbul.

İkbal M. (2010). İslamda Dini Düşüncenin Yeniden İnşası**,** Çev.:Rahim Acar,Timaş Yayınları: Ankara.

İşcan M. Z. (1998), **Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri**, İkinci Baskı, Çağdaş İslam Düşüncesi: 11, Dergâh Yayınları: 182, İstanbul.

Jaschke G. (1972), **Yeni Türkiye'de İslamlık**, Birinci Baskı, çev: Hayrullah Örs, Özel Dizi: 10, Bilgi Yayınları, Ankara.

Karaman H. (2003), **Reşid Rıza Gerçek İslam'da Birlik**, Birinci Baskı, Bütün Eserleri Dizisi: 14, İz Yayıncılık: 404, İstanbul

Kurbanov Ş. (2011), **Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası**, Birinci Baskı, Azericeden Sadeleştiren: Sevinç Ahundova, Doğu Kitabevi, İstanbul.

Mücahid H. T. (2012), **Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce**, çev.: Vecdi Akyüz, İnceleme Araştırma Dizisi: 27, İz Yayıncılık: 111, İstanbul.

Paşa M. M. (2010), **Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları**, İkinci Baskı, çev: Âdem Yerinde, Yay. Haz.: Mustafa Demiray, Arap Gözüyle Osmanlı: 5, Kalsik Yayınları, İstanbul.

Rabi İ. M. A. (2003), **Modernlik ve Çağdaş İslam Düşüncesi**, Birinci Baskı, Yay. Haz: Vezir Meydan, çev.: Ünal Çağlar-Fahrettin Altun-Özgür Oral-Nurcan Hınık Yavuz, Seçmeler: 3, Yöneliş, İstanbul.

Rahman F. (2004), İslami Yenilenme Makaleler I, Üçüncü Baskı, çev. Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.

Samarrai H. es (1981), **Mezhepsizler (Afgani-Abduh-R.Rıza) ve Mukallitleri**, Birinci Baskı, çev.: Ali Nar-Sami Özbay, Bilge Yayınları, İstanbul.

Sıddıki M. (1990), İslam Düşüncesinde Modernist Düşünce, Birinci Baskı, çev: Murat Fırat-Göksel Korkmaz, Çağdaş İslam Düşüncesi, Dergah Yayınları, İstanbul.

Sönmez M. (2002), "İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilsisi (Afgani ve Abduh'un Modernist Yönlerine Kısa Bir Bakış)", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** Hakemli Dergi, Yıl: 2002, Sayı: 18. ss. 153-178.

Tuna M. vd. (2011), **Modern Toplumun İnşası (Tarihsel ve Sosyolojik Bir Perspektif)**, Birinci Baskı, Detay Yayıncılık, Ankara.

Bölüm 31

KARİYER DANIŞMANLIĞINDA DİJİTAL KARİYER HİZMETLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Uğur KAVAL[1]

1 Uzman, Dicle Üniversitesi Kariyer Planlama Uygulama ve Araştırma Merkezi, ugurkaval1721@gmail.com

GİRİŞ

İş ve meslek kavramları kariyer olgusu ile her zaman karıştırılmaktadır. Kariyer iş, meslek ve sosyal hayatta olumlu algı oluşturan, bunun yanında uzun iş görme sürecini ifade eden bir olgudur. Sadece para, makam, terfi ve hiyerarşi ile tanımlanamayacak kadar geniş ve sınırsız bir kavramdır. Son yıllarda kariyer kavramının tanımında ve kariyer algılarında değişim görülmektedir. Kariyer daha geniş bir tanımlamayla kişisel imza, iş ve mesleki yolculuk ve işgücünde bir kişisel imaj olarak görülmektedir. Bu bağlamda kariyer hem bireysel hem de örgütlerde planlamaları ve yönetimleri kapsayan bir kavramdır.

Kariyer kavramı, "Carriere" kelimesinden Türkçe 'ye geçmiştir. Fransa'nın güneyinde konuşulan Roman kökenli Provencal dilinde "Carriera" (araba yolu) anlamında kullanılmaktadır. Kariyer Fransızca'da: "meslek, diplomatik konum, aşılması gereken mesleki süreçler, hayat serüveninde takip edilen bir yol" gibi farklı anlamlarda da kullanılmaktadır (Tunç ve Uygur, 2001: 10).

Teknolojide yaşanan değişimler kariyer planlama hizmetlerinde; kariyer danışmanları ve kariyer danışanlarını büyük ölçüde etkisi altına almıştır. Geleneksel kariyer teorilerinde, kariyer, gelişimin birçok aşamasını içeren yaşam boyu bir süreç olarak değerlendirilir. Bununla birlikte, son yıllarda, değişen istihdam girişimleri, iş gücündeki gelişmeler, teknolojik ve bilimsel değişimlerin bir sonucu olarak, kişilere çalışma hayatında birden fazla kariyer planlama olanağını da getirmiştir.

Kariyer planlaması, bireylerin kendi bilgi, beceri ve ilgilerini, güçlü ve zayıf yönlerini değerlendirmeleri, örgüt içi ve dışındaki fırsatları tanımlamaları, kısa, orta ve uzun dönemli amaçlarını belirlemeleri ve bunlara ilişkin planlar yapmaları anlamına gelmektedir (Bolat, Seymen, 2003: 7).

Öğrencilere yönelik kariyer planlaması, özellikle kariyerinin henüz başında olan genç bireyler açısından oldukça önemlidir. Öğrenim gören öğrenciler, kişilik, yetenek ve kariyer farkındalığını keşfetmeleri ve kariyer hedeflerini oluşturmaları konusunda onlara bilgi sağlayacak bir takım kariyer planlaması aktiviteleri bulunmaktadır. Kariyer hedefleri konusunda tecrübeli insanlarla konuşmak, hedefledikleri kariyer ile ilgili bilgi sağlamalarına yardımcı olacak kurslara katılmak, part-time olarak çalışmak ya da staj yapmak gibi aktiviteler kişilere iş ortamı, işin gerekleri hakkında bilgi edinmeleri ve bilgi, beceri ve isteklerinin seçimleri ile ne ölçüde uyumlu olduğunu görme imkânı sağlamaktadır (Sharf, 2002: 18).

Özetle, kariyer planlaması, bireyin kendisini ve içinde bulunduğu çevreyi değerlendirmesi, kariyeri ile ilgili hedefler belirlemesi ve bu hedeflere ulaşmasını sağlayacak faaliyetleri planlamasıdır. Kariyer planlama süreci,

bireysel ve örgütsel olmak üzere iki boyutta incelenmektedir. Bu süreçte, bireysel kariyer hedefleri ile örgütsel hedefler arasında uzlaşma sağlanmaya çalışılmaktadır.

Bireyin geleceğini kendi istek ve mutluluğu yönünde yeteneklerine uygun olarak tasarlaması için kariyer danışmanlarının desteği göz ardı edilemez. Kariyer danışmanlığı, öğrencinin kendisinde bulunan potansiyeli fark etmesini ve bu süreçte uygun kaynakları kullanarak kendi kariyer yaşamını oluşturmasına katkıda bulunur. Kariyer danışmanı, öğrencinin kariyer yolculuğunda ona eşlik eder kişiye yol göstermekten ziyade, kişinin bakış açısını genişletir. Kariyer danışmanı çalışmasını aslında öğrenciye yol göstererek kendisinin planlamasına destek sağlar. Bu nedenle kariyer danışmanı çalışması bittiğinde öğrenci bu çalışmada deneyimleyerek öğrendiği becerileri elde etmiş olur ve artık kendi kendisinin kariyer planlamasını yapabilir hale gelir. Kariyeri ile ilgili karşısına çıkacak benzer sorunları kendi başına çözebilecek yetkinliğe ulaşmasına yardımcı olur. Öğrenci kariyer danışmanından aldığı danışmanlıktan sonra kariyer başarısını planlanan hedefler ile birlikte doğal süreci ile yaşar ve motive olacağı konuları daha iyi fark eder. Öğrenci yaşamında, kariyeriyle ilgili bir misyon ve vizyon geliştirmek, bu vizyona ulaşmak için kendi kendine hedefler oluşturur.

Kariyer danışmanlığı ile öğrencinin elde edeceği bazı kazanımlar aşağıda belirtilmiştir (Dicle Üniversitesi Kariyer Merkezi WEB Sayfası, 2020):

1. *Zorla ders çalışan öğrenci yerine sevdiği dersleri belirlemiş ve o derslerde başarı gösteren bir öğrenci olmak,*

2. *Geleceğe yönelik hayalleri olan bir birey olmak, geleceğe yönelik vizyonu olan bir birey olmak,*

3. *Yaşam amacını (misyon) bulmuş bir birey olmak,*

4. *Gelecekte yapacağı işlerde hangi yeteneklerini kullanacağını bilemek,*

5. *Hangi özelliklerine yatırım yapıp geliştireceğini bilen biri olmak,*

6. *Kararsızlıktan ve kaostan kurtulmuş biri olmak,*

7. *Vizyonu doğrultusunda hedeflerini oluşturabilen biri olmak,*

8. *Hedeflerine ve vizyonuna büyük bir istekle yaklaşan biri haline gelmek*

1. Üniversite Kariyer Merkezleri ve Kariyer Planlama Hizmetleri

Türkiye'de ki 209 adet üniversite (YÖK, 2020) içinde kariyer merkezi bulunan 82 adet üniversite mevcuttur (Mevzuat Bilgi Sistemi, 2020). Ka-

riyer merkezlerinin kuruluş amaçları farklı biçimlerde ifade edilse de bu amaçların büyük ölçüde ortak olduğu görülmektedir. Bunlar;

- *Öğrencilerin eğitimde kazandıkları kabiliyetler ile kariyer planlarını etkinleştirmelerine yardımcı olmak,*
- *Öğrencilerin kariyerlerini geliştirmeye rehberlik etmek*
- *Öğrencilerin kabiliyetlerini en üst düzeyde kullanabilecekleri işleri bulmaları için fırsatlar bulmaya çalışmak,*
- *Öğrencilerin mezuniyet ve istihdam için plan yapmalarına ve hazırlanmalarına yardımcı olmak, Öğrencilere mesleki yönelimleri konusunda yardımcı olmak*

Kariyer merkezleri; mezunların iş bulmalarını ve ilerleyen yıllarda ideallerine yaklaşmalarını sağlamak, firmalarla mezunları bir araya getirmek, firma ihtiyaçlarına göre "doğru işe doğru adayları yönlendirmek", kariyer merkezlerinin en önemli faaliyetlerinden birisidir. Bunun yanında kariyer merkezlerinde insan kaynağı anlamında bilgi ve CV bankaları mevcuttur.

Kariyer günleri gibi faaliyetler yürüten kariyer merkezleri öğrencilerle firmaların buluşturulmasını da amaçlamaktadır. Kariyer merkezleri seminer, konferans ve paneller düzenleyerek, iş gücünden yöneticileri üniversitelere konuşmacı olarak davet etmekte ve bu öğrencilerin mezuniyet sonrası çalışabilecekleri alanlar ile ilgili farkındalığını artırmaktadır. Kariyer Merkezleri YÖK yönetmelikleri ile kurulup, belirlenmiş faaliyet alan ve amaçları ile belli organizasyon şeması olan birimlerdir. Üniversitelerde ki kariyer merkezleri öğrenim gören öğrencilerin, eğitim hayatlarında kariyer hedefleri doğrultusunda nitelikli hale gelmeleri için çeşitli kariyer faaliyetleri yürütürler. Kariyer merkezlerinin en önemli çalışma alanlarından bireysel görüşmeler, seminer, kişisel gelişim eğitimleri, kariyer günleri/ Kariyer Fuarları/Firma Tanıtım günleri, staj olanakları, mezunlarla yürütülen toplantılar ve istihdam yönlendirmeleri öğrencilere birçok fırsatı da beraberinde getirir.

Kariyer merkezine başvuran danışanların yoğun olarak talep ettikleri konular kariyer analizlerinin çıkarılarak kariyer hedeflerinin belirlenmesidir. E-kariyer etkinlikleri, sosyal medya üzerinden kariyer merkezi etkinliklerinin duyurulması, yürütülen faaliyetlerin belirlenmesinde ihtiyaç analizleri ile öğrencilerin taleplerinin alınması, öğrencilerin kariyerlerine katkı sunmaktadır. Kariyer danışmanları tarafından yürütülen faaliyetlerden sonra katılımcılara memnuniyet anketlerinin uygulanması dönüşlerin alınması açısından önem arz etmektedir.

Kariyer Merkezleri yerel paydaşlar (Belediye, Sanayi Odası, İŞKUR, Sivil Toplum Kuruluşları vb.) ile iş birlikleri yaparak öğrencilere kariyer

fırsatlarını ve bir takım projeleri sunmaktadır. Literatürde ki kariyer merkezleri faaliyet alan ve kariyer danışanlarının çalışmaları incelendiğinde kariyer merkezlerinin veri tabanları ile öğrenci ve mezunlara faaliyet duyurularını yaptığı; kariyer eğitimleri, bireysel ve grup kariyer danışmanlıkları, girişimcilik eğitimleri, sertifikasyon programları, danışanı tanıma amacıyla kişilik ve mesleki yönelim testleri uyguladığı görülmektedir. Kariyer merkezleri fiziki bir mekâna sahip olmaları ile birlikte yüz yüze kariyer danışmanlığı hizmetlerinin yürütülmesi bakımından bir etkileşim sağlamaktadır. Kariyer danışmanları yüz yüze danışmanlık faaliyetlerinde bazı fiziksel materyaller kullanarak danışanı tanımaya ve sorular geliştirmeye çalışır. Kariyer merkezlerinde; fiziksel olarak basılan meslek rehberleri, fiziksel kariyer kütüphanesi, broşür vb. yazılı kaynaklar bulunmaktadır. Bu merkezlerde iş ve işleyişleri devam ettirmek için bilgisayar, yazıcı, internet erişimi, ilan panosu, projektör, tarayıcı, fotokopi makinesi, faks makinesi, dosya dolabı, modem, telefon vb. teknoloji ve ekipmanlar yer alır.

Öğrencilerin kendi kariyer bilgi ve becerileri açısından; danışanın ilgi ve kariyer yönelimleri, güçlü ve zayıf yönlerinin değerlendirilmesi, örgütlerde iç-dış kariyer olanaklarının bilinmesi, kendisine kısa, orta, uzun dönemli kariyer hedefleri koyabilmesi, kariyer planlarının belirlenmesi ve bu planların uygulanması bakımından kariyer danışmanlarının da yetkinlikleri önemli yer tutar.

2. Kariyer Danışmanları ve Danışanlar Açısından Dijital KariyerE Bir BAKIŞ

Teknolojide yaşanan değişimler; kariyer planlama hizmetlerinde, kariyer danışmanları ve kariyer danışanlarını büyük ölçüde etkisi altına almıştır. Geleneksel kariyer teorilerinde, kariyer, gelişimin birçok aşamasını içeren yaşam boyu bir süreç olarak bilinir. Bununla birlikte, son yıllarda, değişen istihdam girişimleri, iş gücündeki gelişmeler teknolojik ve bilimsel değişimlerin bir sonucu olarak, kişilere çalışma hayatında birden fazla kariyer planlama olanağını da getirmiştir. Yüz yüze kariyer danışmanlığı bir prensip ve yöntem olarak hala devam etse de dijital dönüşümler sayesinde teknolojinin daha fazla kullanımına yönelik eğilimler olacaktır.

Kariyer planlamada bilgi okuryazarlığı, büyük ölçüde bilgi bilimi alanında, bireylerin bilgiyi bulma, erişme ve kullanma becerisini tanımlamak için kullanılan bir kavramdır (Webber ve Johnston, 2000: 381; Lloyd, 2003: 82). Bu noktada dijital kariyer okuryazarlığı kavramı öne çıkmaktadır. Bu kavram ile kariyer danışmanlığında bilgi ve dijital okuryazarlıkları kariyer yönetimi araçlarında önemli yer tutar.

Birçok ülkede insanların çoğunluğu şimdilerde her gün interneti kullanıyor. Türkiye'de son resmi sayımlara göre 82,44 milyon insan yaşıyor

ve bu nüfusun %75'i kentlerde bulunuyor. 59,36 milyon kişinin internete erişimi var. Yani nüfusumuzun %72'si internet kullanıcısı (TÜİK, 2019). İnternet'i düzenli olarak kullanan nüfusun yüzdesinin sürekli olarak yükseldiği bilinmektedir. İşverenler interneti işe alma, başvuranların taranması, çalışanların gözetimi ve işten çıkarılmada kanıt olarak kullandığı da bilinmektedir. İşverenlerin ve bireyin kendi kariyerleri için internet kullanımını kontrol etme ve internet güvenliğinin önemi elbette fazla ancak bununla birlikte, şu anda internet büyük ölçüde düzensiz olarak kullanılmakta ve işverenler işe alım uygulamalarında tam olarak dijitalleşememişlerdir. Bu nedenle, bireyler kariyer gelişimlerinin bir parçası olarak kendilerini nasıl çevrimiçi dijital alanlarda gösterecekleri hakkında dikkatlice düşünmeleri gerekir.

Üniversite öğrencileri dijital kariyer okuryazarlığı konusunda kullanılan bilgi, beceri ve tutumları için bazı yetenekleri kazanabilirler. Kariyer çalışanları danışanlara sosyal ağ sitelerini kullanımını keşfetmeleri gerektiğini önermekte ve bunu yapmak için bir çerçeve sağlamaktadır. Dijital kariyer okuryazarlığı, bireyin bir kariyeri başarılı bir şekilde sürdürme yeteneği için önemlidir ve giderek daha da önem kazanmaktadır. Dijital kariyer okuryazarlığını geliştirmeyen kariyer çalışanları danışanların kariyerlerine uzaktan katkı sunamadıklarını görmektedir (Strehlke, 2010: 38).

Tüm bu işlevlerin, bireyin dijital kariyer okuryazarlığı ve internetin sağladığı fırsatlardan yararlanabilme kapasitesi ile ilişkili olduğunu bilmek de önemlidir.

Dijital kariyer okuryazarlığı öğrencinin kariyerine katkısı aşağıda aktarılmıştır (Hooley, 2012: 3)

- *Değişen kavramları öğrenme, çevrimiçi kariyer olanaklarını anlama ve bunlara uyum sağlama ve kariyer geliştirme amacıyla yeni teknolojileri kullanmayı öğrenme yeteneğini açıklar.*
- *Kariyer verilerini toplama, kariyer bilgilerini ve kaynaklarını sağlama, yönetme ve alma yeteneğini tanımlar.*
- *Eleştirel düşünebilme, çevrimiçi kariyer bilgilerinin ve kaynaklarının doğasını anlama yeteneğini açıklar,*
- *Kariyer analiz yapma ve kariyeri için neyin yararlı olduğunu değerlendirmeyi açıklar.*
- *Kariyer verilerine bağlanarak, kariyer gelişimini destekleyebilecek çevrimiçi ilişkiler ve ağlar oluşturma yeteneğini açıklar.*
- *İletişim kurmak, bir dizi farklı platformda etkili bir şekilde etkileşim kurma, farklı etkileşimlerin türlerini anlama ve bunları kariyer bağlamında kullanma yeteneğini tanımlar.*

• *Kariyer hedeflerini oluşturma, bireyi, ilgi alanlarını ve kariyer geçmişini etkin bir şekilde temsil eden çevrimiçi içerik oluşturma yeteneğini tanımlar.*

• *Kariyer yaratıcılığı, bireyin kariyer yapısının bir parçası olarak dijital ayak izini ve çevrimiçi ağlarını düşünme ve geliştirme yeteneğini tanımlar.*

3. Kariyer Danışmanlarının Dijital Kariyer Becerileri ve Bu Becerilerin Kariyer Danışanlarına Etkisi

İnternet kariyer desteğinin sağlanması için de önemli bir araç sunmaktadır. Bu kariyer desteği, dijital kariyer okuryazarlığının gelişimi ile ilgili olabilir, ancak daha genel kariyer desteği sağlamak için de dijital olanaklarını kariyer danışmanları da kullanabilir.

İnternetin kariyer hizmetleri sunmak için nasıl kullanılabileceği konusunda önemli araştırmalar yapılmış ve düşünülmüştür (Watts, 2002: 139; Harris-Bowlsbey ve Sampson, 2005: 48; Venable, 2010:87).

Çevrimiçi ortamın kariyer çalışanları tarafından farklı şekilde kullanılabileceği öne sürülmüştür. (Hooley vd. 2010: 3):

1. bilgi vermek için

2. otomatik bir etkileşim sağlamak

3. iletişim için bir kanal sağlamak.

Kariyer yeteneklerini sağlamada internet, kariyer kaşifleri için büyük bir bilgi kaynağı sunar. Kariyer çalışanları interneti kariyer işleyişleri ve bir takım kurslar hakkında bilgi dolu geniş bir kariyer kütüphanesi olarak görürler. Gerçekten de birçok kariyer web sitesi, alan sınırlaması olmaksızın, geleneksel bir kariyer kütüphanesi oluşturma fikri ile tasarlanmıştır. Bununla birlikte, bu tür bir teknoloji aynı zamanda dış kaynaklardan (işveren siteleri gibi) faydalanmak için bilginin kalitesini artırma, web'in bağlantılı doğasından yararlanma ve bunları kullanarak kariyer geliştirme açısından daha zengin bir deneyim sağlama fırsatı da sağlar.

1990'ların ortalarından bu yana, kariyer hakkında çeşitli şekillerde bilgi sağlama yollarına bakılacak olursa bunlar kariyerle ilgili web sitelerinin çoğalması olmuştur. Kariyer kütüphanesi olarak internet, sağladığı kariyer bilgi ortamını tanımlamak için kullanılabilecek bir metafordur. İnternetin kariyer planlama açısından bir dijital alan olarak algılanması, bizi dijital kariyer okuryazarlığı tartışmasına ve özellikle bu makalede vurgulanan kariyer süreçlerinde verileri toplama ve planlama yeteneklerine dikkat çekmemizi sağlamaktadır. Başka bir araştırmada Grubb, 2002: 24, çevrimiçi kariyer bilgilerinin kullanılabilirliğini konusunda da etkili olmaya

teşvik eden beceri ve okuryazarlıkları tanımaya dikkat çekmiştir. Ampirik çalışmalar öğrenme ve gelişim için güçlü bir destekleyici altyapı ile bilgiye dayalı kariyer web sitelerinin yararlılığını da sorgulamıştır (Howieson vd., 2009:9).

Donanımlı bir kariyer danışmanı; danışanın işgücü piyasası eğilimlerini, meslek profilini ve iş gücündeki boş pozisyonlar hakkında bilgiyi hızlı bir şekilde bir araya getirebilir ve işleyebilir. Dijital bilgi ve beceriler kariyer eğitimi ve rehberliği gibi uygulamalar ile danışanların kariyer gelişimini destekler. Bu tür dijital kariyer destek faaliyetleri, bireylerin mevcut kariyer düşüncelerini basitçe sorunlarına daha kolay cevap vermeleri için araçlar sunarak güçlendirebilir. Çevrimiçi teknolojilerin kariyer desteği sağlamak için kullanılabilmesi ile danışman ve danışan arasında sürekli bir etkileşim gelişir. Bu etkileşimler, bireyi tanımayı ve ihtiyaçlarına göre değişen boyutlarda hizmet sunmayı amaçlamaktadır. Kariyer çalışanı dijital kariyer hizmetleri ile geleneksel tavsiye ve rehberlik hizmetlerden ziyade yüz yüze olmayan danışmanlık süreçlerini yönetebilir (Tracey, 2010: 336; Betz ve Turner, 2011: 274).

Teknoloji aynı zamanda insanların kariyer öğrenme becerilerini geliştirmelerini desteklemek için de kullanılabilir: örneğin, danışanların kariyer hedeflerini keşfetmek için etkileşimli bir yol sağlamak için kullanılabilecek oyunlar ve simülasyonlar ile çevrim içi ve asenkron hizmetler sunabilir (Maxwell ve Angehrn, 2008; Betts vd., 2009).

İnsanlar arasında iletişimi ve etkileşimi kolaylaştıran çevrimiçi araçlar vardır. Skype, web bağlantıları ile Facebook, Youtube ve Twitter'ın çoktan çoğa sayıda sosyal ağının bağlantısı vb. uygulamalar kariyer gelişim materyallerinin çevrimiçi olarak nasıl transfer edileceği hakkında düşünmeyi sağlamaktadır. İletişim biçimlerini kolaylaştıran araçlar üç kategoriye ayırmak mümkündür: bire bir, bire-çok ve çoktan çoğa iletişim. Bu iletişim yöntemleri ile dijital kariyer hizmetleri danışanlara sunulabilir.

Birebir kariyer uygulamaları, kariyer rehberliği uygulayıcıları arasında önemli bir uygulama ilkesidir. Bu uygulama yüz yüze gerçekleşir. Bire-çok iletişimde telefon üzerinden ve internet üzerinden (Offer, 2004) iletişimle etkili bir şekilde yürütülebilir. Bunu yapmak için kullanılabilecek, web sohbeti, e-posta, çevrimiçi tartışma ve mesaj panoları gibi interaktif kanallar sunulabilir. İletişim kanallarının çeşitliliği günümüzde daha da artmıştır ancak çevrimiçi ortamdan daha iyi yararlanmak için çevrimiçi bire bir yaklaşımlar danışmanlık süreçlerinde etkin rol oynar (Goddard, 2010).

Birebir iletişimin kariyer öğrenimini desteklemek için bir meslek uzmanı ile olması gerekmez. Kariyer danışmanlığı ve insan kaynaklarının geliştirilmesi bağlamında çeşitli çevrimiçi mentorluk biçimlerinin uygula-

malarını tanımlayan ve değerlendiren önemli araştırmalar bulunmaktadır (Bierema ve Hill, 2005: 556; Headlam-Wells vd., 2005: 444).

Radyo ve televizyon gibi teknolojileri kullanan birebir iletişim yayınları dijital kariyer hizmetlerde etkin olarak çalışır. Bir kariyer çalışanı anlatacağı şeyleri bire-çok uygulamalar ile birçok kişinin dinlemesine sunabilir. Bununla birlikte, bloglar ve video paylaşım siteleri gibi teknolojiler, birçoğuna iletişim kanalları sağlar. Bu, öncelikle bilgi verme ile daha etkileşimli tavsiye veya rehberlik içeren faaliyetler arasında bir bağlantı oluşturabilir. Kariyer blogları bunun iyi bir örneğini sunar ve kariyer desteği için etkili ve verimli bir dağıtım şekli sunar (Hooley, 2011).

Bire çok ve çoktan bire yaklaşımlar, video kanalları, Facebook grupları, takipçi sayfaları, podcastler ve bilgi sunumları ile etkileşimle birleştiren, diğer çevrimiçi etkinlikleri oluşturmak için sosyal medya teknolojilerinin kullanımını da içerir. Bire çok ve çoktan bire iletişim etkileşimli e-öğrenme ve kariyer hizmetlerinin uygulanmasını kapsar. Kariyer çalışanları tarafından etkileşimli e-öğrenme teknolojilerinin kullanımı şu ana kadar sınırlı kalmıştır. Bununla birlikte, etkileşimli dijital kariyer; tartışma, yansıtma, e-öğrenme materyalleri ile iyi bir şekilde danışanların kariyerlerine katkıda bulunacağı konusunda güçlü argümanlar ortaya koyulmaktadır (Salmon, 2004).

Çevrimiçi çalışan çoktan çoğa iletişimde kariyer çalışanlarına yönelik fırsatları görmek de mümkündür. Bireyler kariyer gelişimi konusunda akran desteği sağlamak için çevrimiçi sosyal ağ sitelerini kullanmaktadırlar (DiMicco vd., 2009: 1; Din vd., 2012: 713).

Kariyer çalışanlarının bu teknolojileri kendi danışanlarına uygulamaları dijital becerilerinin geliştirilmesi ile mümkün olacaktır. Kariyer çalışanlarının çevrimiçi çoktan çoğa ortamları kullanmaları için etkili ve uygun yollar hakkında daha fazla alternatif geliştirmek mümkündür. Etkili olabilmek için, kariyer çalışanlarının çevrimiçi sosyal veya mesleki alanları kullanmaları için, katılımcı danışan bulmaları gerekmektedir (Law, 2010).

Öğrencilere uzaktan sunulan tüm bu dijital kariyer planlamaların yanında danışanların elektronik kariyer portfolyoları internet tabanlı olarak oluşturularak, danışanların çalışma alanları, bilgi ve becerileri de belirlenebilir. Kariyer portfolyosu geliştirmek, özel ihtiyaçları olanlar ve yetişkinler de dahil olmak üzere öğrenciler için değerli bir kariyer bilinci ve kariyer planlama faaliyeti olabilir. Bu süreçler öğrencilerin eleştirel düşünme ve analitik düşünme becerileri, öğretim faaliyetleri ve iş arama ve kariyer hedefleri konusunda faydalı bir araç olarak kullanılabilir. Ülkemizde üniversitelerin web sayfaları incelendiğinde dijital kariyer portfolyolarının yeterli düzeyde olmadığı ve dijital kariyer analizlerinin dijital ortamda öğrencilere sunulmadığı görülmüştür. Öğrencilerin üniversite hayatı boyunca

neler yapacağı ve mezuniyet sonrası seçimlerinin neler olacağı hakkında kariyer analizleri yapmak; özellikle kariyer geleceklerini tasarlamak amacı ile hedeflerini belirlemek bu süreçte önem arz etmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Literatürde kayda değer konu ile alakalı incelenen 30 yayın bu çalışma ile değerlendirilmiştir. Literatürde dijital kariyer danışmanlığı hizmetleri ile ilgili bazı çalışmalar olmasına rağmen kariyer web sitelerindeki çevrimiçi kariyer bilgilerinin kariyer danışmanlığı etkileşimi için önemli olan yaklaşımların belirlenmesine yönelik çok az araştırma bulunmaktadır. Bu çalışmada kariyer danışmanlığında dijital kariyer planlama hizmetlerinde kullanılan süreçler ve kariyer hizmetleri incelemiştir. Türkiye'de halihazırda bulunan toplam 209 Üniversitenin kariyer merkezleri incelenmiş ve 82 tanesinde aktif web sayfası kullandıkları tespit edilmiştir.

Dijital kariyer danışmanlığında; çevrimiçi kariyer araçlarını kullanmayı öğrenmek, danışanlara kariyer bilgil ve kaynakları uzaktan sağlamak, danışanların sorularına cevaplar bulmak açısından önem taşır. Bunun yanında danışanların dijital kariyer okuryazarlığını geliştirecek eğitimler ve teknoloji öğretimi bu kariyer araçlarını kullanmada hayati öneme sahiptir. Çevrimiçi videolar sunmak, öğrencilerin (danışanların) kariyer portfolyolarını dijital ortamda oluşturmalarına yardımcı olmak ve iş ve meslek danışmanlığı hizmetleri ile danışanların yönelimlerini kariyer testleri ile öğrenmek kariyer danışmanlarının, danışanlara sunması gereken hizmetler olarak bilinmesi gereklidir.

Kariyer gelişiminde dijital kariyer okuryazarlığı ve dijital kariyer danışma hizmetleri yeni kavramlar olarak görülse de son zamanlarda internet tabanlı platformların gelişimine paralel olarak hayatımıza giren ve fayda sağlaması bakımından son derece önemli uygulama alan ve hizmetlerdendir. Yukarıda bahsedilen tüm bu olgular ışığında Türkiye'de danışanların dijital kariyer okuryazarlığı becerilerini geliştirmesi kariyer gelecekleri açısından önemli olmakla birlikte kariyer danışmanlarının da dijital kariyer okuryazarlığını geliştirmeleri de bu hizmetleri sunabilmeleri açısından hayati öneme sahiptir.

Kariyer planlama hizmetleri veren özellikle üniversiteler literatür incelemelerinde araştırılmış olup kariyer merkezlerinde çalışan kariyer danışmanlarının çalışma şekilleri ve hizmet sağlama yöntemleri değerlendirilmiştir. Klasik anlamda kariyer danışma süreçleri yüz yüze etkileşimler ile devam ederken alternatif dijital kariyer danışmanlık süreçleri, gelişen teknoloji ile birlikte fayda sağlaması ve hızlı olma yönü ile önemli etkileşimler sağlayacağı kesindir. Bu bağlamda uzaktan çözümler üretmek ve dijital platformlar ile danışanlara kariyer uygulamalarını sunmak kariyer

danışmanlarının dijital becerileri ile alakalı olduğu değerlendirilmiştir.

KAYNAKÇA

Betts, K., Lewis, M., Dressler, A. ve Svensson, L., (2009), "Optimizing Learning Simulation to Support a Quinary Career Development Model, in Asia-Pacific Journal of Cooperative Education"; 10, 2: s.99-119.

Betz, N.E. ve Turner, B.M. (2011), "Using Item Response Theory and Adaptive Testing in Online Career Assessment, in Journal of Career Assessment"; 19, 3, s.274- 286.

Bierema, L.L. ve Hill, J.R. (2005), "Virtual Mentoring and HRD, in Advances in Developing Human Resources"; 7, 4, s.556-568.

Bolat, T.; Seymen, O.A. (2003), "Örgütlerde İş Etiği ve Kariyer Yönetimi İlişkisi: Normatif Etik Boyutuyla Bir Değerlendirme", İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi, İşletme İktisadı Enstitüsü Dergisi: Yönetim, Yıl.13, Sayı. 45, Haziran, s.3-19.

Dicle Üniversitesi Kariyer Planlama Uygulama ve Araştırma Merkezi (2020), http://www.dicle.edu.tr/tr/akademik/arastirma-merkezleri/kariyer-planlama-uygulama-ve-arastirma-merkezi/index, (ET: 28.03.2020).

DiMicco, J. M., Geyer, W., Millen, D. R., Dugan, C., & Brownholtz, B. (2009). People Sensemaking And Relationship Building on An Enterprise Social Network Site, 42. Hawaii International Conference on System Sciences, IEEE, s. 1-10.

Din, N., Yahya, S., Suzan, R. and Kassim, R. (2012), "Online Social Networking for Quality of Life, in Procedia- Social and Behavioral Sciences", 35, s.713-718.

Goddard, T. (2010), "Online Career Counselling: Developing a Pedagogy for E-Career Learning". IAEVG-JIVA Conference October, Bangalore, http:// www.training-innovations.com/files/Online-Career-Counselling_Jiva 2010.pdf, (ET: 27.02.2020).

Grubb, W. N. (2002), "Who Am I: The Inadequacy of Career Information in the Information Age". Paris: OECD.

Harris-Bowlsbey, J. and Sampson, J. P. (2005), "Use of Technology in Delivering Career Services Worldwide. The Career Development Quarterly", 54, 1, s.48-56.

Headlam-Wells, J., Gosland, J. and Craig, J. (2005), "There's Magic in the Web: E-Mentoring for Women's Career Development". Career Development International, 10, 6/7, s.444-459.

Hooley, T. (2011), "Careers Work in the Blogosphere: Can Careers Blogging Widen Access to Career Support", in Barham, L. and Irving, B.A. (eds) Constructing the Future: Diversity, Inclusion and Social

Justice. Stourbridge: Institute of Career Guidance.
Hooley, T. (2012), "How the internet changed career: framing the relationship between career development and online Technologies", Journal of the National Institute for Career Education and Counselling, 29(1), s.3-12.
Howieson, C., Semple, S., Hickman, S. and McKechnie (2009). "Self-Help and Career Planning". Glasgow: Skills Development Scotland.
Law, B. (2010), "Career Learning on the Net: Colonise or Inhabit?" http://www.hihohiho.com/newthinking/ crlrninternet.pdf, (ET: 10.06.2012).
Lloyd, A. (2005), "Information Literacy: Different Contexts, Different Concepts, Different Truths?" Journal of Librarianship and Information Science, 37, 2, 82-88.
Maxwell, K., & Angehrn, A. A. (2008). "Games in Career Guidance: Effectiveness of Using a Small World Simulation to Develop Social Skills in the Workplace". INSEAD.
Mevzuat Bilgi Sistemi. (2020), https://www.mevzuat.gov.tr/Yonetmelikler.aspx, (ET: 27.02.2020).
Offer, M. (2004). "What is e-Guidance?: Using Information and Communications Technology Effectively in Guidance Services". Manchester: Graduate Prospects/ HECSU. Tristram Hooley.
Salmon, G. (2004), "E-Moderating: The Key to Teaching and Learning Online". London: RoutledgeFalmer.
Sharf, R. S. (2002), "Applying Career Development Theory to Counseling", Brooks/Cole Thomson Learning, USA
Strehlke, C. (2010), "Social Network Sites: A Starting Point for Career Development Practitioners". Journal of Employment Counseling, 47, 1, s.38-48.
Tracey, T. J.G. (2010), "Interest Assessment Using New Technology. Journal of Career Assessment", 18 (4), s.336- 344.
Tunç, A., Uygur, A., (2001), "Kariyer Yönetimi Planlaması ve Geliştirme". Ankara: Gazi Kitabevi. s.10.
Türkiye İstatistik Kurumu., (2020), http://www.tuik.gov.tr/Start.doC, (ET: 18.03.2020).
Venable, M. A. (2010). "Using technology to deliver career development services: Supporting today's students in higher education". The career development quarterly, 59(1), s.87-96.
YÖK., (2020). https://istatistik.yok.gov.tr/, (ET: 18.03.2020).
Watts, A. G. (2002), "The Role of Information and Communication Technologies in Integrated Career Information and Guidance Systems: A Policy Perspective". International Journal for Educational and Vocational Guidance, 2, 3, s.139-155.
Webber, S. and Johnston, B. (2000), "Conceptions of Information Literacy: New Perspectives and Implications". Journal of Information Science, 26, 6, s.381- 397.

Bölüm 32

FELSEFİ BİR PROBLEM OLARAK A PRİORİ PROBLEMİ

Umut DAĞ[1]

1 Araştırma Görevlisi Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü umutfelsefe@hotmail.com

Felsefi bir problem a priori problemi çoğunlukla epistemoloji yani bilgi felsefesi tartışmalarında karşımıza çıkmaktadır. Deneye dayanmayan ondan önce gelen bilgiye a priori bilgi, deneye dayanan deneyden sonra gelen anlamında a posteriori bilgi denir. Bu ayrım temel bir ayrımdır. Fakat yine de a priori problemi basitçe bir bilgi problemi değil o metafizik, mantık, din felsefesi, ahlak felsefesi ve bilim felsefesiyle de ilgilidir. Zorunluluk ve olumsallık problemlerine işaret etmesiyle metafizikle ilgiliyken, analitik ve sentetik önermelerle ilişkisiyle mantık alanıyla ilgilidir. Bununla beraber, Tanrı kanıtlamalarına kaynak olmasıyla din felsefesine, kesin yargılar ve ahlak yasaları ortaya koyuştaki yeriyle ahlak felsefesine ve nihayetinde matematik ve geometrideki aksiyomlar ile doğa bilimlerindeki ilkeleri meydana getirmesiyle de bilim felsefesiyle ilgilidir. Bu yukarıda saydığımız nedenler a priori probleminin insanın bilme, düşünme, inanç ve eylem alanlarında onun yaşamı ve varlığı anlamlandırma çabasında anahtar bir kavram ve güçlü bir dayanak olduğu gerçeğini göz önüne serer. Felsefi bir problem olan a priori problemini öncelikle a priori kavramının tanımı vermekle tetkik etmeye başlayacağız. Daha sonrasında ise a priori problemiyle doğrudan ilişkilendirip, ilkçağ felsefesinden modern döneme a priori problemi nasıl ele alınmış onu irdeleyeceğiz..

A priorinin Tanımı

A priori kavramı ile ilgili birçok felsefe sözlüğünde tanımlar yapılmıştır. Fakat bunların arasında en geniş kapsamlı tanımı Antony Flew'in *"A Dictionary of Philosophy"* adlı sözlüğünde buluruz. Neredeyse diğer felsefe sözlüklerinin tümünde olduğu gibi a priori a posteriori ile birlikte tanımlanır. Flew a prioriyi şöyle tanımlıyor:

> " a priori ve a posteriori: (Latince: önce gelen ve sonra gelen manasında) önerme ve ifade türleri arasında kişinin onların doğruluklarını nasıl edindiğine dayalı olarak yapılan ayrımdır. Bundan dolayı bilgi türleri arasında da bu ayrım yapılır. Bu sözcükler geç skolastik dönemde Aristoteles'in bilgi teorisindeki iki teorik kavramın çevirisi için ilk defa takdim edildi. İlk hali şimdi kullanılmamaktadır. Halen geçerli olan kullanım Descartes, Leibniz ve 1600'lü yılların diğer yazarlarının kullandıkları biçimde olan kullanımdır. İki terim de önermelere, argümanlara, idelere ya da kavramlara karşı uygulanır. A priori bir önerme doğruluğu veya yanlışlığı deneyime- deneyimin onları anlamak için zorunlu olduğu durum dışında- başvurulmadan bilinen önermedir. Argümanlar en baştan itibaren sonuçlarını a priori önermelerden çıkarsadığı sürece a prioridir." (Flew, 1979: 15-16).

Felsefe tarihinde yapılan a priori ile ilgili en önemli ayrımlardan birisi de a priori ve a posteriori bilgi ayrımıdır. Sözlük anlamıyla a priori bilgi doğruluğu evrensel ve zorunlu olan bilgiye denir. O deneyime dayalı ka-

nıttan bağımsız biçimde gerekçelendirilen ve empirik ya da a posteriori olarak bilinen bilgi türünün karşıtı olarak ifade edilen bilgidir (Bunnin ve Yu, 2004: 43).

A Priori Bilgi ve Doğuştan İdeler

Özellikle rasyonalist filozofların savunmuş olduğu doğuştan fikirlere sahip olduğumuz düşüncesi filozoflardan tarafından a priori problemiyle birlikte tartışılmıştır.

Doğuştan ideler tartışması modern felsefede özellikle Descartes ve Locke arasındaki önemli bir tartışma olduğundan burada bu tartışma bağlamında bir analiz yapacağız. Bu tartışmaya daha sonra Leibniz de dâhil olmuştur. Rasyonalist filozoflar bazı idelerin insan zihnine kazınmış olduğunu iddia etmişlerdir. Böylelikle bu zihne kazınma durumu onların doğuştan olduğunu söylemenin başka bir yoludur. Diğer taraftan Empirist filozoflar ise böyle bir şeyi reddederler. Onlar bütün bilgiyi tecrübeden ve bu bağlamda nihayetinde duyulardan edindiğimiz tezini savunduklarından doğuştan ide öğretisini reddederler. Peter Merkie rasyonalist öğretinin üç ön kabule dayandığını söyler. Bunlar sırasıyla "the intiuition/deduction thesis" sezgi-tümdengelime dayalı çıkarım tezi, "the innate knowledge thesis" doğuştan bilgi tezi ve "the innate concept thesis" doğuştan ideler tezidir. Sezgi- çıkarım tezi, aklın kavrayış biçiminin bir çeşidi olarak nitelendirilir. Akıl sezgide doğrudan kavrarken, tümdengelime dayalı çıkarımda ise sezgisel olarak kavradığı önermelerden hareketle kavrar. Her ikisinde de deneyime başvurulmadığından akıl a priori bilgi elde eder. Doğuştan bilgiler tezinde ise akıl deneyimden bağımsız olarak kavrar yani a priori bilgi edinir. Fakat doğuştan bilgiler tezini savunan filozoflar bu a priori bilginin sezgi-tümdengelime dayalı çıkarımdan ziyade bizim "rational nature" akılsal doğamızdan bunu elde ettiğimizi söylerler. Doğuştan ideler tezinde ise zihnimizde doğuştan yani zihnimize kazanmış ideler olduğu iddia edilir. Bu sonuncu tartışma özellikle modern felsefenin rasyonalist ve empirist kanadı arasında önemli tartışmalara yol açmıştır[1]. Descartes, ideleri tanıtırken "innate" doğuştan, "adventitious" dışardan edinilen ve kurgulanan ideler arasında ayrım yapar. Bazı ideler örneğin dörtgen gibi bende doğuştan bulunan matematiksel idelerken, Kimera[2], gibi zihnimin uydurduğu hayali bir şeyin idesidir, ya da dışarıdan duyularla edindiğim soğukluk idesi gibidir. (Descartes, 2014: 38-44). Rasyonalist ve empirist filozoflar arasındaki tartışmada en önemli hususlardan biri de "doğuştan idelerin" olup olmadığıdır. Locke bir empirist filozof olarak doğuştan ideler fikrini reddeder.

1 https://plato.stanford.edu/entries/rationalism-empiricism/, Peter Markie

2 Yunan mitolojisinde tek bir vücutta çeşitli canlıların kimi uzuvlarına sahip, ağzından ateş püskürten yaratık. Genellikle yaratığın bir başı aslan, bir başı keçi, gövdesi aslan ve kuyruğu yılan olarak tasvir edilir. Pegasos ile cesur Bellerophontes onu alt edebilmiştir.

O'nun "İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme" adlı eserinin başlangıç kısmı yani birinci kitap doğuştan kavramlar üzerine başlığıyla verilir. Locke, burada açıkça doğuştan gerek teorik gerekse de pratik ide ve ilkelerin olmadığını iddia eder. Bunu zihni boş ve beyaz bir kâğıda benzeterek yapar. Ona göre insan zihnindeki tüm bu idelerin kaynağı deneydir. Bütün bilgimizin temelinde deney vardır. Anlığımızı düşüncenin bütün gereçleriyle donatan şey ya dışsal duyular şeylere ya da zihnimizin algıladığı ve içsel işlemlere yönelik gözlemlerdir(Locke, 2017: 97-98). Yani ideleri biz doğuştan başka bir ifadeyle zihnimize kazınmış bir biçimde değil, sonradan deneyim yoluyla ediniriz. Leibniz, doğuştan fikirler tartışmasında John Locke'a katılmadığını söyleyerek duyular aracılığıyla edinmediğimiz fikirlerimiz olduğunu söyler. Leibniz, Locke'un yaptığı duyumdan gelen ya da düşünümden gelen ideler ayrımındaki düşünümden gelen idelerin kaynağı olan düşünümün yani refleksiyonun bizim dışardan edinmediğimiz kendi içimizde akla ait olduğunu söyler. Bu sebepten düşünümden gelen idelerin Leibniz "intellectual" akla ait ideler diye nitelendirir. Bunlar deneyimden edinilmeyen ve insanın anlama yetisinde bulunan doğuştan idelerdir. Leibniz duyulara dayanmayan ve oradan edinilmeyen akla ait idelere örnek olarak varlık, birlik, töz, süre, değişim, eylem, algı ve arzuyu örnek verir. Bunların hepsi insanda doğuştan bulunan idelerdir(Leibniz, 2008:4). Doğuştan ideler her ne kadar a priori kabul edilse de a priori ye dair kavrayışımızın sadece bir parçasını oluşturur. Cottingham, doğuştan fikirleri a priori bilgi yapısının köşe taşlarından biri olarak görür (Cottingham, 2018: 85). Yalnız burada önemli bir husus gözden kaçmamalıdır. Çelebi'nin de belirttiği gibi deneyden çıkarsanmayan bir bilginin karşıtını doğuştan terimi ile karşılamak doğru değildir. Çünkü deneyden çıkarsanmayan bilginin karşıtı Leibniz'in çelişiği kavranamayan bilgi dediği a priori bilgi türüdür ve akli olarak nitelendirilen bu tür bilgi ideleri daha önceden zihne kazanmıştır manasında anlaşılmamalıdır(Çelebi, 2017: 38).

İLKÇAĞ'DAN MODERN DÖNEME A PRİORİ PROBLEMİ

İlkçağ Felsefesi'nde A Priori Problemi

Platon

Platon'u a priori problemini felsefe tarihinde ilk ortaya koyan kişi olarak nitelendirebiliriz. Nitekim birçok filozof da bu iddiayı destekler nitelikte iddialarda bulunmuştur. Heimseoth'a göre ilk kez Platon zorunlu ve genel olan bu bilginin yani a priori bilginin özelliklerinden, niteliğinden ve zamana bağlı olmayan varlık tarzından söz etti ve Platon bunun için idea kavramını kullandı. Platon'da ide biçim form anlamındadır. Platon bununla hem geometrinin konusu olan mekânın biçimini; hem mekânla

ilgili olmayan sayının biçimin; hem çıkarımın mantıksal biçimini; değer ve değersizliğin biçimini göz önünde tutar. Platon ide kavramıyla bugünkü kullanılan anlamda tasavvur oluşturmakla edindiğimiz ideyi kastetmez. Platon ideden bahsettiği zaman bir var olan şeyden bahsediyor (Heimseoth, 2007: 87-88). Nitekim Devlet adlı eserinde Platon iyi idesini, görünen dünyada, göz ve görünen nesneler için güneş neyse, kavranan dünyada da iyi, düşünce ve düşünülen şeyler için odur diye açıklar. (Platon, 2018: 224). Şimdi bu formlar teorisinin episteme söz konusu olduğunda nasıl bir karşılığı olduğunun ve a priori problemiyle bağlantısının ne olduğunu; yine Platon'a atfedilen ve kendisinin de bazı diyaloglarında Menon ve Phaidon gibi savunduğu anımsama kuramına başvurarak analiz etmeye çalışacağız. Fakat bundan evvel, Platon için a priori bilginin episteme olabileceğine dair işaretleri bulduğumuz Theiatatos diyaloğundan biraz bahsetmemiz gerekiyor. Bu diyalog da ilk defa bilgi nedir sorusuna yanıt aranmıştır. Burada Platon Sokrates karakteri aracılığıyla bilgi nedir sorusunu Theaitatos'a sorar. Diyalog boyunca Theiatetos dört farklı yanıt vermiştir. Theaitatos'un vermiş olduğu ikinci yanıt ise "Bilgi algıdır" yanıtıdır (Platon, 2018: 39). Platon, bilgi nedir sorusuna verilmiş bir yanıt olarak bu yanıtı kabul etse de bilginin tanımının algı olmayacağını iddia eder. Copleston'un da belirttiği gibi Platon Theaitatos diyaloğunda algının bilgiyi meydana getiremeyeceği ve algının nesnesi olmayan ve bize doğrunun bilgisini verenin kavramlar olduğunu söyler. Örneğin matematiğin argümanları ve sonuçları duyulara dayanmaz ve bu yoldan idrak edilmez (Copleston, 1993: 145). Platon burada duyulara dayalı algının bilgisini reddetmemektedir. O bunu duyulara dayalı algıyı bilgi olarak kabul etmenin ortaya çıkaracağı rölativizm nedeniyle reddeder. Zira Platon için epistme mutlak anlamda vardır ve kesinlik ifade eder. Platonun vurgulamak istediği doğru olan ve kesin olan bilginin nesnesinin algıya dayalı ve algı içerikli olmayacağı onun yerine değişmez, sürekli ve sabit olan ve bilimsel tanımla açıkça kavranabilen evrenseller formlar olacağıdır (Copleston, 1993: 150). Burada aslında bilginin değişmez ve kesinlik ifade etmesi gerektiği kabulü esastır. Eğer algılayan kişinin duyusal deneyimlerinin her an farklılaşması ya da nesnenin kendisinin aynı kalmaması gibi temel durumlar algıya dayalı bir bilgi iddiasını geçersiz kılıyorsa; o halde bilgi diye adlandırılan episteminin gerçekte nesnesi ne olacaktır? Platon için bu değişmez ve kesinlik bildiren ve yalnızca akılla kavranan formlar olacaktır. Bu aslında rasyonalist felsefe geleneğinin de tezidir. Bu tezin kaynağı da Platon'un metafiziği ve epistemolojisinde neşet etmiştir. Nitekim Huemer'e göre rasyonalist felsefe geleneği Platon'a dek götürülebilir ve onunla başlatılabilir çünkü ilk defa Platon akıldan bağımsız olarak var olan soyut nesneler formlar olduğunu iddia etti. Bu formlar çok sayıda olan tekil şeylerde ortak olan şeyin ne olduğunu ve fiziksel dünyada var olmayan bu mükemmel şeylerin kavramına " mükemmel daire gibi" nasıl

sahip olduğumuzu açıklamıştır. Bu formlar 2 sayısı, soyut manada adalet ve mükemmel daire gibi kavramları içermektedir (Huemer, 2005: 125). O halde epistemenin gerçek anlamda nesnesi algılara bağlı olarak değişen fenomenler değil, formlar olacaktır. Bunlar deneyden önce gelmesi ve deneye dayanmadan yalnızca aklın kendi yetileri aracılığıyla gerekçelendirilmeleri itibariyle a priori bir karaktere sahiptir.

Yukarıdaki açıklama Platon'un metafizik kuramı temelinde gelişen bir açıklamadır. Bu metafizik teoriyi gerekçelendiren ve buna uygun bir epistemoloji ortaya koyup a priorici bilgi anlayışını temellendiren diğer bir önemli kuram da Platon'un anımsama kuramıdır. Nitekim Phaidon ve Menon diyaloglarında bu kuram açıkça dile getirilir. A priori bilgi anlayışını anlamada bu kuram oldukça önemlidir. Anımsama kuramı ile bilgi arasındaki bağlantı, Platon'un Phaidon diyaloğundaki ifade ettiği bir cümle oldukça çarpıcı biçimde ortaya konmuştur. O da şudur: "Bilmek daha önceden öğrendiklerimizi hatırlamaktan başka bir şey değildir" (Platon, 2017: 64). Burada özellikle Phaidon diyaloğunda Platon'un hatırlama anlamında tanımladığı bilginin kaynağının ruh olduğunu belirtmek gerekir. Platon, düşünmenin hatta duyusal etki altında kalmadan saf biçimde düşünme görevi görenin ruh olduğunu belirtir. O'na göre "Ruh, kendisinde duyma, acı, haz ve benzeri şeyler olmadığı zaman daha iyi düşünür. Böyle olunca kendi kendine döner ve bedenden uzaklaşır. Bedenden uzak durdukça hakikati anlamaya çalışır" (Platon, 2017: 54). O halde bilgi duyusal yoldan elde edinilen bir şey değil daha en başından insanda var olan ve insanın bunu diyalektik metot aracılığıyla duyusal olandan sıyrılıp saf düşünsel olana yöneldiğinde ortaya çıkardığı ya da O'nun deyimiyle hatırladığı şeydir. Anımsama kuramı ve bilginin a prioriliğine dair diğer önemli bir kaynak da Menon diyaloğudur. Menon diyaloğunda Platon, daha önce hiç geometri eğitimi almamış ve geometri bilmeyen bir köleye sadece belli işaretler vererek onun geometri problemini çözmesini sağlar. Burada da ortaya çıkan sonuç geometri problemi örneği üzerinden gidersek bilginin hem doğuştan (innate) hem de a priori yani deneyimden bağımsız ve deneyden önce bir yapıda olduğu gerçeğidir. Platon, geometri problemini çözen köle için onun bu bilgiyi ya daha önce öğrenmiş olması gerektiği ya da bu bilginin köle de hep var olduğu iki seçenekten bahseder. Daha önce hiç geometri eğitimi almadığı için O'nun bu bilgisinin ta en baştan ruhunda bulunduğu sonucunu çıkarır(Platon, 2018: 60). Anton'a göre, Platon'un Menon diyaloğunda yapmış olduğu soruşturma esasında O'nun anımsama teorisinin bir nevi ispatıdır. Burada basitçe bir örneklendirmeden ziyade ispat söz konusudur. Öğrenme kavramı anımsamayla benzerlik kurmak amacıyla değil aslında her ikisinin de özdeş olduğunu göstermek için O'nun tarafından tasarlanmıştır. Bu bağlamda üzerine konuşulan bilgi türü ise özellikle a priori bilgidir. Hatta Moravesik gibi bazı yazarlar Menon'daki

paradoks ve anımsama kuramının yalnızca a priori bilgi ve bu bilginin nasıl elde edileceğini göstermek için Platon tarafından öne sürüldüğünü iddia etmişlerdir(Anton, 1989: 171-172).

Platon a priori bilginin varlığını sadece ifade etmekle kalmamış onu pratik alana da uygulamayı hedef edinmiştir. Nitekim John Cotthingham'da Platon'un özellikle devlet teorisini ortaya koyduğu eserinde devletin gelecekteki filozof kralına verilecek eğitimdeki öğretim programının tüm amacının zihni duyulardan çekerek, a priori akıl yürütmenin saf uygulamasına yöneltmek olduğunu söyler. Bu eğitimde aklı duyulardan çekerek zihni yukarıya duyusal olmayan alan taşıyacak bilimler sırasıyla aritmetik, geometri, matematik ve Platon için soyut bir bilim olan gökbilimi olacaktır. Fakat bunların dışında kralın alması gereken en önemli bilgi ise felsefi bilgi olacaktır. Adalet ideası, güzellik ideası gibi bazı idealar matematiksel nesneler değildir. Matematiksel akıl yürütme bir amaç değil araç niteliğindedir (Cotthingham, 2018: 28-29).

Aristoteles

Aristoteles'in a priori problemine ilişkin ifadeleri genellikle onun mantık üzerine yazdığı "*Birincil ve İkincil Analitikler"* adlı eserine referansla izah edilir. Bu eserlere referansla, Aristoteles'in iki tür akıl yürütme biçiminden bahsettiği söylenir. Eğer bir argüman nedenden başlayıp etkiye doğru giderse a priori olurken yine bir argüman etkiden başlayıp nedene doğru giderse a posteriori olur(Bunnin ve Yu, 2004: 42). Bu akıl yürütmeler şu şekilde de ifade edilebilir: a priori akıl yürütme, ilkelerden ya da mantıksal temelden başlayarak onlardan özel tekil sonuçlara ulaşmayken, a posteriori akıl yürütme fenomen ve tekillerden başlayıp buradan en genel nedenlere ya da mantıksal temellere gitme şeklinde tanımlanabilir. Aristotelesçi mantık, şüphesiz, cins ve türler arasındaki ilişki ya da türler ile onun örnekleri arasındaki ilişkiyle doludur. Böylelikle a priori akıl yürütme summa gernera'dan başlayıp infimae speciesile sonlanırken, a posteriori akıl yürütme ise instances'ten başlayıp summa genera'ya gider(Hallett, 1933: 150). Özellikle, Aristoteles'in İkincil Analitikler adlı eserinde bilimsel ve doğru bilgi elde etmede kesinlik ifade eden aksiyomlardan hareketle sonuçlara varma anlamında tümdengelime verdiği rol onun a priori bilginin varlığını kabul ettiğine dair yorumlara sebep olmuştur. Cotthingham, Aristoteles'ten yapmış olduğu "Bilimsel bilginin başka türlü olması olanaklı olmadığından, kanıtlamalı bilginin sonucu olarak bilinenin, zorunlu olması gerekir. Dolayısıyla bir kanıtlama, zorunlu öncüllerden bir çıkarımdır"[3] alıntıdan hareketle Aristoteles'in a priori bilgiyi reddetmediği aksine bilimsel bilgi için temel bir rol oynadığını iddia eder(Cotthingham, 2018:

3 Bu alıntı tümdengelimsel kıyasın- doğru öncüllerden başlayarak zorunlu olarak doğru sonuca ulaşmak- üstünlüğünü anlatmak için Aristoteles tarafından, İkincil Analitikler I, 4 (73a21) de verilmiştir.

39). Bu yorumun vurgulamak istediği nokta şu açıdan doğru görülebilir. Yukarıda a priori bilgi ifade ederken onun zorunluluk ve evrensellik taşıdığını belirtmiştik. Yani a priori bilgi zorunlu olarak doğru ve kesinlik taşır. Aristoteles'in tümdengelimsel akıl yürütme bahsettiği ilk ilkeler bu nitelikleri taşımak zorunda olan ilkelerdir. Aristoteles matematikte kullanılan bu tarzdan aksiyom ya da ilkelerden bir tane örnek verir. Bu örnek ilke 'eşit olanlardan eşit olanlar çıkartılınca kalanların eşit olduğu' ilkesidir (Aristoteles, 2005: 22). Höffe'ye göre Aristoteles, İkincil Analitikler(I, 10, 76b14) ve Metafizik(IV. Kitapta), Aksiyom'u daha en baştan doğruluğu kabul edilen önerme ve varsayımlar olarak tanıtır. Aksiyom teriminin kökeni axioun dan gelir ve bu değerli görülen manasındadır. Aksiyomlar herhangi bir makul şüphenin ötesinde olmakla birlikte tam manasıyla güvenilirdirler. Bu koşullar belirli bir konuyla ilişkili olarak a priori olmakla sınırlandırıldığında geçerlidirler. Aksiyomlar, herhangi bir tartışmada ve hatta eylemlerde ortaya konan önermeleri önceden belirlerler. Bu tarz aksiyomlar en yüksek ilkelerdir. Onlar hakkında yanlıştır yargısında bulunamayız. Özetle onlar a priori kurallardır. Aristoteles mantığında düşünmenin ilkelerinden biri olan çelişmezlik ilkesi buna bir örnektir(Höffe, 2003: 54-55).

Ortaçağ Felsefesi'nde A Priori Problemi

Anselmus: A Priori Tanrı Kanıtlaması

Anselmus'un a priori tanrı kanıtlamasını ve bunu yapmaktaki maksadını kavramak için önce O'nun felsefe anlayışından bahsetmek gerekir. Anselmus, skolastik felsefe geleneği içerisinde önemli bir yere sahip olan bir filozoftur. Skolastik felsefe üç döneme ayrılır. Bu dönemlerden ilkinin temsilcisi Anselmus'tur. Klisenin tüm dogmalarını akla uygun hale getirme çabası ilk dönemin karakteristik özelliğidir. İkinci dönem ise Aquinalı Thomas'ın temsil ettiği iman ile kabul edilmesi gereken dogmalarla, akıl ile aydınlanması mümkün olan dogmalar arasında bir ayrıma gidilen dönem olarak karakterize edilir. Skolastik felsefenin son dönemi ise felsefe ve teolojinin tamamen birbirinden ayrıldığı dönemdir. Aster'in deyimiyle Anselmus bu gelenek içinde skolastik felsefenin ilk dönemini temsil eden ve kilisenin tüm dogmalarını akla uygun hale getirmek isteyen tam imanlı bir Hristiyandır(Aster, 1949: 353-354). Anselmus, kendisinden önceki Hristiyan filozof Augustinus'un izinden yürümüş ve anlamak için inanıyorum önermesini esas alarak inancın ek yüksek sırlarını akıl ile temellendirmeye çalışmıştır(Gökberk, 2016: 142).

Birçok tartışmada genellikle ilk bakışta felsefi akıl ile inanç arasında bir uyuşmazlık olduğu iddia edilmiştir. Bazı filozoflar ise Thomas Aquinas gibi aklın yardımıyla ulaşılabilen hakikatler ile yalnızca iman kabulüyle ulaşılanlar arasında ayrıma gitmiştir. Anselmus, bu ikisi arasında bir uyuşmazlık ve karşıtlık görmemekle birlikte onların her birine ayrı bir rol de

vermez. O'nun sahip olduğu görüşe "ratio fidei" yani imanın aklı söylemek daha iyi olacaktır. Bu ifade Hristiyan doktrinlerinin rasyonel ve tutarlı biçimde savunulabilen ve doğası itibariyle rasyonel karaktere sahip olduğuna işaret eder. Anselmus için Hristiyan doktrinleri doğası itibariyle rasyoneldir zira onlar en yüce akla sahip olan ve yüce hikmetini yaptığı her şeyde gösteren Tanrı'nın eylemleri ve doğasıyla ilgilidir. O'na göre insan doğası gereği rasyonel olduğundan inancın aklını kavrayabilir(Visser ve Williams, 2009: 13-14).

Anselmus'un a priori tanrı kanıtlamasındaki argümanları sırasıyla şöyledir:

1) Tanrı, kendisinden daha büyük hiçbir şeyin düşünülemeyeceği varlıktır.

2) Bir şey için zihinde olmakla birlikte gerçekte de var olduğunu söyleriz.

3) Budala bile kendisinden daha büyük hiçbir şeyin düşünülemeyeceği varlık yani Tanrı dediğimde O'nun zihinde var olduğunu kabul eder.

4) Elbette kendisinden daha büyük hiçbir şeyin düşünülemeyeceği varlık yalnız zihinde olamaz.

5) Eğer bu varlık yalnız zihinde var olduğu düşünülürse, O'nun ayrıca gerçekte de var olduğu düşünülebilir ki bu daha büyüktür.

6) Eğer bu varlık sadece zihinde olursa o zaman kendinden daha büyük hiçbir şeyin düşünülemeyeceği varlık olmayacaktır- **5.** Önerme de gerçekte de olabileceği söylendi ve bu gerçekte olabilecek olan zihinde olandan büyüktür. Bununla beraber hem zihinde hem de gerçekte olan her iki durumdan da daha büyük olacaktır.

7) Açıkçası bu imkânsızdır- 6. Önerme de çelişki açıkça ortadadır.

8) O halde kendinden daha büyük hiçbir şeyin düşünülemeyeceği varlık yani Tanrı hem zihinde hem de gerçekte vardır(Anselm, 1998: 87-88).

Yukarıda aktardığımız Anselmus'un Tanrı kanıtlaması felsefe tarihinde ontolojik kanıt olarak kabul edilir. Bu kanıt Tanrı kavramının tanımından hareketle yapıldığı için yani deneye ve gözleme başvurulmadan salt rasyonel ve mantıksal olarak yapıldığından a priori Tanrı kanıtlamasıdır.

Modern Felsefe'de A Pirori Problem

Descartes

Modern felsefenin babası olarak kabul edilen Descartes, Skolastik Cizvit gelenekte yetişen, yetenekli bir bilim insanı ve matematikçiydi.

O'nun kendi felsefesinde sorun edindiği temalar kendinden sonraki felsefeyi önemli ölçüde belirlemiştir. Bu temalar ise matematik ve geometriyi kullanması, metodolojiye yaptığı vurgular, felsefenin bilimle bağını kurması, "sağduyu" hakkındaki kuşkuları, entelektüel alçakgönüllülük ("kuşku yöntemi") ısrarı, kesinliğin araştırılıp bulunabilmesi konusundaki güven ve bulunacak kesinliğin matematik ve geometrideki kanıtlamalar gibi kesinlik içermesi(Solomon ve Higgins, 2017: 237).

Yukarıda bahsi geçen temaların tümünün aslında Descartes'in kendi felsefesini oluştururken ki esas gayesi olan, temelleri sağlam olacak bilim ve felsefe için kesinlik ifade edecek ve yanıltmayacak bilgi anlayışına ulaşmak olduğunu söyleyebiliriz. Descartes'in ifadesiyle " bilimler alanında sağlam ve kalıcı bir şey ortaya koymak istiyorsam, hayatımda bir kez olsun daha önce inanmış olduğum bütün kanılardan kurtulmaya girişmenin ve her şeye yeniden ve temellerden başlamam gerekli olduğu yargısına vardım" (Descartes, 2014: 17). Bu bağlamda kendisi yeni bir bilgi anlayışı ortaya koymadan önce birinci meditasyonda kuşku yöntemini kullanarak şimdiye kadar ki öğrenmiş olduğu tüm bilgilerden ve bilgi anlayışından kuşku duymakla işe başlar. Bu metodik kuşkuculuk diye adlandırılan yöntemi kullanarak Descartes şüphe duymayacağı kesin bir bilgiye ulaşır. O da felsefe tarihinde her zaman onunla beraber anılan *Felsefenin İlkeleri* adlı eserde açıkça ifade ettiği ve ikinci meditasyonda tekrarlamış olduğu "düşünüyorum o halde varım" önermesidir. Descartes bir kere kuşkularımızdan emin olursak kendilerinden kuşkulandığımız şeylerin varlığına ve onlardan ortaya çıkan bilgilerin doğruluğuna karşı olan inancımızı kaybederiz der. O zaman ne Tanrı, ne gök, ne de yerin var olduğunu ve ne de bir bedenimizin de olmadığını kolaylıkla kabul ederiz. Fakat bütün bunlara rağmen şunu kesin olarak biliriz ki eğer var olmasaydık kuşku duymazdık(Descartes, 2010: 53). Bunu daha açık kılmak için Descartes kuşku duymanın düşünmenin temel niteliklerinden biri olduğunu söyleyerek, düşünmenin de düşünen bir varlığı gerektirdiğini söyler. O halde "düşünen bir varlık" olduğumdan kuşku duymam(Descartes, 2010: 55). O bu düşünen ve bilen özneden hareketle yeni bir epistemoloji ortaya koymuştur. Descartes'in geliştirmiş olduğu ve epistemolojide önemli bir bilgi anlayışı olarak görülen bu anlayış "*Kartezyen Epistemoloji"* olarak adlandırılmıştır. A priori ise bu Kartezyen epistemolojinin en temel özelliklerinden biridir. Descartes da bu bağlamda duyulara dayanan yani a posteriori bilgiye güvenemeyeceğimizi ve kesinlik taşıyan bilgilerin deneye dayanmadan doğrudan akılla elde edilen bilgiler olduğunu söyler. Birinci meditasyonda duyular yoluyla birçok şey öğrendiğini fakat duyuların aldatıcı olduğunu ve bu sebeple onlara güvenemeyeceğini açıkça ifade eder(Descartes, 2014: 18). Yine de Descartes duyulara dayanmayan salt anlıkla kavranan bilgilerin kesin olduğunu ve bunlara güvenebileceğimiz söyler. O'na göre yalın ve genel

şeylerle uğraşan aritmetik ve geometri bilimlerinin ortaya çıkardığı bilgiler kesindir. Örneğin ister uykuda ya da uyanık olalım ikiyle üçün toplamı her zaman beş olur ve karenin hiçbir zaman dörtten çok kenarı olmayacaktır(-Descartes, 2014: 20). Bu örneklerin her ikisi de a priori bilgiye örnektir. Descartes buna doğrudan a priori bilgi demese bile deneyden kaynaklanmayan ve deneye dayanmadan elde edilen bilgiler olduğundan bunların a priori bilgiler olduğu açıktır. Bonjour, Kartezyen epistemolojinin dört temel ilkeden meydana geldiğini söyler. Bunlar sırasıyla bilgi kavramı, bilginin rasyonel ya da a priori temeli, bilginin empirik temeli ve dış dünya hakkında çıkarım. Bilginin a priori temeli kendinden açık ve hiçbir şekilde deneyime dayanmayan bilgi iddiaları olması itibariyle kartezyen epistemolojide diğer birçok bilgi için de başlangıç noktasıdır. Dış dünyanın varlığı hakkında yaptığımız çıkarım gibi (Bonjour, 2010: 21-22). Uluğ Nutku'ya göre Descartes'in epistemolojisinde önemli yeri olan dışardan gelen ideler ve kurgusal olan idelerden faklı olarak "Ideae innatae" yani doğuştan fikirler intuitiv bilgilerin kaynağıdır. İntuitiv bilgilerden bizler deduktiv yargılara varırız. Örneğin eşit sayıların toplamlarının eşit olduğu hakikatinden "bir üçgenin üç açısı iki dik açıya eşittir" gibi deduktiv bir yargıya varabiliriz. Hem intuitiv yargılar hem de deduktiv yargılar a prioridir çünkü bunların her ikisi de duyulara dayanmadan doğrudan ve apaçık kavranan bilgilerdir(Nutku, 2016: 20).

Leibniz

Leibniz a priori problemine ilişkin görüşlerini *"New Essay on Human Understanding"* adlı eserinde açıkça ortaya koyar. Eserin önsözünde eserin içeriğiyle ilgili şöyle bir açıklama yapar: benim yazdığım bu eser çağımızın en iyi ve hayranlık uyandıran eserlerinden biri olan John Locke'un *"İnsanın Anlığı Üzerine Bir İnceleme"* kitabında ele aldığı problemler üzerine olan düşüncelerimdir. Leibniz bu problemlere Locke'tan farklı baktığını ve düşündüğünü söyleyerek eserin içerisinde bu görüşlerindeki farklılığı açıklayacağını belirtir. Leibniz ayrıca yazmış olduğu bu eserle Locke'un görünürdeki akılcı felsefe üzerindeki üstünlüğünü de kaldıracağını iddia eder(Leibniz, 2008: 2). A priori problemi de bu kitaptaki temel tartışmalardan biridir. Leibniz'in bu görüşlerini ele almadan evvel, bulunduğu dönem ve temsil ettiği felsefe görüşüne kısaca değinmek isteriz. Cassier, 17. Yüzyıl felsefesinde aklın rolünü ifade ederken şöyle bir cümle kurar: büyük metafizik sistem kurucularından Descartes, Malebranche, Spinoza ve Leibniz için akıl, doğruluğu insani ve tanrısal akılda sabit ve değişmez olarak bulunan "eternal verities" ebedi hakikatlerin alanıdır(Cassier, 1951: 13). Dönemin rasyonalist filozoflarının tümü aklımızda ebedi hakikatlere sahip olduğumuz ön kabulünü taşır. Bunlar daha çok aklın kendisinde bulunan ya da edinilen doğrulardır. Huenemann rasyonalist epistemolojinin genel olarak üç temel özelliği olduğunu belirtir. Bunlar sırasıyla A priori

doğrulara olan inanç, doğuştan bazı ideler ya da doğrular olduğuna olan inanç ve insanda adeta bir makinaya benzeyen bilişsel bir mekanizmanın olduğu iddiası(Huenemann, 2008: 7). Bu ortak özellikler bilgi söz konusu olduğunda rasyonalist epistemolojinin akla ve onun kendi yetileriyle birlikte ortaya çıkan bilgiye verdiği önem ve önceliği anlamak açısından önemlidir. Bu bağlamda Leibniz'de akla ayrı bir önem verir. O empirizmin iddialarını tamamen reddetmez fakat empirizmin bilhassa onun temsilcisi Locke'un aklın doğruları ve olgu doğruları arasındaki ayrımı gözden kaçırdığını ve bunu da aslında doğuştan fikirler öğretisine olan hasmane tutum nedeniyle yaptığını belirtir(Leibniz, 2008: 16-17). Bu doğuştan fikirler tartışmasını yukarıda yaptığımızdan burada buna fazla değinmeyeceğimiz. Fakat şunu açıkça ifade edelim ki, Leibniz aklın doğrularının doğruluğu deneyim tarafından sağlanan olgu doğrularından farklı olarak bizatihi aklın kendi içinden ona içkin olan yapısından hareketle meydana getirlidiğini iddia eder(Leibniz, 2008: 20). Locke ile Leibniz'in bilgi tartışması ve a priori bilginin varlığı ve imkanı söz konusu olduğunda aralarındaki görüş ayrılığını onların zihin hakkında ortaya koydukları metafor üzerinden açıkça anlayabiliriz. Bu metaforlar aslında empirist ve rasyonalist tezin en temelde neyi iddia ettiğini anlamak açısından da önemlidir. Şimdi iki filozofun kullandığı metaforlar şunlardır: Locke insan zihnini boş beyaz bir kâğıda benzetmişti. Leibniz, bu metaforu hatalı bulur ve kendisi bunun yerine damarları olan mermer bloğu örneğini verir. Eğer diyor Leibniz zihin boş levha olsaydı bu Herkül'ün heykelinin oyulmamış mermerin içinde olması gibi bir şey olurdu. Böyle olunca da bahsi edilen mermer gerek Herkül'ün gerekse de farklı bir şeklin ortaya çıkmasına kayıtsız kalırdı. Oysaki boş bir levhanın ya da damarsız bir mermerin aksine herkül heykelini oluşturan damarlı mermerde durum oldukça farklıdır. Bu ikinci durumda öncekinden farklı olarak damarları olan bu tür bir mermer başkalarından ziyade Herkül'ün heykeli şeklini almaya eğilimli özeliklere sahiptir. Böylelikle Herkül'ün heykelinin şekli bu mermere "Innate" yani ondan doğmuş olacaktır. Şüphesiz bu o damarları açığa çıkartacak cilalama gibi işlemleri gerektirse de böyledir. Bu örnek idelerin ve hakikatlerin biz de nasıl doğuştan olduğunu gösterir. Bu bahsi geçen doğuştanlık somutlaşmış düşünceler gibi değil de yatkınlıklar, fıtrat, eğilimler gibidir(Leibniz, 2008: 4). O halde insan zihni bir takım kendine içkin ve doğuştan bir takım özelliklere ya da idelere sahiptir. Bu doğuştan olan fikirler bilgimizin oluşumunda önemli rol oynarlar. Daha önce belirtmiştik Leibniz aklın doğruları ile olgu doğruları arasında ayrım yapmıştır. O aklın doğrularına aritmetik ve geometrinin doğrularını örnek verir. O geometrinin doğrularının doğuştan olduğunu örneklendirirken Platon'un Menon diyaloğunda hiç geometri bilmeyen bir köleye o problemi çözdürmesini örnek verir. Platon burada hiçbir şey öğretmeden sadece sorular sorarak bu problemi çözdürmüştür. Bu da Leibniz'e göre hiçbir duyuya başvurmadan salt aklın kendisinden

hareketle bir kişinin geometri ve aritmetik üzerine çalışabileceğini ortaya çıkarır(Leibniz, 2008: 19). Duyulara dayanmaması ve tamamen aklın kendisinde hareketle elde edilen doğrular olması hasebiyle Leibniz'deki aklın doğrularının tümü a priori doğrulardır. Çünkü burada a priori doğru olarak kabul edilen bir başka şey vardır. O da bu doğrular kesin ve zorunludur. Doğruluğundan şüphe duyulmaz. Bu yüzden de Leibniz bunlara örnek verirken her zaman aritmetik ve geometrinin doğrularını verir. Leibniz bu geometrik doğruya örnek olarak Öklid'in "bütün parçadan daha büyüktür" aksiyomunu örnek verir. Bu doğru O'na göre kendinde açık bir doğrudur. Akıl bunu deneye gitmeden kendiliğinden kavrar. (Leibniz, 2008: 207).

Spinoza

Spinoza, rasyonalist felsefe geleneğinin en önemli temsilcilerinden biridir. O'nun a priori problemine yaklaşımı, yukarıda aktadığımız Cottingham ve Huenemann'ın betimlemiş oldukları akılcı felsefe geleneğinin ortak özellikleriyle uyumludur. Spinoza da diğer filozoflar gibi a priori doğruların bilgi söz konusu olduğunda kesinlik ifade eden doğrular olduğunu kabul eder. Bu doğrulara rasyonalist filozoflar tarafından genellikle matematik, aritmetik, geometri ve mantığın doğruları örnek verilir. Spinoza, Descartes ve Leibniz'den farklı olarak kendi eserlerini yazarken geometrideki yöntemi model olarak alır. Bu tarz bir kavrama biçimini geometri alanında görmek pek ala mümkündür. Nitekim herhangi bir geometri teoreminde bunu açıkça görürüz. Örneğin Öklid teoremi tanımlar ve aksiyomlardan hareketle önermeler ve kanıtlamalar oluşturularak yapılan bir teoremdir. Spinoza da kendi felsefesini Öklid'in geometrisine benzer biçimde tümdengelimle ve bahsi geçen geometrik yöntemle meydana getirir. Spinoza tıpkı Öklid geometrisinde olduğu gibi bu geometrik yöntemden hareketle tanımlar ve aksiyomlar sıralayarak önermelere ve kanıtlamalara ulaşır. Bu sebeptendir ki O'nun en önemli eseri olan "*Ethica"* ayrıca O'nun tarafından *"Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış Etik"* olarak isimlendirilmiştir(Cotthingham, 2018: 61). Spinoza "*Ethica"* adlı eserinin ilk kısmına Tanrı hakkında başlığını vermiştir. Buradaki tümdengelime dayalı kurulan yapıyı bir örnekle açıklarsak: Spinoza ilk önce cevherin, sıfatın, modun, Tanrı'nın ve sonsuzluğun tanımlarını verir. Sonra aksiyomları sıralar ilk aksiyom "Var olan her şey ya kendisinde, ya da başka bir şeyde vardır" gibi ve daha sonra ise ilk önerme " Cevher, tabiatça, kendi duygulanışlarından önce gelir" gibi önermeleri ortaya koyar(Spinoza, 2011: 33). Sonrasında bu önermeleri kanıtlamaya geçtiğinde daha önce ortaya koyduğu tanım ve aksiyomları ya da daha önce belirttiği önermeleri kullanır. Böylelikle sıkı mantıksal ilişkilere dayalı bir sistemle karşı karşıya kalırız. Cevherin, sıfatın, modun, Tanrı'nın ve sonsuzluğun tanımlarından hareketle Tanrı'nın yalnız cevher olduğu ya da her şeyin etken nedeni olduğu sonucuna varmak klasik rasyonalist felsefe yapmanın en belirgin

örneklerinden biridir. Nitekim Spinoza'nın eleştirmesine rağmen kendisi düşünsel anlamda takip ettiği Descartes'in kullanmış olduğu ontolojik kanıt yani Tanrı idesinin tanımından hareketle yapılan kanıt bu bağlamda verilecek başka bir örnektir. Spinoza'nın geometrik yöntemi seçmiş olması da bu bağlamda tesadüfi değildir. Çünkü nasıl ki geometrideki yöntemle aklın doğrularını ortaya konuyorsa, Spinoza da aynı yöntemle felsefede ya da bilimde aklın doğrularını ortaya çıkaracağını düşünür.

John Locke

Locke'un empirist felsefe açısından önemi O'nun bilginin oluşumunda önemli rol oynayan ideler ile duyusal veri edinme yeteneğimiz arasındaki ilişkiyi detaylı bir biçimde bir teori olarak sunmasıdır(Woolhouse, 2019: 11). Locke'un empirist epistemolojiyi detaylıca açıkladığı ve meydana getirdiği eser *"İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme"* adlı eseridir. O eseri yazma amacını insan bilgisinin kaynağını kesinliğini ve genişliğini, bununla beraber inancın, sanının ve onaylamanın temellerini ve derecelerini araştırmak olduğunu ve yaptığı araştırmanın içeriğinin insan zihninin fiziksel fizyolojik yönü ya da onun tözsel olup olmadığıyla da ilgili olmadığını söyler(Locke, 2017: 67). Gerek bilginin kaynağı, kesinliği ve genişliği üzerine olan açıklamalar gerekse de inanç, sanı ve onaylamanın temelleri ve dereceleri üzerine olan açıklamalar bir bilgi teorisinden beklenen en temel şeylerdir. Bu nedenle en başta belirtilen iddia bu bağlamda doğrudur. Bu bilgi teorisindeki en temel kavram kanaatimize göre "ide" kavramıdır. Çünkü bilgi teorisindeki en temel bileşen ide kavramıdır. Locke'a göre insanın düşünürken anlama yetisinin kendisine nesne edindiği her şey birer idedir(Locke, 2017: 719). Eğer insan zihninin kendisine konu edindiği her şey ide ise, o halde insan zihninin düşünürken nasıl işlediği ve bu bağlamda bilginin nasıl ortaya çıktığının anlaşılabilir kılınması da ancak ideler üzerine ciddi bir açıklama ile mümkün olacaktır. Bu bağlamda Locke *"İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme"* adlı eserinin önemli bir kısmında idelerin ne olduğu, nereden geldiği, çeşitleri, birbirleriyle arasındaki ilişki biçimi ve bilgiyi meydana getirmedeki rolü üzerine uzun ve detaylı açıklamalar aktarır. Bu ideler ve bilgi üzerine olan açıklamalar çalışmamızın konusu olan a priori problemiyle yakından ilgilidir. Özellikle rasyonalist filozoflar Descartes ve Leibniz gibi doğuştan ideler öğretisini kabul etmişlerdir. Yukarıda belirttiğimiz gibi a priori bilgiyi meydana getiren önemli unsurlardan biri de doğuştan idelerdir. Örneğin rasyonalist filozoflara göre kare ve dikdörtgen doğuştan idelerdir. "Kare dörtgen değildir" gibi bir bilgi de a priori bir bilgidir. Bu filozoflara göre biz bunun bilgisine doğuştan sahibiz ve zihnimize kazınmıştır. Locke, Descartes ve Leibniz gibi rasyonalist felsefe geleneğinin bilgi teorisinden farklı ve bir bakıma da karşıt bilgi teorisi ortaya koymuştur. Bu sebepten O'nun görüşleri çoğunlukla bilgi söz konusu olduğunda aklın kendisinden ve ona kazınmış olan bazı idelerden

hareketle oluşturulan rasyonalist bir bilgi teorisinin aksine duyular aracılığıyla dış dünyadan edinilen deneyimle oluşturulan empirist bilgi teorisi olarak anlaşılmalıdır. Şimdi doğuştan ideler öğretisini tümüyle reddeden Locke'un doğuştan ideler ve a priori problemi ile ilgili görüşlerini analiz edeceğiz.

Doğuştan İdeler ve A priori başlıklı yazıda belirttiğimiz gibi Locke zihni en başta boş beyaz bir sayfaya benzeterek doğuştan ideler fikrini reddetmiştir. Locke doğuştan idelerin olmadığını izah ederken önce bu doğuştan idelerin varlığını savunanların temel argümanlarını belirtir. Bu argümanlar temelde iki tanedir: 1- *"Evrensel onay ve kabul argümanı"*. Bu argüman insaların tümünün üzerinde hemfikir olduğu ve kabul ettiği gerek teorik gerekse de pratik ilkelerin olmasını; bunları doğuştan bildiğimize ve kendimizle beraber dünyaya getirdiğimize delil olarak gösterirler. Locke özellikle bir şey ne ise odur ve aynı şeyin hem olması hem de olmaması gibi temel ilkelerin[4] aslında insanlığın büyük bölümü tarafından kabul edilmediğini söyler. Locke göre özellikle çocuklar ve budalalar bunları bilmez(Locke, 2017: 72-73). Doğuştan idelerin varlığı fikrini savunan rasyonalist filozofların diğer bir argümanı ise şudur: *"İnsanların onları aklı kullanmaya başladıktan sonra bileceği"*. Yani doğuştan zihne kazanmış olan bu ilkeleri ya da bilgileri insan aklını kullandığında bu doğruları keşfedecek ve bilecektir. Locke'a göre eğer insan aklını kullanmaya başladığından itibaren bunların farkına varır dersek o zaman bütün idelerimizin doğuştan olması gerekir ve doğuştan idelerle diğerleri arasında ayrım yapamayız. Zira insan bütün ideleri ya da doğruları zaten aklını kullanmaya başlayınca edinir ve bilgi sahibi olur(Locke, 2017: 75). Locke ayrıca doğuştan kılgısal ilkeler yani ahlaki ilkeler de olmadığını söyler. Ona göre adalet ve doğruluk herkese yarar sağladığı için ilkesel olarak kabul edilir ve uygulanır. Ayrıca Locke bunların doğuştan olmadığını söylerken daha önce hiçbir biçimde bunun bilgisine sahip olmayan birine adaletli ya da erdemli ol denildiğinde o ister istemez neden sorusunu soracaktır. Bu da bunların doğuştan olmadığının ayrı bir delilidir(Locke, 2017: 86-87). Locke ayrıca insanlarda karşıt kılgısal ilkeler bulunmasını aslında ahlaki ilkelerin toplumsal ve kültürel zeminde inşa edildiği ve doğuştan olmadığının ayrı bir delili diye sunar(Locke, 2017: 88). Locke bu kılgısal ilkelerin temelini bir nevi oluşturan Tanrı idesinin de doğuştan olmadığını söyler. O dönemki yapılan araştırmalar da Tanrı idesine sahip olmayan toplulukları örnek veren Locke ayrıca Tanrı idesinin insanlarda değişik biçimde bulunmalarını da yine bu idenin doğuştan olmadığına delil olarak verir(Locke, 2017: 92-93). Dikkat edilirse Locke gerek teorik gerekse de kılgısal doğuştan ide ve ilkelerin olmadığını söylerken empirik veri ve örneklerle tıpkı çocukların

4 Locke burada mantığın iki temel ilkesi olan özdeşlik ve çelişmezlik ilkesine işaret ediyor. Doğuştan ideler fikrini savunan filozoflar bunların insanoğlunun evrensel olarak kabul ettikleri ve doğuştan olan genel ilkeler olduğunu savunmuşlardır.

doğuştan idelere sahip olmaması ve bir araştırma sonucu bazı insanlarda Tanrı fikrinin olmaması gibi bu fikrini temellendirir.

Locke'un doğuştan ideler öğretisini reddetmesinin en temel nedeni ise onun empirizmidir. Eğer doğuştan ideler yoksa biz ideleri nasıl ediniriz sorusu ve buna Locke'un verdiği yanıt bu tartışmayı anlamak açısından önemlidir. Zira bilgiyi empirist biçimde açıklama çabası bilgi teorisinde a priori bilgi karşıtı bir bilgi anlayışına ön ayak olmuştur. Daha önce Descartes ve Leibniz'in Tanrı ve töz gibi idelerin ya da matematik ve mantığın doğrularının doğuştan olduğunu söylediklerini belirtmiştik. Oysa Locke göre bu tür ideler ya da doğrular bilgi söz konusu olduğunda deneyim aracılığıyla edinilir. Locke bu fikrini eserinde şöyle dile getirir:

> "Bütün ideler Duyumdan ya da Düşünümden gelir. Öyleyse zihnin, bütün özniteliklerden yoksun, hiçbir idesi olmayan, özel deyimiyle, beyaz kağıt olduğunu düşünelim; bu zihin nasıl donatılacaktır? İnsanın o devingen ve sınırsız ve sınırsız imgeleminin, sınırsız bir değişiklik içinde ona işlediği bu geniş birikim nereden geliyor? Zihin usun ve bilginin bütün gereçlerini nereden edinmiştir? Bunu tek sözükle deneyden diye yanıtlayacağım. Bilginin tümünün temelinde deney vardır ve o gereçlerin hepsi de ondan türetilmiştir. Anlığımızı düşüncenin bütün gereçleriyle donatan şey, ya dışsal duyulur şeyler üzerinde ya da zihnimizin algıladığımız ya da düşündüğümüz şeylerle ilgili olarak yaptığımız şeylerle ilgili olarak yaptığı içsel işlemlere yönelik gözlemlerdir. Bunlar, hem edinmiş olduğumuz hem de doğal olarak edinebileceğimiz bütün idelerin kendilerinden fışkırdığı iki bilgi kaynağıdır(Locke, 2017: 97-98)."

Yukarıda aktarmış olduğumuz alıntı aslında empirist bilgi teorisinin en temel tezi diye okunabilir. Zira bu alıntı bize epistemoloji söz konusu olduğunda zihnimizde yer eden ya da onu donatan tüm ide ve bilgilerimizin en temelde duyum ve düşünüm kaynaklı olduğunu ve tamamıyla deneyden elde edildiğini belirtir. Bu açıdan bakıldığında deneyden önce gelen ve rasyonalist filozoflarca doğuştan kabul edilen a priori kavramlar, ideler, doğrular ve bilgiler Locke açısından mümkün değildir. Fakat a priori kavramını bir felsefi problem olarak ele aldığımız bölümde onu tanımlarken sadece deneyden önce gelen ve doğuştan değil aynı zamanda önsel, zorunlu, evrensel, güvenilir, şüphe edilemez, dolaysız kavranan, ilke, yasa ve içsel gibi özelliklerle nitelendirildiğini belirtmiştik. Eğer bu probleme bu bahsi geçen niteliklerle birlikte bakılır ve ayrıca akılcı bilgi öğretesinin temel taşlarından biri olan a priori bilgi yapısı göz önüne alınırsa şüphesiz Locke da dâhil diğer empiristlerin de a prioriyi tamamen reddetmedikleri fakat olumsuz baktıkları anlaşılacaktır. Bu apriori bilgi yapısını daha önce Bonjour ve Cottingham'ın dikkat çektikleri Descartes'e atıfla kullanılan aklın doğal ışığı ya da daha sonra başka bir biçimde ifade edilen rasyonel sezgi ya da intuitiv biçimde edinilen bilgi olarak nitelendirmiştik. Bu

bağlamda böyle bir bilgi türünü Locke sezgisel bilgiyi bir bilgi türü olarak tanımlarken onun hatta en güvenilir ve aklın doğrudan kavradığı bilgi türü olarak tanımlamıştır. Gözün ışığı algılaması gibi akılda akın kara olmadığı gibi doğruları doğrudan kavrar(Locke, 2017: 362). Uluğ Nutku'nun da belirttiği gibi, Locke her ne kadar doğuştan ideler fikrini reddederek a priori problemine olumsuz bir yaklaşım ortaya koymuş olsa da, yine de a priori kavramını kullanmasa da intuitiv bilgide görmüş olduğu nitelikler a priori bilginin nitelikleridir(Nutku, 2016: 30-31).

Sonuç

Bu çalışmada felsefi bir problem olarak a priori problemi ile bu probleminin felsefe tarihindeki genel izdüşümünü analiz ettik. A priori problemi her ne kadar bir bilgi öğretisi meydana getirme maksadıyla ortaya çıkmamış olsa da daha sonraları rasyonalist ve empirist felsefe akımlarının tartışmalarında mihenk taşı olmuştur. Akılcı bir filozofun tüm çabaları olan biten her şeyi sıkı zorunlu bağlantılar olarak açık ve seçik bir biçimde kavramaktır(Cotthingham, 2018: 67). Bu sebepten zorunluluk ve evrensellik niteliği taşıyan a priori rasyonalist akılcı bilgi öğretisinin temel yapıtaşlarından biridir. Bütün bilgilerin deneyimden kaynaklandığını söyleyen empirist öğreti deneyden önce gelen bir bilgi türüne olumsuz yaklaşmıştır. Çünkü duyusal olan yani deneysel olan her zaman olumsallığı ifade eder. Yani duyusal olan bir şeyin karşıtı mümkündür. Zorunluluk ve evrensellik ifade etmesi itibariyle a priori deneysel ve duyusal olana dayanmaz.

Kaynakça

Anselm of Canterbury (1998), *"The Major Works"*, edited with an introduction by Brian David and G. R. Evans, New York: Oxford University Press.

Anton, John. P. (1989), *"Essay In Ancient Greek Philosophy III",* New York: State University of New York Press.

Aristoteles (2011), "İkincil Çözümlemeler*"*, çev: Ali Houshiary, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Aster, Ernst Von (1949), *"İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi"*, İstanbul: İm Yayınları.

Bonjour, Laurance (2010), *"Epistemology",* New York: Rowman Littlefied Publisher.

Bunnin, Nicholas and Yu Jiyuan (2004), *"The Blackwell Dictionary of Western Philosophy",* Oxford: Blackwell Publishing.

Cassier, Ersnt (1951), *"The Philosophy of Enlightenment",* New Jersey: Princeton University Press.

Copleston, Frederick (1993), *"A History of Philosophy"*, New York: Image Books.
Cottingham, John (2018), *"Akılcılık",* çev. Bülent Gözkan, İstanbul: Dergâh Yayınları.
Çelebi, Emin (2017), *"John Locke'un İdeler Teorisi- Eleştirel Bir İnceleme",* Ankara: Gece Kitaplığı.
Descartes, Rene (2010), *"Felsefenin İlkeleri"*, çev: Mesut Akın, İstanbul: Say Yayınları.
Descartes, Rene (2014), *"Meditasyonlar",* Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
Flew, Antony (1979), *"A Dictionary of Philosophy",* London: Macmillan Press
Gökberk, Macit (2016), *"Felsefe Tarihi",* İstanbul: Remzi Kitabevi.
Hallett, H.F. (1933), "The A Priori", *Proceedings of the Aristotetlian Society*, Vol:12, 150-219.
Höffe, Ottfried (2003), *"Aristotle",* translated by Christine Salazar, New York: State University of New York Press.
https://plato.stanford.edu/entries/rationalism-empiricism/, Peter Markie
Huemer, Michael (2005), *"Epistemology, Contemporary Readings",* London: Routledge Publishing.
Huenemann, Charlie (2008), *"Understanding Rationalism"*, Durham: Acumen Publishing.
Leibniz, G.W. (2008), *"New Essay on Human Understanding",* London: Cambridge University Press.
Locke, John (2017), *"İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme",* Vehbi Hacıkadiroğlu (Çev.), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
Nutku, Uluğ (2016), *"Yeniçağ Felsefesinde A Priori Problemi",* İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
Platon (2017), *"Phaidon",* İstanbul: Say Yayıncılık.
Platon (2018), *"Menon",* İstanbul: Say Yayıncılık.
Platon (2018), "*Devlet",* İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
Platon (2018), *"Theaitetos",* İstanbul: Say Yayıncılık.
Solomon R.C. and Higgins K. M (2017), *"Felsefenin Kısa Tarihi"*, çev: Mustafa Topal, İstanbul: İletişim Yayınları.
Spinoza, Benedictus. D. (2011), *"Etika"*, çev: Hilmi Ziya Ülken, Ankara: Dost Yayınevi.
Visser Sandra ve Williams Thomas (2009), *"Great Medieval Thinkers, Anselm"*, New York: Oxford University Press.
Woolhouse, Rogers S (2019), "Ampirist Filozoflar", çev: Gökhan Murteza, İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Bölüm 33

THEODOR ADORNO'YA GÖRE TEORİ PRAKSİS İLİŞKİSİ VE BU İLİŞKİDE KİTLE İLETİŞİM ARAÇLARININ DURUMU

Ülhak ÇİMEN[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi Atatürk Üniversitesi, İletişim Fakültesi ulhakcimen@gmail.com

"Yanlış bir hayat asla doğru yaşanmaz"
(Theodor W. Adorno)

GİRİŞ

Düşünce tarihinde önemli bir kuram, gelenek ve birleşik teorik düşünce olarak karşımıza çıkan Eleştirel Teori, Frankfurt Okulu'yla eşanlamlı kullanılmaktadır. Almanya'da Frankfurt Üniversitesi'nde bulunan Sosyal Bilimler Enstitüsü ile yakın bir ilişkisi bulunan Eleştirel Teori sosyal bilimlerde özellikle önem verilen bir teoridir. Eleştirel Teori, Almanya'da kurulan ilk Marksist tandanslı araştırma enstitüsü olan Sosyal Bilimler Enstitüsünün ortaya koyduğu görüşlerin bütünüdür. Felsefe, sosyoloji, ekonomi, siyaset, edebiyat, müzik, metafizik, sanat gibi konularda bir araya gelen düşünürlerin disiplinler arası bir bağ kurma amacıyla ortaya koydukları Eleştirel Teori; diğer filozofları, felsefelerini; sistemleri/kuramlarını; aklı/uygulamalarını eleştirmektedir. Bu teori gelişme mitinde diyalogun mutlak gücüne inanmakta ve bu gücü toplumsal fenomenlere uygulama uğraşına girmektedir. Marksist anlayışın mevcut dünyayı analiz etmedeki yetersizliğini ortadan kaldırmak ve gelecek dünyası için Marksizm'i başat bir konuma getirmek için Marksist anlayışın düşünsel istinatgâhlarını revize etmeyi önemli gören Frankfurt Okulu düşünürleri teori ve praksis ilişkisini güncelleme ihtiyacı hissetmişlerdir. Frankfurt Okulu düşünürlerinin görüşlerinin ortak ismi olan Eleştirel Teori'de ortaya konulanların anlaşılması çok kolay değildir. Çünkü alanında otorite olan isimler ortaya koydukları eserlerde herkesin anlayabileceği dışrak bir dilden ziyade içrek bir dili tercih etmişlerdir.

Frankfurt Okulu'nun anlaşılması en güç yazarı Theodor Adorno'dur. Aynı ekole üye olmalarına rağmen Herbert Marcuse bir söyleşisinde *"Adorno'da benim de anlayamadığım birçok pasaj var"* demiştir (Akt: Kızılçelik; 2000, İlksöz). Aynı şekilde Karl Popper ve Lazarsfeld, Adorno'nun yazdıklarından anlamadıkları birçok şeyin olduğunu ifade etmişlerdir. Özellikle Lazarsfeld Adorno'nun eserlerinin farklı bir dile çevrildiğinde anlaşılmaz olacağını iddia etmektedir (Kejanlıoğlu, 2005, s.202). Felsefe, sosyoloji, metafizik, ahlak, müzik, kültür v.b. bütün sosyal bilimler alanında ortaya koymuş olduğu fikirlerden dolayı Adorno'dan teoriye disiplinlerarası perspektif kazandıran en önemli entelektüel diye bahsedilmektedir. Adorno'ya göre aklın biçimselleştirdiği kuram anlaşılmaz hale gelerek amacından sapmıştır. Mevcut dünyada kuramın isteği düşüncenin, anlamdan münezzeh olmasıdır ki; bu durumda anlam hiçbir şey ifade etmeyecektir. (Adorno ve Horkheimer, 2014, s.130). Anlam feda edildiğinde ise hegemonyanın oluşumu kolaylaşmaktadır.

Adorno, Frankfurt Okulu'nun en emektar ve etkili isimlerinden biri olarak gösterilmektedir (Jay, 2014, s.126). Düşünür, Eleştirel Teori'nin çe-

kirdek kadrosunda yer almıştır (Kejanlıoğlu, 2005, s.61). Kapitalizm bir takım ilerlemiş kriz halinde olduğunu göstermeye çalışan Adorno, kötümser olarak değerlendirilmemelidir. O, bazı insanların neden faşist eğilimler gösterdiğini anlamaya çalışmış (ırksal önyargı ve saldırgan ulusçuluk); kişilerin siyasal, ekonomik ve sosyal kanaatlerinin biçimlerini analiz etmiş; bireylerin kişiliğindeki katı, doğmatik ve önyargılı sendromları ortaya koymayı saiklemiştir. (Adorno, 2017(b)). Düşünür hem kendi eserlerinde hem de ortak eserlerde topluma etki oluşturabilecek teorik müdahaleleri kendisine dert edinmiştir (Rose, 1978, s.25). Adorno'ya göre olması gereken şey kültür endüstrisi eleştirisi ile olumlayıcı kültüre olanak sağlayan *promesse de bonheurun (mutluluk sözünün)* bir gün gerçekliğini kazanmasıdır (Jay, 2014, s.288).

Marksist sistemin söylemlerini genel geçer mutlak gerçekler olarak görmek Adorno'ya göre hatadır. Toplumsal yapı durmaksızın nasıl değişiyorsa toplumsal yapıyı açıklamada kullanılan teoriler de değişmelidir. Marksizm'in bu anlamda söylediklerini ilahi buyruklar olarak değerlendirip güncele uyarlamak yanlış çıkarımlara yol açmaktadır. Ekonomik alt yapının düşünsel üst yapıya mutlak etkisi bir zamanlar için doğru olabilir. Ancak artık ekonomik alt yapı ile düşünsel üst yapıda geleneksel ilişkiler yok olmuştur ve üst yapının bir etmeni olan kültür ekonomik olanı aşıp geçmiştir. Adorno için kültürel meselelere ilişkin cevaplar artık maddi altyapıda aranmamalıdır.

1953 ile 1970 yılları arasında kuram üzerinde etkili olan Adorno'nun Frankfurt Okulu üzerindeki etkisi özellikle 1958 yılında Horkheimer'in emekliye ayrılması sonucunda ortaya çıkmıştır. Adorno, 1960'lı yıllardaki radikal öğrenci hareketlerini olumlu görmemiş bu durum onun Marksist teoriden uzaklaşması olarak değerlendirilmiştir Adorno'nun okula katkısı; disiplinler arası nitelik kazandırmasının yanı sıra estetik kuram ve felsefe ekolü karakterini zenginleştirmesidir. (Bottomore, 2016, s.22-23).

Adorno, toplumda egemen olan aklın insanları tahakküm altına almasındaki dönüşümün gerçek anlamdaki rasyonel bir akıl yani doğru düşünce biçimiyle gerçekleşebileceğini iddia etmektedir. Sisteme karşı her zaman negatif bir eleştiri sunan teorisyen mevcut haliyle dünyaya karşı duruşun ancak radikal teorilerle ve bunların rasyonel praksisleriyle gerçekleşebileceğini düşünmektedir. Teori, sonuca ulaşmak yani toplumsal bilinci yaratmak için birçok ön koşulu belirleyebilmektedir. Bireyin aklının, düşüncesinin, fikirlerinin, bilincinin ve pratiklerinin sömürge altına alındığı; öznel aklın hegemonyasını sürdürmede üst bir akıl sergileyerek özgürlükleri yok ettiği; ahlak, erdem, kültür gibi değerlerin anlamlarını kaybettiği bir dünyada eleştiri ancak negatif olmasıyla kıymet kazanabilmektedir onun için. Adorno'ya göre toplumsal yapının anlaşılabilmesi için bireysel ideolojinin politika, bilim, din ve kültür gibi genel ideolojilerden bağımsız olması

gerekmektedir (Kula, 2013, s.28). Toplumsal ideoloji kendini genel geçer kıldığı müddetçe bireyin akıl yoluyla aydınlatılabilmesi imkânsızlaşmaktadır. Dolayısıyla doğru analiz her şeyin birbirinden bağımsız kılınarak en ince ayrıntısına kadar eleştirisiyle gerçekleşebilecektir.

Adorno kapitalist sisteme olumsuzluklarını gösterme derdindedir. Adorno'nun negatif diyalektik söyleminin temelinde sistemin olumsuzlanması yoluyla olumlu bir şeyler üretme anlayışı vardır. Diyalektiği gerçekliğinden koparak sadece olumlayıcı bir bakışla ele alan düzene karşı olumsuz bakış açısı da zaruri hale gelmiştir. Anti sistem olarak ifade edilebilecek negatif diyalektik kavramı kavramların mutlaklığını ve sistemin büyüsünü yok etmeyi saiklemektedir. Negatif diyalektik, katılaşmış nesnelere yani gerçekliği dizge tarafından oluşturulmuş olan şeylere belli edilmeyen göz kırpmalar vasıtasıyla nüfuz edebilmektedir (Adorno, 2016, s.57). Negatif diyalektik, düşüncenin öz düşünümünde her şeyden önce kendine karşı düşünmesi gerekliliğini vurgulamaktadır. Adorno'nun *"bütün yanlıştır"* cümlesinin arka planında sistem eleştirisi yatmaktadır. Toplumsal, öznel akla kendisini teslim ettiğinden bütünün düşünce yapısını sıkıntılı görmek gereklidir. Sadece doğru teoriden beslenen praksisler bütünü doğru hale getirebilecektir.

Batı uygarlığının asıl amacı; yani ilk ve tek olan erdemi kendi varlığını koruma çabasıdır (Adorno ve Horkheimer, 2014, s.51). Bu koruma çabası daha sonra hedef genişleterek dünya üzerinde bir egemenlik oluşturma çabasında dönüşmüştür. İstediği dizgeyi kültür, teknoloji, politika ve sanat olarak ötekilere kabul ettiren Batı, artık kendini kendisini besleyen bir sistemi yani kendi kendine arıza göstermeden devam eden denetim mekanizmasını başarıyla kullanmaktadır. Bu durum Batı'nın hem teoriyi hem de praksisi kendi hegemonyasına aldığını göstermektedir. Aklı istediği amaçlar doğrultusundan üretmeye muktedir hale gelen Batı, nihayetinde hedeflerini gerçekleştirmeye yönelik eskiden beri sürdürdüğü hırsını zaferle sonuçlandırmıştır.

1-TEORİ PRAKSİS İLİŞKİSİ

Teori ve praksis ilişkisinde Adorno diğer Eleştirel Teori düşünürlerinden farklı bir değerlendirme sunmaktadır. Eleştirel Teori, daha çok eyleme yönelik uygulamanın önemine değer vermekte (Kızılçelik, 2000, s.242); Adorno ise teorinin merkeze alınması gerektiğini düşünmektedir. Adorno'nun temel düşüncesi teori praksis ilişkisinde proleter hareketin tarihsel görevini yerine getirmekten aciz hale gelerek yozlaştığı üzerinedir. İşçi hareketinin yozlaşması kapitalist anlayışa karşı bir iyimserliği beraberinde getirmiştir. Düşünür sınıf mücadelesi söylemlerinde proleteryanın kıymetli görülmesine mesafeli kalmayı tercih etmiştir.

Adorno, teorinin işe yaramadığı ve bir an önce eyleme geçilmesi gerektiği düşüncesini kabul etmemektedir. Ona göre doğru bir praksis ancak teoriden beslendiği zaman mümkün olabilir. Adorno'nun söylemi;

"...şu anda teorik müdahaleye daha büyük ve daha acil bir ihtiyaç olduğuydu. Öte yandan teori ve pratiğin birbirleriyle vidanın yuvasına oturması misali uyumlu olmadıkları kesinlikle bir ve aynı şey olmadıkları, aksine ikisi arasında bir tür gerilim olduğu da aynı ölçüde doğrudur; galiba bunu da teoriye duyulan ihtiyaç kadar dobra dobra dile getirmek gerekiyor. Tasavvur edilebilecek herhangi bir praksisle hiçbir ilişkisi olmayan teori ya yozlaşıp içi boş, tuzu kuru, hiçbir şeyle alakası olmayan bir oyuna dönüşür, ya da, daha beteri, kültürün bir bileşeninden ibaret olur çıkar; başka bir deyişle, ölü bir ilim parçası haline, hayatın içindeki zihinler olarak, aktif, yaşayan insanlar olarak bizlerin hiç mi hiç ilgilendirmeyen bir mesele haline gelir" (Adorno, 2012, s.16)

Daha sarih bir ifadeyle kendini teoriden bağımsız görerek ve kendisini daha üstün tutarak eyleme dönüşen praksis sadece önemsiz bir faaliyete dönüşmekte ve insanlığın faydasına hiçbir şey yapamamaktadır. Zaten sistem rasyonel aklın teorisinden beslenemeyen bütün praksisleri denetim altına alabilecek yöntemleri geliştirme gücüne sahiptir. Adorno'ya göre ahlak felsefesi son tahlilde teorinin kapsama alanlarını belirleyerek doğru eylemi barındıran ahlaki eylemlerin neler olabileceğini göstermelidir.

Adorno, praksis kavramını teori ile kurulan diyalektik ilişki çerçevesinde ele almıştır (Jay, 2014). Praksis, sadece eyleme yönelik özelliğinden ziyade teori ile var olan ilişkisi çerçevesinde değer kazanabilen şeydir. Düşünür'ün amacı teori ve praksisi birleştirmektir. Lakin teori ve praksisin bir araya gelmesi kapitalizmin sevdiği ve hoşnut olduğu bir durum değildir. Felsefe ve toplumsal analizlerin bütünleştirilmesi gerektiğine inanan Adorno toplumsal düzenin dönüşümünü kıymete değer görmüştür. O'na göre teori ile praksis arasındaki ilişkide esas belirleyen teoridir. Teori ile praksis devrimci pratik bağlamında uyuşmadıklarında teori doğru yolu gösterecek temel etmendir. Teori praksisi belirleyen asıl unsurdur ve teoriye bu yönüyle kıymet vermek gerekmektedir (Jay, 2014, s.145). Düşünür, teoriyi olguların araştırılmasında öncü konuma getirmiştir ve her zaman için teori praksisten önce gelmektedir. Adorno için toplumsal değişim mutlak anlamda gerçekleşmelidir. Ancak bu değişimin gerçekleşmesinde daima teoriyi dikkate almak gerekir (Benzer, 2011, s.145).

Geleneksel yaklaşımlar teori ve praksis arasına kesin ayrımlar koysalar bile Adorno teori ve praksisi diyalektik ilişkiler bağlamında uyuşabilir kavramlar olarak ele almıştır. Bilgi, gerçek değerini kazanmadan bilgiye fetiş değer verilerek üstün bir nitelik kazandırılması doğru değildir. Bunun yanı sıra eylemi teoriden bağımsız tutarak praksise üstün bir nitelik kazan-

dırılması da sakıncalıdır. Teori, hem eylem kılavuzu hem de usavurumda kesin bir döngüsellik niteliği taşıdığından doğru praksisin yol göstericisi konumundadır (Jay, 2014, s.151). Teori ve praksisin eşmantıksal kullanımında akıl dünya için son sığınaktır. Akıl direnmenin bir yolu ve aldatılmaya karşı kullanılabilecek en etkili silahtır. Bilginin kendi oluşumundan kopartılması doğruluğunu şüpheli hale getirmektedir.

Sistem insanları nerelere götürürse götürsün özdeşlik bağlamında genel geçerliliği olan tek şey şudur: Teori, dürüst insanlara açık olan praksisin tek gerçekleşme biçimidir (Jay, 2014, s.428).Teori praksis ilişkisinde teorinin azlığı pratiğin kavramsızlaşmasına, aşması gereken siyasetin bir parçası olmasına ve iktidara sorgulanmamasına yol açmıştır (Adorno, 2016, s.138). Çeşitli dogmalar ve düşünce biçimleriyle kısıtlanan teorinin hükmünün eksik bırakılması praksisin kötü şekliyle ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Gerçekte ise teorinin gerçek anlamdaki bağımsızlığı praksisin de doğru oluşumuna katkı sağlayacaktır. Teori ve praksis ayrımında praksisin teorinin özdeşseli olması gerekmektedir. Özdeşliğin olmadığı yerlerde öznel aklın nesnel aklı hegemonyasına alması gerçekleşmektedir ki bu durum kötülükten başka bir şey değildir. Adorno kötülüğü, bireyin gözü dönmüş biçimde kendi olumsal çıkarlarına gömülmesi olarak tanımlamaktadır (Adorno, 2017(a), s.206).

Düşünme eylemi, içerisinde sadece teoriyi değil pratiği de barındırmaktadır. Bütün zihinsel faaliyetler içerisinde pratik unsurlar yer almaktadır (Adorno ve Horkheimer, 2013, s.46). Aynı şekilde bütün praksis eylemlerin içerisinde de teori bulunmaktadır. Eylemleri teoriden bağımsız tutmak doğru praksisin gerçekleşmesine engel teşkil etmektedir. Hakiki düşünmede teori ve praksis iç içe geçerek birbirinden ayrılamaz hale gelmek zorundadır (Adorno ve Horkheimer, 2013, s.55). Adorno radyo yöneticisi olması halinde bilgisini gerçek anlamda pratiğe dönüştürme hususunda problemler yaşayacağını öngörmektedir. Buradan pratiğin aslında doğru teoriyle özdeş hale gelerek mutlak anlamda geçerli olabileceği noktasında sorunların olabileceğini ve bağlamda pratik biçimlere de kafa yorulması gerektiğini anlamalıyız (Adorno ve Horkheimer, 2013, s.47). İnsan ve toplum sadece başka biçimde düşünmemeli aynı zamanda başka biçimde eylemlemelidir. Teori denilen şey gerçekte pratiktir ve pratik teori ön koşuluna dayanmaktadır. Her şeye pratik gözüyle bakılması büyük bir yanılgıdır ancak doğru teoriden beslenen praksisler insanlığın tamamına katkı sağlayacaktır. Ancak mevcut haliyle insanlığı kurtuluşa götürebilecek herhangi bir emare mevcut değildir. İnsanlığın iyiye gidebileceği bir dünya düşünün hayal edilmesinin çok zorlaştığı bir zamanda yaşanmaktadır (Adorno ve Horkheimer, 2013, s.61).

Bilginin gerçek değerini kazanabilmesi için tikelde uzun süre kalarak düşünce ile bağını güçlendirmesi gerekmektedir. Evrensele gidecek özdeş-

leşmede en ideal yol doğru teori için bilginin düşünce ile yakın ilişkisidir (Adorno, 2017(a), s. 78). Bilginin düşünce ile ilişkisi bir kapsama değil diyalektik dolayımlamadır ki diyalektik dolayımlamada soyuttan somuta giden praksis oluşmaktadır. Düşüncenin bilgiyle ilişki kurması ve bağını güçlendirmesi düşünceye hareket kazandırır. Burada bilgi ve düşünce arasındaki bağın güçlenebilmesi için bilgi ve düşünce arasında mesafenin yok olmaması gereklidir (Adorno, 2017(a), s.132). Düşüncenin bilgiden, olgudan ve gerçeklikten uzaklaşmasının sebebi aralarındaki mesafeyi koruyamamalarıdır. Bundan böyle düşünce özerkliğini kaybettiği için gerçekliğin ne olduğu hususunda düzenle yarışamamakta ve amaçlarını gerçekleştirme noktasında kendisine güvenememektedir.

Adorno'ya göre teorinin görevi gerçekliği yansıtmak olmalıdır. Teori ve pratiğin birbirinden ayrı tutulması sistem ideolojisinin çabasıdır. Teori ve pratik momentlerini birbirinden ayrı ve bağımsız tutmak insanlığın kurtulmasında yanıltıcı sonuçlar doğurmaktadır (Huhn, 2006, s.65-68). İnsanlığın kurtuluşundaki en büyük problem ideolojinin politikaya teslim edilmesidir. Yani teori praksise teslim edilmiştir. İdeolojiden bağımsız kılınan bilinç değişmeli ve bireysel zihindeki yanılgılar kaldırılmalıdır (Adorno ve Horkheimer, 2013, s.63). Kapalı estetik imgeler toplumsal tenkit anlamında; iletişimin yaygın ve zenginleştirici aygıtlarından daha fazla statükoyu eleştirebilmektedir (Slater, 1998, s.243-244). İnsan aklına yapılan saldırılar sistemin insanları egemen düzene tabi kılması için yapılmaktadır. Bu durum insanları mevcut sefaletlerine razı kılmaya ikna etmektedir. Leben(yaşam) ile dienst(hizmet) aynı anlama gelmektedir (Jay, 2014, s.103). Bir dönemler eleştirilen şeyler artık ideoloji haline getirilmiştir. Üstelik din, bilim, sanat ve siyaset insanlara mevcut sefaletlerine razı olmaları konusunda çeşitli buyruklar sunmaktadır. Nietzsche'nin *köle ahlakı* söylemini kapitalizmin başarılı bir şekilde uyguladığını düşünen Adorno dizgenin mevcut durumunu değiştirebilecek teori ve praksislerin ortaya çıkmadığını düşünmektedir.

1-1 Teori – Praksis İlişkisinde Felsefe

Adorno'ya göre teoriye güzellik katan ve önem kazandıran şey felsefenin özel anlamıdır. Adorno'nun öz düşünüm modeli dediği şey kavramlara, ideolojilere, kültürlere ve anlamlara yön veren sistemin gerçek yüzünü ortaya çıkarabilecek akıl yürütme biçimleridir. Zaten dizge eleştirisi ona göre sadece akılcı bir eleştiriyle yapılmalıdır (Adorno, 2017(c), s.164). Adorno eserlerinde geç dönem kapitalizminin başına gelebilecek muhtemel felaketlerin neler olabileceğini ortaya koymaya çalışmıştır (Kula, 2013, s.245). Adorno'ya göre teoride abartı olmalıdır. Düşünce olgunun ötesine geçmeli ve nesneyi bağlamından koparmalıdır. Bir şeyi olduğu şekliyle yeniden üretmekten ziyade kesin ve özgür biçimde belirle-

menin yolu teorinin abartılmasıdır (Kejanlıoğlu, 2005, s.209). Adorno'ya göre modası geçmiş gibi gösterilen felsefe gerçekleşme anı gözden kaçtığı için hâlâ yaşamını sürdürmektedir (Slater, 1998, s.87). Felsefeye olan ilgi Adorno'nun teoriye olan ilgisini göstermesi açısından önemlidir. Felsefenin eleştirel yönünün desteklenmesi sistemi analiz etmenin ve son kertede doğru praksisin ortaya çıkmasının ön koşulu olarak değerlendirilmektedir. Adorno'ya göre felsefe dolaysız bilgi üretimi değil, bilgi üstüne düşünmek demektir (Adorno, 2012, s.31). Adorno'nun anahtar yöntemlerinden birisi içkin eleştiridir. İçkin eleştiri, öznenin her şeyden önce kendisini eleştirmesini ve diğer düşüncelere kıymet verilmesi gerektiğini vurgular (Wall, 2013, s.3). Felsefe ile meşgul olan birey önce kendi düşüncesi üzerine düşünme, özgür bir biçimde kendini eleştirebilme ve önceden hazırlanmış sistematik felsefe kalıplarının dışına çıkarak akıl yürütebilmelidir. Felsefi düşünme, sistemde görülen yanlışlıkları akıl sayesinde idrak edebilme, sistemin iki yüzlülüklerini algılama ve alternatifler üretebilme anlayışıdır. Her halükârda felsefe düşünce sistemini söylem olarak ortaya koyabilmeli ve doğru praksisin kapılarını gösterebilmelidir. Bütün felsefi söylem biçimleri-özellikle de ahlak felsefesi- davranış fikrinin eyleminde yer alan birey ile bağlantılı olmak zorundadır(Adorno, 2012, s.35).

Ahlak felsefesinin mutlak anlamda praksis eylemle bağlantısının bulunması gerekmektedir. Felsefenin alt bölümlere bölünmesiyle alakalı yapılan girişimlerde ahlak felsefesine her zaman praksis felsefe gözüyle bakılmıştır (Adorno, 2012, s.12). Adorno praksis kavramını Yunanca yapmak, eylemek anlamlarının karşılığı olarak ele almıştır. Düşünür için ahlak felsefesi engellerin var olduğu dünyada bu engelleri aşmak istediğimizde önümüze çıkan problemleri aşabilmek için neler yapmamız gerektiği üzerine düşünce üreten ve bu düşüncenin mutlak eylem boyutunu ele alan bir disiplin olarak görülmektedir.

Felsefe varlığını metafiziğe borçludur. Çünkü metafizik sözün bittiği durumlarda devreye girerek düşünce ile uğraşmaktadır (Adorno, 2017(c), s.11). Bu anlamda metafizik efsaneli ve büyülü teorinin bir aracıdır. Felsefe alanının gelişmemesinin en büyük nedeni felsefenin sadece sözel tanımlarla ve basit biçimli nosyonlarla geçiştirilmesidir. Sadece belirlenmiş kavramlara ilgi duyulduğu zaman aklın bağımsızlığından bahsedebilmek olanaksızlaşmaktadır. Felsefi kategorileri hep kendi özel yerlerindeki anlamı ve etkisi bağlamında kesin ve katı biçimde ortaya çıkan söylemlerden bağımsız; düşünmeye olanak sağlayan yeni anlam oluşumları şeklinde değerlendirmek gereklidir (Adorno, 2017(c), s.128).

Adorno pozitivist felsefeyi düşünce ve olgular arasındaki mesafeyi ortadan kaldırdığı gerekçesiyle eleştirmiştir. Ona göre düşünce ve olgular arasındaki mesafe daraldığı için gerçeklik sorunlu bir hal almış teori ve praksis birbirlerinden uzaklaşmıştır. Düşüncenin olguları kavrayabilmesi

için mutlak anlamda mesafeye ihtiyaç vardır ki bu durumda eleştiri kendisini gösterebilmektedir (Kızılçelik, 2000, s.126). Mesafe düşünce ve olgular arasındaki örtüşmenin imkân dâhilinde olup olmadığını göstermesi açısından da önemlidir. Sosyal bilimlerde doğru yöntemlerin ortaya çıkması örtüşmenin mevcut durumuyla alakalıdır. Örtüşme bilimin gerçek nesnesi olan topluma uyumsuzluğunu ortaya koymaktadır ve mesafenin yok olması bilgiyi kimliksizleştirmektedir. Pozitivist anlayış teori ve praksisi diyalektik bağlamından kopardığı ve toplumsal yaşamın anlaşılmasında mesafeyi devre dışı bıraktığı için doğru bir kavrayış değildir. Bu anlayış var olanları geçerli gördüğü için sistemi kutsallaştırmakta ve eleştirel düşünceyi gereksiz kılmakta; böylelikle teknokratik yapılanmayı ve egemenliği yeniden üretmektedir (Bottomore, 2016, s.25-35).

Bilimin çalışma disiplini anlam değiştirmiştir; kavramın yerini formüller, nedenin yerini ise kural ve olasılıklar almıştır. Bilimsel eleştirinin kendini denetleyebildiği son felsefi kavram olan neden artık bilimsel eleştiriyle olan bağını koparmıştır (Adorno ve Horkheimer, 2014, s.21). Nedensellik teori ve praksis arasındaki özdeşliği sağlayan şeydir. Aynı şekilde doğruluk da ahlaki ve estetik değerinden uzaklaştırılmıştır. Doğruluk, yaşanılan zamana göre geçerli olan, soyutlamalara yatkın ve zamansızlık değerine tabii kılınan şeye dönüşmüştür (Adorno, 2017(c), s.80). Zamansal değerinden koparılan doğruluğun artık belirlenmiş olasılıklara evirildiği düşünülmektedir. Bilgi sadece olguların kaydedilmesi, düzenlenmesi ve özetlenmesi olarak değerlendirilmemelidir. Bu anlamda bilginin doğrulanabilirliğini belirleyecek akıl praksisleri geçersiz kalmaktadır.

Çelişkilerin elenmesi ve yazarların hatalarının ortaya çıkarılması sonucu elde edilen felsefe gerçek değerdeki felsefe değildir. Mutlak anlamda çelişkilerle değerlendirilemeyecek hiçbir felsefeci yoktur (Adorno, 2017(c), s.91). Felsefe çelişkiler üzerine düşünmeye başladığı andan itibaren aklın değeri ortaya çıkmaya başlamaktadır. Felsefenin anlaşılabilmesi için düşüncenin eleştirisi şarttır. Bir şeyin eleştirilmeden anlaşılmaya çalışılması gerçek sonuçlar ortaya çıkarmamaktadır. Eleştiri bir şeyi anlamanın ve aklın doğru kullanılmasının en doğru yoludur. Bir fikrin, sistemin, kültürün ve ahlakın doğruluk derecesinin eleştiri olmaksızın ortaya çıkmasında art niyetli yaklaşımları görmek gereklidir(Adorno, 2017(c), s.109).

"...nedenselliğin, nedensel mekanik düşünmenin baskınlığı dünyada daha çok insafsız hale geldikçe nedenselliğin ağır basmasıyla ne çok anlamın, ne çok iç tutarlılığın kaybedilmiş olduğunun bir tür hatırlatıcısı olarak rastlantı kategorisi de daha çok artar. Kuşkusuz bunu toplumsal gerekçeleri de vardır; gerçek şu ki, toplumsal örgütlenme araçlarında ussallık arttıkça toplumsal örgütlenmenin sonuçları usdışı, rastlantısal kalmıştır" (Adorno, 2017(c), s.126).

Adorno için akıl, felsefi düşünce için temel koşul, düzenin olması gerektiği şekline sokabilecek vazgeçilmez öğedir. Aklın sistemin istediği biçimde tek yönlü olarak kullanılması kabul edilmemeliydi; akıl eleştirel bir merci olarak değerlendirilmeliydi (Jay, 2014, s.119-120). Sistemin aracı niteliğinden kurtarılan akıl, hedef belirleyicisi olarak praksise yol gösteren teorinin amentüsüdür. Karşıtlıkların sentezinde mutlak belirleyen olarak kullanılabilecek akıl politik otoritenin himayesine girerek rasyonalitesini kaybetmiştir. Aklın biçimsel ve araçsal olarak ele alınması sistemin istediği bir durum; özel ve genel çıkarların tutarlı olmadığı bir gerçeklik ve politik otoritenin güçlenmesine olanak sağlayan bir yoldur. Adorno'ya göre hem teorik hem de praksis yönü bulunan felsefe yanlış sistem uygulamaları yüzünden sorgulayıcı ve özgürleştirici niteliğini kaybetmektedir. Doğru teoriden beslenmeyen felsefi praksislerle insanlar özgür olduklarına inandırılmakta ve mutlu olduklarına inandırılmaktadırlar.

1-2 Teori Praksis İlişkisinde Öznel Akıl ve Nesnel Akıl

Öznel bilincin önemsiz olarak değerlendirilmesi ve değersiz kılınması hayali kurulan iyi dünyanın gerçekleşmesinin önünde bir engeldir. Çünkü Burjuva öznel aklın doğru teoriyi bulmasıyla birlikte doğru praksise dönüşeceğinin ve hegemonyasının sona ereceğinin farkındadır (Morris, 2001, s.50). Düzene uyumlu hale gelebilmek için bütün hipostazlarıyla aykırı düşen akıl, nesnellikle yakın ilişki içerisine girmiş; nesnelliği ve nesnelliğin en önemli bileşeni olan özdeşliği tamamıyla kendi postulatına almış; özne ve nesne arasında ortak yarara götürecek gerçek nesnellikten uzaklaşmıştır. Bundan böyle nesnellik bireyden ve onun bilincinden önce belirlenmiş olan bütünsel toplumu deneyimlemek demektir. Bütünsel toplum her şeyi belirleyebildiği gibi aklı da belirlemektedir. Akıl her şeyi uyumlu hale getirerek kendi referans belirlenimlerine dâhil etmektedir.

İnsanlar üretime karşı durarak ve mevcut sistemin buyruklarını reddederek insanlığa daha uygun bir dünyanın doğmasına sebep olabilirler (Adorno, 2017(a), s.16). Sistemin insanları bütüncül hale getirmek için verdiği mücadelede bireyleşme sadece sisteme hizmet etmek için kullanıldığında kabul görmekte; sisteme mugayir bütün bireyleşme biçimleri sistem tarafından reddedilmektedir. Bu haliyle bireyleşmenin olduğu bir dünyada söylenilmesi gereken şey Adorno'ya göre yanlış bir hayatın asla doğru yaşanamayacağıdır (Adorno, 2017(a), s.43; Adorno, 2012, s.12). Adorno'ya göre kolektif bilinç kavramının değer kazanabilmesi için iç dünyanın toplumsaldan koparak şeffaflaşması; kendi kendine yeterli olunduğunun ve özgürce yaşandığının yanılsama olduğunun gösterilmesi gerekmektedir (Bloch ve diğerleri, 2018, s.176). Bireyselleşme görünümünün altında insanları kontrol eden mekanizma soyutlaştırılmakta ve insanlara kendi kaderlerinin kendi elerlinde olduğu izlenimi verilmektedir.

Teklik ancak çokluğun birliğinde anlam kazandığında kıymetli hale gelmektedir. Tekliğin ve çokluğun karşılılık düşüncesinde aklın serbest bırakılması temel koşuldur. Teklik çokluktan bağımsız olamayacağı gibi çokluk da sadece teklik sayesinde var olabilmektedir (Adorno, 2017(c), s.62). Tekliğin ve çokluğun etkileşiminde öznellik derin düşünme sınırları zorlayacak bir düşünmeye dönüşmediğinde çokluk değer kazanamamaktadır.

Bir şeyi dizgenin sunmuş olduğu şekliyle kabul etmek düşüncenin hükümsüz kalması demektir. Düşüncenin hükümsüz kalması istenilen biçimdeki özneleşmeyi yani şeyleşmeyi ortaya çıkarmıştır. Şeyleşme yanlış nesnelliğin düşünce şeklidir (Adorno, 2016, s.177). Düşüncenin kendi özgürlüğünde ortaya çıkacak her türlü zihinsel hareket-yani teori- negatif diyalektiğin en güçlü hareket noktasıdır. Negatif diyalektik ne olduğu belirsiz olan ve herkesten gizlenen modern aklın kötülüklerini ortaya koyabilecek yöntemin adıdır. Bireysel zihin nesnel gerçekliklerin görünürlüğünü taşımaktadır. Özne kendine yabancılaşan, toplumdaki çelişkileri sürdüren ve çelişkileri yeniden üreten bir bütünlük parçasıdır (Bloch ve diğerleri, 2018, s.237).

Akıl başka olanı da kıymete değer görmelidir. İnsan düşüncesi sadece kendi zihinsel yeniden üretimlerine takılıp kalmamalıdır. Başka olanı hesaba katmayan düşünme herhangi bir değer taşımamaktadır (Adorno, 2013, s.12). Düşüncenin hakikiliğinde kendi menfaatlerini reddetmesi yatmaktadır. Hakiki düşünce haklı olma iddiasından uzaklaşabilen düşüncedir. Adorno'nun aptallaşma ya da şeyleşme dediği şey zihinlerin düşünceden kopmasıdır. İnsan kendi özgür iradesiyle düşünmeye başladığında kaba kuvvet geçersiz kalacaktır. Özgür düşüncenin körü körüne saldırmayla, fiziksel kuvvetle ve şiddet biçimleriyle bağı bulunmamaktadır (Adorno, 2013, s.13). Özgürlük salt bireysellikte bulunmamalı; bütün insanlığın kurtuluşunu sağlayabilecek bir mahiyete kavuşmalıdır. Özgürlük ancak bütün insanlığı ilgilendirdiği zaman kıymet bulmaktadır. Ancak mevcut haliyle özgürlük insanları yalnız hale getirmektedir. Bireysel yalnızlık insanlarda çöküşe yol açmaktadır. Kişilerin özgürlük söyleminde şeyleştirilmeleri, burjuva ahlakının insanları atomize etmesinin ve böylelikle çöküşün bir tezahürüdür (Bloch ve diğerleri, 2018, s.243).

Düşüncenin gerçek niteliğini kazanabilmesi için kendi varlığı yeter koşul değildir. Düşünceye gerçek niteliğini kazandıran şey karşı düşüncenin var olmasıdır. Zaten diyalektik düşünce düşünceyi sınırlamak yerine mutlak anlamda kendi karşıtı olana ulaşmayı hedeflemektedir (Adorno, 2017(a), s.90). Yine Adorno'ya göre diyalektik düşünce, mantığın zorbalığından yine mantığın araçlarını kullanarak kurtulma çabası; aklın kurnazlığına karşı oluşturulacak alternatif akıl kurnazlığıdır (Adorno, 2017(a), s.158).

Adorno'ya göre rasyonel akıl ciddi anlamda tehlike altındadır. Faşist düzen irrasyonel biçimde aklı kendi himayesine alarak işlemektedir ve yine faşizmin kapitalizmle çok yakın ilişkisi mevcuttur (Jay, 2014, s.206). Aklı öznelleştiren sistem, özgürlüğü olması gerekenin haricinde muhalif şekliyle işlemektedir. Bütüncül otoriter sisteme tabi olan insanlar toplumun egemen güçlerine sorgulamadan teslim olmaktadır. İnsanların sistemin buyruklarını sorgulamadan kabul etmelerine, mutlak gerçek olarak görmelerine Adorno *saldırganla özdeşleşme* demiştir (Akt:Witkin, 2003 s.54).

Öznenin nesneleştirilmiş mutlaklığı sadece öznelerin özne olmasını engellememekte aynı şekilde nesnel olanın bilinebilirliğini ortadan kaldırmaktadır (Adorno, 2016, s.162). Öznellik nesnellik olarak sunulan dolayımlanmış şeydir ve bu dolayımlanmanın nesneleşen özne ile çözümlenebilmesi olanaksızdır. Özneyi istediği şekilde yönetebilen nesnellik kendi mekanizmalarını sürdürebilmek için öznel dolayım mekanizmalarını kullanmaktadır.

İnsanlar üst akla o kadar tapar durumdalar ki ütopyanın teorisini düşselleyecek bir teoriye rastlanamamaktadır. Zaten teknolojinin mevcut hali, ütopyayı engelleyecek bilinçler üretmektedir. Gerçekte aklın üst akıl tarafından himaye altına alınması düşünce ve ütopyayı gereksiz kılmıştır. Ütopyaya metafizik bir durum kazandırılması sistematik bir anlayışın ürünüdür (Adorno, 2013, s.54). Ütopyanın düşlenmemesi veya istenmemesi düşüncünün yok olmasına yol açmaktadır.

Her şeyin muhakkak görünür, açık ve belirgin olması gerekmektedir. Kapalı şeyler dizgenin amacıyla uyuşmayan bir çeşit yaderklik örneğidir (Adorno, 2016, s.101). Kapalı şeylere ulaşmak tekilin rasyonel iradesinin harcı değildir. Ancak özne ve nesne gerçek anlamda özdeş hale geldiklerinde kapalı şeyler görünür olmaya başlayacaktır. Bireysel çıkarlar söz konusu olduğunda insanın kendini diğerlerinden iyi, üstün ve yetenekli sayması burjuva ideolojisinin ahlakıdır (Adorno, 2017(a), s.30). Doğru teori ve praksisten oluşan evrensel iyilik belirlenememiş ve niteliksiz bir bireysellikten belirlenmiş ve somutlaştırılmış bireyselliğe geçişi hedeflemelidir. Birey ve evrenselin özdeşliği ancak bu şekilde örtüşmektedir. İnsanların sadece bir işlevden ibaret oldukları yani özgür olmadıkları bir özne anlayışıyla kapalı şeylerin ortaya çıkması mümkün değildir. Gerçekten özne ve nesne özdeş hale geldiğinde yani toplumsal bütünsel özne özgürlüğünü kazandığında kapalı şeylerin görülebilmesi daha kolay hale gelecektir. Nesneleştirilen öznenin soyut aklıyla ve anlam barındırmayan mantığıyla kapalı şeyleri anlayabilmesi imkânsızdır (Adorno, 2016, s.134).

Tikel ve evrensel arasındaki ilişkide bütün kötülüklerin evrensele bütün iyiliklerin ise tikele yüklenmesi yanlış çıkarımlara yol açmaktadır

(Adorno, 2012, s.27). Toplumsal çatışmalarda bireyi dizgeye itaate zorlayan sanki evrenselmiş ve insani değerler bireyde anlam kazanıyormuş gibi görünür. Bireyin sisteme itaatinin bir dönemler evrensel tarafından gerçekleştiği ve insani değerlerin bireyde anlam bulduğu doğrudur. Bu durum egemenlik dönemine denk düşmektedir. Egemenlik ilişkisi efendi/köle ilişkilerine göre oluşturulmuş bir anlayıştı ancak mevcut dünyada hegemonya anlayışı geçerlilik kazanmıştır. Hegemon kavramı sömüren, itaati zorlayan değil; düşünceleri yöneten ve bilinci düzenleyen anlamlarına gelmektedir. Adorno'ya göre kuvvet ve zorlamanın herhangi bir etkisinin olmadığı ve ahlaki bir toplumun düşünce biçimlerinin örtük bir biçimde yönetildiği bir toplumsal anlayış hegemonyasını kurmaktadır. Bu anlayışta hegemonya kendisini gerçekleştirmek için fazla bir çaba göstermemektedir. Çünkü birey toplumsal ilişkileri içerisinde ahlaki praksisleri yöneten üst aklı eleştirmemekte bilakis fazlasıyla kıymetli görmektedir.

1-3 Teori Praksis İlişkisinde Özgürlük

Özgürlük kavramının zıddı olan nedensellik kavramı üst akıl tarafından yönlendirilmektedir. Nedensellik kavramı yasallık biçimine dönüşmüş ve tek boyutlu hale gelmiştir. Artık nedenselliğin iletişim boyutunun soyut hale geldiğini düşünülmektedir. Bilimsel teamüllerle giderek zayıflatılan ve mantığından uzak bırakılan nedensellik kavramı evrensel boyuta ulaştıkça yani yoğunlaşmış ağ toplumuna hizmet ettikçe bireyin önemi giderek azalmaktadır (Adorno, 2016, s.244). Nedensellik yatay ve dikey olarak her şeyi birbiriyle referans kılacak mantığa dönüşmüştür. Sistem kendi mantığını hegemon kıldığı için her şeyin her şeyle iletişim kurabilmesi imkân dâhilindedir. Adorno milyonlarca katmandan oluşan, nedenselliğin ilerlemeye mutlak katkı sunduğu ve aklın gasp eder şekilde nüfuz ettiği toplumsalın iletişim şekline *bütüncül etkileşim* adını vermiştir.

Nesnel bir bütünlük haline dönüşen dünyada bilinç, özgürlüğünden kopartılarak sabit hale getirilmiştir. Bilinç muhalefet ederken kendini aşmadığı müddetçe özgürlüğünü elde edememektedir. Özgürlük bilincin kendini ifade etmesinde temel koşuldur. Bilincin derinliği özgürlüğünü kazandıktan sonra mevcut düzeni aşıp geçmek için çaba göstermelidir (Adorno, 2016:28). Bu anlamda gerçekliklerin farkına varabilen bilinç her zaman huzursuz ve mutsuz olmalıdır. Adorno bilincin en kıymetli durumunu bu farkındalık durumu olarak görmüştür. Düşüncenin kendisine benzettiği ve bu benzeşim içinde kendisini ortadan kaldıran bilinç, bilgisayar mantığında iş görür hale gelerek sadece işlevselleşmiştir (Adorno, 2016, s.192). Bilinç ile bilince etki eden imge arasındaki ilişkide ise bilinç farkında olmadan sistem ideolojisini yeniden üretmektedir (Adorno, 2016, s.192).

Mevcut dünyada ideoloji, mecburi hale getirilen yanlış bilinçlenmedir. Politika ideolojiyi kendi himayesine alarak insanlığı değişime götüre-

cek bütün bilinçlerin önüne geçmektedir. Politika sürekli insanların iyiliğe ve refah devletine gittiğini söylemleştirmektedir. Gerçekte ise insanları daha fazla himayesine alan dizge irrasyonelliği artırmaktan başka bir şey yapmamaktadır (Adorno ve Horkheimer, 2013, s.29). Adorno ideolojinin bilinci gereksizleştirdiğini ve kötüleştirdiğini iddia etmektedir. Sistem özgürlüğün sistem ideolojisine uyum göstermek olduğunu bilinçlere işlemektedir. Özgürlük mevcut haliyle ideolojiden başka bir şey olamamıştır. Özgür olamayan insanlar sistem karşısında güçsüz durumdalar ve bu insanlar ne kendi yaşantılarını ne de bütünün yaşantısını kendi akıllarından yola çıkarak düzenleyememekteler (Adorno, 2016, s.90). Özgürlük düşüncesi olmadan örgütlü topluma dair teorik iddialar ortaya atılamamaktadır. Özgür olmamanın somut biçimini anlayabilmemiz için olumsuzlamalara gitmemiz gerekmektedir. Adorno'ya göre özgürlük *-mış gibi* durumudur (Adorno, 2016, s.212).

Birey topluma ve diğer bireylere karşı koyduğu ölçüde kendisini özgür hissetmektedir. Bireyin gerçek anlamda özgür olabilmesi için öncelikle kendi amaçlarıyla toplumun amaçların örtüşmesi gerekmektedir. Yine aynı mantıkta gerçek anlamda rasyonelleşme bireyin aklıyla toplumun aklının örtüşmesi durumunda ortaya çıkabilecektir (Adorno, 2016:239). Ancak modern irrasyonel akılda bireyin özgürlüğü ve bağımsızlığı sadece *-mış gibi* üreten bir simülasyondur. Bu durumda özgürlüğün aslında özgürlüksüzlük olduğunu anlayabilmek gereklidir. Sistemin akıl pratiklerine tabii kılınan birey ve toplum özgürlüksüzlüğü içselleştirme sürecinden sonra özgürlük olarak görmeye başlamakta ve egemen ideolojinin yaderkini güçlendirmektedir.

"Burjuva ratiosu dışarıda olumsuzladığı düzeni, kendi içinde üretmeye çalışmıştır. Ama üretilmiş düzen, düzen olmaktan çıktığından doyumsuzdur. İşte böyle anlamsız bir rasyonellikle oluşturulmuş düzene sistem adı verilir: Kendinde varlık rolü oynayan bir tayin edilmişliktir sistem. Kökenini kendi içeriğinden ayrılmış olan biçimsel düşünceye nakletmesi gerekmiştir; madde üzerinde tahakküm kurmasının tek yolu budur" (Adorno, 2016, s.31).

Nesnel koşullara karşı geliştirilecek rasyonel akıl biçimlerinde dengeleyici yegane karşı güç, aklın özgürlüğüdür (Adorno, 2012, s.59). Adorno için özgürlüğün akıl ile eşitlendiği ilke yani akıl ve özgürlüğün aynı şey olmasının fark edilmesi, rasyonel aklın doğru çalışmasının ön koşuludur. Praksis, rasyonel özgürlük gerçekleştiğinde eyleme dönüşebilecek şeydir. Özgürlük sadece akıl tarafından yönlendirilebilen bir praksis biçimi ve mutlak anlamda eylemi niteleyen şeydir (Adorno, 2012, s.85). Adorno ahlaki eylem ilkesinin aslında akıldan beslenmesi gerektiğini, bunun da tekilin amaçlarının ötesine geçmiş evrensel meselelere uygun rasyonel akılla gerçekleşebileceğini düşünmektedir.

Adorno için öznellik, şeyleşme ve atomlaşma ile aynı anlama gelmektedir. Adorno şeyleşme kavramını Georgy Lukacs'tan devşirmiştir (Kejanlıoğlu, 2005, s.173). Öznellik kişinin toplumsal ürün halini alması yani şeyleşerek metalaşmasıdır (Adorno, 2018, s.127). Oysaki akıl sistemi ayrıntılarına kadar göstererek düşünceyi serbest bırakmalıdır. Çünkü sistemin himayesinde bulunan ve en önemsiz gibi görünen şeylerin ortaya çıkarılmasında düşünceye büyük görevler düşmektedir (Adorno, 2016, s.41). Ancak özgürleşmiş akıl ve özgürleşmiş düşünce üretim ilişkilerinin asıl niyetini ortaya koymaktadır. Düşünceden bağımsız hale getirilen veya sistemin belirlediği şekilde düşünce pratikleri üreten akıl bilimin meşruluğunun mutlak genel geçerliğini sorgulamadan edilgen bir hal alarak kötü pozitifliğe kapı açmaktadır (Adorno, 2016, s.45). Genel geçer bilgilerin mutlak doğruluğu savı faşist yani otoriter dünya anlayışının temel söylemidir (Kula, 2013, s.337). Bu dünya anlayışı kültür, ahlak, bilim, sanat v.b bütün bileşenleri kendi himayesine aldığı için istediği kavramlara istediği anlamları yükleyebilmektedir. Sistemin himayesindeki bilim bellek yitimine aracılık sağlayabilmektedir (Adorno ve Horkheimer, 2014, s.306). Bilimsel araştırmalar insanların özgür olmadıkları bir toplumda gerçeklik referansı oluşturamamaktadır (Jay, 2014, s.147). Bilim adamı da çalışmış olduğu toplumun bir parçası olduğundan ve özerk olamadığından bilimin bu toplumlarda değer kazanması mümkün değildir. Bilim adamının araştırdığı toplum özgür olmadığından ve rasyonel akıl bu toplumlarda gerçek niteliğine kavuşamadığından bilim adamı ve ürettiği bilim tartışmalıdır. Bilim adamının algısının yaşamış olduğu toplumdan bağımsız olması mümkün değildir.

2-TEORİ-PRAKSİS İLİŞKİSİNDE TEKNOLOJİ

Eleştirel teorinin amaçlarından birisi toplumsal ve kültürel gerçekliği ortaya koymada teknolojinin durumunu ortaya çıkarmaktır (Jay, 2014, s.147). Teknoloji insanların dakikleşmesine, kesinleşmesine ve görgüsüzleşmesine yol açmaktadır (Adorno, 2017(a), s.43). Artık insan hareketleri duraksamamakta, edepten uzaklaşılmakta ve düşünmeye zaman bırakılmamaktadır. Hızın mutlaklaştırılması zorunlu koşul hale geldiğinden insanların geleneksel anlamdaki değerlerle bağı ortadan kalkmıştır. Teknolojinin mutlak anlamda iyilik getireceğini söyleyenler karşıt görüştekileri bozguncu olarak etiketlemiştir (Adorno, 2017(a), s.120). Teknoloji insanların şehir yaşantısında telaşlı, sinirli ve huzursuz biçimde yaşamalarına yol açmıştır. Bu yaşantı salgın hastalıklar gibi diğer insanlara da bulaşmaktadır. Sürekli koşuşturmaca içerisinde insanların düşünmeye ayıracakları zaman dilimleri kalmamaktadır. Bu koşuşturmada zihnin meşgul olması gereken şey sistemin belirlediği kodlara uyum durumudur. Sistemin belirlediği kodlara uyan düşünceler ve bunların uygulamaları insanların sinir sisteminde

kolektif bir uyumu ortaya çıkarmaktadır (Adorno, 2017(a), s.146). Sanki insanları özgür bırakan uğraşı saatleri gerçekte kitlenin kolektif uyuma dâhil olmasını amaçlamaktadır. Teknoloji hegemonyanın idaresinde teori ve praksisin aracı konumuyla sistemin devam edebilmesi için durmaksızın çalışmaktadır.

Teknolojinin kutsal bir yönü bulunmamaktadır (Adorno ve Horkheimer, 2013, s.36). Yanlış bir toplumda teknoloji sadece yanlışlıkları yeniden üretmektedir. Ancak doğru teori ve pratik ilişkisinde teknolojinin insanlığa fayda getirmesi söz konusu olabilir. Teknolojinin farklı bir formatı olan reklamlarda sunulan şeylere insanların mutlak itaati söz konusudur ve insanlar reklamların buyruklarının dışına çıkmamaktadır. Zevk alınan reklamların yanlış bir bilinç oluşturması toplumun önemsediği bir durum değildir. Zaten diğer bir teknolojik çıktı olan televizyon programları da saçmalamaktan başka bir şey dağıtmamaktadır (Adorno ve Horkheimer, 2013, s.41). Bu saçmalığa en fazla talebi işçi sınıfının göstermesi teorinin işini giderek zorlaştırmaktadır.

Kapitalizm, tekelci üretimi düzenlemek, alternatif ideolojileri geçersiz kılmak ve emperyalist yayılımını mütemadiyen sürdürebilmek için çalışmaktadır (Jay, 2014, s.254). Sistemin hegemonyasını engelleyebilecek herhangi ekonomik, politik, hukuki, kültürel ve teknolojik denetim mekanizması kalmamıştır. Yöneten sınıfın egemenliğini sürdürmesi için teknolojiyi başarılı bir biçimde kullanması ve araçsal aklın olumlu aklı reddetmesi insanlığa felaketler getirmektedir (Jay, 2014, s.255). Adorno, aklın araçsal nitelik kazanmasını yani araçsal aklın baskınlığını ve kültür endüstrisinin eleştirisini özellikle değerlendirmeye gerek duymuştur. Ona göre Batı emperyalizminin ortaya çıkması aklın nesnel boyuttan koparak araçsal hale gelmesiyle ilişkilidir (Kızılçelik, 2000, s. 79-80).

Teknolojik rasyonalite yani ileri teknolojinin kapitalizme hizmeti, akıl temelli değerler sisteminin bozulması anlamını taşımaktadır. Teknolojik rasyonelleşme egemenliğini sürdürürken ve ekonomik gerçekliklerden bağımsız kültürel bir buyruk şekliyle devamlılığını sağlarken oluşturduğu kitle kültürüyle egemenliğini pekiştirmektedir. Sistem toplumsal yapı içerisinde teknoloji ile mücadele eden ve teknolojiyi eleştiren teori ve praksislerin olduğuna insanları inandırmaktadır. Ancak kitle toplumunda teknolojiyle mücadele eden grupların gerçeklikleri sistem tarafından tahakküm altına alınmıştır (Jay, 2014, s.428).

2-1 Teori-Praksis İlişkisinde Kitle İletişim Araçlarının Durumu

İletişim kurmayı sağlayan bütün bireysel ve kitlesel ilişkiler, hakikati geçersiz kılarak bilginin/bilimin mutlak geçerliliğinin hakikatten daha yüksek olduğunu evrensele duyurma çabası içerisindedir (Adorno, 2016,

s.48). Düşüncelerin yanlış yerlerde ve yanlış uzlaşı anlayışlarında dile getirilmesi iletişimin değerini bozmaktadır (Adorno, 2017(a), s.28). Çünkü iletişim, doğru teoriden beslenmemektedir. Sistem nasıl düşünmemiz gerektiğine karıştığı gibi bu düşüncelerin iletişim biçimine de müdahale etmektedir. Doğru akıldan beslenmeyen teori ve praksis uygulamaları filmlerle, radyolarla, gazetelerle ve televizyon dizileriyle toplumun en ücra köşelerine kadar ulaştırılmaktadır. İnsanlar kendilerine ulaşan medya iletilerini aldıktan sonra kolektif bir biçimde -hatta büyülenmiş şekilde- uygulamaya geçmektedir(Adono, 1991, s.95). Artık insanların düşündükleri şeyleri konuşarak iletişim kurmaları, kolektif bir bilince sahip olmaları imkânsızdır (Adorno, 2017(a), s.69). Çünkü örgütlenmiş dizge artık sadece merkezi değil taşrayı da istediği iletişim formatına sokabilmektedir.

İnsanların ahlaki pozlara bürünüp yaptıkları eylemleri iyilik adına ortaya koymalarına şüpheli bakmak gereklidir. Bu eylemler aslında kötülüğü yeniden üretmekten ve desteklemekten başka bir şey değildir. Bu durum sadece kişiler arası iletişimde geçerli değildir. Kitle iletişim araçlarıyla yazılan, gösterilen ve yankılanan bütün her şey aslında iyilik görünümlü kötülüğün mütemadiyen yayılmasıdır (Adorno, 2012, s.167). Aşırılaştırılmış seviyede hegemon olmaya başlayan bir ideolojik sistemde doğru bir ahlak ve iyiliğin esamesi okunamamaktadır. Sistemin kendisini belli etmediği hegemon sistem sistemin doğrudan açık bir şiddet sergilediği kefaret kabilinden şiddetten çok daha tehlikelidir.

Bireyin aptallığıyla toplumun aptallığı dört başı mamur gelecek şekilde ilerlemektedir. Yanlış olana benzemek için kıyasıya bir mücadele söz konusudur. İnsanlar toplum içerisinde anlamdan, düşünceden ve amaçtan yoksun bir biçimde saçma sapan konuşmaktadır. Bu saçma sapan konuşmalar ise insanlara iletişim diye yutturulmaktadır (Adorno, 2017(a),s.170). Kültür endüstrisinin dağıtıcısı reklamlar, film ve televizyon yanlış teorileri kitlelere sunmaktadır.

Aydınlanmayı kitlelerin ayartılması/aldatılması olarak gören Adorno, sinema ve radyonun sistem ideolojisini yaydığını ve insani niteliklere sahip ideolojileri gerilettiğini iddia etmektedir. Ona göre araçsal aklın egemenliğindeki bilim bireyleri istenilen şekilde kanalize etmekte; insanlar arasındaki dayanışma yok edilerek bireysel özgürlükler bilimsel temele alınmakta; var olan bilimler sistemin olumsuzluklarını eleştirmek yerine meşrulaştırmaktadır (Kızılçelik, 2000, s.42-43). Bilim içeriğinden bağımsız hale gelerek nesneleşmiştir. İletişim araçlarının görevi bu içeriksizliği saklayarak nesneleştirilen bilimin dolaşımını sağlamaktır. Düşünce, düşünmenin ne şekilde olması gerektiğini unuttuğu için muhakemelerde yorumlama yapmadan teslim bayrağını çekerek bilimsel temayüllerin buyruklarına itaat etmektedir (Adorno, 2016, s.153). Aydınlanmanın aklı kullanarak gerçekleştirmek istediği/belki de gerçekleştirdiği sistem dünyadaki

bütün olgularla en iyi teması sağlayarak onlarla baş edebilen ve böylece öznenin dünyaya egemen olmasını sağlayan bilgi bütünüdür (Adorno ve Horkheimer, 2014, s.117). Egemenliğin sürdürülmesi için temasın sağlanması yeterli değildir. Bu temasın sürekli olması gerekmektedir. Temasın sürekliliğinde kitle iletişim araçlarının sürekliliği temel koşul olarak görülmektedir. Diğer şeylerin sistemle mutlak uyumunun olması gereklidir. Olguların sistemin yaptığı şeyleri düşünmeden onaylaması dizgenin sürekliliği için muazzam derecede önemlidir. Toplumun dizge ile uyumunda ve düşüncenin gereksiz kılınmasında kitle iletişim araçları sistem tarafından belirlenen kodları insanlara aktarmak için mütemadiyen çalışmak zorundadır.

Toplama kamplarındaki işkenceler Afrika ve Asya'da sürekli yapılmakta; medeni insanlık ise utanmadan ve sıkılmadan medeniyetsiz yaftası yapıştırdığı insanlara karşı insanlık dışı davranışlarını sürdürmektedir(Adorno; 2016, s.258). Sürekli çeşitli haberlerle bastırılmaya ve unutturulmaya çalışan bu durum aslında dizgenin ikiyüzlülüğünü göstermektedir. Bir yerde yapılan işkenceler haberleştirilerek yayıldığında işkencelere tepkilerin verilmesi değer taşımamaktadır. Adorno'ya bu haberlerin rasyonelleştirilmeleri mümkün değildir. Soyut anlamlara dönüşen bu haberler geçerlilik değerinden uzakta özdeşsizlikle temellendirilen görünümlerdir. Adorno'ya göre haberlerin soyut anlamlar kazanmasında teorinin soyutluluğunu; haberlere tepki verilmemesinde ise praksisin anlamsızlığını görmek gereklidir.

Sanat adına ortaya konulan bütün eserler-buna sinema da dâhil- birer meta olarak mevcut sistem pratiğinin yeniden üretimini icra etmektedir. Sistem eleştirisini yaptığını iddia eden bütün sanat biçimleri teorilerini tam oturtamadıklarından kaçmak istedikleri pratiğe yani toplumsal gerçekliğe hayat vermekle görevlendirilmişlerdir. Nesnel dünyanın formları özne tarafından anlaşılıp temellük edilmedikçe imgenin yönetilen gerçekliği algılaması mümkün olmayacaktır. Bu anlamda Adorno sanatın gerçek dünyaya dair negatif bir bilgi sunması gerektiğini iddia etmektedir (Bloch ve diğerleri 2018, s.216). Teorinin soyutlaştırılması düşüncenin tam olarak anlaşılamamasına yol açmaktadır.

Doğru teoriden beslenmeyen sanat praksisleri mevcudiyeti yeniden üretmekten başka bir işe yaramamaktadır. Sanat, kitle iletişim araçları, bilim ve toplum dört başı mamur gelmeyi hedefleyen kapitalist sistem için mütemadiyen mücadele etmektedir. Özellikle sanatın dünya düzeninin böyle olmasında masum gözükmeye çalışmasına inanmamak gereklidir (Slater, 1998, s.253). Adorno'ya göre sanat praksisten daha fazla bir şey olmalıydı lakin sanat praksise bile sırt çevirerek hakiki işlevinden uzaklaşmıştır.

Birey kitle iletişim araçlarından gördüğü şeyi anlamlama sürecinden bağımsız şekilde aşırı hızlı bir şekilde kabullenmelidir. Bu durum hegemonik bir buyruktur. Sistemin belirlediği anlamın haricindeki diğer anlam kodları gereksiz birer yüktür. Anlama yönelen kişi günlük hız temposunun çok gerisinde kalmaktadır. Dizilerde ve filmlerde nerede neye anlam vermemiz gerektiği önceden belirlenmiştir. Fon müzikleri ve kahkaha efektleri bizim yerimize düşünüldüğünün belirgin bir ispatıdır. Sistemin belirlemiş olduğu anlamın uyumsal amaca yönelten durumları haricindeki amaçlar da birer yüktür. Yaşanılan dönemin özelliği amacın gereksiz kalmasıdır. Gerileyici ilerleme karşısında gerekli düşünce, amaç ve akıl aptallığın göstergesidir (Adorno, 2017(a), s.148). Düşünür, sinema filmlerini üreten öznel aklın teorik yanlışlığına eleştirel bakarak evrensel aklın insanlığı kötü bir dünyaya hazırladığını iddia etmektedir(Hansen, 2012, s.208). Öznel akıl nesnel akla kurmuş olduğu tahakkümde evrensel zaferini oluşturabilmek için bütün düşünce formlarını himayesine almıştır ve sistem artık aksamadan ilerlemektedir. Öznel akıl biz derken aslında ben olanın züppeliğini izah etmeye çalışmaktadır (Adorno, 2017(a), s.198-199).

Kültür endüstrisinin himayesindeki kitle iletişim aracı izleyicisi kendisinden beklenilenleri yapmalı ve istenilen şekilde düşünmelidir. Teoriyi besleyecek düşünce ve anlam, gereksiz hale gelmiş ve dünyayı dönüştürecek bağlamından kopmuştur. Bundan sonra dizgenin belirlediği teorilere uygun praksislerin gerçekleşmesini kabullenmek gereklidir.

*"İzleyici kendisine ait herhangi bir düşünceye gerek duymamalıdır; ürün her tepkiyi önceden belirler; bunu da konunun oluşturduğu bağlam-bağlam düşünceye gerek duymadan parçalanır-aracılığıyla değil, birtakım sinyaller aracılığıyla gerçekleştirir. Zihinsel kapasite öngören mantıksal ba*ğlantılardan titizlikle kaçınır*. Olayların gelişmesi, mümkün olduğu kadar, dolaysızca önceden var olan durumu izleyerek gerçekleşmelidir…Sadece anlamsızlığın kabul edildiği bir ortamda, her ne kadar çatma olsa da anlamlı bir bağlam oluşturan şemalara bile tehlikeli gözüyle bakılır."* (Adorno ve Horkheimer, 2014, s.184)

Öznel akıl ve nesnel aklın özdeş hale gelebilmesi durumu Adorno tarafından *mesajın pratik ruhu* ifadesiyle açıklanmaktadır (Adorno, 2017(a), s.211). Bu ruh, sorunun kökeninde neyin yattığını belirleyecek derin düşünceler ve iletişimle ortaya çıkabilecektir. Ancak mevcut haliyle bu ruhun devreye girebilmesi olanaksızdır. İnsani etkileşimin ve kitlesel iletişimin seyri içerisinde genel çıkar ile tikel çıkarın ne denli uyumlu olduğu görülmelidir (Adorno, 2012, s.27).

Mevcut haliyle öznenin nesneyi bilme durumu imkânsızdır. Referanslarından kopan rasyonellik irrasyonelleşmiştir. İrrasyonel akıl oluşturmuş olduğu toplumsal anlayışta bilimsel ve teknolojik durumları kendi isteğine göre düzenleyecek pratikleri belirlemiştir (Adorno, 2016, s.77). İrrasyo-

nel aklın egemenliğindeki özne ve nesnenin özdeşlik teorisi fiyaskodur. Gerçek anlamdaki özdeşlik teorisinde özne ve nesnenin yöndeş faydasının olması beklenmektedir. Özdeşleşme ilkesinin toplumsal örneği mübadeledir. Mübadele, özdeş olmayan tekil varlıkları ve ürünleri kıyaslayarak özdeş hale getirmek demektir. Her insan emeğinin kendine düşen payından mahrum kalmadığında rasyonel özdeşlik sağlanmış ve toplum özdeşleştirici düşünceyi aşmış olacaktır.(Adorno, 2016, s.141). Rasyonel özdeşlik ilkesinin mübadele bağlamındaki yayılması ancak iletişim yoluyla gerçekleşebilir. Adorno'ya göre mübadelede iletişimin güçlü hale gelmesi rasyonel özdeşliğin evrenselliğiyle sağlanabilecektir. Rasyonel özdeşliğin evrenselliği için tekil tarafların bireyselleşmesi yani *principium individuationis* gereklidir (Adorno, 2016, s.310). Toplumsallaştırılmış bir toplumda tekil birey dizgenin belirlediği bir özgürlük ortamında ahlaklı olma ehliyetine sahip olamaz ve bu birey doğru praksise katkı sunabilecek iletişim yeteneği geliştiremez.

Adorno işlevsel değeri, mübadele değerinin soyutluğu olarak açıklamakta ve bu değere psikolojik bir anlam yüklemektedir (Adorno, 2018, s.152-153). İşlevsel değerin teknoloji ile ilişkisi aslında toplumsal durumun açığa çıkmış halidir. Yani radyo ve filmler seyirciye sundukları iletilerle bireyler de özgür ve farklı oldukları hissi uyandırmaktadır. Bu araçların mesajlarını tüketen bireyler ötekilerden üstün ve özel olduklarına inanmaktadır. Gerçekte ise iletilerin arka planında işlevsel değer üreten toplumsal bir ideoloji mevcuttur. Toplumsal ideoloji kendisini gizleyebilmek için teknoloji yardımıyla işlevsel değer üretmekte ve kişiler de bu değeri tüketerek asıl amacın gizlenmesine yardımcı olmaktadır.

Radyo sunumları dolaylı sunumlar kategorisine girmektedir ve bu sunumların insanlar üzerindeki etkisi doğrudan sunuma nazaran daha azdır (Adorno, 2018, s.114). Bilincin farkındalığı üzerine herhangi bir etkisi bulunmayan dolaylı sunumlar geçici coşku ve heyecan yaratarak gerçek problemlerin üzerini örtmektedir.

"Prodüktörlerin sermaye gücü, radyo ve televizyon ve özellikle sesli film aracılığıyla yayınlanması, tercih özgürlüğünü kısıtlayan, dahası gerçek rekabete hiç meydan vermeyen bir merkezileşme eğilimine yol açar; karşı durulamayan propaganda aygıtı, iyi bulduğu ve genelde en kötü popüler şarkıları, belleği bu şarkılardan usanıp korumasız halde ona teslim olana dek kitlelerin beynine kakar; bu usanmış bellek de karşılığında üretime etki eder" (Adorno, 2018, s.115).

Adorno, yeni üretim tekniklerinin bir parçası olan kitle iletişim araçlarının diyalektik yetersizlikleri yüzünden toplumsal değişim bağlamın-

da mücadelenin bir parçası olamayacağını düşünmektedir (Slater, 1998, s.262). Çarpıtılmış bilinci üretmeye yarayan bu araçlar yabancılaşmayı teşvik etmekte ve gerçek sorunların dikkate alınmamasına yol açmaktadır. Gerçek nitelikteki teori egemen bilinci aşabilirse kitle iletişim araçları doğru praksise açılan kapıları zorlayabilecektir.

SONUÇ

Eleştirel kuramın kazanımlarının anlaşılabilmesi için Theodor Adorno'nun yapıtlarının merkeze alınması gerektiği düşünülmektedir (Kula, 2013, s.245). Adorno, bireyleri modern toplumun tehlikelerinden korumak amacıyla öznellik ve içe dönüklük nosyonlarına aşırı ilgi göstererek praksisin değerini azalttığı; gerçekliğin maddi boyutuna yeterince değer vermediği; akla yeterince merkeze almadığı gerekçeleriyle eleştirilmiştir (Jay, 2014, s.107). Gerçekte ise, O'na göre akıl bütün gelişmiş teorilerin temelinde yer almalıdır. Düşünür'ün aklı eleştirmesi aklı reddetmesi anlamına gelmemekte; aklın mutlak ve doğru biçimde kullanılmasının gerekliliği izah edilmektedir.

Ahlak teorisinin belirlediği rasyonel praksisler haricinde ortaya çıkan direniş biçimleri yaygın kötülüğün bir parçası olmaya son derece elverişlidir (Adorno, 2012, s.17). Ahlaki bir pratiğin özgül normlarını oluşturabilmesi doğru direniş fikri, düşünceyi aşabilen şey olmak zorundadır. Çünkü dizge kendisiyle öylesine uyumlu bir toplum yaratmıştır ki bu toplumda yaşayan bireylerin düşünce biçimleri çökmüştür. Belirlenmiş olan süreç bireyleri muazzam bir şekilde bütüne tabii kılmakta ve bireysel kaderimiz belirlenmiş olan toplumun nesnel koşullarına göre yaşanmaktadır.

Adorno'nun sistem analizinin temelinde insanlığın bütününü ilgilendiren bir refah anlayışından niye vazgeçildiği ve modern barbarlığın niye kabul edildiği sorusu yatmaktadır. Bu anlamda Düşünür bilim, teknoloji, kültür, medya ve araçsal aklın eleştirisini yaparak Aydınlanmanın olumsuzluklarını ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre öznel aklın nesnel aklı ele geçirmesi uzun bir süreç sonunda gerçekleşmiştir.[1] Bu durumda nesnel aklın hiçbir önemi kalmamış ve öznel akıl her şeyi belirleyen bir erke ulaşmıştır. Öznel aklın egemenliği kişisel çıkarları üstün kılmakta yani özgürlük, hoşgörü, insanlık, maneviyat gibi nesnel ilkeler haklılığını kaybetmektedir (Kızılçelik, 2000, s.87).

1 Adorno'nun araçsal akıl söylemi Max Horkheimer'in Akıl Tutulması kitabındaki görüşe dayanmaktadır. (Bakınız: Horkheimer, M.(2016). *Akıl Tutulması,* (Çev.: Orhan Koçak). İstanbul: Metis Yayıncılık.) Horkheimer aydınlanma bağlamındaki akıl eleştirisinde iki türlü akıldan bahsetmektedir. Bunlar öznel akıl ve nesnel akıldır. Öznel akıl-diğer ismiyle araçsal akıl- araç ve amaçlarla ilişki olan akıldır ve bu akıl amaçlara ulaşmada belirlenen araçların uygun olup olmadığını ele almaktadır. Amaçlara hedeflenen öznel akıl varlığın erkinin sürmesinde ortaya konulan faaliyetlerin mutlak geçerliliğini kabul etmektedir. Nesnel akıl ise aklı sadece bireysel anlamda kıymetli görmeyip kolektif bir bilinçlenmeyi hedefleyen akıldır. Bireysel aklın geçerliliği bütünsel akıl ile arasındaki uyuma bağlıdır. Evrensel rasyonalite nesnel aklın değerli gördüğü akıl biçimidir.

Adorno, aklın araçsal akla indirgenmesine ve nesnel aklın yok edilmesine odaklanmış bu anlamda kitle iletişim araçlarına olumsuz bir tavır takınmıştır. Ona göre Aydınlanma ile akıl bağımsızlığını kaybetmiş, çürümeye başlamış ve araçsal bir biçime bürünmüştür (Kızılçelik, 2000:91). Faşist tekelci kapitalizm, kişileri sayısal verilere dönüştürerek mitleştirmiş, dile ait olumsuzlamaları ortadan kaldırmıştır. Kapitalist anlayış doğrudan Aydınlanmanın bir sonucu ve çıktısıdır. Artık düşünebilen, muhakeme edebilen ve tartışabilen bireyler yok olmakta aklın özerkliği ve özgürlüğü ortadan kalkmaktadır. Totaliter ve baskı yaratan sistem yeniden barbarlığa sürükleyen bir mitolojik anlayışı hegemon kılarak nesnel aklın sonunu getirmektedir.

Adorno'nun düşünce dünyasının yaklaşık 40 yıllık serüveninde tutarlılıkların olduğu ve düşünsel sapmaların olmadığı düşünülmektedir (Kejanlıoğlu, 2015, s.157). Ama buna rağmen Düşünür'ün yazdıklarının birçoğunun anlaşılmadığı iddia edilmektedir. Adorno'nun anlaşılmamasına sebep düşünürün üslubunun bilinmemesi gösterilmektedir. Düşünür, iletişimi başı başına bir sorun olarak gördüğü için kavramsal çerçevesini sistemsel belirlenimlerden uzak tutmaya çalışmıştır (Kejanlıoğlu, 2015, s.203). Ona göre doğru teoriden beslenmeyen ve doğru praksise dönüşmeyen kavramlar sıradan halleriyle kullanıldıklarında gerçekliği yok etmektedir. Bundan dolayı mevcut iletişim tarzlarını aşıp geçmek gereklidir. Düşünceyi tek yönde ilerleten kavramlar sonunda tıkanıp kalmaktadır. Olması gereken düşünce uğraklarının halılardaki örgüler gibi iç içe geçmesidir. Düşünceyi ifade eden kavramlar uğraklarda iç içe geçmeli; örümcek ağlarına benzeyerek iletişimi oluşturmalıdır.

Adorno özge dilde yabancı sözcüklerin kullanılmasında herhangi bir sorun görmemekte aksine bu sözcüklerin iletişimsel etkiyi artırdığına inanmaktadır. Ona göre yabancı sözcükler, dilin konuşanları yeniden hapsetmesini açığa çıkarmakta, yerel sözcüklerin maskesini indirmekte, nasyonalizmi protesto etmekte, anlatıma yoğunluk ve kesinlik kazandırmaktadır (Kula, 2013, s.327-332). Adorno'ya göre yazma biçimleri- hangi tür olduğu fark etmez- kendilerini eleştirel, sosyalist, ahlaki v.b hangi kategoriye yerleştirirlerse yerleştirsinler yabancı kelimelere gösterdikleri düşmanca tavır yüzünden var olanla uzlaşı içerisindedir. Dolayısıyla bu yazımların eleştirel bir iletişim değerlerinin olması mümkün değildir.

Adorno insanlığı felakete sürükleyen olayların yenilenmesinin ne şekilde engellenebileceği; doğru teori ve praksislerin neler olabileceği; aklın bu anlamda nasıl kullanılması gerektiği üzerine kafa yormuştur. Aklı egemenliğine alan bir düzen ortaya koyduğu bütün her şeyi sanki akla uygunmuş gibi göstererek toplum ve tarih üzerinde denetim kurabilmekte gerçekte ise bireysel aklın eleştirel yeteneği devre dışı bırakılmaktadır. Toplumsal akılla gelişen bireysel aklın devre dışı bırakılması eleştirel ve

devrimci bir bilinci ortadan kaldırmaktadır. Bunun gerçekleşmesi içinde üst yapı bileşenleri –yani kültür endüstrisini besleyen kaynaklar- mütemadiyen çalışmak zorundadır. Adorno'ya göre aileden başlayarak bütün kitle iletişim araçlarını himayesine alan araçsal akıl, bireyleri faşist anlayışlara mahkûm eden partilere kanalize etmekte ve bunları destekleyecek propagandaları desteklemektedir (Akt:Kula, 2013, s.336). Adorno'ya göre burjuva bireyini tasfiye ederken eş zamanlı anneye yönelik sevgiyi ortadan kaldırmaktadır (Slater, 1998, s.209). Toplumsallaşmanın doğal bir sonucu olarak ailenin rolü, dış gruplar ve kitle iletişim araçları tarafından devralınmıştır.

Adorno'ya göre teori praksis ilişkisinde nasıl bir eylem tarzının ortaya konulması gerektiği doğru teori oluşturulmadan önerilmemelidir. Doğru teoriyi ifade edecek yazıların okuyucunun gözündeki ve zihnindeki bağı çözmesi gerekmektedir (Adorno ve Horkheimer, 2013, s.37). Son kertede mutlak anlamda bir şeylerin iyi olabileceğine inanmak gereklidir. Adorno dianoetik erdemin insanlığı kurtarabileceğini düşünmüştür. Bir şeylerin niye olduklarını anlama ve keşfetme düşüncesi bizleri bilgelik erdemine yani teorik bilginin zorunluluğuna yönlendirmektedir. Adorno:

"Kendimizi öyle ifade etmeliyiz ki dünyayı nasıl değiştirmek gerektiği açıkça anlaşılabilmeli. Okurun değiştirme fikrine yönelmesi zorunlu değil ama dünyanın değiştirilebileceğinin tahayyül edilebileceğinin açıkça görebilmesi lazım" (Adorno ve Horkheimer, 2013, s.60).

Teori ve pratik arasındaki yanlış ilişkide sistem şeyleri ideolojiye dönüştürerek işlemekte ve kültürün saçmalığında bunu toplumsala uyarlamaktadır (Adorno ve Horkheimer, 2013, s.59). Yapılması gereken şey kültürün en ileri biçimlerini bile aşıp geçebilecek teorilerin geliştirilmesidir. Kültürün salt eleştirisi kültürü güçlendirmekten başka bir şey yapmamaktadır

Adorno yanlış bir hayatın asla doğru yaşanmayacağı önermesi ışığında söylemlerini teşmil etmektedir. Yanlış bir hayatın doğru yaşanmayacağı söyleminde doğru praksislerin gerçekleşmesinin güncel teorilerle oluşamayacağı hakikati vardır. Bu anlamda felsefe, insanları bilinçli hale getirmek için uğraşmalı, kitle iletişim araçlarına eleştirel bakılmalı ve sistemsel çelişkileri ortaya konulmalıdır. Adorno'ya göre karşı saflarda yer alan şeylere karşı bilinçli olmak gereklidir.

"Görünüşte zararsız bir şey yapıp kendi kendimizi mahkûm ettiğimiz sinemaya gitme eylemine bile aslında şu farkındalığın eşlik etmesi gerekmektedir: Bu tür eylemler aslında kazandığımız iç *görülere ihanettir ve hayatta kalabilmemizi ve uyum göstermemizi sağlamak için olmamız ve kendi kendimizi oldurmamız gereken şeye dönüştürecek süreçlere dâhil edecektir bizi-tamam, belki çok küçük bir derecede ama bunların kesinlikle birikimsel bir etkisi vardır"* (Adorno, 2012, s.164).

KAYNAKÇA

Adorno, T. W.(1991). *Culture Industry.* London: Routledge Classics

Adorno, T. W.(2012). *Ahlak Felsefesinin Sorunları*.(Çev.:Tuncay Birkan). İstanbul: Metis Yayınları.

Adorno T. W., Horkheimer M. (2013). *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma(1956).* (Çev.: Orhan Kılıç). İstanbul: Metis Yayınları.

Adorno T. W., Horkheimer M.(2014). *Aydınlanmanın Diyalektiği.* (Çev. Nihat Ülner, Elif Öztarhan Karadoğan). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Adorno, T..W.(2016). *Negatif Diyalektik.* (Çev.:Şeyda Öztürk). İstanbul: Metis Yayıncılık.

Adorno, T. W.(2017(a)). *Minima Moralia.(*Çev.:Orhan Koçak ve Ahmet Doğukan). İstanbul: Metis Yayınları.

Adorno, T. W.(2017(b)). *Otoritaryen Kişilik Üzerine.* (Çev.: Doğan Şahiner) İstanbul: Sel Yayıncılık.

Adorno, T. W.(2017(c)). *Metafizik Kavram ve Sorunlar.* (Çev.:İsmail Serin).İstanbul: İthaki Yayınları.

Adorno, T. W.(2018). *Müzik Yazıları.* (Çev.:Şeyda Öztürk).İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Benzer, M.(2011). *The Sociology of Theodor Adorno.* New York: Cambridge University Press.

Bloch E.; Lukâcs G.; Brecht B.; Benjamin W.; Adorno T.(2018). *Estetik ve Politika.* (Çev., Elçin Gen, Taciser Belge, Bülent Aksoy). İstanbul: İletişim Yayınları.

Bottomore T..(2016). *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi.* (Çev.:Ümit Hüsrev Yolsal), İstanbul: Say Yayınları.

Hansen, M. B.(2012). *Cinema and Experience Siegfried Kracauer, Walter Benjamin, and Theodor W. Adorno*. London: University of California Press.

Horkheimer, M.(2016). *Akıl Tutulması,* (Çev.: Orhan Koçak). İstanbul: Metis Yayıncılık.

Huhn, T.(2006). *The Cambridge Companion to Adorno.* New York: Cambridge University Press.

Jay, M.(2014). *Diyalektik İmgelem, Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları[1923-1950].* (Çev.:Sevgi Doğan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Kejanlıoğlu, B.(2005). *Frankfurt Okulu'nun Eleştirel Bir Uğrağı İletişim ve Medya.* Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Kızılçelik, S.(2000). *Frankfurt Okulu(Eleştirel Teori).* Ankara: Anı Yayıncılık.

Kula, O. B. (2013). *Marx, Benjamin, Adorno Sanat ve Edebiyat.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Morris, M.(2001). *Rethinking the Communicative Turn Adorno, Habermas, and The Problem of Communicative Freedom.* New York: State University of New York Press.

Rose, G.(1978).*The Melancholy Science: An Introduction to the Thought of Theodor W. Adorno,* New York: The Free Press.

Slater, P.(1998). *Frankfurt Okulu Kökeni ve Önemi Marksist Bir Yaklaşım*. (Çev.: Ahmet Özden). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Wall, B.(2013). *Theodor Adorno and Film Theory The Fingerprint of Spirit.* USA: Palgrave Macmillan.

Witkin, R. W. (2003). *Adorno on Popular Culture.* London: Routledge Pub.

Bölüm 34

TÜRK SİYASAL HAYATI'NDA DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ

Vahap ULUÇ[1]

1 Dr. Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi İİBF, ulucvahap@yahoo.com

GİRİŞ

Demokrat Parti (DP), Türkiye siyasetinde bir çok boyutuyla önemli bir siyasi oluşumdur. Her şeyden önce Cumhuriyet tarihinin halk desteği ile demokratik yollarla iktidara gelmiş ilk siyasal partisidir. Bu destek partinin bir askeri darbe ile iktidardan düşürüldüğü tarihe kadar devam etmiştir. İkincisi, ekonomide ciddi bir büyüme gerçekleştirmiş, bunun sonucu olarak köyler şehirlere açılmış, milyonlarca insan kente göç etmiştir. Bu göç hareketi, 1960'lı yıllardaki sosyal dönüşümün ve siyasi hareketliliğin de nedeni olmuştur. Sonuncusu, dış politikada köklü dönüşüme neden olacak adımlar atmıştır.

Bir ülkenin siyasal yaşamında bu denli önemli gelişmelerin konusu olmuş bir siyasal partinin iktidar serüveni bilimsel açıdan araştırılmaya değer bir konu olmaktadır. DP'nin iktidar olduğu dönemdeki gelişmeler bugün hala bilim insanları, siyasi ve entelektüel çevreler tarafından tartışılmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye siyaseti açısından bir dönüm noktası oluşturan DP'nin iktidarda kaldığı 1950-1960 yılları arası dönemi ekonomik, siyasal, hukuki ve dış politika boyutları ile ele almaktır. Çalışmada, önce DP iktidarı öncesi gelişmeler ele alınmış, sonra DP'nin katıldığı seçim dönemleri incelenmiş, ardından da ekonomi, siyaset ve dış politikada yaşanmış gelişmeler değerlendirilmiştir.

DEMOKRAT PARTİ İKTİDARI ÖNCESİ GELİŞMELER

1946-1950 yılları arasında tek parti iktidarına karşı bütün toplumsal kesimlerden gelen çok ciddi bir muhalefet oluşmuştu. Tek parti iktidarı 1923'ten başlamak üzere toplumun inanç ve geleneksel yaşamı üzerinde ciddi bir baskı oluşturmuştu. Kırsalda yaşayan köylüler üzerine salınan yol vergisi benzeri uygulamalar, jandarma ve tahsildarların baskısı köylüyü hayatından bezdirmişti. Geleneksel dini yaşantıya yapılan müdahale devlet ile halk arasındaki en önemli bağı koparmaktaydı.

İşçiler için fazla mesai angaryası; Milli Korunma Kanunu mükellefiyetleri; toplu sözleşme, sendika kurma ve grev hakkının olmaması; ücretlerin düşüklüğü ve iş güvenliğinin olmaması işçilerin hükümetten umutlarını kesmesine neden olmuştu. Savaş nedeniyle üretim düşmüş, malların fiyatı hızla yükselmiş, bazı mallar ise belgeye bağlanmıştı. Özellikle temel tüketim mallarının artan fiyatı ve enflasyon, işçilerin yanında memurlar gibi sabit gelirli kişilerin ücretlerini de eritmiş, alım güçlerini de olabildiğince düşürmüştü (Çavdar, 2004: 16). Tüccar ve sanayici de gelişmelerden memnun değildi. Özellikle Milli Korunma Kanunu'nun getirdiği bazı mükellefiyetler, devlet işletmelerinden kaynaklı ortaya çıkan haksız rekabet ve Varlık Vergisi gibi sermaye gruplarını hedef alan vergiler sermaye gruplarının o zamana kadar devam eden desteğini geri

çekmesine neden olmaktaydı (Takım, 2012: 164) Büyük toprak sahipleri de Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, toprak ürünlerini suni yoldan düşük fiyatlandırma siyaseti ve Toprak Mahsulleri Vergisi nedeniyle tek partinin uygulamalarından rahatsızdı (Zürcher, 2005: 301).

Mayıs 1945'te yapılan bütçe görüşmelerinde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nin içindeki muhalif sesler sert bir muhalefet ile seslerini duyurmaya başladılar. Adnan Menderes, Feridun Fikri Düşünsel ve Emin Sazak gibi konuşmacılar hükümeti devlet borçları, hayat pahalılığı, karaborsa ve vurgunculuk, sabit gelirlilerin içinde bulundukları durum ve adaletsizlikler konusunda eleştirmekteydiler. Muhalifler yeni bir yönetim anlayışının idarede hâkim olması gerektiğine vurgu yapmaktaydılar. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu da CHP'deki çatlağı daha da büyüttü. Özellikle de CHP içindeki büyük toprak sahipleri ki Menderes bunların başını çekiyordu, bu tasarıya çok sert tepki gösterdiler (Eroğul, 201: 11-12).

Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan, Emin Sazak ve Fuad Köprülü bütçeye "red" oyu verdiler. Ardından Bayar, Menderes, Köprülü ve Koraltan Meclis'te Toprak Reformu Kanunu tartışılırken "dörtlü takrir" olarak bilinen önergeyi verdiler. Bu önerge, Meclis'in hükümet üzerinde denetim gücünün olması, çok partili hayata geçilmesi ve Anayasa'da (1924) belirtilmiş temel hak ve özgürlüklerin fiilen verilmesini önermekteydi (Heper, 2011: 190). CHP içinde "dörtlü takrir" ile ilgili iki görüş ortaya çıkmıştır. Bir görüş, parti içinde bir muhalefete dönüştürmemek için takriri verenler onu geri çekmeli ve bu mesele örtbas edilmelidir; diğer görüş ise, daha önceleri olduğu gibi bunlara karşı sert bir tutum takınılmalı ve bu sesler susturulmalıdır, demekteydi. Daha liberal bir tutum içinde olan İnönü'yü göre ise CHP içindeki bu muhalif sesler bir partinin bünyesinde siyasi mücadelenin içine girmeliydiler (Emiroğlu, Koçyiğit ve Kesici, 2012: 75).

Çok partili hayata geçildiği 1946 yılı ardı ardına yeni partilerin kurulduğu bir yıl olmuştur. Sadece bu yılda 14 tane siyasi parti kurulmuş olmakla beraber, bütün bu partiler arasında en gözde olanı Demokrat Parti (DP) idi. DP'nin kuruluşu doğrudan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na bağlanamazsa da kuruluş ve yaygınlaşma aşamasında bunun önemli payının olduğu ifade edilmektedir. DP, 7 Ocak 1946 tarihinde eski ittihatçı, milli mücadelede Mustafa Kemal'in en yakın arkadaşlarından biri ve son başbakanı olan Bayar ile Menderes, Koraltan ve Köprülü önderliğinde kuruldu (Yeşil, 2001: 63). Partinin kurucuları, partinin ismini dönemin konjonktürüne uygun seçmişlerdi. ABD'deki (Amerika Birleşik Devletleri) Cumhuriyetçiler-Demokratlar esprisini Türkiye'ye taşıyacak şekilde Demokrat ismini tercih etmişlerdi. Çok kaba bir tanımlama ile ölçülü derecede milliyetçi, ölçülü derecede demokrat, ölçülü derecede muhafazakar ve serbest piyasadan yana olarak tanımlanan (Çavuşoğlu, 2009: 268) DP, ABD'de demokratların cumhuriyetçiler karşısındaki konumunda olduğu gibi Türkiyeli cumhuriyet-

çilerin iki kerte solunda kendisini tanımlar. Ancak bu vurgu daha sonra unutulacak ve parti enerjisinin önemli bir kısmını solcularla mücadelede harcayacaktır (Kaynar, 2016: 15-16; Akşin, 2012: 243).

DEMOKRAT PARTİ İKTİDARI DÖNEMİ

DP'nin iktidar dönemi, Türkiye siyaseti açısından sosyal, ekonomik ve siyasal alanda kalıcı etkiler bırakacak sonuçlar doğurmuştur. Bundan dolayı, DP iktidarının ekonomi ve siyaset-hukuk alanındaki icraat ve uygulamaları günümüzde bilim insanları arasında hala tartışılmaya devam etmektedir.

Demokrat Parti ve Seçimler

DP, kuruluşundan sonra katılabileceği 26 Mayıs 1946'da yapılan ilk mahalli seçimlere mevzuatı demokratik bulmadığı gerekçesi ile boykot ederek katılmadı (Topçu ve Topçu, 2017: 61). Ancak 1946'da yapılacak genel seçimlerde DP kendisini hiç şanslı görmediği halde seçim kampanyası sürecinde CHP'ye karşı mücadele etmeyi tercih etti. Seçim sürecinin tarafsızlığı ve seçim sonuçlarına hilenin karışmaması açısından tarafsızlığı hayati öneme sahip bürokrasinin uzun zamandır CHP teşkilatı ile bütünleşmiş olması DP'nin seçim başarısını neredeyse imkansız hale getiriyordu. Nitekim seçimin bir korku ve baskı ortamı içinde yapıldığına dair kamuoyunda çok güçlü bir kanaat vardı. Seçim sonuçları tam da bu kanaatı haklı çıkaracak türdendi. Temmuz 1946'da yapılan, oyların açık kullanıldığı ancak sayımın gizli yapıldığı bu seçimde CHP, 465 sandalyenin 390'ını alırken; DP 65 sandalye, bağımsızlar ise 7 sandalye kazandı (Ahmad, 1995: 153)

14 Mayıs 1950'de yapılan seçimler Türkiye siyaseti açısından bir dönüm noktasıdır. "Yeter, Söz Milletindir!" sloganıyla uyumlu bir şekilde DP kadroları, tek parti iktidarı döneminde devlete iyice yabancılaşmış geleneksel dindar muhafazakar geniş kesimlere sıcak bakan, Cumhuriyet'in hassasiyetlerini oluşturan laiklik ve devletçilik ilkelerini daha yumuşak yorumlayan, Cumhuriyet inkılaplarını "tutan" ve "tutmayan" biçiminde ayırıma tabi tutan ve bürokratik elitlere karşı milli irade söylemini öne çıkaran bir politika izledi (Demirel, 2016: 267). Bu politikanın bir sonucu olarak büyük toprak sahiplerinin önemli bir kısmı, halkın çok geniş bir kesimini oluşturan küçük toprak sahipleri, ticaret burjuvası ile beraber esnaf kesimi DP'yi desteklemiştir (Çavuşoğlu, 2009: 267-268).

Seçime katılımın %90 olduğu 1950 seçimlerini kazanacağı konusunda CHP kadroları o kadar kendisinden emindi ki, mecliste yeni bir muhalefetin gerekli olduğu düşüncesinden hareketle Demokratlar'a kontenjan ayırmayı dahi tartışıyorlardı. Ancak seçimler CHP için büyük bir hezimet oldu. 27 yıllık iktidarı son bulmuştu. DP oyların % 53,35'ini, CHP ise %

38,38'ini almıştı. Ancak meclisteki sandalye dağılımı alınan oy oranına göre dağılmıyordu. "Kazanan hepsini alır" ilkesine göre CHP'nin düzenlediği seçim sistemi gelip kendisini bulmuştu. İki parti arasındaki oy farkı % 15 iken, DP sandalyenin 408'ini, CHP ise sadece 39'unu kazanabilmişti (Ahmad, 1995: 155-156).

DP, 1954 seçimlerine daha güçlü referanslarla girdi. 1950-1954 yılları arasında toplanma, basın ve seyahat gibi konularda hak ve özgürlüklerin alanını genişletti. Ancak DP'nin toplumdan büyük destek bulmasının asıl nedeni, 1954 seçimlerine kadar olan dönemde, ekonomide daha önce eşi görülmemiş bir başarı göstermiş olmasıdır (Karpat, 2012: 94).

2 Mayıs 1954 tarihinde yapılan genel seçimlerde DP, oyların % 56,6'sını alarak Cumhuriyet tarihinde bir rekora imza attı. CHP ise bir önceki seçime göre daha düşük bir oy oranı ile (% 34,8) yetinmek zorunda kaldı. Çoğunluk seçim sistemi nedeniyle parlamentodaki milletvekili dağılımı daha önceki seçimlerde olduğu gibi dengesiz bir dağılıma sebep olmuştu. DP aldığı % 56,6'lık oy oranı ile (503 milletvekili) milletvekillerinin % 93'ünü, CHP ise aldığı % 34,8'lik oy oranı ile (31 milletvekili) ancak % 7'sini alabilmişti (Topçu ve Topçu, 2017: 63). 1954 seçimleri göstermekteydi ki tarım politikalarına önem veren ve bunda başarılı olan DP, nüfusun neredeyse % 80'inin köylerde yaşadığı çiftçi kesiminden tam destek aldı. Ayrıca toplumun dini duygularını okşayacak açılımlar da bu desteği daha güçlü hale getirdi.

1957 seçimleri öncesinde DP, seçim kampanyasını yerel örgütlenmesi üzerine kurdu. DP, iktidar olduğu günden beri taşra örgütünün gerçekçi ve pragmatizme dayanan tekniğinden faydalanmıştı. DP'nin taşradaki lider kadrosunun sorunlara çıkarcılığa varacak düzeyde pragmatist ve gerçekçi yaklaşımı, DP'nin iktidarda kalmasında belirleyici olmuştur. DP, daha önceki ekonomik başarılarını referans göstererek köylüler üzerine kurduğu seçim propagandasında, yaşam standartlarını daha ileri bir seviyeye çıkarmanın sözünü vermekteydi (Karpat, 2012: 98-100).

1957 seçimlerini yine DP kazandı ama oylarında ciddi bir düşüş yaşandı. CHP ise kayda değer oranda oylarını arttırdı. Bu seçimde DP oyların % 48'ini aldı ve 424 milletvekili çıkardı. CHP ise oylarını % 41'e çıkardı ve 178 milletvekili kazandı. DP, oy oranında yaklaşık 10 puan gerilerken, CHP 5 puan artış gösterdi. Osman Bölükbaşı'nın partisi Cumhuriyetçi Millet Partisi ile DP'den ayrılan 19'ların kurduğu Hürriyet Partisi 4'er milletvekili çıkardı (Akşin, 2012: 253). Ekonomide yaşanan olumsuzluklar başta olmak üzere, siyasetteki otoriter tavır DP ve Menderes iktidarına olan desteğin azalmasında asıl nedenlerdir.

Demokrat Parti Döneminde Ekonomik Gelişmeler

DP, her şeyden önce yirmi yıldır izlenen devletçi, kendi kendine yeten ve korumacı ekonomi anlayışı yerine liberal ekonomi anlayışını benimsemiştir. DP'nin parti programının "genel hükümler" başlığı içinde partinin genel ilkeleri liberalizm ve demokrasi olarak belirtilmiştir. Liberalizm hem özgürlükler hem de ekonomik düzen açısından ele alınmıştır. Parti programına göre kesin zorunluluk olmadıkça piyasanın işleyişine müdahale edilmeyecektir (Eroğul, 2019: 17-18).

DP'nin ekonomi politikalarının şekillenmesinde Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası'nın Türk hükümeti ile birlikte hazırladığı ve Barker Raporu olarak bilinen raporun çok belirleyici olduğu kabul edilmektedir. Özel girişimin teşvik edilmesi için devletçi ekonominin sınırlandırılması ve özel sektörün öne çıkarılması ile yabancı sermayeyi özendirme gibi tavsiyelerde bulunan Rapor'u dikkate alan DP iktidarı ve Menderes, önceliği tarıma vererek çiftçiliği önemsemiş, bireysel girişimciliği de teşvik etmiştir (Emiroğlu, Koçyiğit ve Kesici, 2012: 81-83). Ancak bu durum, piyasa ekonomisine geçişin DP hükümeti ile başladığı anlamına gelmemektedir. Devletçi ekonomiden liberal ekonomiye geçiş İsmet İnönü hükümetinin 1947 yılında almış olduğu kararların sonucudur (Zürcher, 2005: 325-326).

Türkiye'de 1950-1953 yılları ekonomide büyümenin yüksek düzeyde seyrettiği yıllar olmuştur. DP iktidarı ile beraber hayata geçirilen dışa açılma politikaları sonucu ABD'den gelen düşük faizli krediler, yine Marshall yardımları çerçevesinde gelen kredi ve hibelerin tarımsal aletlerin alımında kullanılması ile o zamana kadar işlenemeyen binlerce hektar arazinin tarıma açılması, olumlu hava koşulları ki üç-dört yıl boyunca bol yağmur yağmıştır, ekonomide yüksek düzeyde büyümeye sebep olmuştur (Kanca, 2012: 54; Takım, 2012: 167). Patlak veren Kore Savaşı, tarım ürünlerinin fiyatını arttırmış, pamuk çiftçisinin kârlarını azami seviyeye çıkarmıştır (Zürcher, 2005: 331).

1950-1953 yılları arasında ekonomide belki de Menderes ve DP hükümet çevresinin de tahmin edemeyeceği bir büyüme gerçekleşti. Yıllar itibariyle 1950-1953 döneminde sırasıyla % 9,4; % 12,8; % 11,9 ve %11,2 oranında büyüme gerçekleşti (Özcan, 2016: 42). Bu, daha önce örneğine pek rastlanmamış büyüklükte bir büyümeyi ifade etmekteydi.

DP iktidarının Türkiye ekonomisine çok ciddi katkıları olmuştur. Bir yandan tarımı bir yere kadar modernleştirmeyi başardılar; diğer yandan sanayi tabanını hayli genişlettiler. Günümüz sanayi şirketlerinin büyük kısmının kökleri 1950'lere dayanmaktadır. (Zürcher, 2005: 333-334). Anadolu köylerini karayolu taşımacılığıyla ilk kez dış dünyaya açtılar. ABD'nin mali desteği ile 1950'de 1.642 km olan karayolu 1960'ta 7.049 km'ye çıkarıldı. Karayolu inşaatıyla ulusal pazarın oluşmasına yol açan

çok sayıda otobüs ve ulaştırma şirketi kuruldu. Karayolu inşaatı, bir yandan 1960'li yılların ortalarında kurulan Türk otomobil endüstrisinin alt yapısını hazırladı, diğer yandan kıyı şeridini - önemli sonuçlar yaratacak şekilde - iç ve dış turizme açtı (Ahmad, 1995: 164-165).

Sanayi alanındaki gelişmeler de oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur. Yok düzeyindeki sanayide ciddi canlanmalar olmuştur. İhraç sanayi şeker, çimento, madencilik, dokuma, demir ve bakır sektöründe üretim artışı sağlanmıştır. Böylece 1950 ile 1956 yılları arasında endüstri alanındaki üretim % 30 düzeyinde artmıştır. Bununla birlikte, enerji sektöründe de önemli gelişmeler olmuştur. Bu süreçte çok sayıda baraj yapımıyla beraber enerji üretim kaynaklarının üretime geçmesi ile 1950'de 789.624 kw/saat olan enerji üretimi 1960'a gelindiğinde 2.815.071 kw/saate ulaşmıştır (Emiroğlu, Koçyiğit ve Kesici, 2012: 84-85). Sanayi ve enerji sektörlerindeki gelişmelerle Anadolu köylüsü ilk defa elektrik enerjisi ile tanıştı ve şeker tüketimine başladı. Dönemin koşulları açısından bu gelişmeler köylü için devrim niteliğindeydi.

1953 yılına kadar ekonomide iyi giden koşullar bundan sonra tersine dönmüştür. Hava koşullarının kötü gitmesi, o zamana kadar işlenememiş arazilerin doğal sınırına varılması DP'nin gerilemesinin başlangıcını oluşturur. Tarımda üretim düşüklüğü açık veren dış ticaret dengesini iyice bozmuş, ülkede döviz sıkıntısı artmıştır. Menderes hükümeti ABD'den yeniden büyük miktarda kredi istemek zorunda kalmıştır. Ancak ABD bu isteği geri çevirmiş ve az bir hibede bulunmuştur (Eroğul, 2019: 195-196). Ekonomide ortaya çıkan olumsuz tablonun bir nedeni de, Kore Savaşı sırasında tahıl ürünlerini stok eden ABD ve Kanada'nın, savaş sonrası stokları piyasaya sürmesi üzerine Türkiye'nin en önemli ihraç ürünü olan buğdayın fiyatında yaşanan düşmedir (Yılmaz, 2016: 210).

Ekonomide işlerin kötüye gittiğini göstermesi açısından 1955-1960 dönemindeki büyüme oranları çarpıcıdır. Söz konusu dönemde yıllara göre sırasıyla büyüme oranları % 7,9, % 3,2, % 7,8, % 4,5, % 4,1 ve % 3,4 düzeyinde gerçekleşmiştir (Özcan, 2016: 42). Dolayısıyla bu dönemde büyüme oranları, DP iktidarının ilk dört yıllık döneminde gerçekleşen % 13'lere yaklaşan büyüme oranlarına göre çok düşük seviyede seyretmektedir.

DP'nin ekonomik icraatlarını sekteye uğratan gelişmelerden bir tanesi, ekonomik gelişmeyi sağlayacak bir enstrüman olarak para miktarını arttırmasıdır. DP'nin ekonomideki altın yılları olan 1950-1954 yılları arasında para arzı % 82 oranında arttırılmıştır. Bu para arzı üretim geliştikçe bir sorun oluşturmuyordu. Ancak daha sonraki yıllarda üretim düşmüş ancak para arzı düşürülmeyince enflasyon körüklenmiş oldu (Eroğul, 2019: 137).

Milli gelirde gerçekleşen yüksek büyüme, ihracat gelirlerinin artması, mevcut kaynaklar ve dışardan gelen yardımlarla finanse edilen ithalat

fazlası - kırsal kesimdeki ciddi alım gücü yaratan politikalara rağmen - iç talebin doyurulmasını temin ederek ekonomideki enflasyonist tazyikleri 1950'li yılların başında hafifletebilmiştir. Ancak toptan eşya fiyatlarındaki ilk üç yılın enflasyon ortalamasının % 3 olduğu düşünüldüğünde 1957'de fiyatlardaki % 19'luk artış, yüksek bir artış demekti (Özcan, 2016: 54).

Her defasında şahsi sermayenin önemine vurgu yapan DP iktidarı, söylemi ile çelişecek şekilde 18 Mayıs 1956'da Milli Koruma Kanunu'nu yeniden yürürlüğe koymuştur. Bu yasa,1940'ta savaş sırasında alınan tedbirlere benzer bir şekilde mal ve hizmetlerin dağılımı ile fiyatlarının belirlenmesi başta olmak üzere ekonomiyi düzenleme yetkisini hükümete vermekteydi. Bu çerçevede iç ve dış ticarete fiyat kontrolü getirilmiş, faiz oranları yükseltilerek bankaların kredi vermeleri sınırlandırılmıştır (Ahmad, 1995: 166).

DP hükümeti dürtüleri, başvurduğu iktisadi araçlar ne olursa olsun yürüttüğü iktisat politikası ile köylüleri etkileyebilmiş; köylerdeki yoksulluk ve cehalet kısırdöngüsünü kırmayı başarmış Türk tarihindeki ilk siyasal harekettir. Bu politikalar, CHP döneminde başlamış olmakla beraber DP, kalkınma hamlesini köylere kadar taşıyabilmiş ilk Türk hükümeti kabul edilmektedir (Karpat, 2017: 494).

Demokrat Parti Döneminde Siyasi ve Hukuki Gelişmeler

DP, parti programında demokratik değerlere vurgu yapmıştır. Örneğin parti programının birinci maddesinde "Türkiye Cumhuriyeti'nde demokrasinin geniş ve ileri bir anlayışla gerçekleşmesine ve umumi siyasetin demokratik bir görüş ve zihniyetle hizmet etmesine hizmet maksadiyle kurulmuştur" denilerek DP ile dönemin en önemli sorunsalı olan demokrasi arasında ilişki kurulmuştur (Kahraman, 2010: 203). Grev hakkı, özerk ve özgür üniversite, gösteri ve toplantı özgürlüğü, protesto özgürlüğü, özgür basın, bağımsız yargı ve sendikal özgürlükler başlıca vurgulanan konulardır (Kanca, 2012: 50). Ancak DP'nin programı onu kendi başına orijinal kılmamaktaydı, çünkü DP'nin programı ile CHP'nin programı arasında yalnızca derece farkı vardı (Karpat, 2017: 487). Her iki partinin parti programı benzer olmakla beraber DP, siyasi pratiği açısından CHP'den ayrılmaktadır.

CHP'nin temsil ettiği model, geleneksel olanın reddi üzerine kurgulanmıştır. Geleneksel olanın büyük ölçüde örtüştüğü dini olanın kamusal alandan ritüelleri ile beraber çıkarılması, DP tarafından örtük bir şekilde sorunlu bir durum olarak değerlendirilmiştir (Kahraman, 2010: 261). Dolayısıyla, CHP'nin gelişmenin önünde engel gördüğü dinde içkin değerleri DP çevresi zımni bir itiraz biçiminde de olsa engel olarak görmemiş ve dinsel olanın kamusal hayat içinde geleneğin bir parçası olarak görülmesi

gerektiğini savunmuştur.

DP, kendini milli iradenin mutlak temsilcisi olarak görmüş ve CHP'nin tek parti iktidarı dönemindeki anlayışında olduğu gibi muhalefetin kendisinin küçük bir ortağı olmasını istemiştir. DP ve Menderes'in anlayışına göre halkın büyük çoğunluğunu onlar temsil etmekteydi ve bu çoğunluk kendilerine gerekli gördükleri her türlü düzenlemeyi yapma yetkisini vermişti (Zürcher, 2005: 322-323). DP ve Menderes'in anlayışına göre, demokrasinin ölçüsü halkın serbest seçimle iktidarı belirmesidir. Bundan sonrası için iktidar "halk" adına istediği kararı alabilme yetkisine sahipti (İnan, 2014: 251). Dolayısıyla DP, ekonomik alandaki bazı uygulamaları dışında bireyi hayatın merkezine alan liberalleşme yönünde fazla bir çaba sarf etmemiştir (Kahraman, 2010: 268).

Dini ve iktisadi özgürlükleri öne çıkaran DP, iktidarının ilk yıllarında bazı konularda gerçekten de kimi liberal reformlar yaptıysa da zamanla bu özgürlükçü tutumundan vazgeçti ve 1950'lerin ortalarından itibaren "milli irade egemenliği" anlayışına dayalı tekçi ve baskıcı bir yönetim kurmaya başladı. Bütün bunlarla beraber, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkacak liberal eğilimler için uygun bir zeminin oluşmasına katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür (Erdoğan, 2005: 34).

DP, iktidara gelir gelmez Menderes'in başbakanlığında yaptığı ilk icraatlardan biri 16 Haziran 1950'de bir yasa teklifi ile Arapça Ezan okuma üzerindeki yasağı kaldırması olmuştur (Koca, 2016: 301-302). DP'nin yaptığı ve laik çevrenin büyük tepkisini üzerinde topladığı ilk icraatlarından biri 8 Ağustos 1951'de halkevleri ile halkodalarını devletleştiren bir yasayı çıkarmış olmasıdır. Halkevleri ve halkodaları CHP'ye bağlı örgütlerdi. CHP çok partili hayata geçildikten sonra nedense bu örgütleri (478 halkevi ve 4322 halkodası) Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlamayı düşünmemiş, DP de bu kültür yuvalarının taşınır ve taşınmaz mal varlıklarını hazineye devrederek işlevlerine son vermiştir. DP'nin tepki çeken bir diğer uygulaması ise CHP'nin iktidarının son döneminde başlatılmış olan Köy Enstitüleri'ni kapatma yönündeki uygulamasıdır. DP Köy Enstitüleri'ni Şubat 1954'te klasik ilköğretmen okullarına dönüştürdü (Akşin, 2012: 250-251). DP döneminde imam hatip liselerinin sayısı 19'a, Kur'an öğretmenlerinin sayısı 131'den 702'ye çıkmıştır. 1960 yılına gelindiğinde Kur'an kurslarında okuyan öğrencilerin sayısı 30 bine çıkmıştır. Ayrıca Cumhuriyet rejiminin pek alışık olmadığı şekilde cami inşa eden köylere para yardımında bulunmuştur. Bu faaliyetlerin vicdan özgürlüğünün ötesinde popülist boyut taşıdığı genel kabul gören görüştür (Kahraman, 2010: 281). DP'nin bu uygulamaları CHP ve laik çevrelerde hoşnutsuzluk yaratmışsa da Anadolu'nun genelinde memnuniyetle karşılanmıştır.

DP'nin her uygulaması o zamana kadar katı otarşik bir özellik taşı-

yan sistemde önemli bir değişiklik olmuştur. Bürokraside yaşanan değişim de Türk bürokrasi tarihinde bir yeniliği ifade edilmekteydi. Tek parti iktidarı döneminde CHP, bürokrasi ile adeta bütünleşmişti. Bir kişinin memur olabilmesi için ya partiye üye olmalıydı ya da partiye sempati duyduğunu ispatlamalıydı. DP, iktidara gelir gelmez yaptığı ilk işlerden bir tanesi bürokrasi ile CHP arasındaki bu organik bağı koparmak oldu. DP döneminde özellikle üst düzey bürokratik kadrolarda başlattığı değişim hareketi halk ile bürokrasi arasındaki yabancılaşmayı azaltmış, vatandaş daha rahat bir şekilde bürokratlara ulaşabilmiştir (İnan, 2014: 249-250). Bu aynı zamanda asker-sivil bürokrasinin keyfi davranışlarına geçmişe oranla bir sınırlama getirilmesi anlamına gelmekteydi. Ancak DP hükümetinin bürokratik elitlere karşı olması sistemi daha demokratikleştirmek için değil, bürokratik elitlerin yerine geçmek içindi (Heper, 2012: 171, 180).

DP, daha iktidarının ilk dönemlerinde muhalefete karşı sert bir tutum geliştirdi. (Heper, 2011: 193). Menderes'in liderliğindeki DP iktidarı, 1953 yılında CHP'nin elindeki mal varlığına haksız iktisap ettiği gerekçesi ile çıkarılan bir yasayla el koydu. Bu çerçevede, CHP genel merkez binası, Ulus Gazetesi binası hazineye devredilmiştir. Bunun dışında CHP'ye ait 968 bina, 186 arsa, 32 mağaza, 11 bahçe; çıkarılan bir sonraki müsadere kanunu ile de 114 arsa, 104 bina, 19 tarla, 12 bağ, 4 karakol, 4 kahvehane, 2 matbaa, 2 mescit, 1 konak, 1 kilise ve 1 han hazineye devredilmiştir (Kahraman, 2010: 300).

1954'te Millet Partisi kapatılmıştır. 1954 seçimlerinde kendisine oy vermedikleri için Cumhuriyetçi Millet Partisi'nin genel başkanı Osman Bölükbaşı'nın memleketi Kırşehir ilçe yapılmıştır. İnönü'nün yoğun oy aldığı, memleketi Malatya iline bağlı Adıyaman ilçesi, il yapılarak Malatya ili ikiye bölünmüştür (Keskin, 2012: 115).

DP, 1957 seçimlerinde oy kaybına uğramakla beraber, o zamana kadar yapılan üç genel seçimde aldığı oy oranı muhalefet partisini DP hükümetine meydan okuma ve onu düşürme noktasına yaklaştırmamaktaydı. Buna rağmen, DP hükümeti neden askeri müdahale ihtimalini arttıracak bir sertlikte CHP'nin şahsında Kemalistler'e saldırmaktaydı? Ahmad'a göre bunun önemli bir nedeni de Menderes'in hem kendisine meydan okuma hem de kendisini devirme konusunda partisi içindeki muhalefete karşı duyduğu kaygıydı. CHP'ye karşı yürütülen gereğinden fazla sert muhalefet ile dikkatleri dışarıya yönelterek, birlikten uzak parti içinde birliği sağlamaya çalışmaktaydı (Ahmad, 2015: 54)

DP, sadece muhalefet partisine ya da partilerine değil kendisi gibi düşünmeyen herkese baskı uygulamaktaydı. DP'nin her türlüsüne amansız bir savaş başlattığı kesimlerden biri sol çevredir. DP, solun her türlüsünü bastırmıştır. Ocak 1951'den başlamak üzere her gün onar yirmişer gruplar

halinde "komünistler" tutuklanmaktaydı (Eroğul, 2019: 95). Yanı sıra akademisyenler de bundan nasibini aldı. DP hükümeti akademik özerkliği sınırlayan üç yasa çıkardı: Bunlar üniversitelerin bütçe üzerindeki yetkilerini kısıtlayan 6185, yirmi beş yıldan fazla hizmet vermiş memurları emekliye sev eden 6435 ve bütün hükümet çalışanlarının temyiz hakkı olmadan işten çıkarılabilmesini düzenleyen yasadır. Bu yasa çıkarıldıktan sonra hükümeti eleştiren hocalar, içinde Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı Turan Feyzioğlu dahil olmak üzere, görevden alındı (Heper, 2012: 186-187)

DP iktidarı 1950-54 yılları arasında dini konularda daha çok temel hak ve özgürlükler çerçevesinde adımlar atarken, 1955'ten sonra ekonomik durgunluk, enflasyon gibi gelişmelerin kendisine oy kaybettireceğini fark edince dini konularda daha popülist davranmaya başlamıştır. Böylece din siyasi söylemde daha çok kullanılır oldu. Örneğin 29 Kasım 1955 tarihinde DP'nin Meclis Grubu'na "Siz isterseniz hilafeti bile getirebilirsiniz" şeklinde seslenmiştir (Kırkpınar, 2018: 355). Belki, demokratik sistemlerdeki halk iradesinin gücüne vurgu yapmak için söylenmiştir ama bu sözle muhafazakar kesimin duygularını okşamak istediği bellidir.

DP iktidarının otoriter bir eğilim içine girmesinde 1954 genel seçimlerinin sonuçları da etkili olmuştur. Bu seçimin sonuçları halkın DP'ye değil ama Menderes'in şahsına yönelik teveccühün bir sonucuydu. Seçimden sonra gazeteci Ahmet Emin Yalman ile yaptığı bir mülakatta bu seçimin Menderes'e ne kadar büyük bir özgüven kazandırdığını göstermektedir: "Seçimler, vatandaşların benim tuttuğum yolu ne kadar beğendiğini açığa vurdu. Şimdiye kadar ben, siz gazetecilere danışmağa değer veriyordum... Halkın coşkun güveni şimdi şunu belli ediyor ki, böyle bir danışmaya ihtiyacım yoktur. Ben kendi kendime son kararı vereceğim..." (Akt. Ahmad, 2015: 67-68). Menderes bu seçimle beraber, DP oylarının büyük bir kısmının halkın kendi şahsına yönelik teveccühü olarak algıladı ve daha fazla başın buyruk hareket etmeye başladı

Menderes'in şahsında DP'nin bu antidemokratik uygulamaları parti içinde de çözülmelere neden oldu. 1954 seçimleri sürecinde DP'yi eleştiren basına karşı ağır ceza gerektiren bir yasa çıkarıldı. Yargı karşısına çıkarılan gazeteciler iddialarını ispat etmek hakkından mahrum bırakıtırıldı. DP'nin içinden 19 milletvekili bu durumdan rahatsızlıklarını dile getirdiler. Kısa bir süre sonra, bu milletvekilleri bir kısmı istifa etti, bir kısmı da partiden uzaklaştırıldılar. DP'den ayrılan ve çoğulcu liberal-demokratik rejim ilkelerine daha bağlı görülen, içlerinde Turan Güneş ve Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu'nun yer aldığı 19 milletvekili 1955 yılının sonlarına doğru Hürriyet Partisi'ni kurdular (Çavdar, 2004: 63; Erdoğan, 2005: 34).

Menderes hükümeti 12 Nisan 1960'ta meşhur Tahkikat Komisyonu'nu kurdu. Komisyon CHP'nin silahlı ayaklanma tertiplediği ve bazı

basın kuruluşlarının da buna destek olduğu iddiasını soruşturmak üzere kurulmuştu. Ancak meclis üyelerinden oluşan komisyonun 15 üyesi vardı ve bunların tümü iktidar partisinin milletvekilleriydi. Komisyon ilk olarak üç şeyi yasakladı (Akşin, 2012: 257-258): 1. Siyasi partilerin etkinlikleri (Ancak soruşturulacak olan yalnızca CHP idi), 2. Komisyonun etkinlikleri ile ilgili yayınlar, 3. TBMM'de komisyonla ilgili görüşmeler ve bu konuda yapılacak yayınlar. Komisyon, siyasi partilerin toplantı yapmalarına izin vermeme dahil birçok olağanüstü yetki ile donatıldı. Ayrıca Komisyonun aldığı kararlar kesin olacaktı (Heper, 2011: 195).

DEMOKRAT PARTİ İKTİDARI DÖNEMİNDE YAŞANAN ÖNEMLİ GELİŞMELER

DP iktidarı döneminde dış politikada önemli gelişmeler yaşanmıştır. Örneğin Türkiye'nin NATO'ya girmesi bunlardan bir tanesidir. DP hükümeti, ABD ve Batı'nın yanında yer alacak şekilde, o zamana kadarki devletin tarafsızlık politikasının ötesinde yeni bir dış politika vizyonu belirlemiştir.

Türkiye'nin NATO'ya Girmesi

İkinci Dünya Savaşı'nın Müttefik güçler lehine Mihver devletlerine karşı son bulması faşizm tehlikesini ortadan kaldırmış, ancak dünya bu sefer kapitalist ve sosyalist ideolojiler üzerinden iki kutuplu bir dünyaya bölünmüştür. Bu dönem birçok dünya devleti için yeni dünya düzeni içinde güvenlik, işbirliği ve dostluk biçiminde formüle edilen yeni yaklaşımlar içinde kurulacak paktlarda yerini bulma çabasının hüküm sürdüğü bir süreçti (Duman ve Birsel, 2012).

1946 yılında Stalin'in Türkiye'den toprak ve boğazlarda üs kurma talebi, Türkiye'yi kapitalist Batı blokuna yaklaştırdı. Elbette Türkiye'nin batı blokuna yanaşması tek taraflı olmamıştır. ABD de Türkiye'yi kazanma politikası izlemiştir [Armaoğlu, (t.y.): 517-519]. ABD çevreleme ve kıyı politikası ile Sovyetler Birliği'ni bloke ederek, ona karşı stratejik üstünlük sağlamaya çalışmıştır. Tam da bu çevreleme politikası Sovyetler'in komşusu olan Türkiye'yi stratejik açıdan önemli kılmıştır.

Cumhuriyetin kurulmasından 1950'ye kadar "yurtta sulh, cihanda sulh" söylemi Türk dış politikasının temel taşı olmuştur. Ancak liberal iktisat politikalarının küresel düzeyde revaçta olması Bayar ve Menderes'i ekonomik kalkınma dinamiklerini olumlu yönde etkilemek için hem ekonomide hem de siyasette aktif dış politika uygulamalarına yöneltmiştir (İkiz, 2016: 464).

Türkiye, güvenliği açısından hayati önemde gördüğü, ABD'nin öncülüğünde 1949 yılında kurulmuş NATO'ya üye olmak istemiş ancak NATO

üyesi Avrupa ülkelerinin çoğu buna karşı çıkmıştır. Her bir ülkenin Türkiye'nin NATO üyeliğine karşı çıkmasının kendine göre nedenleri vardı. Danimarka, Belçika ve Norveç gibi ülkeler Akdeniz'de çıkarları dışında bir savaşa sürüklenebileceklerinden endişe duymuşlardır (Gönlübol vd., 1996: 230). İngiltere de Türkiye ve Mısır'ın da içinde yer aldığı ve Ortadoğu'daki çıkarlarına daha uygun gördüğü "Ortadoğu Komutanlığı" kurmak istediği için Türkiye'nin üyeliğine karşı çıkmaktaydı (Yılmaz, 2016: 209).

Kuzey Kore askerlerinin 25 Haziran 1950 tarihinde Güney Kore topraklarını işgal etmesi soğuk savaş döneminin iki ayrı blokunu ilk defa bir sıcak temasta karşı karşıya getirdi. DP hükümeti Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin Kore'de "komünist tecavüzüne" karşı mücadele kararına destek vererek komünizm tehdidine karşı Batı blokunun yanında olduğunu deklare etti. Kore'ye savaşmak üzere asker göndermekle de bu desteğin sadece sözde kalmadığını göstermiş olmaktaydı. Başbakan Menderes, Türkiye'nin NATO üyeliğinin Kore'de barışın sağlanmasına bağlı olduğunu ifade etmekteydi (Kaynar, 2016: 22). Türkiye toplamda 6000 askeri Kore'ye göndermiş, bunların 721'i hayatını kaybederken, 672'si yaralanmış, 234'ü esir düşmüş ve 175 kişi hakkında haber alınamamıştır (İşyar, 2009: 615). Sonuçta Menderes'in öngörüsü doğru çıkmış ve 19 Eylül 1951 tarihinde Kuzey Atlantik Paktı Konseyi Türkiye ile birlikte Yunanistan'ı NATO'ya katılmaya davet edecektir. Türkiye 21 Şubat 1952'de süreç tamamlandıktan sonra NATO'ya üye olacaktır [Armaoğlu, (t.y.): 520].

Türkiye'nin NATO'ya girmesi, Sovyet tehdidini ortadan kaldırmak ve ABD'nin ekonomik desteğini almak gibi olumlu sonuçları yanında olumsuz sonuçlarından da bahsedilmektedir. Türkiye'nin NATO'nun başkomutanlığına bağlanması bir sakınca olarak görülürken, aynı zamanda sadece Amerika'dan bazı parasal destekler alabilmek için dış politikada çok bağımlı hale geldiği ve bunun da devletler arası eşitlik kuralının ihlali anlamına geldiği ifade edilmektedir (Duman ve Birsel, 2012:310).

Bölgesel İttifaklar

Bölgesel ittifaklar bağlamında DP iktidarının yaptığı girişimlerden bir tanesi Balkanlar'da Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında bir paktın imzalanmasıdır. 1920'li yılların iki ezeli düşmanı Türkiye ile Yunanistan'ın İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden konjonktürde ortak düşman olan Sovyetler'e karşı birlikte hareket etme anlayışı Truman Doktrini ve iki ülkenin Atlantik Paktı'na alınması ile desteklenmiştir. Diğer yandan, Yugoslavya'nın Kominform'dan çıkarılması üç ülkenin ortak bir düşmanda buluşması sonucunu doğurmuştur (Duman ve Birsel, 2012: 311).

Sovyet tehdidine karşı Batı dünyasına yanaşan Yugoslavya ile bir ittifakın gerçekleşebileceği düşünüldü. Yapılan karşılıklı görüşmeler netice-

sinde 28 Şubat 1953 tarihinde üç ülke arasında dostluk ve işbirliği antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre, bir saldırı durumunda taraflar işbirliği ve danışma halinde bulunacaklardı (Bulut, 2008: 48). Türkiye ve Yunanistan Yugoslavya ile olan ilişkilerini dostluk antlaşmasının ötesine taşıma niyetindeydiler. Ancak tam da bu süreçte Stalin öldü ve Yugoslavya'nın Sovyetler ile ilişkilerinde bir yumuşama yaşandı. Sovyetler'in baskısından kurtulan Yugoslavya batı ile ilişkilerini daha fazla ilerletmek istemedi. Ayrıca Kıbrıs meselesi yüzünden Türkiye'nin Yunanistan ile yaşadığı sorunlar nedeniyle, tarihe Balkan Paktı olarak geçen bu ittifak büyük ölçüde kağıt üzerinde kaldı (Eroğul, 2019: 108-109).

ABD, bir yandan Ortadoğu'daki kaynakların - petrol gibi - farkına varmış, bir yandan da bölgede gittikçe nüfuzunu arttırmaya çalışan Sovyetleri durdurmaya çalışmıştır. Soğuk savaş döneminde dünyanın en önemli stratejik bölgelerinden biri haline gelen Ortadoğu, iki süper gücün yıllarca karşı karşıya geleceği bir bölge olacaktır. ABD ve Avrupa ülkeleri Ortadoğu bölgesinde Sovyet blokunu kuşatacak ittifak arayışlarına girdiler. Türkiye bu ittifakların baş aktörü idi.

ABD, komünist emperyalizme karşı güçlü tedbirler almak için Ortadoğu'da da bölgesel ittifaklara ihtiyaç olduğunu düşünmekteydi. Bu düşüncenin kaynağı dönemin ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles'tir. Dulles, bu çerçevede bölgeyi ziyaret etmiş, ancak Arap devletlerinin sıcak bakmaması üzerine bu projeden vazgeçilmiştir. Ancak Türkiye bu projenin arkasını bırakmamış, başta Mısır olmak üzere, Arap devletlerinin sert muhalefetine karşın bir paktın kurulması için Irak ile görüşmelere başlamıştır [Armaoğlu, (t.y.): 525].

24 Şubat 1955'te Menderes ve Nuri Sait Paşa arasında karşılıklı işbirliği antlaşması imzalandı. Aynı yılın Nisan ayında İngiltere, Eylül'de Pakistan ve Kasım ayında da İran Pakt'a katıldı. İran'ın da katılımıyla Kasım 1955'te pakt tamamlanmış oldu. Pakistan'ın bu pakta katılmasının nedeni Hindistan ile yaşadığı sorunlar ve Hindistan'ın Sovyetler Birliği ile olan yakın ilişkilerdir. Pakistan bu şekilde ABD'nin teknik ve ekonomik desteğini almak istemiştir. Paktın merkezi Bağdat olup ekonomik ve askeri olmak üzere iki komitenin kurulmasına karar verildi (Yılmaz, 2016: 215-216).

Bağdat Paktı, böylece "komünizme karşı" Türkiye, Pakistan, İran ve Irak arasında imzalandı. İngiltere de Pakt'ın üyesiydi. ABD ise Pakt'a dışarıdan destek vermekteydi. Pakt'ın bölgedeki bütün ülkelere açık olması Mısır, Suudi Arabistan, Suriye ve Rusya tarafından hoş karşılanmamış ve Pakt, batı çıkarlarına hizmet eden bir örgüt olarak algılanmıştır. Pakt'a en çok tepki gösteren Mısır olmuştur (İkiz, 2016: 467). Kısa bir süre sonra, Irak'ta Sovyetler'e yakın Nasır yanlısı bir grup asker 14 Temmuz 1958 tarihinde bir darbe ile Kral Faysal ile Başbakan Nuri Sait Paşa'nın iktidarına

son verdi. Irak'taki rejim değişikliği üzerine 5 Mart 1959'da ABD Bağdat Paktı'nın geri kalan üyeleri ile birer karşılıklı işbirliği paktı imzaladı (Akşin, 2010: 254-255).

Mart 1959'da Irak'ın Bağdat Paktı'ndan resmen çekilmesi üzerine Ağustos 1959'da örgütün adı "Central Treaty Organization" (CENTO) yani "Merkezi Anlaşma Teşkilatı" olarak değiştirilmiştir. ABD Türkiye, İran ve Pakistan ile aynı içerikte ayrı ayrı güvenlik antlaşmaları imzalamıştır. Türkiye açısından, antlaşma gereği Türk hükümetinin isteği ile silahlı güç kullanmak dahil her türlü işbirliğini ABD taahhüt etmekteydi. Ayrıca ABD ekonomik destek vermeye devam edecekti (Yılmaz, 2016: 221). Bağdat Paktı, Türk-Arap ilişkilerini ciddi anlamda olumsuz etkilemiştir. Türkiye'nin İsrail ile olan iyi ilişkileri de bu olumsuz duruma katkı yapmıştır.

6-7 Eylül Olayları

6-7 Eylül Olayları'nın Kıbrıs meselesi ile direkt bir ilişkisi vardır. Onun için 6-7 Eylül Olayları'nı anlamak için Kıbrıs meselesinde yaşanan sürece bakmak gerekir. Osmanlı Devleti 1571 yılında Venedikliler'in Kıbrıs'taki varlığına son vererek, burayı Osmanlı ülkesinin bir parçası haline getirdi. Ancak Osmanlı'nın gerileme ve parçalanma yıllarında yaşanan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı İngiltere'nin kendisine yardım edeceğini düşünerek Kıbrıs'ın yönetimini İngiltere'ye devretmiştir. Ayrıca 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması ile Türkiye Kıbrıs'ın İngiltere'ye ait olduğunu hukuken kabul etmiştir (Duman ve Birsel, 2012: 311).

Bu süreçten sonra Kıbrıslı Rumlar Ada'nın Yunanistan'a bağlanması faaliyetlerini sıklaştırmışlar. Yunanistan 1954'te Ada'yı ilhak için Birleşmiş Milletlere başvurmuş, mitingler düzenlenerek kamuoyu oluşturulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Yunanistan Türkiye ile ilişkileri iyi olmayan Arap devletlerine yanaşmıştır. Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlar'ın bu tutumuna karşı, Türkiye, Yunanistan'a sert bir nota vermiş, İngiltere'nin tezi doğrultusunda, Ada'da mevcut statükonun korunması gerektiği uyarısında bulunmuştur. İngiltere'nin üçlü bir konferans önerisi de Ada'da başlayan çatışmaları durduramamış, olaylar gittikçe büyümüştür. Bu gelişmeler doğal olarak Türkiye'de de Rumlar'a karşı bir kamuoyu oluşturmuştur. Özellikle basının bu konudaki kışkırtmaları tepkinin Türkiye'deki Rumlar'a da yönelmesine sebep olmuştur. Bu gergin ortamda 6 Eylül'de Atatürk'ün Selanik'teki evine bomba konulduğu haberi gazetelerde yazıldı. Bu haberin ardından İstanbul'da bir miting yapıldı (İşyar, 2009: 293-294; Demir, 2007: 39-43).

İddiaya göre Menderes ve Zorlu halkın Kıbrıs meselesine karşı olan duyarlılığını gözler önüne sermek için İstanbul'da öğrencilere "kendiliğinden oluşan" kontrollü bir gösteri yaptırmıştı. Ancak gösteriler bütünüyle

denetimden çıktı. Rumların iş yerleri yakıldı, yıkıldı. Bununla kalınmayarak gecekondu ahalisi ortada duran mal ve servete karşı bir yağma hareketi başlattı. Polislerin ise olaylara müdahale etmediği iddia edilmektedir (Zürcher, 2005: 336).

İstanbul'daki yağma gece askeri birliklerin Beyoğlu'na girmesi ile durdu. Kısa bir süre sonra sıkıyönetim, hemen ardından da sokağa çıkma yasağı ilan edildi. Beyoğlu'nda yağmalanmadık yer kalmadı. Birkaç Rum hayatını kaybederken 35 kişi yaralandı, 5622 bina tahrip edildi (Demir, 2007: 45). Olaylar üzerine İçişleri Bakanı Namık Gedik istifa etmek zorunda kalmıştır. Ancak daha sonra aynı göreve geri getirilmiştir (Sezer-Şanlı, 2016: 386).

Bu olaylardan sonra Rumlar'ın büyük bir kısmı İstanbul'dan göç ettiler (Çavdar, 2004: 53). Bir görüşe göre, 6-7 Eylül Olayları, Varlık Vergisi'nin bir devamı olarak o zamana kadar İstanbul sermayesinin önemli bir parçasını oluşturan Rumlar'ı tasfiye etme ve sermayenin el değiştirmesi, bir başka ifade ile sermayenin millileştirilmesi operasyonudur (Kasaba, 2005:24). 6-7 Olayları'ndan bir yıl sonra Türkler'e yönelik tedhiş hareketleri artış göstermiş (Gönlübol vd., 1996: 348), bu olaylar iki ülke arasındaki ilişkilerde kalıcı yaralar ortaya çıkarmıştır. DP hükümeti Batı ülkeleri nazarında da itibar kaybetmiştir.

DEMOKRAT PARTİ İKTİDARININ SONU

Demokrat Parti hükümeti, bir askeri darbe sonucu iktidardan düşürüldü. Bunun önemli sebeplerinden bir tanesi DP hükümetinin ordu ile kurduğu ilişkidir. DP hükümetinin daha işin başında ordu ile ilişkileri sıkıntılı olmuştur. Terakkiperver Fırkası ile Menderes'in de üyesi olduğu Serbest Fıkra deneyimleri biliniyordu. Onun için DP, orduya karşı temkinliydi. Öyle ki, yüksek komuta kademesinde bulunan generallerin darbe planladıkları ihbarı üzerine, DP hükümetinin yaptığı ilk icraatlardan biri dönemin Genel Kurmay Başkanı, Kuvvet Komutanları, Genel Kurmay İkinci Başkanı ile Birinci, İkinci ve Üçüncü Ordu Komutanlarını değiştirmek ve çok sayıda üst düzey komutan ve albayı zorunlu emekliye sevk etmek olmuştur (Demirel, 2016: 272).

Çiftçiler başta olmak üzere diğer sınıfların geliri artarken ve elde ettikleri sermaye ile zenginlerin tüketim kalıpları değişirken; ordu personelinin aynı düzeyde gelirinde bir artışın yaşanmaması ve yükselen enflasyon ile nisbi bir yoksunluk duygusu içine girmeleri, 1950'li yılların para kazanmanın önemsenmeye başlandığı ve tüccarları öne çıkaran iklimi diğer bürokratları olduğu gibi askeri bürokrasiyi de rahatsız etmiştir (Demirel, 2016: 275-276). Ayrıca Menderes'e mal edilen - ancak tespit edilemeyen- "Ben orduyu yedek subaylarla da yönetirim" sözü ve orduyu Bat-

talgazi ordusuna benzettiği yönündeki - orduyu rencide edecek - sözlerin ortalıkta dolaşması (Özdağ, 2004: 52) ve DP'nin bu algıyı yıkmak için herhangi bir gayretin içine girmemesi ordunun Menderes ve hükümetinin politikalarından rahatsız olan tutumlarının dışında, onlara karşı kişisel hesaplaşma duygularını kabartan bir başka neden olmaktaydı.

Darbenin en önemli sebebi olarak DP'nin din ve dini çevreler ile kurduğu ilişki kabul edilmektedir. Ezanın Arapça okunmasının önünün açılması, ilk okullarda dini eğitimin fiili olarak "zorunlu" hale getirilmesi gibi benzer uygulamalar DP iktidarı konusunda devrim karşıtı bir algının oluşmasına neden olmuştur. Örneğin 28 Mayıs 1960'ta kurulacak olan Yüksek İlim ve Hukuk Heyeti, darbeyi yapanlarca DP'nin Atatürk devrimlerine "düşman tavrı"na bir gerekçe olarak beyan edilecektir (Koca, 2016: 317).

DP hükümeti döneminde Atatürk'e yönelik saldırıların sayısında ciddi bir artış olmuştur. Atatürk'e yönelik saldırılar o kadar artar ki DP iktidarı "Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkındaki Kanun" ismiyle bir yasa çıkarmak zorunda kalır. 14 Haziran 1957'de Bursa Ulu Cami'sine giren bir grup, imama saldırır, biri minbere çıkarak kendisini mehdi ilan eder. Bu olay münferit gibi görülse de Celal Bayar'ı dahi çok rahatsız etmiştir (Kırkpınar, 2018: 354-355). Birçok kişiye göre bu ve benzeri olaylarda kişi ve gruplar Menderes'in tavrından cesaret almaktaydılar. Ancak Karpat'a göre "Türkiye Cumhuriyeti'nin temel ilkelerinden verdikleri bazı tavizlere rağmen Demokratlar, devrimlere tam saygı göstermişler, devrimciliği kendi anlayışlarına göre yorumlamışlardır (Karpat, 2017: 506).

DP hükümetinin, darbeden hemen önce, CHP'nin yasa dışı siyaset yaptığı ve basının da bunun bir parçası olduğu yönünde ortaya attığı iddiayı soruşturmak için sadece DP'li milletvekillerinden oluşturduğu meşhur Tahkikat Komisyonu'nu kurması ve kendi faaliyetleri ile ilgili haber yapmanın yanında siyasi faaliyetleri yasaklamasının ve buna bir tepki olarak Ankara ve İstanbul'da başlayan öğrenci olaylarının sıkıyönetim ilanına rağmen dinmemesi darbenin fitilini ateşleyen son gelişmeler kabul edilmektedir (Bulut, 2009: 79).

27 Mayıs 1960 tarihinde sabaha karşı darbenin olduğunu duyuran Alpaslan Türkeş'in okuduğu bildiride darbe iki nedene dayandırılıyordu: Birincisi, kardeş kavgasına son vermek; ikincisi de demokrasiyi içine düştüğü bunalımdan kurtarmak (Aydın: 2016: 62). Darbe emir komuta zinciri içerisinde üst düzey generaller tarafından yapılmamıştı. Bu darbeyi üst rütbesi albay olan bir grup yüzbaşı, binbaşı ve albay tarafından gerçekleştirilmiştir. Darbenin asıl lideri Cemal Madanoğlu idi. Ancak rütbesi tümgeneral olan Madanoğlu'nun orgeneral olmaması ordu içinde emir komuta zincirinin bozulacağı kaygısı ile darbecilerin başına Orgeneral Cemal

Gürsel getirildi (Topçu ve Topçu, 2017: 65). 1960 darbesini tek başına askeri bürokrasinin yaptığını söylemek doğru olmaz. Cumhuriyet'in kuruluş aşamasından beri iktidarı askeri bürokrasi ile birlikte paylaşan CHP, sivil bürokrasi ve aydınların desteği darbeye giden yolu kolaylaştıran önemli bir etkendir.

Çok partili hayata geçişten sadece on yıl sonra demokrasi sürecine son verilmesinin üç yapısal nedeni olduğu söylenebilir: Birincisi, otokratik baskıya açık aşırı katı merkeziyetçi bir yapının varlığı; ikincisi, popülizme açık, demokratik rejimin dengeleyici unsurunu oluşturan ara kurumların yetersizliği; üçüncüsü de, uzlaşma geleneğinden yoksun, kontrol anlayışına dayalı elit kültürünün mevcudiyeti (Sunar, 2010: 63).

Darbe sonrası başta Menderes ve Bayar olmak üzere çok sayıda DP'li milletvekili ve siyasetçi yargılandı. Bu yargılamalar içinde en önemlisi idam ile sonuçlanacak olan Menderes'e ait olan idi. DP hükümetinin başı olan Menderes; Ayhan Aydan ile yaşadığı ilişkiden doğan ve ölen bebeğin Menderes tarafından öldürtüldüğü iddiası ile "bebek davası"ndan; 1955'te İstanbul ve İzmir'de Rumlar'a yönelik saldırılarda halkı Rumlara karşı kışkırttığı iddiası ile "6-7 Eylül Olayları" davasından; bazı kişileri kayırmak için gemi ithal rejiminde değişiklik yaptığı iddiası ile "Ali İpar Davası"ndan; şahsi hizmetlerini ve DP ihtiyaçlarını örtülü ödenekten karşıladığı iddiası ile "Örtülü Ödenek Davası"ndan yargılanmıştır. Menderes ayrıca CHP'nin mallarına el koymak, Kırşehir ilini ilçe yapmak, yargı bağımsızlığını ihlal etmek, Tahkikat Komisyonu Kurmak ve Seçim Kanunu'nda antidemokratik değişiklikler yapmak gibi suçlamalarından dolayı "Anayasayı İhlal" suçlaması ile karşı karşıya kalmıştır (Topçu ve Topçu, 2017: 69-71).

Yassıada'da yürütülen yargılamalar sonucu 15 kişiye idam cezası verildi. Milli Birlik Komitesi (MBK) bu konuda ikiye bölündü. Bazıları, darbenin başındaki Cemal Gürsel de dahil, idamların infaz edilmemesi taraftarıydı. Ancak Cevdet Sunay'ın başında bulunduğu Silahlı Kuvvetler Birliği ise idamların infaz edilmesinden yanaydı. İki ateş arasında kalan MBK, sonunda Bayar'ı idamdan kurtaracak ve Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ile Hasan Polatkan'ın idam edileceği bir ara yol bulmuştu. 16 Eylül 1961'de Zorlu ile Polatkan, bir gün sonra da 17 Eylül'de de Menderes idam edildi (Aydın, 2016: 88).

SONUÇ

DP iktidarı, Türkiye siyaseti açısından hem ekonomik hem siyasi hem de dış politika açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. DP, demokratik değerlere ve piyasa ekonomisine vurgu yapan bir söylem ile siyasete girmiştir. DP, siyasi pratiğinde ilk başlarda özgürlükler alanında bir takım dü-

zenlemelere gitmiş ve devletin ekonomiye müdahalesine karşı özel teşebbüsü öne çıkarmış olmakla beraber, özellikle de 1954'ten sonra siyasetteki liberal tavrından vazgeçtiği gibi ekonomide de daha devletçi bir yönelimin içine girmiştir.

DP hükümeti, ekonomide işlerin kötüye gitmeye başlaması ile beraber, halkın desteğini arkasında tutmak için daha popülist davranmış; ayrıca muhalefeti baskı altına almış, basını susturmuş, akademisyenleri görevlerinden almıştır. DP'nin demokratik ilkeler ile uyuşmayan bu uygulamaları bir süre sonra parti içinde de tepkilere neden olmuştur. Bütün bu eleştirilerin odağında Menderes yer almıştır. Menderes, 1954 seçimleri ile beraber, halkın teveccühünün patiye değil kendi şahsına yönelik olduğu algısına kapılmış ve daha fevri davranmaya başlamıştır.

DP iktidarı, Menderes'in şahsında otoriter tutumu bir yana, Türkiye ekonomisine çok büyük katkıları olmuştur. Tarım, sanayi ve enerji alanlarında yapılan yatırımlar daha sonraki dönemler için ekonomide kalıcı olumlu sonuçlar doğurmuştur. Ekonomi bir bütün olarak büyümüş, köyler "ekonomik refah"ın bir parçası haline getirilmiştir.

DP iktidarı ile birlikte Türk dış politikası da köklü bir değişim yaşamıştır. Mustafa Kemal'in tarafsız dış politika anlayışı, dünyanın iki kutuplu bir dünyaya dönüşmesinin de yarattığı bazı zorunlulukların etkisi ile Batı ve ABD çizgisinde hareket eden bir yönelim yaşamıştır.

DP'nin otoriter tutumu, dini konulardaki popülist kararları, laiklik konusunda duyarlı olan askeri-sivil bürokraside rejim karşıtı çevrelere fazla taviz verildiği kanaati oluşturmuştur. Yanı sıra, para kazanmanın önemsenmeye başladığı 1950'li yılların Türkiye'sinde ordu çalışanlarının maaşlarının yetersiz görülmesinin de etkisi ile DP iktidarı idamlarla sonuçlanacak bir darbe ile devrilmiştir.

KAYNAKÇA

A. S. İkiz, "Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası", The Journal of Academic Social Science, 4 (37): 461-468, 2016.

A. Sezer-Şanlı, "6-7 Eylül 1955: Türkiye'de Bir 'Pogrom' Yaşandı", Haz. Mete Kaan Kaynar, Türkiye'nin 1950'li Yılları, İstanbul, İletişim Yayınları, ISBN: 978-975-05-1831-7, 2016.

A. Takım, "Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: (67) 2: 157-187, 2012.

A. Yeşil, Türkiye'de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, ISBN: 975-17-0314-X, 2001.

A.Emiroğlu, N. Koçyiğit, S. Kesici, "Demokrat Parti Yönetiminde Ekonomik Politikalar", Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal

Araştırmalar Dergisi, 8: 73-92, 2012.
B. Koca, "Ellili Yıllarda Merkez Sağ: Demokrat Parti'nin Özgürlük ile İstismar Arasındaki Dini Politikaları", Haz. Mete Kaan Kaynar, Türkiye'nin 1950'li Yılları, İstanbul, İletişim Yayınları, ISBN: 978-975-05-1831-7, 2016.
C. Eroğul, Demokrat Parti Tarih ve İdeoloji, İstanbul, Yordam Kitap, ISBN: 978-605-4836-53-6, 2019.
E. J. Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İstanbul, İletişim Yayınları, ISBN: 975-470-514-3, 2005.
F. Ahmad, Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980, İstanbul, Hil Yayın, ISBN: 978-975-7638-69-8, 2015.
F. Ahmad, Modern Türkiye'nin Oluşumu, İstanbul, Sarmal Yayınevi, ISBN: 975-7380-47, 1995.
F. Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995), Ankara, Alkım Yayınevi, ISBN: 975-337-009-1 (t.y.).
F. C. Özcan, "Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi", Haz. Mete Kaan Kaynar, Türkiye'nin 1950'li Yılları, İstanbul, İletişim Yayınları, ISBN: 978-975-05-1831-7, 2016.
H. B. Kahraman, Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-II 1920-1960, İstanbul, Agora Kitaplığı, ISBN: 978-605-103-074-6, 2010.
H. Çavuşoğlu, "Türk Siyasi Hayatında Merkez Sağ Çizginin Tarihi", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19 (2): 265-278, 2009.
H. Yılmaz, "Adnan Menderes Dönemi Türkiye Ortadoğu İlişkileri" Birey ve Toplum, (6) 12: 203-231, 2016.
İ. Sunar, Demokrasi Türkiye Serüveni, İstanbul, Doruk Yayımcılık, ISBN: 978-975-553-510-4, 2010.
İ. Topçu, S. A. Topçu, "Adnan Menderes'in Yargılanması ve İdamı", Akademik Bakış Dergisi, 61: 59-80, 2017.
K. Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul, Timaş Yayınları, ISBN: 978-605114-175-6, 2017.
K. Karpat, Türk Siyasi Tarihi, İstanbul, Timaş Yayınları, ISBN: 978-605-114-691-1, 2012.
L. Kırkpınar, "Demokrat Parti ve Din-Siyaset İlişkisi (1946-1960)", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, XVIII (36): 349-359, 2018.
M. Erdoğan, "Liberalizm ve Türkiye'deki Serüveni", Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Liberalizm, İstanbul, İletişim yayınları, ISBN: 975-05-0370-8, 2005.
M. Gönlübol vd., Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995), Ankara, Siyasal Kitabevi, ISBN: 975-7351-01, 1996.
M. Heper, Türkiye'de Devlet Geleneği, Ankara, Doğubatı Yayınları, ISBN: 975-8717-21-9: 2012.
M. Heper, Türkiye'nin Siyasal Hayatı, İstanbul, DK Yayınları, ISBN:978-605-111-991-5, 2011.

M. K. Kaynar, "Türkiye'nin Ellili Yılları Üzerine Bazı Notlar", Haz. Mete Kaan Kaynar, Türkiye'nin 1950'li Yılları, İstanbul, İletişim Yayınları, ISBN:978-975-05-1831-7, 2016.

O. C. Kanca, "1950-1960 Arası Türkiye'de Uygulanan Sosyo-Ekonomik Politikalar", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19: 47-63, 2012.

O. Ö. Duman, H. Birsel, "Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası ve Bu Politikanın Dinamiklerine Etki Eden Dış Gelişmeler", Atatürk Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi, 1(1): 299-318, 2012.

Ö. G. İşyar, Karşılaştırmalı Dış Politikalar Yöntemler Modeller Örnekler ve Karşılaştırmalı Türk Dış Politikası, Bursa, Dora Yayınları, ISBN: 978-605-4118-35-5, 2009.

R. Kasaba, "Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm" Ed. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ISBN: 975-333-076-6, 2005.

S. Akşin, Kısa Türkiye Tarihi, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, ISBN: 978-9944-88-172-2, 2012.

S. Aydın, Y. Taşkın, 1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi, İstanbul, İletişim Yayınları, ISBN: 978-975-05-1462-3, 2016.

S. Bulut, "27 Mayıs 1960'tan Günümüze Paylaşılamayan Demokrat Parti Mirası", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19: 73-90, 2009.

S. Bulut, "Sovyet Tehdidine Karşı Güvenlik Arayışları: 1. ve II. Menderes Hükümetlerinin (1950-1954) NATO Üyeliği ve Balkan Politikası", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 41: 35-61, 2008.

S. İnan, "Demokrat Parti Dönemi (1950-1960) Siyasi Kültür", Muhafazakar Düşünce, 11 (41-42): 247-258, 2014.

Ş. Demir, "Adnan Menderes ve 6-7 Eylül Olayları", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, 12: 37-63, 2007.

T. Çavdar, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, Ankara, İmge Kitabevi, ISBN: 975-533-176-X, 2004.

T. Demirel, "Demokrat Parti İktidarı ve Ordu", Haz. Mete Kaan Kaynar, Türkiye'nin 1950'li Yılları, İstanbul, İletişim Yayınları, ISBN: 978-975-05-1831-7, 2016.

Ü. Özdağ, Menderes Döneminde Ordu Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali, İstanbul, Boyut Kitapları, ISBN: 978-975-52-1079-7, 2004.

Y. Z. Keskin, "Demokrat Parti İktidarı ve Günümüze Yansımaları", Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5 (1): 107-130, 2012.

Bölüm 35

İŞTİRAKLER, İŞ ORTAKLIKLARI, BAĞLI ORTAKLIKLAR VE FİNANSAL YATIRIMLARA İLİŞKİN DEĞERLEME FARKLARININ TMS/ TFRS AÇISINDAN RAPORLANMASI

Yusuf KURT[1], *Murat KARA*[2]

1 Öğr. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Özalp Meslek Yüksekokulu, Özalp, Van yusufkurt@yyu.edu.tr
2 Dr.Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Gevaş Meslek Yüksekokulu, Gevaş, Van karamurat_4401@hotmail.com

1.GİRİŞ

Türkiye'deki muhasebe uygulamaları ile ilgili düzenlemeler, genel olarak vergi matrahının tespitini belirlemek amacıyla şekillenmiştir ve bununla ilgili tekdüzeliği sağlamak amacıyla 1994 yılında Maliye Bakanlığı tarafından Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliği (MSUGT) yayımlanmıştır. Bu süreçten sonra Türkiye'de faaliyet gösteren işletmelere bu muhasebe sistemi kapsamında finansal tablolarını düzenleme zorunluluğu getirilmiştir. Ancak küreselleşme ile birlikte ortaya çıkan finansal raporlama ile ilgili farklılıklar Türkiye'de de uluslararası alanda uygulanan muhasebe uygulamaları ile ilgili bir düzenleme yapılması gerektiğini ortaya çıkarmıştır. Bununla ilgili olarak Türkiye'de Türkiye Muhasebe Uzmanları Derneği, Türkiye Muhasebe ve Denetim Standartları Kurulu, Türkiye Muhasebe Standartları Kurulu, Sermaye Piyasası Kurulu, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu gibi birçok kurum etkin rol oynamış ve standartların temelinin oluşturulmasını sağlamışlardır. 2012 yılında Türk Ticaret Kanunu'nun yenilenmesinden sonra Türkiye Muhasebe Standartları (TMS)'nı ve Türkiye Finansal Raporlama Standartları (TFRS)'nı bağımsız denetime tabi olan işletmelerin uygulaması zorunlu kılınmıştır. Bu düzenlemenin ardından 2014 yılında Kamu Gözetim Kurumu (KGK), TMS/TFRS'nin uygulanması ile ilgili zorunluluğu, bağımsız denetim kapsamından ayrıştırarak Kamu Yararını İlgilendiren Kuruluşların (KAYİK) uygulaması ile sınırlandırmıştır. Bu gelişmelerden sonra, bağımsız denetime tabi ancak TFRS uygulamayan işletmelerin, ilk olarak Maliye Bakanlığı tarafından yayınlanmış olan Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliği (MSUGT) hükümlerini uygulamaları ardında da MSUGT'ye ek olarak 2014 tarihinde KGK tarafından yayımlanan Bağımsız Denetime Tabi Olup TMS'leri uygulamayan şirketlerin finansal tablolarının hazırlanmasında ve sunulmasında uygulanacak ilave hususları uygulamaları zorunlu tutulmuştur. İlave hususlar, KGK tarafından yeni bir standart seti hazırlanıncaya kadar geçici bir çözüm olarak tasarlanmıştır (Gökçen,Ataman,Çakıcı, 2016:22).

2.İŞTİRAKLER, İŞ ORTAKLIKLARI, BAĞLI ORTAKLIKLAR VE FİNANSAL YATIRIMLARA İLİŞKİN DEĞERLEME FARKLARININ TMS/ TFRS'DEKİ DÜZENLENMELERİ

Türk Dil Kurumu sözlüğünde iştirak, bir ortaklık ile işletme arasında, söz konusu ortaklığın yönetimine ve ortaklık politikalarının belirlenmesine katılma anlamında devamlı bir bağ yaratan, doğrudan veya dolaylı sermaye ve yönetim ilişkisi şeklinde açıklanmaktadır. Bir işletmenin, diğer bir işletmeye yatırım yapması, başka bir ifade ile diğer şirketin hisse senetlerinin

bir kısmını portföyünde bulundurmak istemesi durumunda iştirak olarak nitelendirilip nitelendirilmeyeceği tamamen o işletmenin yatırımdan beklentisine bağlıdır. İşletmelerin yaptıkları iştirak yatırımları önemli etki elde etmek amacıyla yapıldıklarından uzun vadeli yatırım olarak düşünülürler. Bir işletmeye iştirak edilmesi; sahip olunan öz kaynakların bir kısmının başka bir işletme bünyesinde kullanılması suretiyle yapılır. Dolayısıyla iştirak edilen işletmenin (yatırım yapılan) kâr veya zarar etmesi yatırım yapan işletmenin öz kaynağında değişikliklere neden olur. Bu değişiklikler iştirak edilen işletmenin kârlı olması durumunda pozitif, zararlı olması durumunda ise negatif etki yaratmaktadır. Muhasebe standartlarına göre, iştiraklere yapılan yatırımların nasıl muhasebeleştirileceği konusu TMS 28 "İştiraklerdeki ve İş Ortaklarındaki Yatırımlar" standardında açıklanmıştır. TMS 28 madde 3'te "İştirak", "*Yatırımcı işletmenin üzerinde önemli etkisinin bulunduğu işletme"* olarak ifade edilirken**, "iş ortaklığı"** ise "*Müşterek kontrole sahip olan tarafların, girişimin net varlıkları üzerinde haklarının bulunduğu müşterek anlaşma*" şeklinde tanımlanmıştır. Standartta yer alan "önemli etki" ise, bir işletmenin başka bir işletme üzerindeki oy hakkının yüzde 20 veya daha fazlasını satın alması durumunda ortaya çıkmaktadır. Başka bir ifade ile bir işletmenin yatırım yapılacak başka bir işletmedeki oy hakkının yüzde 20'sinden daha azını elinde bulundurması önemli etkiye sahip olmadığını göstermektedir.

TFRS'lere göre önemli etkiye sahip iştirak yatırımları, konsolide olmayan finansal tablolarda öz kaynak yöntemi yada gerçeğe uygun değer yöntemi ile raporlanırken, konsolide finansal tablolarda öz kaynak yöntemi kullanılarak raporlanmaktadır.

TMS 28 madde 10'a göre, öz kaynak yöntemiyle raporlama yapan işletmeler söz konusu yatırımlarını, başlangıçta elde etme maliyeti ile muhasebeleştirmektedirler. Daha sonraki dönemlerde ise yatırım yapılan işletmenin öz kaynaklarındaki gelir giderlerden (dönem karı/zararı ya da yeniden değerleme artışları gibi öz kaynak artış/azalışlarından) yatırımcının payına düşen kısım, öz kaynaklardaki ilgili hesap grubunda muhasebeleştirilir. Fakat edinme tarihinden sonra yatırımcının, yatırım yapılan işletmenin kâr veya zararındaki değişiminden yatırımcıya düşen pay, yatırımın defter değeri artırılarak ya da azaltılarak mali tablolarda raporlanmaktadır. Ayrıca iştirak zararlarından işletmeye düşen kısım, iştirakteki yatırımın defter değerinden büyük olduğu durumlarda, iştirakin zararından işletmeye düşen pay olarak finansal tablolara aktarılamaz. Ancak yatırımcının payı sıfıra düştüğü durumda yatırımcı; meydana gelen ek zararları, karşılık ayırmak suretiyle finansal tablolara aktarabilmektedir.

İşletmeler iştirak ve iş ortaklıklarındaki net yatırımlarını değer düşüklüğü testine tabi tutması gerekmektedir. Fakat işletmeler ortaya çıkan değer düşüklüğünü tarafsız bir şekilde belirleyebilmesi için; net yatırımın

mali tablolara aktarıldıktan sonra güvenilir biçimde tahmin edilebilmesi ve işletmelerin gelecekteki tahmini nakit akışlarını etkileyebilecek olayların olması gerekmektedir. Bu durumlarda iştirak ve iş ortaklıkları değer düşüklüğüne uğramakta ve değer düşüklüğü zararı meydana gelmektedir. [1]

Yatırım amacıyla işletmelerin ellerinde tuttuğu finansal varlıklardan, raporlama günü itibarıyla vadesine 12 aydan daha az süre kalanlarla,12 ay içinde elden çıkarılması planlanan varlıklar dönen varlıklar grubunda "Finansal Yatırımlar" hesabı içerisinde muhasebeleştirilirken, vadesine 12 aydan daha fazla süre kalanlarla, 12 aydan uzun süre elde tutulması planlanan varlıklar ise duran varlıklar grubunda "Finansal Yatırımlar" hesabı içerisinde muhasebeleştirilmektedir. [2]

TFRS 9 Paragraf 4'te finansal varlıkların ve yükümlülüklerin nasıl sınıflandırılması gerektiği açıklanmıştır. Buna göre finansal varlıklar; itfa edilmiş maliyeti üzerinden, gerçeğe uygun değer değişimi diğer kapsamlı gelire yansıtılarak veya gerçeğe uygun değer değişimi kâr veya zarara yansıtılarak ölçülen olarak sınıflandırılmaktadır. Finansal yükümlülüklerin sınıflandırılması konusunda ise bazı istisnalar (TFRS 9, mad. 4.2.1) haricinde, tüm finansal yükümlülükler itfa edilmiş maliyetleri üzerinden ölçülen olarak sınıflandırılması gerektiği belirtilmiştir.[3] Ticari alacaklar kalemi ile diğer alacaklar kalemleri finansal varlık olarak sınıflandırılmaktadır. Bu hususta TFRS 9 madde 5.1'de önemli bir finansman unsuru içermeyen ticari alacaklar ilk muhasebeleştirilmesinde, söz konusu işlem fiyatı üzerinden raporlanmalıdır.(Şen,Özbirekci,2018:469). Finansman unsuru içeren ticari alacaklarda ise durumun farklılaştığı görülmektedir. Buna göre finansman unsuru içeren ticari alacaklarda üç aydan daha uzun vadeli olanlar için alınacak faizin anaparadan ayrıştırılarak raporlanması gerekmektedir. Fakat TFRS 15'teki kolaylaştırıcı yöntemin uygulandığı işletmelerde, yalnızca bir yıldan uzun vadeli olan ticari alacaklar için faizin anaparadan ayrıştırılması yeterli olmaktadır. Daha sonraki ölçümlerde ise TFRS 9 hükümlerine göre; vade ayrımı gözetilmeksizin tüm senetli veya senetsiz alacak ve borçların itfa edilmiş değerleri üzerinden raporlanması gerektiği belirtilmiştir.

"TMS 28 İştirakler ve İş Ortaklıklarındaki Yatırımlar" standardında, iştiraklerde meydana gelen değer düşüklüklerinin "TMS 36- Varlıklardaki Değer Düşüklüğü" standardına göre raporlanması gerektiği ifade edilmiştir. TMS 36 Varlıklardaki Değer Düşüklüğü Standardının yayımlanması ile karşılık ayrılmak suretiyle aktifin olması gerekenden daha büyük ol-

1 TMS 28-İştirak ve İş Ortaklıklarındaki Yatırımlar, 28/10/2011 tarihli, 28098 sayılı Resmi Gazete, Mad. 41A.

2 Finansal Tablo Örnekleri ve Kullanım Rehberi, 17/11/2012 tarihli ve 28470 sayılı Resmî Gazete, s.37.

3 "TFRS 9 Finansal Araçlar" Standardı, 15/01/2019 tarihli ve 30656 sayılı Resmi Gazete (Mükerrer), Bölüm 4 .

masının önüne geçilmesi amaçlanmıştır (Şamil, Esmeray,2016:175-198). İşletmeler, ellerinde bulundurdukları iştirakler ve iş ortaklıklarındaki paylarına ilişkin raporlama dönemi sonlarında değer düşüklüğü testi uygulamaktadır. Değer düşüklüğünün tespit edilmesinde ise iştirak ve iş ortaklığı yatırımlarının defter değeri ile geri kazanılabilir değerinin karşılaştırılması gerekmektedir. Defter değeri ile geri kazanılabilir değerin karşılaştırılması neticesinde; eğer defter değeri geri kazanılabilir değerden düşükse burada bir değer düşüklüğü meydana gelmiştir. İşletmeler söz konusu bu değer düşüklüğü için ihtiyatlılık ilkesinin gereğini yerine getirerek karşılık ayırmaktadırlar.

İştirak ve iş ortaklıklarına ilişkin değer düşüklüklerinin muhasebeleştirilmesi benzer olduğundan dolayı, aşağıda sadece iştirakler üzerinden değer düşüklüğüne ilişkin muhasebe kayıtlarına ilişkin örnek uygulamaya yer verilmiştir. TMS/TFRS'ye göre iştiraklerin ve iş ortaklıkların ilk olarak muhasebeleştirilmesinde elde etme maliyeti kullanılmaktadır.

3.ÖRNEK UYGULAMALAR

Örnek: KURT işletmesi, DEMİR işletmesinin sermaye payına %30 iştirak etmek için 15.11.2019 tarihinde 50.000 TL ödeyerek iştiraki muhasebeleştirmiştir. 31.12.2019 tarihinde ise DEMİR işletmesi 20.000 TL zarar raporlamıştır. Ayrıca 2019 yılı dönem sonunda, iştirak değer düşüklüğü testine tabi tutularak iştirakin geri kazanılabilir tutarı 25.000 TL olarak belirlenmiştir. (Bu örnek, Ahmet Kızıl vd. (2006) tarafından yazılan TMS-TFRS Türkiye Muhasebe ve Finansal Raporlama Standartları kitabından türetilmiştir.)

İştirak edinim tarihinde elde etme maliyetine göre kayıtlanmalıdır.

15.11.2019 İştirakin Elde Edilme Bedelinin Kayıtlanması	**BORÇ**	**ALACAK**
2.. Önemli Etki Taşıyan İştirakler[4]	50.000	
1… Bankalar		50.000

İştirakteki dönem sonu zararı ise aşağıdaki gibi muhasebeleştirilmektedir.

31.12.2019- Dönem Sonu Zararının Kayıtlanması	**BORÇ**	**ALACAK**
6.. Yatırımlardan Zarar Payları	6.000	
2.. Önemli Etki Taşıyan İştirakler		6.000

Değer düşüklüğüne ilişkin zarar ise aşağıdaki gibi muhasebeleştirilmektedir.

4 Teorik örneklerin muhasebe kayıtlarında kullanılan hesap kodları, kullanılan hesabın hangi tablonun hangi grubunda yer aldığını belirtecek şekilde üç haneli kod numarasını sadece ilk rakam yazılarak belirtilmiştir.

İştirak Elde Etme Maliyeti	**50.000**
İştiraklerden Elde Edilen Zararlar(-)	-6.000 (20.000x0,30)
İştirakin Defter Değeri	**44.000**
Geri Kazanılabilir Değer	25.000
Değer Düşüklüğü Zararı	**19.000**

31.12.2019- İştirak Değer Düşüklüğü Zararı Kaydı	**BORÇ**	**ALACAK**
6.. Karşılık Giderleri 2.. Finansal Yatırımlar Değer Düşüklüğü Karşılığı	19.000	 19.000

TFRS 9 standardı gereğince öz kaynağa dayalı finansal araçlar ilk muhasebeleştirmede gerçeğe uygun değeri üzerinden ölçülür. Söz konusu araçların izleyen dönemlerde gerçeğe uygun değerinde meydana gelen değer artış ve azalışları kar veya zarar tablosunda raporlandığından ilk muhasebeleştirmedeki işlem maliyetleri kar veya zarar olarak sınıflandırılır (Öztürk,2017:599).

Örnek: AKS işletmesi, 10.10.2020 tarihinde borsada işlem gören ve yatırım amaçlı olarak sınıflandırdığı imtiyazlı hisse senetlerini 140.000 TL'ye satın almış ve bunun karşılığında ise 2.000 TL komisyon gideri ödemiştir. 31.12.2020 tarihinde satın alınan imtiyazlı hisse senetlerinin piyasa değeri 160.000 TL olarak belirlenmiştir. 31.12.2021 tarihinde ise imtiyazlı hisse senetlerinin piyasa değeri ise 130.000 TL'dir. 20.10.2022 tarihinde ise AKS işletmesi elinde bulundurduğu imtiyazlı hisse senetlerini 158.000 TL'ye satmıştır (Öztürk,2017:609).

10.10.2020- Hisse Senetlerinin İlk Muhasebeleştirilmesi	**BORÇ**	**ALACAK**
2.. Diğer Mali Duran Varlıklar Hesabı -GUD farkı kar veya zarara yansıtılarak ölçülen finansal varlıklar	140.000	
6.. Komisyon Giderleri Hesabı	2.000	
1.. Bankalar Hesabı		142.000

İmtiyazlı hisse senetlerinin değer artış kaydı ise aşağıdaki gibidir.

31.12.2020- Hisse Senetlerinin Değer Artış Kaydı	**BORÇ**	**ALACAK**
2.. Diğer Mali Duran Varlıklar Hesabı -GUD farkı kar veya zarara yansıtılarak ölçülen finansal varlıklar	20.000	
6.. Diğer Olağan Gelir ve Karlar		20.000

İmtiyazlı hisse senetlerinin değer azalış kaydı ise aşağıdaki gibidir.

31.12.2021- Hisse Senetlerinin Değer Azalış Kaydı	**BORÇ**	**ALACAK**
6.. Diğer Olağan Gider ve Zararlar Hesabı	30.000	
2.. Diğer Mali Duran Varlıklar Hesabı -GUD farkı kar veya zarara yansıtılarak ölçülen finansal varlıklar		30.000

20.10.2022 tarihinde İmtiyazlı hisse senetlerinin elden çıkarılmasına ilişkin muhasebe kaydı ise aşağıdaki gibidir:

20.10.2022- Hisse Senetlerinin Elden Çıkarılması	**BORÇ**	**ALACAK**
1.. Bankalar Hesabı	158.000	
2.. Diğer Mali Duran Varlıklar Hesabı -GUD farkı kar veya zarara yansıtılarak ölçülen finansal varlıklar		130.000
6.. Diğer Olağan Gelir ve Karlar Hesabı		28.000

4.SONUÇ

Dünyada küreselleşme ile birlikte, uluslararası alanda fon fazlalığı olan yatırımcılar ellerinde bulunan fonları çeşitli yatırım araçlarına aktararak gelirlerini artırma gayreti içerisindedirler. Gelirlerini artırmak isteyen yatırımcılar doğru kararlar alabilmesi için **işletmelerin yayımla**dıkları

finansal tabloların karşılaştırabilir olması gerekmektedir. Bu durum tüm dünyada geçerli olan ve aynı dili ifade eden uluslararası muhasebe standartları (UMS)'nın oluşturulmasını zorunlu kılmıştır. 2001 yılından sonra yayımlanan UMS'ler ile birlikte **düzenlenen finansal tablolar** ihtiyaca uygun, karşılaştırılabilir ve anlaşılabilir bilgi sunmaktadır. Bu amaçla Türkiye ise UMS'nin birebir çevirisi niteliğinde olan Türkiye Muhasebe Standartları (TMS)'nı yayımlayarak, finansal tabloların şeffaflığını, tutarlılığını ve karşılaştırılabilirliğini sağlamayı amaçlamaktadır.

İşletmeler ulusal veya uluslararası arenada ayakta kalabilmek, karlarını artırabilmek veya işletmeler arasındaki rekabeti sonlandırmak gibi amaçlarla başka bir işletmeye yatırım yaparak ortak olmaktadırlar. Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliği (MSUGT)'ne göre yapılan bu tür yatırımlar bilindiği üzere "Mali Duran Varlıklar" hesap grubunda izlenmektedir. MSUGT'ne göre yapılan bir yatırımın iştirak olarak değerlendirilebilmesi için yatırım yapılan işletmenin %10 ile %50 arasında sermaye payının yatırım yapan işletmenin elinde bulundurması gerekmektedir. Fakat TMS 28 İştiraklerdeki ve İş Ortaklıklarındaki Yatırımlar standardına göre bir yatırımın iştirak olarak değerlendirilebilmesi için "önemli etki" kavramının kriter olarak belirlendiği görülmektedir. Bu kritere göre bir yatırımın iştirak olarak değerlendirilebilmesi için yatırım yapılan işletmenin %20 ve üzeri oy hakkının yatırım yapan işletmenin elinde bulundurması gerekmektedir.

Değerleme hükümleri açısından ise MSUGT'den farklı olarak "TMS 28 İştiraklerdeki ve İş Ortaklıklarındaki Yatırımlar Standardı" ile gelen en önemli yenilik iştirak yatırımlarının değerlenmesinde özkaynak yöntemi uygulaması olduğu görülmektedir. Özkaynak yöntemi ile her dönem sonunda iştiraklerden yatırım yapan işletmeye düşen kâr/zarar payları finansal tablolara yansıtılarak, iştirakin değerinin en doğru ve güncel haliyle finansal tablolarda raporlanması sağlanmaktadır. Böylelikle TMS/TFRS'lere göre yayımlanan finansal tablolardaki rakamlar en gerçekçi haliyle raporlanarak, finansal tablo kullanıcılarının doğru kararlar almasına yardımcı olmaktadır.

TMS 28 İştiraklerdeki ve İş Ortaklıklarındaki Yatırımlar Standardında iştiraklerden yatırımcıya iki farklı pay düşmektedir. Yatırımcıya düşen birinci pay iştirakin dönem kar veya zararından düşen paydır. Bu pay yatırım yapan işletmenin kar veya zarar tablosuna yansıtılmaktadır. Yatırımcıya düşen ikinci pay ise dönem sonunda iştirakin değerlenmesi sonucu oluşan kar veya zarardan yatırımcıya düşen paydır. Bu pay ise yatırım yapan işletmenin öz kaynaklar grubunda diğer kapsamlı gelir veya gider kalemi altında raporlanmaktadır.

"TFRS 9 Finansal Araçlar Standardı"na göre finansal varlık ve yükümlülüklerin muhasebeleştirilmesi finansman unsuru açısından Tek

Düzen Muhasebe Sistemimizden farklılaştığı görülmektedir. Buna göre finansman unsuru içeren üç aydan daha uzun vadeli ticari alacaklarda faizin anaparadan ayrıştırılarak raporlanması gerekmektedir. Fakat "TFRS 15 Müşteri Sözleşmelerinden Hasılat" standardındaki kolaylaştırıcı yöntemi uygulayan işletmeler, yalnızca bir yıldan uzun vadeli ticari alacakları için faizi anaparadan ayrıştırması gerekmektedir. Ayrıca TFRS 9 hükümlerine göre sonraki ölçümlerde vade ayrımı gözetilmeksizin tüm senetli veya senetsiz alacak ve borçlar itfa edilmiş değerleri üzerinden muhasebeleştirilmektedir.

5.KAYNAKÇA

GÖKÇEN, Gürbüz, ATAMAN, Başak, ÇAKICI, Cemal (2016), Türkiye Finansal Raporlama Standartları Uygulamaları, 2. Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.

KIZIL, Ahmet vd. (2006), TMS - TFRS Türkiye Muhasebe ve Finansal Raporlama Standartları, Der Yayınları:435, 2. Baskı, İstanbul .

ÖZTÜRK, Erkan (2017), "Finansal Varlıkların Ölçme ve Muhasebeleştirme Esaslarının Büyük ve Orta Boy İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardı ve Türkiye Finansal Raporlama Standartları Açısından Karşılaştırılması", Journal of Business Resarch Turk, Vol.9, İssue 3, , ss. 594-617.

ŞAMİL, Serhat, ESMERAY, Murat (2016), "TMS 36 Varlıklarda Değer Düşüklüğü Standardı: BIST 100'de Bir Araştırma", Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, , Sayı: 48, Temmuz-Aralık , ss. 175-198.

ŞEN, İlker Kıymetli, ÖZBİRECİKLİ, Mehmet (2018), "BOBİ FRS'nin Muhasebe Uygulamalarına Getirdiği Değişiklikler: Bobi FRS, TMS/TFRS ve Mevcut Muhasebe Sistemi Çerçevesinde Bir İnceleme", Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi Nisan 2018; Özel Sayı: 462-484.

Finansal Tablo Örnekleri ve Kullanım Rehberi, 17/11/2012 tarihli ve 28470 sayılı Resmî Gazete, s.37.

"TFRS 9 Finansal Araçlar" Standardı, 15/01/2019 tarihli ve 30656 sayılı Resmi Gazete (Mükerrer), Bölüm 4 .

TMS 28-İştirak ve İş Ortaklıklarındaki Yatırımlar, 28/10/2011 tarihli, 28098 sayılı Resmi Gazete, Mad. 41A.

Bölüm 36

KOOPERATİFLER İÇİN KURUMSAL PERFORMANS KARNESİNİN BOYUTLARI, AMAÇ VE ÖLÇÜTLERİ[1]

Abdulkadir FASAL[2], Özlem BALABAN[3]

1 Bu çalışma Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı'nda Doç Dr. Özlem Balaban danışmanlığında Abdulkadir Fasal tarafından "Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri İçin Kurumsal Performans Karnesi Önerisi" ismiyle tamamlanarak 29.03.2019 tarihinde savunulan doktora tezinden türetilmiştir

2 Dr., Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri, abdulkadir_fasal@hotmail.com

3 Doç.Dr., Sakarya Üniversitesi, adiguzel@sakarya.edu.tr,

1.GİRİŞ

Kurumsallaşma anlamında çeşitli sıkıntılar yaşayan, merkezi bir yapı şeklinde örgütlenmiş çok sayıda birimden oluşan kooperatiflerde, her bir birimin kurumsal performansının ölçümünde ve değerlendirilmesinde çok boyutlu ölçme ve değerlendirme sistemlerinin kullanılması önem arz etmektedir. Kurumsal performans karnesi yönetim alanına getirmiş olduğu yenilikler doğrultusunda çok sayıda üretim ve hizmet işletmesinde uygulanmakta ve başarılı sonuçlar elde edildiği görülmektedir. Fakat her işletmenin performans karnesinde yer alacak boyutlar amaç ve ölçütler işletmelerin faaliyette bulunduğu sektöre, kendi örgütsel yapılarına ve stratejilerine bağlı olarak farklılık göstermektedir. Bazı işletmelerde finansal boyut kapsamındaki satışlarda artış, gelir artışı, varlıkların değerlendirilmesi vb. amaçlar, bir diğer işletmelerde müşteri sadakati, hizmet kalitesinin arttırılması gibi müşteri boyutunun amaçları, bazılarında ise beşeri sermaye ve araştırma geliştirmeye yönelik amaçlar ön plana çıkmaktadır.

Kooperatifler ortaklarının ihtiyaç duydukları girdileri belirli bir vade sonuna kadar kredili olarak temin ettiklerinden hem kredi hem de satış işlemini birlikte gerçekleştirmektedir. Ortaklarına kredi kullandırma faaliyetleri ile bir bakıma kooperatif bankacılığı görevini yerine getiren kooperatiflerde finans boyutu ile ortak boyutu, ayrıca algılanan yüksek hizmet kalitesi, çalışanların yetenekleri ve motivasyonu gibi maddi olmayan değerlerin kooperatif işletmelerinin kurumsal performansındaki önemi, öğrenme ve gelişme boyutunu da ön plana çıkarmaktadır.

2. Kooperatif İşletmelerinde Finansal Boyut

Finansal boyut, stratejinin maddi sonuçlarını geleneksel finansal ifadelerle tanımlamaktadır (Kaplan ve Norton, 2006: 32). Finansal boyutta yer alan amaç ve ölçütler kurumsal performans karnesinin diğer boyutunda yer alan amaç ve ölçütlerin odağında bulunduğundan bu boyutlarda yer alan her bir ölçünün sebep sonuç ilişkileri çerçevesinde finansal performansta bir iyileştirme meydana getirmesi gerekmektedir. Birçok işletmede maliyetlerin düşürülmesi, gelirlerin arttırılması, verimlilikte artış sağlanması, kaynakların etkin kullanılması, karın maksimuma çıkarılması kurumsal performans karnesinde yer alan boyutlar arasında bağlantıların kurulabilmesi için gerekli ve yeterli olmaktadır. İşletme yöneticileri kendi kurumsal performans karnesinin finansal boyutuna ilişkin amaç ve hedefleri ile bunlara ilişkin ölçütleri kendi stratejilerine uygun olarak belirlemelidir. Bu doğrultuda kooperatiflerin finansal performansına yönelik amaç hedefler;

- Kooperatif faaliyetleri
- Gelir artışı
- Faaliyetlerin verimliliği
- Güçlü finansal yapı olarak ele alınarak açıklanacaktır.

2.1. Kooperatif Faaliyetleri

Kooperatifler ortaklarının ve genel anlamda tüm üreticilerin her türlü ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik mal ve hizmetleri zamanında, güvenilir, kaliteli ve uygun şartlarda sağlamayı ve ürünlerini pazarlamayı amaçlamaktadır. Kooperatiflerin bu genel amaçlarının yanı sıra kuruluş gerekçelerini oluşturan kendilerine has amaçları da bulunmaktadır. Örneğin Tarım Kredi Kooperatifleri ortaklarının tarımsal ihtiyaçlarını tedarik ederek kredilendirmekte bir bakıma bankacılık görevini üstlenmektedir. Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerin de ise yine ortakların ihtiyaçları tedarik edilerek karşılanmakta fakat burada alınan bu malların bedeli için bir kredilendirme işleminin yapılması söz konusu değildir. Bu tür kooperatiflerde ortak elde etmiş olduğu ürününü kooperatife teslim etmekte bunun karşılığında alacağı ürün bedeli ortağın borcundan düşmektedir. Kooperatiflerdeki bu işleyiş yapıları kooperatif türlerine ve faaliyet alanlarına göre değişiklikler göstermektedir.

Kooperatiflerin kuruluş amacı kardan daha çok satışları artırarak pazara daha fazla nüfuz etmek ve böylelikle piyasayı dengede tutmaktır. Piyasaların kooperatifler vasıtasıyla dengede tutulması üreticilerin faaliyetlerini gerçekleştirmek için gerek duyduğu mal veya hizmetleri daha uygun koşullarda elde etmesine imkân tanımaktadır. Bu sayede üretimde süreklilik sağlanmaya çalışılmaktadır.

Kurumsal performans kapsamında kooperatif faaliyetlerinin değerlendirilmesi, bir önceki yıla göre kooperatif faaliyetlerinde ne tür bir değişiklik olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar finansal boyut içerisinde bulunan diğer amaç ve hedefleri de doğrudan etkilemektedir. Ayrıca bu sonuçlar diğer boyutlarda meydana gelen nedenlerinde sonuçları olarak ta değerlendirilmektedir.

2.2. Gelir Artışı

İşletmelerin maksimum kara ulaşabilmesi daha çok satış yapmasına ve daha az harcama yapmasına bağlıdır. Satışların arttırılması ve harcamaların azaltılması işletmelerin gelirlerinde artış meydana getirecektir. Bu bağlamda işletmeler var olan müşterileriyle olan ilişkilerini geliştirerek karlı gelir büyümesi sağlayabilirler. Bu onların mevcut olan veya ek ürün ve hizmetlerini daha çok satmalarına yardımcı olur. Bununla birlikte işletmeler tamamen yeni ürün satarak, tümüyle yeni müşteri kesimlerine veya yeni pazarlara satış yaparak gelir büyümesi sağlayabilir (Kaplan ve Norton, 2006; 38).

Kooperatifler açısından iş yönetim stratejisi olarak mevcut durumda sürdürme stratejileri uygulanmaktadır. Çünkü kooperatiflerin kuruluş amaçları ve faaliyet konuları bellidir. Bu doğrultuda kooperatifler pazarda-

ki müşteri payını ve çapraz satışları arttırarak veya faaliyet alanıyla ilgili olarak yeni mal ve hizmet geliştirerek gelirlerini arttırabilirler. Örneğin tarımsal kooperatifler incelendiğinde geçmiş dönemlerde üreticilerin sadece tarımsal girdi olarak adlandırılan gübre, yem, ilaç, tohum vb. ihtiyaçlarını karşılanırken günümüzde bunlara motorin, kömür, tarımsal araç ve gereçler hatta sigortacılık faaliyetleri de eklenmiştir.

Kurumsal performans karnesinin diğer performans boyutlarında yürütülecek tüm uygulamalar, finansal amaçları gerçekleştirmeye katkıda bulunduğu sürece önemini koruyacaktır. Örneğin; başarılı müşteri ilişkileri yönetim süreçleri (müşteri boyutu) amaç ve ölçülerinin sonuçları, esasen finansal amaçlara, yani gelir büyümesi amaçlarına ulaştıracak araçlar olarak değerlendirilmelidir (Gençay, 2010; 140). Müşteri seçimi ve müşteri kazanma çalışmaları, özellikle işletmeler yeni pazarlar ararken ve yeni ürün ve hizmetler eklerken, yeni gelir kaynakları ve artışı sağlamalıdır. Müşteriyi elde tutma ve müşteri büyütme süreçlerinin sonucu ve ürünü, artan müşteri değeri olmalıdır. Bu süreçlerden beklenen sonuçlar, müşterilerin harcamalarından daha fazla pay almayı ve ilişkinin kapsamını ve uzunluğunu (ömür boyu müşteri değeri) artırmayı içermelidir. Bununla birlikte etkili müşteri yönetimi, işletmelerin kendilerine uygun olarak kullandıkları otomasyon ve bilgi sistemleri ile işletmelerin verimlilik hedeflerine de katkı sağlayacaktır (Kaplan ve Norton, 2006; 121).

Kooperatiflerde, finansal performansın artırılması amacıyla tercih edilebilecek stratejik amaçlardan birisi olan gelir artışı stratejileri açısından incelendiğinde, her birim kooperatifin, iyi yönetildiği takdirde avantaj sağlayabilecek birçok özgün niteliğe sahip oldukları görülmektedir. Kooperatiflere, gelirlerini artırma fırsatları sunan (finansal amaçlar ve ölçütlerin belirlenmesinde, üzerinde durulması ve sorgulanması gereken) avantajlar şu şekilde sıralanabilir:

- Satış ve kredilendirme işlemlerinin birlikte yapılıyor olmasından dolayı çift yönlü gelir getirisi
- Ürün çeşitliliği
- Çapraz satış imkânlarının çok olması
- Devlet tarafından verilen desteklerin kooperatifler aracılığıyla verilmesinin üreticilerin kooperatiflere olan ilgisinin artması
- Üreticilerin faaliyetlerinin sürekli olmasından dolayı mevcut müşteri yapısının korunması

Kooperatifler, kurumsal performans karnelerini oluştururken, finansal hedeflerinin gerçekleştirilmesine yönelik çalışmalarında, gelir artışı ile ilgili olarak, sahip oldukları avantajları ve yetenekleri de kapsayan, kendile-

rine has amaç ve ölçüleri de belirlemeleri gerekmektedir.

2.3. Maliyetlerin Düşürülmesi/ Verimliliğin Arttırılması

İşletmeler finansal hedeflere ulaşabilmek amacıyla gelir artışı sağlamanın yanı sıra maliyetlerin azaltılması ve verimliliğin arttırılması yönünde çalışmalarda bulunurlar. Bu doğrultuda kooperatifler işletme giderlerinin azaltılması ve işletme gelir/ gider dengesinin oluşturulması gibi yöntemleri uygulayabilirler.

Kooperatiflerin giderlerinin büyük çoğunluğunu genel yönetim giderleri ve finansman giderleri oluşturmaktadır. Genel yönetim giderleri içerisinde ise personel giderlerinin payı çok yüksektir. Finansman giderleri bağlamında kooperatifler öz kaynakları yetersiz olduğundan yabancı kaynak kullanmak zorundadır. Bu kapsamda eğer kaynaklar doğru ve etkin bir şekilde kullanılmaz ise kooperatiflerin finansman giderlerin de artışa neden olacaktır.

Finansal ağırlıklı bir stratejinin ikinci boyutu olan verimlilikte iyileşme iki farklı şekilde gerçekleştirilebilir. İlk olarak işletmeler dolaylı ve dolaysız harcamaları azaltarak maliyetleri düşürebilirler. Maliyetlerin düşürülmesi, aynı çıktının elde edilebilmesi için işletmelerin çalışanlara, hammaddeye, enerjiye daha az harcama yapmasını sağlar. İkincisi ise işletmeler finansal ve fiziksel varlıklarını daha etkin bir biçimde kullanarak, belli bir iş seviyesini desteklemek için gerekli olan işi ve sabit sermayeyi azaltabilirler (Kaplan ve Norton, 2006; 40).

Kooperatifler ortakların ihtiyaç duydukları malların satışını gerçekleştirerek perakende sektörüne, kredi ve sigortacılık faaliyetleri ile bankacılık sektörüne benzerlik gösterdiğinden hizmet işletmeleri olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda örgütsel verimliliğin arttırılmasına yönelik çalışmalarda insan kaynaklarına yönelik uygulamalar büyük önem arz etmektedir. Çünkü hizmet işletmeleri emek-yoğun işletmeler olduğundan bu işletmelerde verimlilik, genellikle çalışanların verimliliğiyle ilişkilendirilmektedir.

Hizmet işletmesi olan kooperatiflerde örgütsel verimliliğin arttırılmasında çalışanlar çok önemli rol oynamaktadır. Bu doğrultuda çalışanlar teşvik edilmeli, motivasyonları sağlanmalı ve onların yaratıcılıklarını geliştirebilecek çalışma ortamlarının yaratılması gerekmektedir. Böylelikle yüksek hizmet kalitesinin temel unsuru sayılan işgücü verimliliğinin sağlanmasıyla, giderlerde azalma, müşteri memnuniyeti ve sadakatinde artış ile birlikte gelirlerin artması ve finansal hedeflerin gerçekleşmesi mümkün olacaktır (Gencay, 2010; 144).

2.4. Güçlü Finansal Yapı

Sermayenin karlılığı, yatırımın karlılığı ve ekonomik katma değer gibi amaçlar gelirleri çoğaltmak, giderleri azaltmak ve aktiflerin kullanımını arttırmak için uygulanan finansal stratejilerin sağladığı başarıyı değerlendiren genel ölçülerdir. İşletmeler, sermayelerini arttırarak finansal yapılarını güçlendirmek için kullanacakları özel yöntemleri belirlemeleri gerekmektedir (Kaplan ve Norton, 2015: 73).

Kooperatiflerin sermayesi ortaklarının kayıt olurken yatırmak zorunda oldukları sermaye tutarları ve sonradan ortaklardan alınan bağış ve fonlardan oluşmaktadır. Fakat çoğu zaman ortakların ödemekle yükümlü oldukları sermayeleri zamanında ödememesi ve bu tutarların düşük olmasından dolayı kooperatiflerin finansal yapıları güçlü değildir. Ayrıca kooperatiflerin kullandırmış oldukları kredilerin tahsilatı vade tarihinde yapılmaz ise faaliyetlerin devamlılığının sağlanabilmesi için kooperatifler daha çok yabancı kaynak kullanmak zorunda kalmaktadır. Bu durum kooperatiflerin karlılığını ve yatırım maliyetlerini olumsuz yönde etkilemektedir.

Kooperatifler faaliyette bulundukları alana özgü olarak, maliyetlerin azaltılması, verimliliğin arttırılması, gelir artışı ve finansal yapının güçlendirilmesi stratejileri gibi finansal konuları detaylandırarak, vizyon ve stratejileri doğrultusunda kendilerine finansal amaç ve ölçüler belirlemelidirler. Belirlenen finansal amaç ve ölçüler kurumsal performans karnesinin diğer boyutlarında belirlenecek amaç ve ölçülere yön verecek ve tüm boyutlardaki amaç ve ölçüleri ilişkilendirerek, dengeleyecek çerçeveyi oluşturacaktır. Böylece kurumsal performansta atılım yapmayı sağlayacak, küresel rekabet şartlarında ilerleyebilecek dinamik bir yapının oluşturulması ve sürekliliği sağlanabilecektir (Gencay, 2010; 145).

3. Kooperatif İşletmelerinde Ortak (Müşteri) Boyutu

Ortak (müşteri) boyutu, örgütsel stratejinin hedef müşteri kitleleri için belirlediği değer önerilerini ölçmek olarak ifade edilmektedir (Bento, Bento ve White, 2013: 51). Herhangi bir iş stratejisinin temeli, şirketin sunduğu ürün, fiyat, hizmet, ilişki ve imajın özgün bileşimini ifade eden müşteri değer önerisidir (Kaplan ve Norton, 2001: 93). Geçmiş dönemlerde işletmeler genellikle kendi iç yeterlilikleri olarak belirtilen ürünlerin performansı ve teknolojik yeniliklere yoğunlaşmışlardır. Müşterilerinin ihtiyaçlarını anlayamayan işletmeler, rakiplerinin müşteri istek ve ihtiyaçlarını anlayarak onlara uygun ürün ve hizmet üretmesi neticesinde rakiplerinden geri de kalmışlardır. Bundan dolayı işletmeler yönünü dışa yani müşteriye yöneltmek zorunda kalmışlardır.

Kurumsal performans karnesinin ortak boyutunda işletmeler rekabet edecekleri müşteri ve pazar kesimlerini ve bu hedef kesimlerde örgütün göstereceği performansın amaçlarını tanımlamalıdırlar. Tanımlanan müşteri ve pazar kesimleri, işletmenin finansal hedeflerinin gelir bileşenini

oluşturacak kaynakları temsil eder. Müşteri boyutu, işletmelerin müşteri sonuçlarının temel ölçülerini (tatmin, sadakat, devamlılık, kazanılma ve kazanç) hedef müşteri ve pazar kesimleri ile uyumlu bir hale getirmelerini sağlar. Aynı zamanda işletmelerin hedef müşteri ve pazar kesimlerine götürecekleri değer önerilerini de kesin olarak tanımlamalarına ve ölçmelerine imkân verir. Performans karnesinin müşteri boyutu amaç ve ölçütleri hedef pazar kesimlerinin belirlenmesi, müşteri boyutu temel ölçü grubunun oluşturulması ve müşteri değer tekliflerinin belirlenmesi olmak üzere üç aşamada oluşturulabilir (Kaplan ve Norton, 1996: 64).

3.1. Hedef Pazar Kesimlerinin Belirlenmesi

İşletmeler rekabetin yoğun olarak yaşandığı günümüzde yaşamını sürdürmek ve uzun dönemde yüksek performansa ulaşmak istiyor ise müşterilerinin istek ve ihtiyaçlarına uygun mal ve hizmetleri üretmeleri gerekmektedir. İşletmelerin bu konuda başarılı olabilmeleri için öncelikle mevcut ve potansiyel müşteriler içindeki pazar kesimlerini tanımlamalı ve hangi kesimde daha çok rekabet etmek istedikleri konusunda karar vermelidir (Kaplan ve Norton, 2015: 82).

Kooperatiflerde ortak boyutunun amaç ve ölçülerinin belirlenmesi aşamasında, öncelikle hedef pazar kesimleri detaylı bir şekilde analiz edilerek, farklı müşteri ve pazar kesimleri ile onların ürün ve hizmetlerin fiyatı, kalitesi, güvenirliliği ve hizmet kalitesi gibi özellikleri ile ilgili kooperatiften olan beklenti ve istekleri belirlenmelidir.

Kooperatifler belirli alanlarda faaliyet göstermek için kurulduklarından mevcut ve potansiyel müşterileri genellikle homojen özelliklere sahiptir. Bundan dolayı benzer ürün ve hizmetleri tercih ederler ve tercihte bulundukları ürün ve hizmetler hakkındaki değerlendirmeleri de birbirine yakındır. Burada farklılık sadece ürün ve hizmet sunum süreçlerinde görülmektedir. Bu doğrultuda mevcut ve potansiyel ortakların tanınması hedef pazar kesim belirleme çalışmalarının başarısını ve dolayısıyla kooperatiflerin performans karnesi ortak (müşteri) boyutundaki amaç ve ölçülerin doğru şekilde belirlenmesi noktasındaki başarısını önemli şekilde etkileyecektir.

Tanıma süreci kooperatiflerin mevcut ve eski ortaklarını ya da potansiyel ortakları kapsayabilir. Hedef ortakların borç ödeme alışkanlıkları, gelir düzeyleri, üretmekte olduğu ürün deseni gibi güvenilir bilgilere ihtiyaç vardır.

İşletmeler, müşterileri tanıma sürecinin başlangıcında aşağıdaki çalışmaları yapması gerekmektedir (Mcnealy, 1994: 90).

- Müşteri listelerinin hazırlanması ve bu müşterilere ait tüm kişisel

ve genel bilgilerin bilgisayar ortamında tutulması,

− Süreklilik arz eden, işletme açısından etkisi ve potansiyeli diğerlerine göre farklı olan, önemli olarak nitelendirilen misafir listesinin oluşturulması,

− Sadakati ön planda tutan, işletmenin beğenilmesini ve tercih sebebi olmasını sağlayan unsurların belirlenmesi,

− Eski müşterilerle görüşülmesi, kim olduklarının ve ayrılık sebeplerinin belirlenmesi,

− Potansiyel müşterilerle görüşerek, işletmeden beklentileri konusunda bilgi edinilmesi gerekmektedir.

Kooperatifler her ne kadar homojen müşteri ve hizmet yapılarına sahip olsa da yaşanan rekabet ortamı ve küçülen pazar da yaşamlarını sürdürebilmeleri için kendine özgü niteliklerle, mevcut ve potansiyel ortaklarını yakından tanıyarak, hedef pazar kesimlerini belirlemeye yönelik düzenli çalışmalar yapmalı ve bu çalışmaları düzenli bir şekilde devam ettirmeleri gerekmektedir.

3.2. Ortak (Müşteri) Boyutu Temel Ölçü Grubunun Oluşturulması

Kurumsal performans karnesi müşteri boyutu oluşturma sürecinin ikinci aşaması müşteri boyutu temel ölçü grubunun oluşturulmasıdır. Müşteri boyutunda irdelenmesi gereken temel ölçüler Kaplan ve Norton'a göre tüm işletmelerde benzerlik göstermektedir. Bu temel ölçüler Şekil 1'de gösterildiği gibi bir nedensel ilişkiler zinciri içinde gruplandırılabilir (Kaplan ve Norton, 2015: 86).

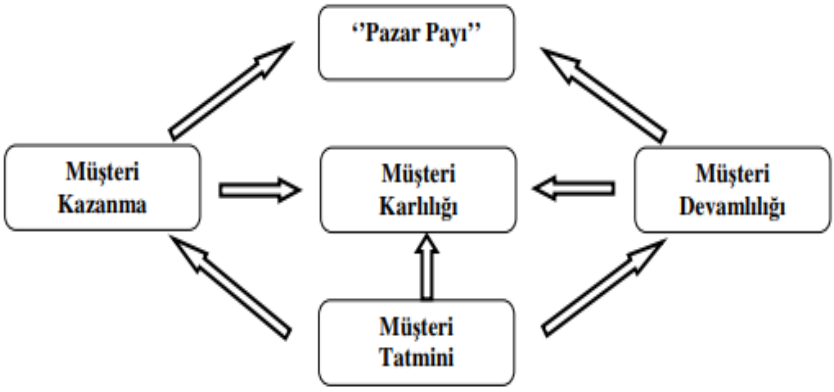

Şekil 1: Müşteri Boyutu Temel Ölçüler

Kaynak: *Kaplan ve Norton, Balanced Scorecard, Şirket Stratejisini Eyleme*

Dönüştürmek, Sistem Yayınları, 2015, s.86.

Kooperatiflerin kurumsal performans karnesinin oluşturulması sürecinde ortak tatmini/ ortak memnuniyeti ve ortak devamlılığı/ ortak sadakati gibi temel ölçü gruplarının ön plana çıktığı görülmektedir. Sebep sonuç ilişkileri doğrultusunda ortak tatminin yeni ortak kazanma, ortak sadakati ve ortak karlılığının temelini oluşturan faktörler olduğu ifade edilmektedir. Bununla birlikte pazar payının arttırılmasının temelinde de ortak kazanma ve ortak sadakati bulunmaktadır.

3.2.1. Ortak (Müşteri) Memnuniyeti

Müşterilerin işletmeler için öneminin giderek arttığı günümüzde, müşterileri ile sağlam ilişkiler kurabilen, müşteri istek ve ihtiyaçlarını cevap verebilen, onların tercihlerini doğru tespit ederek onların satın alma alışkanlıklarına yönelik mal ve hizmet üreten işletmeler bu rekabet ortamında ayakta kalabileceklerdir. Bu bağlamda müşteri memnuniyetinin sağlanabilmesi için müşterinin ne istediğinin ve beklediğinin bilinmesi gerekmektedir (Ilgın ve Soybalı, 2017: 3). Müşteri beklentilerinin üzerine çıkan veya beklentileri tam karşılayan işletmeler müşteri memnuniyetini yakalamış sayılmakta ve müşteri hizmeti kaliteli olarak algılanmaktadır (Stanton, Etzel ve Walker, 1994: 159).

Müşteriler, ürün ve hizmetlerin tekrar alımı ve kullanımı sonucunda ürün ve hizmete yönelik bir tavır geliştirmektedirler. Bu çerçevede oluşturulan tavır, geliştirdikleri tecrübelere dayalı oldukça sabit bir sevme veya sevmeme durumu olarak tanımlanabilmektedir (Oliver, 1997: 20).

Müşteri memnuniyeti yüksek olan işletmelerde müşteriler yüksek oranda aynı işletmeyi tercih ederler. Bu durumda olan işletmelerin her dönemde müşteri kazanmasına ihtiyaç yoktur. Müşteri kazanma maliyetlerine katlanmayan işletmelerde maliyetlerin düşmesi ve karlılığın artması söz konusu olacaktır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde müşteri memnuniyeti sağlamanın temel sebebi müşteri sadakatinin sağlanmasıdır.

Müşteri memnuniyetinin oluşturma sürecine yönelik olarak farklı yaklaşımlar söz konusu olsa da genel anlamda müşteri memnuniyet süreci müşterilerin tanınması, müşteri ihtiyaç ve beklentilerinin belirlenmesi, müşteri algılamalarının ölçümü, hareket planının geliştirilmesi birbirini takip eden dört ayrı işlemden meydana gelmektedir. Müşteri memnuniyetine yönelik çalışmaların sürekliliğinin sağlanabilmesi için, oluşturulan her bir bölümün sürekli olarak kontrol edilmesi gerekmektedir (Mcnealy, 1994: 78).

Kooperatiflerde ortak istek ve ihtiyaçlarının belirlenmesine yönelik çalışmalarda, kooperatiflerin ürün ve hizmetlerin çeşitliliği ve kalitesi, kooperatif çalışanlarının ortaklara yaklaşımı, kooperatif hizmetlerinin za-

manlaması ve hızlılığı, kooperatif çalışanlarına olan güven gibi konuların sorgulanması ortak memnuniyetinin sağlanması açısından önemlidir.

3.2.2. Ortak (Müşteri) Sadakati

Müşteri sadakati, işletme ile müşteri arasında uzun dönemli ilişki kurulmasını ifade etmektedir. İşletmeler için pazar payını korumak veya arttırmak için en iyi yöntem mevcut müşterilerin korunmasıdır. Ayrıca yeni müşteri kazanmanın maliyeti mevcut müşteriyi koruma maliyetinden daha yüksektir. Müşteri sadakati davranışsal, tutumsal ve karma olarak üç boyutta ele alınmaktadır (Bowen ve Chen, 2001; 214). Belirli bir zaman dilimi içinde bir markanın veya bir hizmetin tercih edilmesidir. Örnek olarak tarımsal kooperatifler açısından ürünün büyüme döneminde ihtiyaç duyduğu belirli marka gübreyi kooperatiften satın alması verilebilir. Tutumsal boyutta ise müşterilerin tekrar satın almaları yanında onların ürün ve hizmetleri başkalarına tavsiye etmeleri ile ilgilidir. Bu boyutta ürün veya hizmeti satın almak gerekmemekte onu diğer müşterilere tavsiye etmekte sadakatin göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Bowen ve Chen, 2001; 214).

Kooperatifler belirli pazar kesimlerine hitap ettiklerinden potansiyel ortak sayısı çok fazla değildir. Bu nedenle kooperatifler için mevcut ortakların korunması önem arz etmektedir. Kooperatiflerin ürün ve hizmetlerinden yararlanan ortakların faaliyetleri belirli periyotlarla tekrarlanmakta ve süreklilik arz etmektedir. Bundan dolayı ortaklar belirli dönemlerde kooperatif ürün ve hizmetlerinden yararlanmak durumundadır. Bu durum kooperatiflerde ortak sadakatinin sağlanabilmesine avantaj oluşturmaktadır. Ayrıca bütün işletmelerde olduğu gibi kooperatiflerde de sadık ortak sayısının fazlalığı fiyat, reklam, maliyet, kalite, hizmet sunumu gibi kritik önem taşıyan özellikler ile doğrudan ilişkilidir.

Kooperatiflerde sadık ortak elde etme konusu, ortak boyutu amaç ve ölçülerinin oluşturulması, ölçülmesi ve değerlendirilmesinde üzerinde durulması ve sorgulanması gerekmektedir. Böylelikle kooperatifler kurumsal performans karnesi oluşturma sürecinde ortak sadakati ile ilgili özgün amaç ve ölçüler belirleyebilirler.

3.2.3. Ortak (Müşteri) Değer Tekliflerinin Belirlenmesi

Müşteri değeri, müşterinin satın aldığı ürün/hizmet ile parasal değerin kıyaslaması sonucunda zihninde oluşan duygusal bir süreç olarak ifade edilmektedir. Müşteriler kendilerine en yüksek değeri sunan işletmelerin ürün ve hizmetlerini tercih etmektedirler (Çetintürk, 2017: 94). Farklı sektörler ve işletmelerin farklı pazar kesimleri içindeki değer teklifleri farklı olsa da birçok işletme için geçerli olabilecek değer tekliflerini oluşturan unsurlar üç kategoride toplanabilir (Kaplan ve Norton, 1996: 73).

- Ürün ve hizmet nitelikleri
- Müşteri ilişkileri
- İmaj ve ün

Ürün ve Hizmet Nitelikleri: Müşteri değer teklifi kapsamında ürün ve hizmetlerin fonksiyonelliği, kalitesi, fiyatı bu boyutta ele alınır. Müşterilerin ürün ve hizmetlere yönelik beklenti ve talepleri sorgulanarak ürün ve hizmetlerin nitelikleri ile ilgili amaç ve ölçüler oluşturulabilir. Bu sorgulamada kooperatiflerin özellikleri ve sunmuş oldukları hizmetler (kredi, satış, ürün değerlendirme, danışmanlık hizmetleri) ayrı ayrı sorgulanarak her bir ürün ve hizmete yönelik müşteri değer teklifi ile ilgili bilgilere ulaşarak bu bilgiler doğrultusunda amaç ve ölçüler oluşturulabilir.

Müşteri İlişkileri: Kooperatiflerde müşteri istek ve ihtiyaçlarının yanıtlanma süresi, teslim süresi, kolay erişilebilirlik, hizmet kalitesi, personel tutum ve davranışları üzerinde durularak müşterilerin algıları ve neler hissettiklerinin ölçülmesine yönelik sorgulamalarla müşteri amaç ve ölçüleri oluşturulabilir (Gencay, 2010: 157). Kooperatifler ortaklarının üretim yapmak için gerekli olan ihtiyaçlarını karşılarken aynı zamanda onların üretmiş oldukları ürünleri alarak onların ürünlerinin pazarlanmasına, sözleşmeli üretim gerçekleştirerek ürünlerine alım garantisi vererek ortak ile kooperatif arasındaki ilişkilerin güçlenmesini sağlayabilir.

İmaj ve Ün: İmaj ve ün boyutu işletmelere müşteri çeken ve müşteri tercihlerini etkileyen ürün ve hizmetlerin güvenirliliği, kalitesi gibi soyut kavramları içerir. İmaj ve ün boyutu bir işletmenin müşterilerine kendisini tanıtmasına ve anlatmasına yardımcı olur. Örneğin tarımsal kooperatiflerde sattığı gübrenin ve hayvan yeminin markası, satmış olduğu zirai ilaçların tesiri müşterileri kooperatiflere bağlı olmasına etkiyen soyut kavramlar olarak ifade edilebilir. Kooperatifler müşterilerin tercihlerini etkileyen ürün ve hizmetlerin soyut özelliklerine yönelik müşteri beklentilerini sorgulayarak imaj ve ün ile ilgili amaç ve ölçüleri oluşturabilirler.

Kooperatiflerin her birinin özgün nitelikleri ve farklı yapıları olmakla birlikte performans karnesi ortak boyutu amaç ve ölçülerinin belirlenmesi sürecinde öncelikli olarak kooperatifin hedef pazar kesimi belirlenmeli ve potansiyel ortaklar tanınmalıdır. Sonrasında ise ortakların ihtiyaç ve beklentilerinin doğru şekilde belirlenmesine yönelik olarak ortak memnuniyeti, hizmet kalitesi, ortak sadakati gibi konular ele alınmalıdır. Son aşamada ise ortak değer tekliflerinin belirlenmesine yönelik ürün ve hizmet nitelikleri, ortak ilişkileri, imaj ve ün gibi özellikler her kooperatifin kendine özgü nitelikleri kapsamında değerlendirilerek performans karnesi ortak boyutu amaçları ve bu amaçları test edecek ölçüler belirlenmelidir.

4. Kooperatif İşletmelerinde İç Süreçler Boyutu

Bütün işletmelerde olduğu gibi kooperatiflerde de stratejik ve finansal hedeflere ulaşabilmek için iç süreçlerin doğru biçimde tanımlanmış olması ve bununla birlikte iç süreçler, operasyonlar- üretim süreçlerinin mükemmel bir şekilde çalışması gerekmektedir. Bu doğrultuda kooperatiflerde performans karnesi oluşturma sürecinde ortak boyutu tasarlandıktan sonra kooperatiflerin kendine özgü faaliyetleri kapsamında hizmetlerin neler olacağı, bunların hangi yöntemlerle nasıl ortaklara sunulacağı vb. sorularla iç süreçler boyutunun amaç ve bu amaçları test edecek ölçüler üzerinde durulmalıdır.

Bütün işletmeler müşterilerine değer yaratmak ve finansal sonuçlar elde etmek için bir takım farklı işlemler uygularlar. Bu bağlamda işletmeler genel değer zinciri modelini kendine has özelliklere göre bir şablon oluşturabilirler. Genel anlamda yenileme, operasyonlar ve satış sonrası hizmetler bu süreç kapsamında değerlendirilmekteyken, kooperatifler açısından operasyonlar süreci ve satış sonrası hizmetler bu kapsamda değerlendirilmektedir.

4.1. Operasyonlar Süreci

Operasyonel işlemler süreci, müşteriden siparişin alınması ile başlar ve ürün veya hizmetin tedarik edilmesi ve müşteriye teslim edilmesi ile sona erer. Kaplan ve Norton (2015) bu kapsamda operasyonlar sürecinde süre, kalite, maliyet unsurlarının yer alması gerektiğini vurgulamaktadır.

Kurumsal performans karnesi, çift döngülü öğrenme sisteminin önemine dikkat çekerek, doğru stratejilerin oluşturulmasını ve stratejilerin (operasyonel işlemlerde, üretim süreçlerinde, kısaca eyleme geçirilmesinde) doğru uygulanması üzerinde durmaktadır. Eğer operasyonel süreçte elde edilen sonuçlar finansal performansta gelişmeye neden olmuyorsa, yöneticilerin işletme stratejisini veya bu stratejinin uygulanma planlarını yenilemeleri gerekmektedir (Kaplan ve Norton, 2015: 43). İç süreçler ayrıca müşteri memnuniyetinin sağlanmasına yönelik olarak neler yapılması gerektiği üzerinde de yoğunlaşmaktadır. İşletme yöneticileri performans karnesinde öncelikli olarak finansal hedefleri belirler, daha sonrasında ise müşteri boyutunda müşteri memnuniyeti ile ilgili hedefleri tanımlarlar. Dolayısıyla içsel süreçler boyutunda yer alacak ölçütlerin müşteri tatminini sağlayacak özellikleri taşıması gerekmektedir (Kaygusuz, 2005: 94).

Bu değerlendirmeler doğrultusunda kooperatiflerin kurumsal performans karnesi oluşturma sürecinde, özgün nitelikleri, kaynak ve kabiliyetleri, faaliyette bulundukları pazar çevresi her bir kooperatif için ayrı ayrı, süre, kalite, maliyet yönleriyle ele alınarak iç süreçlere yönelik amaç ve ölçüler tasarlanmalıdır.

Operasyon sürecinde kooperatifler açısından özellikle birim kooperatifler ile üst birlik olan bölge birlikleri ile koordinasyonun arttırılması ortaklara hizmetlerin daha hızlı ve kaliteli bir şekilde sunulmasını sağlayacaktır. Ayrıca kooperatiflerde ürün satışının olmasından dolayı depolarına mal giriş çıkışını beraberinde getirmekte bununla birlikte bu satışlardan veya kullandırılan kredilerden dolayı nakit para giriş çıkışı da söz konusu olmaktadır. Eğer bu süreçler doğru şekilde yürütülemez ise operasyonel zararların ortaya çıkması kaçınılmaz olacaktır buda işlem maliyetlerini arttıracaktır. Bundan dolayıdır ki operasyonel zararların en aza indirilmesi kooperatiflerin işlem maliyetlerinin azaltılması açısından önem arz etmektedir.

Kooperatiflerde operasyon süreci kapsamında diğer bir önemli nokta kooperatif içi iletişimin geliştirilmesidir. Çünkü kooperatif faaliyetleri çalışanların beraber çalışmasını gerektirmekle birlikte çalışanların bu faaliyetler kapsamında beraber sorumlu olmalarına neden olmaktadır. Bunun için kooperatif faaliyetlerinin daha etkin, daha hızlı ve doğru bir şekilde yerine getirilebilmesi için işletme içinde iletişimin kuvvetli olması gerekmektedir.

4.2. Satış Sonrası Hizmetler

Satış sonrası hizmet iş süreçler boyutunun son aşaması olup, garanti ve tamir işlemleri, iadeler gibi müşteri memnuniyetinin sağlanmasına yönelik olarak satıştan sonra yapılan bu tür faaliyetler satış sonrası hizmet kapsamında ele alınmaktadır. Kooperatifler daha çok hizmet sektörünün kapsamında yer alsa da müşterilere direk satışın yapıldığı perakende satış işletmeleri kapsamında da yer aldıklarından satış sonrasında müşterilerin memnun olmadıkları ürünlerin iadesine imkân tanıması veya satışı yapılan zirai alet ve makinaların garantisi gibi satış sonrası işlemlerde satış sonrası hizmetler boyutunda değerlendirilmektedir. Fakat kooperatifler için asıl önemli olan kooperatif hizmetlerinden yararlanan ortakların veya ortak olmayan müşterilerin memnuniyetini sağlayabilmek adına onlarla satış sonrası iletişimin sürdürülmesi ve müşterilerin önceki bilgilerinden yararlanarak bu iletişimin iyileştirilerek geliştirilmesi ve bu kişilerin sadık müşteriye dönüştürülmesidir.

Bu bağlamda yüksek ortak memnuniyeti ve ortak sadakati kooperatiflerde en önemli rekabet avantajları olarak ele alınmalı ve kurumsal performans karnesi iç süreçler boyutunda satış sonrası hizmetlere dikkat edilmeli ve işletmeye has amaç ve ölçüler belirlenmelidir.

5. Kooperatif İşletmelerinde Öğrenme ve Gelişme Boyutu

Öğrenme ve gelişme boyutu, finansal, müşteri ve iç süreçler boyutunda belirlenen amaçlar ve bu amaçlarla işletmelerin performanslarında

artış sağlayabilmesi için gerekli olan altyapıyı oluşturur. Bu boyutta yer alan amaçlar diğer boyutların amaçlarının en mükemmel şekilde gerçekleştirilmesini sağlayacak girişimlerdir (Kaplan ve Norton, 1996: 126).

Kurumların finansal, müşteri ve iç süreçler boyutlarında belirledikleri amaçlara ulaşabilmeleri öğrenme ve gelişme yeteneklerine bağlıdır. Kaplan ve Norton (1996: 127) öğrenme ve gelişme yeteneklerini üç kategoride ele almaktadırlar. Bunlar;

- Beşeri Sermaye (Çalışanların yetenekleri)
- Teknolojik Sermaye (Bilgi Sistemleri)
- Örgütsel Sermaye

olup işletmelerin uzun dönemli değerler üreten ve rekabet avantajı sağlayan gayri maddi varlıkları olarak nitelendirmektedir.

Kooperatiflerde öğrenme ve gelişme boyutu kurumsal performans karnesinin en önemli ve etkin boyutu olarak görülmektedir. Kooperatifler satış ve kredi verme faaliyeti ile birlikte ortaklarına hizmet sunduğundan, kooperatiflerde öğrenme ve gelişme boyutunda incelenen ve kurumsal performansın temel unsurları olarak görülen beşeri sermaye, bilgi sermayesi ve örgütsel sermaye kapsamındaki unsurlar üzerinde önemle durulması gerekmektedir.

5.1. Beşeri Sermaye

Kooperatifler ortaklarına hizmet etmeyi esas edinen temelinde ekonomik faaliyet bulunan örgütlerdir. Kooperatiflerin amacı hizmet olduğundan, kooperatiflerin belirlenen amaç ve hedeflere ulaşabilmesi ancak ortak memnuniyeti ile mümkündür. Bu bağlamda ortak memnuniyetinin sağlanması ve kooperatiflerin doğru bir şekilde yönetilmesi çalışanların özellikleriyle yakından ilgilidir.

Kooperatifler birimler halinde farklı bölgelerde faaliyette bulunduklarından çalışanların gerek ekonomik ve teknik konularda gerekse insan ilişkileri konusunda bilgili olmaları gerekmektedir. Bu doğrultuda kooperatiflerde yerine getirilen bütün işler ve bu işleri yerine getiren bütün çalışanlar kurumsal performansın önemli birer unsurudur.

Kooperatiflerde olduğu gibi bütün hizmet işletmelerinde de, işletmelerde değer yaratıcı ve rekabet avantajı sağlayan ve kurumsal performansa katkıda bulunan unsurlar olarak, işletmenin yetenekli ve motivasyonlu çalışanları görülmektedir. Çalışanlarla ilgili olarak; çalışanların tatmini, çalışanların üretkenliği, çalışanların kalıcılığı gibi personel süreçleri ve işlem kalitesini doğrudan etkileyen hususlar, kurumsal performans karnesinde, işletmenin beşeri sermayesi kapsamında ayrı bir boyutta ele alınmaktadır.

Çalışanlar ile ilgili temel göstergeler Şekil 2'de belirtilmiştir (Kaplan ve Norton, 2015: 157).

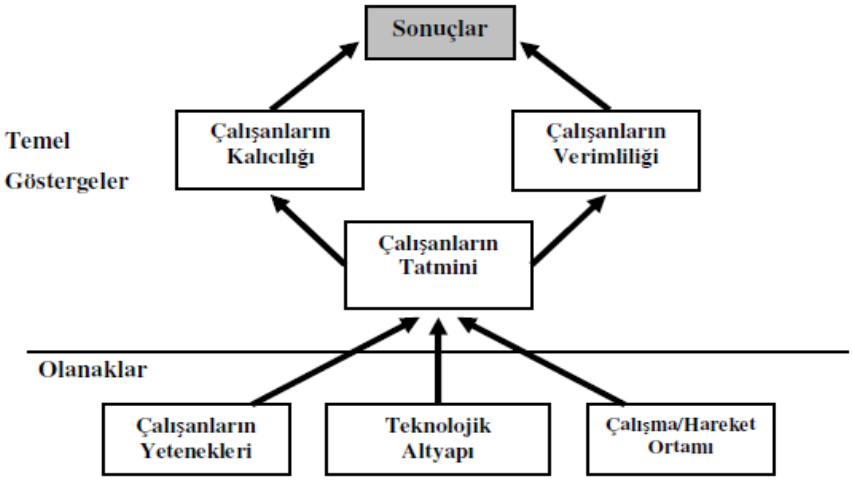

Şekil 2: Çalışanlarla İlgili Öğrenme ve Büyüme Göstergesi

Kaynak: *Kaplan ve Norton, Balanced Scorecard, Şirket Stratejisini Eyleme Dönüştürmek, Sistem Yayınları, 2015, s.157.*

Çalışma koşulları açısından zor şartlarda çalışan, çok sayıda farklı işi az sayıda kişinin yapmış olduğu bu tür işletmelerde işinden memnun olmayan bir çalışanın verimli olması mümkün değildir. Bu doğrultuda kooperatiflerde çalışanların memnuniyeti daha fazla ön plan çıkmaktadır.

Modern yönetim anlayışında, hizmet sektöründe faaliyet gösteren işletmeleri başarılı veya başarısız yapan unsurların başında çalışanlar gelmektedir. İşletmelerden farklı beklentileri olan çalışanları işletme amaçlarına yönlendirebilmek ve onların performanslarını artırabilmek için, çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve geliştirilmesi gerekmektedir. Çalışanların, işletmelerde mal ve hizmet üretiminde karşılaştığı çalışma koşulları, çalışma yaşam kalitesinin niteliği açısından önemlidir (Tınar, 1996: 125). Bundan dolayıdır ki çalışanların sadece bedensel değil aynı zamanda zihinsel, psikolojik ve sosyal ihtiyaçlarını da dikkate alarak çalışma koşullarının iyileştirilerek çalışma yaşam kalitesinin arttırılması gerekmektedir (Schulze, 1998: 519).

Kooperatiflerde kurumsal performansın arttırılmasında rol oynayacak stratejilerin ve hedeflerin gerçekleştirilmesinde gerekli olan en önemli unsur çalışanlardır. Bu açıdan değerlendirildiğinde kurumsal performans karnesi kooperatiflere, çalışanlarını en önemli rekabet avantajı sağlayan ve değer yaratan unsurlar olarak görmelerini ve bu doğrultuda çalışanların yetenek ve becerilerinin günün gereklerine göre geliştirilmesi için koopera-

tiflerin kendine özgü amaç ve ölçüler belirlemelerini önermektedir. Ayrıca kooperatifler performans karnesinin tüm boyutlarında belirlenen amaçları destekleyecek yeteneklerin çalışanlara kazandırılması, çalışanların tatmini, üretkenliği ve sürekliliği gibi kurumsal performansı doğrudan etkileyecek konuların değerlendirilmesine yönelik amaç ve ölçüler geliştirmeli ve buradaki gelişmeleri belirli periyotlarla takip etmelidir.

5.2. Bilgi Sermayesi

Beşeri sermaye müşteri ve iç süreçler boyutlarında yer alan hedeflere ulaşmak için önemli bir etken olsa da tek başına yeterli değildir. Bu bağlamda bilgi sermayesi işletmelerin belirlemiş oldukları amaç ve hedeflere ulaşmak için insan sermayesi kadar önemlidir. Örneğin işletmelerin kullanmış oldukları otomasyon sistemleri gerek müşteri gerekse gerekse piyasaya yönelik doğru bilgilere kısa sürede ulaşılmasını sağlar. Ayrıca ürün, hizmetler ve süreçler hakkında ayrıntılı ve daha kesin bilgilere ulaşılmasında ve geri bildirimde bulunmasına yardımcı olur. Böylelikle otomasyon sistemleri sağladığı bilgilerle kooperatiflerin işleyişini hızlandırıp kolaylaştırırken müşteri hizmetlerini ve müşteriyi elde tutma noktasında kooperatiflere katkıda bulunur.

Bilgi sermayesi, teknolojik sermaye ve bilgi birikiminden oluşan bir bileşim olup, bilgi sermayesi uygulamaları işletmelerde kritik olarak kabul edilen yenilik, müşteri yönetimi, operasyon yönetimi gibi süreçleri desteklemek için teknolojik altyapıyı kullanmaktadır (Kaplan ve Norton, 2006; 251).

Teknoloji, organizasyon performansının artırılmasında kritik bir rol oynar. Rutin ve yoğun emek gerektiren çoğu sürece, daha düşük maliyet daha tutarlı kalite ve daha hızlı işleme zamanları elde etmek için otomasyon sistemleri kullanılabilir.

Kooperatiflerde bilgi sermayesi ve otomasyon beşeri sermaye gibi stratejik önem taşıyan unsurlardandır. Özellikle son dönemlerde tamamen ortak odaklı çalışmak zorunda olan kooperatiflerin, günümüzün küresel gerekliliklerine uygun bilgi, otomasyon ve teknolojik sistemler ile desteklenmesi gerekmektedir. Bilgi sistemleri ve teknoloji günümüzde çok hızlı bir şekilde gelişmekte ve insanların istek ve ihtiyaçlarına daha hızlı ve kaliteli cevap verebilmek için kullanılmaktadır. Kooperatif ortakları bilgi çağının getirdiği süratle bilgiye ulaşmakta ve kendisine uygun şartlarda en iyi hizmeti sunacak olan işletmeleri aramakta ve seçmektedir.

Kooperatiflerde sunulan çeşitli hizmetler ve farklı müşteri yapısı gibi birçok faktör bilgiye, hızlı, doğru ve zamanında ulaşılmasını ve kurumsal performans karnesinin tüm boyutlarında belirlenen amaçlar ile işletmenin stratejik hedeflerine ulaştıracak bilgi sistemleri ve teknolojik alt yapısının

oluşturulmasını gerekli kılmaktadır. Bu amaçla kooperatiflerde, kurumsal performans karnesinin tüm boyutlarında belirlenen amaçları destekleyecek, teknolojik altyapı ve bilgi sistemlerinin yeterliliğini sorgulayacak amaç ve ölçüler belirlemelidirler.

5.3. Örgütsel Sermaye

Örgütsel sermaye bir işletmenin belirlemiş olduğu stratejileri uygulayabilmek için gerek duyulan değişim sürecini harekete geçirme ve sürdürme yeteneği olarak ifade edilmektedir. İşletmelerin gayri maddi varlıkları olarak nitelendirilen örgütsel sermaye ve kapsamındaki unsurlar başarılı bir strateji uygulaması için büyük önem taşır. Kaplan ve Norton örgütsel sermayeyi oluşturan dört unsuru şu şekilde açıklamaktadır (Kaplan ve Norton, 2006; 307).

- **Liderlik:** İşletmelerin stratejiler doğrultusunda harekete geçirilmesi için tüm düzeylerde liderlik özelliklerinin sergilenmesi gerekir.
- **Kültür:** Stratejileri uygulayabilmek için gerekli misyon, vizyon ve esas değerlerin farkındalığının içselleştirilmesini sağlamak gerekir.
- **Uyumlaştırma:** İşletmenin tüm düzeylerinde belirlenen hedef ve amaçların işletme stratejisiyle uyumlaştırılması gerekmektedir.
- **Ekip Çalışması:** Kritik olarak görülen bilginin ve çalışan yeteneklerinin paylaşılması gerektiğini belirtir.

Örgütsel sermaye, stratejiyi uygulamak için gerekli olan değişim ortamını yaratır. Kültürel değerlere, etkili liderliğe, uyumlaştırılmış bir işgücüne ve ekip çalışması ve bilgi paylaşımına dayanmayan kapsamlı bir değişimden söz edilemez. **Ölçümlenen şey, yönetilebilir ölçümlenemeyen şey ise unutulur veya kaybolur.** Örgütsel sermaye bileşenlerinin her birine, bir stratejiyi başarıyla uygulamak için gerek duyulmaktadır (Kaplan ve Norton, 2006: 306). Bu doğrultuda işletmelerin kurumsal performans karnesi oluşturulurken, örgütsel sermayenin bileşenlerinin her biri ile ilgili amaç ve ölçülerin belirlenmesi gerekmektedir.

Kooperatifler açısından; kültür, liderlik, uyumlaştırma ve ekip çalışması gibi unsurlardan oluşan örgütsel sermaye özellikle bir hizmet işletmesi olan kooperatiflerde en önemli gayri maddi varlıklardan biri olarak değerlendirilebilir. Örgütsel sermaye ve onu oluşturan unsurların her biri, yoğun emek gerektiren, çeşitli hizmet üretim süreçlerini ve farklı müşteri yapılarından oluşan kooperatiflerde, hizmet üretim süreçlerini, stratejik uygulamaları ve kurumsal performansı doğrudan etkileyen temel değerleri ve yetenekleri oluşturmaktadır.

Kooperatifler, kurumsal performans karnelerinde, stratejileri ve yaşanan değişimler doğrultusunda ihtiyaç duyulan ve kooperatiflerin örgütsel

sermayesini oluşturan kültür, liderlik, uyumlaştırma ve ekip çalışması konularını kapsayan değişimler ve gereklilikler kapsamında amaç ve ölçüleri belirlemeleri gerekmektedir.

6.SONUÇ

Günümüz iş dünyasında Peter Drucker'ın "Ölçemezseniz yönetemezsiniz." anlayışından hareketle işletmeler için performans ölçüm sistemlerinin geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Düşük maliyet ve karlılığın çok önemli olduğu ve sadece finansal göstergelerin ele alındığı geleneksel yöntemlerden, müşteri memnuniyeti, kalite, yenilik gibi finansal olmayan göstergelerin de dikkate alındığı bir yönetim anlayışına geçilmiştir. İşletmelerin sadece geçmiş dönemlere ait verileri/ sonuçları inceleyen ve mevcut durumu ortaya koyan geleneksel ölçüm sistemleriyle başarıya ulaşmaları kolay değildir. Nitekim kurumsal performans karnesi, geleneksel ölçüm sistemlerinin dikkate almadığı finansal boyut dışında kalan diğer boyutları da ele almakta, örgütsel performansın çok boyutlu ölçülmesini ve işletmelerin stratejilerine odaklamasını sağlamaktadır.

Birçok farklı nitelik taşıyan maddi ve maddi olmayan kaynak ve kabiliyetlerin bir arada olduğu kooperatif işletmelerinin başarılı bir şekilde yönetilmesi ve yaşamlarını devam ettirebilmeleri için çok boyutlu ölçme ve değerleme sistemlerinin geliştirilmesi önemli hale gelmiştir. Bu bağlamda kurumsal performans karnesi kooperatiflerin örgütsel performansının ölçülmesi ve değerlendirilmesinde kullanılabilecek bir yöntem olarak ele alınmaktadır.

Kurumsal performans karnesi henüz tam olarak kurumsallaşamamış ve yönetimsel anlamda sorunları bulunan kooperatiflerde işletme stratejilerinin ve vizyonunun eyleme dönüştürülmesini sağlayarak kooperatiflerin performans yönetim sistemini stratejik hedefler üzerine kurarak kooperatiflerin etkin bir şekilde yönetilmesini sağlayacaktır. Ayrıca kurumsal performans karnesi ile bireysel performansın değerlendirilmesinin zor olduğu kooperatiflerde çalışanların performansının kurum performansına göre değerlendirilmesini ve böylelikle çalışanların işletmenin amaçlarına uygun hareket etmesini sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

BENTO, Al., BENTO, Regina., ve WHİTE, Lourdes F. (2013), "Validating Cause-and-Effect Relationships in the Balanced Scorecard", *Academy of Accounting and Financial Studies Journal*, 17(3), s.45-55.

GENCAY, İbrahim, Cemal. (2010), "Kurumsal Performans Değerleme Ve Termal Turizm İşletmelerinde Kurumsal Performans Karnesi Oluşturulmasına Yönelik Model Önerisi", Doktora Tezi,

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Tokat.

KAPLAN, Robert S., ve NORTON David P. (2006), ”*Strateji Haritaları Gayri Maddi Varlıkları Maddi Sonuçlara Dönüştürmek*, Çeviren: Şeyda Öztürk, Melisa Matbaacılık, İstanbul.

KAPLAN, Robert S., ve NORTON, David P. (2015) “*Kurumsal karne Şirket Stratejisinin Eyleme Dönüştürmek”*, Çeviren: Serra Egeli, Agora Kitaplığı, İstanbul.

KAPLAN, Robert S., ve NORTON, David P. (2001), “Transforming the Balanced Scorecard from Performance Measurement to Strategic Management: Part I”, *Accounting Horizons*, 15(1), s.87-104.

MCNEALY, Roderick M. (1994) “Making Customer Satisfaction Happen”, Chapman&Hall, London,.

ILGIN, Cengiz Mutlubaş, Ilgın., ve SOYBALI, Hasan Hüseyin. (2017), “Müşteri Memnuniyetini Oluşturan Faktörlerin Müşteri Sadakatine Etkisinin Lojistik Regresyon Analizi İle İncelenmesi”, Türk Turizm Araştırmaları Dergisi, Cilt:1, Sayı:3, s.1-15.

STANTON, Wiliam J., ETZEL, Michael J., ve Walker, Bruce J. (1994). “*Fundamentals of Marketing*”, McGraw-Hill, New York.

OLİVER, Richard L. (1997), “Satisfaction: A Behavioral Perspective on the Consumer Research”, McGraw Hill, New York.

BOWEN, John T., ve CHEN, Shiang-Lih. (2001)“The Relationship Between Costumer Loyalty And Costumer Satisfaction”, *International Journal of Contemporary Hospitalty Management*, Vol:13, No:5, s.213-217.

ÇETİNTÜRK, İbrahim. (2017),” Müşteri Değeri, Müşteri Tatmini ve Marka Sadakati: Üniversite Sosyal Tesisleri Üzerine Bir Araştırma”, Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi, 14 (2), s.93-109.

KAYGUSUZ, Sait Yüksel. (2005) “Yönetim Muhasebesinin Performans Yönetimi Fonksiyonunda Geldiği Son Nokta: Kurumsal karne (Ölçüm Kartı Tekniği)”, İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, Cilt:7, Sayı:1, s.82-100.

KAPLAN, Robert S., ve NORTON David P. (2006), ”*Strateji Haritaları Gayri Maddi Varlıkları Maddi Sonuçlara Dönüştürmek*, Çeviren: Şeyda Öztürk, Melisa Matbaacılık, İstanbul.

TINAR, Mustafa Yaşar. (1996), “Çalış*ma Psikolojisi*”, Necdet Bükey A.Ş Yayınları, I. Baskı, İzmir.

SCHULZE, Nergis. (1998), ”Yasam Kalitesini Yükselten Temel Unsur Olarak İşin İnsancıllaştırılması”, 6.Ergonomi Kongresi, MPM Yayınları, Ankara.

Bölüm 37

ÇOKKÜLTÜRLÜLÜĞE PARADİGMA DIŞI BİR BAKIŞ: ENDÜLÜS

Ali Haydar BEŞER[1]

1 Arş. Gör. Dr., Kırklareli Üniversitesi İİBF, alihbeser@gmail.com

Giriş

Modern ulus-devletin ortaya çıkışı küçük site devletlerini birleştirmek, küçük topluluklar halinde yaşayan insanları birbirlerine bağlı kılacak araçları kullanarak bir ulus meydana getirmekle mümkün olmuştu. Homojen bir toplum oluşturma amacı böylece modern devletin en önemli misyonlarından biri haline gelmişti. Bu sürecin hiç kuşkusuz birbiriyle ilişkili birçok değişkeni ve belirleyici faktörü vardı. Aydınlanma düşüncesiyle başlayan insanı varlığın merkezine koyma/tanrılaştırma olarak hümanizm, aklın yüceltilmesiyle doğanın ve dinin konumunun yerlerinden edilmesi, sanayileşmenin ortaya çıkması ve kapitalizmin ilerlemesi, kentleşmenin artması sonucu büyük organizasyonları gerekli kılan büyük kentlerin ve metropollerin ortaya çıkması; bütün bunlara paralel olarak Avrupa devletlerinin sömürgecilik faaliyetleri, sahip olduğu askerî, ekonomik, teknolojik gücü dünyanın geri kalanı üzerinde hegemonya kurmak için kullanması ve bunda başarılı olması gibi süreçler birbirleriyle ilişkili ve bağımlı olarak gelişti. İster ırk üzerinden olsun isterse dil üzerinden olsun yükselen milliyetçilik, bir yandan küçük toplulukları birleştiren bir faktör olurken diğer yandan dışlama ve ötekileştirmeyi de artırdı. Homojenleştirme, tektipleştirme, her türlü farklılığın zararlı ve düşman gibi görülmesi modernist dünya görüşünün en önemli unsurlarından birisi haline geldi.

20. yüzyılın ilk yarısında yaşanan ve bütün dünyayı etkileyen büyük hadiseler, bu yaklaşımları yeniden gözden geçirmeyi gerekli hale getirdi. Otoriterliğin artması, çeşitli Avrupa ülkelerinde soykırıma varacak düzeyde yürütülen homojenleştirme faaliyetleri, milyonlarca insanın ölmesine sebep olan birinci ve ikinci dünya savaşları bu modernist zihniyetin ve uygulanan politikaların sorgulanmaya başlanmasına yol açtı. Bu süreç aynı zamanda refah devletini ortaya çıkardı. Ekonomik kalkınmanın cazibesi, işgücüne duyulan ihtiyaç gibi faktörler sonucunda Batı'ya doğru göç hızla arttı. Bu durumun yeni siyasal, kültürel, ekonomik görünümleri ortaya çıktı. Azınlıklar meselesinden, kültürel çatışmalara kadar Avrupa'nın daha önce hiç bu düzeyde yaşamadığı bir yeni gerçeklik ortaya çıktı.

Yeni siyasal ve toplumsal düzlemde çokkültürlülük meselesi gündeme geldi. Sözkonusu farklılıklar kimi zaman zenginlik olarak değerlendirilebilirken bazen de bir takım problemlerin kaynağı olarak görüldü. Bazı toplumlar çeşitliliğe ve farklı grupların taleplerine daha toleranslı yaklaşırken, bazıları da daha katı ve dışlayıcı oldu. Avrupa ülkeleriyle mukayese edildiğinde Amerika, Kanada ve Avustralya gibi ülkelerde farklılıklar daha çok zenginleştirici olarak görüldü. Ama onlar da toleransın sınırlarını belirleme ve ortaya çıkan problemleri çözme noktasında farklı politikalar yürüttü.

Ortadoğu ve uzak doğu toplumları ise kendi tarihlerinde farklılıkların bir arada yaşayabilmesi açısından önemli ve ileri düzeyde tecrübeler

ortaya koymuşlardır. Fakat bugün özellikle de ortadoğuda mezhep çatışmaları, etnik çatışmalar iç savaşa varan çok büyük çatışmalara yol açtığı görülmektedir.

Biz bu çalışmada önce "çokkültürlülük" kavramsallaştırmasının bağlamını ve zeminini ortaya koyacak, daha sonra tarihte Avrupa coğrafyası içerisinde yer almış ve bir arada yaşama modeli açısından çok önemli olan Endülüs tecrübesini, günümüz tartışmalarına yeni bir bakış açısı olarak ele almaya çalışacağız.

1. Çokkültürlülüğün Sosyolojisi

Çokkültürlülük meselesini anlayabilmemiz için, bu tartışmanın (sorunun) üretildiği zemine bakmamız gerekmektedir. Aksi takdirde onu bağlamsallaştıramaz, içerebileceği ideolojik, siyasal görünümleri fark edemeyiz. Problematik hâline geldiği zemini dikkate alarak değerlendirdiğimizde ancak onu bir bağlama yerleştirmiş ve anlamlandırmış oluruz. Dolayısıyla böylece tarihselliğini ortaya koymuş oluruz. Bunun içindir ki 'çokkültürlülük' kavramını başka zaman ve bağlamlara taşıma hususunda oldukça ihtiyatlı olmak gerekir. Belli ölçüde, kavramın bize sağladığı imkânlardan, açtığı yollardan istifade ederek başka zaman ve bağlamlarda kullanılabilse de bu kullanım sınırlı tutulması gerekmektedir. Aksi takdirde anakronizme düşme tehlikesi sözkonusudur.

Aydınlanma aklı ve onun ürettiği modernite, insanı Varlığın merkezine koyan hümanist bir felsefe üretti. Bu yönüyle insanın tanrısallaştırılması demek olan bu yaklaşım, aklın dışında hiçbir otoriteyi tanımayarak aşkın/müteal olanı ve aklın dışında her ne varsa, onu dışladı. Bu, aslında onun düalist karakterinin de bir sonucuydu. Modernite, ikili düşünme karakteri sonucunda Varlığın her bir kısmını ikiye bölmüş ve bu ikilikler arasında da birini tercih etmiş, diğerini dışlamıştır. Ruh-beden, fizik-metafizik, akıl-din gibi ikileştirmeler üzerinden düşünmüş, birini tercih ederek diğerini yok saymıştır. Bunlar neticesinde pozitivist yaklaşım şekillenmiş ve belirleyici olmuştur. Onunla bağlantılı olarak ilerlemeci ve evrenselci anlayış, diğer yaklaşım ve anlama biçimlerini yok olmaya mahkûm görmüştür (Küçükalp ve Cevzici, 2010, s.140). Dolayısıyla modernite, bir hakikatin/gerçekliğin var olduğunu, insandan bağımsız bir nesnelliğin olduğunu ve insanın bunu bilebileceğini söylemiş, *iyi, doğru ve güzel* olanı kendisinin temsil ettiğini söyleyerek, diğerlerinin yok edilmesini bir sorun olarak görmemiş hatta çoğu zaman gerekli görmüştür.

Postmodern düşünce ise, tüm bu yaklaşımlara bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Aydınlanma aklını ve onun tahakkümünü eleştirmiştir. Nesnel bir

gerçekliğin olmadığını ileri sürmüş, dolayısıyla her türlü farklılık arasında bir üstünlük ilişkisi olamayacağını söylemiştir. Yani, farklılıklar arasında bir hiyerarşinin oluşturulamayacağını söyleyerek, hepsini yatay bir düzlem üzerinde değerlendirmiştir. Bu, farklılıklardan hiçbirinin diğerleri üzerinde egemenlik kuramayacağı, dışlayamayacağı, ötekileştiremeyeceği ve dolayısıyla her birinin bir diğerine eşit olduğu anlamına gelmektedir (Şan, 2006, s.304). Çokkültürcülük, postmodern yaklaşımın oluşturduğu tam da böyle bir fikrî zeminde ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Genel olarak söylersek Batı düşüncesinin, biz ve öteki ayrımından kurtulamayışı çokkültürcü bir anlayışın doğmasına sebep olmuştur, diyebiliriz (Hazır, 2012, s.4).

Diğer taraftan modern toplumun homojenleştirici, farklı hayat tarzlarını dışlayan ve baskı altına alan bir yapısı vardır. Dolayısıyla Avrupa dışı toplumları ötekileştirdiği, onlar üzerinde egemenlik kurma yetkisini kendisinde gördüğü gibi; aynı toplum içerisindeki azınlıkta kalan kültürleri de hoşgörmemiş, onları asimile etmeye çalışmıştır. Bunun için modern toplum bir ulus-devlet modeli üzerine şekillenmiştir. Ulusal azınlıklar üzerinde egemenlik oluşturmayı kendisi için meşru ve hatta gerekli görmüştür. Toplumun birliğini sağlama adına bunu yapmıştır. Fakat, özellikle yirminci yüzyılın içinde büyük göç dalgaları meydana gelmiştir. Bu göçmenlerin ana toplumla uyumu ve onların oluşturduğu çeşitlilik, mevcut yaklaşımın sorgulanmasını gerektirmiştir (Şan, 2006, s.306). Çokkültürcü yaklaşım, tam da böyle bir sosyal zeminde gündeme gelmiş ve gelişmiştir. Dolayısıyla "çokkültürlülük, ulusal birlik üstü ya da dışı bir durumdur." (Özensel, 2012, s.60).

Çokkültürlülük tartışmalarını ve geliştirilen çokkültürcü politikaları bu fikrî ve sosyal zemin üzerinden düşünmek gerekmektedir. Buradan bakıldığında, bu tartışma, yaklaşım ve uygulamaların tarihsel bir zorlama neticesinde, mevcut sorunlara bir çıkış yolu arayışı olarak, bir zorunluluk sonucu meydana geldiği görülmektedir.[2] Hem bir dünya görüşü olarak modernizmin ötekini tahkir edici felsefî temelleri, hem de modern ulus-devletin homojenleştirici tabiatı, çoğulcu bir toplum oluşmasına engeldi. Onun için, meydana gelen çeşitliliğin ve farklı toplulukların/grupların taleplerinin karşılanabilmesi ve hatta görülebilmesi için bile bu temellerin tartışılması gerekliydi. Bu temellerin tartışılması dolayısıyladır ki postmodern düşünce ortaya çıkmış ve ulus-devletin yapısı değişmeye başlamıştır. Ama yine de tam olarak uluslar üstü bir yapılanmaya gitmek ve onu "aşmak" yerine, ulus-devlet hâlâ ortaya çıkan duruma ayak uydurmaya çalışmakta ve formunu muhafaza etmeye uğraşmaktadır (Habermas, 2013, s.32).

2 Çokkültürlü toplumlardaki azınlık hakları için liberal bir teori geliştiren Kymlicka, kitabının Türkçe çevirisi için yazdığı önsözde bu zorunluluğu şöyle ifade etmiştir: "[Ü]lkemdeki etnik-kültürel çatışmaların süregenliği karşısında şaşkına döndüm ve hem bu çatışmaların doğasını hem de bunların adil ya da doğru çözümlerinin ne olduğunu anlamaya çalıştım." Bkz. Will Kymlicka, Çokkültürlü Yurttaşlık, Ayrıntı Yayınları, 1998, s.11.

Çeşitliliğe ve çoğulcu taleplere yönelik geliştirilen temelde iki çokkültürlü model vardır. Kendi içlerinde farklılaşan alt versiyonları olsa da, bu yaklaşımlardan biri liberal yurttaşlık modeli, diğeri cemaatçi/komüniteryanist modeldir (Şan, 2006, s.308). Liberal model bireyi esas alarak, onu yurttaşlık vasfıyla değerlendirirken, cemaatçi anlayış grupların korunması gerektiğini savunur. Çeşitli grupların modern ulus-devletin yapısını zorlayacak şekilde ortaya koyduğu talepler, topyekûn Batı siyaset geleneği karşısında bir meydan okumadır. Bu meydan okumaya tek başlarına sözkonusu teorilerin de cevap verebilmesi oldukça zordur (Kymlicka, 1998, s.127).

Çokkültürlülük, modern öncesi toplumları anlamak için, siyasal içeriğinden bağımsızlaştırarak belli kayıtlarla belki kullanılabilir. Bununla birlikte geçmişteki "çokkültürlü" toplumları bugünkülerden ayıran önemli farklılıkların olduğunu da bilmek gereklidir. Bu farklar dolayısıyladır ki, ya onları açıklayabilmek için farklı kavramlara müracaat etmemiz gereklidir ya da "çokkültürlülüğü" kullanacaksak, anlam dairesini oldukça esnetmemiz gereklidir. Bhikhu Parekh (2002, s.9-11) geçmiştekiler ile bugünküler arasında dört tane fark saymaktadır. Birincisi; önceki toplumlarda azınlıkta olan gruplar hâkim gruplar karşısındaki bağımlılıklarını kabul ederler ve onların tanımladığı alanların dışına çıkmazlardı. Bugün ise topluluklar birbirlerinden bağımsız şekilde yaşayamazlar, toplumun diğer gruplarıyla yoğun bir etkileşim içerisindedirler. İkincisi; bugün, kendini üstün görmenin, tekçiliğin ve dayatmacılığın farklı tecrübeler sonucunda nasıl bir şiddete yol açtığı görülmüştür. Üçüncüsü; bugün, ekonomik ve kültürel küreselleşme, toplulukları ve toplumları bir daha geri dönülemez bir biçimde birbirlerine bağlamıştır. Artık çeşitlilik yok edilemez evrensel bir gerçektir. Dördüncüsü ise; bugünkü çokkültürlü toplumlar, uzun dönemli homojenleştirici ulus-devlet tecrübesinden sonra ortaya çıkmıştır.

2. Bir Arada Yaşama Tecrübesi Olarak Endülüs: *Convivencia*

Endülüs, çokkültürlülük deneyimi açısından önemli tecrübelerden biridir. Özgün sosyal yapısı ve kurumları, ilmî birikimi, her türlü sanatı, mimarisi, müziği ve edebiyatıyla "medeniyet" olarak değerlendirilebilecek bir tecrübedir. Ait olduğu İslâm geleneği ve medeniyet dairesi içerisinde, İslâm'ın hâkim olduğu diğer coğrafyalardan farklılaşan, özgün özellikleriyle öne çıkmaktadır. Fıkıh, kelâm, tasavvuf, felsefe, matematik, musikî, edebiyat gibi çok farklı alanlarda zirve isimler yetiştirmiş; farklı özellikleriyle öne çıkan mimarisiyle, ışıklandırması ve temizliğiyle methedilen şehirler inşa etmiş; öykünülen ve övülen üst bir kültür üretmiştir.

Yaklaşık sekiz yüz yıl süren Endülüs'te birçok dinin müntesibi, birçok farklı etnik kökene mensup insan, birçok farklı dili konuşan topluluk bir arada yaşamışlardır. *Convivencia* (bir arada yaşama) terimiyle ifade edilen bu özelliği bugün Avrupalı araştırmacıların da en fazla ilgisini çeken yön-

lerinden biridir (Şeyban, 2003a, s.4). Convivencia terimini ilk olarak bir dilci ve tarihçi olan Ramon Menendez Pidal, dil yapısı için bir arada, aynı anda var olan kurallar anlamında kullanmıştır. Daha sonra Americo Castro terimi bugünkü anlamına taşımıştır. Convivencia, "bir arada var olma" anlamının yanında, karşılıklı iç içe geçmeyi ve buna bağlı olarak yeni şeylerin üretilmesini de ifade eder. Hatta karşılıklı uyuşmazlıkları, çekişmeleri ve çatışmaları da kapsar (Glick, 1992, s.1). Bu kavramla ifade edilen özelliğiyle Endülüs'ü İslâm coğrafyasının geri kalanından farklılaştıran, ona özgünlüğünü sağlayan faktör de, bu çoğulcu yapısı ve onun mümkün kıldığı etkileşim sonucu ortaya çıkan kültürel yapı olsa gerektir (Şeyban, 2003b, s.100).

Bugünkü "çokkültürlülük" tartışmalarına bakıldığında ve bu bağlam dikkate alındığında Endülüs'teki tecrübeyi paradigma dışı olarak değerlendirmek gereklidir. Zira soruları ve zeminleri farklıdır. Fakat, belli kayıtlarla ve kavramı esneterek, sadece bir vakıaya işaret etmesi bakımından Endülüs için kullanılmasında da bir sakınca olmasa gerektir. Hatta bugünkü soru(n)lara çözüm arama açısından, yol gösterici olabilmesi için belki de bu gereklidir, diyebiliriz. Ama bundan bağımsız olarak bakıldığında Endülüs tecrübesinin salt bu kavramla tanımlanmasının sakıncalı tarafları da vardır. Zira "çokkültürlülük" post-modern dönemin bir kavramıdır. Endülüs'teki tecrübeyi ifade etmek için "kozmopolit" tanımlaması daha işlevsel gözükmekle beraber (Kalın, 2013, s.252), şimdilik bunu sadece "bir arada yaşama tecrübesi" olarak görmek çok daha doğru olacaktır. Endülüs'te yaşanan ve bir arada yaşama modeli oluşturan bu hayat, bir yönüyle insanlığın o güne kadarki bütün tecrübelerinin bir hülâsası gibidir (Watt ve Cachia, 2012, s.181).

Endülüs, 711 ile 1492 tarihleri arasındaki uzunca bir dönemi kapsar. Hatta, orada bir şekilde kalmaya devam eden Müslümanları da düşünürsek, bu tarihi 1609'a kadar uzatmak mümkündür. Hiç kuşkusuz bu uzun tarih aralığında tek bir siyasî yapı ve yönetim yoktur. Endülüs'ün siyasî tarihi içerisinde Valiler Dönemi (711-755), Emirlik Dönemi (756-929), Halifelik Dönemi (929-1031), Mülûkü't-tavâif/küçük devletler (1031-1090), Murâbıtlar Dönemi (1090-1147), Muvahhidler Dönemi (1147-1229) ve son bulacağı tarihe kadar Gırnata Benî Ahmer Emirliği dönemleri yer almaktadır. Bir arada yaşama tecrübesi açısından bakıldığında, tabii olarak bu tarihin tamamını kapsayan ortak bir yapıdan bahsetmek mümkün değildir. Hem siyasî uygulamalar ve hem de toplumsal yapının kendisi tarihsel dönemlere göre farklılaşabildiği gibi, Endülüs topraklarının farklı bölgelerinde coğrafî olarak da farklılaşmıştır.

Endülüs'ün sosyal yapısına bakıldığında, dinin belirleyici olması dolayısıyla müslümanlar ve gayr-i müslimler şeklinde bir ayrım yapmak mümkündür. Gayr-i müslimler de Hıristiyanlar ve Yahudiler'den oluşmak-

taydı. Gayr-i müslimlere yönelik uygulamaların normatif olarak temelini aslında İslâm'ın öğretileri oluşturmaktaydı. Kur'ân-ı Kerîm'deki "Dinde zorlama yoktur" (2/256) gibi açık ayetler, Hz. Peygamber'in bu konuyla ilgili azımsanmayacak sayıdaki hadisleri, pratik olarak da Hz. Peygamber ve dört halife döneminde uygulanan politikalar, Müslüman toplumların "öteki" ile ilişkisinin çerçevesini çizmiştir. İslâm özellikle de Hıristiyan ve Yahudileri, dinleri ve kitapları tahrif olmasına rağmen özünde Allah tarafından gönderilen kitaplara uymaları dolayısıyla Ehl-i Kitap kategorisi altında müşriklerden ayırmıştır. Müşriklere verilmeyen bazı haklar ve ayrıcalıklar onlara verilmiştir. Verdikleri vergi (cizye) karşılığında mabetleri, ibadetleri ve inançlarına müdahale edilmemiştir ve korunmuştur. Bu normlar dolayısıyladır ki İslâm tarihi boyunca bir arada yaşama pratikleri geliştirilebilmiştir. Bunların ilk örneğinin ise bizzat peygamberin Medine'de yaptığı sözleşme olduğu söylenebilir. Hiç kuşkusuz bu uzun tarih boyunca, bazı idarecilerin uygulamaları sözkonusu normlara uygun olmamıştır. Fakat bütüne bakıldığında bunların yerel ve istisnai uygulamalar olduğu söylenebilir. Özellikle de Avrupa tarihi ile karşılaştırıldığında çok daha ileri seviyede ve çoklukta bir arada yaşama örnekleri ürettiği kesindir (Atçeken, 2009, s.56).

Endülüs'te Müslümanlar başlangıçta sadece fethi gerçekleştiren Arap ve Berberîlerden ibaretti, ki bunların sayısı 50-60 bin civarındaydı. Fetihten sonra başka müslümanların göçünden bahsedilebilirse de sonraki tarihlere doğru asıl Müslüman nüfusu oluşturan kişilerin çoğunluğu oradaki yerli halkların İslâmlaşmaları sonucu oluşmuştur. Sekizinci yüzyıl boyunca Müslümanlar nüfus bakımından azınlıktayken, bu İslâmlaşma sonucunda dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren çoğunluk konumuna geçmişlerdir (Özdemir, 1997, s.15). Müslümanların çoğunluk konumuna geçtiği dokuzuncu yüzyılda Endülüs belki de Avrupa'nın nüfusun en yoğun olduğu bölgesiydi (O'Callaghan, 1983, s.150).

Endülüs'ün etnik yapısına bakıldığında, ilk sırada Araplar ve Berberîleri zikretmek gerekmektedir. İlk fethi gerçekleştiren ve sonra buraya yerleşen Araplar ve Berberîlerin nüfusu süreç içerisinde 150-200 bine çıkmıştır. Berberîlerin ise nüfusunun Araplardan çok olduğu bilinmektedir. Dokuzuncu yüzyılın başlarında Arap ve Berberîlerin toplam sayısının yarım milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir (Özdemir, 1997, s.3). Fetih gerçekleştiğinde o bölgede tahminen 2-3 milyon insan yaşıyordu. Buradaki yerli halk zamanla İslâmlaşmış ve Araplaşmıştır. Bunlardan bir kısmı hem İslâmlaşıp hem de Araplaşmışken (müvelledûn), bir kısmı dinini değiştirmemiş olmasına rağmen Araplaşmıştır (musta'aribûn). Müslümanlaşan yerli halk zamanla Endülüs müslüman nüfusunun büyük bir kısmını oluşturmuştur (Özdemir, 1997, s.8). Bu müslümanlaşma o kadar barizdir ki, Endülüs'teki Müslüman nüfusu önemli ölçüde artırmakla kal-

mamış, aynı zamanda farklı etnik toplulukları birbiriyle kaynaştırmış, kız alıp vermeler sonucunda etnik kökenlerin birbiri içine girmesine de sebep olmuştur (Menocal, 2006: 30). Bu süreç sonucunda onbirinci yüzyıla gelindiğinde yeni bir Müslüman tipi ortaya çıkmıştı. Zira kendilerini doğu müslümanlarından ayırıyorlardı ve Endülüslü (*Endülüsiyyûn*) olarak tanımlıyorlardı (O'Callaghan, 1983, s.285). Endülüs'te bunlardan başka Sakâlibe ve Sudanlılar vardı. Sakâlibe, Yahudi tâcirler tarafından Doğu Avrupa'dan Endülüs'e getirilen Slav asıllı kölelerdi. Çocukluk yaşında getirilen bu köleler İslâmî bir eğitimden geçirilip azâd ediliyor ve sarayda, orduda üst düzeylerde görevlendiriliyorlardı. Sudanlılar ise daha çok orduda görev yapıyorlardı (Özdemir, 1997, s.9-10).

Endülüs'e, bir arada yaşama tecrübesi veya "çokkültürlülük" açısından bakıldığında daha fazla dikkate alınması gerekli olan farklı dinî gruplarla ilişkidir. Yani hâkim durumda olan Müslümanlar ile yönetilen durumunda olan Hıristiyanların ve Yahudilerin ilişkisine bakmak gerekmektedir. Burada da Endülüs'ün uzun tarihi ve siyasî yapıdaki değişiklikler dikkate alınmalıdır. Hem tarih hem de coğrafya olarak Endülüs'ün tamamını kapsayacak şekilde, değişmeyen politikalardan ve davranışlardan bahsetmek zordur. Ama kendi içindeki farklılıkları hesaba katarak yine de genel bir ilişki biçiminden bahsedilebilir.

2.1. Hıristiyanlar

Müslümanların bu bölgeyi ilk fetihleri esnasında ve akabinde Hıristiyan halk büyük bir endişe duymuştu. Çünkü ne ile karşılaşacaklarını ve nasıl muamele göreceklerini bilmiyorlardı. Fakat fetih sonrasında Müslüman idarecilerin uygulamalarını gördükten sonra o endişeleri ortadan kalkmıştı. Zira dinî, hukukî, idarî kurumları olduğu gibi muhafaza edilmişti. Bölgedeki Yahudiler açısından ise fetih bir ümitti. Çünkü önceden çok zor şartlar altında yaşamakta ve önemli kısıtlamalarla karşı karşıya kalmaktaydılar. Kurulacak yeni yönetim sayesinde varlıklarını muhafaza etme hatta canlandırma, kimliklerini açıkça ifade etme ve geliştirme imkânına kavuşabilirlerdi. Bu yüzden Müslümanların fethine çeşitli şekillerde yardım ettiler ve sonucu da ümit ettikleri gibi oldu. Yeni kurulan yapıda hiç kuşkusuz, Müslümanlar daha imtiyazlı bir konumdaydılar. Meselâ bir Hıristiyan veya Yahudinin hükümdar olması mümkün değildi. Üst düzey makamlarda da çoğunlukla Müslümanlar görev almaktaydılar. Bir Müslüman ile gayr-i müslim arasındaki herhangi bir davaya ancak bir Müslüman kadı bakabilirdi (Özdemir, 1999, s.88).

Endülüs'teki Hıristiyanlar, Araplaşanlar anlamında Müsta'ribler olarak bilinirdi. Yerli halkın bir kısmı zamanla zaten müslümanlaşmıştı. Hıristiyan olarak kalanlar da Müslümanların hayat tarzlarını taklit ediyorlardı ve dilleri Arapçadan etkileniyordu. Henüz fetihlerden kısa bir süre sonra yerli

halkla bir takım anlaşmalar imzalanmıştır. Bu anlaşmalarda Hıristiyanların can ve mal güvenliği, din ve ibadet özgürlükleri, çalışma ve seyahat özgürlükleri garanti altına alınmıştır. Ayrıca kendilerine ait idarî, hukukî ve dinî yapıları, kurumları muhafaza edilmiştir. Bütün bu haklar karşılığında onlardan istenen şeyler; yıllık cizyelerini vermeleri, toprakları için haraç ödemeleri ve Müslümanlar aleyhine bir işbirliğine girmemeleriydi (Özdemir, 1997, s.23). Henüz fetihlerin ilk yıllarında, 713'te Müslüman komutan Abdulaziz b. Musa ile bir bölgenin kontu Teodomiro arasında yapılan anlaşma metni bunu çok açık bir şekilde göstermektedir. Hıristiyanların "mallarına dokunulmayacak; kendileri, çocukları ve kadınları öldürülmeyecek, esir edilmeyecek; dinlerini yaşama hususunda herhangi bir engelle karşılaşmayacaklar ve kiliseleri yakılmayacaktır" hükmünün de yer aldığı bu anlaşmanın fethin ilk yıllarında ve muzaffer bir komutan tarafından yapıldığı dikkate alındığında, ayrıca o dönemin savaş sonrası uygulamaları göz önünde bulundurulduğunda İslâm'ın yukarıda bahsettiğimiz normlarının ne derece etkili olduğu görülmektedir. Yüksek derecedeki bu toleransın ortaçağlarda dünyanın başka yerlerinde görülmesi de oldukça zordur (Imamuddin, 1984, s.39). Özellikle ilk dönemlerde genel resim böyle olsa da hiç kuşkusuz bütün Müslüman komutan ve idareciler tarafından uygulamanın aynı şekilde olduğunu söylemek doğru olmayacaktır.

Yerli Hıristiyan halk, Müslümanlardan önce Got Devleti idaresi altındaydı. Ama onlar kendileriyle aynı dine mensup olmalarına rağmen Müslüman idarecilere daha fazla ısınmış ve o döneme göre çok daha fazla rahat yaşamışlardı (Paşa, 2007, s.501). Hıristiyan halkı kendi içlerinden "kûmis" adı verilen bir lider yönetiyordu ve bu lideri emîr veya halife seçiyordu. Bu lider aynı zamanda sarayda da temsilci olarak bulunabiliyordu. Hıristiyanların kendilerine ait mahkemeleri vardı, ayrıca kûmisin başkanlık ettiği mahkemeleri de vardı. Devlet teşkilatının çeşitli kademelerinde ve askeriyede çeşitli makamlara tayin ediliyorlardı. Dolayısıyla bu müsta'rib nüfusun, Müslümanlar tarafından gösterilen güzel muameleyle yaşadıkları söylenebilir. Onlar da içinde yaşadıkları yüksek kültürü öğrenmiş ve taklit etmişlerdir. Öyle ki, Endülüs'ün işgalinden sonra, idareciler bu müsta'riblerden birçok alanda istifade etmişlerdir (Şeyban, 2003b, s.347). Bütün bu bilgiler, Hıristiyanların Endülüs'te "özerk" bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, sözkonusu bu uygulamalar ve "özerk" yapı, sadece anlaşmalar yoluyla elde edilen topraklar için değil savaş yoluyla fethedilen yerler için de geçerli olmuştur. Aralarında ciddi bir farklılık yoktur (Özdemir, 1992, s.238).

Özellikle ilk dönemlerde Hıristiyanlarla gerçekleşen bu ilişki tarzı hayatın her alanında yansımasını bulmuştur. Müslüman idareciler Hıristiyanları orduda asker olarak görevlendirmekte bir sakınca görmemişlerdir. Hıristiyanlar da Müslümanlarla beraber kendi dindaşlarına karşı aynı safta

savaşabilmiştir. Hatta Hıristiyanlar elçi olarak başka ülkelere Müslüman bir devleti temsilen gönderilebilmiştir (Imamuddin, 1984, s.37). Ayrıca bu beraberlik şehrin düzenlenişi ve mimarîsine de yansımıştır. Meselâ San Vicente kilisesini bir süre Müslümanlarla Hıristiyanlar ortak kullanmışlardır. Kilisenin bir tarafını Müslümanlar diğer tarafını Hıristiyanlar ibadet maksadıyla kullanmışlardır. Diğer bir örnek, bir şehrin giriş kapılarından birinde Hz. Meryem'i temsil eden bir heykelin bulunmasıdır ve bunu Müslümanlar ortadan kaldırmamışlardır (Özdemir, 1999, s.89).

Bunların yanında Hıristiyanlara uygulanan bir takım kısıtlamalar da vardı. Bunlar da imzalan anlaşmalarda kabul edilmekteydi. Meselâ Müslümanları kendi dinlerine davet etmeleri, yeni mabet inşa etmeleri, haçlarını teşhir etmeleri ve çan çalmaları yasaktı. Yani bunlar dinî ritüellerinin alenen teşhirini yapmalarının yasak olduğu anlamına gelmektedir (Menocal, 2006, s.74).

Hıristiyanların, Araplaşmasından, İslâm kültürü ve dilini taklit etmesinden rahatsız olan din adamları ve yazarlar da vardı. Onlardan biri olan yazar Alvaro şöyle demektedir (aktaran Özdemir, 1997, s.28):

> "Görüyorum ki, pek çok din kardeşim, Araplara ait şiir ve kıssaları okumakta, müslüman düşünür ve kelamcıların eserlerini incelemekteler. Daha acısı, bunu tenkid maksadıyla değil; düzgün ve akıcı bir Arapçaya sahip olabilmek için yapmaktalar. Onların arasında kutsal metinlerin Latince şerhlerini okuyabilecek tek bir kişi var mı? Onlardan hangisi İncilleri, nebîleri ve havarileri araştırma konusu yapmaktadır? Yazık!"

Onuncu yüzyılın ikinci yarısında bazı Hıristiyan fanatik din adamları bir hareket başlattılar. Temel amaçları Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında bir gerilim ve çatışma meydana getirmekti. Bunu yapabilmek için cami önlerinde, çarşı ve pazarlarda İslâm ve Hz. Peygamber hakkında açıktan hakaret ve küfür etmeye başladılar. Planlarına göre, böylece Müslümanlar öfkeye kapılıp Hıristiyanlara karşı bir tavır içine girecekler, buna karşılık da Hıristiyanlar beraber olup karşılık vereceklerdi. Böylece İslâmlaşma ve Araplaşmanın önüne geçmeyi amaçlıyorlardı. Bu hareket on seneden fazla sürdü. Ama başlangıçtaki hedeflerine ulaşamadılar. Çünkü öncelikle Hıristiyanların büyük çoğunluğu bu harekete iltifat etmemişti (Özdemir, 1997, s.29).

Endülüs tarihinin bazı dönemlerinde, özellikle de Murâbıtlar ve Muvahhidler dönemlerinde, önceki dönemlere göre Hıristiyanlara yönelik olumsuz bazı gelişmeler de yaşanmıştır. Meselâ Murâbıtlar döneminde Gırnata'da bir kilise idareciler tarafından yıktırılmıştı. 1126 yılında ise önemli sayıda müst'arib Kuzey Afrika'ya sürülmüştü. Muvahhidler döneminde de bu grubun ya müslüman olmaları ya da ülke topraklarını terk

etmeleri istenmişti (Özdemir, 1997, s.30). Bu ve benzeri gelişmelerin gerekçeleri ne olursa olsun[3] Endülüs'ün geneli hakkında söylediğimiz hoşgörüye bağlı bir arada yaşama erdemine ters olduğu kesindir. Ama bütün tarihini dikkate aldığımızda bunu bir istisna olarak görmek daha doğru olacaktır. Ama bu olumsuz gelişmeler, diğer tarafıyla, gerilemeye başlayan bir dönemdeki idarenin daha hoşgörüsüz bir yapıya bürünme temayülüyle de açıklanabilir (Şeyban, 2003b, s.349). Bu olumsuz gelişmelerin yaşanmaya başladığı onikinci yüzyılda Avrupa'nın ciddi bir Haçlı ruhunun etkisi altında olduğunu da unutmamak gerekmektedir. Doğuya doğru yapılan Haçlı Seferleri hiç kuşkusuz Avrupa'nın diğer yerlerinde olduğu gibi Endülüs'te de dikkatle takip ediliyordu. Müslümanların da yenilebilir olduğunu gösteren başarılı seferlerin, Endülüs'te de Hıristiyanların İspanya topraklarını Müslümanlardan geri alma (Reconquista) gayretlerini arttırdığı söylenebilir. Dolayısıyla, onikinci yüzyıldan itibaren bir yandan bazı şehirlerde ileri düzeyde "bir arada yaşama" örnekleri sergilenirken, bazı yerlerde Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında mücadele ve savaş sözkonusuydu. Özellikle de onüçüncü yüzyılın ortalarından itibaren mücadele ve savaşın daha fazla öne plâna çıktığı görülmektedir (Meyerson, 1991, s.1).

Genel olarak bakıldığında ve bütün bir Endülüs tarihi dikkate alındığında Endülüs'te "Hıristiyanlar, sosyal ve kültürel olarak mutluydular." (Imamuddin, 1984, s.38).

2.2. Yahudiler

Yahudiler açısından bakıldığında Endülüs "Altın Çağ" olarak görülebilecek bir dönemdi. Başka hiçbir yerdeki Yahudi topluluğu, Endülüstekiler kadar büyük bir kültürel ve maddi başarı elde edememiştir (Menocal, 2006, s.312). Endülüs öncesinde bu topraklarda yaşayan Yahudiler, ikinci sınıf vatandaş statüsünde yaşıyorlardı. Dinî ritüellerini, hukuklarını uygulayamıyorlardı. Dahası dinlerinde dönmeye zorlanıyor veya sürülüyorlardı. Müslümanların ise bu topraklara gelmelerine en başından itibaren seviniyorlardı. Çünkü Müslümanların idaresi altındaki bölgelerde Yahudilere toleranslı davrandıklarını biliyorlardı. Bunun için de fethin gerçekleşmesi için, Müslümanlara istihbarat sağlama, erzak yardımında bulunma, kale kapılarını açma gibi yardımlarda bulunmuşlardı. Müslümanların idaresi kurulduktan sonra da Yahudiler birçok hakka kavuşmuş oldu. Yahudilerin çoğunlukta oldukları bölgelerde Müslümanlar oradaki idarî işlere karışmadılar ve onlara özerk bir yönetim hakkı tanıdılar (Şeyban, 2003b, s.343).

İçinde yaşadıkları refah ve özgürlük ortamı dolayısıyla, o dönemde

3 Bu gelişmeleri, o günkü idarecilerin dinî köktencilikleri ve bağnazlıklarına bağlayan bir yaklaşım için bkz. Menocal, 2006, s.201. Çevredeki Hıristiyan ülkelerle ve onların Endülüs'teki müsta'riblerle kurdukları diyaloglar sonucunda meydana gelen siyasî ilişkilere bağlayan bir yaklaşım için bkz. Mehmet Özdemir, 1997, s.31.

en fazla Yahudinin yaşadığı topraklar Endülüs topraklarıydı (Paşa, 2007, s.502). Bu rahatlık ve refah ortamının olduğunu duyan dünyanın başka yerlerindeki Yahudiler de Endülüs'e göç ettiler. Özellikle de Kuzey Afrika ve Irak'tan birçok Yahudi Endülüs'e gelerek buraya yerleşti. Böylece Endülüs, Yahudilerin kalabalıklar halinde yaşadığı Avrupa'daki tek ülke haline geldi (Imamuddin, 1984, s.40). Yahudilerin nüfusu hakkında kesin rakamlar yoksa da onüçüncü yüzyılda 100 bin civarında bir nüfusa sahip oldukları tahmin edilmektedir. Bu da o dönem Endülüs'ünün yaklaşık olarak %2'sini oluşturmaktaydı (Mackay, 1992, s.33).

Yahudilerin Hıristiyanlara da tanınmış olan can, mal güvenliği; ibadet, eğitim, seyahat özgürlükleri garanti altına alındı. Bu düzenlemeleri gören, ülke dışına kaçmış veya sürülmüş birçok Yahudi, yeniden bu topraklara döndü. Bütün Endülüs tarihi boyunca Yahudiler, refah içinde yaşayan, önemli kültürel faaliyetleri olan, idareyle ve toplumla uyum içerisinde yaşayan bir topluluktu (Özdemir, 1997, s.34). Bu uyumun ve Hıristiyanlara göre idareye daha sadık kalmalarının sebebi daha önce zulmedilen bir azınlık iken korunan bir azınlık haline gelmiş olmalarıdır. Hıristiyanlar ise yönetici konumundayken küçülen bir azınlık haline gelmişlerdi. Burada yaşayan Yahudiler kendilerini Endülüslü olarak görüyorlardı. Bu Endülüslü kimlikleriyle, Müslümanların kendilerini doğu Müslümanlarından ayırdığı gibi Yahudiler de kendilerini dinî ve kültürel bakımdan doğudaki Yahudilerden ayırıyorlardı (İlhan, 2006, s.633). Bundan dolayı, rahatlıkla İslâm kültürünü özümsediler, ama aynı zamanda dinlerine bağlı kaldılar. Hızla gelişen Arapçaya ve literatüre, bilimden felsefeye, şiirden dilbilime kadar her alanda önemli katkılarda bulundular (Menocal, 2006, s.87-89).

Yahudiler, Endülüs toplumu içerisinde birçok alanda ve aynı zamanda devlet işlerinde görev almaktaydılar. Zaman zaman devletin en üst kademelerinde de istihdam edilebilmişlerdir. Meselâ Samuel Hanagid Gırnata Emirliği'nde ordu komutanlığına kadar yükselmiştir. Yani savaşlarda Emirliğe ait ordulara komutanlık yapmıştır. Böylece Hazar Yahudileri sayılmazsa yaklaşık bin yıllık bir süreden sonra ilk defa bir Yahudi komutan Endülüs'te görülmüştür (İlhan, 2006, s.634). Yine Samuel Levi isminde bir Yahudi de 1027-1055 yılları arasında uzunca bir dönem bir şehir devletinde vezir olarak görev yapmıştır (Mutlu, 2001, s.122). Dahası, Yahudilerin Endülüs toplumu içerisindeki statülerini göstermesi açısından, onuncu yüzyılda halifenin dışişleri bakanı olarak kendisine bir Yahudiyi seçmiş olması yeterlidir (Menocal, 2006, s.32). Yani Endülüs'te Yahudilerin basit bir köylülükten ve pasiflikten Müslümanların bu tutumları sayesinde kurtuldukları söylenebilir. Ayrıca Endülüs'teki bu görevler ve toplumsal yapı sayesinde Yahudilerin birbirleriyle ve ülke dışındaki dindaşlarıyla ilişkileri gelişmiştir (İlhan, 2006, s.637).

Bunun yanında, Yahudiler ticarî faaliyetlerde de çok başarılılardı.

İçinde bulundukları özgürlük ortamının ve statülerinin de katkısıyla önemli ekonomik faaliyetlerde bulunuyorlardı. Özellikle köle ticareti onların elindeydi. Yahudi tâcirler bir çok dili biliyor ve çok geniş bir coğrafyada ticarî faaliyet yürütüyorlardı (Özdemir, 1997, s.36).

Yahudiler Endülüs'te ilk fetih dönemlerinde ve ondan sonra da üç asır boyunca her zaman Müslümanların yanında yer almışlardır. Fakat birçok küçük devletçiklerin kurulduğu Mülûkü't-tavâif döneminden sonra Müslüman idareler aleyhinde bir takım faaliyetlerde bulundukları da görülmektedir. Ama Reconquista zamanında ve sürgünler esnasında yine Müslümanlar tarafından himaye edilmişlerdir. Sonuç olarak Endülüs, Yahudilerin tarih boyunca en rahat ve huzurlu yaşadıkları dönemlerden biridir. Buradaki üst kültür sayesinde bilimsel faaliyetlerde bulunmuşlar ve dünyaya açılmışlardır. Fakat Endülüs'ten sonra tekrar bir içe kapanma dönemi yaşadıkları ve mistik anlayışlara kaydıkları söylenebilir (İlhan, 2006, s.636).

Müslümanların idaresinde, ama Yahudi ve Hıristiyanlarla birlikte oluşturulan Endülüs kültür ve medeniyeti, geliştirdiği "bir arada yaşama tecrübesi" (convivencia) ile beraber 1492'de son şehrin de düşmesiyle sona ermiş oldu. Endülüs'te "Müslüman halife, Yahudi hekim, Hıristiyan mütercim, Saklebî komutan, Arap veya Berberî başvezir, vezir; müvelled başkadı, Sudanlı ulak, Iraklı edip aynı sarayın çatısı altında buluşmaktaydılar." (Özdemir, 1999, s.90). Bu büyük tecrübe hiç kuşkusuz, birçok farklı belirleyicinin bir araya gelmesiyle oluşturulmuştu. Bu başarının, tek bir faktöre indirgenemese de en kapsayıcı şekilde her türlü farklılıkların değişik biçimlerde ve oranlarda etkileşimleri neticesinde meydana geldiği söylenebilir. Dinî etkileşim, Endülüse gelen Avrupalı öğrenciler vasıtasıyla gerçekleşen etkileşim, tercüme faaliyetleriyle gerçekleşen etkileşim, dil, edebiyat, bilim ve sanat alanlarında gerçekleşen etkileşim gibi farklılıkların etkileşimi Endülüs kültür ve medeniyetini meydana getirmiştir (Şeyban, 2003b, s.397-420).

Endülüs sonrasında, orada yaşamaya devam eden Müslümanlar (Moriskolar) ise çok büyük baskılara maruz kalmış, dinlerini değiştirmeye zorlanmış, öldürülmüş veya sürülmüşlerdir. Aynı baskılara Yahudiler de muhatap olmuştur. Böylece Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanların ortak bir medeniyet inşa süreci sona ermiştir. Tam da bu sebeple Avrupa'nın çokkültürlü bir medeniyet olma şansını daha o tarihlerde kaybettiği söylenebilir (Kalın, 2007, s.83).

Sonuç

Bugün Batı dünyasının önemli problematiklerinden birisi, toplumun birliğini muhafaza ederken farklı grup ve toplulukların taleplerini karşılayabilmektir. Bu taleplerin zorlaması neticesinde, hangilerinin ve ne ka-

dar karşılanabileceği tartışmaları "çokkültürlülük" meselesini gündeme getirmiştir. Aydınlanma aklı ve modernitenin baskıcı, tekleştirici yapısına bir karşı çıkış olan postmodern düşüncenin fikrî zemininde; farklı olanın dışlanması, aşağılanması sonucunda meydana gelen şiddet ve zulümlerin bir çözüm getirmediğinin anlaşıldığı sosyal zeminde zuhur eden "çokkültürlülük", bir arada yaşayabilmenin formülünü aramaktadır. Bugün özellikle Avrupa'da, birçok alt düzey farklılıklara bile tahammül gösterilirken, hatta kutsanırken; Müslümanlara ve onların taleplerine gösterilen hoşgörüsüzlük, çözüme yönelik gösterilen müstereddit yaklaşım ve özellikle son yıllarda daha da artan İslamofobi düşünüldüğünde, çokkültürlülük tartışmalarının sınanma yerinin Müslümanlarla ilişki olduğunu söyleyebiliriz.

Başta ABD'li bilim adamları olmak üzere Batılı araştırmacıların birçoğu çokkültürlülük ile açıklanabilecek millet sistemi olarak "Osmanlı tecrübesi"ni incelemektedirler. Bununla birlikte Avrupa'da ve Müslümanların idaresinde ve Hıristiyan ve Yahudilerin de katkılarıyla oluşturulan Endülüs tecrübesi daha az dikkate alınmaktadır. Endülüs, çokkültürlülük tartışmalarına mevcut postmodern paradigmanın dışından bir katkı sağlayabilir. Öncelikle mevcut paradigmanın tartışılmasını mümkün kılarak, daha huzurlu bir şekilde bir arada yaşama modeline zemin oluşturabilir.

KAYNAKÇA

Atçeken, İsmail Hakkı (2009), "İslâm Tarihinde Birarada Yaşama Tecrübesi (Asr-ı Saâdet ve Endülüs Örneği), İSTEM Dergisi, Sayı 14.

Glick, Thomas F. (1992), "Convivencia: An Introductory Note", *Convivencia: Jews, Muslims, and Christians in Medieval Spain,* Ed. Vivian B Mann, Thomas G. Glick and Jerrilynn D. Dodds, The Jewish Museum, New York.

Habermas, Jürgen (2013), *"Öteki" Olmak, "*Öteki"yle *Yaşamak,* Çev: İlknur Aka, Yapı Kredi Yayınları, 7. Baskı, Ankara.

Hazır, Mesut (2012), "Çokkültürlülük Teorisine Çağdaş Katkılar ve Bireysel Haklar-Grup Hakları Ekseninde Çokkültürlülüğü Tartışmak", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1.

Imamuddin, S. M. (1984), *Muslim Spain: A Sociological Study,* 4th edition, National Book Foundation, Islamabad.

İlhan, Sinan (2006), *Fetihten Murâbıtlar* Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler (711-1091), Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara.

Kalın, İbrahim (2007), İslâm ve Batı, İSAM Yayınları, İstanbul.

Kalın, İbrahim (2013), *Akıl ve Erdem*, Küre Yayınları, İstanbul.

Küçükalp, Kasım ve Ahmet Cevizci (2010), *Batı Düşüncesi,* İSAM Yayınları, İstanbul.

Kymlicka, Will (1995), Çokkültürlü *Yurttaşlık,* Çev: Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları İstanbul.

Mackay, Angus (1991), "The Jews in Spain During the Middle Ages", *Spain and the Jews,* Ed. Elie Kedourie, Thames and Hudson Ltd, London.

Menocal, Maria Rosa (2006), *Dünyanın İncisi*, Çev: İhsan Durdu, Etkileşim Yayınları, İstanbul.

Meyerson, Mark D. (1991), *The Muslims of Valencia in the Age of Fernando and Isabel: Between Coexistence and Crusade,* University of California Press.

Mutlu, Nuri Yücel (2001), *Endülüs Gerçeği ve Türkiye'nin Geleceği,* Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul.

O'Callaghan, Joseph F. (1983), *A History of Medieval Spain,* Cornell University Press, New York.

Özdemir, Mehmet (1992), "Gayr-ı Müslimlerin Dini Hayatı Açısından Müslüman Fatihlerin Endülüs'deki Uygulamaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt XXXIII.

Özdemir, Mehmet (1995), "Endülüs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 11.

Özdemir, Mehmet (1997), *Endülüs Müslümanları II*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Özdemir, Mehmet (1999), "Endülüs'te Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülahazalar (VIII-XI. Yüzyıllar Arası)", İslâm ve Demokrasi, Kutlu Doğum Sempozyumu-1998, Yay. Haz. Ömer Turan, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Özensel, Ertan (2012), "Çokkültürlülük Uygulaması Olarak Kanada Çokkültürlülüğü", *Akademik İncelemeler Dergisi,* Cilt 7, Sayı 1.

Parekh, Bhikhu (2002), Çokkültürlülüğü *Yeniden Düşünmek,* Çev: Bilge Tanrıseven, Phoenix Yayınevi, Ankara.

Paşa, Ziya (2007), *Endülüs Tarihi*, Selis Kitaplar, 3. Baskı, İstanbul.

Şan, Mustafa Kemal (2006), "Küreselleşme Çağında Farklılık ve Çokkültürlülük Siyaseti", *Avrupa Günlüğü/Euroagenda Dergisi*, Sayı 8.

Şeyban, Lütfi (2003a), "Reconquista, Convivencia ve Influencia: Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri", *Tarih ve Düşünce Dergisi*, Sayı 39.

Şeyban, Lütfi (2003b), *Reconquista*, İz Yayıncılık, İstanbul.

Watt, W. Montgomery ve Pierre Cachia (2012), *Endülüs Tarihi,* Çev: Cumhur Ersin Adıgüzel ve Qiyas Şükürov, Küre Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.

Bölüm 38

TÜRKİYE'DE MASRHALL-LERNER KOŞULUNUN SINANMASI: 1984-2018

Ali PETEK[1]

1 Doçent Doktor, Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, e-posta: apetek@adu.edu.tr, ORCHİD:

1.GİRİŞ

Günümüzde Türkiye'nin ve diğer gelişmekte olan ülkelerin ekonomileri açısından dış ticaret dengesinin sağlanması önemlidir. Bu nedenle politika yapıcılar farklı yöntemlerle bu dengeyi sağlamayı amaçlamışlardır. Örneğin, Türkiye'de ihracat, ithalata bağlı olarak değişmektedir. Çünkü ihracata konu olan malların üretiminde kullanılan ara malların ve hammaddelerin büyük bir bölümü ithal edilmektedir. Dolayısıyla, ülkemizde devalüasyon politikaları, genellikle maliyet enflasyonuna yol açmaktadır. Bu hususta ulusal paranın yabancı paralar karşısındaki değerine ilişkin birçok farklı görüş vardır. Örneğin, Keynesyen politikaları benimseyen ülkeler dış ticarette oluşacak bir açığı, gelir ve istihdamı düşürerek düzeltebileceklerini düşünmüşlerdir. Diğer bir görüşe göre, dış ticaret açığını kapatmak için devalüasyon aracı kullanılmaktadır. Diğer bir görüş ise, altın rezervlerinin artırılmasıdır.

Marshall-Lerner koşulunun ülkemizde geçerliliği yönünde birçok olumlu ve olumsuz görüş vardır. Bu çalışmada Marhall-Lerner koşulunun ülkemizde geçerliliği konusundaki belirsizliği ortadan kaldırmak amaçlanmıştır. Bu çerçevede, Engle-Granger eş bütünleşme ve hata düzeltme modelleri yardımıyla, Türkiye'nin 1984-2018 dönemi verileri kullanılarak, döviz kuru değişikliğinin ticaret dengesi üzerindeki uzun ve kısa dönem etkileri araştırılmıştır.

2.TEORİK ÇERÇEVE

Esneklik kavramına ilk defa İngiliz ekonomist Marshall Alfred tarafından 1923 yılında yayınlanmış olan çalışmada değinilmiştir. İngiliz ekonomist Robinson Joan "Collected Economic Papers" adlı çalışmasının (1937) dördüncü kısmında, Marshall analizini temel alarak döviz kurunda meydana gelen dalgalanmalar ile dış ticaret değişkenleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu çalışmada devalüasyon kavramı ile bir ülkenin ticaret dengesi arasındaki ilişkinin genel şartlarını ortaya koymuştur. 1944 yılında, Amerikan ekonomist Lerner Abba "Economics of Control" yazmış olduğu kitabında, daha önce yapılmış olan çalışmalar yardımıyla oluşan teorik birikimi kullanarak, esneklik teorisinin kapmasını daha da genişletmiştir. Tüm bu çalışmalardan katkı alan teori, Marshall Lerner Koşulu adlandırılmaktadır (Pan, 2000, s. 58).

$$e_x+e_m\geq 1 \qquad (1)$$

Burada, ; ihraç edilen malların dış talep esnekliğini, ; ithal edilen malların dış talep esnekliğini temsil etmektedir ve arz esnekliğinin sonsuz olduğu varsayılmaktadır. (1) no'lu denklemde gösterilmiş olan koşul esneklikler yaklaşımının temeli niteliğindedir. Politika yapıcılar tarafından devalüasyon yapılması veya ekonomik bir gelişmenin sonucu olarak deva-

lüasyon oluşması durumunda dış ticaret dengesinin düzelmesi, iktisat literatüründe Marshall-Lerner Koşulu olarak adlandırılmaktadır (Seyidoğlu, 2003: 477).

Döviz piyasalarının istikrarı açısından düşünüldüğünde, Marshall-Lerner koşulunun, piyasa istikrarını sağlayıcı etkisinden söz etmek mümkündür. Dalgalı kur sisteminde, eğer döviz arzı esnekliği ve döviz talebi esnekliği büyük ise, döviz kurunda meydana gelecek küçük çaplı bir değişikliğe, döviz arzı ve döviz talebi hızlıca tepki verecektir. Özetle döviz kurunda meydana gelecek küçük değişiklikler piyasanın denge durumuna gelmesi için yeterli olacaktır. Eğer söz konusu esneklikler küçük ise, döviz kurunun dengeye gelebilmesi için, döviz kurunda büyük çaplı değişikliklerin olması gerekmektedir (Hepaktan, 2009: 42).

Döviz kurunda meydana gelen değişikliklerin, özellikle devalüasyonların, ülkelerin dış ticaret ve cari işlemler hesabını negatif etkilediği durumlar da vardır. Sabit döviz kuru sistemini kullanan ülkeler döviz kuru ayarlamaları, dış ticaret dengesini ve cari işlemler dengesini kurmakta başarılı olamayabileceklerdir (Cooper, 1971: 6). Bu durumun sonucu olarak, ödemeler bilançosunun zaman içerisinde oluşturduğu şeklin "J" harfine benzemesinden dolayı söz konusu durum, J-Eğrisi etkisi olarak adlandırılmaktadır (Öztürk ve Sözdemir, 2011: 402). J-Eğrisi Etkisi kısa dönemde geçerlidir.

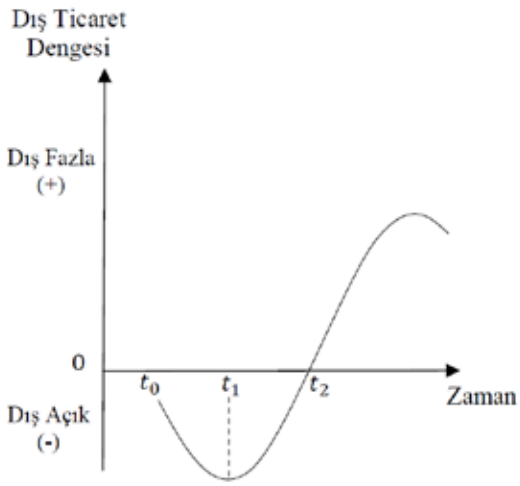

Kaynak: Öztürk ve Sözdemir, 2001: 402
Şekil 1: J-Eğrisi

Şekil 1'de J-eğrisi etkisi gösterilmektedir. Dış ticaret dengesi ilk olarak t_0 zamanında, negatif yönlü etkilenmektedir. t_0 zamanında gerçekleş-

tirilmiş olan devalüasyon, t_1 zamanına kadar dış ticaret dengesini negatif yönlü etkilemeye devam edecektir. t_1'den sonra devalüasyon, dış ticaret dengesini pozitif yönlü etkilemeye başlayacaktır. Yapılmış olan devalüasyonun ülkeyi ne zaman pozitif yönlü etkilemeye başlayacağı sorusunun cevabı, ülkeden ülkeye değişiklik göstermektedir. Diğer yandan J-eğrisi etkisi, esnek döviz kuru rejimini tercih eden ülkeler için, kurun uzun dönemde denge hedef düzeyini aşabilmesine (over-shooting) neden olabilmektedir (Öztürk ve Sözdemir, 2011: 403).

3.MARSHALL-LERNER KOŞULU ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Peker (2008) çalışmasında, Türkiye'de döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi, 1992-2006 dönemi aylık verilerini kullanarak, eşbütünleşme yöntemiyle araştırmış ve Marshall-Lerner koşulunun desteklenmediği sonucuna ulaşmıştır.

Göçer ve Elmas'ın (2013) yapmış oldukları çalışmada, Türkiye'de 1989Q1-2012Q2 dönemi arasında reel döviz kuru ve dış ticaret dengesi arasındaki ilişki incelenmiştir. Çoklu yapısal kırılmalı eş bütünleşme analizinin kullanıldığı çalışmada, Türkiye'de bütün mal gruplarında, genişletilmiş Marshall-Lerner koşulunun desteklendiği sonucuna ulaşılmıştır. Reel döviz kurundaki değişmeler, dış ticaret dengesi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.

Dash'ın (2013) yaptığı çalışmada, Hindistan ve ticaret partnerleri arasındaki ilişkiyi 1991:M1-2005:M6 dönemini temel alarak incelenmiştir. VAR modelinin kullanıldığı çalışmada, Hindistan'ın Almanya ve Japonya ile olan ticaret ilişkisinde j eğrisi hipotezi desteklenmektedir, buna karşın, Marhsall-Lerner koşuluna sadece Almanya ile olan ilişkisinde rastlanmıştır.

Demirtaş'ın (2014) tarafından yapılan çalışmada, Türkiye ve Almanya arasındaki karşılıklı dış ticaret dengesi 2002-2012 dönemi aylık verileri temel alınarak incelenmiştir. Sınır testi yaklaşımının kullanıldığı çalışmada, TL'deki reel değer kaybının kısa ve uzun dönemde Türkiye'nin Almanya ile olan dış ticaret dengesi üzerinde pozitif yönlü bir etkinin olduğu görülmüştür. Bu ilişki istatistiksel olarak anlamlıdır.

Mun ve Heang'ın (2014) yaptıkları çalışmada, Malezya ve Amerika arasındaki ticaret dengesi 1981-2010 dönemi temel alınarak incelenmiştir. Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Philips-Perron (PP) testleri kullanılarak seriler durağan hale getirilmiştir. Sonuç olarak Marshall- Lerner koşulu Malezya'da çalışmamaktadır.

Kun ve diğerleri (2014) tarafından yapılmış olan çalışmada, Malezya ve ticaret partnerleri arasındaki çift yönlü ticaret ilişkisi 1980-2012 dö-

nemleri yıllık verileri temel alınarak incelenmiştir. ADF birim kök testi, Engle-Granger ve Philips-Quliaris testlerinin kullanıldığı çalışmada, Malezya ve tüm ticari partnerleri arasında Marshall-Lerner koşulunun desteklenmediği bulgusuna ulaşılmıştır.

Değer ve Demir'in (2015) yaptıkları çalışmada, Türkiye'nin dış ticaret hacmi ile reel efektif döviz kuru arasındaki nedensellik ilişkisi 1997:M1-2014:M2 dönemi temel alınarak incelenmiştir. Granger nedensellik analizinin kullanıldığı çalışmada, reel efektif döviz kurundan dış ticaret hacmine doğru bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kemeç ve Kösekahyaoğlu'nun (2015) yaptıkları çalışmada, Türkiye'nin 1997-2013 dönemindeki dış ticaret ve döviz kuru verileri kullanılarak Marshall- Lerner koşulu ve j eğrisi hipotezi etki-tepki fonksiyonu ve VAR modeli ile test edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre uzun dönemde Marshall-Lerner koşulu ve kısa dönemde j eğrisi hipotezi Türkiye'de desteklenmemektedir.

Hepaktan'ın (2016) yapmış olduğu çalışmasında, Türkiye'nin 1990:Q1-2016:Q2 döneminde reel döviz kuru, ithalat fiyat endeksi ve ihracat fiyat endeksi arasındaki ilişki incelenmektedir. Çalışmada, Maki eşbütünleşme analizi ve Toda-Yamamoto nedensellik analizi kullanılmıştır. İthalat fiyat endeksinden ve ihracat fiyat endeksinden reel döviz kuruna doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Türkiye'de j eğrisi hipotezinin desteklenmediği sonucuna ulaşılmıştır.

Karamelikli (2016) çalışmasında, Türkiye'de j eğrisi etkisini, hem üç aylık hem de aylık verilerle gözlemlenmiştir. Üç aylık veriler için 2003:Q1-2015:Q2, aylık veriler için ise 2003:M1-2015:M10 dönemini temel alınmış ve. NARDL yöntemi kullanılmıştır. Hem üç aylık verilerle hem de aylık verilerle yapılan tahminlerde J-Eğrisi etkisi gözlemlenmemiştir.

Putriani'nin (2016) yaptığı çalışmada, Çin'de Renminbi'deki kur değişiklikerinin Endonezya ve Amerika arasındaki ticaret dengesine etkisini 1987:Q1-2011:Q1 dönemleri temel alınarak incelenmiştir. Analizde, Johansen eşbütünleşme testi ve vektör hata düzeltme modeli (VECM) kullanılmıştır. Ulaşılan bulgulara göre; Marshall- Lerner koşulu ve j eğrisi hipotezi Malezya'da çalışmamaktadır.

Ishtiaq, Qasim ve Dar (2016) tarafından yapılmış olan çalışmada, Pakistan'da Marshall-Lerner koşulu ve j eğrisi hipotezi 1970:Q3-2012Q4 dönemi temel alınarak araştırılmıştır. Johansen eşbütünleşme yönteminin ve vektör hata düzeltme modelinin kullanıldığı çalışmada, Marshall-Lerner koşulunun desteklendiği bulgusuna ulaşılmıştır. Ek olarak, J eğrisi hipotezi desteklenmektedir.

Dong (2016) çalışmasında, kurda meydana gelen dalgalanmaların, Vietnam ve ticari partnerleri arasındaki ilişkiyi nasıl etkilediğini araştırmıştı. 1990-2013 dönemini kapsayan çalışmada, ARDL ve hata düzeltme modeli kullanılmıştır. j eğrisinin Japonya, Malezya ve Tayland desteklendiği sonucuna ulaşılmıştır. Marshall-Lerner koşulunun Singapur hariç tüm ülkelerde desteklendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Chan'ın (2017) yaptığı çalışmada, Malezya ve Çin arasındaki ticaret dengesi 1997:M1-2010:M3 dönemleri arasında VAR modeli kullanarak test edilmiştir. Ulaşılan bulgulara göre, Malezya'da Marshall-Lerner koşulu Çin'e karşı uzun dönemde desteklenmektedir. Ancak kısa dönemde j eğrisi hipotezi desteklenmemektedir.

Altın ve Süslü (2017) yaptıkları çalışmada, Türkiye'de 1989:Q1-2016:Q4 dönemi çeyreklik verileri temel alınarak, döviz kurunda meydana gelen dalgalanmaların ithalat ve ihracat üzerine etkisini araştırmışlardır. Toda-Yamamoto nedensellik analizinin kullanıldığı çalışmada, döviz kuru ile ithalat ve ihracat değişkenlikleri arasında nedensellik ilişkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Kılavuz ve Polat (2018) tarafından yapılan çalışmada, 1993-2014 dönemi yıllık verileri temel alınarak Türkiye ve önemli ticari partnerleri (Çin, Almanya, İtalya, Fransa, ABD, İspanya, İngiltere, Rusya) arasında, döviz kurunun değerine bağlı ticari ilişki araştırılmıştır. Analiz için Westerlund hata düzeltmeye dayalı panel eşbütüleşme testi ve FGLS yönteminden yararlanılmıştır. Sonuç olarak Marshall-Lerner koşunun desteklenmediği bulgusuna ulaşılmıştır.

Kohler ve Ferjani (2018) yaptıkları çalışmada, 1999:01-2012:04 dönemi aylık verilerini temel alarak, döviz kuru ile İsviçre'deki tarım ihracatı arasındaki ilişkiyi Panel Veri Analizi yardımıyla araştırmışlardır. Ulaşılan bulgulara göre; döviz kurunun tarım ihracatı üzerinde çok az bir etkisi vardır.

Kızıltan ve Ciğerlioğlu (2018) tarafından yapılmış olan çalışmada, 1982:01-2005:02 dönemini kapsayan aylık verilerden yararlanılmıştır. Engle-Granger Eşbütünleşme analizinin kullanıldığı çalışmada, Türkiye'de reel döviz kuru hareketliliği ile ihracat arasındaki ilişki incelenmiştir. Reel döviz kurunun, ihracatta meydana gelen dalgalanmaları açıklamak için yeterli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Barak ve Naimoğlu (2018) yaptıkları çalışmada, Türkiye, Arjantin, Pakistan, Mısır ve Katar ülkelerinde, döviz kuru ile ihracat ve ithalat değişkenleri arasındaki ilişkiyi, uzun dönemde ve kısa dönemde incelemişlerdir. 2000-2014 dönemini kapsayan yıllık verilerden yararlanılan çalışmada, Panel ARDL ve nedensellik analizi kullanılmıştır. Döviz kurunun ihracat ve ithalat üzerine olan etkisinin, hem uzun dönemde hem de kısa dönemde negatif yönlü olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Bahmani-Oskooee ve Gelan (2018) yaptıkları çalışmada, on iki adet Afrika ülkesinin para biriminde meydana gelen değişimler ile söz konusu ülkelerin ithalat ve ihracat rakamları arasındaki ilişkiyi, 1971:01-2015:04 aylık verilerini temel alarak VECM yöntemi yardımıyla araştırmışlardır. Uzun dönem temel alındığında, döviz kurundaki dalgalanmaların sadece beş ülkenin ihracatını ve bir ülkenin ithalatını etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır.

4.EKONOMETRİK MODEL

Türkiye'de döviz kuru değişikliğinin ticaret dengesi üzerindeki etkilerini araştırmak amacıyla kullanılan model aşağıdaki gibidir:

$$TB_t = \beta_0 + \beta_1 Y_t^{TR} + \beta_2 Y_t^{ABD} + \beta_3 EXR_t + e_t \quad (2)$$

$$\Delta \grave{e} = \alpha_1 \grave{e}_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$\Delta TB_t = \alpha_0 + \alpha_1 \Delta Y_t^{TR} + \alpha_2 \Delta Y_t^{ABD} + \alpha_3 \Delta EXR_t + \alpha_4 \grave{e}_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Burada Δ: değişkenlerin ilk farkını, TB_t : Dış ticaret dengesi (*ihracat/ithalat*),Y_t^{TR} : Türkiye'nin yıllık büyüme oranı, Y_t^{ABD} : Amerika'nın yıllık büyüme oranı,EXR_t : Reel efektif döviz kurunu, e_t: *U*zun dönem ilişkisinden elde edilen kalıntı kareleri, $\acute{e}_{t-1}$: Denklem (2)'deki regresyonun kalıntı değerinin bir dönem gecikmeli değerini, ε_t: hata terimini ve α_4 ise uzun dönem dengesine doğru olan uyarlama hızını temsil etmektedir.

Türkiye'de, uzun dönemde, Türkiye'nin büyüme oranı, Amerika'nın büyüme oranı, reel döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi test etmek amacıyla (2) no'lu denklem kullanılmaktadır. (2) no'lu denklem vasıtasıyla oluşturulan tahmin değerlerinde elde edilen kalıntı kareler ise (3) no'lu denklem yardımıyla elde edilmektedir. Bu denklem aynı zamanda eşbütünleşme ilişkisini belirlemek amacıyla ve kısa dönemde bir dönem gecikmeli değeri alınarak hata düzeltme terimi olarak kullanılmaktadır. Türkiye'de, kısa dönemde, Türkiye'nin büyüme oranı, Amerika'nın büyüme oranı, reel döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi araştırmak için ise (4) no'lu denklem kullanılmaktadır.

5.UYGULAMA

5.1.Data

Türkiye'de döviz kuru değişkenliğinin ticaret dengesi üzerindeki uzun ve kısa dönem etkisini araştırmak amacıyla toplam dört değişken kullanılmıştır. 1984–2018 dönemlerini kapsayan çalışmanın değişken vektörü; $X_t = [TB_t , TB_t , Y_t^{ABD} , EXR_t]$. Burada:

TB_t : Dış ticaret dengesi (, ithalatın ihracata oranı)

TB_t: Türkiye'nin yıllık büyüme oranı

Y_t^{ABD}: Amerika'nın yıllık büyüme oranı

EXR_t: Reel efektif döviz kurunu temsil etmektedir.[2*]

Türkiye'nin büyüme oranı, Amerika'nın büyüme oranı, nominal kur, Türkiye'nin enflasyonu ve Amerika'nın enflasyonun verileri Dünya Bankası'ndan (http://databank.worldbank.org) elde edilmiştir. Ek olarak ithalat ve ihracat verileri ise Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Sistemi'nden elde edilmiştir. 1984-2018 döneminde yaşanan krizlerin etkilerini gözlemlemek amacıyla Nisan 1994 ve Şubat 2001 krizleri için sırasıyla K1994 ve K2001 kukla değişkenleri kullanılmıştır.

5.2. Augmented Dickey-Fuller (ADF) Birim Kök Testi

Eşbütünleşme analizinin ön şartları, değişkenlerin düzey değerde durağan olmamaları ve farkları alındığında aynı dereceden durağan olmalarıdır. 1. no'lu tabloda görüldüğü üzere, kullanılan değişkenlerin tümü hem düzey değerde hem de birinci farkı alındığında eşbütünleşme analizi ön şartlarını sağlamaktadır. Diğer bir ifade ile söz konusu seriler birinci dereceden bütünleşik serilerdir. Bu durum *I(1)* şeklinde de ifade edilebilmektedir.

Tablo 1.: ADF Birim Kök Testi

Değişken	ADF Test	Kritik Değer
TB	-3.284881[1]	-4.262735*
ΔTB	-9.629593[0]	-4.262735*
Y^{TR}	-4.157134[1]	-4.262735*
Δ Y^{TR}	-4.388717[0]	-4.356068*
Y^{ABD}	-4.186218[0]	-4.252879*
Δ Y^{ABD}	-7.071544[0]	-4.262735*
EXR	-3.694130[0]	-4.252879*
ΔEXR	-6.383047[0]	-4.262735*

Not: (*) %1 anlamlılık düzeyi, (**) %5 anlamlılık düzeyini gösterir. Test biçimi olarak düzey değerde bütün değişkenler için sabit terim ve trend kullanılmıştır. Değişkenlerin birinci farkı (Δ) için ise, yine sabit terim ve trend kullanılmıştır. Köşeli parantez içindeki değerler, değişkenlerin AIC'ye göre belirlenmiş uygun gecikme uzunluğunu belirtir.

2 *Reel efektif döviz kuru yazar tarafından Dünya Bankasından (http://databank.worldbank.org) alınan verilerle aşağıdaki denklem ile türetilmiştir.

$$\frac{\text{Nominal kur x Amerika'nın Enflasyonu}}{\text{Türkiyen'nin Enflasyonu}}$$

5.3.Uzun Dönem Analizi

1 no'lu tabloda görüldüğü üzere, tüm değişkenler *I(1)* oldukları için Marshall-Lerner koşulunun sınanması amacıyla seçilmiş değişkenler ile ticaret dengesi arasındaki ilişki (2) no'lu denklem aracılığıyla tahmin edilmiştir. Denklemden elde edilen kalıntı karelere düzey değerde ADF birim kök testi uygulanmış ve ADF test istatistiği ile Engle-Granger tablo değeri karşılaştırılmıştır. Buna göre, ADF test istatistiği (-3.990547), Engle-Granger tablosundaki %1 anlamlılık düzeyi değerinden (3.77) büyük olduğu için eş-bütünleşme hata terimleri serisi durağan olduğu kabul edilmiştir. Karşılaştırılma yapılırken söz konusu istatistiklerin mutlak değer olarak düşünülmesi gerektiği unutulmamalıdır. CRDW test istatistiği (1.176735), CRDW tablosundaki %1 anlamlılık düzeyi değerinden (0.511) büyük bulunmuştur. Her iki kritere göre eşbütünleşme ilişkisinin olduğuna karar verilmiştir.

Modelde kullanılan Amerika'nın büyüme oranı, Türkiye'nin büyüme oranı ve reel döviz kuru değişkenlerinin anlamlı olması ve (3) no'lu denklemden elde edilen kalıntı karelerin, diğer bir ifade ile hata düzeltme teriminin istatistiksel olarak anlamlı çıkması, modelin doğru olduğuna ve değişkenler arasında nedensellik ilişkisine işaret etmektedir.

Tahmin edilmiş olan çoklu eş bütünleşme denkleminin sonuçları 2 no'lu tablo vasıtasıyla gösterilmektedir. Buna göre, Türkiye'nin büyüme oranında meydana gelecek %1'lik bir değişme, dış ticaret dengesini %0.11 oranında azaltmaktadır. Amerika'nın büyüme oranında meydana gelecek %1'lik bir değişim, dış ticaret dengesini %0.02 oranında ve pozitif yönde etkilemektedir. Reel döviz kurunda meydana gelecek %1'lik değişim ise, dış ticaret dengesini %0.13 oranında azaltmakta ve negatif yönde etkilemektedir.

Elde edilen bulgulara göre, uzun dönemde, Marshall-Lerner koşulu desteklenmemektedir. Çünkü Marshall-Lerner koşulunun desteklenebilmesi için, uzun dönemde, döviz kurunda meydana gelecek değişimin, dış ticaret dengesini pozitif yönde etkilemesi gerekirdi.

Tablo 2.: Uzun Dönem Analizi

Çoklu Eşbütünleşme Denklemi: $TB_t = f(Y_t^{TR}, Y_t^{ABD}, EXR_t)$

DEĞİŞKENLER	KATSAYILAR	T-İSTATİSTİK
Sabit Terim	0.674552	21.20770
Y^{TR}	-0.011762	-4.473471
Y^{ABD}	0.022861	2.969862
EXR	-0.130356	-2.096688
K1994	-0.026051	-0.872345
K2001	0.165410	4.093924

$R^2 = 0.584698$

$\overline{R^2} = 0.513094$

$CRDW = 1.176735$

$ADF[3] = -3.990547$

$F - İstatistik = 8.165749$

5.4.Kısa Dönem Analizi

Uzun dönem davranışlarının birbirleriyle bağlantılı olduğu uzun dönem analizi vasıtasıyla gösterilmektedir. Söz konusu değişkenlerin kısa dönem ilişkileri (4) no'lu denklem aracılığıyla araştırılmış ve sonuçları 3 no'lu tabloda sunulmuştur. Ulaşılan bulgulara göre, hata düzeltme terimi ve reel döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasında negatif yönlü ilişki olduğu görülmektedir. Ayrıca, Türkiye'nin büyüme oranı ve Amerika'nın büyüme oranı ile dış ticaret dengesi arasında pozitif yönlü ilişki vardır.

Hata düzeltme teriminin istatistiki olarak anlamlı olması ve katsayının işaretinin negatif olması teorik olarak beklenilen bir sonuçtur. Söz konusu değişkenin işaretinin negatif yönlü olması, kısa dönemde meydana gelecek sapmaların uzun döneme yakınsadığını ifade etmektedir. Buna göre, her dönem için, kısa dönem sapmalarının %66'sı ortadan kalkmaktadır. Analizde kullanılan verilerin yıllık veriler olduğu düşünüldüğünde, kısa dönem sapmalarının yaklaşık 18 ayda ortadan kalkacağını söylemek mümkündür.

Tablo 3.: *Kısa Dönem Analizi*

Hata Düzeltme Modeli:

$$\Delta TB_t = f(\Delta Y_t^{TR}, \Delta Y_t^{ABD}, \Delta EXR_t, e_{t-1}^{`})$$

DEĞİŞKENLER	KATSAYILAR	T-İSTATİSTİK
Sabit Terim	0.004230	0.327185
ΔY^{TR}	-0.014045	-7.890634
ΔY^{ABD}	0.014725	2.166594
ΔEXR	-0.078930	-1.401844
$e_{t-1}^{`}$	-0.668204	-3.185681

$R^2 = 0.238021$

6.Sonuç

Literatürde döviz kurunun ticaret dengesi üzerindeki kısa dönem etkileri analiz edilirken j-eğrisi etkisi temel alınmıştır ve uzun dönem etkileri analiz edilirken ise, Marshall-Lerner Koşulu temel alınmıştır. J-eğrisi etkisine göre, bir ülkenin parasının değersizleşmesi sonucunda, kısa dönemde, ödemeler dengesi üzerinde olumsuz etki gözlemlenmektedir. Eğrinin minimum olduğu yerden itibaren ülke parasının değer kaybetmesinin avantajı işlemeye başlamakta ve belli bir süre sonra dış ticaret fazlası oluşmaktadır. Marshall-Lerner koşulunun işlemesi için ise, ihracatın ve ithalatın talep esnekliklerinin toplamının birden büyük olması gerekmektedir. Söz konusu koşul, (1) no'lu denklemde gösterilmektedir.

Yapılan deneysel çalışmalardan j-eğrisi hipotezinin analizinde genel olarak hata düzeltme modeli, Marshall-Lerner koşulunda ise eş-bütünleşme analizi kullanılmıştır. Hem uzun dönem analizine, hem de kısa dönem analizine yönelik çok sayıda ampirik çalışma yapılmış ve ülkelere göre farklı bulgulara ulaşılmıştır. Analizi yapılan ülkelerde Marshall-Lerner koşulu ve j-eğrisi etkisine rastlanıldığı gibi, birçoğunda da rastlanılmamıştır.

1 no'lu tabloda görüldüğü üzere, tüm değişkenler *I(1)* oldukları için Marshall-Lerner koşulunun sınanması amacıyla seçilmiş değişkenler ile ticaret dengesi arasındaki ilişki (2) no'lu denklem aracılığıyla tahmin edilmiştir. Denklemden elde edilen kalıntı karelere düzey değerde ADF birim kök testi uygulanmış ve ADF test istatistiği ile Engle-Granger tablo değeri karşılaştırılmıştır. Buna göre, ADF test istatistiği (-3.990547), Engle-Granger tablosundaki %1 anlamlılık düzeyi değerinden (3.77) büyük olduğu için eş-bütünleşme hata terimleri serisi durağan olduğu kabul edilmiştir. Karşılaştırılma yapılırken söz konusu istatistiklerin mutlak değer olarak düşünülmesi gerektiği unutulmamalıdır. CRDW test istatistiği (1.176735), CRDW tablosundaki %1 anlamlılık düzeyi değerinden (0.511) büyük bulunmuştur. Her iki kritere göre eşbütünleşme ilişkisinin olduğuna karar verilmiştir. Modelde kullanılan Amerika'nın büyüme oranı, Türkiye'nin büyüme oranı ve reel döviz kuru değişkenlerinin anlamlı olması ve (3) no'lu denklemden elde edilen kalıntı karelerin, diğer bir ifade ile hata düzeltme teriminin istatistiksel olarak anlamlı çıkması, modelin doğru olduğuna ve değişkenler arasında nedensellik ilişkisine işaret etmektedir.

Çalışmamızın ampirik bulgularına göre, uzun dönemde, Türkiye'de döviz kurunda meydana gelecek %1 değişimin dış ticaret dengesini negatif yönde etkilediği görülmüştür. Açıkça ifade edilirse, dış ticaret dengesi bozulmuştur. Elde edilen bu ampirik sonuç, Marshall-Lerner koşulunun desteklenemediğinin bir kanıtı olarak ileri sürülebilir. Çalışmamızın literatürdeki, Peker (2008), Kemeç ve Kösekahyaoğlu (2015), Hepaktan (2016), Karamelikli (2016), Mun ve Heang (2014), Kun ve diğerleri (2014), Put-

riani (2016), İshtiaq ve diğerlerinin (2016), Altın ve Süslü (2017), Kılavuz ve Polat (2018), Kızıltan ve Ciğerlioğlu (2018), Barak ve Naimoğlu (2018)'nun elde etmiş oldukları bulgularla paralellik gösterdiği görülmektedir.

Kısa dönemde ise, hata düzeltme teriminin istatistiki olarak anlamlı olması ve katsayının işaretinin negatif olması teorik olarak beklenilen bir sonuçtur. Söz konusu değişkenin işaretinin negatif yönlü olması, kısa dönemde meydana gelecek sapmaların uzun döneme yakınsadığını ifade etmektedir. Buna göre, her dönem için, kısa dönem sapmalarının %66'sı ortadan kalkmaktadır. Analizde kullanılan verilerin yıllık veriler olduğu düşünüldüğünde, kısa dönem sapmalarının yaklaşık 18 ayda ortadan kalkacağını söylemek mümkündür.

Sonuç olarak, genel kanının aksine devalüasyonun ticaret dengesi üzerinde pozitif bir etkisi tespit edilememiştir. Dolayısıyla bunun bir politika aracı olarak kullanılabilmesi diğer faktörlerle birlikte ele alınması gerekliliği sonucunu düşündürmektedir. Bunlar arasında en önemlisi dışsal faktörlerdir. Örneğin ticaret partneri olan ülkenin karşı devalüasyonda bulunmaması gibi. Buna ek olarak, dış ticaret dengesini iyileştirme amacıyla politika yapılırken, döviz kuru tek başına ele alınmamalıdır. Döviz kuruyla birlikte ele alınabilecek faktörler; faiz oranları ve enflasyon gibi Türkiye'nin ekonomik durumunu belirleyen ana değişkenler olabilir. Ayrıca, Türkiye'nin ihracatı tamamen hammadde ve ara malı ithalatına bağlıdır. Bu yüzden ithalat azaltılarak üretim maliyetleri düşürülmeli, vergiler adaletli şekilde dağıtılmalı ve kaynakların etkin bir şekilde kullanılması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

Altın, H., ve Süslü, C. (2017). Türkiye için döviz kuru, ihracat ve ithalat arasındaki nedensellik ilişkisinin incelenmesi. Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9(2), 105–112.

Bahmani-Oskooee, M., ve Gelan, A. (2018). Exchange-Rate volatility and international trade performance: Evidence from 12 African countries. Economic Analysis and Policy, 58, 14–21.

Barak, D., ve Naimoğlu, M. (2018). Reel döviz kurunun dış ticaret üzerindeki etkisi: Kırılgan beşli örneği. Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 11(2), 82–95.

Cooper Richard N., ‘’Currency Devaluation in Developing Countries’’, Essays in International Finance, No.86, Princeton University, Princeton, 1971, s. 6.

Dash, A. (2013). Bilateral J-curve between India and her trading partners: a quantitative perspective. Econ. Anal. Policy , 43(3) 315–338

Değer, O. Demir, M. (2015). “Reel Efektif Döviz Kuru ve Dış Ticaret Hacmi Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği”, Finans, Politik Yorumlar ve Ekonomik Dergisi, 52(604) 7-21.

Demirtaş, G. (2014), “Türkiye ve Almanya Arasındaki Dış Ticaret Dengesinin Sınır Testi Yaklaşımıyla İncelenmesi”, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı:43, 83-106.

Göçer, İ. ve Elmas, B. (2013). “Genişletilmiş Marshall-Lerner Koşulu Çerçevesinde Reel Döviz Kuru Değişimlerinin Türkiye’nin Dış Ticaret Performansına Etkileri: Çoklu Yapısal Kırılmalı Zaman Serisi Analizi”, BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar, 7(1), 139.

Hepaktan, C. E. (2009). Türkiye’nin Marshall-Lerner koşuluna ilişkin parçalı eşbütünleşme analizi. Yönetim ve Ekonomi, 16(1), 39–55.

Hepaktan, C.E.(2009). Türkiye’nin Marshall-Lerner Kosuluna İliskin Parçalı Eş- bütünleşme Analizi. Yönetim ve Ekonomi, 16(1), 39-55.

http://databank.worldbank.org

https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket

Ishtiaq, Nazeef and Qasim, Hafiz and Dar, Adeel, Testing the Marshall-Lerner Condition and the J-Curve Phenomenon for Pakistan: Some New Insights (2016). International Journal of Economics and Empirical Research, 4(6), 307-319

Karamelikli, H. (2016), “Türkiye’nin Dış Ticaret Dengesinde J-Eğrisi Etkisi”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 5(3), 389-402.

Kemeç, A. ve Kösekahyaoğlu, L. (2015), “J Eğrisi Analizi ve Türkiye Üzerine Bir Uygulama”, Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 2(1), 1-29.

Kılavuz, E , Atay Polat, M . (2018). Panel Veri ile Türkiye’nin Dış

Ticaretinin Marshall-Lerner Şartı Çerçevesinde Analizi. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , 18 (2) , 27-40 . DOI: 10.18037/ausbd.552381

Kızıltan, A., ve Ciğerlioğlu, O. (2018). Türkiye'de reel döviz kuru değişmelerinin ihracat ve ithalata etkisi. Ekev Akademi Dergisi, 12(36), 423–444.

Kohler, A., ve Ferjani, A. (2018). Exchange rate effects: A case study of the export performance of the swiss agriculture and food Sector. The World Economy, 41, 494–518.

Kun Sek, S., and W. MunHar. 2014. "Testing for Marshall-Lerner Condition: Bilateral Trades Between Malaysia and Trading Partners." Journal of Advanced Management Science, 2(1) 23-28.

LE, T. D., & ISHIDA, M. (2016). The Effects of Exchange Rate on Trade Balance in Vietnam: Evidence from Cointegration Analysis. Bölgesel Ekonomik Araştırma: Hiroshima Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı Bölgesel Ekonomik Sistem Araştırma Merkezi Bülteni, No: 27, 63-71.

Ng, Yuen-Ling and Har, Wai-Mun and Tan, Geoi-Mei, Real Exchange Rate and Trade Balance Relationship: An Empirical Study on Malaysia (2008). International Journal of Business and Management, 3(8), 130–137

Öztürk, N., ve Sözdemir, A. (2011). Makro İktisat. İstanbul: Lisan Yayıncılık.

Pan, G. (2000). Guoji Jinrong Lilun yu Shuliang Fenxi (Uluslararası Finans Teorisi ve Ekonometrik Analiz). Shanghai: Shanghai Halk Yayınevi.

Peker, O. (2008). Reel Döviz Kurunun Ticaret Dengesi Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 22(2), 33- 43.

Putriani, D. (2016). "An estımatıon of chınese renmınbı exchange rate ımpact on the real exports of ındonesıa to the us: Is there a j-curve?", Journal of Indonesian Applied Economics, 6(2), 191-207

Seyidoğlu, Halil, ''Uluslararası İktisat'', Güzem Can Yayınları, Geliştirilmiş 15. Baskı, İstanbul, 2003.

Tze-Haw Chan (2017). Malaysia and China: The Trade Balances, Foreign Exchanges and Crises Impacts, International Trade - On the Brink of Change, Dr. Anita Maček (Ed.), InTech, DOI: 10.5772/66977.

Bölüm 39

TERMAL TURİZM POTANSİYELİNİN SWOT ANALİZİ İLE DEĞERLENDİRMESİ: KÜTAHYA ÖRNEĞİ

Aslı ERGENEKON ARSLAN[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi. Meslek Yüksek Okulu, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, asli.arslan@bilecik.edu.tr

1. SAĞLIK TURİZMİ

Sağlıklı olma, sağlıklı yaşama ve sağlıkla yaş alma bilincinin, günümüz modern insanların öncelikleri arasında yer alması nedeni ile sürdürülebilir sağlık anlayışı çerçevesinde sağlıklı hayatın devamını sağlamak için dünya üzerinde var olan destekleyici ve tamamlayıcı alternatifler oldukça popüler konular haline gelmiştir. söz onusu desteleyici ve tamamlayıcı alternatifler arasında ilk sıralarda yer alan sağlık turizmi, insanların tedavi ya da cerrahi müdahale amacıyla uluslararası seyahatlerindeki hızlı artışla birlikte bir niş pazar dilimi olarak ortaya çıkmasına karşın dünya genelinde oldukça hızlı bir gelişme göstermektedir (Newman, 2006).

Turizm Bakanlığı, Sağlık Turizmini "tedavi olmak için yapılan seyahatler" olarak tanımlanmaktadır (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 20.02.2020). Boz (2004) ise sağlık turizmini, "sağlığı koruma, iyileşme amaçlarıyla belirli bir süre için (genellikle 21 gün) yer değiştiren insanların doğal kaynaklara dayalı turistik bir tesise giderek kür uygulaması, konaklama, beslenme ve eğlence gereksinimlerini karşılaması sonucu doğan hareketler" olarak tanımlanmaktadır.

Sağlık turizmi farklı bir tanımda, insanların kendi ülkelerindeki yüksek tedavi giderleri nedeniyle yabancı ve genelde uzak ülkelere giderek bu ülkelerdeki düşük tedavi giderleri ile tıbbi tedavi ya da operasyonları, söz konusu ülkelerde gerçekleştirme istekleri sonucunda oluşan turizm hareketleri olarak tanımlanmaktadır (İçöz, 2009: 2259). Farklı bir tanıma göre ise sağlık turizmi sağlığı geliştirmek, korumak veya bir sağlık sorununa çare bulmak amacıyla yapılan her türlü seyahat faaliyetlerini kapsar (Özsarı ve Karatana; 2013: 136-144).

İnsanları sağlık turizmine yönelten nedenler ise aşağıdaki gibi sıralanabilir: (Çelik, 2009; Altes, 2005):

- Yaşadıkları ülke ya da şehirlerde sağlık hizmetleri veren kurum ve kuruluşların yetersizliği,
- Tedavi ve operasyon alabilme için beklenen sürenin uzun olabilmesi,
- Ötenazi, cinsiyet değiştirme ve kürtaj gibi medikal işlemlerin yasak operasyonlar kategorisinde yer alması,
- Yaşadıkları ülke ya da şehirlerde verilen sağlık hizmetlerinin yüksek maliyetli olması ve döviz kuru arasındaki farklılıklar,
- Yaşadıkları ülke ya da şehirlerde hizmet veren sağlık profesyonellerinin sahip oldukları mesleki donanımlarının yetersizliği,
- Kişilerin tedavileri hakkında kişisel verilerinin korunmasını istemeleri,

- İnsanların artık beden sağlına daha fazla önem vermesi ve sağlıklı yaşam tarzının benimsenmesi

- Diğer sağlık turizmi amacı ile seyahat eden kişilerin deneyim ve önerileri,

Sağlık turizminin, yabancı turistlerden kaynaklanan gelirlerin ülke ekonomilerine olan katkısı, ülkeler arasındaki bilgi paylaşımı ve stratejik ortaklıkların gelişmesine zemin hazırlaması, ülkeler arasında teknoloji ve bilgi transferine katkı sağlaması, yabancı hastalara uluslararası rekabet ve kalite standartları gereğince sunulan fırsatların kendi ülkelerindeki hastalara da yansıtılması, sosyal ve kültürel deneyimlerin paylaşılması, global pazarlama ve tıbbi ticaretin gelişmesi, sunulan sağlık bakım hizmetleri ile olumlu imajın kazandırması, sağlık alanında kamu ve özel ortaklıkların güçlendirmesine olan etkisi, özellikle ameliyat sonrası iyileşme dönemlerinde hastaların turizmin doğal unsurlarından ne derece yararlanabildiği gibi unsurların da sorgulanması gerekmektedir (Lewet, 2005, aktaran: İçöz,2009). Bu boyutu ile de medikal turizmin özellikle tatil ve dinlenme turizmi ile bütünleştirilmesi medikal ziyaretçiler için bölgesel çekicilik unsuru sağlayabilecektir.

Sağlık turizmi açısından gelen talep unsurunu dikkate alan Cohen (2006) sağlık turizm pazarı açısından turistleri 5 temel kategoride gruplandırmaktadır (İçöz, 2009: 2260). Bunlar;

- Tatil amaçlı turistler, yalnızca turizm amacı olan ve ziyaret ettikleri ülkede herhangi bir tıp hizmetinden yararlanmayan turistler ya da ziyaretçilerdir.

- Tatilde tedavi edilen turistler, seyahatleri sırasında yaşadıkları rahatsızlık veya kaza nedeni ile tıp hizmeti ve tedavi alan turistlerdir.

- Tatil ve tedavi amaçlı turistler, ziyaret ettikleri ülke ya da bölgeye tam anlamı ile tıbbi nedenlerle gitmeyen ancak ziyaret ettikleri bölgede bazı rahatsızlıkları için tedavi olanakları olmasını öncelikli olarak tercih eden turistlerdir.

- Tatil yapan hastalar, esasen bir bölgeye tedavi amacıyla seyahat eden ve tedavi sonrası gittikleri bölgede tatil de yapan ziyaretçilerdir.

- Yalnızca hastalar, bir bölgeye sadece sağlık ve tedavi amacı ile seyahat eden turistlerdir.

T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı sağlık turizmini; ileri yaş ve engelli turizmi, termal sağlık turizmi ve spa-wellness, medikal turizm olarak üç ana başlık altında incelemektedir:

- İleri Yaş Ve Engelli Turizmi: İleri yaş turizmi, 65 ve daha yukarı

yaştakilerin yaşlı bakımı hizmetleri, klinik otelde rehabilitasyon hizmetleri, engelliler için özel bakım ve gezi turları olarak ifade edilmektedir (Gülen ve Demirci, 2011: 80). Farklı bir tanıma göre ise ileri yaş turizmi, bakıma muhtaç yaşlıların sağlıklarını koruma, iyileştirme, rehabilite etme ve geliştirme amacıyla ikamet ettikleri yerden başka bir yere yaptıkları, yaşlı bakımı ile turizmi bir araya getiren geçici veya sürekli konaklamaların tamamı olarak ifade edilmektedir (Çetinkaya ve Zengin, 2009: 178). Engelli turizmi ise, engelli bireylere verilen koruyucu, iyileştirici ve rehabilite edici sağlık hizmetlerinin tümünü kapsayan bir turizm türüdür (Bozça vd., 2017:165).

- Termal Sağlık Turizmi ve Spa-Wellness: Termomineral su banyosu, içme, inhalasyon, çamur banyosu gibi çeşitli türdeki yöntemlerin yanında iklim kürü, fizik tedavi, rehabilitasyon, egzersiz, psikoterapi, diyet gibi destek tedavilerinin birleştirilmesi ile yapılan kür (tedavi) uygulamalarının yanı sıra termal suların eğlence ve rekreasyon amaçlı kullanımı ile meydana gelen turizm türü" olarak tanımlamaktadır (T.C. Sağlık Bakanlığı, Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı, 2019). Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın tanımlamasına göre ise, termomineral su banyosu, inhalasyon, içme, çamur banyosu gibi çeşitli türdeki yöntemlerin yanında fizik tedavi, iklim kürü, rehabilitasyon, psikoterapi, egzersiz, diyet gibi destek tedavilerinin birleştirilmesi ile tedavi (yapılan kür) uygulamaları yanı sıra termal suların reaksiyon ve eğlence amaçlı kullanımı ile meydana gelen turizm türü olarak ifade edilmektedir.

- Medikal Turizm: Medikal turizmde, kişiler öncelikli olarak tıbbi tedavi veya cerrahi müdahale gibi sağlık hizmetlerinden yaralanmayı amaçlamaktadırlar (Sayın vd. 2017). Diğer bir ifade ile medikal turizm, bir kişinin başka bir ülkeye diş, organ nakli, infertilite, estetik cerrahi, göz, diyaliz tedavileri gibi daha çok ileri cerrahi gerektiren konularda sağlığını geri elde etmek amacıyla yaptığı seyahatler olarak tanımlanmaktadır (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2019; Khan ve Alam, 2014: 258; Soysal, 2017).

Şekil 1'de Dünya üzerinde sağlık turizmi amacı ile yapılan uluslararası turizm hareketliliği gösterilmekte olup buna göre sağlık amaçlı seyahat eden 11 milyon turistin oluşturduğu pazarın 100 milyar dolar büyüklüğünde olduğu ve Türkiye'nin bu pazardan önemli bir pay aldığı belirtilmektedir (International Healthcare Research Center (IHRC), 2019; Şengül ve Bulut, 2019).

Şekil 1. *Sağlık turizminde uluslararası hareketlilik*

Kaynak: The McKinsey Quarterly, 2008.

Medikal turist akımlarına ait veriler, sağlık amacı ile seyahat eden bireylerin tespitini gerçekleştiren kesin istatistikî verilerin olmaması, mevcut olan verilere ise ulaşımın zor olması, söz konusu verilerin sınıflandırılmaması ve medikal turisti ayrıştıran hiçbir istatistik olmamasından dolayı çok büyük değişkenlik göstermektedir.

Uluslararası ölçekte giderek önem kazana sağlık turizminde, dünya genelinde 30 civarında ülke büyük bir rekabet içinde yer almaktadır. Bu yarışta Türkiye'nin en önemli avantajı, rakiplerine göre verilen sağlık hizmetlerinin kalitesinin ABD ve Avrupa standartlarında olmasının yanı sıra, göreceli olarak daha düşük fiyatlara sahip olmasıdır (Şengül ve Bulut, 2019:57).Türkiye dünya genelinde sağlık turizmi açısından ilk on ülke içerisinde yer almamasına rağmen BAKA raporuna göre göz tedavisi, estetik ameliyatlar, check-up, diş, ortopedi, SPA, kulak burun boğaz, diyaliz gibi çeşitli alanlarda tedavi amacı ile ülkemizdeki özel ve kamu tedavi merkezlerine gelen turist sayıları incelendiğinde rekabetçi bir ülke konumundadır (Edinsel ve Adıgüzel, 2014). Dünya turizmine yön verenlerin bir araya geldiği ve 16-18 Şubat 2017 tarihinde düzenlenen "Dünya Turizm Forumu/ World Tourism Forum Global Meeting" de Prof. Dr. Mustafa Solak, Türkiye'ye gelen turistlerin yaklaşık % 1'inin sağlık amacı ile ülkemizi ziyaret ettiğini ve bu ziyaretler kapsamında elde edilen gelirin toplam turizm gelirlerinin yaklaşık yüzde 10'unu oluşturduğunu belirtmiştir (Solak, 2017).

2003 yılında 103.403 yabancı turist sağlık imkânlarından faydalanmak üzere ülkemize gelirken, günümüzde sağlık turisti sayısının 325.000 kişiyi aştığı görülmektedir. Sağlık turizmine katılan yerli turist sayısı ise 2003 yılında 36.568 kişi iken, 2017 yılında bu sayının 106.583 yerli sağlık turistine ulaştığı görülmektedir. 2002 yılında yaklaşık 150 bin dolar olan sağlık turizminden elde edilen gelirin, 2017 yılında ise 800 bin doların üzerinde olduğu görülmektedir (Doruk, 2019: 22).

Sağlık turizmi girişimsel cerrahi tedavilerin yanı sıra, medikal estetik,

tüp bebek tedavisi, fizik tedavi, termal tedavileri de içermektedir (Ceylan, 2010).

2. TERMAL TURİZM

"Termal turizm" fizik tedavi doğal ve sağlıklı yaşam amacı ile seyahat etmeyi ifade etmektedir (BAKA). Öztürk ve Yazıcıoğlu'na (2002) göre ise "Termal Turizm", doğal kaynağından faydalı mineralleri içeren şifalı suların belirli bir sıcaklık ile şifalı çamur ve buharların bulunduğu yörelerde yer üstüne çıkarak, yöreye özgü iklim şartları içerisinde gerçekleşen turizm olarak tanımlanmaktadır. Farklı bir tanıma göre ise "Termal Turizm", mineral açısından zengin 20 C°'den daha yüksek sıcaklığa sahip termal suyun; su banyosu, içme kürleri, nefes yolu ve çamur banyosu gibi çeşitli türdeki yöntemler ile kullanımı yanında iklim kürü, fizik tedavi, rehabilitasyon, egzersiz, psikoterapi, diyet gibi destek tedavilerinin birleştirilmesi ile yapılan kür (tedavi) uygulamaları ile meydana gelen turizm olarak ifade edilmektedir (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2019; Sağlık Turizm Koordinasyon Kurulu Saturk, 2019).

Sağlık turizmi hareketlerinin başlangıcına Avrupa'da 18. yüzyılda kaplıcalara gitmenin halk arasında yaygınlaşmasının öncülük ettiği söylenmektedir (İçöz, 2009: 2262). Eski çağlardan beri suyun tedavi edici ve rahatlatıcı özelliğinin bilinen ve tercih edilen sağlık turizminin bir parçası olan termal turizm, yoğun şehir hayatı, stresin neden olduğu sağlık sorunları ve sağlıklı yaşlanmaya bir alternatif olarak günümüzde daha da önem kazanmıştır.

Termal suların tedavi ve sağlık amacı ile kullanımına dair bilgiler tarihte çok eski çağlara kadar dayanmaktadır. Kaplıcalara yönelik arkeolojik kazılarda M.Ö 4000'li yıllara Sümerlere dayandırılan kaplıca yapıları bulunmuş olup termal suların kaplıca amaçlı tedavi olarak Yunanlılar, Romalılar, Cermen ve Kentler, Hititler, Eski Mısırlılar ve Frigler gibi birçok topluluk tarafından kullanıldığını göstermektedir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011; Aydın ve Aydın, 2015; Unutmaz, 1994: aktaran: Sandıkçı ve Özgen, 2013). Kaplıca amaçlı kullanım ile tarihin değişik dönemlerinde birçok sağlık problemi şifalı sulardan faydalanılarak tedavi edilmiştir (Özdilek, 2000). Ülker'e göre (1988: 64), Romalılar döneminde şifalı suların üzerine kubbeli hamamlar yapılarak özellikle tedavi amaçlı kullanılan kaplıcalar ayrı bir önem kazanmış olup dini, askeri ve sosyal amaçlı olarak termal merkezler bu dönemde yoğun olarak kullanılmıştır (Sandıkçı, 2008: 26).

Termal turizm kapsamında yer alan tedavi uygulamaları aşağıdaki gibi sınıflandırılabilinir: (Öztürk ve Bayat, 2014; Doğanay ve Deniz, 2016; T.C. Sağlık Bakanlığı, 2017; Akar, 2020)

- Balneoterapi: Termal sular, paloidler ve gazlar gibi doğal tedavi elemanlarının içme, banyo ve İnhalasyon yöntemleri ile kür şeklinde tedavi maksadıyla kullanımıdır.

- Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon: Kaplıca tedavilerinde kullanılan egzersiz tedavileri ve masaj terapilerini kapsayan tedavilerdir.

- Helioterapi: Güneş ışığı ile yapılan tedavilerdir.

- Hidroterapi: Jakuzi, jet duş, whirepool, su altı basınçlı masaj, filiform duş, yürüme kulvarı, buhar duşları gibi yöntemlere yönelik donanımların bulunduğu havuz yada banyolarda yapılan tedavilerdir.

- İçme Kürleri: Mineralli doğal suların belirli bir süre boyunca, gün içinde belirli zaman aralıklarında belirli miktarlarda içilmesi ile yapılan tedavi kürleridir.

- İnhalasyon Uygulamaları: Termal su zerreciklerinin solunması tekniğine dayalı tedavi yöntemidir.

- Klimaterapi: Sıcaklık, rüzgâr, nem ve güneş ışınımı gibi iklimsel faktörlerin sistematik olarak kür şeklinde uygulama yöntemidir.

- Kür: Sıcak maden suların terapi ve tedavi maksadıyla kullanım şekline verilen addır.

- Peloidterapi: Şifalı çamurların tedavi maksadıyla kullanımını kapsayan, doğal jeolojik veya biyolojik olaylar sonucu oluşan organik ya da inorganik maddelerden oluşan peloidlerin bir belneoterapi yöntemiyle kullanımıdır.

- Talassoterapi; Deniz suyu ve güneşten faydalanılarak yapılan tedavi.

Dünya geneline bakıldığında termal turizm Güney, Orta ve Doğu Avrupa, Asya (Ortadoğu, Japonya, Çin, Türki Cumhuriyetler), Güney Amerika (Arjantin, Meksika, Kolombiya) ve Kuzey Afrika (Fas, Tunus) ülkelerinde oldukça yaygın olmakla birlikte (Aksu ve Aktuğ, 2011), Asya-Pasifik ve Avrupa'da yer alan ilk yirmi ülke 2017 verilerine göre küresel pazarın %92 sini oluşturmaktadır. Almanya özellikle Avrupa Termal turizm pazarının pazarın % 50'sini oluşturması bakımından önemli bir merkez konumundadır. Türkiye ise 667,3 milyon dolar gelir ile pazarda 11. Sırada yer almaktadır (Global Wellness Institute, 2018).

3. TÜRKİYE VE TERMAL TURİZM

Türkiye Alp-Himalaya orojenik kuşağında yer alması nedeniyle jeotermal açıdan çok yüksek potansiyele sahip olmakla birlikte termal suların debi ve sıcaklıkları hem de fiziksel ve kimyasal nitelikleri açısından Avrupa'daki termal sulardan üstün niteliklere sahiptir (Soysal, 2017; Aksu ve

Aktuğ, 2011). Dünyanın en önemli jeotermal kuşağı üzerinde bulunan Türkiye sahip olduğu termal kaynak zenginliği ve potansiyeli bakımından Avrupa'da ilk sırada yer alırken Dünya'da ise ilk 7 ülke arasında yer almaktadır (Soysal, 2017). Türkiye'de yer alan debileri yüksek termal kaynakları, sahip oldukları eriyik mineral ve sıcaklık değerleri açısından termal kür ve uygulamalarına uygun olmakla birlikte konum olarak deniz kıyısı ve dağ ve ormanlık alanlarda bulunmaları nedeni ile de termal turistik çekim merkezi olmaya adaydır (Doğanay, 2001: 267). Yıllık toplam güneşli gün sayısı, ortalama nem, rüzgâr ve sıcaklık değerleri gibi iklim özellikleri, termal kaynakların ülkenin her bölgesinde bulunması nedeni ile termal sağlık tesislerinin yılın ortalama 220-240 gün kullanılmasına olanak sağlamaktadır (T.C. Sağlık Bakanlığı).

1991'de yayınlanan Kaplıca Tesisleri Yönetmeliğine göre termal suların kaplıcalarda kullanımı için öncelikle Maden Tetkik Arama'nın (MTA) hidrojeoloji raporu ve Sağlık Bakanlığı'nın termal suyun fiziksel ve kimyasal analizi sonucuna göre termal su kullanımının insan sağlığını tedavi edici özelliğinin bulunduğunun tespit edilip onaylanması gerekmektedir (Akbulut 2010). Gerek nicelik gerek ise nitelik bakımından oldukça önemli bir konumda bulunan Türkiye'de yer alan jeotermal kaynağa sahip olan bölgeler Şekil 2'de gösterilmiştir.

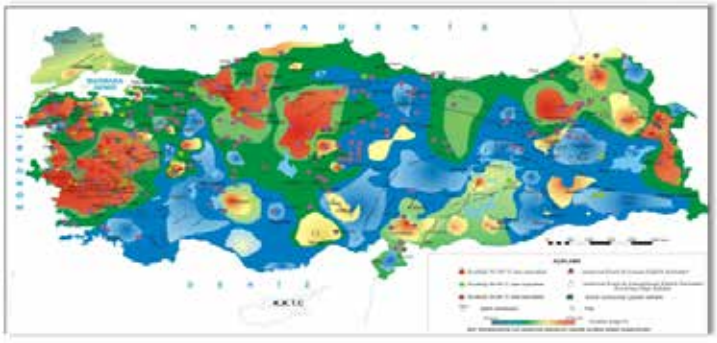

Şekil 2. *Türkiye jeotermal bölgeler*

Kaynak: MTA (2019)

Türkiye'de sıcaklıkları 20ºC ile 110ºC aralığında 2-500 litre arasında değişen debiye sahip 1000 civarında doğal termal su kaynağı bulunmakta olup bu termal su kaynaklarının ise Tablo 1'de belirtildiği gibi sadece %6'sı termal turizm amaçlı olarak kullanılmaktadır (T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı).

Tablo 1: *Türkiye'de Jeotermal Kaynakların Termal Turizm Amaçlı Dağılımı*

Bölge adı	Soğuk sular (0-19 ºC)	Sıcak sular (20-25 ºC)	Sıcak sular (26-36 ºC)	Çok sıcak sular (46-99 ºC)	Toplam
Marmara	7	8	8	30	53
Ege	5	17	28	31	81
İç Anadolu	10	10	14	17	51
Karadeniz	4	4	3	3	14
Akdeniz	1	3	2	-	6
Doğu ve G.Doğu Anadolu	4	7	8	5	24
Toplam	31	49	63	86	229

Kaynak: Sağlık Turizmi Koordinasyon Kurulu.

Türkiye'de 7 ayrı bölgede yer alan 229 termal su kaynakları civarında yer alan termal turizm merkezleri sayısı ve yatak kapasiteleri ise Tablo 2'de verilmektedir. Ancak bu bilgilere özellikle termal bölgelerde yer alan konutların turizm amaçlı kullanımı olarak tanımlanan ikincil konutların sayısı ve yatak sayısının dâhil değildir. Termal su kaynakları açısından dünyanın en zengin ülkeleri arasında yer alan Türkiye sahip olduğu işletme sayısının azlığı, tanıtım konusundaki yetersizlikler ile insan kaynakları sayısının azlığı nedeni ile sahip olduğu kapasitenin yalnızca %10 civarını kullanmaktadır (T.C. Sağlık Bakanlığı, Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü).

Tablo 2: *2018 Yılı Bakanlık Belgeli Termal Konaklama Tesisleri*

		Turizm İşletme Belgeli		Turizm Yatırımı Belgeli	
		Tesis	Yatak Sayısı	Tesis	Yatak Sayısı
Termal Otel	3 Yıldız	19	2476	4	391
	4 Yıldız	30	7068	5	1932
	5 Yıldız	39	20169	12	12027
Termal Tatil Köyü				1	130
Termal Müstakil Apart Otel	2	171	*	*	*
Butik Termal Otel	1	58	*	*	*
Belediye Belgeli Tesis Sayısı	(Kaplıca)	Tesis sayısı		Yatak sayısı	
		79		15757	

Kaynak: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü

4. TERMAL TURİZM AÇISINDAN KÜTAHYA

Kütahya Ege Bölgesi, İç Batı Anadolu Bölümü'nde yer almakta olup kuzeyden ve kuzeybatıdan Bursa, kuzeydoğudan Bilecik, doğudan Eskişehir, güneydoğudan Afyonkarahisar, güneyden Uşak, güneybatıdan Manisa, batıdan ise Balıkesir illeri ile çevrilidir. Tarihten günümüze kadar Hitit, Frig, Roma, Bizans, Selçuklu, Germiyanoğulları ve Osmanlı Dönemi uygarlıklarına ev sahipliği yapan Kütahya, korunan tarihi dokusu, doğal zenginlikleri ve yaşayan folklorik değerleriyle özellikli illerimiz arasında yer almaktadır (T.C. Kütahya Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2019). Ege Bölgesi'nin graben sistemi ve bunu oluşturan kırıklar üzerinde yer alan ve Bakanlar Kurulu kararı ile ilan edilen 80 termal turizm merkezi içerisinde nicelik ve nitelik bakımından oldukça önemli bir konumda yer alan Kütahya, "Termal Turizmin Başkenti" olarak da anılmaktadır. Termal turizm merkezlerindeki termal suyun romatizma hastalıklar, jinekolojik hastalıklar, sinir sistemi hastalıkları, dermatolojik hastalıklar gibi birçok hastalığı tedavi edici özelliğe sahip olduğu halk arasındaki efsaneler ile kulaktan kulağa yayılmış ve laboratuar sonuçları ile de kanıtlanmıştır (T.C. Kütahya Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2019).

Kütahya'da yer alan termal tesisler Şekil 3'te belirtildiği gibi sırası ile 6 farklı bölgede yoğunlaşmaktadır;

- Kütahya Ilıca Termal,
- Kütahya Yoncalı Kaplıcaları,
- Tavşanlı Göbel Kaplıcaları,
- Simav Kaplıcaları (Naşa Kaplıcaları, Çitgöl Kaplıcaları, Eynal Kaplıcaları),
- Emet-Dereli Kaplıcaları (Emet Kaplıcaları, Dereli Kaplıcaları, Yukarı Yoncaağaç Kaplıcaları, Somruk Kaplıcaları, Hamamköy Kaplıcaları, Yeniceköy Kaplıcaları),
- Gediz Kaplıcaları (Murat Dağı Kaplıcaları, Ilıcasu Kaplıcaları).

Şekil 3. *Kütahya ili kaplıca bölge dağılımları*

Kaynak: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2019).

4.1. Kütahya Ilıca Termal

Ilıca Termal Kütahya-Eskişehir karayolunun 23. km'sinden 4 km içeride yer almakta olup su sıcaklığı 25-43 C°'dir. Oligometalik ılıca ve içmeler grubuna dâhil olan termal su, bileşiminde kalsiyum, sodyum bikarbonat ve florür iyonlarınca zengin olup içerdiği az miktarda iyot ve bromür ile romatizma ve ortopedik hastalıklar, yumuşak doku hastalıkları, nöroşirurji sonrası destek tedavisi, psikolojik hastalıklar, karaciğer ve böbrek hastalıklarında tedaviyi destekleyicidir. Kaplıca suyu bileşimleri büyük benzerlikler gösteren radyoaktiviteleri 0.321.82 eman, pH değerleri ise 6.646.87 arasında değişen ortalama debileri 31 lt/sn olan 3 önemli kaynak dışında pek çok sıcak ve soğuk kaynak tarafından da beslenmektedir. (Termal Rehber, 2020). Termal kaplıca bölgesinde Kültür ve Turizm Bakanlığı 4 Yıldız Yatırım Belgeli 200 yatak kapasiteli termal otel, günübirlik ziyaretçiler için 2 adet hamam ve 2 adet havuz ile ikincil konutlar mevcuttur (T.C. Kütahya Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2019).

4.2. Kütahya Yoncalı Termal

Şehir merkezine 16 km uzaklıkta bulunan Yoncalı kasabasında termal su sıcaklığı 42 C° olup kükürt, kalsiyum ve magnezyum iyonları açısından zengindir. Yoncalı kaplıcaları Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde "yetmiş derde deva" olarak ifade edilmektedir (Balcıoğulları 2013: 300). İçerdiği 417,37 mineral oranına sahip olan termal su, içme ve banyo kürleri ile kronik kas iskelet sistemi rahatsızlıklarına bağlı ağrılar, romatizmal hastalıklar cilt ve deri hastalıkları, jinekolojik hastalıklar, psikolojik rahatsızlıklar ile prostat, karaciğer ve böbrek rahatsızlıklarında yardımcı ve tedavi edici olarak kullanılmaktadır. Kirazlı Dağı eteklerinde yer alan ve 500 dönümlük bir arazi üzerinde yer alan kasabada farklı termal su özelliklerine sahip ve bu nedenle farklı tedavi amaçları için kullanılan kaplıca tesisleri bulunmaktadır (Ağtaş, 2016; Termal Rehber, 2019).

Yoncalı Kaplıcaları'nı besleyen kaynakların bileşimleri birbirine benzer olmakla birlikte beş ana grup halinde toplanmışlardır (Termal Rehber, 2019):

- Göklıurna kaynakları: Üç ayrı kaplıcanın kaynağı olmakla birlikte bikarbonatlı, sülfatlı, kalsiyumlu ve karbondioksitli sular sınıfında yer alan suyun sıcaklığı 39-43°C arasında olup birlikte toplam debileri ise 8 Lt/sn. civarındadır.

- Namazgâh Kaynağı: Azalan debisi nedeni ile su ayrı bir havuzda toplanmaktadır.

- Çamur Suyu Kaynakları: Üç kaynağın ikisi tamamen bataklık olup üçüncü kaynağın debisi ise yüksektir.

- Çelikli Fokurdak Kaynakları: Bikarbonat, sülfat, kalsiyum ve magnezyum içeren kaynaklar olup radyoaktiviteleri 21 eman civarındadır.

- Düldül Kaynakları: Oligometalik maden suları arasında yer alan su bikarbonat, sülfat ve kalsiyum içermektedir. Ortalama radyoaktif değerleri 15 eman olup toplam debileri 16 lt/sn.dir.

Yoncalı'da termal amaçlı 3-4 yıldız otellerin yanı sıra İl Özel İdare Müdürlüğü'ne ait otel ve motellerde 1000 yatak sayısının yanı sıra ikincil konutlar ve günlük ziyaretler için kaplıca ve hamamlarda mevcuttur (T.C. Kütahya Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2019). Yoncalı'da 250 yatak kapasiteli Yoncalı Fizik Tedavi Rehabilitasyon Hastanesinde termal suyun tedavi edici özelliği ile nörolojik hastaları, sinir sistemi hastalıkları, parkinson, MS (multiple skleroz), ALS (amyotrofik lateral skleroz), CP (serapral palsi), omurilik yaralanmaları, kas-iskelet sitemi hastalıkları, spor yaralanmaları gibi hastalıklar tedavi edilmektedir (Kütahya İl Sağlık Müdürlüğü Yoncalı Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon Merkezi, 2019).

4.3. Tavşanlı Göbel Termal Turizm Merkezi

Bakanlar Kurulu tarafından 16.12.2006'da 2006/11354 Sayılı Karar ile Termal Turizm Merkezi olarak ilan edilen Göbel Kaplıcaları Kütahya'nın batısında Tavşanlı'nın ise 6 km güneybatısında Göbel Köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Termal su sıcaklığı 32-36 C° arasında ve radyoaktivitesi 9.53 eman, pH değeri 6.74 olan bikarbonat, kalsiyum ve magnezyum içeren termal su, madeni az ılıca ve içmeler grubunda değerlendirilmektedir (T.C. Kütahya Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2019). Kaplıca suyunun oligometalik karakteri nedeni ile sahip olduğu diüretik etkisi, metabolizma hastalıklarında ve asitli ortamda gelişen böbrek taşlarında tedaviye destek olmakla birlikte çocuk felçleri, ortopedik rahatsızlıklar, romatizma, sinir sistemi hastalıkları ve dermatolojik hastalıklarında yararlıdır (Termal Rehber, 2019).

Kaplıca bölgesinde, belediyeye ait 126 yatak kapasitesine sahip apart otel konaklama için hizmet vermektedir. Ayrıca günü birlik ziyaretçiler için 2 adet yüzme havuz, 2 adet Türk Hamamı, terleme odaları, kondisyon merkezi, dinlenme salonu, 20 adet özel banyo bulunmaktadır (Türkiye Kültür Portalı, 2019).

4.4. Gediz Kaplıcaları

Gediz ilçesindeki Ilıcasu ve Murat Dağı Kaplıcaları, 18 Mart 1987'de termal turizm merkezi ilan edilmiştir. Ilıca Kaplıcaları'nın, 65-98 derece arasındaki sülfat, bikarbonat, sodyum ve magnezyum içeren suyunun, romatizma, mide, bağırsak, karaciğer ve safra kesesi hastalıklarına iyi geldiği bilinmektedir. Kaplıca merkezinde belediye belgeli 4'er kişilik 40

apart, 3'er kişilik 52 apart, 22 ahşap baraka, 10 betonarme baraka, buhar banyosu, çamur banyosu, 2'şer hamam ve havuz yer almaktadır. Gediz Kaplıcaları; Gediz Murat Dağı Kaplıcaları ve Gediz Ilıcasu Kaplıcaları olmak üzere sınıflandırılmaktadır (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım Ve İşletmeler Genel Müdürlüğü).

4.4.1. Gediz Murat Dağı Kaplıcaları: Bakanlar Kurulunun 19.04.1987 tarih ve 87/11608 Sayılı Kararı ile Termal Turizm Merkezi olarak ilan edilen kaplıcalar Gediz'e 30 km mesafede Murat Dağı eteklerinde yer almaktadır (T.C. Kütahya Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2019). Kaplıca termal suyu; Koca Hamam, Hacettepe Hamamı ve Kamp Hamamı olmak üzere üç ayrı kaynaktan sağlanmakta olup genel özellikleri açısından bileşiminde; sülfat, kalsiyum, magnezyum ve bromür bulunmakta ve kalsiyum sülfatlı ılıca ve içmeler grubunda yer almaktadır. Ortalama sıcaklık 41°C, radyoaktiviteleri 0.21 eman, pH değerleri 7.27 civarındadır. Jinekolojik rahatsızlıklar, romatizma, böbrek hastalıkları, merkezi sinir sistemi hastalıkları, karaciğer ve safrakesesi rahatsızlıkları, psikolojik rahatsızlıklar ve dermatolojik hastalıkların tedavisinde tercih edilen kaplıca suyu, banyo kürleri ya da kontrollü içme tedavisi şeklinde uygulanmaktadır (Termal Rehber, 2019).

Gediz Murat Dağı Termal Turizm Merkezinde konaklama için 500 yatak kapasiteli apart daireler ve bungalov evler bulunmaktadır. Ayrıca termal turizm merkezinde; günü birlik gelen ziyaretçiler için de açık havuz ve hamamlar mevcuttur (T.C. Kütahya Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2019).

4.4.2. Gediz Ilıcasu Kaplıcaları: Bakanlar Kurulunun19.04.1987 tarih ve 87/11608 sayılı kararı ile Termal Turizm Merkezi olarak ilan edilen kaplıcanın sodalı sıcak maden suları grubuna dâhil termal suları ayrıca sülfat ve serbest karbondioksit içermektedir. Buğuldak, Kara Hasan ve Traverten olmak üzere üç farklı kaynaktan çıkan 45-85 ºC termal suyun debisi 23 Lt/sn., pH 6.57 civarında yer almaktadır (Termal Rehber, 2019; T.C. Kütahya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2019; Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım Ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, 2020).

Termal sular; banyo tedavisi şeklinde uygulandığında her türlü romatizma hastalıklar, sinir sistemi rahatsızlıklarında destekleyici tedavi olarak kullanılırken içme suyu olarak kullanıldığında ise karaciğer ve böbrek hastalıklarının tedavisinde olumlu etkisi olduğu bilinmektedir (Termal Rehber, 2019). Kaplıca konaklama anlamında yeterli kapasiteye sahip olmamakla birlikte sosyal ihtiyaçlara cevap verecek düzeydedir.

4.5. Simav Kaplıcaları

Kütahya'nın doğal güzellikleri açısından en güzel ilçeleri arasında yer

alan Simav aynı zamanda aktif fay hattı üzerinde yer alması nedeni ile jeotermal sıcak su kaynaklarına da sahiptir. Simav Çitgöl Kaplıcaları, Simav Eynal Kaplıcaları ve Simav Naşa kaplıcaları bölgenin sahip olduğu termal kaplıcalardır (Termal Rehber, 2019).

4.5.1. Simav Çitgöl Kaplıcaları: Termal kaplıca bölgesi Simav merkeze 5, Çitgöl beldesine ise 1km uzaklıktadır. Termal su kaynağı sıcaklığı 162 °C, kaplıca su sıcaklığı 80-90 °C olan kaplıca termal sularının dermatolojik hastalıklar, kireçlenme, sindirim sistemi rahatsızlıkları, ortopedik rahatsızlıklar, böbrek taşları, romatizma hastalıkları, psikolojik ve fizyolojik yorgunluk, jinekolojik hastalıklara tedavide destek olduğu bilinmektedir. Bölgede konaklama amacı ile kullanılan apart otel ve daireler mevcuttur (T.C. Kütahya Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2019).

4.5.2. Simav Eynal Kaplıcaları: Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde Simav Eynal Kaplıcalarının eşsizliğini; "Dünyada ve Anadolu'da birçok kaplıcayı gezdim, gördüm ama bunun gibisini görmedim. Böylesi yeryüzünde yoktur" cümleleri ile ifade etmektedir (Balcıoğlu 2013:301). Eynal kaplıcaları, Simav ilçesine bağlı olmak ile birlikte Uşak-Balıkesir karayolu üzerinde ve Simav'a 4 km uzaklıkta yer almaktadır. Simav Eynal Kaplıcası Bakanlar Kurulunun 19.04.1989 tarih ve 89/13900 Sayılı kararı ile termal merkez olarak ilan edilmiş iken, Çitgöl, Naşa Kaplıcaları ise 16.12.2006 tarih 2006/11354 Sayılı Kararı ile termal turizm merkezi olarak ilan edilmiştir (T.C. Kütahya Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2019).

Eynal kaplıcalarında Çamaşırlık Kaynağı, Çamaşırlık Üstü Kaynağı, Erkek Hamamı Kaynağı, Kadın Hamamı Kaynağı ve Böbrekten Suyu Kaynağı olmak üzere birbirlerinden farklı sıcaklıklara sahip 5 farklı kaynaktan sağlanan termal su bileşiminde, bikarbonat, sülfat, sodyum ve arsenik ve ek olarak metaborik asit, florür ve bromür ihtiva etmektedir. Kaynak sıcak su kaynağı 163 C°, kaplıca suyu 70-80 C° radyoaktiviteleri 13 eman, pH değerleri ise 6.368 civarındadır. Banyo tedavisi ile romatizma hastalıkları, sinir sistemi hastalıkları ve jinekolojik hastalıklar, ortopedi ve dermatolojik hastalıklarının tedavisinde tavsiye edilen bir sudur. Termal kaplıca bölgesinde 120 yatak kapasiteli 2 adet otel bulunmaktadır (İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Termal Rehber, 2019).

4.5.3. Simav Naşa Kaplıcaları: Simav'a 7 km mesafede bulunan ve aktif fay hattının yer aldığı Naşa kasabası yakınlarında yer almaktadır. Acı, bikarbonatlı olan suyun; kalp damar hastalıkları, kireçlenme, bel fıtığı, dorsalji, romatizma, egzama, böbrek rahatsızları, gastrointestinal rahatsızlıklar ve cilt rahatsızlıklarına iyi geldiği bilinmektedir. Naşa Termal Turizm Merkezinde konaklama yapmak isteyen ziyaretçiler için apart otel ve daireler ile günübirlik konukların faydalanabilecekleri hamamlar ve kaplıcalar mevcuttur (Termal Rehber, 2019).

4.6. Emet- Dereli Kaplıcaları

Bakanlar Kurulunun 05.03.2012 tarih ve 2012/2901 Sayılı Kararı ile termal turizm merkezi olarak ilan edilen Emet Kaplıcaları Emet-Tavşanlı yolu üzerinde Kütahya'ya 102 km. uzaklıkta yer alan almaktadır. Termal kaplıca su sıcaklığı 38-40 C°' dir. Termal kaplıcalar bölgesinde Türkiye'nin nitelik ve nicelik bakımından değerli kaplıcaları bulunmaktadır. Emet Kaplıcaları, Dereli Kaplıcaları, Yukarı Yoncaağaç Kaplıcaları, Samrık Kaplıcası, Hamamköy Kaplıcası, Yeniceköy Kaplıcası termal bölgede yer alan başlıca kaplıcalardır (Termal Rehber, 2019). Genel olarak radyoaktif özellik gösteren soda ve sülfat içeren kalıca suları romatizma, cilt hastalıkları, sindirim ve dolaşım sistemi hastalarında da tedavi edici özelliklere sahiptirler.

4.6.1. Emet Kaplıcaları: Emet Kaplıcaları, Davutlar Kaplıcası, Yeni Hamam Kaplıcası, Kaynarca Kaplıcası ve Yeşil Kaplıcası olmak üzere birden fazla kaynaktan beslenen kaplıcalardan oluşmakta olup genel olarak Emet Kaplıcaları adı ile anılmaktadırlar.

Yeni Hamam termal sularının 21.8 eman Radyoaktivite oranına sahiptir. Davutlar Kaplıcası sahip olduğu radyo aktivite değeri yüksek suları nedeni ile dermatolojik hastalıklar ve romatizmal hastalıkların tedavisinde kullanılmaktadır. Kaynarca Kaplıcası termal suları bölgedeki en yüksek radyoaktivite oranına sahip olmakla birlikte romatizma ve siyatik hastalıklarının tedavisinde tercih edilmektedir (Termal Rehber, 2019). Yeşil ve Kaynarca kaplıcalarının sülfat, bikarbonat, kalsiyum ve magnezyum içeren ve 43-56 derece sıcaklığa sahip olan termal suyun gastrointestinal hastalıklar, karaciğer, safra kesesi, böbrek, jinekolojik hastalıkların tedavisinde destekleyici olduğu bilinmektedir. Yeşil ve Kaynarca kaplıcalarının yer aldığı bölgede belediye apart otel ve daireler, hamam, kapalı ve açık havuz, sauna, özel banyolar, spor tesisleri, botanik parkı ve bir karavan parkı (kamping) bulunmaktadır (Hürriyet Gazetesi, 2009).

4.6.2. Dereli Kaplıcaları: Emet-Tavşanlı yolu üzerinde, Kütahya'ya 70 km. uzaklıkta Günlüce Köyünde yer alan kaplıcanın termal su sıcaklığı 38-40 C° arasında yer almakta ve eklem romatizması, osteoporoz, sinirsel hastalıklar, spor yaralanmaları tedavisinde iyileştirici etkisi olduğu ifade edilmektedir (T.C. Kütahya Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2019).

4.6.3. Yukarı Yoncaağaç Kaplıcaları, Samrık Kaplıcası, Hamamköy Kaplıcası: Kaplıcaların bikarbonat ve sülfat içeren termal suyu sindirim sistemi rahatsızlıklarına, kalp damar hastalıklarına, beslenme bozukluklarına iyi gelmektedir (Termal Rehber, 2019).

4.6.4. Yeniceköy Kaplıcası: Yeniceköy'de bulunan kaplıcanın Şifalı

suyu, romatizma ve siyatik hastalıklarına iyi geldiği bilinmektedir (Termal Rehber, 2019).

5. SWOT ANALİZİ

İşletmeler de tıpkı bireyler gibi ilişkide bulunduğu ortamdan etkilenen ve aynı zamanda bulundukları ortamları etkileyebilen örgütlerdir. İşletmeler açısından çevre faktörünü işletme faaliyetlerini etkileyen fiziksel, kültürel, ekonomik, siyasal faktörler olarak da tanımlayabiliriz. Örgütün, işletmenin ya da sektörün iç ve dış çevresinde meydana gelen değişimler onları fırsatlar ya da tehditlerle karşı karşıya bırakmaktadır. Bu noktada örgütler, mevcut durumlar dâhilinde iç ve dış çevre analizini yaparak, sahip oldukları güçlü ve zayıf yönleri tespit etmeli ve karşı karşıya oldukları fırsatları ve tehditleri belirlemeli, güçlü yanlarını temel alarak, zayıf yönlerini mümkün olduğu kadar güçlendirerek örgütün çevresindeki fırsatlardan yararlanmaya çalışmalı ve tehditlere karşı da önlem almalıdır. Ancak bu sayede işletmeler çevre koşullarına karşı daha uyumlu ve güçlü hale gelebilirler (Lumpkin ve Dess, 2003: 43; Dyson, 2004: 631-632; Ağaoğlu vd. 2006: 44). İşletme, örgüt veya sektörlerin; uzun vadede daha verimli çalışabilmeleri ve sürdürülebilirliklerinin sağlanabilmesi için mevcut duruma ait analizlerin ve değerlendirilmelerin yapıldığı, geleceğe yönelik eylemlerin planlandığı bir yönetim ve planlama modeli olan stratejik planlama büyük önem arz etmektedir (Ağaoğlu vd. 2006: 44). Bu amaçla söz konusu yapıya etki eden iç çevre faktörleri ve dış çevre faktörlerinin analiz edilmesi SWOT Analizi olarak da tanımlanır (Uçar ve Doğru, 2005:2). Stratejinin belirlenerek en uygun ve olası yol haritasının çizilmesine yardımcı olan bir yöntem olarak tanımlanan SWOT analizi, güçlü (Strenghts), zayıf (Weaknesses), fırsat (Opportunites) ve tehdit (Threats) sözcüklerinin İngilizce karşılıklarının baş harflerinden oluşmuştur.

1970'lerde kullanılmaya başlanan SWOT analizleri; organizasyonların hali hazırda sahip olduğu kaynakları ve bu iç faktörlerin beraberinde getirdiği güçlü ve zayıf yönler ile dış faktörlerden kaynaklanan fırsat ve tehditleri bir matris yardımı ile ele alarak, mevcut durumun gerek niceliksel gerek ise niteliksel özelliklere ilişkin analizini yapan ve bulundukları çevrenin beklentilerini karşılamak adına geleceğe dair en uygun stratejinin belirlenmesi amacı ile sıklıkla kullanılan bir yöntemdir (Kurtilla vd. 2000: 42; Uçar ve Doğru, 2005: 2; Lumpkin ve Dess, 2003:43). Bu açıdan SWOT hem mevcut durum hem de gelecek durum analizi olarak değerlendirilmektedir.

SWOT analizi kapsamında değerlendirilecek iç çevre ve dış çevre faktörleri Şekil 4'te verilmiştir.

Şekil 4. *SWOT analizi yapısı*

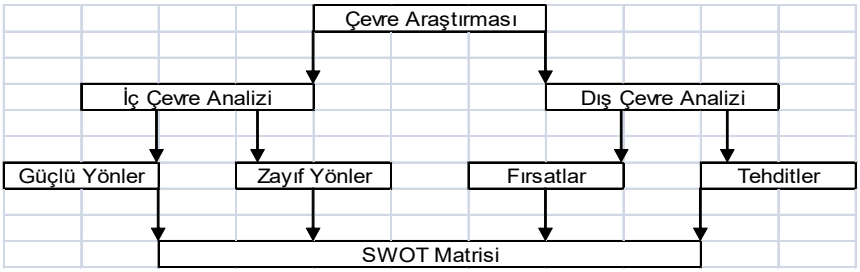

Kaynak: Kahraman vd., 2007: 287.

SWOT analizleri çerçevesinde değerlendirilen iç çevre unsurları, işletmenin doğrudan etkilendiği ve aynı zamanda işletme faaliyetleri tarafından da doğrudan etkilenen çevre unsurlarıdır. İşletme iç çevresini işletme sahipleri, yöneticiler, çalışanlar ve yönetim ve organizasyon kültürü gibi temel unsurlar oluşturmaktadır. SWOT analizi kapsamında yapılan iç çevre analizlerinin temel amacı, işlemelerin sahip olduğu güçlü yönlerin etkin olarak kullanılıp zayıf yönlerin ve tehditlerin söz konusu güçlü yönler eşliğinde bertaraf edilmesinin sağlanmasıdır.

İşletmelerin kontrol edemediği politik ve hukuki (yasal) çevre, ekonomik çevre, demografik çevre, sosyal ve kültürel çevre, teknolojik çevre, rekabetin yapısı, uluslararası çevre gibi faktörler işletmelerin dış çevresini oluşturmaktadır. Dış çevre analizleri, organizasyonun içinde bulunduğu çevreyi tanımaya yönelik olup, ilişkide bulunulması muhtemel olan faktörler ve rekabet konumunda bulunulan işletmeler hakkında bilgi toplama işlemlerini kapsar.

SWOT analizinde Şekil 4 kapsamında değerlendirildiğinde iç çevre ve dış çevreyi oluşturan faktörlerin tanımı aşağıdaki gibi sıralanabilir:

• **Güçlü Yönler (Strenghts):** Örgütün sahip olduğu kaynak ve yetenekler ile rakiplerine göre daha etkili ve verimli olduğu alanlardır.

• **Zayıf Yönler (Weaknesses):** Örgütün rekabet gücünü olumsuz yönde etkileyen, sahip olduğu yetenek ve kaynak eksiliği olarak tanımlanabileceği gibi rekabet ortamında daha az etkin olmasına neden olan ve geliştirmesi gereken durumlar olarak da tanımlanabilir. Yetersiz finansal kaynaklar, pazarlama alanında karşılaşılan eksiklikler, Ar-ge faaliyetlerin, imaj eksikliği, Kalite-fiyat performansında dengesizlik, stratejik karar alma ve uygulama becerilerinde yaşanılan sorunlar, niteliksiz işgücü gibi çeşitli unsurlar işletmeler açısından zayıf yönler olarak değerlendirilmektedir (Torlak ve Altunışık, 2009: 67).

• **Fırsatlar (Opportıunities):** Örgütün amaçlarını başarıyla gerçekleştirebilmesine avantaj sağlayabilecek dışsal çevre faktörlerdir. SWOT ana-

lizi kapsamında fırsatları değerlendirmek isteyen bir işletme makro çevre faktörlerini öncelikli olarak ele almalı ve uygun koşullardan yararlanabilmelidir (Özgen, 2011: 66).

• **Tehditler (Threats):** Çevrede oluşan ve örgütün ilerlemesini engelleyebileceği gibi varlığını da sona erdirebilecek, önlem alınmasını gerektiren olumsuz dış çevre faktörleridir. SWOT kapsamında değerlendirilen tehditler, fırsatlar gibi makro çevre faktörleri ile ilişkili olup, mevcut durum ve gelecek ile ilgilidir. Ürüne olan talebi etkileyen olumsuz unsurlar, rakip işletmelerin etkin pazarlama faaliyetleri ve artan rekabet, demografik özellikler, politik ve ekonomik koşullar işletme açısından tehdit olarak ele alınmaktadır (Kelly, 2006: 6; Pardey, 2007: 32; Kotler vd. 1999: 94).

Hizmet sektörü içerisinde değerlendirilen turizm faaliyetleri gerek hizmetin kendisine has özellikleri gerek ise sektörel olarak sahip olduğu özellikler nedeni ile farklı çevresel faktörlerden etkilenmektedir. Emir (2011: 33) yapmış olduğu çalışmasında, turizm işletmelerinin karşı karşıya kaldığı çevresel faktörleri Kozak'tan (2010) uyarlama yaparak Şekil 5'te gösterildiği şekilde belirtmektedir (Özgen, 2011).

Şekil 5: *Turizm İşletmelerinde Çevre Faktörleri*

Kaynak: Emir 2011: 33; aktaran: Özgen, 2011: 62.

İşletmeler, SWOT analizi gerçekleştirirken analiz sonuçlarının hiçbir zaman kesinlik ifade etmediğini ve mükemmel sonuçlar olmadığını, geleceğin her zaman belirsiz olduğunu, yakın gelecekte tehdit olarak görülen bir unsurun rakiplerin yapısı, rekabet koşulları, teknolojik/politik/ekonomik veya kültürel değişimler sonucunda ileride bir fırsata dönüşebileceğini dikkate almalıdırlar (Blythe, 2005: 24; Middleton ve Clarke, 2001:209).

SWOT ANALİZİ VE TURİZM

Literatürde sağlık turizmi ve termal turizm alanlarında SWOT analizi ile yapılan çalışmalara sıklıkla rastlanılmaktadır. Sandıkçı ve Özgen (2013)

tarafından yapılan çalışmada, Afyonkarahisar ilinin sahip olduğu termal turizm potansiyeli çalışmaya katılanların görüşleri doğrultusunda SWOT tekniği ile analiz edilmiştir. Benzer şekilde Daştan (2014) yapılan çalışmada sağlık turizmi ve çeşitlerinin Türkiye ve İzmir'deki mevcut durum incelenerek istatistikî analizler yardımı incelenerek çeşitli öneriler getirilmiştir. Bozça vd. (2017) tarafından yapılan diğer bir çalışmada Erzincan ili sağlık turizmini SWOT analizi kapsamında incelenerek değerlendirilmiş ve çözüm önerilerinde bulunulmuştur. Şengül ve Bulut (2019) yapmış oldukları çalışmada Türkiye'nin termal sağlık turizmini SWOT Analizi ile incelemişlerdir. Ataberk ve Baykal (2011) yapmış oldukları çalışmada kıyı ve deniz turizminin yoğun olduğu Dikili'nin ayrıca termal turizm ve kırsal turizm / ekoturizm gelişimi için gerekli doğal ve kültürel kaynaklara sahip olduğunu göstermeyi amaçlamışlardır. Çalışmanın sonucunda yapılan SWOT analizi ile bölgenin termal turizm ve kırsal turizm / eko turizm açısından güçlü, zayıf yanları, fırsatları ve tehditleri önerilmiştir.

Literatürde termal turizmde yapılmış olan SWOT analizlerini içeren çalışmalar ışığında Kütahya ili Termal turizm potansiyeline ait SWOT analizi oluşturularak Tablo 3'te verilmiştir.

6. KÜTAHYA İLİ TERMAL TURİZM POTANSİYELİNİN SWOT ANALİZİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Tablo 3: *Kütahya İli Termal Turizm SWOT Değerlendirmesi*

No	GÜÇLÜ YÖNLER	No	ZAYIF YÖNLER
1	İlin sahip olduğu jeotermal kaynakların nicel olarak zenginliği	**1**	Termal turizme yönelik yetersiz tanıtım ve pazarlama faaliyetleri
2	İlin sahip olduğu jeotermal kaynakların mineralojik açıdan zenginliği	**2**	Termal turizmi destekleyecek bakım ve kürler alanında deneyimli personelin az olması
3	Ulaşımın karayolu, demiryolu ve hava yolu ile sağlanabilmesi	**3**	Turistik yerlerdeki temizlik ve hijyen sorunları
4	İl genelinde turizm alanında eğitim veren fakülte, yüksek okul ve liselerin varlığı	**4**	Termal turizmi destekleyecek konaklama sayısındaki azlık
5	Jeotermal su kaynaklarının ile birlikte zengin doğal güzelliklere sahip olması	**5**	Bölgedeki termal turizm potansiyelini canlandıracak planlama çalışmalarının yapılmaması
6	Devam eden termal turizm yatırımları	**6**	Kentin termal turizm imajının zayıflığı
7	İlin coğrafi konumu ve kavşak nokta olması	**7**	Termal turizm alanlarında alt yapı yetersizlikleri
8	Sahip olduğu tarihi ve kültürel zenginlikler ile alternatif turizm faaliyetlerine desteklemesi	**8**	Termal turizmin gelişimi için ildeki kamu ve yerel yönetimlerin yeterli katkıyı sağlayamaması /istekli olmaması.

No	FIRSATLAR	No	TEHDİTLER
1	Sağlık ve termal turizme olan ilginin artması	**1**	Ekonomik dalgalanmalar
2	Yaşlı nüfus oranındaki artış	**2**	Doğal kaynakların bilinçsiz tüketimi
3	İl genelinde bulunan turizm liseleri, meslek yüksek okulları ve fakültelerinden mezun öğrencilerin sektöre kazandırılması	**3**	Rakip termal turizm bölgelerine göre yeterince gelişmiş olmaması
4	Turizm acenteleri, tur operatörleri ile yapılacak işbirlikleri	**4**	Çevre illerde yeni termal turizm tesislerinin ve yatırımlarının yapılması
5	Elektronik turizm faaliyetlerinin artan oranda tercih edilmesi	**5**	Termal turizm alanındaki karar alıcıların uzman görüşlerinden faydalanmaması
		6	1. ve 2. derece deprem kuşağı üzerinde yer alması
		7	Termal turizm bölgelerinde yaşanan imar sorunları

SONUÇ VE ÖNERİLER

T.C.Sağlık Bakanlığı'nca açıklanan uluslararası beklentilerin karşılanabilmesi ve hizmet kalite standartlarına uygunluk için termal sağlık tesislerinde (T.C.Sağlık Bakanlığı, 2018); fiziksel alt yapı unsurlarının yanı sıra, termal suyun mineralojik özelliklerinin uygunluğu, tesislerin çevresel faktörlerinin termal turizmi destekleyen nitelikte olması, ulaşım ve transfer hizmetlerinin kolaylığı, fizik tedavi ve rehabilitasyon için gereken nitelikli personel varlığı, tanı ve tedavi amaçlı tıbbi teknolojilerin varlığı ve kullanımı, veri gizliliği esası, ulaşılabilir sağlık hizmetleri, tesislerde termal turizmi destekleyen ve tamamlayan farklı sağlık hizmetlerinin sunumu, rehabilitasyon amaçlı termal su havuzunun bulunması ve hastalara sağlanan tedaviler konusunda yeterli bilgi verilmesi gibi unsurlar büyük önem arz etmektedir (Ceylan 2019).

T.C. Turizm ve Kültür bakanlığı tarafından hazırlanan Termal Turizm Master Planı'nda Frigya Termal Turizm Bölgesi sınırları içerisinde yer alan ve Termal Kültür ve Termal Turizm Koruma ve Gelişimim Bölgeleri ile Termal Turizm Merkezleri kapsamında yer alan Kütahya'da termal turizmin gelişimi için öncelikle yerel yönetimler, termal tesis işletmeleri ve özel sektör, turizm alanında eğitim veren eğitim kurumlarının işbirliği ile bir durum analizi yapılarak sektörün durumu hakkında envanter oluşturulmalıdır.

Kütahya ilinin sahip olduğu nicel ve nitel açıdan zengin termal kaynakları ve bu termal kaynaklarda yer alan turizm tesis ve kaplıcalarının

bölge ve yurt genelinde gerek kamu kuruluşları gerek ise turizm acenteleri ile yapılan işbirlikleri vasıtası ile etkin tanıtımının yapılması öncelikli unsur haline gelmelidir.

Termal turizmde özellikle termal turizm amacı ile tesisleri ziyaret eden konuklara, kürlerin etkili olabilmesi için 21 günlük sürelerinin tamamlanması gerekliliğine dikkat çekilmelidir. Kür dışında kalan zamanlarda ise 31 Ekim 2017 tarihinde ilân edilen UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağının yeni üyeleri arasında yer alarak "Zanaat ve Halk Sanatları (Crafts and Folk Art)" alanında "Yaratıcı Şehir" unvanını almaya Kütahya'nın tarihi mirasları arasında yer alan ve Roma Dönemine ait ülkemizin en iyi korunmuş arkeolojik kalıntıları olan Aizonai Antik Kenti, Frig Vadisi, Dumlupınar ve Zafertepe Anıtlarını kapsayan tur programları organize edilebilinir.

Özel sektör ve kamu işbirliği ile bölgede termal turizm yanında alternatif turizm faaliyetlerine de olanak sağlayacak kür parkı, kür tesisi ve termal konaklama ihtiyaçlarına cevap verecek tesislerin yapılması termal turizmin geliştirilmesi açısından önemlidir. Bölgede yer alan ve turizm konusunda eğitim veren fakülte, MYO ve liselerde termal turizm, termal tedavi ve terapiler konusunda bilgi sahibi, donanımlı ve belirli standartlara sahip personel yetiştirilmesi ve termal turizm bölgelerinde ihtiyaç duyulan personelin bu kurumlarından karşılanması öncelikli olmalıdır.

Ayrıca bölgede özellikle termal turizm alanında faaliyet gösteren işletme sahipleri, yöneticiler çalışanlar ve bölge halkına termal turizm bilinci oluşturulması, sürdürülebilir turizm faaliyetleri ve stratejileri oluşturabilmeleri için alanında uzman kişiler tarafından bilgilendirme ve farkındalık eğitimleri verilmelidir.

Kütahya ili İstanbul-Ankara- İzmir ve Bursa illeri arasında kavşak bir noktada bulunmaktadır. Termal bölgelere ulaşımı sağlayan karayollarının yenilenerek iyileştirme çalışmalarının yapılması gerekmektedir. Ulaşım açısından son derece önemli ve kritik bir noktada olan ilin, termal turizm potansiyelinin de yapılan pazarlama ve tanıtım çalışmaları ile arttırılması ve ile termal turizmi kalkındırmaya vasıta olacak zengin doğal güzelliklerinin, tarihi mirasının, yemek kültürü ve alternatif turizm faaliyetlerini kapsayacak tanıtım gezileri ve turlar, alışveriş merkezleri gibi destek unsurları kapsayan bir strateji geliştirilmesi öncelikler arasında yer alabilir.

Termal turizm bölgelerindeki çarpık yapılaşma ve altyapı eksikleri ile birlikte termal kaynakların zarar görmesi ve yapılarının bozulmasını engellemek için yerel yönetimlerin özellikle bu bölgelerde gerek düzeltici ve önleyici faaliyetlere ağırlık vermesi gerekmektedir. Bununla birlikte termal bölgelerde yer alan ve günü birlik konaklama gerçekleştiren misafirlerin kullanımına yönelik tesislerin bakımı ve hijyen koşullarının iyileştirilmesi de sürdürülebilir turizm faaliyetleri açısından önem arz etmektedir.

Termal bölgelerin aktif fay hatları üzerinde bulunması nedeni ile tesislerin depreme dayanaklı olması gerekmektedir. Bu kapsamda hali hazırda mevcut binaların analizleri yapılmalı ve rehabilite edilerek dayanıklılıkları arttırılmalı ve yeni yapılacak binaların ise gerekli standartlara uygun olması öncelikler arasında olmalıdır.

KAYNAKÇA

Ağaoğlu E., Şimşek Yücel, Altınkurt Yahya (2006). "Endüstri Meslek Liselerinde Stratejik Planlama Öncesi SWOT Analizi Uygulaması", Eğitini ve Bilim 2006, Cilt 31, Sayı 140, ss: 43-55.

Ağtaş, A. (2016). "Tertemiz Havası ve Gençlik İksiri şifalı Suları Yoncalı Kaplıcaları", Kütahya Ticaret ve Sanayi Odası, https://www.kutso.org.tr/wp-content/uploads/2017/09/175.-SAYI-K%C3%9CTAHYA-TERMAL-YONCALI-KAPLICALARI_-1.pdf.

Akar, A. (2020). Sağlık Turizmi Kapsamında Termal Oteller Ve Dış Turizm Talebinin Yapısal Analizi: Aydın İli Örneği, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Sağlık Turizmi (İnterdisipliner) Yüksek Lisans Programı, Yüksek Lisans Tezi, Aydın.

Akbulut, G. (2010). Türkiye'de Kaplıca Turizmi ve Sorunları, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 9:1, ss:35-54.

Aksu, C. ve Aktuğ, E. (2011). ''Güney Ege Bölgesi Termal Turizm Araştırması'', Güney Ege Kalkınma Ajansı, ss. 1-42.

Altes, A.G. (2005). The development of Health Tourism Services. Annals of Tourism Research, 32(1), ss: 262-266.

Ataberk E. ve Baykal F. (2011). Utilization Of Natural And Cultural Resources Of Dikili (Izmir) For Tourism, Procedia Social and Behavioral Sciences 19, 173–180.

Aydın G, Aydın BK**.** Dünyada ve Türkiye'de Sağlık Turizmi Pazarlama Uygulaması ve Karşılaştırmalı Durum Analizi, *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 2015, 16, 1-21.

Balcıoğulları, A. (2013). Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Anadolu Şifali Sulari Ve Günümüzün Termal Turizmi, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 17, S: 3.

Blythe, J. (2005). Essentials of Marketing (3rd Edition). Essex: Pearson Education Limited.

Boz, Mustafa. (2004). Turizmin Gelişmesinde Alternatif Turizm Pazarlamasının Önemi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, 132.

Bozça R., Kiraç F.Ç., Kiraç R. (2017). Sağlık Turizmi SWOT Analizi: Erzincan, Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, 6(3): 157-163.

Ceylan, A. Türkiye'de Sağlık Turizmi, (2010). http://www.barlifehaber.com/haber detay/101-Turkiyede-Saglik-Turizmi.html,(Erişim Tarihi:08.07.2010).

Ceylan, U. (2019). Termal Konaklama İşletmelerinin Tercih Edilmelerinde Etkili Olan Faktörler: Kütahya İlinde Bir Araştirma, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 185 2019 Cilt 21 Ek Sayı (181-197) DOI: 10.26468/trakyasobed.505645.

Cohen, Eric (2006): "Medical tourism in Thailand", Turk-Kazakh

International Tourism Conference: new Perspectives and values in World Tourism and Tourism Management in the Future, 20-26 November 2006, Alanya, Turkey, Conference Proceedings, pp.87-117.

Çelik A. (2009). Sağlık Turizmi Kapsamında Termal İşletmelerde Sağlık Hizmetleri Pazarlaması ve Algılanan Hizmet Kalitesi: Balçova Termal İşletmesinde Bir Uygulama, Doktora Tezi, DEÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü.

Çetinkaya, T. ve Zengin, B. (2009). Türkiye'de İleri Yaş Bakım Turizmi ve Almanya Örneği. VII.Geleneksel Turizm Paneli (28 Nisan 2009, ss.172-180), Sakarya.

Daştan İ. (2014). Türkiye'de Sağlık Turizmi: Türkiye Ve Özelinde İzmir'de Sağlık Turizminin Mevcut Durum Analizi Ve Strateji Önerileri, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Cilt: 6 Sayı: 10, s. 143-163.

Doğanay H, Deniz M. (2016). Sağlık Turizmi Merkezi Olarak Alangüllü-Elengüllü (Germencik- Bozköy) Kaplıcası, Doğu Coğrafya Dergisi, 36, 172.

Doğanay, H., (2001),Türkiye Turizm Coğrafyası, Çizgi Yayınevi, 3.Baskı, Konya.

Doruk T. T. (2019). "Bir Sağlık Turizm Örneği Olarak Termal Turizm: Türk Sağlık Turizmi İçindeki Yerinin Çeşitli Boyutlarıyla İncelenmesİ", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Dyson, R.G. (2004). "Strategic development and SWOT analysis at the University of Warwick". European Journal of Operational Research, (152), 631-640.

Edinsel S. ve Adigüzel O. (2014). Türkiye'nin Sağlık Turizmi Açısından Son Beş Yıldaki Dünya Ülkeleri İçindeki Konumu ve Gelişmeleri, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 4, Sayı 2, ss.167-190.

Emir, O. (2011). Turizmde SWOT Analizi (Afyonkarahisar Örneği). Ankara: Detay Yayıncılık.

Global Wellness Institute, The Global Wellness Economy Monitor: The Spa Economy, GWI, 2018.

Gülen, K.G. ve Demirci, S., (2011). Türkiye'de Sağlık Turizmi Sektörü, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Yayın No: 2011-39, İstanbul.

https://yigm.ktb.gov.tr/Eklenti/63643,turizmistatistiklerigeneldegerlendirme2018pdf.pdf?0, (erişim: 12.12.2019).

Hürriyet Gazetesi, (2009). Termal Merkezler Şifa Dağıtıyor, (20.11.2009). http://www.hurriyet.com.tr/gundem/termal-merkezler-sifa-dagitiyor-12997259, (erişim: 19 Aralık 2019)

İçöz, O., (2009). Sağlık Turizmi Kapsamında Medikal (Tıbbi) Turizm Ve Türkiye'nin Olanakları, Journal of Yasar University, 4(14) 2257- 2279.

Kahraman, C., Çetin Demirel, N., Demirel, T., (2007), "Prioritization Of E-Government Strategies Using A SWOT-AHP Analysis: The Case Of Turkey", European Journal of Information Systems (2007) 16, 284-298.

Kelly, I. (2006). Peace Through Tourism: A SWOT Analysis. IIPT Occasional Paper, 2, 1-17.

Khan, S. and Alam, S. (2014). Kingdom of saudi arabia: a potential destination for medical tourism, Journal of Taibah University Medical Sciences, 9(4), 257-262

Kotler, P., Armstrong, G., Saunders, J. ve Wong V. (1999). Principles of Marketing (2nd Edition). New Jersey: Prentice Hall Europe.

Kurtilla M. P. Mauno , J. Kangas , and M. Kajanus (2000) Utilizing Th e Analyti c Hierarchy Proces s (AHP) in SWO T Analysis-A Hybrid Method and It's Application to A Forestcertification Case; Fores t Policy and Economic s (1), 41-52 .

Kütahya İl Sağlık Müdürlüğü Yoncalı Fizik Tedavi Ve Rehabilitasyon Merkezi, https://yoncaliftrm.saglik.gov.tr/TR,167614/hakkimizda.html, (erişim: 28.12.2019).

Lumpkin, G.T ve G. G. Dess (2003). Strategic Management. Nesv York: McGrasv Hill Ed.

Maden Tetkik ve Arama Müdürlüğü, "Türkiye Jeotermal Enerji Potansiyeli ve Arama Çalışmaları",http://www.mta.gov.tr/v3.0/arastirmalar/jeotermal-enerji-arastirmalari, (erişim: 29.12.2019).

Middleton, V. T. C. ve Clarke, J. (2001). Marketing in Travel and Tourism (3rd Edition). Oxford: Butterworth-Heinemann.

Newman, B.Y. (2006):, American Optometric Association., doi: 0.1016/j.optm. 2006.10.006.

Özdilek, Ç. (2000). Termal Turizmin Değerlendirilmesinde Sportif Faaliyetlerin Yeri ve Önemi "Kütahya İli Örneği" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.

Özgen, Ü. (2011). Termal Turizm Açısından Afyonkarahisar İlinin Swot Analizi İle Değerlendirilmesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Ve Otelcilik Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar.

Özsarı, S. H., ve Karatana, Ö. (2013). Sağlık Turizmi Açısından Türkiye'nin Durumu. Kartal Egitim ve Arastirma Hastanesi Tip Dergisi, 24(2),ss:136-144.

Öztürk M, Bayat M. Uluslararası Turizm Hareketlerinde Sağlık Turizminin Rolü ve Kalite Çalışmalarının Önemi Bir Literatür Çalışması, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler

Fakültesi Dergisi, 2014, 1 (2), 135-156.
Öztürk, Y. ve Yazicioğlu İ. (2002). Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Alternatif Turizm Faaliyetleri Üzerine Teorik Bir Çalışma. Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi, 2, 183-195.
Pardey, D. (2007). Superseries, Marketing for Managers (5th Edition). Oxford: Pergamon Flexible Learning.
Sağlık Turizmi Koordinasyon Kurulu, "Türkiye'de Termal Sağlık Turizmi", http://www.saturk.gov.tr/images/pdf/tyst/07.pdf., (erişim: 15.01.2020).
Sandıkcı, M. (2008). Termal Turizm İşletmelerinde Sağlık Beklentileri ve Müşteri Memnuniyeti. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar
Sandıkçı M. ve Özgen Ü. (2013). Afyonkarahisar İlinin Termal Turizm Açısından SWOT Analizi ile Değerlendirilmesi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6/3.
Sayın K.Ş., Yeğinboy E.Y. ve Yüksel İ. (2017), Türkiye'de Medikal Turizm Uygulamaları: Bir Üniversite ve İzmir Sağlık Serbest Bölgesi Değerlendirmesi. Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 32(2).
Solak, M. (2017). "Rektör Solak "Dünya Turizminin Davos'unda" Sağlık Turizminin Geleceğini Anlattı", https://aku.edu.tr/2017/02/21/rektor-solak-dunya-turizminin-davosunda-saglik-turizminin-gelecegini-anlatti/ erişim: 25.12.2019).
Soysal A. Sağlık turizmi: Tehdit ve Fırsatlar Bağlamında Türkiye Açısından Bir Durum Değerlendirmesi (2017), International Journal of Tourism and Social Research.;2, ss:169-187.
Şengül H. ve Bulut A. (2019). Sağlık Turizmi Çerçevesinde Türkiye'de Termal Turizm; Bir Swot Analizi Çalışması, ESTÜDAM Halk Sağlığı Dergisi, 4(1):55-70.
T.C. Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı, 2013 Yılı Ajans Faaliyet Raporu, https://www.baka.gov.tr/uploads/13981915752013YiliFaaliyetRaporu.pdf, (erişim: 14.12.2019).
T.C. Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı, Sağlık Turizmi Sektör Raporu, Sağlık Turizmine İlişkin Genel Bilgiler, https://www.baka.gov.tr/uploads/48947588121518SAGLiK-KATALOG-TURKCE-16MAYiS-3.pdf, (erişim: 10.01.2020).
T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, "Türkiye Jeotermal Enerji Potansiyeli ve Arama Çalışmaları", https://www.enerji.gov.tr/tr-tr/sayfalar/jeotermal, (erişim: 10.01.2020).
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, Turizm İstatistikleri Genel Değerlendirme, erişim adresi: https://yigm.ktb.gov.tr/, erişim: 18.01.2020.
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yatırım Ve İşletmeler Genel Müdürlüğü,

https://yigm.ktb.gov.tr/, (erişim: 15.01.2020).
T.C. Kütahya Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, "Termal turizmde Kütahya", https://kutahya.ktb.gov.tr/Eklenti/63761,termal-turizmde-kutahyapdf.pdf?0, (erişim: 14.12.2019).
T.C. Sağlık Bakanlığı, Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı, "Sağlık Turizmi Çeşitleri", https://saglikturizmi.saglik.gov.tr/TR,176/saglik-turizmi-cesitleri.html, (erişim:10.12.2019).
Termal Rehber, http://termalrehber.com/kutahya-ili-sifali-sulari-ve-kaplicalari/ (erişim: 19 Aralık 2019)
The International Healthcare Research Center. http://www.healthcareresearchcenter.org/medical-tourism-index/ (erişim: 22 Aralık 2019)
Torlak, Ö. ve Altunışık, R. (2009). Pazarlama Stratejileri Yönetsel Bir Yaklaşım. İstanbul: Beta basım Yayım Dağıtım A.Ş.
Türkiye Kültür Portalı, "Turizm Aktiviteleri", https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kutahya/TurizmAktiviteleri/tavsanli-gobel-termal-turizm-merkezi, (erişim: 15.01.2020).
Uçar, D., ve Doğru, A. Ö. (2005). CBS Projelerinin Stratejik Planlaması ve SWOT Analizinin Yeri. TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası 10. Türkiye Harita Bilimsel ve Teknik Kurultayı, Ankara: TMMOB, 1-8.
Unutmaz, G. (1994). Kaplıca Turizmi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
Ülker, İ. (1988). Türkiye'de Sağlık Turizmi ve Kaplıca Planlanması, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Bölüm 40

E-ATIKLARIN MALİYETİ VE MUHASEBELEŞTİRİLMESİ

Ayşe Nur BUYRUK AKBABA[2]

2 Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Muhasebe ve Finansman ABD , abuyruk@beu.edu.tr

GİRİŞ

Atık, kaynak üretim ya da tüketim sonucunda ortaya çıkan her hangi faydası olmayan, çevreye olumsuz etkisi olabilecek problemlerdir. Atıklar; tehlikeli, elektronik atık gibi çeşitli şekillerde sınıflandırılmaktadır. E-atık, elektrikli ve elektronik eşyaların fonksiyonlarını yitirmeleri ve işlerliğini gerçekleştirememesidir. E-atıklar; büyük ve küçük ev eşyaları, bilişim eşyaları, tıbbi cihazlar, izleme ve kontrol araçları gibi sınıflandırılmaktadır.

Atık yönetimi, tasarım aşamasından atık aşamasına kadar atığın geri dönüştürülmesi, bertaraf işlemidir. Atık yönetimine yönelik bir çok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler çalışmalar yapmıştır. Atıkların çevreye zarar vermesi yerine geri dönüşümü/kazanımı yapılabilecek atıklarda tekrar atıklara değer kazandırılmalıdır. Birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de atıkların, e-atıkların yönetimine ilişkin çalışmalar yapılarak, hedeflenen geri dönüşüm sağlanmaya çalışılmıştır. Konu ile ilgili yönetmelik yayınlanarak işlemler belirli bir hiyerarşik çerçevede yapılmaktadır.

Bu çalışma da; e-atıkların maliyeti ve muhasebeleştirilmesinde neler yapılması gerektiğine yönelik bilgiler sunulması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, çalışmanın ilk bölümünde; atık, e-atık ile ilgili kavramlara, e-atık türlerinin neler olduğuna, e-atıkların maliyeti ve muhasebeleştirilmesi ele alınmış, e-atıkların maliyeti ve muhasebeleştirilmesine yönelik yapılan araştırmaya göre elde edilen sonuca yer verilmiştir. E-atıkların muhasebeleştirilmesine ilişkin örnek muhasebe kayıtları yapılmıştır. Bireysel ve işletmeler açısından atık yönetiminin katkısının neler olabileceği tespit edilmiş ve öneriler sunulmuştur.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde; atık kavramına, e-atık kavramına ve e-atık türlerine yer verilmiştir.

1.1. Atık Kavramı

Atık, bazı faaliyetler sonucunda oluşan, çevreye atılan çeşitli maddelerdir. Atıklar; katı atık, evsel katı atık, tehlikeli ve zararlı atık olarak sınıflandırılabilmektedir. Katı atık, üreticinin üretim sonucunda atması gereken, çevrenin korunması için bertaraf edilmesi gerekli atıktır. Evsel katı atık ise tehlikeli atık sınıfında olmayan konut, işyeri, piknik alanları gibi birimlerden gelen atık türüdür. Tehlikeli atık, çevreye, insanlara ve diğer canlılara zarar veren, zararlı atıklar ile yapısı bozulmuş atıktır (Çevre Kanunu Madde 2, 28.01.2020).

Atık, günlük faaliyetlere ilişkin üretim ve tüketim sonucunda ortaya çıkan ekolojik sorundur (Yeşilkaya, 2012:4). Atık, insanlar ihtiyaçlarını

karşılamak için kaynak tüketirken, kullanım sonucunda işe yaramayan, kullanılmak istenmeyen ve çevreye zararlı maddelerdir (Öktem, 2016:136).

Atık beyanında bulunan tesislerin dağılımı aşağıda yer alan tabloda ve şekildeki gibidir:

Tablo 1 Atık Beyanında Bulunan Tesis Sayısı

	2014	2015	2016	2017	2018
Atık Beyanında Bulunan Tesis Sayısı (adet)	39.134	44.922	60.233	63.741	66.478

Kaynak: Atık İstatistikleri Bülteni (2018), Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (23.03.2020).

Şekil 1 *Atık Beyanında Bulunan Tesis Sayısı*

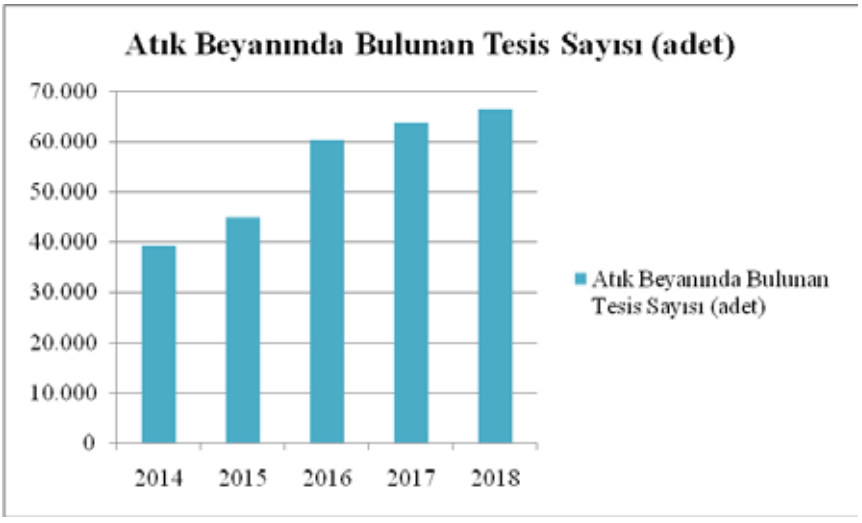

Kaynak: Atık İstatistikleri Bülteni (2018), Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (23.03.2020).

Atıkları ortaya çıkışından bertaraf işlemine kadar çevreye, insanlara zarar vermemesi için atık yönetiminin oluşturulması gerekmektedir. Atıkların ortaya çıkma oranında azaltma yoluna gidilmesi, geri dönüşümü, yeniden kullanılması ile başarılı bir atık yönetimi sağlanabilmesi esastır (Atık Yönetimi Yönetmeliği-Resmi Gazete, 09.05.2020). Tablo ve şekilden de görüldüğü gibi atık beyanında bulunan tesis sayısında yıllar itibari ile artış olmuştur. Bu artış sonucunda atıkların yönetimi ile ilgili çalışmalarda hedeflendiği üzere başarılı olunabileceği söylenebilir.

1.2. E-Atık Kavramı

E-atık, elektrikli ve elektronik eşyaların işe yaramayacak hale gelmesi, kullanıcısı için kullanılamamasıdır (Baldé ve diğerleri, 2017:11). E-atık kavramı ile ilgili "Atık Elektrikli ve Elektronik Eşyaların Kontrolü

Yönetmeliği'nde" tanımlamalar yapılmıştır. Elektrikli ve elektronik eşya, evsel e-atık, geri dönüşüm, geri kazanım gibi bilgilere yer verilmiştir (Atık Elektrikli ve Elektronik Eşyaların Kontrolü Yönetmeliği-Resmi Gazete, 09.05.2020:2). E-Atık kavramı, buzdolabı, klima gibi büyük ev aletleri, kişisel bilgisayar ve telefonlar gibi elektronik araç ile ilgilidir (Okay Toprak ve diğerleri, 2013:1018).

Türkiye'de e-atık kavramına 1991 yılında yayımlanan Katı Atıkların Kontrolü Yönetmeliğinde yer verilmiştir. E-atık kavramı ile ilgili 2002 yılında bu yönetmeliğe ek açıklamalar yapılmıştır. 2012 yılında, "Atık Elektrikli ve Elektronik Eşyaların Kontrolü Yönetmeliği" yayımlanmış, yayımlanmış olan bu yönetmelik ile e-atık ve atıkların geri dönüşümü ile ilgili faaliyet gösteren işletmelerin sayılarında artış olmuştur. E-atık işleme tesisleri; Ankara, İstanbul, Kocaeli, Bursa ve Eskişehir'de daha fazladır (Salihoğlu ve Kahraman, 2016:97).

Türkiye'de e-atıkların geri dönüşümü, Çevre ve Orman Bakanlığı tarafından kontrol edilmiş, yasal olarak yetkilendirilmiş toplayıcı firmalarca yürütülmektedir (Dursun, 2009:2).

E-atık; elektrikli ev eşyaları, bilişim iletişim araçları, aydınlatma aletleri, elektrikli oyuncaklar gibi elektrikli ve elektronik eşyalar olarak tanımlanmıştır (Ulusal Geri Dönüşüm Strateji Belgesi ve Eylem Planı-Resmi Gazete, 09.05.2020:48-49).

1.3. E-Atık Türleri

E-atık türleri aşağıda belirtildiği gibi sınıflandırılmaktadır.

- Büyük ev eşyaları,
- Küçük ev eşyaları,
- Bilgisayar, telefon gibi bilişim ve iletişim eşyaları,
- Video kameraları, müzik aletleri gibi eşyalar
- Aydınlatma eşyaları
- Matkap, testere gibi elektrikli ve elektronik cihazlar,
- Eğlence amaçlı cihazlar, sportif faaliyetler için kullanılan cihazlar ile oyuncaklar,
- Tıbbi amaçlı kullanılan cihazlar,
- Termostat, Isı Ayarlayıcı gibi izleme, kontrol amaçlı kullanılan aletler,
- Otomat olarak kullanılan cihazlardır.

E-atık, yüksek metal içerirler, içerdikleri değerli metallere göre ele

alındığında önemli bir kaynak olarak değerlendirilebilmektedir (Yazıcı ve Deveci, 2009:4). E-atıklar metal, plastik, cam gibi geri dönüşümü olan ürünler içerdiği gibi kurşun, civa, krom, fosfor gibi tehlikeli maddeler de içermektedirler. E-atıklar doğru şekilde toplanmaz ve geri dönüştürülmezse insan sağlığına zarar verebilir, bu zararlı kimyasallar toprağa, suya ve havaya karışarak çevreyi de kirletebilirler (Karaarslan Semiz ve diğerleri, 2017:18). E-atık, yapısı itibari ile belediye ya da sanayi atıklarından farklıdır. Bazı değerli madenlerin yanında insan sağlığını tehdit eden bileşenlere sahip oldukları için geri dönüşümlerinde kullanılacak tekniklere dikkat edilmesi gerekmektedir (Okay Toprak ve diğerleri, 2013:1018).

Türkiye'deki atık yönetimini yapan işletmelerin geri dönüşümünü yaptığı e-atık türleri; floresan lambalar, civa içeren atıklar ile kloroflorokarbonlar içeren atıklar dışındaki tehlikeli parçalar içeren, ıskartaya çıkmış elektrikli ve elektronik ekipmanlardır. Türkiye'de bu atıkların geri dönüşümü ile bakır tel, plastik, cam, metal elde edilmiştir (Salihoğlu ve Kahraman, 2016:97).

E-atıkların belli bir kullanım ömrü vardır. E-atıkların kullanım ömrü dolduğunda işletmelerin ya da bireysel olarak kişilerin ne yaptığına dair yapılan çalışma sonucunda çoğunluk eskiciye verdiklerini ya da çöpe attıkları sonucu ortaya çıkmıştır. Geri dönüşüm için geri dönüşüm kutusuna atanların sayısının çoğunluğa göre daha az olduğu ortaya çıkmıştır (Haykır Hobikoğlu, 2013:66).

2. E-ATIKLARIN MALİYETİ VE MUHASEBELEŞTİRİLMESİ

Bu bölümde; e-atıkların maliyeti ve e-atıkların muhasebeleştirilmesine yer verilmiştir.

2.1. E-Atıkların Maliyeti

E-atıklar ile ilgili işlemler; e-atıkların toplanması, taşınması, ayrıştırma, depolama, imhası, geri dönüşüm ve raporlama şeklindedir (E-atık geri dönüşümü, 2015:45). Bu işlemlere göre maliyetler söz konusu olmaktadır. E-atıklar ile ilgili yapılabilecek atık yönetimine ilişkin işlemler aşağıda belirtildiği gibidir.

E-atık toplama; uzun dönemli ve kısa dönemli olmak üzere atıklar toplanmaktadır. Atık kutuları, konteynır ve atıkların yerinden (kapıdan) toplanması şeklinde alımlar gerçekleştirilebilmektedir.

E-atık taşıma; tehlikeli atık taşıma iznine sahip olan şoför, özel tasarlanmış araçlar ile bu işi yapabilecek uygun personel yardımıyla yapılmaktadır. Taşınan atıklar mühürlü olarak gönderilirler. Taşınan e-atıklar

denetçilerin kontrolünde açılır. Atık alımı ile ilgili düzenlenmesi gereken belgeler düzenlenir, bilgi verilmesi gereken kurumlara bilgi verilmelidir.

E-atık ön ayrıştırma; bu işlemde akü, floresan içeren aydınlatma cihazları, lambalar ve monitörler gibi atıklar tasnif edilir, kalan atıklar ise prosese alınmak üzere depoya alınırlar.

Bertaraf işlemi; aküler, akü geri dönüşüm tesislerine bertaraf işlemine gönderilir. Piller yetkili toplayıcısına gönderilmek için bertaraf işlemleri gerçekleştirilir. Ön ayrıştırma işleminde ayrıştırma bandında tespit edilen floresanlı aydınlatma cihazları ve monitörler bertaraf işlemi için yetkili kuruluşlara gönderilirler.

E-atık depolama; e-atıklar özel plastik kasalarda, güvenilir bir şekilde depolanırlar.

Geri dönüşüm; e-atık geri dönüşümü yapacak tesise gönderilerek ekonomik açıdan kazanım sağlanır.

Raporlama; yapılan işlemlerin hepsi görüntülü olarak kayıt edilir. Yapılan işlemler raporlanır.

E-atık imhası; proses sırasında kırıcılar ya da elle ayrıştırılan, küçük parçalar ayrı bölümlere yerleştirilir. Kasalara alınarak her biri kendi bölümlerinde depolanır (Haykır Hobikoğlu, 2013:59).

E-atıklardan türlerine göre maliyete, satış geliri, çevresel faydaları ve türleri arasında payının hangi düzeyde oldukları şu şekildedir:

- Buzdolabı, soğutucular, iklimlendirme cihazların toplama ve işleme maliyeti yüksek, materyal satış geliri orta düzeyde, geri dönüşümün çevresel faydası açısından yüksek düzeyde, toplam e-atık miktarı içindeki payı normaldir.

- Büyük beyaz eşyalar (buzdolabı, soğutucular, iklimlendirme cihazları hariç) toplama ve işleme maliyeti orta, materyal satış geliri orta düzeyde, geri dönüşümün çevresel faydası açısından orta düzeyde, toplam e-atık miktarı içindeki payı yüksektir.

- Televizyon ve monitörler toplama ve işleme maliyeti yüksek, materyal satış geliri yüksek düzeyde, geri dönüşümün çevresel faydası açısından ortak düzeyde, toplam e-atık miktarı içindeki payı normaldir.

- Bilişim, iletişim, tüketici aletleri (televizyon ve monitörler hariç) toplama ve işleme maliyeti orta, materyal satış geliri yüksek düzeyde, geri dönüşümün çevresel faydası açısından yüksek düzeyde, toplam e-atık miktarı içindeki payı azdır.

- Aydınlatma ekipmanları toplama ve işleme maliyeti yüksek, materyal satış geliri orta düzeyde, geri dönüşümün çevresel faydası açısından

orta düzeyde, toplam e-atık miktarı içindeki payı azdır.

➢ Elektrikli ve elektronik küçük ev aletleri, oyuncaklar, spor ve eğlence amaçlı kullanılan aletler, kontrol aletleri, toplama ve işleme maliyeti düşük, materyal satış geliri yüksek düzeyde, geri dönüşümün çevresel faydası açısından yüksek düzeyde, toplam e-atık miktarı içinde en fazla paya sahiptir (Sayman ve Akpulat, 2016:6).

E-atıkların uluslararası açıdan ticareti söz konusudur. Çevre sorunlarının baş göstermiş olması ve kayakların daha etkili kullanılması, kazanılması açısından e-atıkların ticaretinin geliştiği görülmektedir. Gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelere göre ticaretin boyutu değişebilmektedir. Uluslararası ticaretin gelişmiş olması geri dönüşüm/geri kazanım için önemli bir durum olduğu söylenebilir (Hayırsever Topçu, 2017:1692-1693).

2.2. E-Atıkların Muhasebeleştirilmesi

Lisanslı işletmeler, yaptıkları sözleşmeye göre e-atık temin ederek, ikinci el satışa uygunluk açısından değerlendirilirler. Atık ayrımı yapılması sonucunda kalan e-atıklar yapılarında bulunan demir, bakır, alüminyum, çinko, kurşun ve benzer maddelere göre sınıflandırılırlar. Geri dönüşüm için yurtiçindeki ve yurtdışındaki uygun tesislere gönderilirler (Salihoğlu ve Kahraman, 2016:98). Maliyet konusunda yer verilen e-atıklar ile ilgili işlemlere göre muhasebe işlemleri yapılabilmektedir.

E-atıkların muhasebeleştirilmesine ilişkin bazı bilgilere (6) numaralı TFRS Yorum; "Özel Bir Piyasaya Katılımdan Doğan Yükümlülükler - Atık Elektrikli ve Elektronik Aletler (AEEA)" ile (21) numaralı TFRS Yorum "Vergi ve Vergi Benzeri Yükümlülükler" adlı yorumlarda yer verilmiştir. TFRS Yorum 6'da; "TMS 8 Muhasebe Politikaları, Muhasebe Tahminlerinde Değişiklikler ve Hatalar standardı" ile "TMS 37 Karşılıklar, Koşullu Borçlar ve Koşullu Varlıklar" standardına atıfta bulunulmuştur. Atıkların toplanması, işlenmesi, geri kazanımı ile çevresel olarak uygun şartlarda ortadan kaldırılmasını düzenleyen "Atık Elektrikli ve Elektronik Aletler (AEEA) hakkındaki Avrupa Birliği (AB) Yönergesi'ne" göre; eski ve yeni atık, evsel atık ile evsel atık dışındaki atıklar şeklinde sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Üreticilerin finansal tablolarında, e-atık hakkındaki AB Yönergesi uyarınca, eski ev aletlerinin satışına ilişkin olarak atık yönetimi yükümlülüklerinin muhasebeleştirilmesini düzenlemektedirler. (6) numaralı yoruma göre TMS 37 ve TMS 8'e göre işlemlerin olması halinde bu standartlara göre muhasebeleştirilmesi gerektiği belirtilmiştir (TFRS Yorum 6-KGK, 09.05.2020).

Yönergeye göre, eski ev eşyaları için gerçekleşen maliyetler piyasada faaliyet gösteren bu aletleri üreten işletmenin karşılayacağı belirtilmiştir. Yapılan çalışmalar, Avrupa Birliğine üye ülkelerin uyguladıkları yasal

düzenlemelere göre değişebilmektedir. Üretici işletmeler e-atığın türüne, piyasadaki paylarına göre atık yönetimi için söz konusu maliyeti karşılamaları gerekmektedir. (6) numaralı yorumda üretici işletmelerin finansal tablolarında e-atıklarından eski ev eşyalarının satılması durumunda nasıl muhasebeleştirmeleri gerektiğini açıklamaktadır. Yayımlanmış olan yorumda, yeni atık, evlerdeki kişisel atık dışındaki kaynaklardan gelen eski atıklar ile ilgili bilgilere yer verilmemiştir. Bu atıklar ile ilgili bilgilere (37) numaralı standartta yer verilmiştir.

Evsel yeni kişisel atıkların, eski atıklar gibi işlenmesi durumunda, bu yorumda belirtilen ilkelerin (8) numaralı standartta yer alan "işletme yönetimi diğer muhasebe uygulamalarını, kabul görmüş sektör uygulamalarını, muhasebe standardı yayımlamakla yetkili kurumların en son yaptıkları açıklamaları göz önüne alabilir" şeklinde uygulanabileceği belirtilmiştir. Yorumda eski ev eşyalarının üretimi, satışı, maliyetlerin karşılanması ile ilgili açıklık getirilmesi amaçlanmıştır. 13 Ağustos 2005 tarihinden önce satılan e-atık kapsamındaki eski ev eşyası şeklinde sınıflandırma yapılmıştır. Bu tarihe göre eski ya da yeni sınıflandırması yapılmıştır. Hangi durumlarda (37) numaralı standarda göre muhasebe işlemlerinin yapılması gerektiğine dair açıklamalar yapılmıştır (Ay, Ceran ve Öztürk, 2017:47).

(6) Numaralı TFRS Yorum, atık yönetimi maliyetlerine ilişkin karşılıkların muhasebeleştirilmesi için (37) numaralı standarda göre yükümlülük oluşturan olaylar;

- Eski ev e-atıklarının üretimi ya da satışı,
- Ölçme dönemi boyunca piyasaya katılım,
- Atık yönetimi faaliyetlerinin yerine getirilmesinde oluşan maliyetlerin karşılanması şeklindedir (TFRS Yorum 6-KGK, 09.05.2020).

TFRS Yorum 21'de ise ilgili düzenlemeler kısmında e-atıklar ele alınmış, bu yorumda vergi ve benzeri yükümlülüğün ödenmesine, borcun muhasebeleştirilmesine ilişkin açıklamalara yer verilmiştir. TMS 37 ve TMS 8 standartları ilgili işlemlere de atıfta bulunulmuştur (TFRS Yorum 21-KGK, 09.05.2020).

E-atıkların muhasebeleştirilmesinde söz konusu maliyetler Genel Üretim Maliyeti olarak muhasebeleştirilebileceği gibi Genel Yönetim Gideri olarak da muhasebeleştirilebilmektedir. Yapılan yatırımlar yatırımın konusuna göre alt hesap da ayrıntı gösterilecek şekilde Duran Varlıklar olarak muhasebeleştirilebilmektedir. E-atıklar ile ilgili yapılabilecek muhasebe işlemleri; atık yönetimine ilişkin maliyetlerin kaydı, atıkların işlenmesi için tesis makine ve cihazlara yapılan yatırımın kaydı, çevreye zararı açısından yapılabilecek ölçümler şeklinde olabileceğini söyleyebiliriz (Ay, Ceran ve Öztürk, 2017:48). E-atıkların muhasebeleştirilmesine ilişkin yapılabilecek muhasebe kayıtlarına örnekler aşağıda belirtildiği gibidir:

1) E-atıkların depolanması için özel plastik kasalar alınmıştır.

2) İşletme e-atıkların imhası için ödeme yapmıştır.

3) E-atıkların taşınması için özel taşıma aracı alınmıştır.

4) E-atık yönetim sürecinin raporlanması için kayıt altına almak için görüntü kayıt cihazı alınmıştır.

5) E-atıkların imhası için işletmenin sahip olduğu arsasında yeni bir tesis yerinin kurulması için yatırım yapılmış, inşaatına başlanarak tamamlanmıştır.

6) E-atıkların imhasında oluşabilecek çevre izin ve lisansı için ödeme yapılmıştır.

1)_____ / _____

770 GENEL YÖNETİM GİDER.	XXX	
770 01 E-atık plastik kasa		
102 BANKALAR		XXX

Plastik kasa alınması kaydı

_____ / _____

Alınan kasalar, genel yönetim giderleri hesabına kayıt edileceği gibi demirbaşlar hesabına ya genel üretim giderleri hesabına da kayıt edilebilir.

_____ / _____

255 DEMİRBAŞLAR	XXX	
255 01 E-atık plastik kasa		
102 BANKALAR		XXX

Plastik kasa alınması kaydı

_____ / _____

2) İşletme e-atıkların imhası için ödeme yapmıştır.

_____ / _____

730 GENEL ÜRETİM GİDERLERİ	XXX	
730 01 Atık imha Gideri		
379 DİĞ.GİDER VE BORÇ KARŞ.		XXX

E-atık imhası için ödeme

_____ / _____

3) E-atıkların taşınması için özel taşıma aracı alınmıştır.

_____ / _____

254 TAŞITLAR	XXX	
254 01 E-atık özel taşıt		
102 BANKALAR		XXX

Özel taşıma aracı alınması kaydı

_____ / _____

4) E-atık yönetim sürecinin raporlanması için kayıt altına almak için görüntü kayıt cihazı alınmıştır.

255 DEMİRBAŞLAR	XXX	
255 02 E-atık görüntü kayıt cihazı		
102 BANKALAR		XXX

Görüntü kayıt cihazı alınması kaydı

Bu yevmiye kaydında Demirbaşlar hesabı kullanılabileceği gibi, Genel Yönetim Giderleri ve Genel Üretim Giderleri hesabı da kullanılabilir. Bankalar yerine Kasa hesabı da kullanılabilir.

5) E-atıkların imhası için işletmenin sahip olduğu arsasında yeni bir tesis yerinin kurulması için yatırım yapılmış, inşaatına başlanarak tamamlanmıştır.

258 YAPILMAKTA OLAN YATIRIMLAR	XXX	
258 01 E-atık imhası için tesis yeri		
250 ARAZİ VE ARSALAR		XXX

E-atık imhası için tesis yatırım kaydı

253 TESİS, MAKİNE VE CİHAZ.	XXX	
253 01 E-atık imhası için tesis yeri		
258 YAPIL. OLAN YATIRIMLAR		XXX
258 01 E-atık imhası için tesis yeri		

E-atık imhası için tesisin tamamlanması kaydı

6) E-atıkların imhasında oluşabilecek çevre izin ve lisansı için ödeme yapılmıştır.

260 HAKLAR	XXX	
260 01 Çevre izin-lisans		
102 BANKALAR		XXX

Çevre izin-lisans ödemesi kaydı

3. SONUÇ

Ekolojik yaşanan sorunlar ile maliyetinin ağır olmaya başlaması gerek işletmeler gerek bireysel olarak hem sosyal sorumluluk hem de ekonomik açıdan atıkların önemi ortaya çıkmıştır. Çevreye zarar vermeden ekono-

mik değer kazandırarak atıklardan geri dönüşüm/geri kazanım sağlanmaya başlamıştır. Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de konunun önemi fark edilmiş ve bu konuya yönelik çalışmalara başlanmıştır.

Bu bağlamda Türkiye'de 1991 yılında Katı Atıkların Kontrolü Yönetmeliği yayımlanmış, e-atık kavramına yönetmelikte yer verilmiştir. E-atık kavramına yönelik 2002 yılında, bu yönetmeliğe ek açıklamalar yapılmıştır. 2012 yılında, "Atık Elektrikli ve Elektronik Eşyaların Kontrolü Yönetmeliği" yayımlanmış, yayımlanmış olan bu yönetmelik ile e-atık ve atıkların geri dönüşümü ile ilgili faaliyet gösteren işletmelerin sayılarında artış olmuştur. E-atık işleme tesislerinin sayısı büyükşehirlerde daha fazladır.

E-atıkların yönetimi diğer atıklarda olduğu gibi aşamalar halinde yapılması gerekmektedir. Genel olarak bu aşamalar; e-atıkların toplanması, taşıması, ön ayrıştırması, depolanması, imhası, geri dönüşüm ve raporlama şeklindedir. Atık yönetimi konusunda işletmelerin ya da bireysel kullanıcıların e-atıklar hakkında nasıl bir yol izlemeleri gerektiğine dair çalışmalar yapılmış, yapılan çalışma sonucunda çoğunluğun eskiciye verebilecekleri, ikinci el olarak satılabileceği gibi düşüncelerin hakim olduğu görülmüştür. Atıkların toplanması ya da elden çıkarılmasında bireylerin sosyal sorumluluk çerçevesinde atıkların toplandığı birimlere teslim edilmesi ya da özel toplama konteynırlara bırakmaları, imhası ve geri dönüşüm/kazanım açısından önemlidir.

E-atıkların maliyeti ve muhasebeleştirilmesinde atık yönetimindeki aşamalara göre söz konusu olmaktadır. Muhasebeleştirilmesine ilişkin "TFRS Yorum 6 Özel Bir Piyasaya Katılımdan Doğan Yükümlülükler - Atık Elektrikli ve Elektronik Aletler (AEEA)" ile "TFRS Yorum 21 Vergi ve Vergi Benzeri Yükümlülükler" adlı yorumlarda yer verilmiştir. Bu yorumlarda söz konusu işlemlere göre bazı muhasebe ve finansal raporlama standartlarına atıflarda bulunulmuştur. Atıklar, eski ve yeni atık, evsel atık ile evsel atık dışındaki atıklar şeklinde sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. (6) numaralı yorumda; eski ev eşyalarının satışına yönelik yükümlülüklerin nasıl muhasebeleştirileceği açıklanmıştır. Bu yorumun kapsamına girmeyen işlemler için uygulanması gereken standartlar ile ilgili atıflarda bulunulmuştur. Hangi durumlarda (37) numaralı standardın uygulanması gerektiği açıklanmıştır. (21) numaralı yorumda ise vergisel açıdan düzenlemeler hakkında açıklamalara yer verilmiştir.

E-atıkların muhasebe işlemlerinde atık yönetimine ilişkin maliyetlerin kaydı, atıkların işlenmesi için tesis makine ve cihazlara yapılan yatırımlar, çevreye zararı açısından yapılabilecek ölçümler, izinler ve lisanslar için yapılan ödemelere ilişkin olabilmektedir. Söz konusu işlemlerin muhasebe kayıtlarında, hesap planında yer alan ilgili maliyet hesapları kullanılabileceği gibi yapılan yatırımlar ilgili duran varlıklar hesabı kullanılabilmekte-

dir. Muhasebe işlemleri için yorumlarda ve standartlarda yapılan açıklamaların daha detaylı, açık bir şekilde ele alınması ile uygulayıcılarına kolaylık ve işlemlerin tek çatı altında toplanması sağlanabilir.

Yapılan çalışmalar incelendiğinde atık beyanında bulunan tesis sayısında yıllar itibari ile artış olmuştur. Bu artış sonucunda atıkların yönetimi ile ilgili çalışmalarda hedeflendiği üzere başarılı olunabileceği söylenebilir. Atık yönetiminde hedeflere başarılı bir şekilde ulaşabilmek adına konuya ilişkin projeler ya da eğitimler yapılarak destek sağlanabilir, hem ekolojik açıdan hem de ekonomik açıdan başarılı olabilmek mümkündür.

KAYNAKÇA

Ay, M., Ceran Y. ve Öztürk, M. (2017). "E-Atıklar ve TFRS Yorum 6 Çerçevesinde E-Atıkların Muhasebeleştirilmesi", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, Cilt 20, Sayı 1, Nisan 2017, s.41-51.

Baldé, C. P. ve diğerleri (2017). The Global E-waste Monitor 2017, United Nations University (UNU), International Telecommunication Union (ITU) & International Solid Waste Association (ISWA), Bonn/Geneva/Vienna.

"Çevre Kanunu", https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2872.pdf, (Erişim Tarihi: 28.01.2020).

Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Atık İstatistikleri Bülteni (2018), (23.03.2020), https://ced.csb.gov.tr/.

Dursun, O. (2009). "E-Atık 2: Türkiye'de Durum", TMMOB Elektrik Mühendisliği Odası Bülteni, 2009/3.

"E-atık geri dönüşümü", Tmmob Elektrik Mühendisleri Odası Bülteni, Ocak 2015.

Hayırsever Topçu, F. (2017). Uluslar arası Düzeyde Elektrikli ve Elektronik Atıkların (E-Atık) Ticareti ve Sorunlar, C.22, Kayfor15 Özel Sayısı, s.1689-1705.

Haykır Hobikoğlu, E. (2013) "Davranışsal Finans Çerçevesinde E-Atık Geri Dönüşüm Yatırım Risk Algılamasında Tüketici Tercih ve Davranış Düzeyinin Sosyo-Ekonomik Analizi: İstanbul Örneği", Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 8, s.55-70.

Karaarslan Semiz, G. ve diğerleri (2017). Tübisad E-Atık Eğitim Kitapçığı, TÜBİSAD AEEE Yetkilendirilmiş Kuruluşu.

KGK, "TFRS Yorum 6 Özel Bir Piyasaya Katılımdan Doğan Yükümlülükler - Atık Elektrikli ve Elektronik Aletler", https://kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/TFRS/TFRS_2020_Yorum/TFRS%20Yorum%206.pdf, (Erişim Tarihi 09.05.2020).

KGK, "TFRS Yorum 21 Vergi ve Vergi Benzeri Yükümlülükler",

https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/DynamicContentFiles/T%C3%BCrkiye%20Muhasebe%20Standartlar%C4%B1/TMSTFRS2019Seti/TFRS%20Yorum/TFRSYorum21.pdf, (Erişim Tarihi 09.05.2020)

Resmi Gazete, "Atık Elektrikli ve Elektronik Eşyaların Kontrolü Yönetmeliği 2012", https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/05/20120522-5.htm, (Erişim Tarihi: 09.05.2020).

Resmi Gazete, "Atık Yönetimi Yönetmeliği 02.04.2015", https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2015/04/20150402-2.htm, (Erişim Tarihi: 09.05.2020).

Okay Toprak, A. ve diğerleri (2013). Elektrikli ve Elektronik Atıkların Geri Dönüşümünde Tüketici Davranışları: İstanbul Örneği, International Conference on Eurasian Economies 2013.

Öktem, B. (2016). "Atık Yönetiminde Entegre Uygulama", Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi, Cilt 6 Sayı 2/1, s.135-147.

Salihoğlu G. ve Kahraman Aslıhan E. (2016). Türkiye'de Elektrikli Elektronik Atık Üretimi: Bursa Örneği, Uludağ Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi, Cilt 21, Sayı 2, s.95-106.

Sayman R. Ü. ve Akpulat O. (2016). Atık Elektrikli ve Elektronik Eşyaların Kontrolü Yönetmeliği Belediye Uygulama Rehberi, Bölgesel Çevre Merkezi-REC, Ankara.

"Ulusal Geri Dönüşüm Strateji Belgesi ve Eylem Planı 2014-2017", https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/12/20141230M1-12-1.pdf, (Erişim Tarihi: 09.05.2020).

Yeşilkaya, M. (2012). "Elektronik Atık Yönetimi, Uygulamaların Analizi ve Öneriler", Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu, Ankara. https://www.btk.gov.tr/uploads/thesis/elektronik-atik-yonetimi-uygulamalarinin-analizi-ve-oneriler.PDF, (Erişim Tarihi: 09.05.2020).

Yazıcı, E. Y. ve Deveci, H. (2009). "E-Atıklardan Metallerin Geri Kazanımı", Madencilik Dergisi, Cilt 48, Sayı 3, Eylül 2009, s.3-18.

Bölüm 41

YARGITAY KARARLARI IŞIĞINDA KURUMSAL YÖNETİM, İÇ DENETİM VE BAĞIMSIZ DENETİM İLİŞKİSİNİN İNCELENMESİ

Barış AKSOY[1]

1 Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Muhasebe ve Finansman ABD , abuyruk@beu.edu.tr

1. GİRİŞ

İşletmelerin artan rekabet ve bu rekabet şartları içerisinde mevcut durumunu korumanın yanı sıra büyümeyi sürekli hale getirebilmesi ancak, etkin bir yönetim, iç ve dış denetim ile uluslararası muhasebe ile uyumlu muhasebe sistemini kurması ile mümkündür. Küresel olarak işletmelerin karşılaştıkları finansal krizlerin ortaya çıkmasının en önemli nedenlerden biri işletmelerin kurumsal yönetim uygulamalarının yetersizliği ve kurumsal yönetimin öneminin kavranamamış olmasıdır. Kurumsal yönetim, iç denetim ve iç kontrol yapısının yeterlilik ve etkinliğini sağlamak, bağımsız denetim fonksiyonlarının etkinliğini ve güvenirliliğini desteklemek, finansal raporların kalitesi, şeffaflığı ve finansal raporlamanın güvenirliliğini arttırmaktadır. Birçok kişi ve kurum çeşitli nedenlerle şirketlerin faaliyetleri ile ilgilenmektedir. Bunlar: ortaklar, şirkete borç verenler, yöneticiler, çalışanlar, devlet, yatırımcılar, sendikalar ve tüketiciler olarak sayılabilir. Söz konusu kişi ve kurumlar şirket faaliyetleri ile doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendiklerinden bunlara paydaş gruplar denilmektedir. Paydaş gruplarının, şirket ile ilgili temel bilgi kaynağı ise şirket yöneticileri tarafından hazırlanarak kendilerine sunulan finansal tablolardır (Karadeniz, 2015: 316).

Yatırımcılar bir şirketi finansal tablolarında sunulan bilgileri okuyarak değerlendirir. Finansal tabloların kalitesi, bir şirketin gerçek durumuna yansır ve birçok tarafı yanlış yönlendirmez[2]. İyi kalitede finansal raporlar şirketin değerini artırabilir Daha yüksek bir şirket değeri, paydaşların refahını artırabilir ve sermaye yatırımları için yatırımcıları çekebilir (Wahyudin ve Solikhah, 2017: 254-255). Dolandırıcılık ve muhasebe manipülasyonları ile şirketleri iflâsa kadar götüren süreçte kurumsal yönetim, işletmeler ve karar vericiler için merkezi bir öneme sahiptir. Finans literatürü, kurumsal yönetimi "şirketlere finansman sağlayanların yatırımlarından geri dönüş elde etmelerini sağlama yolları" olarak tanımlamaktadır. İyi kurumsal yönetim uygulamaları, firma performansını geliştirdiği için portföy yatırımı karar verme kriterleri olarak değerlendirilmektedir (Hamza ve Mselmi, 2017: 152)

Yönetim etkinliğinin önemli bir yönü, kurumsal yönetim ve denetim arasındaki ilişkiyle ilgilidir. İyi denetim, yönetimin iyileştirilmesine yol

2 "Davacı vekili, davalı şirketin 3568 Sayılı Yasa'ya göre denetleme raporu düzenleme yetkisinin bulunduğunu, davalı şirket ve yöneticilerinin a devrolunan … Bankası hakkında gerçek duruma aykırı rapor düzenlemeleri nedeniyle bankanın resmi kurumlara bildirmediği mevduattan dolayı zarar oluşmasından davalı şirket ve yöneticilerinin sorumlu olduğunu ileri sürerek, şimdilik 100.000,00 TL'nin davalılardan tahsilini talep ve dava etmiştir". Mahkemece, tüm dosya kapsamına, toplanan delillere ve düzenlenen bilirkişi raporlarına göre, davalıların dava denetledikleri 31.01.2001-31.12.2001 ve 01.01.2002-30.9.2002 dönemlere ilişkin hazırladıkları raporun ve buna ilişkin ikincil mevzuata uygun düzenlendiği, zararın oluşumunda davalıların bir kusurunun bulunmadığı gerekçesiyle, davanın reddine karar verilmiştir. Yargıtay 11. H.D.'nin 2013/9102 E. , 2014/13636 K. Sayılı İlamı. (Erişim Tarihi: 10.04.2020; https://kararara ma.yargitay.gov.tr).

açacak önerilere yol açacaktır; ancak alternatif olarak iyi yönetim de yüksek kalitede denetim talepleri şeklinde yöneticilerin daha yüksek standartlar belirlemesine yol açmalıdır[3]. Daha etkili bir yönetimin daha yüksek muhasebe kalitesi ve daha iyi finansal performansla ilgili bir sonucu olmalıdır (Hay vd., 2017: 457). İç denetim, şirketlerde etkin bir kurumsal yönetim oluşturma çabasının temel bileşenidir. Etkin bir şirket yönetimi oluşturmak için sırasıyla etkin ve verimli işleyen bir iç kontrol sisteminin varlığı, iç kontrolü denetleyecek etkin bir iç denetimin varlığı ve bunu daha da güçlendirecek bir kurumsal yönetim anlayışının varlığı gerekmektedir. Yatırımcının yatırım ortamından beklentisi güven ve istikrar olması nedeniyle kurumsal yönetim ve iç denetim süreçlerini bünyesinde iyi bir şekilde işleten şirketler, güven ve istikrar konusunda yatırımcıları kolaylıkla kendilerine çekebilmektedirler (Türedi vd., 2015: 56).

Çalışmanın birinci bölümünde giriş, ikinci bölümde literatür incelemesi, üçüncü bölümde kurumsal yönetim, dördüncü bölümde iç denetim, beşinci bölümde bağımsız denetim ve altıncı bölümde sonuç yer almaktadır.

2. Literatür İncelemesi

Literatürde özetlenen çalışmalar iç kontrol, iç denetim, bağımsız denetim ve kurumsal yönetim arasındaki ilişkileri farklı yönleri ile ele almışlardır. Bu nedenle incelenen çalışmalar konuya daha geniş bir bakış açısıyla bakılmasını sağlayabilecektir.

Byard vd. (2006) kurumsal yönetim ile finansal analistlere sunulan bilgilerin kalitesi arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Araştırma, kurumsal yönetim kalitesinin dört ölçüsünü kullanarak test edilmektedir; kurulun bağımsızlığı, denetim komitesinin bağımsızlığı, kurulun büyüklüğü ve genel müdürün aynı zamanda yönetim kurulu üyesi olup olmadığıdır. Sonuçlar; finansal analistlerin gelecek kazançlarla ilgili bilgi doğruluğunun, kurumsal yönetim kalitesiyle birlikte arttığını gösterdiği belirtilmiştir. Küçük kurulların bulunmasının analistlerin tahmin doğruluğunu artırdığı ile ilgili bazı kanıtlar bulmuşlardır. Analist tahmininin doğruluk oranının kurulun bağımsızlığıyla arttığını, kurul büyüklüğüyle azaldığını ve genel müdürün yönetim kurulunun başkanlığını yaptığı zaman azaldığını bulmuşlardır.

3 "Davacı vekili, davalı şirketin azınlık hissedarlarından olan müvekkilinin şirketin 16.06.2011 tarihli olağan genel kurulunda özel denetçi isteminin reddedildiğini, oysa davalı şirket hesaplarında ciddi usulsüzlükler yapıldığını, şirket bilanço ve gelir gider tablosunun gerçekleri yansıtmadığını ileri sürerek, Sermaye Piyasası Kurumu tarafından kabul edilen bir bağımsız denetim kuruluşunun davalı şirkete özel denetçi olarak atanmasını talep ve dava etmiştir". Mahkemece, dosya kapsamına göre, TTK'nun 348. maddesi hükmüne göre özel denetçi atanması için azınlık hakkı sahibi olan davacı ortağın iddialarını kesin bir biçimde kanıtlamasının şart olmadığı, iddianın ciddi ve incelemeye değer bulunmasının yeterli olduğu, 3 özel denetçinin seçilmesinin faydalı olacağı gerekçesiyle davanın kabulüne karar verilmiştir. Yargıtay 11. H.D.'nin 2012/13048 E. , 2013/8699 K. Sayılı İlamı. (Erişim Tarihi: 10.04.2020; https://karararama.yargitay.gov.tr).

Bronson vd. (2009) çalışmalarında denetim komitesi bağımsızlığı ile ilgili tamamen bağımsız bir denetim komitesinin gerekip gerekmediğini incelemişlerdir. Denetçi ile müşteri arasında gerilimin muhtemel olduğu iki durumda farklı denetim komitesi bağımsızlık düzeylerinin etkisini incelemişlerdir. Denetim komitesinin bağımsızlığı ile denetim komitesinin ilk defa olumsuz rapor düzenlenmesi ve denetçinin işten çıkarılmaları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Bağımsız denetim komitesi üyelerinden birine sahip olmanın, olumsuz görüş bildirildikten sonra denetçinin işten çıkarılmasına karşı bir miktar koruma sağladığına dair sınırlı kanıt bulunmuştur. Çalışma sonucunda denetim komitesi bağımsızlığının faydalarının, yalnızca denetim komitesi tamamen bağımsız olduğu zaman tutarlı bir şekilde elde edildiğini gösterdiği belirtilmiştir. Olumsuz raporların yayınlanmasının ardından denetçilerin işten çıkarılmaya karşı korunması, denetim komitesi tamamen bağımsız olduğunda daha güçlüdür. Ayrıca, denetim komiteleri ile ilgili bağımsızlık şartlarını gevşetme girişimlerinin, şirketin finansal sıkıntılı olduğu durumda yatırımcının korumasını azaltacağını gösterdiği sonucuna varmışlardır.

Ergin (2012) 2006-2010 yılları için bir fiyat modeli kullanılarak kurumsal yönetimin hisse senedi fiyatı üzerindeki toplam etkisini değerlendirmek amacıyla analiz yapmıştır. Sonuç olarak kurumsal yönetim sıralamalarının sadece finansal performansla değil muhasebe performansı ile de olumlu ve anlamlı bir şekilde ilişkili olduğunu gösterdiği bulunmuştur.

Alali vd. (2012) ABD'deki şirketler örneğini kullanarak, daha güçlü kurumsal yönetim uygulayan firmaların kredi notunun önemli ölçüde yüksek olduğunu bulmuşlardır. Artan kurumsal yönetim uygulamalarının küçük firmalar üzerinde marjinal olarak daha büyük bir etkisi olduğuna dair kanıtlar bulmuşlardır. Son olarak, kurumsal yönetim standartlarındaki bir iyileşmenin iyi yatırım notu derecelendirme değişikliğine ulaşılmasına yardımcı olması ve şirketin değerini artırmasında yararlı olduğu bulgusuna ulaşmışlardır.

Gürarda vd. (2016) şirketlerdeki aile kontrolünün Türk firmalarının kurumsal yönetim derece notu üzerinde önemli ve olumsuz bir etkisi olduğuna dair bazı kanıtlar bulmuşlardır. Türk şirketlerinde aile kontrolünün zayıflaması, kurumsal yönetişimin iyileştirilmesinde önemli bir adım gibi görünmektedir. Ancak, bu bulgu tüm tahminlerde sağlam değildir ve bu nedenle kesin olarak kabul edilmemelidir. Çalışmanın bir diğer sonucu da Türkiye örneğinde finansal risk ile kurumsal yönetim derecelendirmeleri arasındaki ilişkidir. Finansal kaldıraç değişkeni Türk firmalarının kurumsal yönetim derece notu üzerinde güçlü bir pozitif etkiye sahiptir. Daha hızlı büyüyen ve yüksek borcu olan şirketlerin Türkiye örneğinde daha yüksek kurumsal yönetim derecelendirme notu aldıkları sonucuna ulaşmışlardır.

Cengiz ve Gör (2016) çalışmalarında kurumsal yönetim uygulamaları ile denetim kalitesi arasındaki ilişkinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. 2009- 2013 yılları arasında Borsa İstanbul (BİST) kurumsal yönetim endeksindeki 46 şirketin verilerinden yararlanılmıştır. Çalışmada bağımlı değişken olarak denetim kalitesi, bağımsız değişken olarak kurumsal yönetim ilkeleri alınmıştır. Araştırmada lojistik regresyon ve panel lojistik regresyon yöntemi kullanmışlardır. Çalışmada yönetim kurulunda yer alan bağımsız üye sayısı, icrada yer almayan yönetim kurulu üye sayısı, şirketlerin yer aldığı sektör, denetim yapılan şirketin kuruluş yılı, denetim yapılan şirketin borsaya kote olma tarihi ve finansal kaldıraç oranları ile denetim kalitesi arasında istatiksel olarak anlamlı ilişki olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca şirketin bulunduğu sektör değişkeninin de denetim kalitesine olumlu bir etki yaptığı gözlenmektedir.

Aygün ve Sayın (2016) çalışmasında kurumsal yönetim ile denetim kalitesi arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Borsa İstanbul'a (BİST) kayıtlı farklı sektörlerden 180 firmanın 2009-2013 yıllarına ait verilerinden yararlanılan çalışmada denetim kalitesi göstergesi olarak denetim firması büyüklüğü (dört büyük denetim firması) kullanılmıştır. Kurumsal yönetim göstergeleri olarak ise üç değişken kullanılmıştır. Bunlar; yönetim kurulunda bağımsız üye oranı, genel müdürün aynı zamanda yönetim kurulunda olup olmaması (ikilik) ve ortaklar arasında kurumsal şirketlerin oranı değişkenleridir. Çalışmada ayrıca üç kontrol değişkeni (kârlılık, kaldıraç ve büyüklük) kullanılmıştır. Lojistik regresyon analizinin kullanıldığı çalışmada denetim kalitesi ile kurumsal yönetim göstergesi olarak kullanılan bağımsız üye ve kurumsal sahiplik arasında pozitif buna karşın ikilik ile negatif ve istatistiksel olarak anlamlı ilişki tespit edilmiştir.

Hamza ve Mselmi (2017) yönetim kurulu ve denetim komitesi bağımsızlığının firma performansı üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Çalışmada borsada işlem gören Fransız şirketlerinin piyasa performansının, yönetim kurulu ve denetim komitesindeki bağımsız üyelerin oranı ile ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışma sonucunda yönetim kurulunda yer alan bağımsızların oranı ile firma pazar performansı arasında negatif ve anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna varmışlardır. Denetim komitesinde bağımsız yönetim kurulu yüzdesi yüksek olan firmaların daha yüksek özkaynak getirisi sağladığını bulmuşlardır.

Hay vd. (2017) çalışmada Avustralya ve Yeni Zelanda örnekleri kullanılarak dış denetim, denetim komiteleri de dâhil olmak üzere kurumsal yönetim ve denetim arasındaki etkileşimler incelenmiştir. Çalışma sonuçlarına göre denetim komitelerinin ikame değil, dış denetim için bir tamamlayıcı olduğuna dair kanıtlar vardır. Genel olarak, denetim komitesi oluşumunun, özellikle Yeni Zelanda'da, pay sahiplerinden çok mevcut yönetim kurulu üyeleri tarafından yönlendirildiğine dair kanıtlar bulunmak-

tadır. Komitenin, yönetim kurulu başkanlığı dışında bağımsız bir müdür tarafından yönetilmesi gerektiği belirtilmiştir. Tüm denetim komitesi üyelerinin muhasebe veya finans yeterliliklerine ve deneyimlerine sahip en az bir üye ile finansal okuryazar olmaları önerilmektedir. Ayrıca bazı üyelerin ilgili endüstri hakkında bilgi sahibi olmaları önerilmiştir.

Perez vd. (2019) çalışmalarında tüm risklerini yönetmek için kurumsal risk yönetimi (ERM) sistem kalitesinin kurumsal itibar üzerindeki etkisini analiz etmişlerdir. Sonuçlar denetim komitesi bağımsızlığının ERM sistemi aracılığıyla kurumsal itibarı artırdığını gösterdiği bulunmuştur. Son olarak, bulgular denetim komitesinin bağımsız yöneticilerinin ortalama eğitim seviyesi ile ERM sistem kalitesi arasında pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır.

Saputra ve Yusuf (2019) iç denetimin kurumsal yönetimdeki rolünü belirlemeyi, iç denetimin dış denetim uygulamasına katkısını incelemişlerdir. Analiz sonuçları; kaliteli bir iç denetim işlevi, dış denetimlerin uygulanmasının etkinliğini ve verimliliğini etkileyebilir ve dış denetçilerin ücretlerinin belirlenmesini etkileyebildiği sonucuna ulaşmışlardır. İçsel risk düzeyinin, dış denetçilerin iç denetçilere bağımlılığını da etkilediği yani içsel risk ne kadar yüksek olursa, dış denetçilerin iç denetçilerin çalışmalarına bağımlılığı o kadar yüksek olduğu sonucuna ulaşmışladır. Nitelikli iç denetim fonksiyonları dış denetim maliyetlerini düşürebildiği, şirketin finansal tablolarındaki iç denetim açıklamalarının şirket tarafından üstlenilmesi gereken yüksek ve düşük dış denetim maliyetlerini de etkilemekte olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

3. Kurumsal Yönetim

Pay sahipliği ile yönetimin birbirinden ayrılmaya başladığı çok ortaklı şirketlerde, pay sahipleri ile yöneticilerin çıkarlarının birbirine ters düştüğü durumlar olabilmektedir (Şengür ve Özbekpüskül, 2011: 37). Halka açık şirketlerde dağılmış mülkiyet yapısının sakıncası; şirket paylarının önemli bir kısmını elinde bulunduran hâkim ortak/ortakların geriye kalan az sayıda hisseyi elinde bulunduran "azınlık hissedarlarının" haklarına ge-

reken önemin verilmemesi durumunu[4] ifade eden mülkiyet yoğunluğudur (Arı, 2008: 42-43). Dağılmış mülkiyet yapısında, payları ve buna bağlı olarak çıkarları küçük olan pay sahiplerinin, profesyonel yöneticilerin faaliyetlerini gerektiği gibi denetleme arzusu ya da gücüne sahip olmamaları, yöneticilerin ellerindeki gücü pay sahipleri aleyhine olması pahasına kendi kişisel çıkarları doğrultusunda kullanabilmeleri gibi bir risk doğmuştur (Kepekci, 2000: 9). Kurumsal Yönetimde; yönetim fonksiyonlarını şirketin üst yönetimi, gözetim fonksiyonlarını yönetim kurulu ve denetim komitesi, denetim fonksiyonlarını iç denetçiler ve dış denetçiler, izleme fonksiyonlarını standart koyucular ve diğer düzenleyici-denetleyici kurullar, bilgi kullanım fonksiyonlarını yatırımcılar, kredi verenler ve diğer paydaşlar yerine getirmektedir (Arı, 2008: 52).

ABD'de ortaya çıkan finansal raporlama skandalları sonucunda düzenleyiciler ve büyük borsalar, denetim komitelerinin tamamen bağımsız olması ve kurumsal yönetim kalitesini artırmak için yeni kurallar uygulamaya koymuştur (Byard vd., 2006: 610) Enron, World.com, Parmalat skandalları, kurumsal yönetim uygulamalarını düzenlemek için yeni mevzuat düzenlemelerinin gerekçesini oluşturmuştur. ABD 2002'de Sarbanes-Oxley Yasasını, Temmuz 2011'de Dodd-Frank Wall Street Reformu ve Tüketiciyi Koruma Yasasını mali bir krizi önlemek için kabul edildi.

Sermaye piyasalarının gelişimi ve önemli firmaların iflâsına yol açan krizler, Türkiye'deki yetkilileri kurumsal yönetim konusunda önlemler almaya zorladı. Bu küresel şoku, Türkiye'deki birçok kurumun iflâs ettiği 2001 yılı mali krizi izledi. İflas eden bankalar, daha sonra bu bankaları tasfiye eden veya satan Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu tarafından

4 "Davacı vekili, davalı şirketin %60 hissesinin ... Ailesi'ne, %40 hissesinin de ... Ailesi'ne ait olduğunu, şirketin neredeyse kuruluşundan beri 2 aile tarafından yönetildiğini ancak ... Ailesinin 2012 yılından itibaren çoğunluk pay sahibi olmanın sağladığı avantaj hakkını kötüye kullanarak ... Ailesi'ni şirketten fiilen uzaklaştırdığını, azınlık pay sahibi konumunda olan müvekkillerinin haklarının şirkette çoğunluk pay sahibi olan ... Ailesi'nin tutum ve davranışları neticesinde yok sayıldığını, müvekkillerinin bilgi alma hakkını kullanmasını da engellediklerini, 31/03/2014 tarihli olağan genel kurul ve öncesinde müvekkillerinin bilgi alma ve inceleme hakkının yeteri kadar kullanmamış olmaları nedeniyle, finansal tabloların ve buna bağlı konuların görüşülmesinin ertelendiğini 2013 yılı öncesinde şirkette biriken kârın dağıtılması talebinin reddi kararlarının iptalini talep ve dava etmiştir". İstinaf mahkemesince 2013 yılı şirket karından 800.000,00 TL"lik kısmın dağıtılmasına yönelik kararın, 2013 yılına ait denetçi raporunun onaylanmasına ilişkin karar ile denetçinin ibrasına ilişkin 4 no'lu maddesi kapsamında alınan genel kurul kararlarının iptaline karar verilmiştir. Yargıtay 11. H.D.'nin 2018/410 E. , 2019/5479 K. Sayılı İlamı. (Erişim Tarihi: 10.04.2020; https://kararara rama.yargitay.gov.tr).

devralındı[5]. Bankaların kapatılmasının maliyeti 50 milyar dolar olarak tahmin edildi. Bu durum Türkiye'de kurumsal yönetimin ne derece gerekli olduğunu gösterdi ve yeni düzenlemeler yapıldı. Sermaye Piyasası Kurulu (SPK, 2005). 2003 yılında kurumsal yönetim için kılavuz ilkeler oluşturmuştur. 2005 yılında, esaslar revize edilmiş ve pay sahipleri, kamuyu aydınlatma ve şeffaflık, paydaşlar ve yönetim kurulu olmak üzere dört başlık altında toplanmıştır (Ergin, 2012: 63).

Kurumsal yönetimin faydaları:

✓ Şirket üst yönetiminin sahip olduğu güç ve yetkilerin keyfi olarak ve kötüye kullanarak kendilerine özel menfaatler sağlamalarını[6] ortadan kaldırır (Çonkar vd., 2011: 89).

✓ Şirket faaliyetleri ve finansal durumu ile ilgili olarak kamuoyunu aydınlatır ve şeffaflığı sağlar, bu çerçevede hisse senetleri borsada işlem gören şirketlerin şeffaf olmaları ve kurumsal yatırımcılar ve diğer menfaat sahipleri için önem taşıyan bilgiyi zamanında ve eksiksiz kamuoyuna

5 "Davacı vekili, davalıların G. Çimento A.Ş'nin yönetim kurulu ve denetim kurulu üyeleri olduğunu, davalıların mali durumlarının bozuk olduğunu bildikleri bazı grup firmalarına ilişkin hisseleri satın alarak şirketi zarara soktuklarını, muvaazalı işlem yaptıklarını ileri sürerek, şirketin uğradığı toplam 97.875,00 TL zarardan şimdilik 10.000,00 TL'sinin davalılardan avans faizi ile birlikte müteselsilen tahsilini istemiş; 28/01/2008 tarihli ıslah dilekçesi ile 10.000,00 TL'lik talebini 87.875,00 TL artırarak toplam 97.875,00 TL'nin davalılardan tahsilini talep etmiştir". Şirkete TMSF tarafından el konulduğu, hisselerin alımının yasaya ve ana sözleşmeye aykırılık teşkil etmeyip, bu işlemlerin yolsuz olduğu yönetim kurulunca bu kararın alındığı 03/07/2003 tarihi itibarıyla, denetçi olan bu davalının bundan haberdar olduğundan bahsedilemeyeceği, denetçileri her yıl sonunda yönetim kurulunun düzenlediği bilanço ve hesaplara göre yıl içinde faaliyetler hakkında rapor vermekle yükümlü bulundukları, yönetim kurulunun hisse alımına ilişkin 03/07/2003 tarihli kararı ile TMSF tarafından şirkete el konulma tarihi arasındaki kısa zaman aralığı dikkate alındığında, denetçi olan bu davalının kusurlu davranışından söz edilemeyeceği gerekçesi ile bu davalı hakkındaki davanın bu nedenle reddine karar verilmiştir. Yargıtay 11. H.D.'nin 2015/1112 E., 2015/8659 K.. Sayılı İlamı. (Erişim Tarihi: 10.04.2020; https://kararama.yargitay.gov.tr).

6 "Davacılar vekili, müvekkillerinin davalı şirketin %10 hisseye sahip ortakları olduklarını, şirketin kısıtlı durumda olan hakim ortağı .. Gülmez'in hissesinin bir kısmının bedelsiz olarak ...'a, bir kısmının da ...'na bedelsiz devrinden sonra... ve .. yönetim kuruluna seçildiklerini, yeni yönetim kurulunun ilk iş olarak şirketin taşınmazlarını değerinin altında bedelle satmaya başladığını, şirketin araçlarını satarak kendilerine, çocuklarına lüks arabalar aldıklarını, 27.04.2009 tarihli genel kurulda alınan kararlara muhalefet ederek TTK'nun 348. maddesi uyarınca özel denetçi tayini taleplerinin genel kurulca reddedildiğini, kısıtlı ... vasisinin önergesinde belirtilen konularda özel denetçi talebinin kabul edildiğini, 2007 yılından beri yönetim kurulunun ibra edilmediğini, şirket gayrı faal durumda olmasına rağmen aylık giderlerinin fahiş olduğunu, bu konuda açıklayıcı bilgi verilmediğini, şirketin gelir gider durumu ve banka hesaplarının akıbetinin bilinmediğini ileri sürerek, TTK'nun 348. maddesi uyarınca özel denetçi tayinine karar verilmesini talep ve dava etmiştir". Mahkemece, davanın kabulüne karar verilmiştir. Yargıtay 11. H.D.'nin 2013/17375 E. , 2014/18598 K. Sayılı İlamı. (Erişim Tarihi: 10.04.2020; https://kararama.yargitay.gov.tr).

açıklamalarını[7] sağlar (Dağlı vd., 2010: 18-31).

✓ Şirketle doğrudan ilişki içerisinde bulunan menfaat sahiplerinin haklarını korur ve güvence altına alır, bu çerçevede örneğin, azınlık haklarının korunur (Karamustafa vd., 2009: 102).

Yatırımcılar, yatırım kararı alırken kamuyu aydınlatma ve şeffaflık düzeyi yüksek olan şirketleri tercih etmektedir. Bu da şirketlerin güçlenmesinin yanı sıra ülkemizin sermaye piyasasına da olumlu katkıda bulunacaktır (Karadeniz, 2015: 320). Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerdeki şirketler için en büyük zorluklardan biri yabancı sermaye sağlamaktır. Bu bağlamda, kurumsal yönetim uygulaması Türk firmalarının küresel hisse senedi piyasalarına daha iyi erişmelerini sağlamaktadır. Türkiye Sermaye Piyasası Kurulu (SPK), 2005 yılında Kurumsal Yönetim İlkelerini oluşturmuş ve Türkiye Kurumsal Yönetim Endeksi, İMKB (Nisan 2013'te "Borsa İstanbul" olarak adlandırılmıştır) tarafından yayınlanmıştır (Gürarda vd., 2016: 1). Türkiye'de şirketler çeşitli kriterleri sağladıklarında Borsa İstanbul (BİST) Kurumsal Yönetim Endeksine alınmaktadır. Kurumsal yönetim adına gerçekleştirilen faaliyetlerin istenilen düzeyde olması şirketlerin kurumsal yönetim derecelendirme notuna yansımaktadır. Muhasebe bilgi kullanıcılarından olan yatırımcılar yatırım yapacakları şirketlerin kurumsal yönetime uyum sağlamasını ve finansal performanslarının iyi olmasını beklemektedirler (Kayalı ve Doğan, 2018: 112).

BİST Kurumsal Yönetim Endeksi, kurumsal yönetim anlayışını benimseyen ve kurumsal yönetim ilkelerine uyum sağlayan işletmelerden oluşan bir endekstir. Kurumsal yönetim derecelendirilmesi ise; derecelendirmeye yetkili bir kuruluş tarafından bağımsız, tarafsız ve adil olarak değerlendirilerek, sınıflandırıldığı bir faaliyettir (SPK No: 40, Madde 6). Ülkemizde kurumsal yönetim derece notu

7 "Davacı vekili, borsa yatırımcısı olan müvekkilinin davalı şirketin hisselerinden satın aldığını, şirketin bir hissesinin değerinin 430 TL'den 2 yıl içinde 29 TL'ye düştüğünü, davalıların yönetim kurullarının kötüniyetli haksız kazanç aktarımları ve menfaat teminleri nedeniyle bu sonucun ortaya çıktığını ayrıca yapılan resmi açıklamalarla yatırımcıların aldatıldığını ve hisselerle ilgili karar verme yetkilerinin tesir altına alındığını, hisse satışı ve sermaye artırımı konusunda usulsüzlükler yapıldığını, gerçek zarar ve tazminat tutarı belirlenerek şimdilik 5.000 TL'nin faiziyle birlikte davalılardan müştereken ve müteselsilen tahsilini talep ve dava etmiştir". Mahkemece, davacının satın aldığı hisse senetlerinin şirkete ait olduğu, şirkete ödenmesi kaydıyla özensiz ve basiretsiz yönetim iddiasına dayalı yönetim ve denetim kurulu üyelerine karşı dava açılması gerektiği, şirkete doğrudan doğruya tazmin talebinin ileri sürülemeyeceği gerekçesiyle, davanın reddine karar verilmiştir. Yargıtay 11. H.D.'nin 2014/1722 E. , 2014/10031 K. Sayılı İlamı. (Erişim Tarihi: 10.04.2020; https://karararama.yargitay.gov.tr).

ağırlıkları 2013 tarihinde Pay Sahipleri: %25, Kamuyu Aydınlatma ve Şeffaflık: %25, Menfaat Sahipleri: %15 ve Yönetim Kurulu: %35 olarak belirlenmiştir. Kurumsal yönetim derecelendirmesi sonucunda işletmeler 1-10 arasında bir puan almaktadır. Sayılan her ana başlık üzerinden en az 6,5 puana sahip olan ve toplamda en az 7 puan derecelendirme notu alan şirketler BİST kurumsal yönetim endeksinde yer almaktadır (Kayalı ve Doğan, 2018: 113).

4. İç Denetim

Denetimin önemli bir hedefi, pay sahiplerinin yönetim kurulu ve icra kurulu başkanı üzerindeki kontrol ihtiyacını karşılamaktır. Yönetim kurulu başkanı ile genel müdürün aynı kişi olması çıkar çatışmasına neden olabilmekte, yönetim kurulunun bağımsızlığını azaltabilmekte[8] ve denetim kalitesine olumsuz etki yapabilmektedir. (Cengiz ve Gör, 2016: 62-63). Denetçi bu denetimi hesapların ve yıllık raporun denetimi ile birlikte yapar ve her iki denetime ilişkin raporunu pay sahiplerinden oluşan genel kurula sunar. Amacı, herhangi bir yönetim kurulu üyesinin veya genel müdürün zararlardan sorumlu olabilecek bir eylemde bulunup bulunmadığını, ihmalde bulunup bulunmadığını, şirketler hukukunu, şirketin ana sözleşmelerini ihlal edip etmediğini açıklığa kavuşturmaktır (Alander, 2019: 339). İç denetçiler, daha doğru denetim raporları üretmek amacıyla, dış denetçilerin etkinliğini azaltmadan ve ortadan kaldırmadan, finansal tabloların denetlenmesinde dış denetim çalışmalarına yardımcı olan kişiler olarak şirketin durumu hakkında daha fazla bilgiye sahip olmaktadırlar (Saputra ve Yusuf, 2019: 2).

İç denetim; yönetsel kontrolün etkin ve doğru biçimde sürdürülüp sürdürülmediği, kayıtlar ve raporların gerçek işlemleri yansıtıp yansıtmadığı ve doğru sonuçlar verip vermediği, şube, daire ya da diğer birimlerin sorumlu oldukları yöntem, politika ve planları uygulayıp uygulamadıkları konusunda yönetim adına yaptığı bir dizi araştırma teknikten oluşur (Carmichael ve Willingham, 1989: 34). İç denetim fonksiyonu denetim komi-

8 "Davacılar vekili, müvekkillerinin davalı şirketin ortağı olup 23.06.2010 tarihli olağan genel kurul toplantısında alınan yönetim kurulunun ibrasına dair kararın TTK'nın 374. madde hükmüne aykırı alındığını, yönetim kurulu üyelerinin kendi ibralarında oy kullandıklarını, yönetim kurulu üyelerinden M.. F.. ve Ç.F.'nun babaları olan N.F.'nun ibra kararında oy kullandığını, yöneticilerin şirket defter ve kayıtlarını usulüne uygun tutmadığını, şirketin malvarlığını kendi çıkarları doğrultusunda tükettiklerini, sorumluluk davası açılması yönündeki taleplerinin genel kurulda reddedildiğini, kötüniyetli olarak sermaye artırımına gidilip müvekkillerinin sahte belgelerle sermaye taahhüdü borcu altına sokulduğunu, bilançonun gerçeği yansıtmadığını, şirket kasasının eksi bakiye verdiğini, bu hususların denetçi raporuna yansımadığını, denetçinin görevini gereği gibi yapmadığını, genel kurul toplantısında alınan yönetim kurulunun ve denetçinin ibrası, bilançonun onaylanması kararlarının iptali talep ve dava etmiştir". 23.06.2010 tarihli olağan genel kurul toplantısında alınan 3, 5 ve 8 nolu kararların iptaline karar verilmiştir. Yargıtay 11. H.D.'nin. 2013/13148 E. , 2014/16463 K. Sayılı İlamı. (Erişim Tarihi: 10.04.2020; https://kararara ma.yargitay.gov.tr).

tesi, dış denetim ve kurumsal yönetim mekanizmasında önemli rol oynamaktadır. Geleneksel olarak, iç denetim bir şirketteki iç kontrol süreçlerini inceleme ve değerlendirme işlevine sahipken, dış denetim, bir şirketin raporlarının onaylanması/onaylanmaması hizmeti sunmaya odaklanmaktadır. Kurumsal yönetim ortamındaki değişikliklerle iç ve dış denetimler arasındaki ilişkiye giderek daha fazla önem verilmektedir. İç denetim ve dış denetim farklı rollere sahip olsa da, yüksek kalitede denetimler üretebilmesi ve ekonomik fayda sağlayabilmesi için işbirliği ve koordinasyon içerisinde olması gerekmektedir[9]. İç denetçinin yeterli tarafsızlığı ve yetkinliği varsa, dış denetçiler denetim ücretini düşürürken denetim esnasında daha az test yaparak denetimlerini yürütebilirler. İç ve dış denetçiler arasındaki koordinasyon, iç denetçilerin dış denetçiler tarafından finansal rapor denetimlerine katkılarının etkinliğini en üst düzeye çıkarabilir ve verimliliği artırabilir ve birden fazla denetim çabasını en aza indirebilir (Saputra ve Yusuf, 2019: 1-3).

4.1. İç Kontrol

Etkin bir risk yönetimi, kontrol ve yönetim sürecinde sistemli ve disiplinli bir organizasyonun oluşturulmasına yardımcı olurken, iyi işleyen bir iç kontrol sistemi de güvenilir finansal raporlama, faaliyetlerin etkin ve verimli yürütülmesi, mevzuata uygunluk olmak üzere üç temel hedeften oluşmaktadır (Göçen, 2010: 110). İç kontrol sistemi ile hatalar ve hileler tespit edilir. İç denetim, risk yönetimini ve iç kontrolleri geliştirirken kurumsal yönetimi de güçlendirmektedir. Burada iç denetim komitesinin bağımsızlığı, etkinliği sağlamak açısından en önemli unsurdur (Göçen, 2010: 111).

İç kontrol ile ilgili olarak, Treadway Komisyonu'nun Sponsor Organizasyon Komisyonu (COSO) tarafından yapılan tanıma göre: "iç kontrol; işletmenin yönetim kurulu, yönetim kadrosu, ve diğer çalışanları vasıtasıyla, faaliyetlerdeki etkinlik ve yeterlilik, finansal raporlama konusunda güvenilirlik, mevcut kanunlar ve düzenlemelere uygunluk gibi hedeflerin gerçekleştirilmesiyle ilgili olarak makul bir güvencenin oluşmasının sağlanmasıdır (Louwers vd., 2008: 156). İç kontrol sistemi konusunda bankacılık alanında önemli bir gelişme ise Basel Komitesi'nin 1998 yılında yayınlamış olduğu "Bankalarda İç Kontrol Sistemlerinin Çerçevesi" (Framework For Internal Control Systems In Banking Organisations)'dir.

9 Davacı şirketin kuruluş tarihinden dava açıldığı tarihe kadar ortaklarca taahhüt edilen bakiye sermaye borcunun henüz ödenmediği, davalı yöneticilerin de tahsili bakımından hiçbir girişimlerinin olmadığı, davacının ödenmeyen sermaye borcu kadar zararının doğduğu, sermaye taahhüdü bulunan ortaklar dışında, davalı yönetim kurulu üyeleri ile denetçilerin işbu zarardan sorumluluğunun bulunduğu, davanın yönetim ve denetim kurulu üyeleri aleyhine açılan sorumluluk davası niteliğinde olduğu dikkate alınarak, sonucuna göre karar verilmesi gerekirken, yazılı şekilde hüküm kurulması doğru görülmemiş, kararın bozulması gerekmiştir. Yargıtay 11. H.D.'nin 2013/2727 E. , 2014/9819 K. Sayılı İlamı. (Erişim Tarihi: 10.04.2020; https://karararama.yargitay.gov.tr).

4.2. Denetim Komitesi

Bir şirketin kurumsal yönetim yapısında komite kurulu ile yönetim kurulu arasında şirket yönetiminin performansını denetlemek için bir aracı olarak denetim komitesi denilen dereceler vardır. Denetim komitesi iç denetimin genel uygulamasından sorumludur (Saputra ve Yusuf, 2019: 2). Denetim komitesinde yönetim performansını denetlemek ve doğrudan değerlendirmek için iç denetim olarak adlandırılan araçlar vardır. Kurumsal yönetimde, iç denetim sadece finansal tabloların dürüstlüğünü ve yürürlükteki düzenlemelere uygunluğu değerlendirmekle kalmaz, aynı zamanda şirket performansını iyileştirmek için üst yönetime önerilerde bulunur. Ayrıca, iç denetim gerektiğinde danışman olarak da hareket edebilir (Saputra ve Yusuf, 2019: 4).

Son araştırmalar bağımsız denetim kurulunun rolünün yanı sıra yönetim kurulundaki bağımsız üyelerin rolüne ve yüzdesine özel bir önem vermiş ve bunların firma performansı üzerindeki etkileri üzerine yönelmiştir (Hamza ve Mselmi, 2017: 153). Geliştirilmiş denetim komitesi bağımsızlığının faydası, bağımsız yöneticilerin daha iyi yönetim izleyicisi olduğu inancından kaynaklanmaktadır. Şirketin bu bağımsız üyeleri işe almak ve yönetim kuruluna koltuk eklemesi, yüksek direktör ücretleri ödemesi sonucu maliyetlerin artacaktır (Bronson vd., 2009: 266). Denetim komitesi üyelerinden en az biri büyük pay sahiplerden bağımsız olmalı ve yönetimin bir parçası olmamalıdır. Araştırmada ve uygulamada, denetim komitelerinin üyeleri için bağımsızlığın önemli olduğu, çünkü bağımsız üyelerin büyük pay sahiplerinin baskılarından etkilenmeyeceği bulunmuştur. Denetim komitesi üyeleri, örneğin şirket tarafından yönetim konusunda istihdam edilemez, önemli ticari ilişkiler kuramaz, şirketten bir müdür ücreti dışında herhangi bir ücreti kabul edemez, aile bağları veya diğer yöneticilerle önemli bağlantıları olamaz, önemli bir hissedarı temsil edemez (Alander, 2019: 339).

Denetim komitelerinin dünyanın diğer bölgelerinde de çalışıp çalışmadığı hala açık bir sorudur. Her şeyden önce denetçiler bağımsız olmalı ve fikirleri profesyonel şüpheciliğe dayalı bir teftiş yoluyla verilmelidir. Ancak burada temel soru şu şekilde ortaya çıkıyor: Kime göre bağımsız? Bu sorunun cevabı, sadece yönetim ile ilgili değil, aynı zamanda denetim komitesi ve denetçinin bağımsızlığının tartışılmasını içerebilir (Alander, 2019: 337). Denetçi tarafından olumsuz bir raporun düzenlenmesi, hem yönetim hem de dış denetçi için olumsuz sonuçları olabilir. Olumsuz raporun sonuçları göz önüne alındığında yönetim denetçiye gerektiğinde olumsuz rapor yayınlamaması konusunda baskı yapmaya çalışabilir. Denetim komitesinin kilit rollerinden biri denetçinin bağımsızlığını korumak ve denetçiyi yönetim ile ilgili uyuşmazlıklarda desteklemektir. Ancak, tüm

denetim komiteleri aynı hassasiyetle oluşturulmamıştır[10]. Özellikle, bazı denetim komitesi üyelerinin şirket üst yönetimiyle görevlerini yeterince yerine getirmelerini engelleyebilecek ilişkileri[11] vardır (Bronson vd., 2009: 269). Denetim komiteleri denetçi bağımsızlığı için bir çözüm olabilirken[12], kurumsal yönetimin oluşturulması ve dış denetçilerin denetçi bağımsızlığını tehlikeye atabilecek şekillerde atanması ve ücretlendirilmesi önemli sorunlar olarak ortaya çıkmaktadır (Alander, 2019: 337).

5. Bağımsız Denetim

Mali tablolardaki yanlışlıklar mali tabloyu hazırlayan kişinin yanlışlığa sebep olan eylemi bilerek ve isteyerek yapıp (hile) yapmamasına (hata) bağlı olarak değişmektedir. Hileli finansal raporlamada, finansal tablolarda gerçek tutarların veya açıklamaların kasıtlı olarak yer almaması ya da yanlış beyan edilmesi yoluyla finansal tablo kullanıcıları yanıltılmakta-

10 "Davacı vekili, davacı işçinin davalıya ait işyerinde 13.03.2013 - 31.08.2015 tarihleri arasında "İç Denetçi" Unvanı ile Yönetim Kuruluna bağlı olarak çalıştığını, iş akdi feshinin usulüne uygun olarak yapılmadığını, davacı işçinin çalışmakta olduğu iç denetim biriminin hangi nedenle kapatılacağının belirtilmediğini, iş bu nedenle başkaca bir incelemeye gerek olmaksızın iş kanunu 19/1. maddesinde belirtilen usule uyulmadan yapılan feshin geçersizliğine karar verilmesi gerektiğini, işveren tarafından ileri sunulan bölüm kapatma nedeninin gerçek olmadığını, keyfi, kötü niyetli ve bu nedenle de hukuken geçersiz olduğunu ve kabulünün mümkün olmadığını, ortada işletmesel karar bulunmadığını, feshin geçerli bir sebebe dayandığını ispat yükümlülüğünün işverene ait olduğunu iddia ederek davacının işe iadesine karar verilmesini talep etmiştir." Somut uyuşmazlıkta, davacı, davalı işyerinde iç denetçi olarak çalışmakta iken alınan işletmesel kararla iç denetim işinin dışarıdan bağımsız iç denetim şirketine yaptırılması kararlaştırılmış olup davacının iş akdi bu nedenle sonlandırılmıştır. Nitekim davacının iş akdi sonlandırıldıktan sonra bu iş ... Bağımsız Denetim ve ... AŞ isimli denetim firması eliyle yürütülmeye devam edilmiştir. Davacı işçinin müktesebatı da dikkate alındığında işyerinde kendisine teklifi uygun boş bir kadro bulunduğuna dair de bir veri bulunmadığı da gözetildiğinde davacının iş akdinin feshinin geçerli nedene dayandığı kabul edilerek davanın reddi gerekirken yerinde olmayan yazılı gerekçe ile davanın kabulüne karar verilmesi hatalıdır. Yargıtay 9. H.D.'nin 2018/4489 E. , 2018/18014 K. Sayılı İlamı. (Erişim Tarihi: 10.04.2020; https://karararama.yargitay.gov.tr).

11 "…'in T.T.K.'nın 349. maddesi gereğince şirket yönetim kurulu üyeleri ile akrabalığı olması nedeniyle denetçilik görevini yapamayacağı veya akrabalık nedeniyle bu görevden kaçınması gerektiği halde denetçilik görevi yaptığı ve denetçilikten çekilmediği, şirkette yapılan yasaya aykırı işlemlerle ilgili davacının denetçiyi uyarmasına rağmen yasadan kaynaklanan denetim görevini yerine getirmediği, davacının yasal hakkı olan bilgileri davacıya vermediği, davalı şirkette çifte kayıt tutulması yönündeki tespit ve uyarıyı dikkate almayarak kanuna aykırı olarak görevlerini yerine getirmediği, denetçinin ibrasına ilişkin alınan genel kurul kararının kanuna aykırılık nedeniyle yerinde olmadığı ve iptaline karar verilmesi gerektiği gerekçesiyle" bozmaya konu 28/07/2009 tarihli genel kurulunun 5. maddesinde alınan denetim kurulunun ibrasına ilişkin kararın iptaline karar verilmiştir. Yargıtay 11. H.D.'nin 2015/8006 E. , 2016/2782 K. Sayılı İlamı. (Erişim Tarihi: 10.04.2020; https://karararama.yargitay.gov.tr).

12 "Genel kurul kararlarının ait olduğu dönemde denetçinin... olduğu,...'in eTK m.349'a istinaden yöneticilerle akrabalık ilişkisi bulunması nedeniyle denetçilikten çekilmesi gerekirken çekilmediği, denetçilik görevini kanuna aykırı olarak yürüttüğü, davacının dikkatine sunduğu hususlarda herhangi bir işlem yapmadığı, davacıya vermesi gereken bilgileri vermediği… genel kurul toplantısında alınan 4-5-6 nolu kararların iptalini talep ve dava etmiştir". … ancak denetçi...'in görevini kanuna uygun olarak yerine getirmediği, bu nedenle görevini kanuna uygun olarak yapmayan denetçinin ibrasına ilişkin genel kurul kararının iptalinin gerektiği, bilançonun onaylanmasına ilişkin 4. maddesi, yönetim kurulu üyelerinin ibrasına ve denetim kurulu üyesinin ibrasına ilişkin 5. maddesinin iptaline karar verilmiştir. Yargıtay 11. H.D.'nin 2018/771 E. , 2018/1677 K. Sayılı İlamı. (Erişim Tarihi: 10.04.2020; https://karararama.yargitay.gov.tr).

dır[13]. Denetim planı, denetçinin yeni müşteriyle çalışıp çalışmayacağı ya da mevcut müşteri ile çalışmaya devam edip etmeyeceğine karar verme, müşteri şirketin denetime ihtiyaç duyma nedeninin belirlenmesi, sözleşme koşullarını belirlemek için firmanın anlaşılması çabaları ve gerekli denetim uzmanlığına sahip olan denetçilerin seçilmesi olarak dört aşamadan oluşmaktadır (Göçen, 2010: 123). Bağımsız denetçi tarafından denetim yapılmasına yönelik anlaşmaya varıldığında, işletmenin risk yönetim sistemi etkin bir şekilde çalışırsa, dış denetçiler şirketle ilgili daha düşük denetim riskinin bulunduğu şeklinde değerlendirme yapabilir ve dış denetçiler çalışmalarında iç denetim sonuçlarından yararlanma konusunda daha fazla istekli olabilirler. İç denetim departmanı faaliyetlerinin etkinliği[14] şirketin iç kontrol riskinin değerlendirilmesini ve dış denetimler için denetim ücretlerinin belirlenmesini etkileyebilir (Saputra ve Yusuf, 2019: 2).

Denetim standartları ile ilgili olarak yapılan düzenlemelerin başında ABD'de Amerikan Sertifikalı Kamu Muhasebecileri Enstitüsü'nün (AICPA) çıkarmış olduğu Genel Kabul Görmüş Denetim Standartları'nı (GKGDS) açıklayan Denetim Standartları Hakkındaki Tebliğlerdir (Dönmez vd., 2005: 54). Denetim alanında dünyada kabul gören bir başka düzenleme ise IFAC'ın yayınlamış olduğu Uluslararası Denetim Standartları (ISA)'dır (Kepekci, 2000, s. 14). Sermaye Piyasası Kurulu, ABD'de yaşanan denetim skandalları sonucu bunların önüne geçmek amacı ile çıkarılan Sarbanes-Oxley Yasası paralelinde, denetçi bağımsızlığının sağlanmasına ilişkin Seri:X, No:19 Sayılı Tebliği (02.11.2002) yayınlamıştır (Dönmez vd., 2005: 75). Ülkemizde denetim alanında en önemli gelişmelerden biri de 22 Ocak 2003 tarihinde Türkiye Denetim Standartları Kurulu'nun (TÜDESK) kurulmasıyla gerçekleşmiştir (Kutukız ve Öncü, 2009: 133).

13 "Davacı vekili, dava dışı ..... ve şirketin yönetim kurulunun 2011 yılına ait dönemsel ve konsolide mali tablolarını düzenleyip bağımsız denetimden geçirerek kamuya açıkladıklarını, bu bilgilere güvenen müvekkilinin anılan şirketin (...) hisse senetlerini satın aldığını, 2012 yılının Aralık ayında şirketin mali tablolarının gerçeği yansıtmadığı ve şirket yönetim kurulu başkanı ve üyelerinin şirket ile ilgili faaliyetlerine yönelik olumsuz haberlerin ve söylentilerin yaygınlaşması üzerine şirket hisse senetlerini satarak elden çıkardığını, bu nedenle 129.664,00 TL zarara uğradığını ileri sürerek, fazlaya ilişkin haklarını saklı tutarak, 129.664,00 TL tutarındaki tazminatın ihtarname tebliğ tarihinden itibaren işleyecek avans faizi ile birlikte davalıdan tahsiline karar verilmesini talep ve dava etmiştir. Mahkemece, davanın reddine dair verilen karar, davacı vekilinin temyizi üzerine Dairemizce onanmıştır. Yargıtay 11. H.D.'nin 2015/9046 E. , 2016/2812 K. Sayılı İlamı. (Erişim Tarihi: 10.04.2020; https://kararara ma.yargitay.gov.tr).

14 "Denetim kurulu üyeliğini kabul eden denetçinin kanun veya anasözleşme ile yüklendiği görevlerini hiç veya gereği gibi yerine getirmemesinden dolayı şirketin zarara uğraması halinde sorumluluğu da anılan Yasa'nın 359. maddesinde düzenlenmiştir. Mahkemece, mümeyyiz davalı ...'ın denetçilik görevini kabul edip etmediğinin, bu göreve ilişkin her hangi bir işlem yapıp yapmadığının, buna yönelik şirketten bir ücret alıp almadığının araştırılarak, mümeyyiz davalının gerçekten şirket denetçisi olup olmadığının belirlenmek suretiyle sonucuna göre bir karar verilmesi gerekirken, bu hususa ilişkin her hangi bir araştırma yapılmaksızın eksik incelemeye dayalı yazılı şekilde hüküm tesisi doğru olmamış, kararın bu nedenle bozulması gerekmiştir". Yargıtay 11. H.D.'nin 2014/7858 E. , 2015/5378 K. Sayılı İlamı. (Erişim Tarihi: 10.04.2020; https://kararara ma.yargitay.gov.tr).

12.06.2006 Tarih ve 26196 mükerrer sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiş olan, Seri: X, No:22 Sayılı, "Sermaye Piyasasında Bağımsız Denetim Standartları Hakkında Tebliğ"in 3.Kısım, madde 6'ya göre; "bağımsız denetim kuruluşlarının en çok yedi hesap dönemi için şirketin denetim komiteleri tarafından belirlenerek, yönetim kuruluna sunulur, genel kurulunun onayından geçerek seçilir" (SPK, 2006: 14–15) hükmü getirilerek 5 yıllık rotasyon süresi 7 yıla çıkartılmıştır. Aynı Tebliğin 2. Kısım madde 13'e göre, bağımsız denetim kuruluşları ile bunların denetçileri ve personeli bağımsız denetim hizmeti verdikleri şirkete eş zamanlı olarak bedelli veya bedelsiz bazı denetim dışı hizmetleri veremeyeceği belirtilmektedir (Arı, 2008: 58). Bağımsız denetim, Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGK)'nun yetkilendirdiği bağımsız denetim kuruluşları veya bu yetkiye sahip olup mesleklerini herhangi bir gerçek veya tüzel kişiye bağlı olmadan yürüten SMMM'ler ya da YMM'ler tarafından gerçekleştirilmektedir (Karadeniz, 2015: 315).

6. Sonuç

Türkiye'de dünyadaki değişimlere bağlı olarak, Basel II, TFRS, UMS, UDS doğrultusunda SPK, BDDK, TTK, TMS, TDS ve diğer mevzuatlarda önemli değişiklikler yapılmıştır. Bunların başında zorunlu denetçi rotasyonu, bağımsız yönetici ve yönetim kurulu üyeleri ile şirket içi denetçi sorumlulukları gelmektedir. İç denetim ve bağımsız denetimin uyum içerisinde faaliyet göstermesi gerekmektedir. İç kontrol, yatırımcılara, borç verenlere güvenebilecekleri finansal tabloların sunulmasını sağlamak, şirket kaynaklarının etkin ve verimli şekilde kullanıldığına yönelik kontrollerin yapılması ve faaliyetler sonucu elde edilen mali tablonun kanun ve mevzuata uygunluğunun denetimini sağlamalıdır. Bağımsız denetim, şirketlerin halka duyurulacak yıllık finansal tablo ve diğer finansal bilgilerinin, finansal raporlama standartlarına ve genel kabul görmüş muhasebe ilkelerine uygunluğu ve doğruluğu konusunda makul güvence oluşturacak şekilde yeterli ve uygun bağımsız denetim kanıtlarını elde etmek için tüm defter, kayıt ve belgelerin denetimini yapmalıdır. İyi işleyen bir iç ve dış denetimin varlığı şirketlerde kurumsal yönetim uygulamalarının tüm ilgili kesimlerce benimsemesini sağlayacaktır.

Kurumsal yönetimin ve iç denetimin baskılandığı, etkin bir şekilde işlemediği şirketlerde ve bazı halka açık şirketlerde dağınık mülkiyet yapısının olması az sayıdaki büyük pay sahiplerinin azınlıktaki pay sahiplerinin haklarını kısıtladığı ve sömürdüğü görülmektedir. Büyük pay sahipleri, yö-

netimde yer alarak örtülü kazanç aktarımı[15],, kâr payı dağıtmama, yüksek yönetici ücretleri ve diğer imkânlar edinme, akrabalık ilişkilerine sahip oldukları kişilerin şirketlerine iştirakte bulunmak, bu şirketlere düşük faizle borç vermek, düşük fiyatlarla ve uzun vadelerle bu şirketlere mal satmak, yüksek bedellerle bu şirketlerden mal almak gibi yollarla küçük pay sahiplerini zarara uğratmakta ve şirketin içini boşaltmaktadırlar. Bu olumsuzlukların giderilmesi ancak şirket içinde kurumsal yönetim ve iç denetimin etkinliğine dışarda ise bağımsız denetimin etkinliği ile gerçekleşecektir.

Bağımsızlık ve tarafsızlığa yönelik tehditler hakkında daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır. Dış kaynak kullanımının ve özellikle de iç denetim faaliyetlerinin maliyetleri ve faydaları konusunda daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır. Bu alanların tümü, daha kesin sonuçlara varılmasını sağlamak için daha fazla çalışma yapılması için fırsatlar sunmaktadır.

15 "Davacılar vekili, ...Çimento San. ve Tic. A.Ş'nin 07.02.2007 tarihinde yapılan 2002, 2003, 2004, 2005 ve 01.01.2006-30.09.2006 tarihlerini kapsayan faaliyet yıllarına ilişkin Olağan Genel Kurul Toplantısında şirket denetim kuruluna şirketi zarara uğratan davalı yönetim kurulu üyeleri ve denetçiler hakkında sorumluluk davası açmaları için yetki verildiğini, bu toplantıda görüşülen denetçi raporları uyarınca şirket kasa hesabında ve muhasebe kayıtlarında görünmekle birlikte kasada bulunmayan 1.977,49 TL, şirket iştiraklerinden olan .... Çimento San. Tic. A.Ş., ... Çimento San. ve Tic. A.Ş. hisselerinden ....'a ait hisselerin nominal değerinin üzerinde fiyatla satın alınması ve bu işlem sırasında büyük ölçüde ... Hidroelektrik Santrali İşl. A.Ş'den alınan nakit paranın kullanılması, 2003 yılı ortalarında şirket aktifinde bulunan değerli iştirak hisselerinin satılması nedeniyle doğacak kar ve kazançlardan vazgeçilmesi ... Grubu'nun ...'ta mukim bankası ... Ltd'den kullanılan bir kısım kredilerin aynı gün diğer grup firmalarına aktarılması ve bu alacakların tahsilinin mümkün olmaması nedeniyle davalıların şirketi zarara uğrattığının tespit edildiği ileri sürülerek fazlaya dair haklar saklı tutulmak suretiyle 10.000,00 TL'nin zararın meydana geldiği tarihten itibaren işleyecek avans faiziyle tahsiline karar verilmesini talep ve dava etmiş, 23.12.2008 havaleli ıslah dilekçesiyle talebini 26.448.075,65 TL ve 73.703 USD olarak ıslah etmiştir." Bağlı grup şirketler olsalar bile farklı tüzel kişilikleri bulunan şirketlerin mali yapıları, muhasebe ve kayıtları birbirinden bağımsızdır. Davacı şirket ile birlikte... Grubu bünyesinde bulunan şirketlere ... tarafından el konulduğu hususu da dairemiz önüne gelen uyuşmazlıklar dolayısıyla bilinmektedir. Davacı şirket adına kullanılan kredilerin şirket adına kullanılmayıp herhangi bir ticari amaç belirtilmeden ve faiz işletilmeksizin grup şirketlere aktarımı usulsüz olup kredilerin geri dönüşümünün sağlanılmaması halinde bu durumun davacı şirketin aktifini azaltıp şirketin zararına yol açacağı da kuşkusuzdur. Bu işlemlerden yönetim kurulu üyelerinin sorumluluğunun bulunmadığı, işlemlerin şirketin menfaatine olduğu, ya da şirketin bir zararının bulunmadığını ispat külfeti ise davalılara ait olup davalılarca bu yönde bir savunma yapılmadığı gibi, herhangi bir delil de ibraz edilmemiştir. Mahkemece; grup şirketlere usulsüz kredi aktarımın ve bu kredilere faiz tahakkuk ettirilmemesinin başlı başına şirketi zarara uğratan eylemlerden olduğu gözetilmeden ve şirketin zararının boyutuna ve sorumluluğa ilişkin inceleme ve araştırma yapılmadan eksik incelemeyle ve yazılı gerekçeyle bu yöne ilişkin talebin reddi doğru görülmemiş, bozmayı gerektirmiştir. Yargıtay 11. H.D.'nin 2015/1110 E. , 2015/6273 K. Sayılı İlamı. (Erişim Tarihi: 10.04.2020; https://kararara ma.yargitay.gov.tr).

KAYNAKÇA

Alali, F., Anandarajan, A., Jiang, W., "The Effect of Corporate Governance on Firm's Credit Ratings: Further Evidence using Governance Score in The United States", Accounting and Finance, 2012, (52), 291-312.

Alander, G. E. "Clash of Corporate Governance Logics Obscuring Auditor Independence", WILEY, 2019, 23(2), 336-351.

Arı, M., "Kurumsal Yönetim ve Finansal Raporlamanın Güvenirliliği", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 2008, 3(2), 43-68.

Aygün, M., Sayın, H. C., "Kurumsal Yönetim ve Denetim Kalitesi: Borsa İstanbul Şirketleri Üzerine Bir İnceleme", Finans Politik & Ekonomik Yorumlar, 2016, 53(618), 51-58.

Bronson, S. N., Carcello, J. V., Hollingsworth, C. W., Neal, T. L. "Are Fully Independent Audit Committees Really Necessary?", J. Account. Public Policy, (28), 2009, 265-280.

Byard, D., Li, Y., Weintrop, J., "Corporate Governance and The Quality of Financial Analysts' Information", Journal of Accounting and Public Policy, 2006, (25), 609-625.

Carmichael, D., Willingham, J. J., Auditing Concepts and Methods Fifth Editions., McGRAW-HILL International Edidions, Singapore, 1989.

Cengiz, S., Gör, Y., "Kurumsal Yönetim Uygulamaları ve Denetim Kalitesi Arasındaki İlişki: Borsa İstanbul Kurumsal Yönetim Endeksinde Bir Araştırma", Mali Çözüm, 2016, 26(136), 59-82.

Çonkar, K., Elitaş, C., Atar, G., "İMKB Kurumsal Yönetim Endeksindeki (XKURY) Firmaların Finansal Performanslarının TOPSİS Yöntemi ile Ölçümü ve Kurumsal Yönetim Notu İle Analizi", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 20 11, 61(1), 81-115.

Dağlı, H., Ayaydın, H., Eyüboğlu, K., "Kurumsal Yönetim Endeksi Performans Değerlendirmesi: Türkiye Örneği", Muhasebe ve Finansman Dergisi, 2010, (48), 18-31.

Dönmez, A., Berberoğlu, P. B., Ersoy, A., "Ülkemiz Bağımsız Dış Denetim Standartlarının ABD Genel Kabul Görmüş Denetim Standartları-AB Sekizinci Yönergesi ve Uluslar arası Denetim Standartlarıyla Karşılaştırılması", Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi, 2005, (9), 52-78.

Ergin, E., "Corporate Governance Ratings and Market-based Financial Performance: Evidence from Turkey", International Journal of Economics and Finance, 2012, 4(9), 61-68.

Göçen, C. A., "Kurumsal Yönetim, İç Kontrol ve Bağımsız Denetim: Parmalat Vakası", Mali Çözüm, 2010, (97), 107-129.

Gürarda, S., Özsöz, E., Ateş, A., "Corporate Governance Rating and Ownership Structure in the Case of Turkey", International Journal of Financial Studies, 2016, 4(8), 1-16.

Hamza, T., Mselmi, N., "Corporate Governance and Equity Prices: The

Effect of Board of Directors and Audit Committee Independence", Management International, 2017, 21(2), 152-164.

Hay, D., Stewart, J., Redmayne, N. B., "The Role of Auditing in Corporate Governance in Australia and New Zealand: A Research Synthesis", Australian Accounting Review, 2017, 27(4), 457-479.

Karadeniz, Y., "6102 Sayılı TTK Kapsamında Türkiye'de Bağımsız Denetim ve Kurumsal Yönetim Uygulamalarının Değerlendirilmesi: Nitel Bir Araştırma", İşletme Araştırmaları Dergisi, 2015, 7(4), 313-335.

Karamustafa, O., Varıcı, İ., Er, B. "Kurumsal Yönetim ve Firma Performansı İMKB Kurumsal Yönetim Endeksi Kapsamındaki Firmalar Üzerine Bir Uygulama", Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2009, (17) 100-119.

Kayalı, N., Doğan, İ., "Kurumsal Yönetim Derecelendirme Notu ile İşletmelerin Finansal Başarıları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", Muhasebe ve Finansman Dergisi, Nisan 2018, 111-124.

Kepekci, C., Bağımsız Denetim,Siyasal Kitabevi, Ankara, 2000.

Kutukız, D., Öncü, M. A., "Bağımsız Denetimin Anonim Ortaklıklarda Kurumsal Yönetimin Gelişmesine Etkisi", Muhasebe ve Finansman Dergisi, 2009, (41), 131-139.

Louwers, T. J., Ramsay, R. J., Sinason, D. H., Strawser, J. R., Auditing Assurance Services, McGRAW-HillIrwın, United States, 2008.

Perez-Cornejo, C., Quevedo-Puente, E. d., Delgado-García, J. B., "How to Manage Corporate Reputation? The Effect of Enterprise Risk Management Systems and Audit Committees on Corporate Reputation", European Management Journal, 2019, 37(4), 505-515.

Saputra, I. G., Yusuf, A., "The Role of Internal Audit in Corporate Governance and Contribution to Determine Audit Fees for External Audits", Journal of Finance and Accounting, 2019, 7(1), 1-5.

Şengür, E. D., Özbekpüskül, S., "İMKB Kurumsal Yönetim Endeksindeki Şirketlerin Yönetim Kurulu Yapısı ve İşletme Performanslarının Değerlendirilmesi", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2011, (31), 33-49.

Türedi, H., Karakaya, G., İldem, M., "Kurumsal Yönetim ve İç Denetim ilişkisi. Sayıştay Dergisi", 2015, (96), 55-74.

Wahyudin, A., Solikhah, B., "Corporate Governance Implementation Rating in Indonesia and its Effects on Financial Performance" Corporate Governance, 2017, 17(2), 250-265.

Bölüm 42

DÜNYA TİCARET ÖRGÜTÜ'NÜN ALMANYA'NIN DIŞ POLİTİKASINA ETKİLERİ

Bedri ŞAHİN[1]

1 Doktora Ögrencisi, Beykent Üniversitesi, sahinbedri40@gmail.com

1. Giriş

Küreselleşme; ekonomik, siyasal, toplumsal ve kültürel alanlarda bütünleşme sağlanması ve kimi ortak değerlerin yerel ve milli sınırların ötesine geçerek dünya genelinde yaygınlaşmasını ifade eden bir kavramdır. Çok yönlü bir kavram niteliği taşıyan küreselleşmenin; ekonomik, siyasal, kültürel, ideolojik ve toplumsal boyutları bulunmaktadır. Küreselleşme genelde ekonomik küreselleşme, kültürel küreselleşme ve politik küreselleşme olarak üçe ayrılmakla birlikte, özellikle ekonomik küreselleşmenin dünya genelinde büyük etkileri olduğu ortadadır.

Siyasi alanların ve aktörlerin ekonomik unsurlarla ilişkisi, devletle piyasa ilişkileri, devletin refah üretmesi ve dağıtması bakımından rolü, siyasi karar ve faaliyetlerin ekonomik faaliyetlere etkilerini açıklayan bir çalışma alan olan uluslararası politik ekonominin (Gilpin, 1987) özünde yer alan temel iki olgudan biri ekonomidir. En genel anlamıyla ekonominin tanımı, üretim sistemleri, refahın kullanımı ve dağıtımı olarak; politik alanda ise, ekonomik ve toplumsal etkileşimlerle yönetilen kurum ve kurallar bütünü olarak yapılabilir.

Politik ekonominin tanımı sözü edilen yönüyle temel iki ilkeye bağlı kalarak yapılmaktadır. Bunlardan ilki, ekonomik karar ve eylemlerin politik temele önceleyen yani hükümetlerin izlediği politikaların piyasayı etkilediğini vurgulayan yaklaşımlardır. İkinci ilke ise, ekonomik karar ve eylemlerin politikanın seyrini saptadığını kabul eden politik faaliyetlerin ekonomik temelini öne çıkaran yaklaşımdır. Özetlemek gerekirse; yaklaşımlardan biri ekonomiyi öncelerken diğer yaklaşım politikayı öncelemektedir. Buradan hareketle ekonomi ile politika arasında yoğun bir etkileşim olduğunu ifade etmek doğru bir tespit olacaktır.

GATT ve onu takip eden süreçte kurulmuş olan DTÖ, 1995'ten bu yana üye ülkelerin sürekli farklılaşan taleplerine cevap vermek için çalışan uluslararası bir örgüt olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Öte yandan gerekli etkide uygulamalar ortaya koyamadığı için eleştirilen ve özellikle 1990'lardan itibaren AB ile ABD arasında yapılan ve son dönemde küresel anlamda çoğalan bölgesel anlaşmalar, DTÖ'nün bugünü ve geleceğini etkileyecek gibidir. Bölgesel anlamda ticari anlaşmalarının artmasına bağlı olarak DTÖ de bu anlaşmalardan kaynaklanacak uluslararası sorunlarla ilgili çalışmalar yapmaya başlamıştır. Ne var ki bölgesel anlaşmaları kategorilere ayırmaktan öte gitmeyen çalışmalar, genellikle bu anlaşmaların ileride neden olabileceği olası problemlere odaklanmıştır. Bölgesel anlaşmaların dünya ticaretinde dolayısıyla devletler arası ilişkilerde oluşturacağı durumlar dönemlere göre değişiklikler göstermektedir (Bown, 2017).

Ticari faaliyetlerin önünde bulunan engellerin kaldırılarak küreselleşme sürecine uygun daha liberal bir ticari ilişkiler ortamının kurulmasını

öncelikli hedef olarak belirleyen DTÖ, aynı zamanda dünya genelinde adil gelir dağılımı düzenlemesi getirilmesini benimsemektedir. DTÖ'nün GATT'tan itibaren yürürlüğe koyduğu geniş kapsamlı bütün ticari müzakereler, ABD, Çin ve Almanya başta olmak üzere uluslararası sistemin etkin aktörlerin işine yaramıştır (Bergsten, 2000). ABD, Çin ve Almanya gibi aktörler DTÖ ve BM sistemi vasıtasıyla neo-liberal politikaları çevre ülkelerine empoze etmeye ve benimsetmeye çalışmaktadır (Alison ve Saad-Filho, 2008).

2. Uluslararası Örgütlerin Devletlerin Dış Politikalarına Etkileri

Uluslararası örgütlerin devletlerin ilişkileri açısından etkinlikleri, tartışılan bir konudur. Bu konu üzerinde farklı varsayımlar ve yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu çalışmada uluslararası örgütlerin, özellikle Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) Almanya'nın dış politikasının şekillenmesine etkileri değerlendirilecektir.

Hiç şüphe yok ki uluslararası örgütlerin devletlerin dış politikalarına etkileri söz konusudur. Bu etkilerin hangi düzeyde olduğunun tespit edilebilmesi için uluslararası ilişkiler kuramlarının uluslararası örgütlere yaklaşımı üzerinde durmak yararlı olacaktır. Bu teorilerden etrafında tartışmaların yoğunlaştığı neorealizm ve neoliberalizm açısından ele alınarak, uluslararası örgütlerin devletlerin dış politikalarına etkileri ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

2.1. Neorealizm Yaklaşımıyla Uluslararası Örgütler

Klasik Realizm adı verilen sınırlarını Morgenthau'nun tespit ettiği realist bakış açısına göre, uluslararası arenanın temel aktörleri olan devletlerin uluslararası arenada gücün peşinde olmak ve devamlı bir güç mücadelesi içinde olmak gibi temel amaçları vardır. Devletler için güç ise devletlerin politikalarını yönlendirebilme ve uluslararası arenaya şekil verebilme kapasiteleridir. Klasik Realizm yaklaşımında devletlerin devamlı güçlerini artırma yollarını aramaları ve güç mücadelesi içinde olmaları durumu, insan tabiatının kötümser yanıyla açıklanmakta; devletlerin uluslararası politik yaklaşımlarının, insan tabiatının sözü edilen kötümser tarafının bir yansıması olduğuna dikkat çekilmektedir (Morgenthau, 1948). "Toplumsal çıkar" diye bir şey olamayacağı savı, Morgenthau'nun düşüncelerinden hareketle ortaya çıkan diğer bir realist kuramdır. Bu tezin en önemli savunucusu Carr, devletlerin, uluslararası arenada kapsayıcı bir yarar için hareket edebileceği tezini ileri sürenlerin çoğu zaman güçlü devletler olduğunu ve söz konusu devletlerin bu yaklaşımdan kendi güçlerini artırmayı amaçladıklarını ifade etmiştir (Carr, 1981).

Klasik realizm, bazı yetersizliklerinden, kimi sorunlara çözüm üretemediğinden dolayı dönüşmüş, ortaya neorealizm çıkmıştır. Klasik rea-

lizmin birçok yaklaşımını kabul eden neorealizm, devletler arası güç mücadelesi ile uluslararası politikanın anarşik yapısının insan doğasından kaynaklandığı yaklaşımını terk ederek bunun kaynağının uluslararası sistemin yapısı olduğunu iddia etmiştir (Kegley ve Wittkopf, 1993).

Waltz'a (1979) göre uluslararası sistemin yapısı, devletlerin yaklaşımlarını belirleyen temel unsurdur. Devletlerin davranışlarını, sistemin yapısı etkilemektedir; devletler tamamıyla farklı iç politik süreçlere, ideolojik yapılara ve farklı şartlara sahip olsalar bile, birbirlerine benzeyen davranışlar ortaya koyabileceklerdir. Waltz, bu iddiasını savunurken Soğuk Savaş Dönemi'ndeki uluslararası sistemin devletlerin tutumlarındaki (iki kutuplu sistem içinde, farklı ideolojik yapıları olan iki devletin benzer davranışlar sergilemek gibi) etkilerini örnek göstermektedir (Waltz, 1979).

Neorealistler, güç kavramına dış politikanın ve uluslararası politikanın temel amacı olarak gören klasik realistlerden farklı yaklaşmaktadırlar. Gücü yalnızca bir araç olarak gören neorealistlere göre temel amaç, devletlerin varlıklarını sürdürmeleri ve hayatta kalmalarıdır; onlara göre doğru olan, gücü bu bağlamda değerlendirmektir (Arı, 2008).

Esas olanın devletlerin varlıklarını sürdürmeleri olarak kabul eden neorealizm için ulusal güvenlikle ilgili konular yüksek politika (high politics); eğitim, ekonomi, ticaret gibi diğer konular alçak politika (low politics) kapsamında ele alınmalıdır (Viotti ve Kauppi, 2010).

Çok uluslu şirketler, uluslar aşırı ve uluslararası örgütler uluslararası politikanın bir aktörü değildir. Realistler, yalnızca rasyonel ve üniter yapıları olan devletlerin bağımsız ve müstakil politikalar üretebildiklerini ve uluslararası arenada aktör olduklarını kabul edilebilmektedir (Grieco, 1988). Uluslararası sistemin anarşik yapısından kaynaklanan devletlerin egemenliklerini yitirme korkusunu genelleştiren neorealistler, devletlerin yaşadıkları bu korkuyu tek bir sebebe bağlamışlar; ön yargılar, yanlış bilgilendirme ve kimi devletlerin yayılmacı politikalar izlemek istememeleri gibi olasılıkları dikkate almamışlardır. Devletlerin yaşadıkları egemenliklerini yitirme korkusu, en kötü varsayımla açıklanmış, öteki olasılıklar önemsenmemiştir (Shimko, 1992).

Neorealistler, klasik realistlerin tersine devletlerin uluslararası sistem içinde devamlı bir güç mücadelesi içinde olmalarının nedenini insan doğası değil; uluslararası yapının ve devletlerin birbiriyle etkileşimde olmaları, yani sistemin yapısı olarak kabul etmişlerdir. Devletlerin davranışlarını bu etkileşimin sonucunda belirlendiklerini ifade etmişlerdir.

Neorealist kuramcılar, devletlerin aşırı genişleme stratejileri ve güç dengesi konularında farklı görüşlere sahiptir. Güç dengesinin korunması ile devletlerin devamlı topraklarını genişletmeye yönelik politikaları izlemelerinin imkânsız olacağını ileri süren kuramcılar, bu zıtlığı giderme

konusunda saldırgan ve savunmacı yaklaşımlarda bulunarak iki gruba ayrılmışlardır. Savunmacı görüşü savunanlar, devletlerin temel amacı olan varlıklarını sürdürme ilkesinden hareket ederek savunmacı politikalarla devletlerin istikrarlarını sürdüreceklerini, bu sayede herhangi bir güvenlik ikileminin oluşmasına imkân vermeyeceklerini ve mutlak kazanç sağlayacaklarını ifade etmişlerdir. Savunmacı görüştekileri pasif oldukları için eleştiren saldırgan görüşte olanlar ise mutlak kazançtan ziyade göreceli kazançların önemine dikkat çekmişlerdir (Snyder, 1991).

Güvenlik kavramını öteki devletlerden daha güçlü bir konuma sahip olmak şeklinde tanımlayan neorealistler, bundan dolayı devletlerin güçlerini diğer devletlerle karşılaştıracakları ve egemen devlet olma konumlarını sürdürebilmek için gücü kovalayacakları düşüncesi, neoliberallerle ayrıldıkları temel noktadır.

Devletleri, uluslararası sistemin oluşmasının ana aktörü olarak gören, yalnızca yapı ve devlet etkileşiminin uluslararası sistemin değişmesinde etkili olabileceğine vurgu yapan neorealistler, bu bağlamda uluslararası örgütleri etkin bir unsur olarak kabul etmeyerek uluslararası sistemde sözü edilen örgütlerin etkili olamayacaklarını ileri sürmüşlerdir. Egemen devletlerin uluslararası örgütlere de hâkim olduklarını ve uluslararası örgütler tarafından tespit edilecek kuralların örgütlerdeki egemen devletlerce belirleneceğini ifade etmişlerdir. Neorealistler, uluslararası örgütlerin yalnızca uluslararası sistemdeki egemen devletlerin tespit edilmesinde ve bu devletlerin etki alanlarının artmasında rol oynadığını ileri sürmüşlerdir (Heywood, 2011).

2.2. Neoliberalizm Yaklaşımıyla Uluslararası Örgütler

Neoliberalizmin önemli kuramcılarından Keohane, realist görüşün uluslararası politika alanında yalnızca devletlerin egemen oldukları, uluslararası politikanın değişiminde ve dönüşümünde yalnızca devletlerin etkin olduklarına dair yaklaşımlarına karşı farklı argümanlar geliştirmiştir. Uluslararası politikadaki aktörlerin çeşitli olduğuna ve özellikle bu çeşitlilikler arasında uluslara ve sayıları her geçen gün artan uluslararası örgütlere dikkat çekmiştir. Uluslararası bankalar, uluslararası şirketler gibi birçok kuruluş uluslararası politik yaklaşımların ve devletlerin dış politikalarının belirleyici unsurlarından biri olmuştur. Devletlerin birbirleriyle çatışmak yerine, devlet dışı unsurları kullanarak birbirlerine karşı yaptırımlar uyguladıklarına dikkatleri çekmiştir. Neoliberaller "karşılıklı bağımlılık" kavramını önemsemekte; savaş, ekonomik bağımlılıklara bağlı olarak taraflardan her ikisine de zarar vereceği için devletler uzlaşmaya - işbirliğine gitmektedirler. Yeni dönemde ülkeler, bir başka ülkeye karşı savaş ilan etmek yerine küresel şirketleri aracılığıyla ekonomik yaptırımlarda bulunmayı tercih etmektedirler (Keohane, 1993).

Neoliberaller, liberallere göre daha rasyoneldir ve uluslararası ilişkiler teorilerinde daha baskındırlar. Neoliberaller, uluslararası rejimin tespit edilmesi konusunda, uluslararası örgütlerin önemli olduklarını vurgulamış ve uluslararası örgütler tarafından belirlenen kurallar sayesinde uluslararası işbirliğinin sağlanmasıyla devletlerin mutlak kazanca sahip olacaklarını ifade etmişlerdir (Haar, 2009). Doğrudan bir egemen devlete değil, uluslararası rejimlerin karmasından meydana gelen uluslararası bir sisteme dayanması, neoliberal düşüncenin liberal düşünceden en önemli farkıdır (Bozdağlıoğlu ve Özen, 2004: 76).

Modern devletlerin meydana getirdiği uluslararası politik yapının değişimine bağlı olarak neoliberaller, uluslararası politikanın belirlenmesi konusunda tekelci yaklaşım yerine, çoğulcu yaklaşıma yakın durmuşlardır. Uluslararası ticari örgütlenmeler, şirketler, uluslararası örgütler ve uluslaraşırı koalisyonlar dünya politikası belirleyen yeni aktörlerdir. Devletler, uluslararası politikayı oluşturan yeni unsurlardan dolayı özellikle ekonomi alanında birbirlerine bağımlı duruma gelmiştir (Keohane ve Nye, 1977).

Neoliberal yaklaşım tarafından uluslararası politika alanında önemine dikkat çekilen devlet dışı aktörler, uluslararası sistem içinde devletlerin ortak çıkarları için işbirliğine gittikleri için her geçen gün önemli aktör konumuna gelmişlerdir. Neoliberal tezlere göre, küresel bir nitelik kazanan yeni dünya düzeninde, devletlerin politik kararlarında yerel otoriteler, uluslararası örgütler ve sivil toplum kuruluşları gibi birçok uluslararası politik aktörle etkileşimde olmalarından dolayı yeni bir politik ve ekonomik ortam kurulmuştur (Duman, 2011).

Yeni dünya düzeninde devletleri biricik aktör olarak görmeye devam etmek, uluslararası olayları bir tarafıyla görmeye neden olacaktır. Uluslararası olayları bütün boyutlarıyla incelenebilmek için sistemde yer alan yeni unsurları da irdelenmeli; sahip oldukları ya da sahip olacakları rolleri de analiz edilmelidir.

Realistlerin aksine neoliberaller için devletlerin en önemli unsuru askeri güç değildir. Devletlerin temel politikası, ekonomik gelişmenin sağlanmasıdır. Ekonomik gelişmeyi sağlayabilmek için ortak çıkarları gözetmesi için kurulan uluslararası örgütlenmeler, uluslararası politik alanda barışın sağlanması konusunda önemli bir role sahiptir.

Realistler tarafından uluslararası örgütlerle ilgili ileri sürülen birçok tez çürümüştür. Özellikle NATO'nun ve AB'nin zayıflayacağı ve kalıcı olmayacağına ilişkin tezlerine bakıldığı zaman özellikle AB'nin sürekli genişlemiş olduğunun görülmesi, realistlerin başarısızlığını ortaya koymaktadır. Dünya Ticaret Örgütü (WTO), Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) ve Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) gibi uluslararası birçok örgütün devletlerin özellikle ekonomik

tutumları konusunda etkili olduğunun örnekleridir. Sözü edilen örgütlerin devletlerin uymaya mecbur zorunda oldukları kurallar ve tarifeler getirmesinden dolayı devletler, dış politika uygulamalarında uluslararası örgütlerin işaret ettiği politikaları uygulamakta ve dış politikalarını bu örgütler tarafından belirlenen çizgide yürütmektedirler. Uluslararası kuruluşlar, Avrupa Adalet Divanı (ECJ) örneğinde de olduğu gibi hukuk alanındaki uygulamaları bakımından da devletler için önemlidir. ECJ AB'nin genel kurallarının şekillenmesi ve Avrupa entegrasyonunu temel kuralları belirleyen bir kurumdur. Bütün bu araştırma ve incelemeleri örnek olarak sunan neoliberaller, uluslararası örgütlerin devletlerin siyasi, ticari ve ekonomik birçok faaliyetlerinde etkili olduğu tezlerini güçlendirmişlerdir (Keohane ve Martin, 1995).

Küresel siyasete ilişkin genelleyici açıklamalar yapmaları, neoliberallerin realistleri en fazla eleştirdikleri noktadır. Küresel siyasetin aktörleri yalnızca devletler değildir. Diğer birçok devlet dışı unsur da ayrıntılı olarak irdelenmeli ve küresel siyaseti oluşturan bütün unsurlar kapsama alınarak açıklanmalıdır. Uluslararası arenada yer alan devlet dışı aktörler, baskı unsuru olabilecek bir çevre oluşturduklarından dolayı da önemlidir. Devletlerin uluslararası örgütler tarafından oluşturulan bu çevreye uygun hareket edildiği düşüncesini savunan teorisyenler tarafından uluslararası örgütler, uluslararası politikaya şekil veren en önemli unsurlar olarak görülmektedirler (Finnemore ve Barnett, 1999).

Neoliberal yaklaşımın tezlerine göre, devletler üstü bir politik ve ekonomik bir sistem oluşması, uluslararası işbirliğine gidilerek liberal ekonomik unsurların uluslararası ticaret ve yatırımlar yapması sayesinde gerçekleşmiştir. Meydana gelen bu sistemden dolayı uluslararası çatışmalar, bütün devletlere zarar verecektir. Ekonomik çıkarlar ortak olduğu için uluslararası örgütlerin etkinlik alanları her geçen gün artmaktadır ve ekonomik çıkarları ortak olan devletler politikalarını uluslararası örgütler tarafından oluşturulan normlara göre yönlendirmektedirler (Stone, 1994).

Küresel politik faaliyetlerinin merkezi bir pazara dönüşmesinde çok etkin olan DTÖ, IMF, NAFTA gibi uluslararası kuruluşlar neoliberallerin tezlerini güçlendirmiştir. Birbiriyle derin bağları olan uluslararası küresel ekonomik sistemin kurallarını belirleyen bu kuruluşlar, devletlerin ekonomi politikalarını belirleyici konumundadırlar (Harmes, 2006).

Devletlerden bağımsız ve tarafsız birer aktör olan uluslararası örgütler, tarafsız uluslararası politik normları belirledikleri için önemlidirler; bu örgütlerin uluslararası politikaların yalnızca güçlü devletlerin etkisinde olmasına engel olan bir misyonu vardır (Abbott, Keohane ve Moravcsik, 2000). Uluslararası politik ve ekonomik alanın önemli devletleri, uluslararası örgütlerin yönetim kadrosunda baskın bir konumda olsalar da, ulusla-

rarası örgütler tarafından belirlenen temel kurallar üzerinde etkili olamamaktadırlar; uluslararası örgütler, bu tutumunu sürdürebilmek için gücü daha düşük devletlerin de uluslararası politika içinde yer alabilmelerini sağlamaktadır. Uluslararası politikada ortaya çıkan bu derin değişim, neorealizmin uluslararası olaylarla ilgili, merkeze devleti koyan analizlerini yetersiz, hatta geçersiz kılmıştır.

Uluslararası politikanın oluşmasında devletlerin yanında, devlet dışı aktörler de etkili olmaya başlamıştır. Neorealistlerin uluslararası alanda temel unsur olarak yalnızca devletleri gören anlayışına itiraz eden neoliberal yaklaşım, devlet dışı unsurların da uluslararası aktör olarak kabul edilmesini sağlayarak analizlerdeki bir eksikliği gidermiştir. Uluslararası politika alanında devletlerin arkasından gelen en etkili aktör, uluslararası örgütlerdir. Uluslararası örgütler, bağımsız duruşlarıyla uluslararası politik alanda devletlerin ortak çıkarlarını sağlamak için devletlerin davranışları üzerinde etkili olmakta ve özellikle devletlerin ekonomik dış politikalarının tespitinde rol oynamaktadır.

3. Dünya Ticaret Örgütü

Her alanda artan ihtiyaçlardan dolayı çağımızda ülkelerin kendi üretimlerinin kendileri için yetersiz olduğundan dolayı, diğer ülkelerde üretilen ürünlere ihtiyaç duymaları kaçınılmazdır. Söz konusu ürünlerin alınması uluslararası ticaret sayesinde olmaktadır. Uluslararası Ticaret; farklı ülkelerde işyeri, ikametgâhı veya belirli konutu olan veya farklı devletlerin vatandaşları gerçek ve tüzel kişiler arasında gerçekleşen mal ve hizmet değişimidir.

Sonuç itibariyle ticari faaliyetlerin olduğu ortamda mutlaka bir hukuk vardır. Bütün ülkelerin uluslararası ticaretle ilgili kendine özgü hukuk kuralları ve düzenlemeleri vardır. Fakat her bir ülkenin birbirinden farklı hukuki kurallara sahip olması, uluslararası hukuk alanında yaşanan uyuşmazlıkların çözülmesinde esas alınacak hukuk kurallarının belirlenmesi konusunda çeşitli sorunlara neden olmaktadır.

II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan büyük yıkımlardan dolayı yeniden bu olayların yaşanmasına engel olabilmek ve dünyada kalıcı barış ortamı kurulabilmesi için, özellikle ekonomik alanda uluslararası işbirliğine gidilmesi düşüncesi, önemli ölçüde kabul edilmeye başlamıştır. Savaşlarda ortaya çıkan büyük zararları telafi etmek isteyen ülkeler için ekonomik kalkınma temel hedef haline gelmiştir. Bu bağlamda da ekonomik işbirlikleriyle ortak çıkarlar çerçevesinde bir araya gelme düşüncesine uygun çalışmalara yapılmaya başlanmıştır. Bu kapsamda ülkelerin ekonomik bakımdan istikrara kavuşmalarını sağlamak, uluslararası ticaret alanında serbestlik ve standardizasyon oluşturmak, uluslararası likidite gereksinimini çözmek ve ülkelerin kalkınma stratejilerini desteklemek amaçlarına

uygun olarak yeni örgüt ve kurumlar oluşturulma gayretleri başlamıştır. Dünya Bankası, IMF, Bretton Woods gibi kurumların kurulması bu tür çabaların bir sonucudur (Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB), 2009).

Uluslararası alanda bir örgütlenme süreci başlamış, devletler ekonomik ve siyasal örgütler kurmak suretiyle altında işbirliğine gitmişlerdir. Uluslararası ticareti serbestleştirme için bu çerçevede Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) yapılmıştır. Gümrük vergilerini düşürerek ve tarife dışında yer alan engelleri ortadan kaldırılarak dış ticaret hacminin artmasını sağlamak, 1948'ın Ocak ayında yürürlüğe giren GATT'ın ana amacıdır. GATT ilkeleri uyarınca 1994'e kadar bir dizi ticaret sözleşmesi ve birçok konferans düzenlenmiştir ve GATT, 15 Nisan 1994 tarihinde DTÖ'ye dönüşmüş ve bu örgüt, 1995 yılı itibariyle faaliyetlerine başlamıştır (Sarıbeyoğlu, 2008: 308).

Dünya ticaretini düzenleyen en araçlardan olan Serbest Ticaret Anlaşmaları; anlaşmaya katılan ülkelere kısmi avantajlar sağlamasının yanında; anlaşmanın dışındaki devletleri dezavantajlı bir durumda bırakmaktadır. Bu durumu örnekleyen en yakın zamandaki olaylardan biri Amerika Birleşik Devletleri ile Avrupa Birliği arasında imzalanan Transatlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı Anlaşması'nda yaşanmıştır (Aydın, 2013: 2).

Dünya Ticaret Örgütü, "bölgesel ticaret anlaşmaları" terimini, Serbest Ticaret Anlaşmaları ve gümrük birliği ile diğer tercihli ticaret anlaşmalarını nitelendirmek için ortak bir kavram olarak tercih etmektedir (Urata, 2002). Serbest ticaret, tercihli ticaret, ekonomik entegrasyon ve gümrük birliği anlaşmaların içine alan bölgesel ticaret anlaşmaların sayıları sürekli artmakta ve bölgesel ticaret anlaşmalarıyla gerçekleştirilen ticaretin dünya ticaretindeki payı sürekli olarak büyümektedir.

Ticaretin kolaylaştırılmasıyla ilgili çalışmalar DTÖ tarafından, uluslararası ticarete konu olan malların dolaşımı sırasında meydana gelen formalite, faaliyet ve uygulamaların tamamından oluşan ticari prosedürlerin basit ve uyumlu getirilmesi olarak açıklanan ticareti kolaylaştırma kavramıyla malların ulusal sınırlarda dolaşırken karşı karşıya kalınan bütün kontrol ve süreçlerin etkinliği artmasını ve maliyetlerin düşmesini sağlayacak biçimde iyileştirilmesi hedeflenmektedir. Ticareti kolaylaştırma kavramı, en kapsamlı anlamıyla gümrük işlemlerinin sürecinin ve maliyetinin azalmasını sağlayacak büyün yenilik, basitleştirme ve uyumlaştırma işlemleridir. Bu şekliyle ticareti kolaylaştırma kavramı, ticaret daha etkin hale gelecek, işlem ve maliyet sürecinin kısalmasını sağlayacak bütün düzenlemeleri içermektedir. Gümrük işlemleri ile idari süreçlerin modernize edilerek basitleştirilmesi, ileri teknoloji kullanılması, altyapı çalışmalarını tamamlanması ve standartların uyumlu hale getirilmesi gibi ithalat ve ihracatın daha hızlı ve daha kolay bir şekilde düşük maliyetle yapılabilmesini amaçlayan

stratejiler setidir. Yeni bir kavram olan ticareti kolaylaştırma, içerik olarak GATT-1974'e (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması) dayanmaktadır. Anlaşmanın 5., 8. ve 10. maddeleri GATT-1947'nin birer parçalarıdır ve bu maddeler söz konusu anlaşmanın temelini oluşturmaktadır. Yine Dünya Gümrük Örgütü (World Customs Organization) bünyesinde bulunan 91 ülkenin tarafı olduğu, gümrük iş ve işlemlerinin basit ve uyumlu hale getirilmesini amaçlayan Kyoto Sözleşmesi 1974'te yürürlüğe girmiş ve 2006 yılında hükümetlerin talepleri ve uluslararası ticaretin gerekleri dikkate alınarak revize edilmiştir. Bu alanda UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development-Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı) tarafından sunulan katkıların başlangıcı ilk Bakanlar Konferansının yapıldığı 1964'e kadar uzanmaktadır. UNCTAD tarafından oluşturulan Ticareti kolaylaştırma özel programı da 20 yıldan daha eskidir. Bu bağlamda, 1994 tarihli Ticaret Verimliliği hakkında Columbus Bakanlar Deklarasyonu'nda, 1996 tarihli DTÖ Singapur Bakanlar Konferansı'nda ele alınan konular ticareti kolaylaştırma süreci için önemli aşamalardır (Saedd, 2014: 440).

Merkezi İsviçre'nin Cenevre kentinde olan DTÖ kurulduğu dönemde 128 üyeye sahipken; bugün dünya ticaretinin %98'lik bölümünü temsil eden 160'tan fazla üyesi bulunan bir örgüttür. 20'nin üzerinde ülke ise DTÖ'ye katılmak için çaba harcamaktadır (WTO, 2020).

Uluslararası sahada neoliberal politikaların kabul görmesiyle beraber uluslararası finansal kuruluşlar ile gelişmiş devletler, bu politikaların küresel niteliğe kavuşmasında roller oynamıştır. Özellikle bazı dönemlerde istikrarsız piyasa şartlarına sahip az gelişmiş ülkelerin ekonomik politikaları konusunda önemli etkileri olan IMF'den sonra Dünya Bankası'nın da eklenmesiyle neoliberal piyasa şartlarının güç kazandığı ortaya çıkmıştır. 1993 yılında gerçekleştirilen Uruguay Müzakere Süreci`nden sonra kuruluşu tamamlanan DTÖ, neoliberal küresel düzendeki en güçlü ve en etkili aktör haline gelmiştir. DTÖ, uluslararası ticaret uygulamalarının çerçevesini ve hukuksal altyapısını oluşturmasıyla birlikte uluslararası alanda etkin bir unsur olmasının en belirgin göstergesi, denetimle ilgili yeni mekanizmalar oluşturmak suretiyle devletlerin dış politikalarında önemli bir etki alanına sahip uluslararası bir örgüt niteliği taşımasıdır. Az gelişmiş ülkelerin ekonomik faaliyetleri üzerinde etkisi daha yüksek olan DTÖ, ülkelerin dış ticaretinde yabancı sermayenin ve teknolojik yeniliklerin ülkelerine girişlerine izin veren bir politika izlemelerini sağlamaktadır. Devletin müdahale etme düzeyini en aşağı düzeylere indirgeme amacında olan DTÖ'nün çok uluslu şirketlerin yayılımlarına engel olacak unsurları yok eden bir misyonu vardır (Şenses, 2004).

3.1. DTÖ'nün İşlevleri

Uluslararası ticaretin gelişmesini sağlayarak ülkelerin refah seviyesini yükseltmek, DTÖ'nün temel prensibidir. Sözü edilen amaç çerçevesinde gelişmekte olan ülkeleri dünya ticaret ağının içine almaya çalışan ilkeleri olan örgüt, uluslararası ticaretin gelişmesinin önündeki tüm engelleri kaldırmaya dönük bir strateji uygulamaktadır.

Uluslararası ticaretle ilgili kural ve ilkeleri belirleme misyonu olan DTÖ'nün çoklu anlaşmalarla tespit edilen temel işlevleri; DTÖ'nün oluşmasını sağlayan çok taraflı ticari anlaşmalarının idaresi, ticaret müzakerelerinin gerçekleştirildiği forumların kurulması, ülkelerin ulusal ticaret politikaları takip edilerek müdahalede bulunulması, uluslararası ekonomik örgütlerle işbirliği içinde olunması ve gelişmekte olan ülkelerin küresel ticari faaliyetler geçişlerinde yol gösterilerek teknik destekte bulunularak ortak politikaların izlenmesidir (WTO, 2020). DTÖ'nün üye ülkeler tarafından izlenen ticaret politikalarını takip edebilme ve bu politikalara müdahalede bulunabilme işlevleri, devletlerin üzerindeki en önemli yaptırım unsuru olarak dikkat çekmektedir. Neoliberal ilkelere uygun olarak oluşturulan DTÖ, ülkelerin ekonomik rejimlerinin bu yönde evrilmesine katkıda bulunarak uluslararası ticaret sisteminin tespit edilmesinde önemli bir unsur olma özelliğine sahiptir.

Çizelge 1. *Dünya Ticaret Örgütü'nün amaç ve temel işlevleri*

DTÖ'nün Amaçları	DTÖ'nün Temel İşlevleri
• Dış ticaretin liberalleşmesi. • Üye ülkelerin ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesi. • Yaşam standartlarının iyileştirilmesi. • Tam istihdamın gerçekleştirilmesi. • Mal ve hizmet üretimi ile ticaretinin geliştirilmesi. • Sürdürülebilir kalkınmanın oluşturulması.	DTÖ'yü oluşturan çoklu ve çok taraflı ticari anlaşmaların uygulanmasını ve denetlenmesini sağlamak. • Çok taraflı ticaret görüşmelerinin sürdürüldüğü bir forum oluşturmak. • Ticari uyuşmazlıkları çözmek. • Üye ülkelerin milli ticaret stratejilerini izlemek. • Küresel ekonomik politikayla ilgisi olan uluslararası diğer kuruluşlarla işbirliğine gitmek. • Gelişme yolunda ve geçiş sürecinde olan ekonomilerin çok taraflı ticaret sistemiyle bütünleşmesine yardım etmek.

Büyük bir önemi olan DTÖ Kurucu Anlaşması kapsamındaki ticari sistemin ilke ve kuralları, üyelerin özellikle riayet etmeleri gerekmektedir. Bu kurallar şunlardır:

- Ayrımcılık Yapmama (En fazla kayrılan ülke, uluslara göre muamele).
- Karşılıklılık.
- Gümrük Vergilerinin İndirilerek Konsolide Edilmesi.
- Tarifeler Yoluyla Koruma.

DTÖ, sözü edilen kuralları geleneksel olarak hassas sektörler olan tekstil, konfeksiyon ve tarım ürünleri ticaretini de kapsamaktadır.

Sanayi, hizmetler, tarım ve fikri mülkiyet hakları, kuruluş anlaşmasının çerçevesi içinde DTÖ tarafından belirlenen sektörlerdir. Sözü edilen dört hususla ilgili genel düzenlemelere gidilmiş ve bu alanlarda getirilmiş yeni kural ve prensipler içinde hedef olarak belirlenen neoliberal serbest piyasa şartları oluşturulmaya gayret edilmiştir. Tarım sektörüyle ilgili düzenlemeler, genellikle ithalatla ilgili uygulamaya konulan tarifelerin azaltılması ve yine ihracata verilen teşviklerinin ise düşürülmesi çizgisindedir. Bu düzenlemeler uygun olarak DTÖ'nün üye devletlerin dış ticaret politikalarını yönlendirdiği ve ekonomi politikaları konusunda belirleyici bir unsura sahip anlaşılmaktadır.

DTÖ, kuruluş anlaşmasına uygun olarak sanayi ürünleri konusunda da belli kurallar tespit etmiştir. Sanayi ürünleri ithalatı konusunda da %34 düzeyinde indirime gidilmesi kararına varılmıştır (Turhan, 1997). Tespit edilen indirim sonucunda sanayi ürünlerinin uluslararası ticaret alanında ülkeler arası pazar alanlarının ve dolaşım sahasının genişlemesi amaçlanmıştır.

Uluslararası ticaretin önemli bir bölümünü oluşturan sağlık, ulaşım ve konaklama gibi birçok alanla ilgili olan hizmet sektörü, kuralları DTÖ tarafından tespit edilen önemli alanlardan olmuştur. DTÖ anlaşmalarınca devletlerin, kote edilmiş hizmet sektörü ticaretinde ortaya çıkan ulusal değişiklikler konusunda kamuoyuna bilgi vermekle yükümlülüğü vardır (Pulat, 2008).

DTÖ kural ve ilkeleri çerçevesinde tespit edilen hizmet sektörü diğer ülkelere yönelik turizm hizmetleri, diğer ülkelerde verilen danışmanlık hizmetleri, uluslararası telefon görüşmeleri, diğer ülkelerde açılan banka şubeleri gibi çok çeşitli alanlardan oluşmaktadır. Bu alan uluslararası alanda yürütülebilecek ticari faaliyetlerin tamamını içermektedir. Fikri mülkiyet hakları, DTÖ tarafından kural ve ilkeleri belirlenen bir başka alandır. Bu alandaki düzenlemelerle bir alan yapılan yenilikçi bir ürün, tasarım ve hizmetlerin yaratıcısına ait haklarının korunması amaçlanmaktadır. Ticari markalar, coğrafi göstergeler, kopyalamayla ilgili haklar, patentler, endüstriyel tasarımlar, entegre devreler ve topografilar, ticari sırları da kapsayan

resmi gizli bilgiler, bu kapsam içinde tespit edilen haklardır (WTO, 2020).

3.2. DTÖ'nün Dünya Ekonomi Politikalarına Etkileri

Neoliberal ekonominin egemen olduğu dünya ekonomi sisteminin gelişim sürecinde etkin uluslararası bir finansal kuruluş olan DTÖ, özellikle gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde denetim mekanizmaları oluşturan bir role sahiptir. Çok uluslu şirketler, özellikle üyeleri olan az gelişmiş ülkelerin yabancı sermayeye ve teknolojik yeniliklere açık olmalarını sağlayarak onların ticari faaliyetlerine kolaylaştırmaya çalışmıştır. DTÖ, uluslararası ticaretin belirleyici bir nitelik taşımasıyla beraber farklı ekonomik rejimleri olan ülkelerin neoliberal politikalar izlemeye başlamalarını hızlandırmıştır (Şenses, 2004).

Küresel yönetişim sürecinin aktörlerinden biri olan DTÖ, diğer bütün uluslararası kuruluşlar gibi küresel sorunlara çözümler bulmaya ve karar alıcıları etkileme konumundadır. DTÖ, özellikle karşılıklı ticaretin serbestleştirilmesi ve neoliberal ekonomi politikaların kökleşmesi konusundaki başarılarından dolayı etkili uluslararası kuruluşlardan biri haline gelmiştir (Vurdu, 2008).

Tek başına uluslararası ticaretin kurallarının belirleyicisi konumunda olmayan DTÖ, öte yandan sözü edilen kuralların tespit edilmesindeki en etkili kuruluşlardan biri konumundadır. Dünya ticaret sistemi ağına gelişmekte olan ülkelerin adapte olmasını sağlamak amacında olan DTÖ, bu amacından ve etkisinden dolayı dünya ekonomisinin büyümesi konusunda en etkin örgütlerden biri olmuştur (Sutherland ve Sewell, 2001). Ekonominin zaman içinde uluslararası politikanın odağı haline gelmesiyle beraber uluslararası ekonomik örgütler, sözü edilen sistemin ana bileşenlerinden olmuşlardır. Dünyanın bütün ülkeleri, devletler arası ticari anlaşmaların maddelerini yakından takip etmeye başlamışlardır. Uluslararası örgütlerde bir araya gelen devletler, örgüt üyesi bir başka devlet tarafından yapılan ticari bir anlaşmalardan etkilenebilecek durumlarda oldukları için DTÖ'nün uluslararası ticari anlaşmaları yönlendirme konusundaki gücünde artış olmuştur.

Uluslararası ticari anlaşmalarla beraber belli bir küresel ticari yapı kuran DTÖ, birbiriyle bağlantıları olan bir mekanizma oluşmasını sağlamak suretiyle ülkelerin uymak durumunda oldukları bir uluslararası ticari rejim kurmuştur. Söz konusu mekanizmalar, DTÖ'nün kuruluşu, mal ve hizmet ticareti, fikri mülkiyet ve anlaşmazlıkların çözümüyle ilgili uyguladığı anlaşmalarla olmuştur. Bu mekanizmalarla uluslararası kalkınma stratejilerinin devam ettirilmesini sağlayan DTÖ, dünya ekonomisine önemli katkılarda bulunmuştur (Guliyev, 2008).

DTÖ çerçevesinde üye ülkelerin taraf oldukları anlaşmalar gereğince DTÖ, üye devletler için caydırıcı etkileri olan bir üst örgüt olmuştur. DTÖ,

çok uluslu şirketlerin yayılmasına engel olan bütün unsurların kaldırılmasını sağlayan devletler üstü bir baskı unsuruna dönüşmüştür. DTÖ, az gelişmiş ülkelerin özellikle ekonomik durumlarını geliştirmek için ekonomik büyümeyi gerçekleştirmelerini sağlayacak aktif politikaları uygulamaya koymaktadır. Bununla birlikte uluslararası ticaretin gelişmesini sağlamak için çok uluslu şirketlere rahatlama sağlayacak düzenlemeler yapmak, bir diğer amacıdır.

Üye ülkelerini tümünü kapsayan genel hükümleri olan DTÖ'nün söz konusu kurallarının ülkelere etkileri değişkenlikler göstermektedir. DTÖ'nün de amaçlarından olan ekonomik küreselleşmenin gelişmesi, uluslararası ticareti geliştirmiş olmakla birlikte bu süreç gelişmekte olan ülkelerde aynı pozitif etkileri göstermemiştir. Dünya piyasalarında hareketlenme ve teknolojideki hızlı gelişmelerle beraber oluşan maliyet düşüklükleri verimlilikteki artışla sonuçlanmıştır. Bu bağlamda ortaya çıkan yeni yatırım fırsatlarıyla beraber uluslararası rekabet de sertleşmiştir. Bu rekabetle beraber gelişmiş ülkelerle birlikte gelişmekte olan ülkelerde bir kalkınma süreci başlamış ve bu ülkeler dünya ticaret piyasasının aktif üyelerinden biri olmuşlardır. Gelişmekte olan ülkelerin uluslararası ticarette gelişmiş ülkelere göre daha pasif olmaları, sözü edilen gelişmelerin negatif bir sonucudur. Gelişmiş ülkelerin gelişmemiş ülkelerden daha kazançlı olmaları DTÖ tarafından belirlenen çok taraflı anlaşmaların bir sonucudur (Dikkaya ve Deniz, 2006). DTÖ, bütün üyelerine aynı hükümleri uygulamasına karşın, ülkelerin çok taraflı anlaşmaların belirlediği devletlerin uymaya zorunlu olduğu kurallar, devletlerin gelişmişlik düzeylerinden dolayı farklı sonuçlara neden olmaktadır.

4. Almanya'nın Dış Politikası

Almanya'nın dış politikasının genel eğilimine bakıldığı zaman genel olarak öne çıkan olgunun son derece sorunlu gelgitlere sahne olan "Devlet ve Alman halkları" birleşme süreçleri olduğu görülecektedir. Alman coğrafyasında yüzyıllar boyu devam eden "savaş ve barış" döngüsü, temelde birbirlerini arayan halkın ve devletin bir öyküsüdür. Alman halkının farklı devletlerdeki parçalı yapısı; Alman devlet geleneğini, Alman dış ve iç politikasına şekil veren en önemli etkenlerden birisidir. Alman milletinin parçalanmış yapısına dair şöyle bir örnek vermek mümkündür: 1348'de kurulan ve bugün Çek Cumhuriyeti'nde yer alan Prag Üniversitesi ilk Alman üniversitesi; 1365 yılında kurulan ve bugün Avusturya'da eğitim vermekte olan Viyana Üniversitesi ise ikinci Alman üniversitesi olarak tarihe geçmiştir (Canbolat, 2009: 1). Sözü edilen iki üniversitenin de iki farklı ülkenin başkentleri için kültürel bir değer olarak kabul edildiği düşünüldüğü zaman Almanların hep bir arada olma ve "Alman bütünleşmesi" duygusunu anlamak ve Alman dış ilişkilerinin bu olgu üzerine temellendirmesinin nedenini kavramak mümkündür.

İtalya, Danimarka, Hollanda gibi ülkeler başta olmak üzere Güneydoğu ve Orta Avrupa'nın birçok ülkesi tarih boyunca sürekli olarak Alman politik tutumu ve kültüründen büyük ölçüde etkilenmiştir. Sözü edilen coğrafyada yer alan devletlerin iç ve dış politik tutumları, Ortodoks egemen Alman Devleti'nin dış politik tutumlarından ağır bir şekilde manipüle edilmiştir. Buradan hareketle günümüzdeki Alman kültürü ile toplumsal özbilinci Alman dış politikasının karakteristik özellikleri hakkında bilgiler vermektedir.

Alman birliğini kurma çabalarına tarih boyunca Avrupa kıtası; Prusya İmparatorluğu, Weimar Cumhuriyeti ve Hitler Almanya'sı dönemlerinde şahitlik etmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise, 1949'da Demokratik Almanya Cumhuriyeti (Doğu Almanya) ve Federal Almanya Cumhuriyeti (Batı Almanya) isimleriyle ikiye bölünen "Üçüncü Reich", kırk yıldan daha uzun süre devam edecek bir bölünmüşlük süreci yaşamıştır. Bu dönemde Federal Almanya, AB'nin kurucularından biri olmuş; Demokratik Almanya ise SSCB'nin etki alanına girmiştir. Soğuk Savaş dönemi sona erince ise bu iki Almanya yeniden birleşmiştir.

Soğuk Savaş sürecinde ve daha sonra Alman dış politikası, temel dinamiklerinden taviz vermeden devam etmiştir. Soğuk Savaş'tan sonraki dönemde Alman dış politikasına yön veren temel dinamikler şunlardır (İnat, 2009: 6):

a. Avrupa Birliği.

b. Atlantik ötesi ilişkiler dengesi.

c. Yurtdışı operasyonları.

d. Dış politika ticaretten bir araç olarak yararlanılması.

e. Yurtdışı kültür politikaları.

Almanya'nın dış politik faaliyetlerinde yukarıda verilen beş hattın işleyişi konusunda Soğuk Savaş'tan sonra; yüzyıllara dayanan "güç politikası" anlayışına (machtpolitik) nasıl ağırlık verdiği veya temel dış politika hattı adı verilen "sivil güç" (zivilmacht) yaklaşımını ne zamana kadar devam ettirdiği hakkında birçok değerlendirme yapılmıştır. Almanya dış politikaya yönelik uygulamaları yaparken "güç politikası" olarak yorumlanana birçok eylemin "sivil güç" etkinliğini devam ettirmek için atılan adımlar niteliğindedir (Kundnani, 2011).

4.1. Ana Hatlarıyla Birleşme Sonrası Alman Dış Politikası

Demokratik Almanya ile Federal Almanya'nın öngörülememiş dolayısıyla hazırlık yapılmamış birleşmesi, Almanya'ya niteliği tartışılmaya açık getiriler sağlamasını yanında bu bağlamda yeni tartışmalara yol açmıştır.

Almanya, II. Dünya Savaşı'ndan sonra izlediği dış politikayı, 1991'de ulusal birliğini gerçekleştirdikten sonra kademe kademe uygulamıştır. 1990'lara kadar Alman dış politikalarının merkezinde dört teme hedef bulunmaktadır (Aydın, 2017).

a. Yeniden BM üyesi olarak uluslararası alanlarda temsil edilmek.

b. Ulusal birliği gerçekleştirip tam bağımsız olabilmek.

c. Hem komşu ülkelerin şüphelerini aşmak ve ABD'nin güvenlik şemsiyesi altına girmek için Batı dünyasının bir parçası olmak.

d. Avrupa'da yeni bir savaş çıkmasına engel olarak kalıcı bir barışı katkı sağlamak.

Birleşmenin gerçekleştiği ilk dönemde, Almanya uluslararası ilişkiler konusunda öne çıkmamaya dikkat etmiş, sınır ötesi birçok askeri operasyona dâhil olmamıştır.

İç siyaset alanında ise kapsayıcı politikalar uygulayarak faşizmin toplumdaki kalıntılarını yok etmiş; hem sosyal haklarla hem de eğitimin toplumun geniş kesimlerine açılması ve siyasi haklarda genişleme sağlayarak halkın siyasete katılması ve siyasi kararlara onay vermesi sağlanmıştır. Bununla birlikte yeni bir bellek kültürü de oluşturularak geçmiş dönemde II. Dünya Savaşı'na neden olan tetikleyen politikalarla, Yahudi soykırımı ve faşizm kötü deneyimleriyle hesaplaşmayı başarmıştır.

1990'lara gelindiği zaman Almanya savaş sonra hedeflediği uzun vadeli bütün hedeflerine ulaşmıştır. 1998-1999 yıllarında gerçekleşen Kosova Savaşı Alman dış politikasındaki önemli dönüm noktalarından biridir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ilk defa bir savaşa katılan Almanya'nın bu motivasyonunu Dışişleri Bakanı Fischer tarafından yönetilen muhtemel bir etnik temizliğe engel olmak gibi ahlaki bir gerekçe sağlamıştır.

Birleşme sonrasında AB'nin en güçlü ekonomisine ve en fazla nüfusuna sahip olan ülkesi haline gelen Almanya, Orta Avrupa'da Doğu Avrupa ile Batı Avrupa'yı birleştiren bir konumda olmasıyla tekrar eski jeostratejik konumuna kavuşmuştur. Fakat Almanya'ya asıl siyasi gücünü kazandıran, Avrupa'da 2009 yılında yaşanan ekonomik krizdir. Kriz yönetimindeki başarısıyla farkını ortaya koyan Alman hükümeti krizdeki ülkelere sıkı bir mali disiplin politikası dayatmak suretiyle AB'nin lideri olma yolunda önemli aşamalar kaydetmiştir.

2014 yılının Eylül ayında Şansölye Merkel tarafından Alman Federal Meclisi Bundestag'da yapılan konuşmada Alman dış politikasındaki paradigma değişikliği ilk kez ifade edilmiştir. Uluslararası krizlerde Almanya'nın daha aktif olmak istediğini beyan eden Merkel, Almanya'nın AB'de liderlik rolünü üstlenmek istediğini ortaya koymuştur. Ulusal ve dış

güvenlik politikalarının ana hatları, sonraki süreçte yapılan tartışmalarla belirlenmiştir.

Almanya'nın artık yeni güç odaklarından biri olduğu ve bundan dolayı küresel alanda sorumluluk almasının gerekli olduğunun tartışıldığı bu tezin arka planında Almanya ve Avrupa'nın içeriden kaynaklı mâli kriz, küreselleşme ve AB karşıtlığı milliyetçiliğin yeniden yükselmesi, demografik sorunlar, sosyal sistemdeki aksaklıklar ve ekonomideki yapısal sorunların neden olduğu erozyon; dış riskler olan Rusya'nın yeniden bir güçlenerek Avrupa barış düzenini sorgulamaya başlaması, siyasal İslam'ın güçlenmesi, Balkanlarda istikrarsızlık eğilim, Avrupa'ya yönelik yeni göç dalgası beklentisi, Avrupa'da artan Çin nüfuzu ve cihatçı Siyasal İslam'ın gücünün güçlerinin kırılamaması vardır. Bu gelişmelerin yanı sıra Trump ile ABD'nin liderlik gücünde zayıflama olması, küresel düzenin selametini düşünen Almanya'nın için daha aktif olmasına yol açmıştır. Öte yandan Almanya, ekonomik çıkarlarından dolayı küreselleşmenin ve serbest ticaretin devam etmesinden yana bir pozisyon almıştır. Durumun bu şekilde seyretmesi, Almanya'yı Çin'e yakınlaşmasını sağlasa bile Almanya, AB ile ya da Çin ile birlikte küresel liberal düzenin hamisi olacak güçte sahip olmadığının farkındadır. Dolayısıyla kısa ve orta vadede Almanya'nın ABD'den kopmayı etmeyeceğini söylemek mümkündür. Fakat sonraki süreçte Almanya'nın küresel liberal düzenin hamisi olma konusunda ABD'yi tek başına bırakmaya razı olmayacağı, hiç olmazsa egemenlik anlamında ABD'nin ortağı olmak isteyeceği öngörülmektedir (Aydın, 2017)

5. Dünya Ticaret Örgütü ve AB

Dünya Ticaret Örgütü Anlaşması, m. XI uyarınca DTÖ'nün genel işlevi, kuruluş anlaşmasının eklerinde yerini bulan anlaşmalara ve bu anlaşmalar çerçevesinde oluşan hukuksal diğer düzenleme araçlarına dair konularda üyelerinin aralarındaki ticarî ilişkilerin yönlendirilip yönetilmesi sağlayan kurumsal, ortak bir çerçeve oluşturmaktır. Çok Taraflı Ticaret Anlaşmaları kapsamında yer alan bütün konularda DTÖ'nün karar alma yetkisi vardır (DTÖ Anlaşması, m. IV/1).

Ayrıca DTÖ bünyesi altında üyeler arasında meydana gelen anlaşmazlıklara çözüm bulmak amacıyla "arabuluculuk mekanizması", "ticaret politikalarını gözden geçirme mekanizması" ve "anlaşmazlıkların çözümü organı" kurulmuştur. Netice itibariyle DTÖ; GATT'tan daha kapsamlı bir yapısı olan, mümkün olabildiği kadar öngörülebilir ve serbest bir uluslararası ticareti temin etme yükümlülüğü olan; çok taraflı ticari faaliyetleri düzenleyen uluslararası bir kuruluştur. Bu kuruluşa destek olan önemli kuruluşlardan biri de Avrupa Birliği'dir.

AB, DTÖ içinde etkin görevler yapmıştır. AB'nin ticaret politikalarının yasal çerçevesini belirleyen Roma Antlaşması'ndaki 131. madde,

AB'nin amaçları arasında dünya ticaretine uyumlu hale gelmeyi ve ticaretin engel olan unsurları ortadan kaldırmayı da göstermektedir. AB, kapsamı geniş ticari turların başlatılmasına vurgu yapmış, Uruguay turunun geleceğe yönelik bir gündem bırakmasıyla yeni bir turun başlatılmasına olan ihtiyacı ortaya koymuştur. Başta ABD olmak üzere diğer ülkelerin de verdiği destekle kalkınma boyutunu öne çıkaran Doha Turu, 2001 yılı Kasım ayında resmi olarak başlatılmıştır. Geniş çalışma programına sahip olan Doha Kalkınma Gündemi başarıya ulaşamamış ve başlarda belirlenen hedefler 2004 yılı itibariyle tamamlanamamıştır (Akman ve Yaman, 2008).

Uluslararası ticarete şekil veren bir yapının çok taraflı olmasının gerekli olduğunu kabul eden AB esas olarak, dünya ülke pazarların mal ve hizmet ticaretine, ülkelerin uygulamalarına olanak verecek uyum süreleri ve net kurallarla açılmasını, DTÖ'nün hesap verebilir ve şeffaf bir örgüt niteliği kazanmasını, özellikle gelişmekte olan devletlerin de karar alma mekanizmaları içinde yer almasının sağlanması gerektiğini iddia etmektedir. AB sanayi ürünleriyle ilgili olarak bu bağlamda (Aydın, 2014: 2);

- *Uruguay Turu neticesinde, gümrük vergilerini %6,8'den %4,1'e düşürmeyi kabul etmiştir. Bazı alanlarda ise, sanayileşmiş ülkeler gümrük vergi oranlarını sıfırlamışlardır. Bunlar genellikle istihdam yaratan dolayısıyla refahı artıran inşaat ve tarım makineleri, mobilya, eczacılık ve tıbbi cihazlar gibi sektörlerdir.*

- *Dünya Ticaret Örgütü Tekstil ve Giyim Anlaşması ile, tüm konfeksiyon ve tekstil ürünlerini aşamalı olarak örgüt bünyesine entegre etmiştir. Bu kapsamda, 1 Ocak 2005 tarihi itibariyle süreç tamamlanmıştır. Bu tarihten itibaren AB, tekstil sektöründe herhangi bir korunma tedbirini, ancak DTÖ* Korunma Önlemleri Anlaşması çerçevesi içinde alabilecektir.

Hizmet sektörünün özellikle AB'de gelişmiş olması ve yine AB'nin hizmet ihracatı konusunda önemli avantajları olması, Doha Turu'nda AB'yi bu alanda liberal bir politika takip etmeye yönlendirmiştir. Bu alan AB'nin ticaret stratejisinde önemsediği bir alandır. AB; öncelikle mâli hizmetler, enerji hizmetleri, telekomünikasyon hizmetleri, e-ticareti, hizmet sektörlerinde kamusal alımlar ve mesleki hizmetlerde serbestleşmeyi, devlet yardımları ve korunma hükümlerine daha kapsamlı düzenlemeler yapılmasını savunmuştur (Woolcock, 2005).

Avrupa Birliği, Avrupa Komisyonu'nun resmi internet sitesinde bulunan ifadelere göre, DTÖ'ne çok taraflı bir bağlılığı olduğunu ve uluslararası ticaret sisteminde örgütü, birinci derecede önemli olarak benimsemektedir (https://ec.europa.eu).

Dünya uluslararası ticaretinin en önemli unsurlarından biri olan AB, DTÖ'nün çok taraflı ticaret sisteminde kuralları tespit etme, sürdürülebilir

kalkınma ve ticari serbestleşme görevlerine destek vermektedir. AB'nin çok taraflı ticaretteki aktif rol oynaması; piyasada fiyatı daha uygun, daha fazla ürün, daha yüksek büyüme oranları ve daha fazla istihdam sağlanmaktadır. Daha istikrarlı ve daha adil uluslararası bir ticari sistemi desteklemekle AB aşağıda verilen unsurları desteklemektedir;

- Avrupalı firmalar için yeni pazarlar bulmak.
- Kurallara uymak ve diğer bütün ülkelerin de kurallara uymasını sağlamak.
- AB vatandaşlarının günlük hayatlarını kolaylaştıracak somut avantajlar sunmak.

Ayrıca AB DTÖ aracığıyla sürdürülebilir bir ticari kalkınmaya destek olmayım amaçlamaktadır. Bu çerçevede "Everything But Arms" (Silahlar Hariç Her Şey) inisiyatifi kapsamında, dünyanın fakir devletlerinden ithal edilen silah teçhizatı dışındaki bütün ürünler, AB'ye kota uygulamadan ya da ithalat vergisi alınmaksızın girebilmektedir. AB, DTÖ'nün sağladığı imkânlarla, ticari müzakerelerde çok taraflı bir çerçeve oluşturulmasını teşvik etmiştir (GATT, 1994, m. II).

Avrupa Parlamentosu, DTÖ'nün çıkmazlarını, uluslararası ticaret sisteminin yaşadığı değişimin göstergelerinden biri kabul etmektedir. Özellikle ABD ve AB tarafından yönetilen DTÖ'nün eski sistemi, özellikle gelişmekte olan ülkelerin daha etkin oldukları, çok yüzlü ve daha açık bir sisteme doğru gelişim göstermektedir. Küreselleşme ve ticari serbestleşme süreci, gelişmekte olan bazı ülkelere yararlar sağlamış ve bunların önceden içinde olmadıkları sürdürülebilir bir ekonomik büyüme sürecine girmişlerdir.

AB, DTÖ piyasaları mal, hizmet ve yatırım ticareti içinde daha da liberalleşmesini sağlama düşüncesine destek olmuş ve bu yaklaşımın kolaylıkla gerçekleşmesi için bütün ülkelerin uygulayabileceği ve açık kuralların tespit edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Öte yandan AB, DTÖ kuralları içinde, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerle yapılan ticarette bazı vergilerde indirim yapılmıştır (GATT, 1994, m. II).

5.1. Dünya Ticaret Örgütü ve Almanya

Her geçen gün uluslararası ticaret anlayışının önemi artmaktadır. Uluslararası ticareti geliştirmek amacıyla düşürülen gümrük vergileri ve ülke sınırlarının etkisiz hale gelmesinin bu yeni düzende büyük rolü olmuştur. Dünyadaki bölgelerin herhangi birinde, uluslararası ticari faaliyetlerin sadece o bölgeyle sınırlı olmaması da küreselleşme sürecinde daha net bir şekilde kendini gösterebilmektedir. Uluslararası ticaret alanında ülkeler ele alındığında son zamanlardaki atılımlarıyla en fazla öne öne çıkan ülke Çin

olmuştur (BBC News Business, 2013) Çin'in arkasından da Almanya gelmektedir (Financial Times Global Economy, 2013).

ABD ile birlikte Çin ile Almanya'nın her dönemde gelişen uluslararası ticari atılımları bu durumun bir konuma bağlı olmadığını ortaya koymaktadır. Öte yanda zengin olduğu ifade edilen ülkelerin, önde gelen ticari gelirlerinin petrol ihracatından kaynaklandığı dikkate alınmalıdır.

Toplam ithalat ve ihracat düzeyleri dikkate alındığı zaman öne çıkan ülkenin ABD olduğu görülmüştür. Çin ile Almanya, bu dönemde ABD'nin arkasından gelen ülkelerdir. İthalat dikkate alınarak yapılan değerlendirmelerde de yine ABD'nin ilk sırada bulunduğu; hemen peşinden Çin ile Almanya'nın geldikleri görülmüştür. İhracat rakamları dikkate alınarak bir inceleme yapıldığı zaman Çin, ABD ve Almanya'nın da dâhil bütün ülkelerin önüne geçmiştir. Çin Almanya ve ABD'nin arkasından gelen ülkeler ise Rusya ile Suudi Arabistan'dır; öte yandan ithalat alanında ise Fransa, Japonya, İtalya, Hollanda ve İngiltere'dir.

Bu ihracat ve ithalat rakamları dikkate alınarak merkezi Almanya'da olan Bertelsmann Foundation'un yaptığı araştırma sonucunda yayımlanan raporda yer alan bilgilere göre, dünyanın önde gelen üç büyük ülkesi olan ABD, Çin ve Almanya'nın DTÖ üyesi olmalarının sağladığı avantajlardan en çok yararlanan ülkeler olduğu anlaşılmaktadır.

DTÖ tarafından öngörülen küresel kural ve ilkeler çerçevesinde gerçekleştirilen ticari faaliyetler sayesinde uluslararası ticari faaliyetlerden 2016 yılında ABD, 87 milyar dolar; Çin 86 milyar dolar ve Almanya ise 66 milyar dolar kar elde etmiştir. 1980 ile 2016 yılları arasında DTÖ'ye üye ülkelerin ihracatları %14 düzeyinde artış gösterirken; DTÖ'ne üye olmayan ülkelerin ise ihracatları %5,5 civarında gerilemiştir. 2018 yılı verilerine göre ise sözü edilen üç 3 ülke, dünya genelinde en fazla mal ve hizmet ticaretinde bulunan ülkeleridir (Abay, 2020).

Bertelsmann Foundation'ın ticaret uzmanlarından Christian Bluth, yaptığı raporla ilgili açıklamada, DTÖ'nün, küresel ekonomi yaklaşımının işletim sistemi olduğunu, mal ve hizmetlerin günlük olarak kurallara dayalı ve istikrarlı bir ortamda dolaşımda bulunmasını garanti ettiği değerlendirmesinde bulunmuştur. DTÖ'nün birçok ülkeye ikili anlaşmaların sağlayacağından daha fazla avantajlar sağladığına vurgu yapan Bluth, hiçbir örgütün mükemmel olmadığını fakat DTÖ'ye üye olmaktansa ikili ticaret sistem sayesinde atılım yapacağını, başarılı olacağını düşünenlerin uluslararası ticaret alanında büyük kayıplarla karşı karşıya kalacaklarını ifade etmiştir (Abay, 2020).

Soğuk Savaş süreci, dünyadaki aşağı yukarı tüm ülkelerde etkili olan bir mücadele yaşanmasına karşın Avrupa, Doğu ve Batı Blokları güç mü-

cadelesinin temel zemini olmuştur. Sözü edilen gergin sürecin bitmesi sonrasında en fazla etkilenen ülkenin, bu süreci iki ayrı, bölünmüş devlet olarak yaşamak durumunda kalan Almanya'nın olduğunu söylemek doğru bir tespit olacaktır. Öte yandan Soğuk Savaş sürecinin bitmesinin Almanya'da çok olumlu etkileri olduğu da açıktır. Soğuk Savaş'ın sonrasında Almanya'nın elde ettiği kazançlar aşağıda sıralanmıştır (Woyke, 2000):

- Soğuk Savaş sona erdikten sonra Batı Almanya ve Doğu Almanya ile II. Dünya Savaşı'nın işgalcileri arasında yapılmış olan anlaşmayla müttefiklerin Almanya'daki haklarının tamamı sona erince Almanya tam egemenliğe kavuşmuştur.

- Batı Almanya ve Doğu Almanya'nın birleşmeyle yüzölçümü ve nüfus olarak büyüdüğünden dolayı daha güçlü bir devlet niteliğine kavuşmuştur. Birleşme süreciyle ortaya çıkan ekonomik yükler, yıllar içinde azalmış ve bir avantaja dönüştürülmüştür.

- SSCB'nin dağılmasından sonra Almanya'nın çok önemsediği Doğu Avrupa'da kendisiyle siyasal ve ekonomik bakımından yarışabilecek hiçbir güç kalmamıştır.

- Doğu-Batı bölünmüşlük sürecinin sonlanmasıyla Almanya, güvenlik konusunda büyük riskler yaşan bir ülke olmaktan çıkmak suretiyle dost ülkelerle sınırları olan merkezi bir Avrupa ülkesi olmuştur.

Soğuk Savaş sürecinin bitmesiyle dünya politikasında askeri gücün daha az önemli hale gelmesi ve ekonomik gücün çok daha önemli hale gelmesi; buna bağlı olarak da DTÖ'nün etkinliğinin artmasıyla dünyadaki üç büyük ekonomik güçten biri olan Almanya daha önemli bir noktaya gelmiştir.

İki Almanya'nın birleşmesi sonrasında, özellikle BM ve DTÖ'nün sağladığı avantajlarla büyük ölçüde zincirlerinden kurtulan, uluslararası sistem içinde artık "normal" bir devlet haline gelmiş olan Almanya'nın asla sıradanlaşma olmayan "normalleşmesi" sonrasında bugünün Almanya'sı uluslararası sistemde yer alan herhangi bir aktör olma durumundan çıkarak özellikle ekonomi dünyasının belirleyici güç odaklarından biri haline gelmiştir. 2,9 Trilyon Doların üzerindeki Gayri Safi Milli Hâsılası rakamlarıyla Avrupa'daki en büyük, dünyada ise ABD ve Japonya'dan sonraki üçüncü büyük ekonomik güç konumuna gelmiş olan Almanya'nın takip ettiği dış politika, sözü edilen gücünü de yansıttığından dolayı öncelikle Avrupa olmak üzere dünyadaki birçok bölgede etkili olmaktadır.

Soğuk Savaş sürecinden sonra uluslararası sistemde ortaya çıkan yapısal değişim ve Doğu Almanya ile Batı Almanya'nın birleşmesi, Almanya'nın dış politika söylemi ve kimliğinin yeniden gözden geçirilmesini zorunlu hale getirmiştir. 1990 yılının Ağustos ayında başlayan Körfez kri-

zi, tüm dünya ülkelerini olduğu gibi Alman politik aktörlerini, dolayısıyla Alman güvenlik kuvvetlerinin dünya sistemindeki rolüne ilişkin anayasal bir tartışma ortamına çekmiştir.

Almanya Anayasası'nın Alman güvenlik güçlerinin NATO ve BM operasyonları dışında, dış ülkelerde görevlendirilmesini yasaklaması, sözü edilen tartışmanın temel eksenini meydana getirmiştir. Anayasadaki kısıtlayıcı hüküm ve ülkede genelindeki kamuoyunun yoğun anti-militer yaklaşımına karşın Kohl hükümeti, 1991 yılının nisan ayında Kürt mültecilere insani yardımda bulunmak için İran'a askeri güç gönderilmesi kararı alarak Alman güvenlik yaklaşımındaki değişim başlatmıştır. Bundan sonraki iki yıllık süreçte Alman askeri güçleri, Somali, Gürcistan ve Kamboçya gibi birçok coğrafyada insani yardım operasyonlarına destekte bulunmuştur.

1991 ile 1995 yılları arasında Yugoslavya'da yaşanan savaş, Alman pasif güvenlik politikasının değişmesine neden olan kritik eşik olmuştur. Almanya'nın Hırvatistan ve Slovenya'nın bağımsızlıklarını AB'nin diğer ülkeleriyle hiç müzakere etmeden, hatta İngiltere ve Fransa'nın itiraz etmesine rağmen tanımasından hemen sonra Hırvatistan ve Bosna-Hersek'e saldıran Sırbistan, Yugoslavya Savaşı'nın başlamasına yol açmıştır.

Savaş boyunca Sırbistan'ın komşularına karşı etnik temizliğe varan şiddetli saldırılarda bulunması Alman kamuoyunda büyük bir tepkiyle karşılanmış, Nazi Almanya'sı dönemini hatırlatan "bir daha asla" sloganı günden güne yağın biçimde dillendirilir olmuştur. Ne var ki Almanya'nın hem II. Dünya Savaşı'ndan sonra geliştirdiği sivil kimlik, hem de Alman Anayasası'ndaki kısıtlayıcı madde, Almanya'nın yaklaşımı konusunda kafa karışıklığı ve tereddütlere sebep olmuştur. Söz konusu durum, 1994 yılının ilk aylarında Kohl hükümetinin Almanya'nın ülke dışı operasyonlarına anayasanın izin vermesi amacıyla Anayasa Mahkemesi'ne başvurusuyla sonlanmıştır. 12 Temmuz 1994 tarihinde Federal Mahkeme Alman güvenlik kuvvetlerinin barışı faaliyetleri kapsamında sınır aşırı operasyonlara Alman parlamentosunun yetki vermesi şartıyla onaylaması, Alman dış ilişkilerinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Anayasadaki bu değişiklik sonrasında, 1995 yılında Alman güvenlik güçleri, Sırbistan'a düzenlenen NATO hava saldırıları ile 1996 yılındaki Hırvatistan ve Bosna'da görev alan barış gücünde aktif roller almıştır. Bu süreçte Almanya; BM, NATO ve ilişkilerini geliştirmiş ve bu kuruluşların en etkin üyelerinden biri haline gelmiştir. Ayrıca ticari anlamda da İMF ve DTÖ ile ilişkilerini de derinleştirerek bu kurumların sağladığı avantajlardan yararlanmış, ekonomik ilişkiler anlamında da bu kurumların işaret ettiği yolları takip etmiştir.

Soğuk Savaş bittikten sonraki süreç, Almanya'nın bugüne lider olmak adına ortaya güçlü bir irade koyamadığını göstermektedir. Her ne kadar 2008 ekonomik krizinden sonra Şansölye Angela Merkel hükümeti döneminde AB siyasal ve ekonomik platformunda her geçen gün etkisini art-

tırsa da Almanya'nın klasik bir lider özelliğine sahip olmadığı, üzerindeki çekingenlikten kurtulamadığı gözlemlenmektedir.

Devasa ekonomik gücünün ışıltısından ve tarihinden kaynaklı ağır yüklerinden dolayı askeri, siyasal ve diplomatik alandaki etkinliği ve etkisi arka planda kalan Almanya'nın yıllık 200 Milyar Dolar civarında gerçekleşen dış ticaret fazlasının sağladığı finansal olanaklarını dış politika alanında kullanma noktasında derin bir deneyime sahip Almanya'nın dünya politikası üzerindeki askeri, siyasal ve diplomatik rolünün artacağını iddia etmek zor değildir. BM Güvenlik Konseyi'nin daimi üyesi olmak konusundaki ısrarlı talepleri ve AB içinde askeri, siyasal ve diplomatik alanlarda da inisiyatif alarak alandaki lider konumuna talip olması bakımından Fransa'yla rekabete girmesi bu durumun açık örneğidir.

Sonuç

Ekonomik, siyasal, toplumsal ve kültürel alanlarda bütünleşme sağlanması ve kimi ortak değerlerin yerel ve milli sınırların ötesine geçerek dünya genelinde yaygınlaşması anlamına gelen küreselleşme ve neoliberalizm süreciyle birlikte DTÖ, IMF, NAFTA gibi uluslararası kuruluşlar; küresel politik faaliyetlerin merkezi bir pazara dönüşmesini sağlamıştır.

II. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası alanların birçoğunda bir örgütlenme süreci başlamış, devletler ekonomik ve siyasal örgütler kurmak suretiyle işbirliğine gitmişlerdir. Uluslararası ticareti serbestleştirme için bu çerçevede Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) yapılmıştır. GATT ilkeleri uyarınca 1994'e kadar bir dizi ticaret sözleşmesi ve birçok konferans düzenlenmiştir. 15 Nisan 1994 tarihinde GATT'ın DTÖ'ye dönüşmesi ve 1995 yılında faaliyetlerine başlamasıyla dünya ticaretinin düzenlenmesi anlamında etkin faaliyetlerde bulunmuştur.

Merkezi İsviçre'nin Cenevre kentinde olan DTÖ, bugün dünya ticaretinin %98'lik bölümünü temsil eden 160'tan fazla üyesi bulunan bir örgüttür. Dünya Ticaret Örgütü, özellikle gelişmiş ülkelere yakın durması ve faaliyetlerinden onlardan etkilenmesi dolayısıyla çok eleştirilmiştir. Nitekim 2016 yılında DTÖ tarafından öngörülen küresel kural ve ilkeler çerçevesinde gerçekleştirilen ticari faaliyetler sayesinde uluslararası ticari faaliyetlerden ABD, 87 milyar dolar; Çin 86 milyar dolar ve Almanya ise 66 milyar dolar kâr elde etmiştir. 1980 ile 2016 yılları arasında DTÖ'ye üye ülkelerin ihracatları %14 düzeyinde artış gösterirken; DTÖ'ne üye olmayan ülkelerin ise ihracatları %5,5 civarında gerilemiştir. 2018 yılı verilerine göre ise sözü edilen üç 3 ülke, dünya genelinde en fazla mal ve hizmet ticaretinde bulunan ülkeleridir (Abay, 2020).

Savaş boyunca Sırbistan'ın komşularına karşı etnik temizliğe varan şiddetli saldırılarda bulunması Alman kamuoyunda büyük bir tepkiyle kar-

şılanmıştır. Almanya'nın hem II. Dünya Savaşı'ndan sonra geliştirdiği sivil kimlik hem de Alman Anayasası'ndaki kısıtlayıcı maddeden kaynaklanan içe kapalı olması durumu, 1994 yılının ilk aylarında Kohl hükümetinin Almanya'nın ülke dışı operasyonlarına anayasanın izin vermesi amacıyla Anayasa Mahkemesi'ne başvurusuyla sonlanmış, Alman dış ilişkilerinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu süreçte Almanya; BM, NATO ve ilişkilerini geliştirmiş ve bu kuruluşların en etkin üyelerinden biri haline gelmiştir. Ayrıca ticari anlamda da İMF ve DTÖ ile ilişkilerini de derinleştirerek bu kurumların sağladığı avantajlardan yararlanmış, ekonomik ilişkiler anlamında da bu kurumların işaret ettiği yolları takip etmiştir.

İki Almanya'nın birleşmesi sonrasında ve DTÖ'nün sağladığı avantajlarla büyük ölçüde zincirlerinden kurtulan ve uluslararası sistem içinde artık "normal" bir devlet haline gelmiş olan Almanya'nın asla sıradanlaşma olmayan "normalleşmesi" sonrasında bugünün Almanya'sı uluslararası sistemde yer alan herhangi bir aktör olma durumundan çıkarak özellikle ekonomi dünyasının belirleyici güç odaklarından biri haline gelmiştir.

Kaynakça

Abay, A. (2020, 1 Ocak). DTÖ Çeyrek Asırlık Tarihinin En Büyük Krizlerinden Birine Hazırlanıyor. AA. https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/dto-ceyrek-asirlik-tarihinin-en-buyuk-krizlerinden-birine-hazirlaniyor/1689257 (Erişim tarihi: 04.03.2020).

Abbott, K. W., Keohane R. O., Moravcsik A., Slaughter, A-M. and Snidal, D. (2000). The concept of legalization. *International Organization*, 54 (3), 17-35.

Akman, S. ve Yaman, Ş. (2008). *Dünya Ticaret Örgütü Doha Turu çok taraflı ticaret müzakereleri ve Türkiye*. Ankara: TEPAV.

Alison, J. A., Saad-Filho, A. (2008). Production, class, and power in the neoliberal transition a critique of coxian eclecticism. A.J. Ayers (Ed.). *Gramsci, political economy, and ınternational relations theory: modern princes and naked emperors* in. New York: Palgrave Macmillan.

Arı, T. (2008). *Uluslararası ilişkiler teorileri: çatışma, hegemoya, işbirliği* (5.bs.). Bursa: MKM Yayınları.

Aydın, A. K. (2013). Serbest Ticaret Anlaşmalarının Yeri ve Türkiye'nin Dış Ticaretinin Geliştirilmesindeki Önemi. http://www.mfa.gov.tr/serbest-ticaret-anlasmalarinin-yeri-ve-turkiye_nin-dis-ticaretinin-gelistirilmesindeki-onemi.tr.mfa (Erişim tarihi: 14.02.2019).

Aydın, F. (2014, 9 Şubat) Avrupa Birliği Dış Ticaret Politikaları, http://www.istemiparman.com.tr/avrupabirligi-dis-ticaret-politikalari/, (Erişim tarihi: 13.02.2020).

Aydın, M. (2004). Dünya Ticaret Örgütü anlaşmazlıkların halli

mekanizması. *Dış Ticaret Dergisi*, (33).
Aydın, Y. (2017, 8 Temmuz). Yeni Alman Dış Politikası: Ne ABD ile Ne ABD'siz. Açık Görüş. https://www.star.com.tr/acik-gorus/yeni-alman-dis-politikasi-ne-abd-ile-ne-abdsiz-haber-1234787/ (Erişim tarihi: 03.02.2020).
Baldwin A. D. (1993). Neoliberalism, neorealism and world politics. D.A. Baldwin (Ed.) *Neorealism and neoliberalism: the contemporary debate* in (p.3-25). New York: Columbia University Press.
Barnett, M. N. and Finnemore, M. (1999). The politics, power, and pathologies of international organizations. *International Organization*, 53 (4), 699-732.
BBC News Business. (2013, 8 Mayıs). China Trade Growth Accelerates Beating Forecasts http://www.bbc.co.uk/news/business-22445227 (Erişim tarihi: 04.03.2020).
Bergsten F. (2000). The United States' ınterest in new global trade negotiations. J.J. Schott (Ed.). *The WTO after seattle* in Washington: Institute for International Economics.
Bown, C. P. (2017). Mega-regional trade agreements and the future of the WTO. *Global Policy,* 8 (2), 107-112.
Bozdağlıoğlu Y. ve Özen Ç. (2004). Liberalizmden neoliberalizme güç olgusu ve sistemik bağımlılık. *Uluslararası İlişkiler*, 1(4), 59-79.
Bulum, A.Z., Ersöz, F. ve Ersöz, T. (2013). Dünya Ticaret Örgütü (WTO) üyesi ülkelerin uluslararası ticaret hacimleri üzerine bir çalışma. *Nevşehir Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 2(2), 153-165.
Canbolat, İ. (2009). *Değişen Dünyada Almanya ve Türkleri.* Bursa: Alfa Aktüel Yayınları.
Carr, E. H. (1981). *The twenty years's crisis 1919-1939: an ıntroduction to the study of the ınternational relations*. London: McMillan Press Ltd.
Dikkaya, M. ve Deniz, F. (2006). Ekonomik küreselleşmenin yol açtığı problemler: teorik bir bakış. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi,* 2(3), 163-181.
Duman, M. Z. (2011). Neo-liberal küreselleşmenin zaferi. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(1),667-700.
ec.europa.eu. EU and ETO. https://ec.europa.eu/trade/policy/eu-and-wto/ (Erişim tarihi: 03.02.2020).
Financial Times Global Economy. (2013, 8 February). China Trade Growth Hints at Strong 2013. http://www.ft.com/cms/s/0/505ff602-719d-11e2-9b5c-00144feab49a.html, (Erişim tarihi: 04.03.2020).
Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB). (2009). *GATT bilgilendirme rehberi*. Ankara: 95. Gelir İdaresi Başkanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Daire Başkanlığı Yayınları.
Gilpin, R. (1987). *The political economy of ınternational relations.* New York: Princeton University Press.

Grieco J. M. (1988). Anarchy and the limits of cooperation: a realist critique of the newest liberal ınstitutionalism. *International Organization*, 42(3), 485-50.

Guliyev, M. (2008). *Dünya Ticaret Örgütü ve KEİ Üyesi devletlerin ekonomik kalkınmaları raporu*. Ankara: Ekonomi, Ticaret, Teknoloji ve Çevre İşleri Komisyonu Yayınları.

Haar van de E. (2009). *Classical liberalism and ınternational relations theory: hume, smith, mises, and hayek*. New York: Palgrave Macmillan.

Hans Kundnani, H: (2011). Germany as a geo-economic power. *The Washington Quarterly*, 34 (3), 31-45.

Harmes, A. (2006). Neoliberalism and multilevel governance. *Review of International Political Economy*. 13(5),725-749.

Heywoodi, A. (2011). *Global politics*. New York: Palgrave Macmillan.

İnat, K. (2009). Birleşme sonrasında Almanya'nın dış politikası: "Normalleşme"nin son adımları. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 1-37.

Kegley, C. W. and Wittkopf, E. R. (1993). *World politics: Trend and transformation* (4th ed.). New York: St. Martin's Press.

Keohane, O. R. (1993). Institutional theory and the realist challenge after the cold war. D.A. Baldwin (Derl.). *Neorealism and neoliberalism: the contemporary debate* in *(*p.3-25). New York: Columbia University Press,

Keohane, O. R. and Martin, L. L. (1995). The Promise of Institutionalist Theory. *International Securit*y, 20 (1), 39-51.

Keohane, R. and Nye, J. (1977). *Power and independence: World politics in transition*. Boston: Little Brown Company.

Morgenthau, H. (1948). *Politics among nations: The strugle for power and peace*. New York: Alfred A. Knopf.

Pulat, M. (2008). Hizmet ticaretinde sorunlar ve çözüm yolları: Türkiye'nin yaklaşımı. M. S. Akman ve Ş. Yaman (Ed.). *Dünya Ticaret Örgütü: Doha Turu çok taraflı ticaret müzakereleri ve Türkiye* (192-210). Ankara: TEPAV Yayınları.

Saeed, M. (2014). The WTO trade facilitation agreement: Implications for pakistan's domestic trade policy formulation. *The Lahore Journal of Economics*, 19, 439-460.

Sarıbeyoğlu, M. (2008). *Dünya Ticaret Örgütü'nün Antlaşmalara dayalı milletlerarası ekonomik düzendeki yeri ve Türk hukukuna etkisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Shimko, K. L. (1992). Realism, meorealism, and American liberalism. *The Review of Politics*, 54(2), 281- 301

Snyder, J. (1991). *Myths of empire: domestic politics and ınternational ambition*. NY: Cornell University Press.

Stone, A. (1994). What ıs a supranational constitution? an essay in international relations theory. *Special Issue on Public Law*, 56(3),441-474.

Sutherland, P. and Sewell, J. (2001). Challenges facing the WTO and policies to address global governance. G. Sampson (Ed.). *The role of the world trade organization in global governence* in Tokyo: United Nations University Press.

Şenses, F. (2004). Neoliberal küreselleme kalkınma için bir fırsat mı, engel mi? *ERC Working Paper in Economic,* 4(9),1-29.

Turhan, A. (1997). *Dünya Ticaret Örgütü*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayını.

Urata, S. (2002). Globalization and the growth in free trade agreements. *Asia-Pacific Rewiev*, 9 (1), 20-32.

Viotti P. R. and Kauppi M. V. (2010). *International relations theory*. (4th ed.). NY: Longman Pearson.

Vurdu, A. (2008). Küresel yönetişim ve Dünya Ticaret Örgütü. M. S. Akman ve Ş. Yaman (Ed.). *Dünya Ticaret Örgütü. Doha turu çok taraflı ticaret müzakereleri ve Türkiye* içinde (s.71-88), Ankara: TEPAV Yayınları.

Waltz, K. (1979). *Theory of international politics*. Massachusetts: McGraw Hil.

Woolcock, S. (2005). Trade policy: From Uruguay to Doha and beyon. H. Wallace, W. Wallace and M.A. Pollack (Eds.). *Policy-making in the European Union* (5th ed.). Oxford: Oxford University Press.

Woyke, W. (2000). Aussenpolitik. *Handwörterbuch des politischen Systems der Bundesrepublik Deutschland,* Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, p. 24-30.

WTO (2020). DTÖ Nedir? https://www.wto.org/english/thewto_e/thewto_e.htm (Erişim tarihi: 01.03.2020)

Zacker, M. W. and Mathew, R. A. (1995). Liberal ınternational theory: Common needs, divergent strands. C. W. Kegley, Jr (Ed.). *Contraversies in international relations theory, realism and the neoliberal challenge* in (p.107-150), New York: St Martin's Press.

Bölüm 43

GÜMÜŞHANE MUTFAK KÜLTÜRÜ VE YEMEK ÇEŞİTLİLİĞİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

Canan TÜRKMEN[1],Serenay GÜRER[2]

1 Ekoturizm Rehberliği Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, turrkmenncanan1907@gmail.com
2 Ekoturizm Rehberliği Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, serenayg96@gmail.com

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.Karadeniz Coğrafyası ve Yemek Kültürü

Türk mutfağının kökenini oldukça eskiye dayanmaktadır. Gastronomi kavramının ise özellikle son 20 yılda hızlı bir gelişim gösterdiği görülmektedir. Ayrıca Gastronominin bu hızlı gelişimi ile Dünya ülkeleri kendi mutfaklarını tanıtmak için farklı reklam araçları geliştirmekte ve farklı özellikleri ile ön plana çıkma uğraşı içindedir. Bu hızlı gelişim nedeniyle gastronomi her geçen gün değerine değer katmıştır (Seçim, 2018:129). Bu nedenle hala bakir kalma özelliği göstererek Karadeniz bölgesinin tanıtılması gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Karadeniz'in zengin bitki örtüsü ve yeşil doğası bu bölgenin sofralarına katkıda bulunmaktadır. Sebze ve her çeşit yeşilliğin bol olduğu, Karadeniz Bölgesi'nde balıkçılık ve bahçe sebzeciliği oldukça gelişmiştir. Karadeniz Bölgesi genel olarak pratik ve basit bir mutfağa sahiptir. Yemeklerde kullanılan temel malzemeler; karalahana, taze veya kuru fasulye, kabak, mısır unu, hamsi/alabalık, tereyağı ve iç yağdır. Yemekler, bu malzemelerin tek başına ya da çeşitli birleşimlerle ve değişik yöntemlerle pişirilmesiyle hazırlanmaktadır. Sahilden iç kesimlere doğru gidildikçe temel ekonomik faaliyet olan tarım, yerini hayvancılığa bırakmaktadır. Bu değişime bağlı olarak bal ve süt gibi ürünler sahil kesimine kıyasla bölge mutfağında daha fazla yer almaktadır (Kabacik, 2019:7).

Mutfak kültürlerinin oluşması ve yeryüzüne dağılışlarında coğrafi faktörler belirleyici unsurdur olarak görülmektedir. Bu şekliyle coğrafya bir toplum için kader anlamına gelmektedir. Karadeniz Bölgesi mutfak kültürü, iç ve kıyı kesimin birbirinden oldukça farklı coğrafi özelliklere sahip olmasından ötürü değişiklik barındırmaktadır. Yaylalarda peynir ve tereyağı başta olmak üzere çokça süt ürünü üretilmektedir. Kıyı kesimlerde sebzeler (lahana, mısır, fasulye vb.) üretilmekte ve yemeklerde kullanılmaktadır. İç kesimlerde ise pestil, köme gibi geleneksel gıdalar üretilmekte ve tüketilmektedir (Başaran, 2017:138). Karadeniz bölgesinde avcılığın yaygın olması nedeniyle av eti tüketimi de hayli yaygındır. Bölgenin ormanlarla kaplı olması insanları avcılık konusunda geliştirmiş ve av eti tüketimini artırmıştır. Geçmişte yoğun olarak yapılan avcılık faaliyetleri günümüzde azalmasına rağmen halen devam etmektedir (Çoşan ve Seçim, 2019:131).

2.Gümüşhane Mutfağı ve Yemek Kültürü

2.1.Mutfağın Yeri ve Bölümleri

Geleneksel Karadeniz evlerinde mutfak, kiler, ambar, çamaşırlık gibi servis mekânları bodrumda veya zemin katta bulunmaktadır. Doğu Kara-

deniz bölgesinde ev inşasında en çok kullanılan yapı malzemeleri, taş ve ahşap olduğundan kullanılan yapım tekniklerini de bu malzemeler belirlemiştir. Gümüşhane evlerinde taş kullanımı yaygın olarak kullanılmıştır (Başkan, 2008:46-51).

Tandır evine bitişik bir mekân olarak düzenlenen kilerde, içerisinde kuru ve kışlık gıdaların saklandığı turşu küpleri, ambarlar, ve kavurma kazanları yer almaktadır. Ayrıca evde sık kullanılmayan ve fazla olan malzemeler de yine kilerde muhafaza edilmektedir. Tandır evindeki ambarlara sığmayan kışlık erzaklar, bu alanda muhafaza edilmekteydi. Tandır evinin önemli özelliklerinden birisi de yöre halkının karlanguş ya da kırlangıç adını verdiği çatı örtüsüdür. Tandırdan çıkan dumanın kolayca dışarıya çıkarılması ve ortamın ferah olması için, kırlangıç çatı biçimi oldukça uygundur. Bu örtü Anadolu'da Bayburt, Erzurum, Gümüşhane ve Sivas gibi yörelerde yaygın olarak kullanılmıştır (Gök, Kayserili, 2013:189-201). Seçim ve Genç (2019:17) Sinop ilinde mutfak, eskiden de günümüzde olduğu gibi evlerin içerisinde bulunurdu. Bulaşık yıkanılan yer ise dışarıda olurdu. Mutfak araç- gereçleri ise tahta tereklerde saklanırdı. Ayrıca kiler (ardiye, un mutfağı) adını verdikleri bölümde ise yemek malzemeleri saklanırdı.

Tandır ocağı, Karadeniz Bölgesi'nde yaygın olmakla birlikte saman, çamur, ve keçi tüyüyle hazırlanan küplerin, güneşte kurutulup toprağa gömülmesiyle inşa edilmektedir. Bu ocağın içinde odun veya mangal kömürü yakılmaktadır. Günümüzde genellikle sadece yemek pişirmek için kullanılan tandırlar, eskiden evlerde ısınmak amacıyla soba olarak da kullanılabiliyordu. Tandır çoğunlukla Gümüşhane, Bayburt, Amasya, Tokat ve Çorum'da kullanılmaktadır. Bu bölgelerde taş fırınlar da yaygın olarak kullanılmakla birlikte özellikle kışlık meyve ve sebzeleri (fasulye, mısır, elma, armut, vb.) kurutmak, bazı yiyecekleri (ekmek, pide, gibi) ise pişirmek için kullanılmaktadır (Kabacik, 2019:11).

3. Gümüşhane İlinin Kış Hazırlıkları

3.1. Süt Ürünlerini Saklama

Selçuklu Türklerinde, yoğurt hayvan derisinden ya da ağaçtan yapılan yayıklarda çalkalanarak, tereyağı elde edilmekteydi. Kalan ayrandan toyga aşı ve çorba yapılırdı. Kalan ayranın içine biraz tuz katılarak kaynatılır ve çökelek (keş) elde edilirdi. Yoğurdun da fazlası açık havada yumurta büyüklüğünde topak haline getirilip kurutularak kurut yapılırdı ve bu kurut haline getirilen topaklar, kışın suda ıslatılıp yumuşatılarak çorba veya yemek yapımında kullanılırdı (Arıhan, 2012).

Karadeniz Bölgesi'nde Düzce-Bolu illerinde süzme yoğurta üçgen şekil verilerek kurutulmakta ve buna "keş" adı verilmektedir (Kabacik,

2019:9).

Sütten yapılan yoğurt taze olarak tüketilmesinin yanı sıra, kurutularak kış için saklanırdı ve buna "kurut" adı verilmekteydi (Ögel, 1978: 23).

3.2. Et Ürünlerini Saklama

Hayvanın eti ve sakatatı "tandır" adı verilen toprak kuyuda ya da ateş üzerinde çevrilerek pişirilirdi. Sonbaharda kesilen hayvan eti küçük parçalara ayrılarak yağı ile birlikte pişirildikten sonra küplere doldurulup kış için saklanırdı. Kavurma adı verilen bu yöntem, günümüzde de özellikle köylerde uygulanmaktadır. Karadeniz bölgesinde bulunan Sinop ilinde halkın beslenme şeklinin genellikle bitkisel olmasına rağmen et tüketiminin olduğu bu eti elde etmek için genellikle Karadeniz halkının kendi evlerinde beslediği küçükbaş ve büyükbaş hayvan etlerini kullandıkları bilinmektedir. Ancak küçükbaş eti, büyükbaş hayvan etine göre daha az tercih edilmektedir. Hayvan kesildikten sonra sadece günlük tüketimin yanı sıra özellikle kavurma yapılarak küplere basılmak suretiyle de bekletilirdi. (Genç ve Seçim, 2019). Etin diğer bir saklama yöntemi ise, tuzlayıp baharatlayarak kurutmadır. Pastırma, sucuk gibi ürünlerin yapımı da saklama yöntemlerinden biridir. Geçmiş dönemlerde etin kemikli kısmı tuzlanarak ağaçlara asılıp bu etler kiler bölümünde saklanmaktaydı. Bu uygulama da hâlen bazı köylerde sürdürülmektedir (Baysal, 2002: 31).

Gümüşhane'de kışlık olarak hazırlanan meyveler, sebzeler ve etler kendine özgü kurutma yöntemi ile saklanmaktadır. Bunun dışında, sebze ve meyveler samana, toprağa, ve pekmeze gömme gibi geleneksel yöntemler ile de saklanabilmektedir (Ülker vd., 2011: 220-224).

3.3. Meyve Kurutmaları

Karadeniz Bölgesi'nde meyveler grubundaki gıdalar; erik, kuş üzümü, kayısı, fındık, ayva, ve kuru üzümden oluşmaktadır (Çakmak, Sarıışık, 2017:2).

Gümüşhane'de meyvecilik kültürü ve meyveciliğin tarihinin, ilin tarihi kadar eskiye dayandığı söylenebilmektedir. Meyvecilik ve sebzecilik genelde Gümüşhane Merkezi, Torul ve Kürtün ilçelerinde dar alanlarda yapılmakta ve meyvecilikte elma birinci sırada yer almaktadır. Yıllık üretim 6-8 bin ton kadardır. Elma, vişne, armut, kuşburnu, ceviz, zerdali, dut bölgede yaygın olarak yetiştirilen meyvelerdendir (Özçağlar, 2016:61).

Kuşburnu Gümüşhane ilinin en önemli meyvesidir. Kuşburnu meyvesinden buğday ve kuru meyveler de kullanılarak "kokoç çorbası" yapılmaktadır. Kuşburnu ezmesi çıkarılarak suyu hazırlanıp kışlık olarak kavanozlara doldurulmaktadır. Kuşburnu ve dut ile yapılan "pestil" ve "köme" bölge mutfağına özgü en önemli yiyeceklerdendir (Kabacik, 2019:10).

Türk damak tadına en uygun kuru meyveler; kayısı erik, incir, üzüm, dut gibi meyvelerin kullanımından elde edilmektedir. Kurutma işleminin en önemli amacı gıdaları uzun süre bozulmadan saklamaktır. Kurutma birçok bölümden oluşan karmaşık bir uygulamadır. Depolama ve paketleme, kurutulmuş ürünün raf ömrüne etki eden önemli bir faktördür. Paketleme işlemi ile gıda içerine nem ve oksijen girişini engellemek gerekmektedir. Bu sayede ürün hem daha uzun muhafaza edilebilmekte hem de ürünler daha kolay korunabilmektedir (Aktaş, Ceylan, Gürel, 2016:272-273).

Gümüşhane ilinde yemek kültürü yörenin coğrafi özellikleri gereği tarım ürünlerine ve tahıla dayanmaktadır. Yarma, bulgur, erişte, yazdan hazırlanan yiyeceklerdir. Yörede çokça yetiştirilen elma, dut, erik ve armut genellikle kurutularak kışlık ürün olarak hazırlanmaktadır. (Ülker vd., 2011: 220-224).

ARAŞTIRMANIN AMACI ve ÖNEMİ

Çalışmanın amacı, Gümüşhane yöresindeki birçok yemek ve gıdanın bilinirliğini artırarak yörenin gastro turizmine zemin hazırlamaktır. Bölgede yetişen birden fazla bitki türünden yapılan yemekleri de vejeteryan veya vegan kitleye ulaştırarak yöre ekonomisine katkı sağlamaktır. Ayrıca yöresel lezzetlerin yok olmasını engellemek amaçlanmaktadır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmada çalışma amaçlarının gerçekleştirilebilmesi için nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir.

Nitel araştırma yöntemleri, farklı bilgi parçacıklarından yola çıkarak, bütünü ya da kuramı kendisi oluşturması için gerekli olan birincil ve ikincil verilerin toplanmasına aracılık etmektedir (Kozak, 2015: 29). Bu durumda araştırmada veri toplamak için ikincil kaynaklardan ve yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinden faydalanılmıştır.

Araştırmanın evrenini, Gümüşhane ilinde gastronomi ile dolaylı olarak ilgili olan (***öğretmen, öğrenci, okul yöneticisi, halkla ilişkiler uzmanı, ev hanımı***) yerel halktan katılımcılar oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise, evreni temsil yeteneği yüksek olduğu varsayılan gönüllü 15 kişi oluşturmaktadır. Görüşmeler, daha önceden randevu alınarak katılımcıların uygun gördükleri zamanda gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerden elde edilen veriler katılımcıların izni alınarak ses kaydı ve kısa notlar alınarak kaydedilmiştir. Görüşmelerin tamamı 2020 Nisan ayında yapılmıştır.

Görüşmede kullanılan yarı yapılandırılmış soru formunun oluşturulmasında, öncelikle yapılan literatür incelemesi dikkate alınmıştır. Bu çer-

çevede sorulan sorular aşağıda verilmiştir:

1. Demografik sorular (yaş, cinsiyet, eğitim durumu, meslek, memleket).
2. Gümüşhane'de dini ve özel günlerde yapılan yemekler nelerdir?
3. Gümüşhane'nin yöresel çorbaları nelerdir?
4. Yörenin en bilinen yiyecekleri nelerdir?
5. Gümüşhane ilinin yöresel hamur işleri ve tatlıları nelerdir?
6. İlde kullanılan et ve süt saklama yöntemleri nelerdir?
7. Yörede sütten elde edilen besinlerin isimleri nelerdir?
8. Gümüşhane'de kullanılan sebzeler ile doğada yetişen bitki ve otlardan yapılan yemekler nelerdir?
9. Gümüşhane ilindeki lezzetlerin yeteri kadar bilinmemesinin sebepleri nelerdir?
10. Gümüşhane ili yöresel lezzetlerinin tanıtılması için ne tür çalışmalar yapılabilir?

ARAŞTIRMA BULGULARI ve TARTIŞMA

1. Görüşmelerden Elde Edilen Gümüşhane Mutfak Kültürü Bulguları

Gümüşhane ilinin 5 ilçesi bulunmakla birlikte bu ilçelerin 2'si Trabzon, 1'i Giresun, 1'i Erzurum ve Bayburt, 2'si ise Erzincan'a yakın olmasından o yörelerin de mutfaklarıyla benzerlik göstermektedir. Bu durum farklı kültürlerin bir harmoni oluşturması yanında yemek çeşitliliğine de katkılar sağlamıştır.

Tablo 1'de yer alan bilgiler görüşme yapılan katılımcılarla ilgilidir. Veri toplama amacıyla gönüllü 15 ayrı kişi ile görüşülmüştür. Katılımcıların 11'i kadın 4'ü ise erkektir. Bu görüşmeler, Gümüşhane ilinin tüm ilçelerinden katılımcıları içermektedir. Bu katılımcıların eğitim düzeyleri incelendiğinde; 1'i yüksek lisans, 12'si lisans, 2'si ise ilköğretim düzeyindedir. Katılımcıların yaşları ise 20-55 arasında seyretmektedir.

Tablo: 1 Katılımcılara Ait Özellikler

Katılımcılar	Yaş	Cinsiyet	Eğitim Durumu	Meslek	Memleket
K1	23	Kadın	Yüksek Lisans	Öğretmen	Şiran
K2	23	Erkek	Lisans	Öğretmen	Köse
K3	23	Kadın	Lisans	Öğrenci	Şiran

K4	50	Erkek	Lisans	Okul Yöneticisi	Şiran
K5	20	Kadın	Lisans	Öğrenci	Torul
K6	51	Erkek	Lisans	Okul Yöneticisi	Şiran
K7	22	Kadın	Lisans	Halkla İlişkiler	Şiran
K8	23	Kadın	Lisans	Öğrenci	Kelkit
K9	50	Kadın	İlköğretim	Ev Hanımı	Şiran
K10	21	Kadın	Lisans	Öğrenci	Köse
K11	22	Kadın	Lisans	Öğrenci	Şiran
K12	23	Kadın	Lisans	Öğretmen	Kürtün
K13	23	Erkek	Lisans	Öğrenci	Kelkit
K14	29	Kadın	Lisans	Öğretmen	Şiran
K15	55	Kadın	İlköğretim	Ev Hanımı	Şiran

Tablo: 2 Gümüşhane Mutfağına Ait Ürünler ve Yemekler

Yemekler	Ot ve sebzeler	Tatlılar ve Hamur İşleri	Çorbalar	Süt Ürünleri
Patates Yahnisi	Evelik	Pişi	Karalahana Çorbası	Çökelek (Lor)
Kuru Börülce Yahnisi	Isırgan Otu	Lemis (Gözleme)	Madımak Çorbası	Tulum Peyniri
Etli Lahana Dolması	Madımak	Katmer	Gendime Çorbası	Tereyağ
Karalahana Dolması	Hoşveren	Kete	Erişteli Yeşil Mercimek Çorbası	Deleme Peyniri
Evelik Dolması	Karalahana	Gilik	Isırgan Otu Çorbası	Süzme
Lor Dolması	Ebegümeci	Siron	Fıtı Çorbası(Düğül)	Kaymak
Keşkek	Kızılca	Erişte	Ayranaşı Çorbası	Kurut
Sulu Köfte	Dağ Ispanağı	El Mantısı	Arpa Yarması Çorbası	Keş Peyniri
Sütlü Darı Haşılı	Reyhan	Sac Ketesi	Mısır Yarması Çorbası	Peskütan
Un Herlesi	Patates (Kartol)	Kaygana	Buğday Yarması Çorbası	Küflü Peynir
Yoğurtlu Bulgur Köftesi	Dağ Kekiği	Lavaş Ekmeği	Fırfır Çorbası	Yoğurt
Fasulye Diblesi	Kuzukulağı	Helüç	Tarhana Çorbası	Sert Kaymak
Pancar Diblesi	Erişte Otu	Fırın Ketesi	Hoşveren Çorbası	Tuzsuz Tereyağ
Gelinparmağı Kavurması	Şeker Pancarı	Tandır Ekmeği	Kabak Haşılı Çorbası	Ağuz
Pazı Dolması	Gelin Parmağı	Çörek	Patates Çorbası	
Kapama	Kol Pazısı	Çökelekli	Kesme Çorbası	
Buğday Haşılı Yemeği	Şeker Fasulyesi	Kuru somun	Turşu Çorbası	
Düğün Haşılı	Yemlik	Su Böreği	Kavut Çorbası	
Ezeltere Kavurması	Koyun Gözü	Hurma	Kurut Katıklı Çorba	
Kuymak	Zaguda Otu	Sini	Çılbır Çorbası	
Fasulye Bulgurlusu	Semiz Otu	Baklava	Dırma Çorbası	

Fasulye Yahnisi		Burma Tatlısı	Sütlü Çorba	
Turşu Kavurması		Pide		
Madımak Diblesi		Kelkit Ketesi		
Isırgan Diblesi		Pestil ve Köme		
Fasulye Kavurması		Sütlaç		
		Şekerli Poğaça		
		Un Helvası		
		Erişte Tatlısı		
		Fışkıl Tatlısı		
		Herle Tatlısı		

Kaynak: Tablo 2'deki veriler katılımcılarla yapılan görüşmelerden derlenmiştir.

Zengin bir mutfağa sahip olan Gümüşhane ilinin yemeklerinde genellikle tahıl, hamur işi, yörede yetiştirilen ve doğadan toplanan ot ve bitkilerin hakimiyeti söz konusudur.

Araştırma bulguları dahilinde Gümüşhane ilinde yapılışı aynı olmakla birlikte ilçeden ilçeye yemeklerin isimlerinde bazı değişiklikler olduğu görülmektedir. Genellikle ayran aşı olarak bilinen ve hemen hemen aynı yöntem veya tekniklerle yapılan çorba, Gümüşhane'nin Şiran ve Kelkit gibi ilçelerinde "ayranlı çorba" veya "katıklı çorba" olarak da adlandırılmaktadır. Aynı şekilde "düğül" olarak bilinen ince bulgurdan elde edilen çorba ise yine Şiran ilçesinde "fıtı çorbası" olarak bilinmektedir. Patates sebzesi de çoğu ilçede "kartol" olarak adlandırılmaktadır.

(Çakmak, Sarıışık, 2017:2) çalışmasında, meyveler grubundaki ürünleri; erik, kuş üzümü, fındık, ayva, kayısı ve kuru üzüm şeklinde gruplandırırken sebzeler grubundaki ürünleri ise; havuç, pazı, pırasa, arpacık soğan, kabak, bal kabağı, lahana, yenibahar, sivri biber, ıspanak, bamya, dolmalık biber, mantar, beyaz lahana, dolmalık kabak, karalahana, ısırgan otu şeklinde gruplandırmıştır.

(Tunçgenç & Tunçgenç, 2008:13) çalışmasında ABD, Avustralya, Kanada ve İngiltere'de yaygın olarak kullanılan ve lokuma benzeyen az şekerli hafif bir şekerleme olan "marshmallow"un (ebegümeci bitkisinin İngilizce ismidir), eskiden ebegümeci kökünden elde edilen un ile yapıldığını belirtmektedir.

(Yücel vd., 2011:72) yaptığı çalışmada gıda olarak kullanılan bitkilerin; çiğ olarak haşlanarak veya haşlanıp süzüldükten sonra içerisine bulgur, pirinç katılarak tüketildiğini ortaya koymuştur. Ayrıca yumurtalı veya yumurtasız, sarımsaklı yoğurt ilave edilerek veya dolma şeklinde kullanıldığını da saptamıştır.

(Saka ve Uğur, 2017:133) Doğu Karadeniz Bölgesi ile ilgili çalışmasında, çeşitli sebzelere yer vermiştir. Pazı olarak bilinen bitkinin pezük

olarak da isimlendirilebileceğini ve börek ve yemek yapımında kullanılabileceğini saptamıştır. Ayrıca karalahana, kuzukulağı, ısırgan gibi bitkilerin Doğu Karadeniz Bölgesi'nde lemislerin (gözleme), böreklerin ve dolmaların içerisinde yaygın olarak kullanıldığını belirtmiştir.

(Ertaş ve Karadağ, 2013:127) yaptığı çalışmada Karadeniz'e özgü pirinçli bir sebze yemeği olan diblelerin, her türlü sebze ve otla yapıldığını belirtmiştir. Muhlama ve kuymak ise yörenin çok ünlü iki yiyeceği olup, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde daha fazla olmak kaydıyla tüm bölgede yapıldığını saptamıştır. Ayrıca evelik, kızılca, ebegümeci, madımak (kuşekmeği) gibi otların da güneşte kurutularak saklandığını ortaya koymuştur.

(Kabacik, 2019:13) çalışmasında Karadeniz Bölgesi'nde sadece Bayburt ve Gümüşhane'de "kindilik" denilen ikindi sofrası olduğunu ortaya koymuştur. Bayburt'ta yaz mevsiminde peynir, lor, çökelek, domates, ekmek, çörek, börek gibi yiyecekler çayla beraber tüketilirken; Gümüşhane'de kindilikte kuymak, fasulye kavurması, patates haşlaması yanında turşusuyla, su böreği, zeytinyağlı dolmalar, hurma (kalbura bastı), börekler ve çöreklerin de çayla sunulduğunu belirtmiştir.

(Karaca, 2016:27-28) çalışmasında Türkiye genelinde tulum peyniri ve lor peynirinin hemen hemen her bölgede üretildiğini tespit etmiştir. Çökelek peynirinin Marmara Bölgesi dışında her bölgede bilindiğini saptamıştır. Peskütan ve küflü peynirin ise İç Anadolu'da da yaygın olarak kullanıldığı, kurut ve keş yapımının ise Karadeniz Bölgesi'nde yaygın olduğunu belirtmiştir. Bu durumda, Gümüşhane'de elde edilen süt ürünlerinin sadece buraya has olmadığı, diğer şehirlerde de yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.

(Dinçel, Ünver ve Alçay, 2017:31) çalışmasında Türk mutfağında kurutun Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgeleri'nde sıklıkla kullanıldığını belirtmiştir.

(Kabacik, 2019:21) yaptığı çalışmasında sironun özellikle Gümüşhane, Trabzon, Bayburt ve Artvin'de üzerine sarımsaklı yoğurt gezdirilerek tüketildiğini belirtmektedir.

Gümüşhane'de diğer yöre ve kültürlerde de olduğu gibi farklı merasimler düzenlenmekte ve bu özel, dini günlerde birbirinden farklı yemekler sunulmaktadır. Bunların başlıcaları; keşkek, pilav üstü kavurma et, sini, siron, ayran aşı çorbası, lahana dolması gibi lezzetlerdir. Özel günlerde yapılan yemekler, ilçeden ilçeye de farklılıklar göstermektedir. Örneğin, il genelinde düğünlerde yapılan ve düğün haşılı olarak adlandırılan özel yemek Torul ilçesinde kullanılmayabilmektedir. Torul ilçesinin Trabzon iline yakın olması sebebiyle genellikle o yörenin yemek alışkanlıklarını da daha çok benimsediği görülmektedir. Bunun dışında bu gibi zamanlarda yöre

genelinde hemen hemen aynı yiyecekler sunulduğu görülmektedir.

(Genç ve Seçim, 2019:309) çalışmasında Sinop ilinde düğün gibi özel günlerde keşkek yemeğinin köy tavuğuyla yapıldığını belirtmiştir.

Katılımcılardan elde edilen bilgilere göre düğün-nişan, cenaze ve mevlit törenleri, festival-şenlikler, bayramlar, sünnet düğünleri gibi önemli günlerde yapılan yemekler aşağıdaki bilgilerde verilmiştir:

Düğün, sünnet düğünü şenlik gibi toplu programlarda belli yemekler vardır. Kavurma yemekleri, keşkek, yaprak sarması, börekler, yöresel tatlı ve baklavalar, burmalar tercih edilir. İçlerinden keşkek için geçmişten günümüze devamlılığını sürdüren ve tercih edilen lezzet diyebiliriz. *Bayramlarda ise genellikle sini adı verilen tatlı çok fazla tercih edilir. Helva kavurulup açılan yufka katlarının arasına konulmasıyla elde edilen* şerbetli *bir tatlıdır (K1).*

Toplu merasimlerde Şiran yöresinde genel*likle kuru fasulye, pilav, keşkek, dolma, sulu köfte, ayranlı çorba (katıklı yarma çorbası), lahmacun yanında ayranla beraber sunulur. Cenaze evinde* üç gün yemek pişmez. K*omşu ve yakınlar tarafından üç gün boyunca cenaze evine yemekler getirilir. Festivallerde et kavurma, siron, arpa yarması, gendime çorbası, herle tatlısı, sarma ikram edilir (K6).*

Toplu merasimlerde yemeklerin neredeyse çoğu tercih ediliyor. Düğünlerde keşkek, et kavurma, pilav, kuru fasulye, sini, burma ve cenazelerde helva verilmektedir. Cenaze mevlitleri yedi gün sonra cenaze sahibi tarafından düzenlenmektedir (K4).

Bayramlarda ev baklavası olarak sini tatlısı yapılmaktadır. Cenazelerde pilav üstü et kavurması, un helvası yapılmaktadır. Etli lahana sarması, ayranlı mısır çorbası, ayranlı gendime çorbası, taze fasulye, kuru fasulye, pirinç pilavı, sulu köfte, su böreği, keşkek toplu törenlerde servis edilen lezzetlerdir (K3).

Köse ilçesindeki toplu merasimlerde et kavurma, pilav, baklava, su böreği, sarma, ayranla servis edilir. Halkın ekonomik durumuna göre et yerine tavuk, lahmacun da tercih edilmektedir (K10).

Torul yöresinde Gümüşhane mutfağının aksine düğünlerde düğün haşılı yemeği tercih edilmez. Kuru fasulye pilav, etli yemekler, zeytinyağlı yaprak sarması; tatlı olarak baklava ve sütlaç yörenin düğün yemekleri lezzetlerinin başında gelir. Cenaze törenlerinde ise kıymalı pide, lahmacun yanında ayranla beraber sunulmaktadır. Mevlitlerde un helvası ikram edilir (K5).

Düğün, şenlik, nişan, gibi törenlerde Kürtün yöresinde ismi "kara kazan" olarak bilinen kazanlarda odun ateşinde yemekler pişirilir. Ana

yemek fasulye, patates ve etten oluşmaktadır. Yanında pilav servis edilir. Kayısı veya üzüm kurusundan hoşaf kaynatılır içerisine yöreye ait elma, erik gibi kuru gıdalar da eklenir. Bunun yanında servislerin olmazsa olmazlarından birisi de lahana sarmasıdır. Cenazelerde ise yemeğe önem verilmez. Sadece helva kavurulur ya da tercihe göre hazır alınır (K12).

*Kelkit yöresinde toplu merasimlerde kavurma, pilav ve ayranlı çorba meşhurdur. Yemekler ayranla servis edilir. Cenazelerde yemek ayrımı yap*ılmamaktadır amaç sadece insanların *karnını doyurmaktır. Defin işleminden sonra 7 gün boyunca her gün mevlitler okutularak helva dağıtılmaktadır (K13).*

Seçim ve Kaya (2019) tarafından Konya'da özel günlerde yapılan yemekler incelendiğinde tamamen farklı yemeklerin kullanıldığı görülmüştür. Bu durumun temel sebebinin coğrafi farklılıkların yanı sıra yaşam tarzı olduğu düşünülebilir. Ancak Kelkit gibi bazı ilçelerde sunulan pilav, ayran ve kavurma gibi özel gün yemeklerinin Konya'daki özel gün yemekleriyle benzeştiği görülmüştür.

Gümüşhane'de çayır ve otlakların elverişli olması sebebiyle büyükbaş hayvancılık önemli bir yere sahiptir. Bunun yanı sıra küçükbaş hayvancılık da yapılmaktadır. Bu sebeple yörede et ve süt ürünleri kullanılmaktadır. Et ve süt ürünleri çabuk bozulan ürünler olması nedeniyle farklı şekilde kullanılabilmekte ve saklanmaktadır. Bu ürünlerin kullanımı ve saklanışı ile ilgili sorular katılımcılara yöneltilmiş ve alınan cevaplar aşağıdaki gibidir:

Teknolojinin gelişmesiyle beraber et saklama yöntemi olarak dondurucu kullanılmaktadır. Eski dönemlerde yörede "küzüm" adı verilen yöntem tercih edilmekteydi. Küzüm, etlerin bozulmaması için tuzlanıp, kurutularak kiler gibi güneş görmeyen mutfak bölümlerinde bekletilmekteydi. Bu yöntemle etler, daha uzun ömürlü olmaktaydı (K9).

Gümüşhane Şiran yöresinde et saklama yöntemleri, kurutma, kavurma, kıyma, küzüm etidir. Canlı hayvanlar evlerin önünde kesildiğinden işkembesi soyularak kurutması yapılır, kıkırdaklar etleri ve yağları ayrılarak büyük tencerelerde kavrulur. Mevsimsel olarak pastırma ve sucuk tercih edilir. En yaygın olan tür kavurmadır. *Yörede süt saklama yöntemi olarak ise* süt*, lor peyniri, çökelek gibi peynir türlerine dönüştürülür. Süzmeden elde edilen ve küçük bezlerde kurutulan yiyecek türünün adı pestükandır. Çökelekten elde edilen keş adı verilen lezzet de saklama yöntemlerindendir (K6).*

Eskiden Şiran'da et ve süt ürünlerini saklamak için kilerler kullanılmaktaydı. Kimi zaman toprağa gömülürdü. Et pişirilir kavurma haline getirilip tenekeye basılır ve kilerde saklanırdı (K4).

Süt çok çabuk bozulan bir besindir ve genellikle peynir yapımında

kullanılır. Süt yağı yapılarak tereyağı ha*line getirilir. Süt çürüdüğü zaman deleme adı verilen peynir tuzlanarak saklanır ve tüketilir. Görünüş olarak kaşar peynire benzemektedir.* Çökelek *de aynı saklama yöntemiyle tüketilmektedir (K1).*

Süt, süzme*, kaymak yapımında kullanılmaktadır. Ayrıca yörede yeni doğum yapan ineklerin sütü sağılıp içerisine yumurta ve şeker konulup ocakta kaynatılarak "ağuz" adı verilen ürün elde edilmektedir.* Çökelek, küflü peyn*ir, tulum peyniri de saklama yöntemlerindendir.* Süt tereyağ yapımında da kullanılmakta ve bu yağlar tuzlu ve tuzsuz olarak *ikiye ayrılmaktadır. Tuzlu tereyağlar, yemek yapımında; tuzsuz tereyağlar ise kahvaltılarda tüketilmektedir (K15).*

Et kurutma ve saklama yöntemi Şiran yöresinde kıyma şeklinde çektirilerek ve dondurularak saklanılır. Kavurma yöntemi de yörede tercih edilmektedir. Süt saklama yöntemleri ise peynire dönüştürme, çökelek, lor peynir, sert kaymak şeklinde çökelek elde etme şeklindedir (K7).

Kürtün yöresinde çok çeşitli peynirler yapılır. Süt pişirilerek özel bir mayayla mayalanıp katılaştırılarak ev halkının yiyeceği şekilde peynir yapımı sağlanır. Pişmemiş sütten yapılan peynir ise ısıtılarak yapılır ve bu peynirler toptancılara verilir. Toptancılar bu peynirleri yeniden pişirerek ayrı bir kıvama getirirler. Yoğurt, çökelek, kuru kıvamlı peynirler de yapılmakta ve bu peynirler sabah kahvaltılarında tüketilmektedir (K12).

Yukarıdaki yanıtlarda da görüldüğü üzere et ve süt saklama yöntemleri hemen hemen her ilçede benzer özellikler göstermektedir. Eski dönemlerde buzdolabı olmadığı için insanlar yaratıcılıklarını kullanarak soğuk ortamlar yaratmaya çalışmıştır. Genellikle mimaride taş kullanımını benimseyerek yazları serin, kışları ise sıcak ortamlar oluşturmuştur. Bunun dışında insanlar, toprağı kazarak içerisine et ve süt ürünlerini koyma fikrini ortaya çıkararak besinlerin tazeliğini korumaya katkıda bulunmuştur.

(Zengin ve Işkın (2017:412) çalışmasında yerel mutfakları yerel kültürlerin en belirgin örnekleri ve yansımaları olarak görmüştür. Bu yönden bakıldığında, kültürü yoğun bir biçimde kullanan turizm ile mutfak kültürü arasında güçlü bir etkileşim bulunduğunu savunmaktadır. Bu etkileşimi ikiye ayırmaktadır. Birincisi, farklı turistik kaynaklar için turizm faaliyetlerine katılan turistlerin yerel lezzetleri tatmaları şeklinde ortaya çıkabileceğidir. İkincisi ise, turistlerin bazı yöreleri o yörenin özellikle yöresel lezzetlerini tatmak için turistik geziler gerçekleştirebileceğidir. Kendine has özellikleri olan Gümüşhane mutfağı da gerekli tanıtım çalışmalarıyla gastronomi turizmine kazandırılarak katma değer sağlayabilir.

Görüşmeye katılan katılımcılar da tanıtım faaliyetlerini önemli ölçüde önemsediklerini bildirmektedir. Katılımcılara yöre mutfağının bilinirliğini

sağlamak için ne tür çalışmalar yapılacağı sorusu yöneltilmiş ve farklı cevaplar alınmıştır. Cevaplar aşağıdaki gibidir:

Turistler gezip görülecek yerler açısından geniş potansiyele sahip yerleri ziyaret etmeyi daha çok tercih etmektedirler ve Gümüşhane bu konuda diğer bir çok destinasyona göre geride kalmaktadır. Az turist çeken bir destinasyon olduğundan yörenin mutfak lezzetlerinden faydalanılamamaktadır. Bu da Gümüşhane mutfağının diğer bilinen mutfaklarla aynı ilgiyi görmeme sebeplerindendir (K5).

Eski köy yemeklerinin sıklıkla tercih edilmemesi, büyük şehir olmaması, turist çekmemesi, tanıtım eksiklikleri, batıya dönmeyle beraber tandır, taş ocağı vb. *mutfak* kültürlerinin tercih edilmemesi Gümüşhane mutfağının çok bilinen mutfaklar arasına gir*ememe sebeplerindendir. Bizim buralarda bir söz vardır, o da şudur: "Biz Karadenizliler sizin basıp geçtiğiniz otların üzerine yumurta kırarız da yeriz." Mutfağımız kendine has bitki ve otlar barındırmaktadır. Karadeniz insanı bu sayede sağlıklı beslenme alışkanlığı kazanmıştır. Vejeteryan kesim tarafından tercih edilebilir bir mutfaktır ve bu durumu fırsata çevirmek gerekmektedir (K11).*

Tarihi ve turistik yerlerin tanıtılmasıyla mutfağın tanıtımını doğrudan ilişkilendiriyorum. Turistlerin bölgeye gelebilmesi için öncelikle kültürel, doğal ve tarihi alanların geliştirilmesi ve turizme açılması gerekmektedir. Kuşburnu, pestil, köme, siron gibi yöresel lezzetlerinin de festival veya şenlikler yoluyla tanıtımını sağlamak gerekmektedir. Gümüşhane'de trafik kurallarına yeni bir boyut getirilmiştir. Gümüşhane söylemiyle, "yavaş ol, ceza yeme, pestil ye" *olarak yol kenarlarında bulunan bu tabelaların daha çok ürün* için kullanımı da geliştirilmelidir *(K6).*

Tanıtım eksikliği, ilin nüfus yönünden az olması, yörede beden gücünden faydalanılarak geçim sağlanmasının fazlalığı önemli rol oynamaktadır. Gümüşhane halkının inşaat sektöründe olması bu alanda ilerlemesi popüler mutfaklardan geri kalmasında etkendir. Bakıldığında müteahitlerin çoğu Gümüşhanelidir. Ayrıca Doğu Karadeniz bölgesi doğudan batıya en çok göçün olduğu bölge olarak bilinmektedir. Bu yüzden de bölgeye istenilen önem verilmemektedir (K4).

Gümüşhane mutfağında Antep, Adana, Hatay mutfağına göre çeşitlilik olarak azdır. Örneğin Gümüşhane'de mantı denildiği zaman tek çeşittir ve yoğurtlanıp tüketilebilir. Fakat Kayseri'ye gittiğimizde mantının bir çok çeşidi ile karşılaşırız. Gümüşhane mutfağında et tüketimi ve yemeklerde kullanımı azdır. Etin kebap olarak kullanımı değil de genelde kuşbaşı, kıyma olarak yemeklerin içerisine konularak tüketilmesi daha da yaygındır. Yörenin sebzeden uzaklaşarak ete yönelmesi yelpazesini geniş tutmasında yardımcı olacak bir etkendir (K12).

Gümüşhane mutfağının diğer mutfaklara nazaran daha az bilinmesinin sebebi tanıtımdır. Günümüzde herkesin kullandığı ve herkese çok yakın alan sosyal medya unsurlarından yörenin yemeklerinin reklam ve tanıtımlarının yapılması, hem turistik ziyaret hem de lezzet açısından yöreyi ileriye taşıyabilecektir (K7).

*Tanıtım eksikliği ve dışa d*önüklük göstergesinin eksik ol*ması, küçük bir il olmasından dolayı dışarıya açılmaması,* yöre mutfağının popüler *birçok mutfağa nazaran daha az bilinme sebepleri arasındadır (K14).*

Gümüşhane halkının büyük çoğunluğu büyük şehirlerde yaşamaktadır. *Büyükşehirlerde işletme sahibi Gümüşhanelilerin menülerinde yöresel yemeklere yer vermesi, insanlarda merak duygusu uyandırarak hem ile turist gelmesini hem de güzelliklerinin, yemeklerinin tanıtılmasını ileri düzeylere taşıyabilir (K13).*

Şehir iç kesimlerde kaldığından*dolayı Karadeniz'in diğer şehirleri kadar bilinmemektedir. Şehir bilinmediğinden dolayı da kültüre merak duyulmamaktadır. Gümüşhane'yi tanırsak yemek kültürünü de merak ederek araştırabiliriz. Zengin bir mutfağa sahip olması ve hem Karadeniz* Bölgesi'nin *hem de* iç kesimlerin mutfaklarından etkilenerek kendilerine has bir mutfak o*luşturması kendini geliştirmişliğin göstergesidir. Sıklıkla yapılan tanıtım çalışmaları bu yörenin en büyük eksikliğidir. Bundan dolayı diğer mutfaklar kadar ilgi çekmemektedir (K1).*

Gümüşhane tanıtım günlerinin sıklıkla düzenlenmesi tanıtımına katkı sağlayacaktır. Büyük illerdeki Gümüşhane'nin farklı ilçelerinin dernekleri aracılığı ile de tanıtım sağlanabilir. *Son yıllarda Şiran yöresinde çok yaygın olarak yapılan Tomara Şelalesi Festivali yörenin tanıtılmasına büyük katkı sağlamaktadır. Bu festival sayesinde yörenin önemli yiyeceklerinin tanıtımı sağlanmaktadır. Son yıllarda pestil,* köme işletmeleri de sipariş yoluyla ürünleri istenilen yerlere göndermektedir. Bu *da* ürünlerin tanıtımında önemli katkı sağlayacaktır. *Bunun dışında insanlar genellikle -ben de dahil olmak üzere- batıdaki şehirlere göç ediyorlar. Bu da gençlerin yöresel yemekleri çok fazla tercih etmemesine yol açmaktadır. Bu durumun önüne geçilmelidir (K15).*

Gümüşhane mutfağı çok zengin bir mutfağa sahiptir. Fakat gerek uluslararası platformlarda gerekse ülke içerisinde çok fazla bilinmemekle birlikte son yıllarda yörede yapılan festival-şenliklerle yörenin tanıtımı amaçlanmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Geleneksel süt, et, tahıl, sebze, tatlı, hamur işi vb. besinler yörenin mutfak kültür ögelerini oluşturmaktadır. Mutfak kültürü yöreden yöreye

değişen bir etken olmakla birlikte o yörenin de tanıtım ve turizm faaliyetlerine fayda sağlamaktadır. Gümüşhane mutfağındaki tanıtım eksikliğinin varlığı, görüşmelerden elde edilen bulgular sonucunda belirlenmiştir.

Gümüşhane mutfağıyla ilgili yapılan literatür çalışmalarında yöresel yemeklere ait çok fazla kaynağa rastlanamamıştır. Yöresel Gümüşhane Mutfağı ile ilgili yerel halk tarafından yapılan görüşmeler araştırmaya büyük katkılar sağlamıştır.

Gümüşhane mutfağı ile ilgili yapılan görüşmelerin sonucu ele alındığında, zengin bir mutfağa sahip olduğu ortaya çıkarılmıştır. Yapılan çorbalar, yemekler, tatlılar, hamur işleri, sebze ve yöresel bitkiler, süt ürünleri bir tablo ile ayrı kategorilerde incelenmiştir. Görüşmeler sonucunda, Karalahana Çorbası, Fıtı Çorbası (Düğül), Madımak Çorbası, Gendime Çorbası, Erişteli Yeşil Mercimek Çorbası, Isırgan Otu Çorbası, Ayranaşı Çorbası, Arpa Yarması Çorbası, Mısır Yarması Çorbası, Buğday Yarması Çorbası, Fırfır Çorbası, Tarhana Çorbası, Hoşveren Çorbası, Düğül Çorbası, Patates Çorbası, Kesme Çorbası, Turşu Çorbası, Kavut Çorbası, Kurut Katıklı Çorba, Çılbır Çorbası, Dırma Çorbası, Sütlü Çorba gibi çorba çeşitlerine rastlanmıştır. Bu çorbaların içeriğine bakıldığında, genellikle yörede kendiliğinden var olan ot ve bitkilerden ve yörede yetiştirilen tahıllardan elde edildiği görülmektedir. Bu duruma diğer yemeklerde de rastlandığı görülmektedir. Bunların başlıcaları; Karalahana Dolması, Kuru Fasulye, Pazı Dolması, Keşkek, Haşıl, Evelik Dolması, Madımak Diblesi, Fasulye Diblesi vb. yemek çeşitlerine rastlanmıştır.

Gümüşhane yöresel yemek kültürü, özel ve dini merasimlerde farklılıklar göstermektedir. Düğün, nişan, sünnet düğünleri, festival-şenlik gibi özel günlerde genellikle pilav üstü et, keşkek, haşıl, lahana sarması, sini, burma tatlısı, siron vb. gibi yiyeceklerin yaygın olduğu görülmektedir. Cenazelerde ise genellikle aynı yemekler sunulmakla birlikte bazı ilçelerde cenaze evinde üç gün yemek pişmemektedir. Genellikle cenaze evine komşular tarafından yapılan yemekler getirilmekte ve bu yemekler yas için gelen insanlara sunulmaktadır. Aradan yedi gün geçtikten sonra cenaze sahibi tarafından mevlit düzenlenmekte ve bu mevlitlerde genellikle pilav üstü et, un helvası, lahana sarması, kıymalı pide ve ayran gibi yiyecekler sunulmaktadır. Bayramlarda da vazgeçilmez bir gelenek haline gelen baklava, sarı burma ve sini gibi tatlılar ağır basmaktadır.

Literatür çalışmaları ve görüşme sonuçlarına göre et ve süt ürünlerinin kullanımı ve saklanma şekillerinin genellikle aynı şekilde olduğu görülmüştür. Katılımcılardan edinilen bilgiler dahilinde, Gümüşhane şehrinin ilçelerinde tercih edilen yöntemlerin ilçelerin bulunduğu konum, yakın olduğu komşu illere göre de değişiklik gösterdiği saptanmıştır.

Yapılan araştırmalar sonucunda bazı eksiklikler görülmüş ve bu nok-

talarda verilecek öneriler ortaya konulmuştur. Öneriler aşağıdaki gibidir:

- Gümüşhane'de yaşatılmaya devam eden yemeklerin sektör yetkilileri, yerel yönetim ve üniversitedeki ilgili bölümler arasında gerekli iş birliklerinin sağlanması gerekmektedir.

- Restoranların menülerinde yer alan yemeklerle ilgili bölümlerde yöresel isimler kulanılmalıdır.

- Gastronomi temalı festivaller geliştirilmeli ve tanıtımı ülkece ünlü sanatçılar yoluyla sağlanmalıdır. Ayrıca festivallere yerel halkın katılımı dışında farklı illerden insanların da katılımı sağlanmalıdır. Bu durum farklı insanların da yöresel yiyecekleri tatmalarına ön ayak olacaktır.

- Çeşitli televizyon programları ile mutfağın tanıtımı sağlanmalıdır.

- Yöre mutfağına hakim şefler yetiştirmeye gayret edilmeli ve şefler her açıdan desteklenmelidir.

- Bölgeyi en iyi tanıtacak olan turist rehberlerine gastronomi alanında eğitimler verilmelidir.

- Coğrafi işaret, mahreç gibi konularda çalışmalara devam edilmelidir.

- Gümüşhane Mutfağı ile ilgili daha çok literatür çalışması yapılarak yöresel yemekler derinlemesine incelenmelidir.

- Gümüşhaneli halkın büyük çoğunluğunun büyük şehirlere göç ettiği bir kez daha ele alınmış ve burada farklı köylere ait dernek binaları bulunmaktadır. Bu dernekler aracılığı ile yöresel yiyecekler sergilenmelidir.

KAYNAKÇA

Aktaş, M ., Ceylan, İ., Gürel, A., (2016). Meyve ve Sebzelerin Kurutma Parametrelerinin İncelenmesi. *Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi Part C: Tasarım ve Teknoloji* , 4 (4) , 267-273.

Arıhan, S., (2012) Antik Çağda Beslenme, Beslenme Antropolojisi-I, *Hatipoğlu Yayınları: 160, Beslenme ve Diyetetik Dizisi*: 03, s. 45-78, Ankara.

Başaran, B. (2017). Gastronomi Turizmi Kapsamında Rize Yöresel Lezzetlerinin Değerlendirilmesi, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies,* 5(3) , 135-149.

Başkan, S., (2008). Geleneksel Doğu Karadeniz Evleri. Erdem , (52) , 41-90 .

Baysal, A., (2002), Beslenme Kültürümüz, *T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları*: 1230, Yayımlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri: 389. Ankara: TTK Basımevi.

Çakmak, M., Sarıışık, M., (2017). Turizm-Temelli Girişimciliğin Gelişiminde Yerel Ve Mekânsal Dinamiklerin Göreme (Nevşehir-Kapadokya) Örneğinde Analizi, An Analysis of Local and Spatial Dynamics in the Emergence of Tourismbased Entrepreneurship in The Case of Goreme-Nevsehir/Turkey, 227.

Çoşan, D., Seçim, Y. (2019). Doğu Karadeniz Bölgesinde Yaşayan Laz Topluluklarının Dili, Gelenekleri ve Mutfak Kültürü Üzerine Bir Araştırma, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi,* Volume: 45, Spring-2020, p. (129-142) ISSN: 1308-6200 DOI: https://doi.org/10.17498/kdeniz.658023.

Dinçel, E., Ünver, Alçay, A. (2017). Kurut ve Türk Mutfağında Kullanımı. *Aydın Gastronomy,* 1 (2) , 31-39.

Ertaş, Y., Gezmen-Karadağ, M., (2013). "Sağlıklı Beslenmede Türk Mutfak Kültürünün Yeri". *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi / Gümüşhane University Journal of Health Sciences*: 2(1): 117-136.

Genç, N.A, Seçim, Y. (2019). Sinop Yöresel Mutfağının Unutulmaya Yüz Tutmuş Tatlarının Değerlendirilmesi. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi ,* (44) , 302-319.

Gök, Y., Kayserili, A. (2014). Geleneksel Erzurum Evlerinin Kültürel Coğrafya Perspektifinden İncelenmesi. *Doğu Coğrafya Dergisi ,* 18 (30).

Kabacik, M. (2019). Yöresel Mutfaklar, *Anadolu Üniversitesi Yayınları,* 1-28.

Karaca, O. B. (2016). Geleneksel peynirlerimizin gastronomi turizmindeki önemi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies,* 4(2), 17-39.

Kozak, M. (2015). Bilimsel Araştırma: Tasarım, Yazım ve Yayım Teknikleri*,* Ankara: *Detay Yayıncılık.*

Ögel, B., (1978). Türk Kültür Tarihine Giriş IV. Türklerde Yemek Kültürü. *Kültür Bakanlığı Yayınları:* 244. Kültür eserleri: 13. Milli Eğitim Basımevi. İstanbul.

Özçağlar, A. (2016). Doğu Karadeniz Bölgesi, Ankara: Nika Yayınevi No: 28, Bizim Büro *Ofset* Maatbaacılık.

Saka, A., Uğur, A. (2017). DOKAP Bölgesi'nde Sürdürülebilir Turizm İçin Sebze Üretimi. *DOKAP Bölgesi Uluslararası Turizm Sempozyumu, DOKAP Bildiriler Kitabı*, 130-134.

Seçim, Y. (2018). Selçuklu ve Osmanlı mutfağının gastronomi açısından değerlendirilmesi. *Journal of Tourism Theory and Research,* 4(2), 122-132. DOI: 10.24288/jttr. 452330.

Seçim, Y., Genç N.A. (2019). Sinop İli Mutfak Kültürü Üzerine Bir Araştırma, 1. *Uluslararası Malatya Gastronomi ve Kültür Kongresi Kitabı,* 170-179, 20-22 Aralık 2019, Malatya

Seçim, Y., Kaya, M. (2019). Konya Düğünlerinde Oynanan Oyunlar ve Düğün Yemekleri, Sosyal Bilimler Araştırmaları I, Editörler: Münir

Yıldırım- Mehmet Sarıoğlan,Akademizyen Kitabevi, ISBN: 978-605-258-312-8 ss.15-162.

Tunçgenç, Ş., & Tunçgenç, M. (2008). Giritli Türklerin mutfağından ot ve sebze yemekleri. İstanbul: *Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.*

Ülker, T., Kazancı, Ş., Yılmaz, N. ve Doğru, E. (2011). Gümüşhane Halk Kültürü-5, Gündüz *Ofset,* Trabzon. 4(2-3): 29-55.

Yücel, E., Tapırdamaz, A., Yücel Şengün, İ., Yılmaz, G., & Ak, A. (2011). Determining the usage ways and nutrient contents of some wild plants around Kisecik Town (Karaman/Turkey*). Biological Diversity and Conservation*, 4(3), 71-82.

Zengin, B., Işkın, M. (2017). Yerel Mutfakların Gastronomi Turizmi Açısından Değerlendirilmesi: Sivas Örneği. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(40), 404-415.

Bölüm 44

KRİZ EKONOMİSİ: 1929 BÜYÜK BUHRAN, 1973 PETROL KRİZİ VE 2008 KÜRESEL FİNANS KRİZİ BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME

Celal KIZILDERE[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi , celalkzldere@gmail.com

Giriş

Genel olarak insanlığın ömrü hayatında bir kaç kez karşılaştığı ekonomik krizler, iktisat literatürünün bir parçasıdır. Bu nedenle krizleri ekonominin bir realitesi olarak görmek mümkündür. Çünkü ekonomik krizler, sosyal ve toplumsal olaylar üzerinde bir takım olumsuz etkilerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Özellikle ekonomik krizler, ekonomideki finansal ve reel sektör üzerinde kaçınılmaz sonuçların meydana gelmesinde aktif rol oynamaktadır. Bu dönemde insanlar işlerini kaybetmekte ve birçok firma ya iflas etmekte ya da iflasın eşiğine gelmektedirler. Ancak ekonomik krizleri fırsata çeviren ve böylelikle yeni iş girişimlerinde bulunan iş insanları da bu dönemde ortaya çıkmaktadır. Hane halkı ve şirketler için geçerli olan bu durum aynı şekilde ülkeler için de geçerlidir. Çünkü kriz döneminde birçok ülkenin makroekonomik göstergelerinin bozulmaları söz konusu olabilmektedir. Kısaca ekonomik krizler döneminde, iç ve dış ekonomik dalgalanmalarla bağlantılı olarak bütün ekonomiler etkilenmektedir. Çünkü iç içe geçen ve ekonomik anlamda etkileşimin fazla olduğu küresel ekonomilerin herhangi birisinde meydana gelen olumsuz bir durumun diğer ekonomileri etkilememesi mümkün değildir. Hele ki gelişmekte olan ülkelerde bu durum daha fazla hissedilmektedir.

Kapitalizm tarihi kadar eski olan ekonomik krizler, dönemsel olarak değişik nedenlerden ve değişik biçimlerde meydana gelmişlerdir. Çünkü piyasalar, iç ve dış dinamiklerden dolayı sürekli olarak gelişim ve dönüşüm içindedirler. Bu nedenle gelecekte ortaya çıkacak olan ekonomik krizlerin ön görülmesi biraz daha kolay olmaktadır.

Ekonomik krizler genellikle tek bir nedenden dolayı ortaya çıkmazlar. Aksine birden çok faktörün, birleşmesi ile vuku bulurlar. Aslında, bakıldığında zaten kapitalist sistemin bu yapıya meyilli olduğu görülmektedir. Böylece kaçınılmaz olan söz konusu krizlerden mümkün olan en az hasarla kurtulmanın sağlanması için gerekli adımların atılması gerekmektedir.

Günümüzde de ekonomilerin, ekonomik krizlerin arifesinde oldukları görülmektedir. Ülke seçmeyen bu olumsuz durum, gelişmiş ülkelerde daha çok finansal sektörde olurken, gelişmekte olan ülkelerde finansal sektörün yanında aynı zamanda reel sektörde de etkisini göstermektedir. Bunun sonucunda da üretim eksikliği ve bütçe açıkları gibi krizlerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Yani ekonomik krizlerin meydana gelmeleri ve etkileri, ülkelerin ekonomik yapıları ile yakından ilgilidir. Çünkü gelişmiş ülkelerde ekonomik krizler, daha çok finans kaynaklı olurken, gelişmekte olan ülkelerde ise; daha çok bütçe açıkları, döviz krizleri ve ödemeler dengesi kaynaklı olarak ortaya çıkmakta ve böylece ilgili alanları etkisi altına almaktadır.

Ekonominin tarihi kadar eski olan ekonomik kriz kavramı, öngörülemeyen ekonomik faaliyetlerin makro ve mikro düzeydeki olası olumsuz

sonuçlarını ifade etmektedir. Söz konusu sonuçlar ise; beklenmedik bir şekilde ve aniden meydana gelen olumsuz gelişmelerden ve ilerleyen dönemlerde bütün ekonomileri etkisi altına alacak olan ekonomik istikrarsızlıkları kapsamaktadır. Ancak ortaya çıkan her ekonomik istikrarsızlıkların da ekonomik kriz olarak değerlendirilmemesi gerekmektedir. Çünkü krizin özelliklerinin başında, önceden öngörülememesi ve beklenmedik bir anda ortaya çıkması gelmektedir. Ayrıca etki sürelerinin kısa ya da uzun olması ve diğer ekonomilere yayılma hızları gibi unsurlar, kriz ekonomilerinin özellikleri arasında yer almaktadır. Ancak ekonomik krizlerin birtakım belirleyicilerinin ve onları tetikleyen faktörlerin olduğunun da unutulmaması gerekmektedir. Örneğin; dış ödemeler dengesizliği, yüksek enflasyon oranları, iç ve dış borç rakamlarının yüksek olması ve ulusal ekonomiler tarafından uygulanan para ve maliye politikaları gibi faktörler bunlar arasındadır (Aktan ve Şen, 2001: 1).

Ekonomik krizlerin meydana gelmesi bu faktörler doğrultusunda farklı biçimlerde meydana gelmektedir. Bunlar arasında üretimdeki düşüşler, fiyatlardaki değişiklikler, işsizlik oranlarının artması, şirketlerin iflas etmeleri, reel ücretlerdeki düşüşler ve borsalarda gerçekleşen çöküşler yer almaktadır.

Bu çalışmada üç büyük ekonomik kriz değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ancak dönemsel olarak dünya ekonomileri, hem küresel ve hem de ulusal bazda olmak üzere birçok ekonomik krizle karşı karşıya kalmışlardır. Örneğin, 1630'larda Hollanda'daki spekülatif lale balonu, 1720'deki Güney Denizi Balonu, 1825'teki ilk küresel finans krizi 1930'lardaki Büyük Buhran ve 1980 ve sonrasında gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerdeki çok sayıda kriz, bunlar arasında sayılabilir (Roubini, 2012: 15).

Tabi bunlarla ekonomik krizler bitmemiştir. 1970'li ve 1980'li yıllarda krizler devam etmiştir. Bunlara ek olarak 1994 ve 1995 Meksika krizi, Güneydoğu Asya krizi (1997), Rusya krizi (1998), Arjantin krizi (1999) ve 2008 finansal kriz söylenebilir (Yıldırım, 2010). Ülkemiz özelinde de birtakım krizler yaşanmıştır. Örnek olarak 1994 ve 2000-2001 finansal krizler gösterilebilir. Unutulmamalıdır ki bu krizlerden en fazla etkilenen ülkeler gelişmekte olan ülkeler olmuştur. Bunlar arasında 1990 İsveç ekonomik krizi, 1997 Asya ekonomik krizi, 1998 Rusya ekonomik krizi ve 1999 Arjantin ekonomik krizi gibi krizler yer almaktadır.

Türkiye ekonomisine bakıldığında da birçok kriz yaşadığı görülmektedir. Gerek iç dinamiklerden ve gerekse dış dinamiklerden kaynaklı 1994 krizi, 2000-2001 krizi ve 2018 döviz krizi ilk akla gelen krizler arasında saymak mümkündür. Aslında sınırsız ihtiyaçlar sınırlı kaynaklar ikilisi ve dengesiz bir gelir dağılımı olduğu sürece krizler hep var olmaya devam edecektir.

Ayrıca, şimdiye kadar küresel bazda yaşanan ekonomik krizlerin finansal sektörden reel sektöre doğru olduğunu söylemek mümkündür. Yani ekonomik kriz, ilk önce mali alandaki makroekonomik parametrelerdeki bozulmalardan kaynaklanarak reel sektöre yansımasını ifade etmektedir.

Günümüzde yaşanan Covid-19 pandemisi, 2020 ekonomik krizinin önemli öncü göstergeleri olarak nitelendirilebilir. Çünkü literatürde kriz kâhini olarak bilinen Roubini'ye[1] göre küresel ekonomilerin resesyona girmeleri ve ticaret savaşlarının tekrar gündeme gelmesi bu ihtimali arttırmış gibi görünmektedir. Ancak bu krizin, öncekilerden farkı finansal sektörden başlayıp reel sektörü etkilemesi şeklinde değil, aksine reel sektörden başlayıp finansal sektörü etkilemesi şeklinde ortaya çıkacak olmasıdır.

Ekonomik krizlerin teorik olarak değerlendirilmesi ve çözüm önerilerinin sunulması amacını taşıyan bu çalışmanın, araştırmacı ve politika yapıcılara faydalı olacağı düşünülmektedir.

Literatür

Konu ile ilgili literatür taraması yapılırken bilimsel araştırmalardan, kamu kuruluşu raporlarından ve uluslararası kuruluşların verilerinden yararlanılmıştır. Literatürdeki çalışmaların daha çok ekonomik krizlerin ayrı ayrı değerlendirilmesi şeklinde olduğu görülmüştür. Özellikle spesifik olarak 2008 küresel finans krizi üzerine çok sayıda çalışma yapıldığı görülmüştür. Söz konusu literatürden bazılarına aşağıda değinilmeye çalışılmıştır;

Aktan ve Şen, (2001). Ekonomik Kriz: Nedenler ve Çözüm Önerileri başlıklı çalışmalarında konuyu teorik çerçevede değerlendirmişlerdir. Değerlendirme sonucunda krizleri önleme adına, makro ve mikro düzeyde önerilerde bulunmuşlardır.

Delice, (2003). Ekonomik krizleri teorik ve tarihsel açıdan ele almıştır. Krizlerin ekonominin her döneminde görülebileceğini ancak gerekli önlemlerin alınması durumunda yıkıcı etkilerinin daha az olabileceğini ifade etmiştir.

Önder, (2009). Küresel kriz ve Türkiye ekonomisi konulu yazısında, 2008 küresel finans krizi teorik olarak eleştirel bir şekilde değerlendirmiştir. Krizlere karşı etkili bir önlem alınmadığını belirtmiştir.

Yıldırım, (2010). 2008 yılı küresel ekonomi krizinin dünya ve Türkiye ekonomisine etkilerini incelediği çalışmasında, konuyu teorik olarak ele almıştır. Sonuçta krizin önlenmesi adına, sermayenin finansal sektörden reel sektöre aktarılmasının daha doğru olacağını ifade etmiştir.

1 https://www.sabah.com.tr/apara/haberler/2018/10/18/unlu-ekonomistlerden-2020de-kuresel-kriz-uyarisi

Göçer, (2013). Küresel ekonomik krizin etkilerini panel veri analizi ile incelemiştir. Araştırmasında seçilmiş ülke ekonomilerine ait 2001-2010 dönemine ait verileri, panel birim kök testleri ile analiz etmiştir. Analiz sonucunda, ülkelerin ekonomik büyümelerini en çok etkileyen faktörün, özel tüketim harcamaları olduğunu ve krizin etkisinin negatif ve istatistikî olarak anlamlı bulunduğunu ifade etmiştir.

Özdemir, (2013). 2008 küresel ekonomik krizinin etkilerini 99 işletme üzerinde incelemiştir. İnceleme sonucunda işletmelerin farklı yapılarından dolayı değişik biçimlerde etkilendiğini ortaya koymuştur.

Cömert ve Düzçay, (2014). Küresel dengesizlikleri ele aldıkları çalışmalarında, konuyu teorik olarak incelemişlerdir. Krizin mali sektörden kaynaklandığını ifade etmişlerdir.

Ay ve Uçar, (2015). Üç küresel ekonomik krizin analizi başlıklı çalışmalarında 1929 dünya ekonomik buhranı, 1973 petrol krizi ve 2008 küresel finansal krizini teorik çerçevede ele alarak, nedenlerini ve uygulanan konjonktürel politikaları analiz etmişlerdir. Sonuçta, yasal düzenlemelerin ekonomik krizleri önlemede gerekli olduğunu ifade etmişlerdir.

Yılmaz ve Yılmaz, (2017). Küresel krizin ortaya çıkış nedenlerini ve sonuçlarını teorik olarak değerlendirmişlerdir. Sonuçta farklı grupların krizi, bilinçli olarak çıkardıkları yargısına varmışlardır.

Kesebir, (2018). 2008 küresel finansal kriz ve Türkiye'deki ekonomik göstergelere etkisini incelediği çalışmasında, büyüme, üretim, işsizlik ve enflasyon verilerini kullanarak analiz etmiştir. Sonuçta, Türkiye'de krizden dolayı ihracatın azaldığını ve işsizliğin arttığını ifade etmiştir.

Erbay ve Hemen, (2019). 1929 ekonomik buhranını ve Türkiye üzerine etkilerini araştırmışlardır. Araştırmaya göre, krizden çıkış yolunun, Keynesyen politikalardan geçtiğini ifade etmişlerdir.

Bunlar gibi konuyu teorik çerçevede ele alan birçok çalışmaya rastlanmıştır. Örneğin; Turgut, (2007), Yeldan, (2009), Erdönmez, (2009), Yücel ve Kalyoncu, (2010), Ateş, (2010), Evlimoğlu ve Yenipazarlı, (2015) ve Alpago, (2018) bu çalışmalardan bazılarıdır.

Literatür bu şekilde incelendikten sonra çalışmaya, araştırmanın odak noktasını oluşturan büyük buhran olarak nitelendirilen 1929 ekonomik buhranının, 1973 Petrol Krizinin ve 2008 küresel finans krizinin değerlendirilmesi ile devam edilmiştir.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1 Ekonomik Kriz Kavramı

Kriz kavramı ekonomideki istikrarsızlık yani zor ve istikrarsız bir durumu ifade etmek için kullanılır. Ekonomik kriz genel olarak ekonomik hayatta aktif olarak rol alan karar birimlerinin, davranış ve kararlarında aniden ve beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan değişimleri ifade eder. Söz konusu değişimler ise; iç ve dış konjonktürel olaylardan dolayı meydana gelmektedir. Aniden ve beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan bu değişimler, bir ülkedeki makroekonomik göstergeleri olumsuz etkilemektedir. Bu durum da ekonomileri, buhrana götürmektedir (Apak ve Ataç 2009: 5). Çünkü ekonomik krizler genellikle resesyon ve depresyonla birlikte anılırlar. Hatta resesyon bazen kriz kavramı ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Ekonomik faaliyetlerin hız kesmesi anlamına gelen resesyon, zaten ekonomik krizin göstergeleri arasında yer almaktadır.

Aslında ekonomik krizler, ülkenin içinde bulunduğu refah döneminden sonra ortaya çıkmaktadırlar. Çünkü ekonomilerdeki yükselişlerden sonra başlayan bu süreçte fiyatlar, üretim ve gelirler hızla düşmeye başlar. Daha sonrasında baş gösteren işsizlik ve reel sektördeki yıkımlar söz konusu ekonomik istikrarsızlığın derinleşmesine yol açmaktadır.

Geçmişten günümüze kadar yaşanan ekonomik krizlere bakıldığında, bunların temel olarak üç özellik taşıdıkları görülür. Bunlar; aşırı üretim, genellik ve dönemsel olmaları olarak karşımıza çıkmaktadır (Dura, 2009).

1.2 Ekonomik Kriz Çeşitleri

Kapitalist hayatın bir parçası olan ekonomik krizleri, temel olarak reel krizler ve finansal krizler olarak ikiye ayırmak mümkündür. Ekonomik krizleri, meydana geliş durumlarına göre bu şekilde ayırdıktan sonra, coğrafi alanlara göre ayırmak gerekliliği de oraya çıkmaktadır. Buna göre ise krizleri; büyükten küçüğe olmak üzere küresel, ulusal ve bölgesel şeklinde bir ayırıma tabi tutmak mümkündür (Alpago, 2018: 6). Ekonomilerin üretim bölümleri, daha çok reel krizlerle ilgilidir. Ortaya çıkış nedenleri ise, talep azalmasından dolayı meydana gelen üretim daralmasıdır. Bu tür krizleri önlemek için maliye politikası uygulamak doğru bir yaklaşım olacaktır. Üretimin daralması sonucunda işsizlik krizinin meydana gelmemesi için gene genişleyici maliye politikasının uygulanması gerekmektedir.

Finansal krizlerin ortaya çıkmaları riskli krediler, döviz piyasalarındaki volatilite, mali akımdaki bozulmalar, likidite darlığı ve borsalarda büyük çöküşlerin meydana gelmesi ile olur. Mali akım, paranın fon arz edenlerden fon talep edenlere aktarılması ile gerçekleşir. Ancak bu sırada ortaya çıkan ekonomideki herhangi bir olumsuzluk, söz konusu süreci et-

kiler ve böylece de mali kriz meydana gelir (Hubbard, 1991: 70). Ekonomik krizlerin çeşitleri aşağıda Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Ekonomik Kriz Çeşitleri

Reel Krizler	**Finansal Krizler**
Mal ve Hizmet Piyasaları Krizi	Mali Kriz
İşgücü Piyasaları Krizi	Bankacılık Krizleri
	Para Krizi

Kaynak, Bildirici ve Parasız, (2003).

1.3 Ekonomik Krizlerin Nedenleri

Reel sektörlerdeki ve finansal sektörlerdeki arz ve talep dengesizliğinden dolayı ortaya çıkan ekonomik krizler, ya arzın fazla olmasından ya da talebin az olmasından kaynaklanan ekonomik istikrarsızlıklardır. Arzın fazla olmasının nedenlerinin başında, üretim fazlalığı yani resesyon sürecinin başlaması yer alır. Talebin daralması ise; depresyonu ortaya çıkarır. Arz ve talep arasındaki dengesizlik her zaman ekonomik sebeplere dayanmayabilir. Ekonomik olayların dışında meydana gelmesi muhtemel olan doğal afetler de (deprem, sel, yangın vb.) arz ve talep dengesinin bozulmasına, dolayısı ile ekonomik krizlere yol açmaktadır. Aynı zamanda ekonomik krizler, sosyal ve siyasal konjonktürel dalgalanmalardan dolayı da ortaya çıkmaktadırlar. Örneğin hükümet değişiklikleri, askeri müdahaleler gibi siyasal olaylar makroekonomik göstergelerin aniden değişmesine neden olmakta ve akabinde kriz süreci başlamaktadır. Çünkü söz konusu değişimler sonucunda ani fiyat yükselişleri, cari açık ve işsizlik gibi makroekonomik göstergelerin bozulması ortaya çıkar.

İşte yukarıdaki sebeplerden dolayı ortaya çıkan ekonomik krizlerin önlenmesi için alınması gereken tedbirlerin devreye sokulması gerekmektedir. Bu önlemlerin başında da makro ve mikro ölçekteki genişleyici para ve maliye politikaları ya da daralmacı para ve maliye politikaları gelmektedir (Dura, 2009). Çünkü söz konusu tedbirler yani müdahaleler yapılmadığı takdirde şirket iflasları, fiyat yükselişleri ve işsizlik gibi ekonomik istikrarsızlıklar baş gösterir ve sermayenin belli gruplarda toplanması nedeni ile yoksulluk göstergesinde bir artış meydana gelir.

2. 1929 Büyük Buhran

Birinci dünya savaşının temel sebep olarak gösterildiği 1929 dünya ekonomik buhranı, ekonomi literatürüne en büyük buhran olarak girmiştir. Hiç bir savaşın kazananı olmadığı gibi bu savaşın da kazananı olmamıştır. Dolayısı ile hemen hemen bütün ülkeler bu süreçten zararla çıkmışlardır. Fakat burada, en şanslı ülke Amerika Birleşik Devletleri (ABD) olmuştur. Çünkü ABD dünya altın rezervinin önemli bir kısmına sahip olan ülkeler arasındadır. Bu nedenle savaştan yıkımla çıkan ülkelerin yeniden yapı-

lanmaları için finansman kaynağına ihtiyaçları olmuştur. Söz konusu finansman kaynağının da elde edileceği ülke ABD'dir. Çünkü bu dönemde ABD'nin diğer ülkelerden alacağı toplam değer yaklaşık 11,563 Milyon Dolar'dır (Ay ve Uçar 2015: 7). Söz konusu borçlanmadan kaynaklanan ve ülke ekonomilerini sıkıntıya düşüren bu durum, depresyonun derinleşmesine neden olurken, ABD ise altın dönemini yaşamıştır. Çünkü bu dönemde ABD'de üretim artmış ve işçi ücretleri yüksek düzeylere çıkmıştır. ABD'deki ekonomik anlamda ortaya çıkan bu iyileşme süreci emlak sektöründe de kendisini göstermiştir.

Bu süreçte aynı zamanda finansal sektörde de hareketlilik yaşanmıştır. Bankaların kapanmasına rağmen, insanlar borsanın kazandıracağına inanmışlardır. Dolayısı ile mevduatlarını bankalardan çekmiş ve evlerini ipotek ettirerek menkul kıymet almışlardır. Sonrasında, aldıkları menkul kıymetleri teminat gösterip, yeniden borçlanma yolunu seçmişlerdir. Ancak bir süre sonra hisse değerleri düşme trendine girmiş ve yatırımcılar zor durumda kalmışlardır. Finansal sektörde yaşanan bu olumsuz gelişmelerle eş zamanlı olarak reel sektördeki aksaklıklar ihmal edilmiş ve bu iç faktörler nedeni ile ekonomik krizin ABD'de başlamasına neden olmuştur (Alpago 2018: 12, Ay ve Uçar 2015: 9).

Dönemin ABD başkanının uyguladığı borçlanma politikası, diğer ülkeleri de krizin eşiğine getirmiştir. Çünkü ABD, borçlu ülkelerdeki alacağını altın olarak talep etmiştir. Böylece küresel ticaret % 60 oranında daralmıştır (Yücel ve Kalyoncu 2010: 5). Bu durum parasal sistemin çökmesine sebebiyet vermiştir (Bakırtaş ve Tekinşen 2004: 90).

Bütün bu gelişmelerden sonra 1929'da New York borsasının 4 milyar dolar kaybetmesi ile çökmüş ve böylece Büyük Buhran başlamıştır. Finansal sektörde böylece başlayan kriz kısa sürede reel sektörde de kendisini hissettirmiştir. Böylece ABD'de başlayan bu resesyon süreci diğer ülkeleri de parasal aktarım mekanizmaları aracılığı ile etkisi altına almıştır. İlerleyen süreçte iflas eden ticarethaneler ve yüksek enflasyon piyasalara hâkim olmuştur. Elbette ki bütün bu olumsuzlukların yanında baş gösteren işsizlik sorununu da unutmamak gereklidir. Çünkü buhran dönemindeki işsizlik %3 seviyelerinden % 25'e kadar yükselmiştir. Aynı zamanda ülkedeki (ABD) Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (GSYİH) 1/3 oranında azalma göstermiştir. ABD'de başlayan bu küçülme diğer ülkelere de yansımıştır. Bu olumsuz gelişmeler diğer ekonomilerin uygulamış olduğu dış ticaret politikası araçları aracılığı dış ticaretin daralmasına yol açmıştır. Böylece korumacı politikaların artması nedeni ile kriz derinleşmiştir (Turgut, 2007: 14; Emsen, 2003).

1932 yılında hem kriz neredeyse dip noktasını görmüş ve hem de ABD'de başkan değişikliği nedeni ile uygulanan ekonomi politikaları

değiştirilmiştir. Uygulanan deregülasyon politikaları terk edilerek bunun yerine regülasyon politikaları uygulamaya sokulmuştur. Böylece yapılan politika değişikliği ile fiyatlar aşağı çekilmeye ve işsizlik oranları azaltılmaya çalışılmıştır. Bunlar da ancak ekonomiye müdahale ederek gerçekleştirilmiştir (Ay ve Uçar, 2015: 12). Söz konusu müdahaleler, sadece finansal sektörde değil aynı zamanda reel sektöre de uygulanmıştır. Örneğin genişleyici maliye politikası araçlarını devreye sokarak işsizlik giderilmeye ve reel sektörün önünü açmaya yönelik düzenlemeler yapılmaya çalışılmıştır. Ayrıca tarım sektörü için yapısal reformlar gündeme alınarak, sosyal reformlar düzenlenmiştir (Alatlı, 2001: 11).

Dünya ekonomik buhranı, bütün ekonomileri etkisi altına almışken, özellikle Almanya ve ABD çok daha fazla etkilenen ülkeler arasına girmiştir. Almanya'da hiper enflasyon başlamış ve işsizlik oranları %25'lere kadar yükselmiştir. Bu olumsuz gelişmeler Hitler'in, Almanya'da iktidar olmasını sağlamıştır. Hitler kamu harcamaları vasıtası ile işsizliği düşürmede başarıyı sağlamıştır.

1929 büyük buhranın önemli sorunlarının başında finans sektöründe meydana gelen gelişmeler olmuştur. Çünkü bu dönemde, altın standardı terk edilmiş yerine, altın kambiyo standardı getirilmiştir. Gene aynı dönemde, Uluslararası Para Fonu ile dünya bankasının kurulması kararı alınmıştır. Yani klasik ekonomik görüş yerini Keynesyen görüşe bırakmıştır. Çünkü krizden kurtulmanın yolu klasik ekonomik görüş ile değil Keynesyen görüş ile mümkün olacağı anlaşılmıştır (Yücel, 2010: 7).

3. 1973 Petrol Krizi

Petrol krizinin ortaya çıkış nedeni, ülkeler arasındaki politik nedenlere dayandırılsa da aslında ekonomik sebeplere dayanmaktadır. Çünkü bu dönemde, tek para sistemine geçilmiştir. Tek para birimi olan dolar da altına endekslenmiştir. Böylece artan likidite ihtiyacını, ABD'de mevcut olan altın rezervleri karşılamada yetersiz kalarak doları, dalgalanmaya bıraktığını açıklamıştır. Petrol fiyatları dolara endeksli olduğu için hem dolardaki düşüş ve hem de petrol fiyatlarındaki düşüş petrol ihraç eden ülkelerin gelirlerinin azalmasına neden olmuştur. Buna kayıtsız kalmayan petrol ihraç eden ülkeler, üretimi kısma kararı almışlardır. Böylece petrol fiyatlarının dalgalanmasına ortam hazırlayarak, I. Petrol şokunun çıkmasını sağlamıştır (Alpago, 2018: 7). Reel sektördeki kar marjlarının azalması sermaye sahiplerini, finans sektörüne yönlendirmiştir. Finans sektöründeki istikrarsızlıklar özellikle faiz oranlarındaki oynaklık, krizin artmasını sağlayan başka bir neden olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca petrol krizinin nedenleri arasında uygulanan keynesyen politikalar sonucunda, devletin ekonomideki payının artması ve para basması gösterilebilir.

Böylece, daha çok politik nedenlere dayandırılan II. Petrol Krizi başlamıştır. Çünkü aynı dönemde Arap-İsrail savaşı başlamış ve birçok ülke İsrail'i desteklemiştir. Buna karşılık Petrol İhraç Eden Ülkeler Birliği (OPEC), İsrail'e destek veren ülkelere ambargo uygulamıştır. Petrol ambargosu ile petrol sıkıntısı başlamış ve New York borsasının çökmesi ile piyasalar bir kez daha sarsılmıştır. Doğaldır ki, bu sarsılmadan en çok petrol ithal eden ülkeler etkilenmiştir. Petrol ihraç eden ülkeler ise gelirlerini hayli bir arttırarak zenginleşmişlerdir. Ancak zenginleşen Arap ülkeleri, paralarının büyük bir kısmını ABD ve Avrupa'daki bankalara yatırmışlardır. Böylece bankalarında döviz rezervi artan söz konusu ülkeler, reel sektördeki daralmanın da etkisi ile birlikte finans sektörüne yönelmişlerdir.

Bütün bu gelişmeler, gelişmekte olan ülkelerin ticaret hadlerinin bozulmasına neden olmuştur. Böylece üçüncü petrol şokunun yaşanması kaçınılmaz olmuştur. İran'da gerçekleştirilen Şii Devrimi ve Irak-İran savaşı dolar ve petrol fiyatlarını etkileyerek süreci hızlandırmıştır. ABD'nin faiz oranlarını yüksek tutması, borçlanan ülkelerin sıkıntısını bir kat daha arttırmıştır. Çünkü kriz ile birlikte borçlanma ihtiyacı artan ülkeler bu kez de borçlarını ödemekte sıkıntıya düşmüşlerdir. 1980'li yıllarda da gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkelere borç verme konusunda çok istekli görünmemişlerdir. İzleyen günlerde 1982 yılında krizin etkisi ile moratoryum ilan eden Meksika'yı diğer ülkeler takip etmiştir (Akkaya, 2010: 30). Böylelikle gelişmekte olan ülkeler, borç krizine girmişlerdir. Ekonomilerdeki bu istikrarsızlıklar, reel sektörü etkisi altına almış ve durgunlukla birlikte yüksek işsizlik hüküm sürmeye başlamıştır. Ekonomi literatüründe stagflasyon olarak nitelendirilen bu durumu öngörememesi keynesyen görüşün, en büyük eleştiri aldığı noktalardan bir tanesi olmuştur. Böylece keynesyem görüşe olan güven azalmış ve bu görüş terkedilmeye başlamıştır. Regülasyon politikalar bu şekilde bırakıldıktan sonra devletin ekonomideki gücü azaltılmış, harcamalar kısılmış ve piyasa merkezli uygulamalar devreye sokularak, deregülasyon dönemi başlatılmıştır.

Deregülasyon dönemi küreselleşmenin hız kazanmasının etkisi ile finansal piyasalarda da etkisini göstermeye başlamıştır. Küreselleşme ile birlikte emek-yoğun üretimler azalmış ve teknoloji-yoğun üretimlere ağırlık verilmiştir.

Görüldüğü gibi, petrol krizinin ya da başka bir deyişle borç krizinin hem ülkelerin iç dinamiklerinden ve hem de dış dinamiklerden dolayı ortaya çıkan ekonomik bir istikrarsızlık olduğunu ifade etmek pek de yanlış olmayacaktır.

Petrol krizinin sonucunda gelişmekte olan ülkeler, meydana gelen resesyon ve ihraç mallarına olan talep azlığından dolayı ortaya çıkan cari işlemler açığı gibi ciddi ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Çünkü söz konusu bu ülkelerin, borçlanma maliyetleri gelişmiş ülkelerin

uygulamış oldukları daralmacı para politikası ve faizlerin değişken olması nedeni ile yüksek seviyelere ulaşmıştır. Ayrıca uygulanmakta olan bu sıkı para politikası aracılığı ile doların değerinde de bir artış meydana gelmiştir. Ancak bu durum, gelişmiş ülkelerin ödemeler dengesini olumsuz yönde etkilemiştir. Bunun etkilerini azaltmak için korumacı politikaları uygulamaya sokmuşlardır (Ay ve Uçar, 2015: 15).

Ayrıca gelişmekte olan ülkelerden sermaye kaçışları, bütçe açıkları, yüksek kurlar, işsizlik ve enflasyon gibi iç dinamiklerden kaynaklanan faktörler, krizi beslemiştir. Bütün bu gelişmelerden sonra krizin ciddiyeti anlaşılmış ve çözüm önerileri üretilmeye başlanmıştır. Örneğin; borçların ödenebilmesi için para basılmasına (tahvil ve hisse senedi olarak) ya da borçların ötelenmesini kolaylaştıracak mali düzenlemelerin uygulamaya sokulması gibi tedbirlerin krizi önleme noktasında etkili olacağı konusunda uzlaşıya varılmıştır. Krizi önleme adına düşünülen bu tedbirler aynı zamanda finansal piyasalarda yeniden yapılanmanın gerekliliğini ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

4. 2008 Küresel Finansal Kriz

1973 petrol krizinden sonra birçok ülkede deregülasyon uygulamalarına yani tekrar klasik ekonomik sisteme dönüş yapılmıştır. Özellikle finansal sektördeki kısıtlayıcı hükümler ve denetimler kaldırılmıştır. Ancak bir süre sonra kontrol zayıflığı söz konusu olmuş ve işler kontrolden çıkma noktasına gelmiştir.

Böylece, 1929 buhranından sonra yaşanmış en büyük kriz olarak literatüre geçen 2008 krizi başlamıştır. Aslında 2008 küresel finans krizinin nedenleri arasında konut piyasasındaki aksaklıklar gösterilmiş olsa bile, faiz oranlarının düşük olması ve finansal araçlardaki çeşitlilik gibi unsurlar da krizin nedenleri arasında sayılabilir. Ayrıca hükümetler tarafından uygulanan ekonomik politikalar ve şirketlerdeki kötü yönetim sonucunda ortaya çıkan yolsuzluklar krizin derinleşmesine yol açmıştır (Krugman, 1979 ve Aydoğuş, 2009: 17).

2008 küresel finans krizinden bahsedilirken, krizi tetikleyen mortgage krizinin ihmal edilmemesi gerekmektedir. Çünkü düşük faizlerle alınan konut kredilerinin geri dönmemesi sonucunda kriz patlak vermiştir (Yıldırım, 2010). Lehman Brothers'in yapmış olduğu iflas başvurusu ise krizin zirve yaptığı nokta olmuştur.

Bu sebepler göz önüne alındığında, her ne kadar krizlerin öngörülemeyen bir yönlerinin bulunmasına rağmen, bu denli risklerin bulunduğu bir ortamda kriz beklenebilir ve gerekli önlemler alınabilirdi. Ancak bu yapılmadığı için, 2007'nin sonlarında başlayıp 2008'de zirve yapan ve 2009'un başlarına kadar etkileri devam eden 2008 küresel finas krizinin

başladığını görmek mümkün olmuştur. Söz konusu krizin ortaya çıkmasında, tüketici davranışlarının etkisinin büyük olduğunu unutmamak gerekir. FED'in faizleri düşürmesi ile birlikte düşük faizden uzun vadeli kredi ile ev sahibi olmak isteyen tüketiciler, borçlanma güdüsü ile bankalara akın etmişlerdir. Aynı şekilde bankaların da bu isteğe kayıtsız kalmamaları kredi balonunun oluşmasına yardımcı olmuştur. Böylece hem kredi alanlar ve hem de kredi verenler bu işten kazançlı çıkacaklarını düşünmeye başlamışlardır. Meydana gelen bu kredi sarmalında riskli olan tüketicilerin de kredi alabilmelerinin önü açılmış olmaktadır. Böylece 2000 yılının başlarında hedge fonlar 500 milyar dolarken 2007'li yılların sonunda bu rakam 2 trilyon dolara ulaşmıştır (Ay ve Uçar 2015: 20).

Ancak bir süre sonra bu iyimser hava kaybolmuştur. Çünkü 2004'den itibaren enflasyonist endişeler taşıyan FED, faiz oranlarını yükseltme yolunu seçmiştir. Faiz yükselmesi ile birlikte finansal piyasalarda sarsıntılar başlamıştır. Böylece tüketiciler, değişken faizli olan kredilerini ödemede zorlanmışlardır. İlaveten kredi ile alınan ev fiyatlarının düşmeye başlaması ek bir maliyet getirmiştir. İflasların başlaması ile kriz kaçınılmaz olmuştur. İflas eden ilk şirket ise; New Century Financial şirketidir (Duman, 2011: 79). Böylece ABD'de başlayan mali kriz önceleri Avrupa'da görülmüş, ilerleyen dönemlerde ise bütün dünyaya yayılmıştır.

Avrupa ve Asya borsalarında meydana gelen sert düşüşlerle ivme kazanan krizin etkisini azaltmak için Avrupa ve ABD merkez bankaları, piyasalara para sürerek faiz oranlarının düşmesini sağlamışlardır. Kısaca ülkeler, bu krizden kurtulmak için genişleyici para ve maliye politikaları uygulamaya başlamışlardır. Piyasalara para sürmenin en büyük faydasını gelişmekte olan ülkelerin gördüğünü söylemek mümkündür. Yapılan bu iyileştirmeler hem finansal sektörü hem de reel sektörü kapsamaktadır.

2008 küresel finans krizinin etkileri dış ticaret aracılığı ile Asya ve Avrupa ülkelerine yayılarak onların da resesyona girmelerine neden olmuştur. Bu süreç aynı zamanda bazı ülkelerin (İrlanda, Yunanistan, Portekiz ve İspanya gibi) kredi notlarının düşürülmesinin de önünü açmıştır (Hiç, 2009: 49). Bu ülkelerle sınırlı kalmayan ekonomik kriz, Japonya ve Birleşik Arap Emirliklerinde hissedilmeye başlamıştır. Bu süreçte Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin'den müteşekkil BRIC ülkelerinin etkilenmeyeceği düşünülmüş olsa bile onlar da krizden kurtulamamışlardır. Çünkü ihracata dayalı büyüme modelini benimseyen ülkeler, ABD ve Avrupa'ya yaptıkları ihracatın daralması sonucunda krizden kaçamamışlardır. Bu etkilerden kurtulmak için Başta ABD olmak üzere diğer ülkeler regülasyon politikalarını devreye sokmaya çalışmışlardır. Bunu da uygulamış oldukları para ve maliye politikası araçları ile yapmaya çalışmışlardır. Böylece korumacı politikalar tekrar uygulanmıştır. Korumacı politikaların uygulanması dış ticaret hadlerinin bozulmasına neden olmuştur.

Krizden en çok etkilenen ülkelerden bir tanesi de Yunanistan olmuştur. Hatta öyle ki Yunanistan bu dönemde ayrı bir borç krizine girmiştir. Yunanistan'ı düştüğü borç krizinden kurtarmak ise Avrupa birliği ülkelerine kalmıştır. Elbette ki bunun ortaya çıkardığı maliyeti de gene Avrupa birliği üstlenmiştir. Çünkü Yunanistan bir Avrupa Birliği üyesi ülkesidir ve burada meydana gelen bütçe açıklarını kapatmak görevi Avrupa Birliğinin görevi olarak düşünülmüştür. Ayrıca Yunanistan borç krizinin diğer bir nedeni de turizm gelirlerinde meydana gelen azalma ve ortaya çıkan yolsuzluklar olmuştur. Böylece Yunanistan 2010'da borçlarını ödeyemez duruma gelmiştir. Yunanistan'ı İrlanda, Portekiz ve İspanya izlemiştir (Kaminisky and Reinhart, 2000: 149; Ay ve Uçar, 2015: 19).

Avrupa Birliği ortaya çıkan bu olumsuz gelişmelerden kendi iç dinamikleri ile çıkmaya çalışmıştır. Bunun için ödemeler dengesi fonu oluşturmuştur. Fon, borçlarını ödemekte zorlanan Avrupa Birliği ülkelerine yardım sağlamıştır. Söz konusu yardımlar daha çok reel sektörü kapsamış özellikle otomotiv şirketlerine ayrı bir önem verilmiştir. Böylece istihdam seviyesinin arttırılması da sağlanmaya çalışılmıştır (Duman, 2011: 69). Bütün bu önlemler gene uygulanan genişleyici para ve maliye politikası araçları ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Krizden çıkmak için aynı uygulamaları Amerikan merkez bankası (FED) 'de uygulamaya sokmuştur. Bunun için FED başkanı Bernanke zor durumda olan bankalara destek olmak amacı ile tahvil alımına başladığını duyurmuştur. Ancak bir süre sonra bu kararından vazgeçtiğini açıklayan FED, sermaye piyasalarında dalgalanmaya neden olmuştur.

2008 Küresel finans krizinin, bütün küresel ekonomilerde yıkıcı sonuçları olmuştur. Bunlar arasında dikkat çeken iki ana sonuç bulunmaktadır. Bunlar; müdahaleci politikaların tekrar uygulanma isteğinin ortaya çıkması ve finans piyasalarındaki denetim mekanizmalarına ağırlık verilmek çabası içine girilmesidir. Müdahaleler devletin rolünün ekonomide tekrar arttırılmaya çalışılması ve maliye politikaları aracılığı ile ekonomiyi canlandırılmaya yönelik adımların atılması ile sağlanmaya çalışılmıştır. Finans piyasalarında ise özellikle, sermaye hareketliliğini kontrol altına alma isteği ön plana çıkmaktadır. Böylece küresel yapının beslediği ve kapitalist sitemin doğasında olan ekonomik krizlere çözüm bulmaya çalışılmıştır.

Sonuç

Etkileri bütün ekonomileri içine alan küresel krizler, ekonomik hayatın önemli sorunları arasındadır. Ekonomik krizler değişik zaman ve koşullarda tekrar tekrar meydana gelmiş olsalar bile krizleri önleme adına, her ekonomideki ekonomik birimlerin önlem alması gerekmektedir. Özellikle gelişmiş ülkelerin, finansal sektörlerini güçlendirici ve spekülasyonları

önleyici politikalar geliştirmeleri gerekmektedir. Bu amaçla, merkez bankalarının faiz ve döviz araçlarını kullanmaları ve maliye politikası araçlarını kullanarak sürece dâhil olmaları gerekmektedir. Küresel ekonomilerin kırılganlıklarını önleyici politikalar geliştirmeleri ayrı bir çözüm önerisi olarak görülebilir. Türkiye'de olduğu gibi güçlü bir bankacılık sistemi kurmaları da çözüme katkı sağlama noktasında önemli bir adım olarak düşünülebilir.

Küresel krizler sonucunda ortaya çıkan bu sorunlar aynı zamanda ekonomilerin kendilerini yenilemeleri için bir fırsat sunmaktadır. Çünkü çalışmanın odak noktası olan söz konusu krizlerden hareketle, klasik ekonomik sistem ve Keynesyen ekonomik sistem bazen krizlerin nedeni iken bazen de krizlerin çözümü olmuştur. Örneğin; 1929 büyük buhranın nedeni deregülasyon politikaları olmuşken çözüm ise regülasyon politikalarında bulunmuştur. Bu politikaların gündeme gelmesi mevcut ekonomik görüşün ve sermaye sahiplerinin istekli olmaları ile ortaya çıkmıştır.

Ancak ekonomik krizlerin ortaya çıkışları nasıl olursa olsun krizleri önlemek yani ekonomik istikrarı sağlamak için ekonomik hayata müdahale etmek ve regülasyon politikalarını devreye sokmak gerekliliği unutulmamalıdır. Uygulanacak olan para ve maliye politikalarının özenle seçilmesi gerekmektedir. Çünkü yanlış bir seçim, krizin daha da derinleşmesine ve daha çok yıkıcı olması potansiyelini her zaman taşır. Bu nedenle genişleyici bir para ya da maliye politikası uygulanması gerekirken bunun tam aksine daralmacı bir maliye ya da para politikası benimsemek, daha da kötü sonuçların doğmasına neden olabilir. Bu nedenle uygulanacak politikaların zamanının ve yönteminin seçilmesi krizleri daha az yıkımla atlatmanın başka bir yolu olarak değerlendirilebilir.

2008 Küresel finans krizinde görüldüğü gibi kredi balonlarının oluşmaması için yeri geldiğinde ekonomiye müdahale edilmesi gerekmektedir. Ancak bunun bir takım zorlukları elbette ki olacaktır. Bu zorlukları aşmak için ise; gerekli yasal düzenlenmelerin yapılması ve uygulama sırasında denetlenmesi gerekmektedir. Eğer denetim mekanizması iyi çalıştırılabilse ve riskli krediler engellenmiş olsaydı özellikle 2008 Küresel finans krizinin ortaya çıkması kısmen engellenmiş ve şiddetinin daha az olması sağlanmış olabilirdi.

Sonuç olarak, aniden ortaya çıkan ve öngörülemeyen ancak, öncü göstergeleri olan krizlerin, meydana geldikleri dönem ve başladığı ülkenin ekonomik yapısı göz önünde bulundurulmalı ve ona göre önleyici tedbirlerin alınması gerekmektedir. Ülke seçmeden meydana gelen krizleri önlemek için bu sürece giren ekonomilerin, kırılganlıklarını gidermeye yönelik ve kapitalizmin vücut bulduğu küresel sistemin doğasında var olan söz konusu krizlere karşı gerekli olan yapısal reformların ve yasal düzenleme-

lerin vakit kaybetmeden uygulamaya sokulmasının gerekli olduğu önem taşımaktadır. Çalışmanın politika yapıcılara ve araştırmacılara faydalı olacağı ve bundan sonra konu ile ilgili yapılacak olan teorik ve ampirik çalışmaların, literatürü zenginleştireceği düşünülmektedir.

Kaynakça

Akkaya, A. T., (2010). "Uluslararası Borç Krizi ve Türkiye Borçlarının Sürdürülebilirliği", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana. http://library.cu.edu.tr/tezler/8035.pdf E.T. 17.05.2020.

Aktan, C., Şen, H., (2001). "Ekonomik Kriz: Nedenler ve Çözüm Önerileri", Yeni Türkiye, Cilt 2, Sayı 42, s. 1225-1230.

Alatlı, A. (2001). "Kükreyen '20ler: Tarih, Tekerrür ve Ekonomik Krizler", http://www.alevalatli.com.tr/makale.asp?s=detay&ID=240, (02.08.2014). E.T. 16.05.2020.

Alpago, H., (2018). "Krizlerin Ekonomideki Yeri", AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 15, s. 1148-1167.

Apak S, Aytaç, A., (2009). "Küresel Krizler", Avcıol Basım Yayın, 251s, İstanbul.

Ateş, D., (2010). "Küresel ekonomik kriz, devlet ve dış politika", Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, Cilt 7, Sayı 1, s. 912-937.

Ay, H., ve Uçar, Ö., (2015). "Üç Küresel Ekonomik Krizin Analiz", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 1, s. 11-32.

Aydoğuş, O.,(2009), "Küresel Krizi'nden Geçerken Türkiye Ekonomisi Üzerine Bazı Gözlem ve Değerlendirmeler", Tisk Akademi, Özel Sayı II, 27-49.

Bakırtaş, İ. ve Tekinşen A. (2004). "Dünya Savaşları ve Büyük Buhran Arasındaki Etkileşimin Ekonomik Politiği", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 12 s. 83-100. http://www.dergisosyalbil.selcuk.edu.tr E.T. 15.5.2020.

Bildiric,i M., ve Parasız, İ., (2003). "Finansal Makro Ekonomi", Ezgi Kitabevi, Bursa, s 492-493.

Cömert, H., ve Düzçay, G., (2014). "Küresel Dengesizlikler ve Kriz Tartışması Işığında Cari Denge ve Sermaye Hesabını Anlamak", ERC Working Papers in Economics 14/16.

Delice, G., (2003). "Finansal Krizler: Teorik ve Tarihsel Bir Perspektif", Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 20, Ocak-Haziran 2003, ss. 57-81.

Duman, E. (2011). Krizlerin anatomisi: 1929 Ekonomik Buhranı ve 2008 Küresel Krizi'nin karşılaştırılması. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Sosyal Bilimler

Enstitüsü, Karaman. http://sbe.kmu.edu.tr/userfiles/file/tezler/iktisat/erhanduman.pdf, (17.05.2020).

Dura, C., (2009). "Ekonomik Kriz Nedir, Özellikleri Nelerdir, Nasıl Gelişir?", 2007 - 2011 Makale Arşivi Ekonomi Yazıları. http://www.cihandura.com/tr/makale/EKONOMIK-KRIZ-NEDIR-OZELLIKLERI-NELERDIR-NASIL-GELISIR-498. E.T. 15.05.2020.

Emsen, Ö.S., (2003), "Ekonomik Krizler ve Türkiye Deneyimi", Beta Yayınları.

Erbay, E.R., ve H, B., (2019). "1929 Ekonomik Buhranı'nın Türk Ekonomisi'ne Etkileri ve Buhran Döneminde Keynesyen Yaklaşım", Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 5, Sayı 3, s. 124-130.

Erdönmez, P.A., (2009). "Küresel Kriz ve Ülkeler Tarafından Alınan Önlemler Kronolojisi", Bankacılar Dergisi, Sayı 68, 85-101.

Evlimoğlu, U., ve Yenipazarlı, A., (2015). "Dünyada Yaşanan Son Ekonomik Krizlerin Ortak Paydası: Yayılma Etkisi Ve Belirleyicileri Üzerine Bir Değerlendirme", Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, KAÜ İİBF Dergisi, Cilt 6, Sayı 10, s. 91-112.

Göçer, İ., (2013). "Küresel Ekonomik Krizin Etkileri: Panel Veri Analiz", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 16, Sayı 29, s. 163-188.

Hiç, M., (2009). "Küresel Ekonomik Kriz ve Türkiye", Ankara: Beykent Üniversitesi Yayınevi.

Hubbard, R.G., (1991). "Financial Markets and Financial Crisis", The University of Chicago Press, Chicago.

Keminsky, G.L., and Reinhart, C.M., (2000). "On Crises, Contagion and Confusion", Journal of International Economics, Vol 51, No 1, pp. 145-168.

Kesebir, M., (2018). "2008 Küresel Finansal Kriz ve Bu Krizin Türkiye'deki Ekonomik Göstergelere Etkisi", Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 6, Sayı 4, s. 531–538.

Krugman, P., (1979), "A Model Of Balance Of Payment Crisis", Journal Of Money, Credit And Banking, Vol. 11, No.3.

Önder, İ., (2009). "Küresel Kriz ve Türkiye Ekonomisi", Muhasebe ve Finansman Dergisi, Cilt, Sayı 42, s.12-25.

Özdemir, L., (2013). "2008 Küresel Ekonomik Krizinin İşletmeler Üzerindeki Etkileri", Doğuş Üniversitesi Dergisi, Cilt 14, Sayı 2, s. 249-265.

Roubını, N., ve Mıhm, S., (2012). "Kriz Ekonomisi", Dünya Ekonomisinin Çöküşü ve Geleceği", Pegasus Yayınları, İstanbul. Çeviren, Işıl Tezcan.

Turgut, A., (2007). "Türleri, Nedenleri ve Göstergeleriyle Finansal Krizler",

TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi, Cilt: 20, Sayı: 4 – 5, 35-46.
Yeldan, E., (2009). "Kapitalizmin Yeniden Finansallaşması ve 2007/2008 Krizi: Türkiye Krizin Neresinde?", Çalışma ve Toplum, 2009/1, 10-28.
Yıldırım, S., (2010). "2008 Yılı Küresel Ekonomi Krizinin Dünya ve Türkiye Ekonomisine Etkileri", KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Cilt 12, Sayı 18, s. 47-55.
Yılmaz, U.H., ve Yılmaz, A., (2017). "Küresel Krizin Bir Felsefesi Var mıdır? Kimler, Niçin Çıkarırlar? Makro Bir İnceleme", Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, Cilt 5, Sayı 5, s. 124-138.
Yücel, F., ve Kalyoncu, H., (2010). "Finansal Krizlerin Öncü Göstergeleri ve Ülke Ekonomilerini Etkileme Kanalları: Türkiye Örneği", Maliye Dergisi, Sayı 159, s. 53-69.

Bölüm 45

YEŞİL YÖNETİM

Esra AYDIN GÖKTEPE[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Arel Üniversitesi, esraaydingoktepe@arel.edu.tr, *orcid.org/0000-0001-7833-448X.*

Giriş

İşletmelerin en temel amaçlarını gerçekleştirirken, çevreye karşı olan sorumluluğunu da göz önünde bulundurması gerekliliğinin fark edilmiş ve yeşile duyarlı yönetim uygulamalarına ışık tutmak için 2009 yılında *Academy of Management* tarafından, 2009 yılının konferans teması "yeşil yönetim" olarak ilan edilmiştir (Siegel,2009: 5). Yeşil yönetim yaklaşımının gelişimine önemli katkısı olan konferans öncesinde de yeşil yönetimin kavramsallaşmamış olmasına rağmen sosyal sorumluluk projeleri, atık yönetimi, yenilenebilir enerji gibi uygulamaların olduğu görülmektedir. Çevresel duyarlılığı içeren bu uygulamalara işletmenin bütün paydaşların değerleri açısından holistik bakış açısı ile yaklaşılması ve yönetim fonksiyonlarının bu duyarlılığa göre yeniden dizayn edilmesi ile yeşil yönetim yaklaşımı yaygınlaşmaktadır.

Yönetim düşüncesinin evrimi boyunca, kar maksimizasyonu ve rekabet üstünlüğü sağlamak için işletmeler, yönetim felsefelerinde farklı unsurlara odaklanmışlardır. Sistem yaklaşımı gereği, işletmeler çevresinden etkilenen ve çevresini etkileyen açık sistem yapısında organizmalardır. İşletmeler varlıklarını devam ettirmek ve büyümek için, içinde bulundukları ekosistem ile uyumlu hareket etme eğilimindedirler. Bu nedenle işletmeler karar alma süreçlerinde çevresel etkileri göz önünde bulundurmak zorundadırlar.

Ekonomik büyümelerin, işletmenin göz ardı ettiği, ekosistemin önemli unsuru olan doğal çevre üzerinde olumsuz etkileri de olmaktadır. İşletmelerin, bu nedenle, olumsuz etkilere odaklanarak zarar verici etkileri ortadan kaldırmak için yönetim anlayışlarını değiştirmeleri, kıt olan çevresel kaynakları sürdürülebilir kullanmaları gerekmektedir.

Bu nedenle de yöneticiler, kararlarında sadece işletmeler tarafından teşvik edilmesi gereken etik ve sosyal değerleri hesaba katmakla kalmamakta, aynı zamanda sürdürülebilir ekonomik başarıyı da göz önünde bulundurmaktadırlar. Sürdürülebilir ekonomik başarıyı göz önünde bulundurmak işletmelere stratejik rekabet avantajı sağlayan önemli bir araç olarak görülmektedir (Hart, 1995; Porter ve Van der Linde, 1995; Trung ve Kumar, 2005; Ambec ve Lanoie, 2008).

Bu bölümde öncelikle, yeşil yönetim felsefesinin doğuşuna zemin hazırlayan endüstriyel felaketlere ve yasal düzenlemelere, yeşil yönetim yaklaşımının odak noktası olan sürdürülebilirlik ilkesine, işletmelerin yeşil yönetim ile ilk teması olarak görülen kurumsal sosyal sorumluluk yaklaşımına yer verilmiştir.

1. Çevre Bilincinin Doğuşu

Genel olarak çevre, canlıların biyolojik, ekonomik, sosyal ve kültürel yaşamsal işlevlerini gerçekleştirdiği ve yaşamlarını sürdürdüğü ortam olarak tanımlanmaktadır (Özgener, 2004:194). İşletme bakış açısı ile tanımlandığında ise çevre, işletmenin içinde bulunduğu ortam ve organizasyon sınırları dışında kalan her şeydir (Koçel, 1998: 167).

Çevre ile işletme arasında etkileşimsel bir ilişki vardır. Çevrenin, işletmeler üzerinde bazen çok büyük etkisi olabilmektedir. İşletmelerin, çevre üzerindeki etkisi ise marjinaldir (Harrison ve John, 1998:21). Bu etkileşimsel ilişkinin boyutu, işletmenin büyüklüğüne, faaliyet alanlarına ve yapısına göre farklılık göstermektedir. İşletmelerin, doğal çevre ile kurduğu ilişkinin boyutunun olumsuzluğu ve ortaya çıkan sonuçlar, işletmelerin ve toplumun duyarlılık göstereceği bir alan haline gelmiştir (Quazı, Khoo, Tan ve Wong, 2001: 525–526).

Doğal çevre faktörlerinin işletmelerin karar çerçevesinde giderek daha çok yer almasında etkili olan, doğanın sürdürülebilirliğini olumsuz etkileyen felaketler olmuştur. 1986 yılında gerçekleşen, Uluslararası Nükleer Olay Ölçeği'nde en yüksek sınıflandırma oranı olan 7 ile ölçeklendirilen Çernobil faciası, endüstriyel felaketler, ozon tabakasının delinmesi, küresel ısınma vb. değişimler, endüstrinin çevreye olan olumsuz etkilerinin belli başlı örnekleridir. Üretimin ve tüketimin olumsuz sonuçlarının bu hızla devam etmesi yakın zamanda bütün canlılar için yaşam koşullarının zorlaşacağını göstermektedir (Odabaşı, 1999: 137).

Gerçekleşen endüstriyel felaketlerin yanı sıra, çevre bilincinin gelişmesinde yasal düzenlemelerin de rolü olmuştur. Özellikle uluslararası yapılar, alınan kararlar, kurumsal organizasyonların yayınladıkları raporlar toplumun ve işletmelerin çevre duyarlılığının gelişmesine katkı sağlamışlardır.

Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (WCED), 1987 yılında *"Ortak Geleceğimiz Raporu [Bruntland Report]*" ile ilk kez çevreye duyarlılığın odak noktası olan sürdürülebilirlik ilkesinden bahsetmiştir. Yayınlanan raporda, sürdürülebilirlik ilkesi, "gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden günümüzün ihtiyaçlarını karşılayabilmek" olarak tanımlanmıştır (WCED,1987:43; Quazı, vd., 2001: 525–526).

Uluslararası Standartlar Örgütü (ISO) tarafından formüle edilen ISO 14000 Çevre Yönetim Sistem Standartları Serisi (ISO, 14001), çevre kirliliğini önlemeye yönelik bilincin özümsenmesine ve yaygınlaşmasına önemli katkı sağlamıştır. Türkiye ölçeğinde çevre duyarlılığına yönelik ilk yasal düzenlemeye 1982 Anayasası'nda yer verilmiş, 1983 yılında çevre kanunu ilan edilmiş, 1993 yılında çevre uygulamaları için ilk yönetme-

lik olan Çevresel Etki Değerlemesi (ÇED) kabul edilmiştir (TİSK, 2003: 27–45).

Çevre ve sürdürülebilirlik farkındalığı sonucunda, işletme faaliyetlerinin ve çevreye duyarlılık kapsamında gösterilecek faaliyetlerin birlikte düşünülmesi anlayışı olarak yeşil yönetim felsefesi ortaya çıkmıştır.

2. Yeşil Yönetim Felsefesi

Yeşil yönetim, işletmenin organizasyon yapısında, üretim süreçlerinde çevrenin sürdürülebilirliğinin ön planda tutulması ile işletmenin çevreye olan olumsuz etkilerini azaltmayı, rekabet avantajı sağlamayı, paydaşların çevre konusunda duyarlılık baskısına cevap vermeyi hedefleyen yeni yönetim anlayışıdır (Morrow ve Rondinelli, 2002: 166).

Yöneticiler için, çevreye duyarlılık başarı için zorunlu bir formül olarak görülmektedir. Yeşil yönetim özellikle çevresel sosyal sorumluluk uygulamalarını benimseyen işletmelerin sağladığı avantajların fark edilmesi ile yöneticiler tarafından da daha çok benimsenmiştir. Yeşil olmak, çevreye duyarlılıkla işletmenin faaliyetlerini gösterirken çevreye olan zararlı etkilerini azaltmakla sınırlı değildir. Yeşil işletme olmak aynı zamanda, işletmelerin, ürün ve hizmetlerine katma değer yaratmak için geliştirdikleri faaliyetlerini topluma duyurmak için gösterdiği çabayı yani sosyal sorumluluk uygulamlarını da kapsamaktadır (Prothero ve McDonagh, 1992).

Çevresel sosyal sorumluluk uygulamalarında yöneticilerin rolünü araştıran Muller ve Fahey (2004), yöneticilerin, işletmelerinin eylemlerini ve politikalarını çevresel sosyal sorumluluğu teşvik edecek şekilde dizayn ettiklerini belirtmişlerdir. Aynı çalışmada, çevreye duyarlılığı benimseyen yöneticilerin, belirledikleri stratejilerle işletmelerinin sektörlerinde lider olmalarını sağladıkları vurgulanmıştır. Ford lideri William Clay'ın Ford için benimsediği "hidrojen stratejisi" ile çevresel duyarlılık konusunda sektör lideri olmasını da örnek göstermişlerdir.

Liderlik özellikleri ve çevresel sosyal sorumluluk uygulamaları ilişkisini araştıran bir diğer çalışmada, üst düzey yöneticilerin psikometrik verilerinin kurumsal sosyal sorumluluk çalışmalarını nasıl etkilediği araştırılmıştır. Araştırma sonunda, dönüşümcü liderlerin özellikle entelektüel uyarım özelliğinin, stratejik çevresel sosyal sorumluluk girişimlerini pozitif yönde etkilediğini tespit etmişlerdir (Siegel, 2009: 13).

Paydaş değerlerine duyarlı olmak, takipçiler tarafından yöneticilerin sahip olması gereken bir özellik olarak görülmekte ve paydaş değeri yelpazesi de yöneticilerin başarısında önemli bir rol oynamaktadır. Liderliğin farklı boyutları ile kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları ilişkisini ele alan çalışmalar, takipçileri ile liderin ilişkisinde paydaş değerlerinin de et-

kili olduğunu göstermektedir. Çalışmada, özellikle geniş bir yelpazedeki paydaşların (çalışanlar, müşteriler, çevresel gruplar ve geniş topluluklar) endişelerini vurgulayan değerlere sahip liderlerin, vizyoner/esinlendirici olarak görüleceği belirtilmiştir. Aynı çalışmada, daha zayıf paydaş değerlerine sahip olan liderlerle vizyoner/esinlendirici liderler kıyaslandığında, takipçilerinin gözünde vizyoner/esinlendirici liderlerin daha başarılı görüleceği de vurgulanmıştır **(**Sully de Luque, Washburn, Waldman, ve House, 2008).

Ulusal ve Uluslararası yasal düzenlemeler, kamuoyu baskıları, paydaş beklentileri yeşil yönetimin benimsenmesini zorunlu kılarken, işletmeler çevreye duyarlı olmaları ile saygınlık kazanmaları, maliyetlerini düşürme fırsatı yakalamaları nedeniyle de sosyal sorumluluk ötesine geçerek yeşil yönetimi benimsemektedirler (Düren, 2000: 192-193)

Yeşil yönetim uygulamalarının maliyetli olması nedeniyle dezavantajlı olmasına rağmen olumlu işletme imajı oluşturmaya katkı sağlamak, enerji kaynaklarında tasarruf sağlamak, paydaşların çevresel taleplerine cevap vermek gibi avantajlar da sağlamaktadır (Morrow ve Rondinelli, 2002: 166).

Yeşil yönetimin bir diğer faydası ise yeni sektörler ve işler üreterek ekonomiye ve istihdama katkı sağlamasıdır. Yeşil işlerin, sürdürülebilir kalkınmanın merkezinde yer alacağı, çevrenin korunmasında ve ekonomik kalkınmada önemli rol olacağı iddia edilmektedir. Yeşil işler ile kaynak verimliliğinin ve istihdam olanaklarının artması, sürdürülebilirliğin sağlanması beklenmektedir (ILO Green Jobs Report, 2014-2015)

Yeşil ürünleri satın alarak, çevrenin korunmasına katkı sağlayacağını düşünen yeşil tüketicilerin olduğu, hızla artan bir müşteri segmenti oluşmaktadır (Varinli, 2008; Stokes, 2009: 3; Akyol Çekiç ve Kılınç, 2014). Rekabet edebilmek için çevresi ile uyumlu olmak zorunda kalan işletmeler, çevreye duyarlı olan pazarda yeşil tüketiciler ile bağ kurabilmek için çaba sarf etmek zorunda kalmaktadırlar. Bu noktada bazı işletmelerin, çevreye duyarlılık konusunda yanıltıcı uygulamalar sergilenmesi yeşil yönetim literatüründe karşılaşılan etik dışı uygulamaları gündeme getirmiştir. Yeşile duyarlı olmanın getirdiği avantajlardan yararlanmak için, zaman ve parasal maliyete katlanmak istemeyerek, etik dışı uygulamalar sergilenebilmektedir. Karbon emisyon oranı yüksek olmasına rağmen, manipüle edilmiş yeşil boyama uygulamaları ile işletmelerin kendilerini pazarda çevreye duyarlıymış gibi konumlandırmaya çalışmaları, etik dışı çevreye duyarlılık uygulamalarına örnek gösterilebilir (Özsoy ve Avcılar, 2015: 76-78).

1.1. Sürdürülebilirlik ve Yeşil Yönetim

Yeşil yönetim yaklaşımının özünü sürdürülebilirlik oluşturmaktadır.

Ekonomi, sosyoloji, sağlık, coğrafya, psikoloji gibi birçok alanda kullanılıyor olması nedeniyle, sürdürülebilirlik kavramının çok sayıda tanımı bulunmaktadır (Holmberg ve Sandbrook, 1992; Özgener, 2004; Lélé, 2007; Hall, Daneke, ve Lenox, 2010; Salomone, 2014). Sürdürülebilirlik kavramına ilk kez vurgunun 1987 yılında Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (WCED)'nun "Ortak Geleceğimiz Raporu [Bruntland Report]" ile yapıldığı belirtilmekle birlikte, sürdürülebilirlik kavramından ilk kez 1973 yılında yayınlanan, ormancılık sektöründe ağaç kesiminin, dikilen ağaç sayısından fazla olmayacağının belirtildiği yayın "Yabani Ağaç Yetiştirme Klavuzu [Sylvicultura Oeconomica]"dur. Diğer bir tanımda ise yenilenebilir kaynaklara odaklanılarak, sürdürülebilirlik "bir kaynağın söz konusu kaynak stokunun doğal büyüme oranından daha düşük bir oranda tüketilmesi" olarak belirtilmiştir (Lélé, 2007: 1102; Özgener, 2004: 195). Sosyal bilimler açısından tanımlandığında sürdürülebilirlik, bugünün ve geleceğin kuşakları için kaynakların ihtiyaçları karşılama özelliğinin güvence altına alınması olarak tanımlanmıştır (Hall, Daneke, ve Lenox, 2010: 441).

Farklı alanlarda, farklı bakış açıları ile sürdürülebilirlik tanımı yapılmakla birlikte, sürdürülebilirlik yaklaşımı doğal kaynakların korunması ve insan yaşamının kalitesinin artırtılmasını hedeflediği için sürdürülebilirlik ilkesini benimsemek, ekonomik, sosyal ve ekolojik amaçların her birini, birbirinin yararına olacak şekilde düzenlemeyi gerektirmektedir (Farrel ve Hart, 1998, 4-16).

Stratejik rekabet ve sürdürülebilirlik ilişkisini vurgulayan Capra (2002), "The Hidden Connections" kitabında, işletmelerin sürdürülebilirlik ilkesini gözetmeyerek birçok iş fırsatını kaçırdıklarını, rekabet avantajı için stratejik planlamada sürdürülebilirlik ilkesinin de göz önünde bulundurulmasının gerekliliğinin altını çizerek, yeşil sürdürülebilirlik ve kurumsal sosyal sorumluluk konularına işletmelerin önem vermesi gerektiğini belirtmiştir (Lee, 2009:1103). İşletme ve çevre kaynaklarının bu nedenle ekolojik dengeyi bozmayacak şekilde planlanması, işletme ve çevrenin birbirine entegre edilmesi savunulmuştur (Basiago,1995: 109-110). Bu yeni holistik bakış açısı, yeşil yönetimi yani yeni bir yönetim felsefesini ifade etmektedir. Yeşil yönetim felsefesine göre, iş süreçlerinin revize edilmesi, yönetim süreçlerinin, yapılarının, kültürün teknoloji ile bütünleştirilmesi, fonksiyonel ve rekabetçi stratejilerde çevreye odaklanılması benimsenmiştir (Borland, 2009: 554).

1.2. Sosyal Sorumluluk ve Yeşil Yönetim

İşletmelerin, çevreye duyarlılık felsefesine yönelik ilk uygulamaları gün geçtikçe daha çok benimsedikleri sosyal sorumluluk projeleridir (Lamond, 2007, 2008). Sosyal sorumluluk projeleri geliştirerek başlayan çevreye duyarlılık yaklaşımı, zamanla sürdürülebilirlik ilkesinin benimsenme-

si ile rekabet avantajı sağlamak için kritik öneme sahip olan bir araç haline gelmiştir (Arıkboğa, 2012: 32).

Sosyal sorumluluk anlayışı, işletmelerin hizmet ya da üretim süreçlerinin bütününde gerçekleştirilen faaliyetlerinin çevreye olan zararlarının kontrol edilmesini sağlayan ve sınırlayan, toplumun refahına işletmenin katkı sunmasını için zorlayan politikaların benimsenmesidir (Boone ve Kurtz, 1992). Sosyal sorumluluk, işletmelerin paydaşlarının beklentilerine cevap verebilmek, ekonomik ve yasal koşulların gerekliliklerini sağlamak için geliştirdikleri bir stratejidir (Demir ve Songür, 1999).

İşletmeler, daha çevreci ve sorumlu olmak noktasında paydaşları tarafından artan bir baskı ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Özellikle çevre üzerindeki zarar veren etkilerini azaltmak hatta ortadan kaldırmak için, çevresel sorumluluk faaliyetleri, işletme faaliyetlerinin ayrılmaz bir parçası haline gelmektedir. İşletmelerin sosyal sorumluluk faaliyetleri etik ve sürdürülebilirlik bakış açısı ile gerekli olmakla birlikte, çalışmalar çevresel sosyal sorumluluk faaliyetleri ile finansal performansı arasından pozitif bir ilişki olduğunu da göstermektedir (Molina-Azorin, Claver-Cortés, María D., ve Tarí, 2009:1081).

Sosyal sorumluluk uygulamaları, işletmelere maliyet getirdiği için literatürde, sosyal sorumluluk yaklaşımına eleştiriler de yapılmıştır. Friedman (1962), bir işletmenin hissedarlarına karşı sorumluluğunun kar elde etmek olduğunu vurgulayarak, hissedarlara karşı haksız bir maliyet getirmesi nedeniyle sosyal sorumluluk düşüncesini eleştirmiştir (Lee, 2008).

Wallich ve McGowan (1970), sosyal sorumluluğun işletmenin ekonomik çıkarları ve sosyal çıkarları ile uzlaşması için bir alan olarak görülmesi gerektiğini savunmuşlardır. Paydaş teorisi bakış açısı gereği, işletmelerin varlığını devam ettirebilmesi için sadece hissedarlarını göz önünde bulundurmasının yeterli olmadığı, çalışanlar, yasa koyucular, müşteriler gibi diğer paydaşlarını da karar çerçevelerinde göz önünde bulundurmaları gerektiği belirtilmiştir (Clarkson, 1995; Jones, 1995; Lee, 2008).

Sosyal sorumluluk çalışmaları ile kirliliğin önlenmesi, enerji tasarrufu sağlanması, geri dönüşüm ile malzemelerin yeniden kullanılması sağlanarak, finansal performans artırılmaktadır (Hart, 1997; Taylor, 1992). İşletmelerin verimlilik artışını da sağlayan bu gelişmeler sonunda, işletmenin faaliyetleri sonunda çevre kirliliği oluşması verimsizliğin göstergesi olarak görülmektedir (Porter ve Van der Linde, 1995; Starik ve Marcus, 2000).

Kurumsal sosyal sorumluluk yaklaşımı, çevreye duyarlı işletmelere, ürünlerinin yeşil müşteriler tarafından tercih edilmesini sağlayarak, yeni müşteri portföyü (Elkington, 1994) ve yüksek ekolojik itibar kazandıra-

caktır (Miles ve Covin, 2000).

Özellikle proaktif çevre stratejileri geliştiren işletmelerin, pazarda öncü olmalarının sağladığı avantajla teşviklerden yararlanabileceği, maliyetlerini düşürebileceği, paydaş çatışmalarını önleyebileceği ve gelirlerini artırabileceği düşünülmektedir (Rivera, 2002; Hull ve Rothenberg, 2008). Proaktif çevre yönetimi ile özellikle kilit paydaşlarla olan ilişkilerin etkin yönetimi sağlanarak, önemli kaynaklar sağlayan bağların oluşturulması, geliştirilmesi veya sürdürülmesi yoluyla işletmenin finansal performansına önemli katkılar sağlanabileceği iddia edilmektedir (Jones, 1995; Brammer ve Millington, 2008).

Sonuç

Yönetim literatüründe 1990'larda ortaya çıkan ve 2000'lerde uluslararası alanda popüler hale gelen, işletmelerin kar maksimizasyonu haricinde etkileşim halinde olduğu çevresine karşı sorumluluğu gereği yerine getirilen sosyal sorumluluk çalışmaları ile yeşil yönetimin temelleri atılmıştır. İşletmelerin, paydaşları ile kurduğu ilişkilerin, sosyal ve finansal performanslarına olan olumlu katkıları, ulusal ve uluslararası yasal düzenlemeler, çevreye duyarlılığı teşvik eden politikaların geliştirilmesi, paydaşlardan gelen çevre ve sürdürülebilirlik baskıları ile yeşil yönetim yaklaşımı benimsenmektedir.

Yeşil yönetimin başarısı, üst yönetimin desteğine ve bu yeni yönetim yaklaşımını ne kadar özümsediklerine bağlıdır. İşletmelerin vizyonlarında çevre koruma ve sürdürülebilirlik vurgusunun olması, yöneticilerin işletme çevresindeki bütün paydaşların değerlerini göz önünde bulundurarak işletme faaliyetlerini tasarlamaları beklenmektedir.

Yeşil yönetim, işletmelere itibar kazandırmak, yeni pazar alanlarının keşfedilmesi ve yeni işlerin yaratılması gibi avantajlar sağlamakla birlikte, yeşil yönetim uygulamaları çalışanların refahını da artırmayı hedeflediği için çalışanları motive eden bir yönetim modelidir.

Yeşil yönetim konusunda literatürde yer alan çalışmaların sayısı hızla artmaktadır. Yeşil yöneticilik, yeşil pazarlama, yeşil finans, yeşil hakla ilişkiler, yeşil pazarlama, yeşil insan kaynakları yönetimi en çok çalışılan konu başlıkları olmakla birlikte, yeşil turizm gibi sektörel ölçekte de yeşil yönetim konusu araştırılmaktadır. Yeşil yönetim uygulamalarının, itibar yönetimi, işletme imajı, liderlik türleri, tüketici algısı gibi değişkenlerle ilişkileri de tartışılan konu başlıkları arasında yer almaktadır. Yeşil yönetim konusunda çalışmalar yapacak araştırmacılara, yeşil yönetimde etik dışı davranışlar, yeşil yönetimde paydaş yelpazesi analizi gibi konuları ele almaları önerilebilir.

Kaynakça

Akyol, Çekiç, A. & Kılınç, Ö. (2014), "Environmental Claims In The Magazine Advertisement: A Content Analysis Of Eko IQ Magazine", *International Periodical For The Languages, Litearature and History Of Turkish or Turkic*, 9(8), 327-344.

Ambec, S. & Lanoie, P. (2008). "Does it pay to be green? A systematic overview", *Academy of Management Perspectives*, 22(4), 45-62.

Arıkboğa, F., Ş. (2012). "From Enviromental Responsibilities to Green Management: Case of Turkey and a Comperative Analysis", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 47, 31-58

Basiago, A. D. (1995). "Methods of Defining Sustainability", *Sustainable Development*, 3, 109–119.

Boone, L.E. & Kurtz, D.L. (1992). *Management.* New York: McGraw-Hill.

Borland, H. (2009), "Conceptualizing global strategic sustainability and corporate transformational change", *International Marketing Review,* 26(4/5), 554-572.

Brammer, S. & Millington, A. (2008), "Does it pay to be different? An analysis of the relationship between corporate social and financial performance", *Strategic Management Journal*, 29(12), 1325-1343.

Clarkson, M. (1995), "A stakeholder framework for analyzing and evaluating corporate social performance", *Academy of* Management Review, 20(1), 92-117.

Demir, H. & Songür, N. (1999), Sosyal Sorumluluk ve İş Ahlakı. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2(3), 150-168.

Düren, A., Z. (2000), *2000'li Yıllarda Yönetim*, Alfa Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti. İstanbul.

Elkington, J. (1994), "Towards the sustainable corporation: win-win-win business strategies for sustainable development", *California Management Review*, 36(29), 90-100.

Farrel, A. & Hart, M. (1998), W"hat does sustainability really mean? The search for useful Indicators", *Environment*, 98(9), 4-16.

Friedman, M. (1962), *Capitalism and Freedom*, University of Chicago Press, Chicago, IL.

Hall, J. K., Daneke, G. A. & Lenox, M. J. (2010). "Sustainable Development and Entrepreneurship: Past Contributions and Future Directions", *Journal of Business Venturing*, 25(5), 439–448.

Harrison, J., S. & John, C. H. (1998), *Strategic Management of Organizations and Stakeholders*, Second Edition, Ohio: South Western College Publishing.

Hart, S. (1995), "A natural resource-based view of the firm", *Academy of Management Review*, 20(4), 874-907.

Hart, S. (1997), "Beyond greening: strategies for a sustainable world", *Harvard Business Review*, 75(1), 66-76.

Holmberg, J. & Sandbrook, R. (1992), Sustainable Development: What is to be Done?, In: J. Holmberg (Ed.), *Policies for a Small Planet*, London: Earthscan.

Hull, C. & Rothenberg, S. (2008), "Firm performance: the interactions of corporate social performance with innovation and industry differentiation", *Strategic Management Journal*, 29(7), 781-9.

Jones, T. (1995), "Instrumental stakeholder theory: a synthesis of ethics and economics", *Academy of Management Review*, 20(2), 404-437.

Koçel, T. (1998), İşletme Yöneticiliği, 6. Baskı, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul.

Lamond, D. (2007), "Corporate social responsibility: making trade work for the poor", *Management Decision*, 45(8), 1200-1207.

Lamond, D. (2008), "Treading the lines between self-interest, cultural relativism and universal principles: ethics in the global marketplace", *Management Decision*, 46(8), 1122-1131.

Lee, K. (2009), «Why and how to adopt green management into business organizations? The case study of Korean SMEs in manufacturing industry", *Management Decision,* 47(7), 1101-1121. https://doi.org/10.1108/00251740910978322

Lee, M. (2008), "A review of the theories of corporate social responsibility: its evolutionary path and the road ahead", *International Journal of Management Reviews*, 10(1), 53-73.

Lélé, S. M. (2007). Sustainability, In: Roland Robertson and Jan Aart Scholte (Eds.), *Encyclopedia of Globalization*, London: Roudledge, 1102–1107.

Miles, M. & Covin, J. (2000), "Environmental marketing: a source of reputational, competitive and financial advantage", *Journal of Business Ethics*, 23(3), 299-311.

Molina-Azorin, J., Claver-Cortés, E., María D., L. & Tarí, J. (2009). "Green Management and Financial Performance: A Literature Review", *Management Decision*. 47 (7), 1080-1100. 10.1108/00251740910978313.

Morrow, D. & Rondinelli D. (2002), "Adopting Corporate Environmental Management Systems: Motivations and Results of ISO 14001 and EMAS Certification", *European Management Journal*, 20(2), April, 159-171

Muller J. & Fahey J. (2004), *Hydrogen Man*, in Forbes Magazine, December, 45–48

Odabaşı, Y. (1999), *Tüketim Kültürü; Yetinen Toplumun Tüketen Topluma Dönüşümü*, 1. Baskı, Sistem Yayıncılık, İstanbul.

Özgener, Ş. (2004), İş Ahlakının Temelleri Yönetsel Bir Yaklaşım, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.

Özsoy, T. & Avcılar, M., Y. (2015), "Measuring Truth on Green Claims of Ads: A Common Scale Possible?", *Proceedings Of 33rd The IIER International Conference*, 26 August 2015, Berlin, Germany, 76-79.

Porter, M. & Van der Linde, C. (1995), "Green and competitive: ending the stalemate", *Harvard Business Review*, 73(120-134)

Quazi, H., A., Yee-Koo K., Chin-Meng T., & Poh-seng W., (2001), "Motivation for 14000 certification: development of a predictive model", OMEGA, *The International Journal of Management Science*, 6 June, 525-542.

Prothero, A. & McDonagh, P. (1992), "Producing Environmentally Acceptable Cosmetics? The Impact of Environmentalism Upon The UK Cosmetics and Toiletries Industry", *Journal of Marketing Management*, 8(2), 147-166.

Rivera, J. (2002), "Assessing a voluntary environmental initiative in the developing world: the Costa Rican Certification of Sustainable Tourism", *Policy Sciences*, 35(4), 333-360.

Salomone, M. (2014), Sustainability. In: Alex C. Michalos (Ed.), *Encyclopedia of Quality of Life and Well- Being Research,* New York, London: Springer Dordrecht Heidelberg, 1924–1925.

Siegel, D. (2009), Green Management Matters Only If It Yields More Green: An Economic/Strategic Perspective. *Academy of Management Perspectives*, 23(3), 5-16.

Starik, M. & Marcus, A. (2000), "Introduction to the Special Research Forum on the Management of Organizations in the Natural Environment: a field emerging from multiple paths, with many challenges ahead", *Academy of Management Journal*, 43(4), 539-546.

Stokes, S., A. (2009), "Deception in Environmental Advertising: Consumers' Reactions to Greenwashing, Unpublished Master Thesis, Department of Journalism and Mass Communication College of Arts and Sciences, Manhattan: Kansas State University.

Sully de Luque, M.F., Washburn, N., Waldman, D.A., &. House, R.J. (2008) Unrequited profits: The relationship of economic and stakeholder values to leadership and performance" *Administrative Science Quarterly,* 53, 626-654.

Taylor, S. (1992), "Green management: the next competitive weapon", *Futures*, September, 669-680.

TİSK, Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, (2003), Çevre ve Sanayi Semineri, Adana, 27–45.

Trung, D. & Kumar, S. (2005), "Resource use and waste management in Vietnam hotel industry", *Journal of Cleaner* Production, 13(29, 09-16.

Varinli, İ. (2008), *Pazarlamada Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: Detay Yayıncılık.
Wallich, H. & McGowan, J. (1970), "Stockholder interest and the corporation's role in social policy", in Baumol, W. (Ed.), *A New Rationale for Corporate Social Policy, Committee for Economic Development*, New York, NY.
World Commission on Environment and Development (WCED), (1987), *Our Common Future*, Oxford University Press, Oxford.
https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_ent/documents/publication/wcms_502730.pdf
ISO,https://www.iso.org/iso-14001-environmental-management.html

Bölüm 46

KIBRIS'TA GİRNE DİZDARI HALİL İSYANI (1765-1766)

Erdoğan KELEŞ[1]

1 Doç. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ekeles@mu.edu.tr

Giriş: Osmanlı İdaresinde Kıbrıs

Kıbrıs, 1571 tarihinde II. Selim zamanında fethedilmiştir. Fetih hazırlıkları sırasında II. Selim, Şubat 1570'de İçil valisine gönderdiği fermanda adada Venedik egemenliğinde yaşayan yerli Ortodoks halkın gönlünün kazanılması için her şeyin yapılmasını emretmişti. Fetihten sonra Kıbrıs beylerbeyine, kadısına ve defterdarına hitaben gönderdiği 7 Mayıs 1572 tarihli fermanda ise ada halkına adaletli davranılmasını, kimseye ızdırap çektirilmemesini, herkesin can, mal ve ırzından emin olarak gönül rahatlığı içinde iş ve güçlerine bakmalarının temin edilmesini emretmişti. Bu bağlamda olmak üzere Sadrazam Lala Mustafa Paşa, ada halkına zarar verilmemesini emrettiği gibi bunun aksine davrananları ise ağır şekilde cezalandırmıştı. Adanın fethinden sonra ilk iş olarak Ortodoks Kilisesi'nin diğer Hıristiyan toplulukları üzerindeki üstünlüğü kabul edilerek Ortodoks Başpiskoposluğu yeniden tesis edildi. Ortodoks ahalinin temsilcisi ve başı olan Başpiskoposlar, önceleri sadece dini yetki ve nüfuza sahip iken bu düzenlemeyle zamanla tebaanın temsilcileri olarak yetki ve güçleri arttı. Bu güçleri Osmanlı Devleti tarafından da resmen tanındı. Hatta bir zaman sonra Başpiskoposlar kırmızı mürekkeple yazdıkları, kendi resmi mühürlerini taşıyan dilekçelerini Padişaha doğrudan sunma imtiyazını elde ettiler. Adayı yönetenler, vergi toplamak dahil olmak üzere tüm işlerde Ortodoks Başpiskoposunun onayını almak zorunda kaldılar. Bu durum zamanla Başpiskoposluğun ada halkının temsilcisi ve adanın gerçek yöneticisi gibi davranmalarının yolunu açmış ve ilerleyen süreçte bir takım sorunların ortaya çıkmasına da neden olacak gelişmelere zemin hazırlanmıştı. Fetihten sonra mali alanda yapılan düzenlemelerle Venediklilerden kalma bazı vergiler kaldırıldığı gibi bazıları da azaltıldı. Kıbrıs'ın fethi öncesinde nüfusunun 197.000 kişiden ibaret olduğu tahmin edilirken, fetihten sonra yapılan sayımda ise nüfusun 150.000 civarında olduğu anlaşılmıştır. Fetih sonrası adanın imar ve iskânı için Anadolu'dan yaklaşık 30.000 kişi getirilmişti[1].

Osmanlı Devleti, fetihten sonra tahrir yaptırmış ve Lefkoşe merkez olmak üzere Kıbrıs'a "beylerbeyilik" statüsünü vermişti. Avlonya Sancakbeyi Muzaffer Paşa Beylerbeyi tayin edilmiş, eyalet merkezi ve paşa sancağı olan Lefkoşe'nin yanında Baf, Magosa ve Girne'nin sancak haline getirilmesinden sonra beylerbeyliğinin gelişmesi ve savunmasının güçlendirilmesi amacıyla da Alâiye, Tarsus, İçil, Zülkadriye, Sis ve Trablusşam sancakları da Kıbrıs'a bağlanmıştır. Lefkoşe idare merkezi tayin edilirken, kadılar tarafından yönetilen Tuzla, Limasol, Piskopu, Gilan, Evdim, Magosa, Karpaz, Dağ, Değirmenlik, Baf, Kukla, Hırsofi, Lefke, Omorfa, Mesarya ve Girne ise idari teşkilatlanmadaki diğer kazalar olarak ön

1 Ertuğrul Önalp, *Geçmişten Günümüze Kıbrıs,* Ankara 2010, s.49-54; Kıbrıs'ın fethi öncesi ve sonrası nüfus durumu hakkında bkz. Ali Efdal Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi (1726-1750),* Ankara 2010, s.36-48.

plana çıkmıştır. 1640'lı yıllarda hüküm süren kuraklık, kıtlık ve salgınlar nedeniyle ada ahalisinin bir kısmı göç etmiş ve nüfus azalmıştı. Bu durum adada yaşayanların toplanan sabit vergilerde daha fazla ödeme yapmaları anlamına geliyordu. Devlet, adaya bir müfettiş göndermiş ve yapılan inceleme sonucunda 25.000 kişinin vergi yükümlüsü olabileceği saptanmıştı. Bunun üzerine Baf ve Magosa paşaları görevden alınarak sancak statüleri kaldırılmış dolayısıyla hem masraflar hem de toplanan verginin miktarı azaltılmıştır. Dolayısıyla Kıbrıs, 1571'den 1640 senesine kadar bir beylerbeyi ve iki sancak beyi tarafından idare edilmekte iken, bu tarihte sancaklar lağv edilmişti. Hatta bir de ferman çıkarılarak adaya geri dönmek isteyenlerden bir yıl vergi alınmayacağı, ikinci yıl ise kişi başına 8-10 kuruş vergi alınacağı ilan edildi. Adada bir süre sükunet sağlanmış ve göç edenlerin bir kısmı dönmüş ise de paşaların keyfi idareleri, kuraklık ve çekirgeden dolayı ilerleyen süreçte ahali yine perişan oldu. Bunu gerekçe gösteren ada ahalisi 1670'de isyan etti. Yukarıda izah edildiği gibi isyan, deprem, veba, kuraklık, kıtlık ve çekirge istilaları gibi çeşitli nedenlerle Kıbrıs'ın vergi gelirleri düşmüş ve beylerbeylik yıllığını karşılayamayacak duruma gelmişti. Bunun üzerine 1670'de Kıbrıs'ın statüsü değiştirilerek Sadrazam hasları arasından çıkarılmış ve Kaptanpaşalık'a bağlanmıştır. Bu tarihten itibaren Kıbrıs, Kaptanpaşa adına mütesellimler tarafından idare edilmiştir. Ancak 1703 senesinde tekrar Sadrazam hasları arasına alınan Kıbrıs adası, muhassılların idari, askeri ve mali yönetimine bırakıldı. 1742'de İran savaşları sırasında eyalet tarzında emaneten yönetilen Kıbrıs'ın idari statüsü bir kez daha değiştirilerek 1745 senesinde üç tuğlu paşalık statüsüne çıkarıldı. Bu sırada Ebubekir Paşa'nın (1746-1748) yönetiminde kalan ada onun görevinin sona ermesinden sonra 1748'de tekrar eski idare tarzına dönmüş ve yeniden Sadrazam hassı olarak bir muhassılın idaresine verilmeye başlanmıştır[2].

Kıbrıs, 1764 senesinde muhassıl tarafından idare ediliyordu. Muhas-

2 Genel değerlendirme ve yorumlar için bkz. *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfus-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları),* T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara 2000, s.17-20; *12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979 / 1570-1572), Cilt: II,* T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1996, s.65-66; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat, Cilt: I-II,* (Yayına hazırlayan: Neşet Çağatay), Ankara 1992, s.110, 140; H. Fikret Alasya, "Osmanlı Türkleri İdaresinde Kıbrıs (1571-1878)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi, 1 / 2, (1937)*, s.96-104; George Hill, *Kıbrıs Tarihi Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi (1571-1948),* (Çeviren: Nazım Can Serbest), İstanbul 2016, s.61-69; Bener Hakkı Hakeri, *Başlangıcından 1878'e Dek Kıbrıs Tarihi,* Ankara 1993, s.242-243, 256-261; Ahmet C. Gazioğlu, *Kıbrıs'ta Türkler (1570-1878),* Lefkoşe 1994, s.326-329; Nuri Çevikel, *Kıbrıs'ta Osmanlı Mirası (1570-1960),* İstanbul 2006, s.140-145; Yücel Özkaya-Ali Akyıldız, "Muhassıl", *DİA., Cilt: 31, (2006),* s.18; Özkul, *a.g.e.,* s.34-56; Mehtap Özdeğer, "Kıbrıs'ta Malî Kaynaklı Bir İsyan Girişimi: Muhassıl Çil Osman Ağa Vak'ası ve Tahkikatı (1764-1765)", *Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 171,* (Aralık 2007), s.49-53.

sıl Silahdar Osman Ağa'nın[3] kötü idaresinden kaynaklanan isyan sonrası kendisinin ve bazı adamlarının katli hadisesiyle gündeme gelen Kıbrıs muhassıllığı, 1785 senesine kadar bu özelliğini korumuştur. Kıbrıs'ın vergi sisteminin bozulması, buna bağlı olarak ortaya çıkan isyanlar ve Rus savaşının (1768-1774) getirdiği yokluk adada durumun büsbütün kötüleşmesine sebep oldu. Bu nedenle adanın gayrimüslim din adamları ve Rum Ortodoks lideri Philotheos (Filoteos) İstanbul'a bir elçilik heyeti göndererek, toplanan vergilerin ağırlığından şikâyetçi olarak, yönetimin bir an önce sağlıklı bir yapıya kavuşturulmasını talep etmişlerdi[4]. Eylül 1785'de ikinci defa defterdar olan Hasan Efendi'nin malikâne ve esham sistemini canlandırmak ve hazineye önemli gelir kalemleri tahsis etmek istemesi üzerine Kıbrıs muhassıllığı ve İzmir voyvodalığı gelirleri sadrazam haslarından çıkarılmıştı. Kıbrıs muhassıllığı bu uygulama ile Sadrazam hassı olma özelliğini kaybederek Kasım 1785 tarihinden itibaren Divan-ı Hümayun'a bağlı Padişah adına mali ve idari işleri yürütülen bir muhassıllık haline getirilerek malikâne ve esham usulüyle iltizama verilmeye başlanmıştır. Malikâne olarak satışa arz edilen Kıbrıs eshamı 127,5 sehimden ibaret olup, bir sehimine 13.000 kuruş muaccele takdir edilmiştir. Sehimler 6,5 senelik faiz itibariyle satışa sunulmuş ve Kıbrıs muhassıllığından hazineye 1.657.000 kuruş girdi sağlanmıştır[5]. Dolayısıyla 18. Yüzyılın son çeyreğine kadar Kıbrıs muhassıllığı Sadrazam hassı olarak idare edilmiş, bu tarihten sonra Divan-ı Hümayun'a bağlanarak statüsü değiştirilmiş ve bu idari statüsünü 1839'a kadar devam ettirmiştir.

a-Dizdar Halil isyanına giden süreçte Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın katli meselesi

Kıbrıs 1670-1703 seneleri arasında Kaptanpaşalık'a bağlı olarak mütesellimler tarafından idare edilmişken, bu tarihte tekrar Sadrazam hasları arasına alınmak suretiyle muhassıl denilen yöneticilerin idaresine verilmiştir. Dolayısıyla Kıbrıs gelirleri bu tarihten itibaren Sadrazam adına iltizam usulü ile bir yıllık sürelerle muhassılların idaresine bırakılmıştır. Ancak ilerleyen süreçte Kıbrıs'ta kıtlık ve salgın hastalıkların etkisiyle göç artmış ve azalan nüfusun ağırlaşan vergileri ödeyememesi sonucunda da özellikle reaya arasında huzursuzluklar artmaya başlamıştır. Hatta reaya-

3 Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın adı, kronik eserlerde *Çil Osman Ağa* diye geçmektedir. Bu nedenle daha önce Mehtap Özdeğer tarafından yapılmış bir çalışma "Kıbrıs'ta Malî Kaynaklı Bir İsyan Girişimi: Muhassıl Çil Osman Ağa Vak'ası ve Tahkikatı (1764-1765)" şeklindedir. Ancak arşivde *Kamil Kepeci (Muhallefat) (KK.d), no: 7532* tasnifteki kayıt "*Kıbrıs Muhassılı Silahdar Osman Ağa'nın terekesine ait defter (Muhallefat, Beytülmal, Muhtelif ve Mütenevvi defterler*)" şeklinde geçmektedir. Yine Silahdar veya Silahşör kullanımı için bkz. Nuri Çevikel, "Ayâns in the Ottoman Cyprus in the Second Half of the 18th Century*", Belleten, Cilt: 72, Sayı: 264*, (2008), s.582.

4 Haydar Çoruh, *II. Mahmud Döneminde Kıbrıs'ın İdarî, İktisadî ve İctimaî Yapısı (1808-1839),* Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2008, s.24, 49.

5 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yydan Tanzimat'a Mali Tarih),* İstanbul 1986, ***s***.106-107, 333.

nın temsilcisi olan Başpiskopos ve piskoposlar, sürekli olarak muhassıllardan, vergilerin ağırlığından ve ahalinin perişan hale düşmesinden şikâyet ederek yeni bir düzenleme yapılmasını istemeye başlamıştı. Ancak yapılan düzenlemelere rağmen adada bir takım isyan ve eşkıyalıkların ortaya çıkmasının önüne geçilememiştir. Tüm bu olumsuzlukların yanında 18. Yüzyılın başlarından itibaren yabancı devletlerin Rum ahaliyi idareye karşı kışkırtmaları adada başlayan isyan ve eşkıyalık hareketleri ile düzenin bozulmasında önemli bir rol oynamıştır.

Bu süreçte Kıbrıs'ta yaşanan en önemli isyan hareketlerinden birisi Ekim 1764'te Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın katli olayıdır. Çünkü bu olayın başlangıcı ve sonucunda yaşanan bir takım gelişmeler Girne Dizdarı Halil[6] isyanına neden olmuştur. Dolayısıyla bu çalışmada öncelikle Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın katli süreci[7] kısaca ifade edildikten sonra Girne Dizdarı Halil isyanına dair gelişmeler ele alınacaktır.

Kıbrıs muhassıllığı 1764 senesinde Sadrazam hasları arasındaydı. Muhassıllığı teşkil eden idari birimlerin başında Lefkoşe kazası gelmekte ve muhassıllar tarafından ikametgâh ve yönetim merkezi olarak kullanılmaktaydı[8]. Bu dönemde Kıbrıs adası 16 kazadan ibaretti[9]. Muhassılların idaresindeki Kıbrıs'tan tahsil edilen vergilere Sadrazamlar tarafından zam yapıldığı ve bunun ada halkının iktisadi gücünü zayıflattığı şeklinde 1763 senesinden itibaren şikâyetler İstanbul'a ulaşmaya başlamıştı. Kıbrıs Muhassılı Silahdar Osman Ağa, Sadrazam Bahir Mustafa Paşa[10] zamanında 1 Temmuz 1764'ten 19 Haziran 1765'e kadar iltizam usulüyle tayin edilmişti[11]. Ancak dedikodulara göre Sadrazam Bahir Mustafa Paşa, Kıbrıs vergisine 40.000 kuruş (80 kese) zam yapmış ve bu paranın tahsil edilmesi için de Silahdar Osman Ağa'ya emir vermişti. Çünkü Kıbrıs'ta isyan ve eşkıyalık olaylarının patlak vermesi sonrasında hadisesinin arkasındaki gerçek niyetin de bu olduğuna vurgu yapılmıştır. Hatta reayadan vergiyi tahsil etmeyen muhassılın Sadrazam tarafından korkutulduğu bunun ise memleketi

6 Dizdar Halil, bazı kaynaklarda Tabanlı Halil şeklinde geçmektedir. Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd, *Çeşmi-zâde Tarihi*, (Hazırlayan: Bekir Kütükoğlu), İstanbul 1959, s.49.

7 Muhassıl Silahdar Osman Ağa veya Muhassıl Çil Osman Ağa'nın katli süreci şu çalışmada ayrıntılı olarak incelenmiştir. Özdeğer, *a.g.m.,* s.47-68.

8 "Muhassıl ağaların ikametg**â**hları olan Kıbrıs Lefkoşe kazası ahkâm-ı **şer'iyesini** rü'yete…", Bkz. *Kıbrıs* Şer'iyye *Sicili (KŞS.d.), No:18,* s.64.

9 *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Cevdet, Dahiliye (C. DH.), 328/16389.*

10 Sadrazam Köse Bahir Mustafa Paşa, 1752-1755, 1756-1757 ve 1763-1765 tarihleri arasında olmak üzere üç defa sadrazam olmuştur. Mücteba İlgürel, "Mustafa Paşa, Köse", *DİA., Cilt: 31,* (2006), s.345-346.

11 *BOA., Divan-ı Hümâyûn, Bâb-ı Âsafî ve Defterhâne-i Âmire Defterleri, Mühimme Defteri (A.DVNS.MHM.d), No: 164,* s.111, hüküm: 439; *BOA., A.DVNS.MHM.d, No: 164,* s.113, hüküm: 445; *BOA., Ali Emiri, Sultan III. Mustafa (A.E. SMST.III), 219/17265.*

fesat ve ihtilale sürüklediği ileri sürülmüştür[12]. Özellikle isyanın nedeni olarak Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın açgözlülüğü, korkusuzca davranması ve Padişahın emirlerine aykırı olarak ahaliden fazla vergi talep etmesi gibi bir takım iddialar ortaya atılmıştır[13].

Kıbrıs'ta ortaya çıkan isyan ve fesadın asıl sebebi reayadan alınan cizye ve diğer vergilerde yaşanan anlaşmazlıktır. Cizye, İslam hukukuna göre gayrimüslimlerden alınan himaye ve emniyet vergisinin adıdır. Osmanlı Devleti'nden önce uygulanan cizyenin mükellefi ise gayrimüslim tebaanın vücut ve akılca sağlam, büluğ çağına erişmiş erkekleridir. Kadın, çocuk, sakat, ihtiyar ve din adamları bu vergiden muaftır[14]. Cizyenin iltizam usulüyle tevzi ve tahsilinde bölgeler arasındaki farklılıktan kaynaklanan şikâyetlerin önüne geçebilmek amacıyla kişilerin ödeme güçlerine ve maddi durumlarına göre toplanmasının uygun olduğu düşünülerek, Sadrazam Köprülü Fazıl Mustafa Paşa (Ekim 1689-Ağustos 1691) tarafından 1691'den itibaren uygulanmak üzere bir cizye reformu yapıldı. Buna göre hane başına eşit olarak toplanan cizyenin, bundan sonra reayanın mali gücüne göre üç sınıf üzerine göre toplanması kararlaştırıldı. Yeni cizye nizamına göre âlâdan 4, evsâttan 2 ve ednâdan 1 şerifi altın tahsil edilecekti. Yine cizye reformuna göre cizye gelirleri cizye muhasebesi kalemi tarafından; çeşitli mukataa, sultan vakıfları, vezir ve sancakbeyi hasları, ocaklı vs. de bulunan cizye gelirleri ise bu birimlerden bağımsız olarak ve tek elden toplanacaktı. Ancak yeni usul her yerde aynı anda uygulanamadı. Bazı yerlerde tek tür cizye alımı devam etti. Mesela Mısır ve civarında cizyenin herkesin mali gücüne göre üç sınıfta toplanması usulü I. Mahmut (1730-1754) zamanından itibaren uygulanabildi. Ancak cizye gelirlerinin bağımsız olarak tek elden toplanması mukataaların aleyhineydi. Cizye tamamıyla bağımsız bir gelir kaynağı olunca mukataaların geliri düşmüş ve iltizama verilmesinde güçlükler yaşanmıştır. Bunun üzerine 1734-1735 senelerinde yeni bir cizye reformu yapıldı. Bu reformla alınacak cizye miktarları âlâdan 48 dirhem, evsâttan 24 dirhem ve ednâdan 12 dirhem halis gümüş olarak belirlendi. Böylece cizye miktarları değiştirilmiş ve tüm ülkeye yaygınlaşması 1743 senesini bulmuştur. Bu yeni cizye oranlarının 1748 senesine kadar değişmediği bilinmektedir. Yeni düzenleme cizye ge-

12 Özdeğer, *a.g.m.,* s.60; Bu hususta bkz. Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd, *Çeşmi-zâde Tarihi*, s.48; Kıbrıs cizyesine 30.000 kuruş (60 kise) zam yapıldığı ve ayrıntılar için bkz. *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi, Mür'i't-tevârih, II.A,* (Yayınlayan: M. Münir Aktepe), İstanbul 1978, s.105.

13 Sadrazam Mustafa Paşa'nın, hırs, taam ve kârına düşkün olup Kıbrıs has gelirlerine zam yaptırarak fesat, kargaşa ve katliama neden olduğu hatta İstanbul'da bazı servet sahiplerinden zorla para ve mal aldığı, bu sebeple azil ve idam edildiği ileri sürülmüştür. Tahir Güngör, *Vak'a-nüvis Hâkim Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil),* Marmara Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, İstanbul 2014, s.1132; Ahmed Vâsıf Efendi, *Târih-i Vâsıf, Mehâsinü'l-Asâr ve Hakâikü'l-Ahbâr, Cilt: 1,* Bulak Matbaası 1247, s.173.

14 Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi sistemi,* İstanbul 1990, s.111-112; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi,* Isparta 2007, s.160.

lirlerinin artmasına neden olmuş ama buna karşılık yolsuzlukların tamamen önlenmesinde aynı başarı elde edilememiştir. Cizyedârlar daha çok gelir etmek amacıyla cizye kağıtlarını değiştirerek ednâyı evsâta, evsâtı ise âlâ seviyesine yükseltmişlerdi. Cizye yükümlülerinin de mali güçlerini düşük göstererek veya gelirlerini gizleyerek daha az cizye vergisi ödeme yoluna saptıkları tespit edilmişti[15]. Tüm bu bunlara rağmen cizye muhasebesi gelirleri 1691'den itibaren yapılan düzenlemelerle hazinenin en büyük gelir kalemlerinden birisi olmuştu. Cizye vergisinin toplanması ve miktarı zaman zaman şikâyet konusu olsa da devlet belli oranlarda almaya devam etmişti. Bu bağlamda Kıbrıs muhassıllığı eskiden beri Sadrazam hasları arasında olup 1748 senesi baş muhasebe gelir kaynakları arasında 6 milyon akçelik bir gelirle önemli bir paya sahipti[16].

Kıbrıs reayası, cizye vergisi hususunda yapılan düzenlemelere rağmen yöneticilerin zulmünden ve vergilerin ağırlığından şikâyet etmeye devam etti. 1752 senesinde Kıbrıs reayasını temsilen 20 kişilik bir heyet İstanbul'a gitti. Özellikle Kıbrıs muhassıllarının çeşitli bahanelerle yeni yeni kötülükler ve zulümler ihdas ettiklerini, halkın fakir ve güçsüz duruma düşmesine neden olduklarını şikâyet ederken, reayayı zor duruma düşüren vergilerin azaltılmasını ve bazı cezaî vergilerin de kaldırılmasını talep ettiler. Devlet, bu talepleri dikkate alarak Eylül 1752'de *nizam-ı cedid* denilen yeni bir uygulamayı başlattı. Bu nizama göre eskiden beri alınan aylaklar ve keşiş akçesi denilen 4.000 kuruş ile birkaç senedir alınan döşeme akçesi, kan behâ, isticaliye, arpa, saman, elmas, canavar, çayır, bağ, bal, hatab, kömür, yemeklik, devr-i â'la, devr-i ednâ, seraydar, sabî, kapatma ve bikr izalesi denilen 22 çeşit vergi kaldırıldı. Ayrıca 1741 senesinde yapılan 2.000 evraklık cizye indirimine ilave olarak 16.526 kuruş maişet akçesi de has malından tenzil edildi. Nizam-ı cedid gereğince Kıbrıs'ta gureba dışında 10.000 vergi yükümlüsü reayadan bedel-i nüzul (7,5 kuruş), maişet akçesi (7,5 kuruş) ve cizye (5,5 kuruş) olarak kişi başına 20,5 kuruş olmak üzere 205.000 kuruş muhassıllar tarafından tahsil edilecekti. Ayrıca bu vergilere ilaveten çeşitli adlar altında olmak üzere 52.000 kuruş, toplamda ise 257.000 kuruşun muhassıllar tarafından has malı olarak tahsiline karar verildi[17].

Osmanlı Devleti, Kıbrıs halkının büyük çoğunluğunun Ortodoks Rumlardan ibaret olmasından dolayı hem adayı daha iyi yönetebilmek hem de vergileri adil ve kolay bir şekilde toplayabilmek için fetihten sonra yukarıda da izah edildiği gibi Ortodoks Rum kilisesi çatısı altında özel bir yapılanmaya gitmişti. Başpiskopos, yerli ada halkının ruhani ve siyasi temsilcisi olarak mali ve idari işleri görmek üzere seçilmekte ve Padişah-

15 Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi,* İstanbul 1985, s.136-146.
16 Tabakoğlu, *a.g.e.,* s.83-87.
17 Özdeğer, *a.g.m.,* s.55-58.

tan aldığı bir beratla halkını temsil etmekteydi. Bu görevini ise kendisi tarafından seçilen "dragoman" denilen yardımcısıyla birlikte yürütüyordu. 1754 senesinde Başpiskopos Philotheos, İstanbul'a gönderdiği temsilcileri vasıtasıyla sadrazamdan bir kez daha vergilerin azaltılmasını istemişti. Bu istekleri kabul edilerek Padişah tarafından yayınlanan bir Hatt-ı Hümayun ile haraç, maişet ve nüzul akçesinin kişi başına 21,5 kuruş olması ve vergi yükümlü sayısının ise 10.066 kişi olmasına karar verilmişti. Vergi hanesi ve hane başına düşen vergi yükü, nüfus değişikliklerinden bağımsız olarak sabit kalacaktı. Ancak Kıbrıs'ta nüfus azalma eğiliminde olduğu için halk zorlanmaya başlamış, söz konusu düzenleme de bir süre sonra muhassıl tarafından yok sayılmıştır. Sadrazam ise Başpiskoposları "kocabaşı" unvanıyla reayanın temsilcisi olarak kabul ederken, doğrudan doğruya Babıali ile temas etmek hakkını tanımıştı. Bu nedenle merkezi hükümetin tayin ettiği idarecileri şikâyet etme, değiştirilmesini isteme, bazı vergilerin azaltılmasını veya kaldırılmasını talep etme hakkı da tanınmıştı[18].

Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın tayini öncesi Kıbrıs adasındaki cizye yükümlüsünün sayısı kıtlık, veba salgını[19] ve göçler nedeniyle 7.500 kişiye düşmüştür. Bu durum *nizam-ı cedid* gereğince cizye yükümlüsünden alınması lazım gelen 20,5 kuruşun, ada nüfusunun düşmesi nedeniyle kişi başına 27,3 kuruşa yükselmesi anlamına geliyordu. Fakat Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın 1764 senesinde vergi yükümlüsü her bir reayadan 44,5 kuruş, Türklerden ise 21,5 kuruş toplattığı; 10.066 cizye yükümlüsü reayadan kişi başına 47 kuruş aldığı hatta beş aylık zaman diliminde bu vergilerin dışında haksız yere çeşitli suçlarla itham edilen kişilerden ceza olarak 350.000 kuruş ek para toplattığı; nizam-ı cedide aykırı olarak vergilere 70.000 kuruşluk zam yaptığı gibi pek çok iddia ileri sürülmüştü. Yine reayadan ve müslüman ahaliden çeşitli adlar altında cezalar aldığı, mal-ı miri hesabına reayadan 41.5 kuruş tahsil etmeleri için piskoposlara baskı yaptığı, bunlara karşı çıkan reayayı manastırlarını yıkmakla ve para cezası kesmekle tehdit ettiği ileri sürülerek muhassıl aleyhinde şikâyet mazbataları düzenlenerek İstanbul'a gönderilmiştir. Tüm bu zam ve ek vergilerin Osman Ağa'nın, muhassıllık makamına gelmek için yaptığı harcamaları bir şekilde karşılama ve kâr etme arzusuna bağlanmıştır[20].

Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın baskı ve zulümlerini artırdığı iddiasıyla Kıbrıs Başpiskoposu Paisios ile üç nefer piskopos, İstanbul'a üç nefer reayayı göndermiştir. Bunların iddiasına göre Muhassıl Silahdar Osman Ağa, Lefkoşe'ye geldikten sonra ahalinin kendisinden memnun ve hoşnut olduklarına dair arz ve mahzar düzenletip kadıdan aldığı hücceti

18 Hill, *a.g.e.,* s.69; Özdeğer, *a.g.m.,* s.50; Gazioğlu, *a.g.e.,* s.330; Çevikel, *Kıbrıs'ta Osmanlı Mirası,* s.146; Hakeri, *a.g.e.,* s.255, 258.

19 Kıbrıs reayasının veba (taun) salgını sebebiyle helak olduğu ve bunun sonucu olarak da perişan duruma düştükleri ifade edilmiştir. *BOA., AE. SMST. III,, 272/21770.* (Ocak 1765)

20 Özdeğer, *a.g.m.,* s.59-61; Gazioğlu, *a.g.e.*, s.330; Hakeri, *a.g.e.,* s.262.

İstanbul'a göndermiştir. Ancak bir süre sonra nizam-ı cedid gereğince muhassıllara verilmesi gereken meblağın dışında 232.647 kuruş fazla parayı talep ve tahsil etmişti. Hem Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın nizam dışı para aldığı şikâyet edilirken hem de daha önce gönderilen mahzar ve hüccette *"reayayı himayet ve mal-ı has ve avarız ve mukataat ve aidat-ı saireyi nizam-ı cedid-i şürut mucebince tahsil eyleyüb ziyade bir akçe ahz eylemedi"* şeklindeki çelişkili ifadelerin iç yüzünü araştırmak üzere Çuhadar Hacı Mehmet, Ekim 1764'te mübaşir tayin edilmiştir. Ancak muhassılı şikayet için İstanbul'a giden heyetin gecikmesi üzerine Başpiskopos Paisios ve diğer din adamları bizzat İstanbul'a gidip durumu anlatmak kararı aldılar ise de Kition Piskoposu'nun bu durumu Muhassıl Silahdar Osman Ağa'ya haber vermesi üzerine hepsi Liopetri köyünde tutuklanıp Başpiskoposluk binasında gözaltına alındılar. Bu sırada İstanbul'a giden heyetin ileri sürdüğü iddiaları araştırmak üzere mübaşir tayin edilen Çuhadar Hacı Mehmet'e bir ferman verilmişti. Verilen ferman gereğince Hıristiyanların eskiden olduğu gibi 20,5 kuruş, Müslümanların ise bunun yarısı kadar vergi ödemeleri, fazla toplanan paranın ise sahiplerine geri verilmesi emredilmiştir. Ayrıca mübaşirin görevi Lefkoşe'ye giderek muhassıl, din adamları ve reayayı sorgulayarak olayın gerçek yüzünü ortaya koyması ve suçluların cezalandırılması şeklinde belirlenmişti. Yine bu fermanda fakir halka zulüm ve baskı yapmaması, reayadan nizam-ı cedid gereğince tespit edilen miktardan fazla akçe almaması Kıbrıs Muhassılı Silahdar Osman Ağa'ya tembih edilecekti[21]. Ancak fermanın adaya gelmesi ve okunması sırasındaki hadiseler isyan ve fesada sebep olarak olayların kontrolden çıkmasına neden olmuştu.

Kıbrıs Muhassılı Silahdar Osman Ağa'nın ve bazı adamlarının vergi meselesinden dolayı çıkan isyanda katledilmeleri üzerine olayın iç yüzünü araştırmak, muhallefatını zapt etmek üzere gönderilen Ser-bevvabin-i Dergah-ı 'Ali Kapıcıbaşı Mübaşir Topçu Sarı Mustafa ve müderristen molla Yemliha Hasan'a hitaben verilen fermanda olayın nasıl gerçekleştiği ayrıntılı olarak ifade edilmişti. Buna göre reaya ve ahaliden bazı kimseler 1764 senesine ait cizye ve diğer vergilere haksız yere Kıbrıs Muhassılı Silahdar Osman Ağa'nın zam yaptığını, bunun dışında yolsuzluk ve irtikab yoluna saparak zulmettiğini şikâyet etmişler ve bu şikâyetleri araştırmak üzere yukarıda da ifade edildiği gibi Çuhadar Hacı Mehmet mübaşir tayin edilmiştir. Çuhadar Hacı Mehmet, Lefkoşe'ye geldikten sonra elindeki fermanı cümle ahali huzurunda okutmak üzere Muhassıl Silahdar Osman Ağa'yı mahkemeye davet etmiştir. Ancak Muhassıl Silahdar Osman Ağa, mahkemeye gelmediği gibi fermanın ilanını da ertesi gün muhassıl konağında okunmak üzere tehir ettirmiştir. Muhassıl konağında yapılacak toplantıya piskoposlar, tercümanlar, reaya ve Müslüman ahaliden pek çok kişi davet

21 *KŞS.d., No:18,* s.75; Hill, *a.g.e.,* s.72; Gazioğlu, *a.g.m.,* s.330; Özdeğer, *a.g.m.,* s.61-62.

edilmişti. Diğer gün muhassıl konağında yapılan toplantıya 300 kişi katılmıştır. Bu toplantı eskiden beri sarayda emr-i ali okunan divan mahallinde değil, muhassıl tarafından geceden hazırlatılan ve yer döşemesinin altı boş olan bir odada yapılmıştı. Fermanın okunması esnasında Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın tertip ettiği bir takım kargaşa ve olaylar çıktı. Bu sırada toplantının yapıldığı odanın ortası çökmüş ve odada bulunan kişilerden bazıları yıkıntılar arasında kalarak yaralanmıştır. Odanın çökmesiyle aşağı düşerek toprak altında kalanlar çevredeki kimselerin yardımıyla kurtarılmıştır. Yaralanan ve toprak altında kalanlara yardım etmek için toplananlar arasında "*Muhassıl Ağa, malımıza kanât etmeyüp cânımıza dahi kasd eyledi"* şeklinde söylentiler yayılmaya başlamıştır. Bu sırada olayını araştırmak üzere Lefkoşa kadısı, Çuhadar Mehmet ve diğer görevliler sarayın çöken odasında inceleme yapmış ve oda döşemesinin altındaki direklerin kesilip iple bağlandığı, toplantı sırasında önceden kesilerek iple bağlanmış iki kiriş ve temel direklerinin iplerinin çekilmesiyle odanın çöktüğü tespit edilmiştir. Hatta iddiaya göre Muhassıl Silahdar Osman Ağa, fermanın okunması öncesi Çuhadar Mehmet'in kahvesine zehir koydurmuş ancak panzehir ile kurtulmuştu. Olayın bir nevi komplo olduğunun duyulması üzerine halk kadıya gidip adaleti tesis etmesini istemiştir. Lefkoşe kadısının üç defa çağırmasına rağmen muhassılın mahkemeye gelmemesi üzerine iddiaya göre halk istediğini yapmakta serbest bırakılmıştı. Halk silahlanmış ve Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın, konağına saldırmıştı. Ahalinin konağa hücum etmesi üzerine muhassıl kapıları kapattırdığı gibi adamları da silah ve kurşun ile ahalinin konağa girişine izin vermemiştir. Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın konak kapılarını kapattırması büyük ihtimal ahalinin kendisine zarar vereceğinden duyduğu endişe ve korkudan dolayıdır. Zaten ahalinin çıkan söylentiler sonrası konağa hücum etmesiyle ilk anda iki Müslüman kurşun yarası ile ölmüş, 10 kişide yaralanmıştır. Olayların büyümesi üzerine 26 Ekim'deki Lefkoşe'de Aziz Demetrios günü için toplanmış olan on binden fazla kişi muhassıl konağına saldırarak Muhassıl Silahdar Osman Ağa'yı ve 18 adamını katletmiştir. Kıbrıs Muhassılı Silahdar Osman Ağa, 25 Ekim 1764[22] tarihinde sarayının basılması sırasında kurşun ile vurularak[23] ölmüştü. Muhassıl konağı yakılmış ve yine bu karışıklıkta muhassıl dahil 82 kişinin malı, mülkü ve hazine yağmalanmıştır. Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın katledildiği haberinin İstanbul'a ulaşması son-

22 Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın ölüm tarihi Jülyen takvimine göre 25 Ekim, Gregoryen takvimine göre 5 Kasım 1764 olarak verilmektedir. Hill, *a.g.e.,* s.558; Özdeğer, *a.g.m.,* s.64; H. Fikret Alasya, *Tarihte Kıbrıs,* Lefkoşe 1988, s.103; Ancak Kıbrıs'ta çıkan vergi anlaşmazlığını araştırmak üzere görevlendirilen Çuhadar Hacı Mehmet'e verilen fermanın tarihi 26 Ekim 1764'tür. Dolayısıyla ölüm olayının onun Kıbrıs'a gelmesi ve elindeki fermanı okutması sırasında 5 Kasım 1764 tarihinde gerçekleşmiş olması gerekir. *KŞS.d., No:18,* s.75; Ayrıca arşiv belgelerinde 26 Ekim Aziz Demetrios günü yerine Kasım Panayırı ifadesi kullanılmaktadır ki, olayın Kasım ayında gerçekleşmiş olması gerekir. *BOA., C. DH. 313/15642; BOA., A.DVNS.MHM.d. No: 164,* s.127-hüküm 503; *KŞS.d., No:18,* s.73-74.

23 Güngör, *Vak'a-nüvis Hâkim Efendi Tarihi,* s.1132.

rası yerine Ayan Hafız Seyyid Mehmet[24] yeni muhassıl olarak tayin edilmiştir. Yeni tayin edilen muhassılın görevi adada sükûneti sağlamak ve katliamda suçu olanları tespit ederek cezalandırmaktı. Muhassıl Hafız Seyyid Mehmet, göreve başladıktan sonra katledilen Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın mevcut mal ve eşyasını zapt ederek İstanbul'a göndermiştir. Olaylar sırasında gasp ve yağma edilen muhassılın ve diğer kişilerin malları ise tespit edilerek bir defter haline getirilmiştir. Gasp ve yağma edilen eşyaların iadesi için dört piskopos kefil olmuş ve parça parça bulunan mal ve eşyalar beytü'l-mala teslim edilmiştir[25].

Mübaşir Topçu Sarı Mustafa Ağa, Müderris molla Yemliha Hasan, Muhassıl Hafız Seyyid Mehmet, ulema, zabitan ve cümle ahaliye hitaben 22 Ocak 1765 tarihli bir ferman gönderilmişti. Bu fermana göre Muhassıl Silahdar Osman Ağa ve adamlarının katledilmesi olayının sorumluları 27 kişi olup bunların 16'sı müslüman 11'i ise Hıristiyan'dır. Bu kişilerin olayı gerçekleştirdikleri Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın Kethüdası [Mustafa Ağa] ve Hazinedarı [Ahmet] ile cümle ahali tarafından ifade edilmiştir. Muhassılı ve adamlarını katledip, muhassıl konağını yakan bu kişilerin 13'ü yakalanarak hapsedilirken geriye kalan 14'ü firar etmiştir. Firar edenlerin yakalanarak gerekli cezalarının verilmesi istenmiştir. Ayrıca bir daha Kıbrıs halkının böyle fesat ve isyana kalkışmamaları için *nezre* denilen büyük bir para cezası ödemeleri istenmiştir. Nezre, bir memleket halkından devlete karşı hareketlerinden dolayı ceza olarak alınan paradır. Bu paranın alınmasına ise *nezre kesmek/bağlanmak*[26] denir. Bu uygulama devletin, zaman zaman eşkıyalık olaylarının önlenmesi için başvurduğu tedbirlerdendi. Devlet, bu uygulama ile halkın isyan vb. hareketlere katılmayacağına dair söz almakta, sözünde durmayanlardan ise ceza olarak para tahsil etmekteydi. Bu ceza bazen para olarak alındığı gibi bazen de bedeni/çalıştırma ceza olarak uygulanmıştır. İşte ferman gereğince Lefkoşe ahalisinin ödemesi gereken nezre cezası 150.000 kuruştu. Yine olay sırasında katledilmiş ve malları yağmalanmış kimselerin mal ve eşyalarının yağmacılardan alınarak hak sahiplerine iadesi bildirilmiştir. Firari durumdaki eşkıyaların yakalanması ve cezalarının verilmesi için sipahi ve yeniçeri

24 Hafız Seyyid Mehmet, Kasım [16-25 Kasım] 1764 tarihinde Kıbrıs Muhassılı tayin edilmiştir. *BOA., A.DVNS.MHM.d, No: 164,* s.111, hüküm: 439; *BOA., A.DVNS.MHM.d, No: 164,* s.113, hüküm: 445; *BOA., Cevdet, Maliye (C. ML.), 294/12003,* (Evail-i Şaban 1179 / 13-22 Ocak 1766).

25 *BOA., C. DH., 313/15642,* (H.29.05.1178 / 24 Kasım 1764); *KŞS.d., No:18,* s.73-75; *BOA., A.DVNS.MHM.d, No: 164,* s.127, hüküm: 503; *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi, Mür'i't-tevârih, II.A,* s.105-106; Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd, *Çeşmi-zâde Tarihi,* s.48-49; Hill, *a.g.e.,* s.72-73; Alasya, "Osmanlı Türkleri İdaresinde Kıbrıs..", s.113-114; Gazioğlu, *a.g.m.,* s.331-332; Hakeri, *a.g.e.,* s.263; Özdeğer, *a.g.m.,* s.62-64.

26 Nezre cezası hakkında bkz. Esra Yakut, "Osmanlı Hukukunda Bir Suç Olarak Eşkıyalık ve Cezalandırılması", *Kebikeç, Sayı: 33,* (2012) s.26; Osmanlı Devleti, özellikle Anadolu aşiretlerini kontrol altına almak amacıyla nezre ve kefalete bağlama usulünü yaygın olarak uygulanmıştır. Anadolu aşiretlerine karşı yapılan uygulamalara dair bkz. Çağatay Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955, s. 63-65.

zabitleri birbirine kefil olurken, ulema, ayan ve şehrin ileri gelir kimseleri de bunlara kefil olmuş, taahhüt vermiştir. Yine bu usul de eskiden beri uygulanan, bir isyan ve eşkıyalığı kontrol etme yöntemi olup yöneticiler ve ahali müteselsilen birbirlerine kefil oluyordu. Nezre cezası olarak alınan paranın baş muhasebeye kaydedilerek İstanbul'a gönderilmesi istenirken, 1764 senesinin vergisinden kalmış olan meblağın da Muhassıl Hafız Seyyid Mehmet tarafından tahsil edilerek hazineye gönderilmesi bildirilmişti. Verginin tamamının tahsili ve İstanbul'a gönderilmesi şartıyla güzeştesinin (faiz) alınmaması ve cümle ahalinin ancak bu şartla affedilmesine karar verilmiştir[27].

Öyle anlaşılıyor ki Kıbrıs'taki isyan hadisesinin başlangıcı Sadrazam Bahir Mustafa Paşa zamanında, Kıbrıs muhassıllığının sadrazam hasları arasında olması ve reayadan alınacak cizye ve diğer vergilere yukarıda da izah edildiği gibi 40.000 kuruş zam yapılmasıdır. Zaten Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın İstanbul'a gönderdiği ve yukarıda zikredilen mahzar ve hüccette "*reayayı himayet ve aidat-ı saireyi nizam-ı cedid-i şürut mucebince tahsil eyleyüb"* şeklindeki ifadesinde geçerli olan cizye reformunu aynen uyguladığı izlenimi verilmişti. Ama reayadan alınan cizye ve diğer vergilerin artırılması üzerine başlayan karışıklık esnasında Muhassıl Silahdar Osman Ağa ve adamları katledilmiştir. Kıbrıs isyanı sonrası Mustafa Paşa'nın sadaretten azli ve yerine Muhsinzade Mehmet Paşa'nın[28] sadarete tayini ile birlikte vergiye ilave edilen 40.000 kuruş Haziran 1765 tarihinden itibaren ref ve ilga edilmiştir. Böylece fakir halkın rahat ve huzura kavuşturulması amaçlanmıştır[29]. Daha sonra yapılan kontrollerde sabık Sadrazam Hamza Paşa[30] zamanında Kıbrıs mal-ı hassına 30.000 kuruş daha zam yapıldığı ortaya çıktı. Muhassıla hitaben gönderilen Ocak 1766 tarihli fermanda 30.000 kuruş tutarındaki mal-ı hassa yapılan zammın Haziran 1766 tarihinden itibaren tenzil edildiği bildirildi. Böylece Kıbrıs vergisinden öncekiyle beraber toplamda 70.000 kuruş tenzilata gidildiği belirtilerek diğer vergilerin tahsili ve hazineye gönderilmesinde asla rehavete düşülmemesi ve reayaya karşı son derece dikkatli olunması istenmişti. Öyle anlaşılıyor ki Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın vergilere 70.000 kuruş zam yaptırdığı iddiası tamamı onun zamanında olmasa bile gerçekti[31]. Esasında burada dikkat edilmesi gereken husus devletin Kıbrıs'ta düzeni

27 *BOA*., *C. DH., 19/944; BOA., A.E. SMST. III, 272/21770.*

28 Muhsinzâde Mehmet Paşa, 1765-1768 ve 1771-1774 tarihleri arasında iki defa sadrazam olmuştur. Yuzo Nagata, "Muhsinzâde Mehmed Paşa", *DİA., Cilt: 31 (2006),* s.48-50; Muhsinzade Mehmed Paşa, 7 Şevval 1178 / 30 Mart 1765 tarihinde sadarete tayin edilmiştir. Ahmed Vâsıf Efendi, *Târih-i Vâsıf,* s.172.

29 *KŞS.d., No:18,* s.76-77.

30 Hamza Hamid Paşa, muhtemelen 1698-99 senesinde doğmuş 1770 senesinde ise ölmüştür. Sadrazamlık makamında 8.4.1763-1.11.1763 tarihleri arasında yedi ay süreyle görev yapmıştır. Mücteba İlgürel, "Hamza Hâmid Paşa", *DİA., Cilt: 15,* (1997), s.513.

31 *BOA.,C. ML., 294/12003; Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi, Mür'i't-tevârih, II.A,* s.105.

sağlama gayretlerine rağmen vergilerin ağırlığının ve cezaî ödemelerin bahane edilmesiyle Mart 1765'te başlayan ve daha sonra Girne Dizdarı Halil isyanı adıyla anılacak olan hadiseye sebep teşkil etmiş olmasıdır.

b-Kıbrıs'ta Girne Dizdarı Halil isyanı

Kıbrıs Muhassılı Silahdar Osman Ağa'nın Lefkoşe'de çıkan isyanda ölmesi üzerine üç-dört saat süren katliam ve yağmadan sonra kadının çağrısıyla olaylar durulmuş ve halk evlerine çekilmiştir. Bundan sonra idari, adli ve askeri yerel güçler olaylara hakim oldukları gibi durum İstanbul'a bildirildi. Ama İstanbul'a gönderilen yazılarda muhassıl tarafından vergilere zam yapılmasıyla meydana geldiği iddia edilen olayın gerçek sebeplerinin gizlenerek örtbas edilmesi yolu tercih edilmiştir. Padişah III. Mustafa, Hafız Seyyid Mehmet'i muhassıl tayin ederek isyanın sebeplerinin araştırılmasını istemişti. Bu hususta verilen fermanda Muhassıl Hafız Seyyid Mehmet'in öncelikle katledilen muhassılın 1 Temmuz 1764-19 Haziran 1765 tarihlerini kapsayan görev süresinin Kasım 1764'ten itibaren kalan kısmını tamamlamak ve Kıbrıs'ta işleri düzene koymak üzere tayin edildiğine vurgu yapılmıştır[32]. İstanbul'dan görevlendirilen yetkililerin Kasım 1764'te Lefkoşe'ye ulaşmalarından sonra ilk iş olarak katledilen Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın muhallefatının tespiti ve yazımı ile olaylar sırasında saraydan yağmalanan mal ve eşyaların iadesi ile yakılan sarayın yeniden inşası gündeme maddesi geldi. Bunun dışında katledilen kimselerin terekelerinin zapt edilerek hak sahiplerine intikali de gönderilen memurların görevleri arasındaydı. Terekenin tespitinden Kapıcıbaşı Mübaşir Topçu Sarı Mustafa Ağa, molla Yemliha Hasan[33] ve Muhassıl Hafız Seyyid Mehmet'in bizzat sorumlu oldukları ifade edilerek nakli mümkün olanların aynen, nakli mümkün olmayanların ise Lefkoşe'de satılarak bedelinin vekile teslimi istenmiştir. Yapılan tahkikat sonrasında muhassılın katli nedeniyle suçlulardan dem-i diyet alınması kararlaştırılmıştır. Görevlilere hitaben verilen ferman gereğince Lefkoşe'de kadı, naip, muhassıl ve vekillerin huzurunda yapılan tespitte Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın terekesinin 20.456 kuruş, vergiler ve benzeri ödemelerden sonra hak sahiplerine intikal eden kısmının ise 19.866 kuruş olduğu anlaşılmıştır[34]. Fakat arşiv belgelerinde Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın malı ve mülkinin net bir rakam verilmeksizin *birkaç yüz keselik* kısmının isyan sırasında yağmalandığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla zikredilen terekenin yaklaşık 40 kese olduğu düşünüldüğünde, bundan çok daha fazla bir miktarın isyan sırasında yağmalandığı ve isyan sonrası ele geçirilebilen veya isyancılar-

32 *BOA., A.DVNS.MHM.d, No: 164,* s.111, hüküm: 439; *BOA., A.DVNS.MHM.d, No: 164,* s.128, hüküm: 506; Hakeri, *a.g.e.,* s.264.

33 Dergah-ı 'Ali Kapıcıbaşılarından Mübaşir Topçu Sarı Mustafa Ağa, bir süre sonra Kıbrıs ihtilalinde görevini layıkıyla yapmadığı, ihtilal ve fesadın sürmesine neden olduğu gerekçesiyle Aralık 1765 tarihinde Limni adasına sürgün edilmiştir. Aynı şekilde molla Yemliha Hasan ise Edirne'ye sürülmüştür. *BOA., C. DH., 5/203;* Güngör, *Vak'a-nüvis Hâkim Efendi Tarihi,* s.1174.

34 *BOA., A.E. SMST. III, 73/5403; KŞS.d., No:18,* s.76; *BOA., KK.d., no: 7532.*

dan geri alınabilen miktarın yağmalanan miktarın çok küçük bir kısmını oluşturduğu sonucuna varmak mümkündür[35].

Malları ve mülkleri yağma edilenlerin haklarını korumak üzere beytül-malcı Elhac Ebubekir'in başkanlığında Muhassıl Ağa'nın konağında bir meclis teşkil edilmiştir. Mecliste Müslüman ahaliyi temsilen mübaşir Topçu Sarı Mustafa Ağa, reayayı temsilen de Tercüman Aci Yasef vekil olarak yer almıştır. Hem Müslüman ahali hem de reaya, vekillerinin kararlarına uyacaklarına kefil olmuşlardı. Oluşturulan bu meclis geniş çaplı bir inceleme ve sorgulama yapmıştı. Bu inceleme sonucunda 82 kişinin mal ve eşyalarının yağmalandığı tespit edilerek, mevcut olanların aynen, mevcut olmayanların ise tahmini bedelleri üzerinden bir miktar nakit para alınarak hak sahiplerine ve katlen ölenlerin mirasçılarına verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu liste incelendiği vakit Muhassıl Silahdar Osman Ağa ile birlikte katledilen hizmetkârlarından yedi kişinin ismi tespit edilebilmektedir. Bunlar Ömer, Gürcü Ali, Serracbaşı İbrahim, Esseyyid Abdi, Halil, Salih (aynı zamanda Kethüdası Mustafa Ağa'nın hizmetkârı) ve Peşkir Ağası Mehmet Emin'dir. Teşkil edilmiş olan meclisin yaptığı inceleme ve hesaba göre 26.780,5 kuruşluk mal ve eşyanın yağmalandığı anlaşılmış, bunlardan mevcut olanlar aynen mevcut olmayanların ise bedelleri alınarak hak sahiplerine intikal ettirilmiştir. Muhallefat defterinde muhassıl için 1.200 kuruş diğerleri için ise kişi başına 250'şer kuruştan 1.750 kuruş dem-i diyet alındığı ifade edilmiştir. Defterin sonundaki bilgiye göre muhassılın ve adamlarının yağmalanan eşyalarının bedeli olarak ahaliden 26.7805 kuruş, dem-i diyet olarak da 4.330 kuruş alınmıştır. Bunun toplamı ise 31.110,5 kuruş yapmaktadır. İsyan sırasında katlen öldürülenlerin mirasçılarına ödenmek üzere yağma ve katliama iştirak edenlerden alınan dem-i diyetler hak sahiplerine ulaştırılmak üzere mübaşir ve vekillerine verilmiştir[36].

İsyan olayını nakleden kronik eser ve çalışmalarda Muhassıl Hafız Seyyid Mehmet tarafından yağmaya karışanlardan alınacak dem-i diyet ve eşya bedellerinin 2/3'sinin Hıristiyanlar, 1/3'ünün ise Türkler[37] tarafından ödenmesinin kararlaştırıldığı ifade edilmektedir. Bu parayla hem saray yeniden inşa edilecek hem de yağma edilen eşyanın alınması için lazım olan meblağ toplanmış olacaktı. Buna göre Türklerin 56.869, Hıristiyanların ise 113.738 kuruş olmak üzere toplamda 170.607 kuruş ödemeleri gerekiyordu. Bu miktar yağmalanan mal ve mülkler ile yakılan sarayın bedeli olarak tespit edilmişti. Fakat Türklerden 32.151,5 kuruş tahsil edilebilmiştir. Hatta yakılan muhassıl konağı ile yaralı ve katledilenlerin mallarının

35 *BOA., C. DH., 141/7022,* (Evasıt-ı Za 1179 / 21-30 Nisan 1766); *BOA., Divan-ı Hümâyûn, Bâb-ı Âsafî ve Defterhâne-i Âmire Defterleri, Mühimme Defteri (A.DVNS.MHM.d), No:165,* s.3, hüküm: 3, (Evasıt-ı Za 1179 / 21-30 Nisan 1766).

36 *BOA., KK.d., no: 7532,* s.81.

37 Bazı çalışmalarda ise reayadan 14'er kuruş, Türklerden ise bunun yarısı olan 7'şer kuruş alınacağı ifade edilmektedir. Hill, *a.g.e.,* s.75; Hakeri, *a.g.e.,* s.264.

yağmalanmasının karşılığı olarak alınan diyetin 11.000 kuruş olduğu ve bunun Sadrazam Bahir Mustafa Paşa[38] tarafından olayın örtbas edilmesi için acele olarak tespit ettirildiği de bir başka iddiadır[39]. Bu bedellerin tahsili ve ödenmesi hususunda reayayı temsilen dört piskopos kefil olmuştu. Ayrıca Türklerin vekilleri de kendi paylarına düşen kısmı ödemeyi taahhüt etmişti. Mayıs 1765 tarihli bir fermanda yağma edilen ve dem-i diyet olarak belirlenen miktarın ödenmesi hususunda kefillerin gerekli özeni göstermeleri ve toplanan paraların zamanında hazineye teslim edilmesi istenmişti[40]. Yine bu bağlamda olmak üzere Kıbrıs'ın Müslüman ahalisinin ödediği dem-i diyet bedellerinin kazalara dağılımı ile ele geçirilen mal ve eşyaların satışından elde edilen tutar aşağıdaki tabloda verilmiştir[41].

Tablo 1: Muhassıl Osman Ağa vakasından dolayı İslam ahalinin hissesine isabet eden meblağ

Cezaların tahsil edildiği yer ve kalemler	Kuruş
Çeribaşı ve Başçavuş ağaların teslimi	8962
Mesarya kazasından teslim	1026
Magosa kazasından teslim	0164,5
Gilan kazasından teslim	0641
Tuzla kazasından teslim	2446
Girne kazasından teslim	0697,5
Değirmenlik kazasından teslim	0567,5
Omorfa kazasından teslim	0290
Dağ kazasından teslim	0047,5
Lesmon (Limasol-Leymason) kazasından teslim	0674,5
Lefke kazasından teslim	0460
Lefkoşe kazasından teslim	0260
Başçavuş Ağa'nın teslim ettiği	1900
Şaban ayında Beytü'l-mal emini Hacı Ebubekir'in sattığı eşyaların bedeli	1303
Muharrem'den beri zuhur eden yağmalanmış malların bedeli	1712
Diyet bedeli (kat' edilen)	11000
Toplam	32151,5

38 Sadrazam Bahir Mustafa Paşa, olayda kusuru bulunduğu gerekçesiyle önce Midilli'ye sürgün edilmiş sonra başı kesilmek suretiyle öldürülmüştür. *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi, Mür'i't-tevârih, II.A,* s.74-75.

39 Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd, *Çeşmi-zâde Tarihi,* s.49; *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi, Mür'i't-tevârih, II.A,* s.106; Hakeri, *a.g.e.,* s.264; Alasya, "Osmanlı Türkleri İdaresinde Kıbrıs..", s.114; Özdeğer, *a.g.m.,* s.67; Esasında bu miktarın 1.000 kese yani 500.000 kuruş olduğu, bunun için reayadan 14 kuruş, Müslümanlardan ise bunun yarısı kadar bir paranın toplanmasına karar verildiği de ileri sürülmüştür. Hill, *a.g.e.,* s.74.

40 *KŞS.d., No:18,* s.76.

41 *BOA., Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS. MA.d), 8689.*

Fakat bu belgenin bir başka yerinde Türklerin hissesine isabet eden ve tabloda gösterildiği üzere ödenen 32.151,5 kuruşa ilave olarak 10.000 kuruşun daha ödendiği ve geriye 14.717,5 kuruşun kaldığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla Türkler, Muhassıl Silahdar Osman Ağa olayından dolayı hisselerine isabet eden tutarın 42.151,5 kuruşunu ödemişlerdi.

Kıbrıs ahalisinin bir daha böyle ihtilal ve fesada kalkışmaması için yukarı da ifade edildiği gibi 150.000 kuruşluk ağır bir nezre kesilmişti. Buna dair verilen fermanda eskiden olduğu gibi emval-i miriye, mal-ı has ve diğer vergiler ile katledilenler için ödenecek dem-i diyet ve yağmalanmış malların bedellerinin muhassıla ödenmesinde herhangi bir zorluk çıkarılmaması tembih edilmişti. Devamında bir daha Kıbrıs'ta böyle bir rezillik çıkmaması için yeniçeri zabitinin, sipahilerin ve kale neferlerinin birbirlerine kefile bağlanması ayrıca ulema ve ayanın da bunlara kefil olması istenmişti. Bunun üzerine askeri görevlilerin birbirlerine, ayan ve eşrafın ise bunlara kefil olduklarına dair hüccetler alınmıştı[42].

Kıbrıs'ta Türklerin payına düşen parayı toplamakla Alaybeyi Kubatoğlu Mustafa sorumluydu. Alınan karar gereğince parayı toplamak üzere Türklerin yaşadığı köylere tahsildarlar ve adamlar gönderdi. Ancak kısa süre içinde iddiaya göre bazı dış güçler Muhassıl Hafız Seyyid Mehmet'in belirlenen orandan fazla para topladığı dedikodusunu yaydılar. Hatta Rumların/Hıristiyanların neden olduğu olaylar sonucu çıkan isyanın tazminatının kısmen Türklere yükletildiği de ifade ediliyordu. Köylere dağılmış olan tahsildarlar ölümle tehdit edilerek tahsilat konusunda engellerle karşılaştılar. Bu sırada 300 Mesaryalı ve Magosalı Türk, Değirmenlik'i ele geçirerek muhassılla ve ağalara, kesilen cezaları vermeyeceklerini ifade ettiler. Hatta Lefkoşe'ye un sevk eden değirmenlere el koydular. Mesarya'da 25 Mart 1765 tarihinde meydana gelen karışıklıkta tahsildarlar canlarını zor kurtarmıştı. Değirmenlik'i ele geçirmiş olan asilerin üzerine sipahi ve yeniçeri birlikleri gönderilmiş ise de isyan girişimlerine engel olunamadı. Bu sırada yakılan sarayın yeniden inşası ve diğer harcamalar için muhassılın borç aldığı kimseler alacaklarını geri istiyordu. Ancak muhassıl isyancıları yola getiremediği gibi kesilen ceza ve vergileri de toplayamayarak büyük bir zaaf göstermişti. İsyancılar kendilerini koruyacak bir kale ve lider arayışına girdiler[43].

Kıbrıs'ta vergiler ve tazminat meselesi nedeniyle Mesarya ve Magosalı Türklerin başlattığı isyan girişimi Kıbrıs'ın diğer kazalarına sirayet etti. Özellikle Türklerin ağır vergilerden şikâyet ederek sızlanmaları ve Rumların neden olduğu olaylardan kendilerinin sorumlu tutulamayacaklarına dair fikrin taraftar bulması adada isyanın hızla yayılmasına neden olmuştu[44].

42 *BOA., C. DH., 19/944,* (Ocak 1765).
43 Alasya, *Tarihte Kıbrıs,* s.100; Hill, *a.g.e.,* s.75; Hakeri, *a.g.e.,* s.265.
44 Çevikel, "Ayâns in the Ottoman Cyprus…", s.583.

Bu süreçte kesilen nezre ve diğer cezaların dışında Kıbrıs gelirlerinden alınan büyük paraların hazineye gönderilmesine devam ediliyordu. Mesela Kıbrıs ahalisinden kesilen cezalar ve dem-i diyetler dışında, Temmuz 1764'ten Mayıs 1765 tarihine kadar olan süreçte zamanı gelmiş veya geçmişe ait vergilerden 225.000 kuruş tutarında oldukça yüklü bir miktar tahsil edilerek hazineye teslim edilmişti[45]. Yine Kıbrıs Muhassılı Hafız Seyyid Mehmet'in zamanında olmak üzere 22 Kasım 1764 ile 8 Haziran 1765 tarihleri arasında mal-ı has, cizye, bedel-i nüzul, mizan-ı harir ve maaşlar olmak üzere toplam 462.377 kuruşun tahsili ve hazineye teslim edilmesi gerekiyordu. Ancak Muhassıl Hafız Seyyid Mehmet, ilk ödemede 98.625 kuruş, ikinci ödemede ise 150.981 kuruş olmak üzere toplamda 249.606 kuruş tutarındaki parayı hazineye teslim etmişti. Dolayısıyla muhassılın zimmetinde 212.771 kuruş kalmış ve bu paranın da hazineye gönderilmesi talep edilmişti[46]. Buna rağmen Muhassıl Hafız Seyyid Mehmet, görevinden azledildikten sonra bile 1766 senesine ait vergilerin taksitlerini ödememişti. Öyle ki Sadaret Kethüdası Mehmet Emin Efendi, Kıbrıs'ın 1766 senesine ait ikinci taksiti olan 25.000 kuruşun Muhassıl Süleyman Efendi tarafından ödendiğini ifade ederek hem bu meblağın hem de vergilerin diğer taksitlerinin Hafız Seyyid Mehmet tarafından ödenmesini istemişti[47].

Kıbrıs ahalisinin geçmişteki sızlanma ve şikâyetlerinin bir daha yaşanmaması ve düzenin korunması amacıyla isyan girişimi sırasında Haziran 1765 tarihinde Lefkoşe naibi, ulema, ayan ve yeniçeri zabitine hitaben yeni bir ferman gönderilmişti. Bu fermanda Kıbrıs ahalisinin perişan halleri nedeniyle cizye vergilerinin düşürüldüğü, muhassıllara verilen mal-ı has ve diğer vergilerin ise belli bir miktarda olmasına karar verildiği halde geçmişte sabık Muhassıl Silahdar Osman Ağa'nın mezalim, gaddarlığı ve aç gözlülüğü yüzünden fitne ateşinin alev aldığı, çıkan olaylarda ise pek çok kimsenin katledildiği ve malların yağmalandığı hatırlatılarak, bundan sonra muhassıl başta olmak üzere hiç kimsenin ahaliden belirlenmiş miktarların dışında vergi talep etmemesi, ahalinin ise vergilerini zamanında ve noksansız olarak ödemeleri, bir daha isyan ve fitneye kalkışmamaları ve dikkatli olmaları hususunda uyarılmışlardı. Hatta belirlenen vergi ve ceza oranlarının dışında muhassıl tarafından para talep edilmesi halinde derhal durumun kadıya ve İstanbul'a bildirilmesi istenirken ahalinin bu gibi durumları bahane ederek fitne ve fesat çıkarmaktan uzak durması gerektiğine vurgu yapılmıştı[48]. Bu fermanın İstanbul'dan Kıbrıs'a gönderildiği sırada Mesarya'da çıkan isyan giderek büyüyordu. Ancak Muhassıl Hafız Seyyid Mehmet, olayları İstanbul'a bildirmek yerine kendi kontrol altına alabil-

45 *BOA., Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA.e.), 916/12,* (29.12.1178 / 19 Haziran 1765).
46 *BOA., TS. MA.d., 2410.*
47 *BOA., TS. MA.e., 879/17.*
48 *BOA., AE. SMST. III, 272/21769.*

mek için uğraş vermişti.

İsyancılar, 27 Temmuz 1765'te Girne Kazası'nda Mirtu'da düzenlenen St. Pantelemon panayırında Girne Kalesi Dizdarı Halil'i, muhassıl (müsellim) tayin ettireceklerini söyleyerek ikna etmek suretiyle kendilerine lider seçtiler. Dizdar Halil[49], kısa sürede etrafına 2.000 kişi[50] topladı. Kısa zamanda Girne Dizdarı Halil'in isyanı önlenemez bir hal almıştı. Dizdar Halil'e bağlılık yemini eden isyancılar, ona muhassıllık makamına geçeceğine dair söz verdiler. Bundan sonra Dizdar Halil Girne Kalesi'nden tüm adanın yönetimini ele aldığını iddia ederek maiyetini oluşturacak yöneticiler tayin etti. Ayrıca Lefkoşe'de bulunan muhassıla haber göndererek ahaliye zulmettiklerini ileri sürdüğü dört ağa ve dört papazın teslimini istedi. Lefkoşe yoğun bir baskı ve kuşatma altında olduğundan dışarıdan zahire ve un girişi mümkün olmuyordu. Halk kısa zaman sonra açlığa düştü ve bazı köy ahalisi Dizdar Halil'e destek olmak zorunda kaldı[51]. Esasında kale veya hisar anlamına gelen Farsça, "diz" kelimesinden türetilen ve kale muhafızlarının komutanı anlamına gelen dizdar, askeri bir görevliye verilen unvandı. Ayrıca kalelerin ve şehrin savunması yanında aynı zamanda içinde zindan bulunan kale hapishanelerinin idaresi ile tüccarın değerli eşyalarının, paraların, barut ve cephanelerin saklandığı depoların korunmasından sorumlu kimseydi. Dizdar merkezdeki Kapıkulu ocaklarının yeniçeri, cebeci ve sipahi bölüklerine mensup olanlar arasından seçilirdi. 18. Yüzyıldan itibaren dizdarların askerî hizmeti azalmış, sadece hudut boylarında ve adalardaki kalelerde belirli bir askerî grubun başı olarak hizmet etmeye devam etmişlerdi[52]. Dolayısıyla bu dönemde Kıbrıs'taki kalelerde dizdar unvanlı kimseler bulunmakta ve askeri güçleri itibariyle de bir isyana lider seçilebilecek kadar saygı gördükleri anlaşılmaktadır.

Dizdar Halil, adadaki sıkıntıların sebebi olarak gördüğü dört ağanın ve reayanın temsilcisi makamındaki dört kişinin yanına gelmesi için haber göndermiş ancak başarılı olamamıştı. Ağaları ve reaya temsilcilerini yanına çağırmaktaki amacı ise kendisinin muhassıl tayin edilmesi için İstanbul'a mektuplar ve dilekçeler yazmalarını temin etmekti. Ama reaya temsilcileri can korkusu nedeniyle Dizdar Halil'in davetine icabet etmediler. Lefkoşe'nin isyancılarla ablukaya alınması ve davete icabet etmeyen dört papazın isyancılar tarafından kendilerine teslim edilmesi talebi

49 Dizdar Halil, daha önce Kıbrıs'ta Muhassıl Osman Ağa'nın ölümüne neden olan isyanı çıkarmak ve mallarını yağmalamakla itham edilmiştir. *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi, Mür'i't-tevârih, II.A,* s.87-88; Ahmed Vâsıf Efendi, *Târih-i Vâsıf,* s.178.

50 İsyancı sayısına dair bkz. *BOA.,TS. MA.e., 309 / 82; BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.11-12, hüküm: 27; *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi, Mür'i't-tevârih, II.A,* s.106; Ahmed Vâsıf Efendi, *Târih-i Vâsıf,* s.178; İsyancıların sayısı Ağustos ayında 3.000'e çıkmıştır. Hill, *a.g.e.,* s.76; Dizdar Halil'in yanında 5.000 isyancı olduğuna dair bkz. Halil Fikret Alasya, *Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'da Türk Eserleri,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara 1977, s.99.

51 Alasya, *Tarihte Kıbrıs,* s.100-101; Hill, *a.g.e.,* s.75; Hakeri, *a.g.e.,* s.265-266.

52 Yusuf Oğuzoğlu, "Dizdar", *DİA*., Cilt: 9, (1994), s.480-481.

üzerine Başpapaz Paisios, gizlice Lefkoşe'yi terk edip 18 Ağustos'ta Baf limanından kaçarak İstanbul'a ulaştı. Yanında Baf Başpapazı Chrysanthos ve Girne Başpapazı Chrysanthos da vardı. Rum din adamları İstanbul'a ulaştıklarında Kıbrıs'taki isyanın büyüklüğünü ve durumun vahametini anlatarak bir an önce yardım gönderilmesini istediler. Onların bu gayreti İstanbul'daki yöneticilerin harekete geçmesi için yeterli olmadı[53]. Dizdar Halil ilk etapta Magosa ve Lefkoşe'yi ele geçirmeyi planlamıştı. Adamlarından Emir Ahmet'i serasker tayin ederek Magosa Kalesi'nin kuşatmasına memur etmişti[54]. Ancak Muhassıl Hafız Seyyid Mehmet'in kaleyi korumakla görevli müstahfızlara gönderdiği zahire ve silah yardımıyla bu kuşatma girişimi başarılı olamamıştı. Bunun üzerine Dizdar Halil, bütün kuvvetleriyle idare merkezi olan Lefkoşe'yi kuşattı. Hatta bu sırada iddiaya göre muhassılın görevden alındığı haberini getiren tatarı Girne iskelesinde ele geçiren Dizdar Halil, kendisinin 14 Aralık 1765'ten itibaren muhassıl tayin edildiğini ileri sürerek Lefkoşe ahalisinin dayanma gücünü kırmak ve teslim olmalarını sağlamak üzere adamlarından Kalyoncuoğlu Hüseyin'i kahya tayin ederek şehre göndermişti. Ancak Muhassıl Hafız Seyyid Mehmet buna inanmamış ve Lefkoşe'yi teslim etmemişti[55]. Lefkoşe kuşatmasını hızlandıran Dizdar Halil, top ve adamlarıyla Dikmen'e (Dikoma) kadar ilerleyerek dört ağanın teslim edilmemesi halinde şehri yakacağı tehdidini yeniledi ve burayı merkez yaptı. Dizdar Halil, 48 gün boyunca Dikmen'i muhasara etmişti. Bu sırada Lefkoşe halkı iç kaleye çekilmişti. Muhassıl Hafız Seyyid Mehmet'in, herkesi affettiğini ve tazminat parası toplamayacağını ya da Türklerin payına düşen miktarın tahsil edilmeyeceğini ilan etmesiyle Dizdar Halil, Lefkoşe kuşatmasını kaldırarak Girne'ye geri çekildi. Fakat kısa süre sonra muhassılın yeniden vergi toplamaya başlamasıyla verilen sözün tutulmadığı gerekçesiyle Dizdar Halil, önce 30 Aralık 1765'te Magosa'yı kuşatmış fakat başarısız olmuştu. Daha sonra bir kez daha Lefkoşe'yi kuşattı. 14 Ocak 1766 tarihi geldiğinde hala Lefkoşe ahalisi kuşatmaya direniyordu. Bu sırada isyancılar Lefkoşe yakınlarındaki Aybaraskevi (A. Paraskeve) tepelerine yerleşmiş ve şehri top atışına tutmuşlardı. Lefkoşe halkının kuşatmaya dayanacak güçleri kalmamış, şehirde un ve yiyecek tamamen bitmişti. İstanbul'daki idareciler ise isyanın yerli kuvvetlerle bastırılabileceğine inanarak yardım göndermemişlerdi. Devlet ancak Rum din adamlarının ısrarıyla Ocak ayından sonra fırkate Kaptanı Maliki Hacı Mehmet ile Kaptan İbrahim Bey'i isyanı bastırmak üzere adaya yardıma memur etti[56]. Kaptan İbrahim Bey, adaya yardıma gitmesi için ilk görevlendirilenler arasındaydı. Komutasındaki fırkateyle birlikte İstanköy'de bulunuyordu. Özel bir tatar vasıtasıyla acil olarak emrindeki fırkateyle birlikte Teke Sancağı Mutasarrıfı Ahmet Paşa'nın adaya

53 Alasya, *Tarihte Kıbrıs,* s.101; Hill, *a.g.e.,* s.76.
54 Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd, *Çeşmi-zâde Tarihi*, s.50.
55 *BOA., TS. MA.e., 697/17.*
56 Alasya, *Tarihte Kıbrıs,* s.101; Hill, *a.g.e.,* s.76-77.

naklini temin etmek üzere gelmesi emredilmişti[57]. Lefkoşe kuşatmasının 53. günü başbuğ tayin edilmiş olan Kaptan İbrahim Bey'in, adaya gelmesiyle bir süre sonra Dizdar Halil kuşatmayı kaldırarak Girne'ye doğru çekilecekti[58]. Kaptan İbrahim Bey, adada isyanı bastırmak üzere emir aldıktan sonra derhal hareket etmiş, Limasol'a çıktığında isyanın büyüklüğünü ve durumun ciddiyetini ilk görenlerdendi. Yine Kıbrıs Muhassılı tayin edilen Süleyman Efendi[59] de aynı dönemde adaya ulaşmış ise de bu atama duyurulmamıştı. Süleyman Efendi'nin adadaki olayları tahkik etmek üzere geldiği ilan edildi. Bu sırada aynı heyetle İstanbul'dan Tuzla'ya gelmiş olan piskoposlar adanın yöneticisi tayin edilenlere geleneksel olarak verdikleri bahşişi Dizdar Halil'e göndererek Babıali'ye onun hakkında olumlu rapor verdiklerini ve muhassılı şikâyet ettiklerini belirterek Lefkoşe'ye geçiş belgesi aldılar. Zaten Kaptan İbrahim Bey ve birlikte adaya gelmiş olan Süleyman Efendi de Dizdar Halil'i muhassıl tayin edeceklerini söylemek suretiyle Lefkoşe'ye sağ salim ulaşmıştı (3 Mart 1766). Kendisinin muhassıl tayin edileceği haberini alan Dizdar Halil, Lefkoşe kuşatmasını kaldırarak Girne'ye çekilmiş ve gelişmeleri oradan takip ediyordu[60].

Süleyman Efendi ve yanındakiler Dizdar Halil'e hediyeler göndermek suretiyle gönlünü kazanarak olayları tahkik etmek üzere geldiklerine ikna etmişlerdi. Hatta tahkikatın sonunda Dizdar Halil'i muhassıl tayin edecekleri yalanını bile söylemişlerdi. Lefkoşe'ye ulaştıklarında, Kaptan İbrahim Bey ile birlikte ahali ve idarecilerle görüştükten sonra isyanın yerel güçlerle bastırılamayacağına karar vererek İstanbul'dan acilen yardım istediler[61].

İstanbul'dan gönderilen yeni muhassıl ve diğer görevlilerin adaya ulaştığı sırada Tuzla'da tam bir panik havası vardı. İsyancıların evlere saldırmasından korkuluyordu. Hatta kadınlar ve değerli malların limanda demirlemiş olan Hıristiyanlara ait gemilere yollandığı iddia edilmektedir. Ancak Şubat ayında durum iyice kötüleşmiş, ticaret durmuş ve ada ahalisinin çoğu evlerini terk etmişti. İsyancılar ise Tuzla'daki yabancı devletlerin temsilcileri olan konsolosların evlerine gelerek silah ve mühimmat talebinde bulunuyordu. Durumun iyice kötüleşmesi üzerine Türk görevliler ve tüccarlar, konsolosların arabulucu olmasını istemişti. İddiaya göre Fransız konsolosu yetkisi olmadığı gerekçesiyle böyle bir işe kalkışmayacağını

57 *BOA., C. DH., 170/8476,* (9 Za 1179 / 19 Nisan 1766).

58 *BOA., TS. MA.e., 697/17;* Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd, *Çeşmi-zâde Tarihi*, s.50.

59 Kıbrıs Muhassılı Hafız Seyyid Mehmet, Mesarya Kazası'nda başlayıp Lefkoşe'nin muhasara edilmesine kadar ilerleyen isyan sırasında gevşek davranmak ve gerekli tedbirleri almamakla suçlanarak Ocak 1766 tarihli bir fermanda da ifade edildiği gibi "*…zabıta-i vilâyette ve def'-i mekâyid-i eşkıyada kusur ve rehâveti zâhir…*" olduğu gerekçesiyle azledilmiş ve yerine Süleyman Ağa tayin edilmiş olmasına rağmen bu görev değişimi hemen yapılmayıp, bilgi bir süre saklanmıştı. *BOA., C. ML., 294/12003,* (Evail-i Şaban 1179 / 13-22 Ocak 1766); *BOA., A.DVNS. MHM.d, No:165*, s.21, hüküm: 50.

60 Alasya, *Tarihte Kıbrıs,* s.101-103; Alasya, *Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'da Türk Eserleri,* s.100; Hill, *a.g.e.,* s.77.

61 Alasya, *Tarihte Kıbrıs,* s.102.

söylese de İngiltere konsolosu ve Toskana viskonsülü Timoty Turner bu teklifi kabul etmişti. Turner'in teşebbüsü sonrası isyancılar şu taleplerde bulunmuştu:

1-İsyancıların tamamı için genel af

2-Muhassılın Padişah tarafından açıkça hükme bağlanmış olan miktardan fazla vergi tahsil etmeyeceğine dair kendi mührünü taşıyan bir fermanı

3-İsyana destek vermiş olan zaim ve yeniçerilerin mağdur edilmeyerek eski mansıp, maaş ve rütbeleriyle görevlerine geri dönmelerinin temini.

4-Lefkoşe halkının Padişaha hitaben, Dizdar Halil'in muhassıl tayin edilmesine dair mühürlü dilekçe yazması.

İngiliz konsolosun muhassıl ve Dizdar Halil arasındaki arabuluculuğu sonuç vermedi. Çünkü muhassıl sadece birinci maddede yazan genel af ilan edebileceğini, diğer hususların kendi yetkisinde olmadığını ifade etmişti. Zaten bir rivayete göre konsolos Turner'in Lefkoşe'de bulunduğu sırada isyancılar şehri taciz etmemişlerdi. Bu nedenle arabuluculuk için Lefkoşe'ye muhassılın yanına gitmiş olan Turner'in şehri terk etmesine bir süre izin verilmemiştir. Fakat Kaptan İbrahim Bey'in 11 Şubat'ta Limasol'a ulaştığı haberinin gelmesiyle konsolosun Tuzla'ya gitmesine izin verildi[62]. İngiliz konsolosu Turner'in ve diğer konsolosların doğrudan veya dolaylı şekilde olayların içinde yer almaları daha sonra isyanın dış güçler tarafından desteklendiği veya çıkartıldığı şeklinde bir algının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Kıbrıs'taki isyanın yerel güçlerle bastırılamayacağı haberinin İstanbul'a ulaşmasından sonra Teke Sancağı Mutasarrıfı Ahmet Paşa isyanı bastırmakla görevlendirildi[63]. Mart 1766 tarihli fermanda Kıbrıs'ta çıkan isyanın bastırılması, düzenin yeniden sağlanması, suçluların adadan sürgün edilmesi ve reayanın korunmasına Muhassıl Süleyman Efendi tarafından gayret edilmesine rağmen tam bir sonuç alınamadığı ve yardıma ihtiyaç duyduğu ifade edilmişti. Bu nedenle Teke Sancağı Mutasarrıfı Ahmet Paşa'nın bir an önce maiyetindeki asker ve kapı halkıyla Antalya iskelesinden sefine ile yola çıkarak Kıbrıs'a ulaşması ve Muhassıl Süleyman Efendi ile birlikte ittifak halinde isyana son vermesi emredilmiştir. Mutasarrıf Kıbrıs'a ulaştıktan sonra diğer güçlerle birlikte hareket ederek isyancı eşkıya takımının adlarını ve vücutlarını yeryüzünden silecekti. Bu sırada reayaya karşı dikkatli davranılarak suç isnadıyla hiç kimseden bir akçe para veya cerime alınmayacaktı[64].

Nisan [sonu] 1766 tarihli olarak Kıbrıs Muhassılı Süleyman, Lefkoşe

62 Hill, *a.g.e.,* s.78-80.
63 Alasya, *Tarihte Kıbrıs,* s.102.
64 *BOA., C. DH., 141/7022, lef:1,* (Evahir-i N 1179 / 3-12 Mart 1766); *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165,* s.1, hüküm: 1.

naibi, yeniçeri zabiti, defterdar ve beylere hitaben gönderilen bir fermanda, isyanın Muhassıl Osman Ağa'nın katline ve birkaç yüz keselik mal ve eşyasının yağmasına neden olan olaylarda suçu olanlara gerekli cezaların verilmemesi ve tedbirlerin alınamamasının sonucunda çıktığına vurgu yapılarak bu azgınlık ve taşkınlığa el birliğiyle son verilmesi isteniyordu. Hatta Dizdar Halil'in sahte muhassıllık iddiasında bulunduğu, reayadan vergi adı altında 30.000 kuruş para tahsil ettiği, parayı vermeyenlerin malının ve mülkünün yağmalandığı ırzlarına tasallut edildiği ifade edilerek bunlara engel olunması isteniyordu. İsyanın bastırılması ve eşkıyaların yeryüzünden silinmeleri için gerekli tedbirlerin alınması amacıyla Teke Mutasarrıfının, Kaptan İbrahim'in ve fırkate Kaptanı Mir Cafer Bey'in memur edildiği bildirilerek İçil ve Alaiye tarafından asker yazılması ve bunların kaptanlar vasıtasıyla adaya taşınmaları isteniyordu. Hatta kaptanlar sefineleriyle birlikte Girne Kalesi açığına demir atacaklar ve kaleye dışarıdan yardım gelmesine engel olacaklardı. Bunun dışında Muhassıl Süleyman Efendi'nin Kıbrıs kalelerinde görevli timarlı müstahfız[65] askeriyle, yerli topçu, cebeci ve yeniçerileri yoklamaya tabi tutması istenmişti. Çünkü alınan haberlere göre bunların kaleleri koruma görevini yapmayıp civar köy ve çiftliklere yerleştikleri hatta bazılarının eşkıyalık yaptıkları iddia edilmişti. Ayrıca Dizdar Halil isyanının bastırılmasında yardımcı olurlarsa eskisi gibi kale müstahfızı olarak görevlendirilmeleri ama eşkıyalığa cüret ederek itaat etmezlerse bunlara idam ve adadan sürgün edilmek gibi en ağır cezalar verilerek, bu sınıfa mensup olup itaat etmeyenlerin ellerindeki aylık ve dirliklerinin alınması ve isyanın bastırılmasına yardımcı olanlara tevcih edilmesi buyrulmuştu[66]. Devlet adada isyanın bastırılması için her türlü askeri ve idari tedbirleri hızla almaya çalışıyordu.

Yukarıda ifade edildiği üzere Kıbrıs'a muhassıl tayin edilen Süleyman Efendi'ye verilen deftere göre kaleleri korumakla görevli bulunan müstahfız askerlerin miktarı şöyleydi:

65 Müstahfız, "korumak" anlamına gelen kelimeden türetilmiştir. Osmanlı askerî teşkilatında bütün kalelerde muhafaza ve savunma hizmetinde vazifeli gruplar bulunurdu. İlk zamanlarda kale erleri Anadolu gençlerinden seçilirken devlet teşkilatının gelişmesiyle birlikte stratejik öneme sahip kalelere yeniçeri birliklerinden muhafız gönderilmeye başlanmıştır. 16. Yüzyılda bu gibi muhafaza ve savunma hizmetlerindeki yeniçeri bölüklerine müstahfız adı verilmiştir. Asıl müstahfız olarak kalelerde sürekli kalan askerî gruplar ise genellikle "yerli kulu" denilen ve civar bölgelerin gençlerinden seçilen kimselerden ibaretti. Kalelerdeki muhafız yeniçerilere önce nöbetçi daha sonra yamak denmiştir. Kalelerde muhafızlık yapan bu yeniçerileri diğer "yerli kulu" müstahfızlardan ayırmak için onlara "odalı yeniçeri" denmiştir. Bunlar merkezdeki mevacib defterlerine kaydedilirdi. Bkz. "Müstahfız", *DİA., Cilt: 32, (2006),* s.109-111.

66 *BOA., C. DH., 141/7022, lef:4; BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.3, hüküm: 3.

Tablo 2: Kıbrıs'taki kalelere ait defterde yazılı olan müstahfız askerin miktarı

Nefer	Lefkoşe kalesi	Magosa kalesi	Baf kalesi	Limasol kalesi	Girne kalesi	Tuzla kalesi
Müstahfız-ı timarlı neferi	398	352	081	050	080	56
Gariban-ı timarlı	225	256	101	051	082	00
Yerli topçu	085	138	026	020	018	00
Cebeci	036	030	000	000	000	00
Yerli yeniçeri	805	050	050	050	030	20
Toplam	1549	826	258	171	210	76

Görüldüğü üzere Kıbrıs kalelerinde defterde kayıtlı olup görev başında bulunması gereken nefer sayısı 3.090'dı. Fakat yukarıda da izah edildiği gibi isyan başladığında bunların pek çoğunun asli vazifelerinin terk ederek tarım ve ticaretle meşgul oldukları haber alınmıştı. Verilen emir gereğince yapılan yoklamada müstahfız askerlerin ancak 1/3'nün kalelerde mevcut oldukları, 2/3'nün ise civar köy ve çiftliklere yerleştikleri anlaşıldığından, bunların eskisi gibi bir nizama konulması ve yeni asker yazımı için bir kıta emr-i ali ile bir ağanın gönderilmesi istenmişti. Ayrıca kalelerde bulunan ve bir kısmı eşkıyalık dahi yapmakta olan müstahfız askerlerin dışında Kıbrıs'ta bir de kalyoncu taslakı[67] denilen askeri bir sınıf daha vardı. Bu sınıfa mensup olanların fukara reayaya zulüm ve baskı yaptıkları gerekçesiyle adadan sürülmeleri için ferman gönderilmişti. Ancak muhassıl, bunların oldukça güçlü kimseler olduklarını, hatta Dizdar Halil'e destek olmak adına bölükbaşı olarak etraflarında 30-40 adamları olduğunu ve kendisinin bunları adadan sürmeye muktedir olamayacağını ifade ederek donanma-yı hümayunun ve Kaptan İbrahim'in memur tayin edilmesini istemişti[68]. İsyanın bitmesinden sonra gönderilen Ekim 1766 tarihli fermanda adadaki kalelerde yoklama yapılarak isyana katılmış, destek vermiş, askerlik dışında işlerle meşgul olanların ve görevi başında mevcut olmayanların tespit edilerek dirlik ve timarlarına el konulması ve adadan sürülmeleri istenmişti. Ayrıca timar ve dirliklerin bu işi layıkıyla yapacak kimselere verilmesi hususu bir kez daha hatırlatılmıştır[69].

Kıbrıs'a giden muhassıl ve Kaptan İbrahim Bey'in yardım çağrıları

67 Yeniçeri Ocağı'nın bozulmasından sonra sırf yeniçerilik şerefini elde etmek için ulûfe almadan ismen yeniçeri olanlara verilen isimdir. Yeniçeriler üç sınıfa ayrılmıştır. Birincisi bilfiil hizmette bulunan eşkinciler, ikincisi bu ocağın defterinde mülâzemeten mukayyet olup maaş almayan ve bilfiil hizmette bulunmayanlar. Üçüncüsü de yeniçeriliğe bir şeref olmak üzere girmiş olan taslakçı *zümresidir.* İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları I, Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı,* TTK, Ankara 1988, s.620.

68 *BOA., TS. MA.e., 697/17; BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.6, hüküm: 8, (Evasıt-ı Za 1179 / 21-30 Nisan 1766); *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.8, hüküm: 18, (Evahir-i Za 1179 / 1-10 Mayıs 1766).

69 *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.62, hüküm: 169.

karşılık bulmuş, Semend-i Bahri Kalyonu Kaptanı Maliki Hacı Mehmet'e yazılan Mayıs 1766 tarihli fermanda, Kıbrıs'ta isyan çıktığı ve Dizdar Halil'in Girne Kalesi'ne sığındığı belirtilerek bir an önce yardıma gitmesi emredilmişti. Kaptan Maliki Hacı Mehmet, öncelikle isyanı bastırmaya memur edilen Teke Sancağı Mutasarrıfı Ahmet Paşa'nın askerlerini Antalya iskelesinden alarak Magosa veya uygun bir limana çıkaracak, daha sonra da paşa ve muhassıl ile birlikte Girne Kalesi'ndeki isyancıları yok edecekti. Kendisinin görevi kaleyi denizden kuşatarak isyancıların kaçmasına, dışarıdan yiyecek, zahire ve teçhizat yardımı almalarına müsaade etmemekti. Bu işi fırkate Kaptanı İbrahim Bey ile birlikte yürüteceklerdi. Dolayısıyla Maliki Hacı Mehmet ve Kaptan İbrahim, isyanın bastırılmasında en önemli kuvvet olan askeri birliklerin Anadolu kıyılarından adaya taşınmasında ve kalede sıkıştırılmış isyancıların da dışarıyla irtibatlarını kesmekle görevlendirilmişlerdi. Ancak Ahmet Paşa'nın görevine gitmekte çok acele etmediği anlaşılmaktadır. Mayıs 1766 tarihli bir diğer fermanda, isyanı bastırmak üzere memur edildiği, maiyetindeki Kaptan Mir Cafer Bey'in yardımıyla bir an önce askerleriyle adaya gitmesi emir olunmuştu. Ahmet Paşa'nın gerekli hazırlıkları yapması için hazineden 25.000 kuruş para gönderilmişti. Ayrıca sancak dahilinden 1000 nefer piyade ve 300 nefer denizci asker yazmıştı. Silahlı ve tam teçhizatlı askeri birlikleriyle bir an önce Antalya iskelesine gitmesi ve orada bulunan sefinelerle adaya geçmesi istenmişti. Ayrıca askeri malzeme, diğer teçhizatlar ve atlar, İçil ve Alaiye taraflarından yardıma gelecek sefinelerle adaya taşınacaktı. Ahmet Paşa, Antalya'dan hareket ettikten sonra isyanı bastırmak üzere münasip bir limandan adaya çıkacaktı. Fermanın sonunda herhangi bir suretle işin gecikmesine neden olacak hal, hareket ve bahanelerden kaçınması ve bir an önce eşkıya zümresini yeryüzünden silmek üzere adaya geçmesi bildirilmişti[70].

Bunların dışında Silifkeli Güllüoğlu Mustafa[71], Mir Cafer Bey ve civar limanlardaki sefine ve kalyon sahiplerinin Ahmet Paşa'ya yardımcı olmaları ferman buyruldu[72]. Fırkate Kaptanı Mir Cafer Bey'e yazılan Mayıs 1766 tarihli fermanda, görevinin Girne Kalesi'ne sığınmış olan isyancılara İçil taraflarından erzak ve askeri yardım gönderilmesini önlemek ve kaleyi deniz tarafından ablukaya almak olduğu ifade edildi. Hatta kendisine daha önce emir verildiği halde hareket etmediği hatırlatılarak bir an önce komutasındaki sefinelerle memuriyetini ifa etmek için adaya gitmesi emir olunmuştu. İsyanın bastırılmasında muhassıl ve diğer memur olan askeri

70 *BOA., C. DH., 141/7022, lef:2, 3,* (Evahir-i Za 1179 / 1-10 Mayıs 1766); *BOA., A.DVNS. MHM.d, No:165*, s.2, hüküm: 2; *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.4, hüküm: 4.

71 Arşiv belgelerinde Gölgezade, Gölgelizade ve Gölgelioğlu şeklinde iken literatürde ise Güllüoğlu şeklinde geçmektedir. Hatta bir diğer kaynakta Gergeloğlu diye ifade edilmiştir. Hill, *a.g.e.,* s.78.

72 Alasya, *Tarihte Kıbrıs,* s.102.

yetkililerle birlikte ortak hareket edecekti[73].

Devletin isyanı bastırmak üzere görevlendirdiği kimseler adaya ulaşmadan önce Hafız Seyyid Mehmet'in azledildiği ve yerine Süleyman Efendi'nin muhassıl tayin edildiği resmen ilan edildi (Haziran 1766). Kendisinin muhassıl tayin edileceği söylenmiş olan Dizdar Halil, kandırıldığını anlayarak 1 Haziran'da Mandiya'da bir ordugâh kurdu. Amacı Lefkoşe'yi tamamen yakmak ve ahaliyi katletmekti. Lefkoşe'de bulunan Türkler ve Rumlar iç kaleye çekilerek savunmaya başladılar[74]. Devletin bir an önce adaya yardım göndermek için çaba sarf etmesine rağmen Teke Sancağı Mutasarrıfı Ahmet Paşa kuvvetleri Haziran 1766'da henüz görev yerlerine gitmemişlerdi. Bunun üzerine Şıkk-ı evvel defterdarının mühürbaşısı Hassa Silahşoru Ali Ağa mübaşir tayin edildi. Mübaşir Ali Ağa'ya verilen Haziran 1766 tarihli fermanda Ahmet Paşa'nın henüz Kıbrıs'a gitmediğinin haber alındığı ifade edilerek, paşanın asker, erzak, at ve mühimmatıyla birlikte Antalya'da bekleyen kalyon ve sefinelere bindirilmesine nezaret etmesi isteniyordu. Hatta daha fazla sefine ve kalyona ihtiyaç olması halinde İçil ve Alaiye iskelesinde bulunan tüm araçlara el koyarak Antalya iskelesine göndermesi ve en kısa zamanda Kıbrıs'a yardım ulaştırılmasını temin etmesi emredilmişti. Ayrıca sefine ve kalyon sahiplerinin araçlarına el konulması sırasında özür ve itirazları dinlenmeyecekti[75]. Ancak tüm tedbirlere rağmen Antalya iskelesinde bekleyen askerleri adaya taşıyacak sefine ve kalyon bulmakta sıkıntı çekiliyordu. Alaiye Mutasarrıfı Mehmet Sadık'a gönderilen fermanda Ahmet Paşa'nın asker ve mühimmatını adaya taşımak üzere bütün sefine ve kalyonların Antalya iskelesine gönderilmesi emredildiği halde Alaiye tarafından herhangi bir sefinenin gelmediği belirtilerek gerekli tedbirleri alması ve Alaiye iskelesinde bulunan tüm sefinelere el koyması istenmişti[76].

Bu hususta Muhassıl Süleyman'a hitaben yazılan bir fermanda sancağı dahilinde maiyetinde bulunan alaybeyi, kethüda beyler ve yeniçeri serdarının yanında Mir Cafer Bey, İbrahim Kaptan, Silifkeli Güllüzade Mustafa ve Maliki Hacı Mehmet'in ellerindeki sefine, kalyon, fırkate ve pergandeleriyle[77] Ahmet Paşa'nın emrine verildikleri ve ittifak halinde olacakları

73 *BOA., C. DH., 141/7022, lef:5,* (Evahir-i Za 1179 / 1-10 Mayıs 1766).
74 Alasya, *Tarihte Kıbrıs,* s.102.
75 *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.8, hüküm: 14.
76 *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.11, hüküm: 25.
77 İtalyanca brigantino, Osmanlı donanmasında otuz üç veya kırk zirâ boyunda, on sekiz veya on dokuz oturaklı, baş tarafında topları bulunan ve düşman kovalamakta kullanılan süratli savaş gemisine verilen isimdir. Yabancı donanmalarında brigantin denir. Osmanlı donanmasında pergande, bergende veya perkendi denilirdi. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2011, s.989.

ifade edilmişti[78]. Herkes elinde bulunan sefine ve kalyonlarla paşanın emri altındaki asker ve teçhizatlarını iskelelerden adaya taşıyacaklar, sonra da Girne Kalesi'nin dışarıdan yardım almasına mani olacaklardı. Hatta gerekli olursa İçil ve Alaiye mutasarrıfları asker ve zahire yardımında bulunacaktı. Mutasarrıflara özel mübaşirler gönderilmiş ve Kıbrıs'tan yardım istenilmesi halinde gönderilmek üzere hazırlık yapmaları bildirilmişti. Artık devlet, isyanı bastırabilmek için tüm kuvvetleriyle harekete geçmişti[79]. Bu hususta İçil Sancağı Mutasarrıfı Mehmet Paşa'ya gönderilen fermanda, Dizdar Halil isyanını bastırmak üzere Kıbrıs Muhassılı'nın güçlü ve kuvvetli askere ihtiyacı olduğu ifade edilerek ulufeleri muhassıl tarafından ödenmek üzere piyade askeri yazması ve fırkate Kaptanı İbrahim'in sefineleriyle bir an önce adaya göndermesi isteniyordu[80]. Yine bu sırada Silifkeli Güllüzade Mustafa'ya hitaben gönderilen fermanda, isyanı bastırmak üzere muhassıla yardıma memur tayin edildiği hatırlatılarak Silifke'nin Magosa'nın karşısında yer alması ve yakınlığı sebebiyle İstanbul'dan gönderilen asker, erzak ve mühimmatı bekletmeden sefine ve pergandesiyle Magosa'ya taşıması emredilmişti. Ayrıca yardımlarının unutulmayacağı isyanın bastırılmasından sonra mutlaka taltif edileceği bildirilmişti[81].

Dizdar Halil, Lefkoşe'yi kuşatmış şehre su, un ve zahire giriş çıkışına engel olarak teslim olmaları için var gücüyle saldırırken, aynı zamanda muhassıl, müftü, kadı, naib, alaybeyi, ocak ağaları ve ahali temsilcilerine mektuplar göndermek suretiyle onları tehdit ediyordu. Kendisine destek olmayanların evlerini yakıp yıkacağını ve öldüreceğini ifade ederek ahali üzerinde baskı ve korku salıyordu. Bu baskıyı daha da artırabilmek amacıyla adamlarından bazılarını kahya, bölükbaşı, bayraktar ve tahsildar tayin ederek civar köylere gönderdi. Köylülerin kendisine itaat etmesini, silah, mühimmat ve zahire alabilmek için vergi vermelerini istiyordu. Lefkoşe'yi ele geçirebilmek, lazım olan barut ve zahireyi temin edebilmek amacıyla gerekli olan parayı toplamaları için bölükbaşı ve bayraktarlarına emirler verdi. Hatta para vermeyen bazı köyleri yaktırdı. Mesela miralay, yeniçeri ağası ve ocak ağalarına gönderdiği mektupta, kendisinin 14 Aralık 1765 tarihinden itibaren muhassıl tayin edildiğine dair İstanbul'dan bir tatar vasıtasıyla yazı geldiğini ve gönderdiği ağanın da vilayetin teftişine memur edildiğini bildirerek, mektubunun ve muhassıl tayin edildiğine dair yazının mecliste cümle huzurunda okunmasını istiyordu. Hatta Muhassıl

78 *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi, Mür'i't-tevârih, II.A,* s.106; Mir Cafer Bey, bir kıta karavelede 350 nefer ve bir pergande de ise 250 neferle; İstanköylü İbrahim Kaptan ise iki miri sefinesinde seksener nefer ve 200 levent neferiyle; Gölgelizade Mustafa ise 200 süvari ve 1000 kadar piyade askeriyle yardıma gelmişti. Güngör, *Vak'a-nüvis Hâkim Efendi Tarihi,* s.1181-1182.

79 *BOA., C. DH., 141 / 7022, lef:6; BOA.,TS. MA.e., 726 / 12,* (Evahir-i Z 1179 / 31 Mayıs-8 Haziran 1766); *BOA.,TS. MA.e., 880 / 25,* (21 S 1180 / 29 Temmuz 1766); *BOA., A.DVNS. MHM.d, No:165*, s.4-5, hüküm: 5, 6, 7.

80 *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.7, hüküm: 11, (Evasıt-ı Za 1179 / 21-30 Nisan 1766).

81 *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.9-10, hüküm: 20, 22.

Hafız Seyyid Mehmet'in saraydan alınarak Hacı Baki Ağa'nın evinde tutulmasını ve evinin mühürlenmesini emrediyordu. Kendisinin ise pazartesi gelip duruma hakim olacağını ilave etmişti. Lefkoşe kadısına hitaben gönderdiği bir başka mektubunda ise Kethüdası/Kahyası Hüseyin'in Lefkoşe'ye alınmasını ve elindeki emr-i alinin okunmasını istiyordu. Mektubunda kadı, naip, müftü, ulema, mollalar, yeniçeri ağası ve ocak ağalarının kendisine itaat etmediklerini ve muhassıl tayin edildiğine dair habere inanmadıklarını işittiğini belirterek huzuruna gelip af dilemelerini istiyordu. Eğer huzuruna gelmez ve kahyasının Lefkoşe'ye girişine izin vermezler ise ele geçirdiğinde cümlesinin başlarını ibret için dibekte ezmekle tehdit etmişti. Kahyasının getirdiği emr-i aliye itaat etmeyenlerin hiçbir şekilde özür ve af dileklerinin kabul edilmeyeceğini ilave etmişti. Köylere gönderdiği kahyası ve bölükbaşıları marifetiyle tehditlerini artırarak "elin ecnebi adamı" dediği muhassılın emrine uyanları tek tek not ettirdiğini ifade ederek "çocukları kardeşi, büyükleri ise babası gibi gördüğünü", kendisine itaat edenlere merhamet edeceğini aksi davrananların ise kendisinden korkmaları gerektiğini hatırlatıyordu. Hatta gücünü göstermek için bir gün önce şehre girip çıktıklarını, çıkmalarının sebebini soranlara ise "ırzınızı açıp, merhamet ettiğimizi göstermek için böyle yaptık, şehre yine girer çıkarız, kimse engel olamaz" dedikten sonra kaçıp kendisine sığınanların mal ve canlarının bağışlanacağını ifade ediyordu. Dizdar Halil'in adamlarından Seyyid Mehmet ise Lefkoşe naibine hitaben gönderdiği mektupta ada dahilindeki 16 kazadan Girne tarafında10.000 askerin toplandığını, birkaç güne kadar gelip Lefkoşe kuşatmasına katılacaklarını ifade ederek, teslim olmamaları halinde şehir ahalisinin ırzına, malına ve canına gelecek zararın önlenemeyeceğini bildiriyordu. Kahya Hüseyin Ağa ise Muhassıl Hafız Seyyid Mehmet'e hitaben yazdığı mektupta, önceki Muhassıl Osman Ağa'nın başına gelenlerin sebebinin vilayet ayanları olduğunu hatırlatarak güvenilir adamlarıyla bir eve kapanarak kendileri gelinceye kadar beklemelerini, itaat etmesi halinde malının ve canın bağışlanacağını bildiriyordu. Ona göre vilayet ayanları eskiden beri reaya ve ahaliye zulüm yapmakta olup önceki isyanların bütün müsebbipleri onlardı. Kendilerinin tüm derdinin ayanların iktidarına son vermek olduğunu amaçlarının asla Padişaha isyan etmek olmadığını ifade etmişti. Zaten iddiasına göre Padişah fermanıyla ayanları yok etmek üzere görevlendirilmişlerdi. Dolayısıyla muhassıldan kendileriyle mi yoksa ayanlarla mı birlikte hareket edeceğine karar vermesini istiyordu. Lefkoşe ahalisinden Emir Hasan'a hitaben gönderilen mektupta ise ahali, eşraf, esnaf, ulema, genç ve yaşlılarla bir dertlerinin olmadığını, kendilerine karşı hareket etmedikleri sürece korkmalarına gerek olmadığını bildirmişlerdi. Hatta bizim derdimiz muhassılın görevden el çekmesi olup, "*biz de sizin gibi mümin ve Müslümanız, sizin ırzınız bizim, bizim ırzımız sizin, bu böyle bilinsin*" diye bir nevi ahaliye güvence veriyorlardı. Yine isyancı guruba katılmış olan iki

Lefkoşeli bölükbaşı tarafından Emir Hasan adlı kişiye yazılan mektupta, 12 aydır Dizdar Halil'in yanında olduklarını bildirdikten sonra, muhassıl tarafından vergilere yapılan zamların sebebini ve kabahatlerinin ne olduğunu öğrenmek istediklerini ama öğrenemediklerini, bu nedenle aralarına nifak sokan idarecileri istemediklerini ifade etmişlerdi. Padişah fermanını görmek üzere esnafı temsilen iki ihtiyarın Dizdar Halil'e gönderilmesini ve bu kişilerin canlarına bir zarar gelmeyeceği güvencesini veriyorlardı. Hatta daha önce 16 kazayı temsilen gelenlerle birlikte dört defa toplantı yaptıklarını ve kimsenin canına dokunulmadığını ilave ederek, kendilerine itaat etmelerini istiyorlardı. Mektubun *devamında "ırzınız bizimdir, kılınızın düştüğü yerde cümlemiz kellemizi feda ederiz*" diyerek ahalinin güvenini kazanmayı amaçlamışlardı. İsyancı liderlerinden Emir Ahmet ise Tuzla Dizdarı'na gönderdiği mektupta, Magosa Kalesi'ni muhasara ettiklerini, karadan veya denizden yardım edilmemesini, bir kıyye veya 100 dirhem dahi olsa zahire gönderildiğini haber alırsa gelip Tuzla'nın altını üstünü getirmekle tehdit etmişti. Dizdar Halil, Mart 1766'da ikinci defa Lefkoşe önlerine geldiğinde Muhassıl Hafız Seyyid Mehmet'e bir mektup daha göndermişti. Mektubunda mübarek Ramazan ayı nedeniyle kuşatmayı kaldırdığını ancak şimdi geri geldiğini, 16 kazayı temsilen reaya, sipahi, yeniçeri ve Müslüman ahali temsilcilerinin toplanıp muhassılı istemediklerini bildirmeleri halinde görevinden ayrılması gerektiğini ifade ediyordu. Hatta "*kul istemedikten sonra Padişah-ı alem-penâh hazretlerini tahttan indirirler*" şeklinde oldukça ağır bir tehdit savurmuştu. Hatta itaat etmesi ve teslim olması halinde muhassılın canını, malını ve ırzını koruyacağını bir kez daha vurguladıktan sonra itaat etmemesi halinde "üç tuğ[82]" gelse sonucunun vahim olacağını ifade etmişti. Artık toplanmış askeri tutmasının mümkün olmadığını ve bir an önce karar vermesi gerektiğini ilave etmişti[83]. Görüldüğü ise Dizdar Halil ve adamlarının Lefkoşe'deki idareci, memur, din adamı ve reaya temsilcilerine gönderdikleri mektuplarla güçlerini göstermek suretiyle onları sindirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Dizdar Halil, Magosa ve Lefkoşe'yi muhasara ettiği sırada kalelerin teslim olması için su, un ve zahire girişine izin vermemiş, ahaliyi açlığa mahkum etmişti. Fakat bir süre sonra buralardaki muhasarayı kaldırmak ve çekilmek zorunda kalsa da ahalinin un ve zahire kıtlığı devam ediyordu. Bu hususta İçil mütesellimi, kadısı, ayan ve iş erlerine hitaben gönderilen fermanda, Magosa ve Lefkoşe ahalisinin zahire kıtlığı çektiği belirtilerek bir an önce buralara zahire ve benzeri ihtiyaç duyulan şeylerin ulaştırılması

82 Vezirlere alamet-i farikaları olması için verilen payedir. Kıbrıs, 1745-1748 yılları arasında üç tuğlu paşalık statüsüne çıkarılmış ve Ebubekir Paşa'nın (1746-1748) yönetimine verilmişti. Onun görevinin sona ermesinden sonra 1748'de tekrar eski idare tarzına dönülmüştü.

83 Dizdar Hali ve adamları tarafından gönderilen mektuplar genellikle Ocak-Şubat ve Mart 1766 tarihlidir. Bu 16 adet mektubun suretleri için bkz. *BOA., TS. MA.e. 693 / 52.*

isteniyordu[84].

Teke Mutasarrıfı Ahmet Paşa, 21 Haziran 1766 tarihinde 300 civarında süvari, 500'den fazla piyade ve kapı halkıyla birlikte Tuzla iskelesine ayakbastı. İlk önce Dizdar Halil'in adamlarına nasihatte bulunarak kendileriyle bir sorununun olmadığını söyledi. Bu durum isyancılar arasındaki birlikteliğin dağılmasına ve Dizdar Halil'in yalnız kalmasına neden oldu[85]. Adaya yardım geldiğini ve adamlarının kaçtığını gören Dizdar Halil, ikinci Lefkoşe kuşatmasını kaldırarak elindeki dört adet topun bir adedini terk ve yanına aldığı üç adet topla Değirmenlik'e çekildi. Ancak burada da tutunamayarak bir gün sonra üç topu daha terk etmek suretiyle 60 adamıyla Girne Kalesi'ne sığındı (5 Temmuz 1766). Ahmet Paşa, Lefkoşe'ye geldikten sonra Güllüoğlu Mustafa ve Cafer Bey ile birlikte Girne üzerine yürüdü. Daha önce Limasol'a gelmiş olan fırkate Kaptanı İbrahim Bey de deniz tarafından kuşatmak üzere Girne açıklarına geldi. İbrahim Bey'in görevi Girne limanına hiç kimsenin girip çıkmasına ve isyancıların yardım almasına mani olmaktı[86]. Ahmet Paşa, gecikmeli olarak adaya gelmiş olmasına rağmen asker, erzak ve mühimmatının tamamını yanında getirememişti. Teke Sancağı mütesellimine gönderilen fermanda Ahmet Paşa'nın yanında götüremeyip bıraktığı asker ve erzak gibi her neyi varsa bir an önce sefinelere yükleyerek Kıbrıs'a göndermesi istenmişti[87].

Değirmenlik'e çekilerek zor durumda kalmış olan Dizdar Halil, Lefke ve Prostorna ahalisine ve civar köylere yazı göndererek Değirmenlik'e gelmelerini istemişti. *Hatta "Gün bugündür, gayret idüb bir saat evvel gelesiz. Sakınub ihmal eylemeyesiz. Sonra zahmet* çekersiz*, encamını bir mülahaza edesiz*" şeklinde ağır sözler söylemişti. Yazının devamında yardıma gelmeyenlerin malını yağmalamak ve evlerini yakmakla tehdit etmiş, gelmeyenlerin sonucunun Pistovyi köyüne benzeyeceğini ifade ederek ahalinin gözünü korkutmak istemişti[88]. Dizdar Halil, Girne Kalesi'ne sığındıktan sonra da adamlarını harekete geçirmek ve isyanı bastırmak üzere adaya çıkan askerin topyekûn kendi üzerine gelmesini engellemek için uğraş vermişti. Lefke Serdarı Ali Ağa'ya gönderdiği mektubunda, emri altında bulunan askerlerle birlikte bir an önce yardıma gelmesini istiyordu. Hatta Lefkoşe'de bulunan bütün silahlı askerlerin Magosa üzerine gönderildiğini ifade ederek yardıma gelmemesi halinde evlerinin yakılacağını ve mallarının yağmalanacağı tehdidini savurmuştu. Ancak Lefkoşe ahalisi arzuhal

84 *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.10-11, hüküm: 23, (Evahir-i Z 1179 / 31 Mayıs-8 Haziran 1766).

85 Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd, *Çeşmi-zâde Tarihi*, s.50.

86 *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.11-12, hüküm: 27; Güngör, *Vak'a-nüvis Hâkim Efendi Tarihi* , s.1181-1182; Ahmed Vâsıf Efendi, *Târih-i Vâsıf,* s.178; Alasya, *Tarihte Kıbrıs,* s.102-103; Dizdar Halil'in 80 adamıyla kaleye sığındığına dair bkz. Hakeri, *a.g.e.,* s.267.

87 *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.10, hüküm: 21, (Evahir-i M 1180 / 29 Haziran-8 Temmuz 1766).

88 *BOA., TS. MA.e., 757/82.*

sunarak Dizdar Halil'in yardım çağrılarını reddettiklerini, Padişaha bağlı ve onun gönderdiği askerlere her türlü yapmaya hazır olduklarını bildirmişlerdi[89].

Dizdar Halil'in elindeki toplarını terk ile Girne'ye sığınması üzerine Ahmet Paşa tüm gücüyle kaleyi muhasara etti. Aynı zamanda Kaptan Mir Cafer Bey, liman tarafını tutarak kimsenin kaleye girip çıkmasına müsaade etmedi. Hatta sefinesinde bulunan beş adet topu kara tarafındaki kuvvetlere verdi. Lefkoşe kuşatması sırasında Dizdar Halil'in silah, barut ve zahire satın almak üzere köy ve kazalara para tahsiline gönderdiği bayraktar ve bölükbaşıları kaleye sığınmak istemişler ise de müsaade edilmeyince kaçmak zorunda kalmışlardı. Ancak bunların tamamına yakını sığındıkları köylerde yakalanarak idam edildi. Bu durum Dizdar Halil'in iyice köşeye sıkışmasına neden oldu. Dizdar Halil'in seraskeri olan Emir Ahmet, 30 adamıyla kalenin top deliklerinden muhasaranın 41. günü kaçarak orduya sığındı. Kalede yiyecek içecek tükenmiş ve Dizdar Halil'in kaçan adamlarının sayısı artmaya başlamış, bu sırada bazıları ele geçirilmişti. Artık umudu kalmayan Dizdar Halil, kuşatmanın 42. günü teslim olmaya razı oldu. Birkaç adamıyla birlikte 16 Ağustos gecesi Maliki Kaptan'ın gemisine binerek teslim oldu. Girne Kalesi'nde bulunan adamları Ahmet Paşa tarafından zincire vurulurken, Dizdar Halil 17 Ağustos gecesi boğdurulmuş ve kellesi İstanbul'a gönderilmiştir. Bu sırada adamlarının bazıları pişman olarak af dilemek suretiyle kaleden çıkarak orduya teslim olmuşlar ise de hepsinin başları kesilerek idam edilmişlerdi[90]. Dizdar Halil'in ve adamlarına ait 20 kişinin kesik başları İstanbul'da Saray Meydanı'nda ibret için sergilenmişti[91]. Dizdar Halil'in kesik başının İstanbul'a ulaşmasından sonra gönderilen fermanda, tüm temessük, defter ve mektup niteliğinde ne kadar evrakı varsa bir keseye konularak onların da gönderilmesi istenmiştir[92].

Dizdar Halil, idamından önce Ahmet Paşa, Muhassıl Süleyman Efendi, naib Elhac Mehmet ve Mübaşir Ali Ağa'nın huzurunda diğer eşkıya reisleriyle birlikte muhakeme edilmişti. Kendisine mal, mülk ve nakit parasının olup olmadığı sorulmuş hatta bunları bildirmesi halinde serbest bırakılacağı ifade edilmişti. Esasında naibin ve diğer kimselerin cevabını aradığı soru iki defa Kıbrıs reayasından birer kuruş olmak üzere salyane adıyla zorla toplanmış olan yüklü miktardaki paranın nerede olduğuydu. Reaya kendilerinden her seferinde birer kuruştan en az 10.000 kuruş paranın tahsil edil-

89 *BOA., TS. MA.e., 693/53.*

90 *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.11-12, hüküm: 27; *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.37, hüküm: 97; Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd, *Çeşmi-zâde Tarihi*, s.51; Ahmed Vâsıf Efendi, *Târih-i Vâsıf,* s.178; Alasya, *Tarihte Kıbrıs,* s.103-104.

91 Güngör, *Vak'a-nüvis Hâkim Efendi Tarihi,* s.1180; Dizdar Halil'in 200 adamın başının kesildiği ve İstanbul'a gönderildiğine dair bkz. Hill, *a.g.e.,* s.82.

92 *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.29, hüküm: 71, (Evahir-i Ra 1180 / 27 Ağustos-5 Eylül 1766); Dizdar Halil'in kesik başı Çuhadar Mehmet tarafından Kıbrıs'tan İstanbul'a getirilmiştir. C. DH., 311/15514.

diğini beyan etmişti. Fakat Dizdar Halil, topladığı paranın isyan sırasında masraflar için harcandığını ve bir akçesinin olmadığını söylemişti. Hatta üzerindeki kesede bulunan 20 akçeyi dahi Girne Kalesi'nde mahsur kaldığı sırada Takyelioğlu adlı kimseden borç aldığını beyan ederek herhangi bir malının ve parasının olmadığını ifade etmişti. Bu sorgulamadan sonra mevcut eşyaları naib, muhassıl ve mübaşir tarafından deftere yazıldıktan sonra idamı gerçekleşmiş, kalan eşyaları varislerine verildikten sonra ilgili defter ve evraklar Mübaşir Ali Ağa tarafından İstanbul'a gönderilmişti. Dizdar Halil'in mirasçıları da kesinlikle salyane namıyla toplanan paradan haberleri olmadığını ve bundan başka mal ve eşyasının olmadığını beyan ederek terekeyi teslim almışlardı. Dizdar Halil'in terekesinin varislerine teslim edildiğine dair evrakların İstanbul'a ulaşmasından sonra Lefkoşe kadısı, Girne naibi ve Kıbrıs Muhassılı Süleyman'a hitaben gönderilen 21 Kasım 1766 tarihli fermanda, reayanın kendilerinden zorla para alındığına dair ihbarların dikkatlice tahkik edilmesini ve eşkıya liderlerinin elinde olduğu düşünülen paranın gizlenmesine müsaade edilmemesi gerektiği hatırlatılmıştı[93]. Dizdar Halil'in idamından önce 16 Ağustos 1766 tarihinde Kadı[94] huzurunda muhakeme edilirken kayda alınıp varislerine teslim edilen mal ve eşyasını gösterir terekesinde şunlar mevcuttu[95]:

Tablo 3: Dizdar Halil'in terekesi

Köhne kakum kürk Aded 1	Beyaz delikli boy Aded 1	Köhne kaput Aded 1	Müstamel şali biniş Aded 1	Beyaz ber sade Aded 1
Çiçekli fistan Aded 1	Köhne beyaz kuşak Aded 1	Müstamel şali çakşır Aded 1	Gömlek 2	Don Aded 1
Mai çuka makad Aded 3	Köhne güllü haşa Aded 2	Köhne kesme Aded 2	Karahisarkari rikab Çift: 2	Simli gaddare Aded 2
Simli topuz Aded 1	Yaldızlı simli raht başlık Aded 1	Yaldızlı sim sagir raht ve başlık Aded 1	Simli reşme Aded 1	Sim zarf Kıta 7
Tonbak zarf Aded 1	Simli kılıç Aded 1	Elvan yaldızlı gaddare Aded 1	İslamboli …? tüfenk Aded 1	Def'a tüfenk Aded 6

93 *BOA., C. DH., 309/15420;* Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd, *Çeşmi-zâde Tarihi*, s.51.
94 Dizdar Halil isyanı sırasında Lefkoşe Kadısı olarak sabık Bosna mollası Mehmed Said Müslümzade, 7 Ağustos 1766 tarihinden itibaren atanmıştı. *BOA., TS. MA.e., 880/25.*
95 *KŞS.d., No:18,* s.81.

..? Aded 1	Kubur piştov Çift 1	Def'a piştov Çift 1	At Res 3	Yatağan bıçağı Aded 8
Katır Res 2	Evani nühas kalil olmağla veresesine verilmiştir.			

Dizdar Halil'in terekesinde kürk, kaput, biniş, fistan, kuşak, çakşır, gömlek ve don gibi giyecek; haşa, kesme, raht başlık, reşme ve rikab gibi at takımları; gaddare, topuz, kılıç, tüfek, piştov ve bıçak gibi silah takımları; tombak ve zarf gibi özel eşyaları ile birkaç adet at ve katırı mevcuttu. Bunlara herhangi bir parasal değer biçilmemiş olup değeri ve miktarı az bakır eşyaları da olduğu gibi varislerine terk edilmişti.

İsyanı bastırmaya memur edilen Teke Mutasarrıfı Ahmet Paşa, vezir rütbesiyle 8 Eylül 1766'da Karaman Valisi tayin edilmiştir[96]. Dizdar Halil'in adamlarının bazıları Anadolu ve Arabistan taraflarına kaçmış bazıları da Kıbrıs'ın dağlık bölgelerine gizlenmişlerdi[97]. Ahmet Paşa, bir süre firar eden Dizdar Halil'in adamlarının yakalanması için Lefkoşe'de beklemişti. Ancak daha fazla beklemesine gerek olmadığı belirtilerek bir an önce yeni görev yeri olan Karaman vilayetine gitmesi emredilmişti. Zaten Dizdar Halil'in adamlarından ele geçirenler kazığa çekilmişti. Kaleden kaçanların yakalanması ve ada halkının bir daha isyan etmemesi için idareciler ve reaya temsilcileri kefil oldu. Dizdar Halil'in kardeşi de yakalananlar arasındaydı. Ele geçirildiği ve hapsedildiği İstanbul'a bildirilmişti. Eylül 1766 tarihli fermanda Dizdar Halil'in kardeşinin hapsedildiğinin haber alındığı ifade edilerek adada kalması münasip olmadığından sürgün edilerek Ahmet Paşa tarafından Karaman vilayetine giderken yanında götürmesi emredilmişti[98]. Semend-i Bahri Kalyonu Kaptanı Maliki Hacı Mehmet'in ise Ahmet Paşa'yı ve maiyetindekileri Antalya iskelesine götürmesi bildirilmişti[99]. Ahmet Paşa, Karaman'a gitmek üzere 17 Ekim'de Lefkoşe'den hareket ederek önce Tuzla limanına gelmiş iki gün sonra da Silifke'ye gitmek üzere Kıbrıs'tan ayrılmıştır[100]. Aynı şekilde sabık Muhassıl Hafız Seyyid Mehmet, isyanın bastırılmasına kadar Kıbrıs'tan ayrılmamıştı. İsyanın bastırılmasından sonra gönderilen fermanda olayların başlangıcında kusuru bulunduğu ve Kıbrıs'ta ikamet etmesinin uygun olmadığı belirtile-

96 Hill, *a.g.e.,* s.82.
97 *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.35-36, hüküm: 91, (Evail-i R 1180 / 6-15 Eylül 1766); *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.37, hüküm: 97; *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi, Mür'i't-tevârih, II.A,* s.106.
98 *BOA., AE. SMST. III., 24/1681; BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.33, hüküm: 84; *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.36, hüküm: 92, (Evail-i R 1180 / 6-15 Eylül 1766); Alasya, *Tarihte Kıbrıs,* s.104.
99 *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.36, hüküm: 93, (Evail-i R 1180 / 6-15 Eylül 1766).
100 Hill, *a.g.e.,* s.82.

rek İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir. Bu talep üzerine sabık muhassıl 6 Ekim 1766 tarihinde yani Ahmet Paşa'nın adadan ayrılmasından kısa bir süre önce İstanbul'a gitmek üzere Kıbrıs'tan ayrılmıştı[101].

Dizdar Halil isyanının bastırılmasından sonra Devlet, bir daha böyle uygunsuz hareketlerin meydana gelmemesi için Kıbrıs halkından kefalet ve nezre alınmasını istemişti. Ahmet Paşa, Girne'den Lefkoşe'ye giderek Kıbrıs'taki 16 kazanın reayasını, zabitan, erbab-ı timar, yeniçeri zabiti ve neferleri ile mahalle imamlarını mahkemeye davet ederek kefalet ve nezre talep etti. Lefkoşe kadısı Mehmet Said Efendi'nin 7 Ekim 1766 tarihli yazısında Kıbrıs dahilinde bulunan 16 kaza ahalisinin birbirine kefil olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca kalelerde bulunan sipahi ve yeniçeri ocağı mensuplarından da kefalet alınmıştı. Bunların dışında Lefkoşe kazası dahilindeki mahalle imamları ve mahalleli de birbirlerine kefil olmuştu. Toplamda kadı tarafından 16 kaza, iki ocak ve bir mahalleden olmak üzere 19 ayrı kefalet hücceti Mübaşir Ali Ağa'ya teslim edilmişti. Kefalet ve nezre senetlerinde bir daha isyan ve benzeri hareketlere teşebbüs etmeyecekleri gibi Dizdar Halil'in adamları olup Kıbrıs'tan kaçmış olanların ölü veya diri şekilde yakalanmalarına yardımcı olacakları yazılıydı. Kefalet ve nezre senetleri hazine-i amire defterlerine kaydedilmişti. Kıbrıs halkına toplamda 109.000 kuruş nezre kesilmişti. Buna göre nezrenin kazalara dağılımı şu şekildeydi[102]:

Tablo 4: Kıbrıs halkına kesilen nezrenin kazalara dağılımı

Kaza	Kuruş
Baf	12500
Tuzla	11000
Magosa	11000
Girne	11000
Karpaz	11000
Mesarya	11000
Lefkoşe/Değirmenlik nahiyesi	11000
Hırsofu	5000
Kukla	5000
Lefke	5000
Gilan	3000
Omorfa ma'a Pendaye	3000
Limasol/Leymason	3000

101 *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.11-12, hüküm: 72, (Evahir-i Ra 1180 / 27 Ağustos-5 Eylül 1766); Hill, *a.g.e.,* s.82.

102 *BOA., C. DH., 328/16389;* Kıbrıs'ın 16 kazasından kefalet alınmasına rağmen bazı kaynak eserlerde sehven altı kaza diye verilmiştir. Bkz. Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd, *Çeşmi-zâde Tarihi*, s.51; *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi, Mür'i't-tevârih, II.A,* s.106.

Piskobu	3000
Dağ	2500
Evdim	1000
Toplam	109.000

Devlet tarafından nezre cezası Muhassıl Silahdar Osman Ağa vakasındaki kadar olmasa bile yine çok yüksek tutulmuştu. 16 Kasım 1766 tarihli fermanda kefaletlerin ve nezrenin uygun bulunduğu ifade edildikten sonra, adadan kaçmış eşkıyaların yakalanmasında rehavete kapılmamaları ve nezrenin mutlak surette tahsil edilmesi yerel idarecilere emredilmişti. Ayrıca ada halkının bir daha böyle bir şeye teşebbüs etmesi halinde bu miktarın birkaç katı nezre kesileceğinin ilan edilmesi istenmişti.

Girne Dizdarı Halil'in kendisi ve adamlarının bazılarının idamına rağmen bir kısmı Anadolu, Arabistan, Trablus ve Antakya taraflarına firar etmişlerdi. Bir kısmı da Kıbrıs'ta dağlarda gizlenmek zorunda kalmıştı. Muhassıl Süleyman Efendi, adada yeniden düzeni sağlamak için uğraş vermiş reaya ve Türk ahalinin güvenini kazanmıştı. İsyanın bastırılması ve eşkıyalığın önlenmesi hususunda gösterdiği başarıdan dolayı Eylül 1766 tarihinde Silahdar Katibi payesi verildi[103]. Fakat Kıbrıs'ta düzen ve nizam hemen sağlanamamıştı. Mübaşir Ali Ağa, bazı kimselerin Kıbrıs halkına isyana destek verdikleri gerekçesiyle zulmettiklerini bildirmişti. Kendisi aynı zamanda çerağ-ı has[104] olması nedeniyle ileri de çıkabilecek yeni isyanlara sebep olur gerekçesiyle korktuğunu ve sorumlu tutulmamak için bunu İstanbul'a bildirmek zorunda kaldığını ifade etmişti. Kendisinin adaya gelmesinden iki ay evvel başlamış isyanın bastırıldığını ancak isyan sonrası Dizdar Halil'in adamı oldukları ve isyana destek verdikleri gerekçesiyle ada ahalisinden kişi başı, 400, 800 hatta 1500 kuruş cerime alındığını iddia etmişti. Bazı Müslüman köylerinden ise zahire verdikleri gerekçesiyle 500 kuruştan 2500 kuruşa kadar celb-i mal adıyla para tahsil edilmişti. Yine Ahmet Paşa'nın askerleri için zahire verildiği gerekçesiyle masraf adı altında ahaliden 30.000 kuruş tahsil edilerek hazineye gönderilmişti. Ayrıca hass-ı hümayuna gelir kaydedilen avarız akçesi olan 10.000 kuruş yerine 49.000 kuruş daha tahsil edilmişti. Sipahinin tasarruf ettiği timarları ise isyana destek verdikleri gerekçesiyle ellerinden alınıp başka kimselere verilmişti. Dolayısıyla Mübaşir Ali Ağa, haksız yere fukara ahaliden yaklaşık 150.000 kuruşun alındığını bildirmişti. Hatta bu durumun sabık Karpaz Beyi Seyyid Hacı Ali'den sorulabileceğini ifade etmişti. Bunun dışında İstanbul'dan gönderilecek kimliği ve vazifesi gizlenmiş bir memurun Lefkoşe'ye uğramadan kaza ve köyleri dolaşarak tahkikat yapmasını önermişti. Çünkü adada yaşanan kıtlık ve pahalılık sebebiyle

103 *BOA., C. DH., 19/948.*

104 Eskiden büyük bir zat tarafından kayırılan ve onun teveccühünü kazanan kimse Ayverdi, *a.g.s.,* s.224.

ahalinin perişan durumda bulunduğunu, bunun ise ahalinin göç etmesine veya dağılmasına sebep olabileceği uyarısında bulunarak gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti[105]. Bunun üzerine muhassıl ve diğer idarecilere hitaben gönderilen fermanda reaya ve Müslüman ahaliden Dizdar Halil'e bağlılık bildirmeyip, yardım ve yataklık etmeyen kimselere zulüm edildiği, mal, can ve namuslarına helal getirildiğinin ihbar edildiği hatırlatılarak kimseye zulüm edilmemesi, mal, can ve ırzlarının korunmasında ihtimam gösterilmesi gerektiği bildirilmişti[106].

Lefkoşe Kadısı ve Muhassıl Süleyman Efendi'ye hitaben Ağustos 1766 tarihli olarak gönderilen fermanda Kıbrıs nizamının yeni baştan kurulması istenmişti. Fermanda belirtildiğine göre Kıbrıs, Sadrazam Muhsinzade Mehmet Paşa hasları arasındaydı. Sabık ve maktul Muhassıl Osman Ağa tarafından 1764 senesi vergisine yapılan 40.000 kuruşluk zam tenzil edilmişti. Osman Ağa'nın katli sonrası muhassıllık Haziran 1765 tarihine kadar emaneten, bu tarihten sonra ise iltizam suretiyle Hafız Seyyid Mehmet'e verilmişti. Fakat Hafız Seyyid Mehmet, çıkan Dizdar Halil isyanında kusuru bulunduğu ve tedbirsizliği ileri sürülerek azledilmiş, yerine Süleyman Efendi muhassıl tayin edilmişti. Hafız Seyyid Mehmet zamanında bedel-i iltizam, mal-ı has ve mal-ı miri tam olarak tahsil edilememişti. Defterler üzerinde yapılan incelemelerde 1765 senesine ait tahsil edilmemiş 166.896 kuruşun bakaya kaldığı anlaşılmıştı. Muhassıl Süleyman ve kadıya hitaben gönderilen fermanda adadaki ayan, piskopos, kocabaşı, reaya vekilleri ve memleket ileri gelenlerinin bir mecliste toplanarak vergi, masraf ve reaya zimmetinde kalan bakayanın miktarının ne kadar olduğunun tespit ettirilmesi istenmiştir. Ayrıca bakaya suretinde bulunan paranın reaya tarafından taksitle mi yoksa başka bir şekilde ödeneceğinin mecliste müzakere edilerek bir karara bağlanması ama reayanın perişan olmasına neden olacak uygulamalardan da kesinlikle kaçınılması tembih edilmişti[107]. Fakat buna rağmen Kıbrıs'taki vergi meselesi çözülememişti. Muhassıl Süleyman Efendi, İstanbul'a gönderdiği yazıda dört nefer piskopos ve bir reaya tercümanı vasıtasıyla reayadan mal-ı has, nüzul ve maişet için 172.505 kuruş, cizye için de 54.529 kuruş tahsil edilmesinin kararlaştırıldığını ifade etmişti. Bu miktar vergi ise yaklaşık 10.000 reayaya tevzi edilmişti. Fakat muhassıl, reayanın fakir ve zor durumda olduğunu ve bu miktarda yüksek vergilerin tahsilinin mümkün olmadığını ifade ederek Kıbrıs vergi nizamının yeniden düzenlenmesini talep etmişti. Muhassılın yazısının devamında Kıbrıs reayasının 1/3'nün vergiyi ödeyebilecek kudrete sahip olduğu, 2/3'nün ise ücret karşılığı çalışan ve geçinen makuleden oldukları, dolayısıyla ağır vergileri ödeyemeyecek kudrette bulundukları

105 *BOA., TS. MA.e., 309/82.*
106 *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.13, hüküm: 30, (Evasıt S 1180 / 19-28 Temmuz 1766).
107 *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.21, hüküm: 50; *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.22, hüküm: 53.

belirtilmişti. Zaten geçmişte muhassılların zulmüne maruz kalarak isyan eden reayanın, düzenin sağlanmasından dolayı devlete müteşekkir oldukları da ilave edilmişti. Reaya köylerinin güvenilir ihtiyarları ve ileri gelen kimseleriyle yapılan görüşmede vergiyi ödeyebilecek reaya sayısının 10500 kişi olduğu tespit edilmişti. Reaya temsilcileri mal-ı has, nüzul ve maişet vergisinin reayanın üç sınıfa ayrılarak tahsil edilmesine, cizyenin ise yine eskiden olduğu gibi kelle başına alınmasına razı olmuşlardı. Mal-ı has, nüzul ve maişet vergisinin üç sınıf üzerine tahsilinin fakir halk tarafından adaletli bulunduğu ifade edilmişti. Bu yazı üzerine gönderilen Ekim 1766 tarihli fermanda, Kıbrıs reayasının liderleri olan piskopos, ruhban, kaza ve köy kocabaşıları ile birlikte vergi ödeyecek kişi sayısının tespit edilmesi, üç sınıfa taksim olunacak reayanın ala, evsat ve edna şeklinde yazılması istenmişti. Ayrıca cizye dışında olup eskiden beri ödenmekte olan 172.505 kuruş tutarındaki mal-ı has, nüzul ve maişet akçesinin ala, evsat ve edna sınıfına kaç kuruş isabet ettiğinin bir defter haline getirilmesi gerektiği belirtilmişti. Tüm bu iş ve işlemlerin reaya temsilcileriyle birlikte ve onların rızalarının alınarak yapılması tembih edilmişti[108].

İsyanın bastırılmasından hemen sonra adada bir süre idare tam manasıyla sağlanamamıştı. Bu bağlamda olmak üzere Kaptan Mir Cafer, emrindeki sefinelerini Tuzla iskelesine demirledikten sonra adamlarının başlarına buyruk davranışlarına engel olamamıştı. Adamlarından bazıları iskeleye yakın köy ve mahallerde firari isyancıları aramak bahanesiyle reayanın mal ve eşyalarını gasp etmişlerdi. Daha sonra Haremeyn vakfına ait bir mahalde bulunan zimmi ve Müslümanların mallarını ve 300 kıyye ipeklerini (harir) yağmalamışlardı. Yine reayanın ibadet ettiği bir manastırı basarak buradan da bir miktar ipek, 3000 kuruşluk gümüş (sim) alet ve edavat ile iki keşişe ait gulama el koymuşlardı. Ayrıca bu sırada 9 nefer Müslüman ve iki nefer reaya olmak üzere 11 isyancıyı ele geçirmişlerdi. Mir Cafer'in adamlarının Müslüman ve reayaya karşı takındıkları bu tavır şikâyet edilmişti. Kaptan-ı Derya Mehmet Paşa'ya hitaben gönderilen fermanda yağma ve gasp edilen ipek, alet-edavat ve gulamların kimlerin elindeyse bulunup sahiplerine teslim edilmesi istenirken 11 isyancının da cezalarının verilebilmesi amacıyla muhassıla teslim edilmesi için gereğini yapması bildirilmişti[109].

Muhassılın idaresinde Kıbrıs'ta nizam yeniden sağlanmış ise de yukarıda ifade edilenlere benzer şikâyetlerin arkası bir sonraki senede kesilmemişti. İddiaya göre muhassıl adına hareket ettiğini iddia eden bazı kimseler isyana katıldıkları gerekçesiyle reayaya zulmetmeye başlamıştı. Reaya adı-

108 *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.62, hüküm: 168.

109 *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.36-37, hüküm: 94, (Evail-i R 1180 / 6-15 Eylül 1766); Aynı konuda Mir Cafer'e ve muhassıla yazılan emr-i şerif için bkz. *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.37, hüküm: 95, 96; Hill, *a.g.e.,* s.81-82.

na dilekçe veren Kıbrıs tercümanı, geçmiş dönemde Maktul 'Acem Ali[110] gibi kimselerin herhangi bir sebep ve şikâyet olmadığı halde düzenledikleri sahte evraklarla köyleri ve evleri basmak suretiyle mübaşirleri vasıtasıyla cerime ve mübaşiriye namıyla akçe aldıklarını ileri sürmüştü. Daha sonra gelen muhassılların da bu usulü benimsediğini ve fakir halkın perişan olduğunu iddia etmişti. Yine iddiasına göre Girne Dizdarı Halil meselesinin sona ermesine rağmen şimdiki Muhassıl Süleyman Efendi zamanında da bazı kimseler aynı usulü devam ettirerek, isyana herhangi bir şekilde katılmamış ve destek vermemiş kimseleri suçlayarak para almaya teşebbüs etmekteydi. Bu durumun isyanı bastıran ve reayanın huzura kavuşmasını temin eden Muhassıl Süleyman Efendi'nin gayretlerini boşa çıkardığını dolayısıyla bundan sonraki muhassılların da uyması şartıyla tüm bunların yasaklandığına dair ferman talep etmişti. Ağustos 1767 tarihli fermanda, bundan sonra davacının ve şikâyetçinin olmadığı halde hiç kimsenin isyana katıldığı ve destek verdiği suçlamasıyla karşı karşıya bırakılmaması, muhassılların sebepsiz yere kimseden cerime ve mübaşiriye namıyla akçe almaması bildirilmişti. Ayrıca firar etmiş olan Dizdar Halil'in adamlarının ele geçirildiğinde cezalarının verilmesi hususunda daha önce verilmiş fermanda da ifade edildiği gibi sadece eşkıya takımının cezalandırılması, bunların dışında günahsız ve suçsuz reayanın çeşitli suç isnatlarıyla asla cezalandırılmamaları tembih edilmişti. Ancak Dizdar Halil'in firarda olan adamlarının adaya girmelerine müsaade edilmemesi ve bu hususta rehavete düşülmemesi gerektiği bir kez daha hatırlatılmıştı[111].

İsyanın üzerinden bir yıl geçmiş olmasına rağmen halen Dizdar Halil'in firarda olan adamlarının bir kısmı ele geçirilememişti. Devlet işi sıkı tutarak adada reayanın huzurunu bozacak ve onları suçlayıcı bir takım hareketlerle yeni bir hadisenin çıkmaması için idarecileri uyarmak zorunda kalmıştı. Ancak buna rağmen Mayıs 1767'de Dizdar Halil'in adamlarından olup Mesarya Kazası'ndan Kalyoncu Yekçeşm Deli Ahmet ve Uzun Mustafa adlı iki kişi kaçtıkları Antakya'dan adaya dönmüştü. Etraflarına eşkıya kalıntılarını ve bazı ocak mensuplarını toplamak suretiyle Magosa Kalesi'ne saldırmış ve askerleri katletmişlerdi. Ancak muhassıl hızlıca hareket ederek Magosa Kalesi'ni zapt eden eşkıya üzerine yürüyerek adada yeni bir isyan çıkmasını önlemişti. Eşkıya reisleri olan Kalyoncu Yekçeşm Deli Ahmet ve Uzun Mustafa ile adamları yakalanarak idam edilmişlerdi. Daha sonra Magosa Kalesi'nin muhafazası için yeni nefer yazımı yapılmak suretiyle gerekli önlemler alınmıştı. İstanbul'dan gönderilen fermanda adadaki idareci ve askerlerin dikkatli olması, bu tür hareketlere asla müsamaha

110 Maktul 'Acem Ali, Sadrazam Koca Mehmed Ragıp Paşa zamanında (12 Ocak 1757-8 Nisan 1763), Kıbrıs voyvodalığı yapmış, ancak ahaliye karşı zulüm yaptığı ve fazla vergi tahsil ettiği gerekçesiyle idam edilmişti. Güngör, *Vak'a-nüvis Hâkim Efendi Tarihi,* s.1133.
111 *BOA., AE. SMST. III., 292 / 23365.*

gösterilmemesi bildirilmişti[112].

Girne limanının Kaptan İbrahim Bey tarafından kapatılmasına rağmen Fransız konsolosu bir Fransız gemisinin girişi için ısrarcı olmuştu. Dedikodulara göre Fransız gemisiyle Dizdar Halil'e yardım gelmişti. Zaten isyanın uzun sürmesinde bunun gibi dış yardımların etkili olduğundan şüpheleniliyordu[113]. Esasında bu hususta yukarıda izah edildiği üzere bir takım gerçekçi şüpheler vardı. İsyan devam ederken Fransız konsolosu arabuluculuk teklifini reddetmişti ama İngiltere konsolosu bu görevi kabul etmişti. Tabi burada Fransız konsolosun görevi dışındaki yerel meselelere karışmayacağını[114] ifade etmiş olması isyanın perde arkasındaki rolünü açıklamaya yetmemektedir. Ama isyanın bitmesinden birkaç yıl sonra Fransız ticaret gemisiyle Girne'ye gelip giden M. Bernar adlı bir kişinin Dizdar Halil isyanına destek verdiği dedikodusu çıkmıştı. Fransız elçisi adı geçen kişinin isyan öncesi Dizdar Halil'in hizmetinde bulunduğunu ve isyan çıktıktan sonra mecburen hizmetini sürdürdüğünü, iddia edildiği gibi isyan meselesiyle ilgisinin bulunmadığını ileri sürerek bu hususta Kıbrıs muhassılı ve Lefkoşe kadısının uyarılmasını istemişti. Çünkü çıkan dedikodulara göre bu kişinin adaya gelmesi halinde saldırıya uğrayacağı işitilmişti. Bu nedenle Kıbrıs idarecilerine hitaben gönderilen 22 Nisan 1770 tarihli fermanda adı geçen kimsenin Kıbrıs'tan sürgün edilmesine veya adaya sokulmamasına sebep olacak bir suçunun bulunmadığı ve ticaret yapmasına engel olunmaması emredilmişti. Ancak Dizdar Halil'in hizmetinde bulunmasının bile adadan sürgün edilmesi için yeterli bir sebep olduğuna vurgu yapılarak, buna rağmen suçu sabit olmadığından bu konuda ısrar edilmemesi ve gerçekten suçluluğunun tespit edilmesi halinde de İstanbul'a gönderilmesi bildirilmişti[115].

İsyanın Kıbrıs halkına ve devlete maliyeti yüksek olmuştu. Yukarıda da izah edildiği üzere devlet, bakaya vergilerin tahsilini ve zamanı gelmiş vergilerin ise zamanında tahsili için büyük bir çaba sarf ediyordu. Ayrıca devlet, isyanda yapılan masraf kalemleri içinde yer alan zahire, ekmek, et, pirinç, kahve, un, revgan-ı sade, revgan-ı şem', yem, saman ve hatab gibi maddeler ile barut, silah, fişek, kurşun ve askere ödenen ücretler için yaklaşık 41.155 kuruşun ada halkı tarafından ödenmesini istiyordu[116].

112 *BOA., TS. MA.e., 877 / 28.*
113 Alasya, *Tarihte Kıbrıs,* s.103; Hill, *a.g.e.,* s.82; Hakeri, *a.g.e.,* s.267.
114 Hill, *a.g.e.,* s.78-79.
115 *BOA., C. HR. 16 / 798.*
116 *KŞS., No: 18,* s.80.

Tablo 5: İsyana ait masraf defteri

Masraf kalemi	Kuruş	Para
Kaptan Mir İbrahim'e 100 günlük (1 Temmuz-9 Ekim 1766): ekmek (nan-ı aziz), pirinç, et (lahm), sadeyağ, yem, saman, yağ mumu (revgan-ı şem')	1226	20
Kaptan Maliki Hacı Mehmet'e 45 günlük: ekmek, pirinç, et, sadeyağ ve kahve	1053	
Cafer Bey'e 45 günlük: ekmek, pirinç, et, sadeyağ, kahve	2425,5	
Güllüoğlu'na 50 günlük: ekmek, pirinç, sadeyağ, et, kahve, yem, saman, bal (asel), un (dakik-i has), yağ mumu ve odun (hatab)	2349,5	
Lefkoşe kalesini muhasara için yazılan askere	1820	
Lefkoşe kalesini muhasara için satın alınan barut. 1400 kıyye	2800	
Kale burçlarının tamiri ve metris yatağı için masraf	1850	
Tüfekler için kurşun döken ustalara ücret	475	
Lefkoşe ve Girne'de yaralanan askerlere hilat parası	1800	
Girne kalesindeki askerlerin tüfekleri için satın alınan iyi barut. 800 kıyye	1600	
Fişek için kağıt	165	
Asker reislerine verilen hilat bedeli	2600	
Ulakları nakleden sefinelere nakliye ücreti (navl bedeli)	1580	
Girne kalesinin muhasarasında kullanılan torba ve toprak bedeli. Torba 3000 adet, fiyat:5 para	375	
Torbalara toprak doldurmak için alınan kürek. 400 adet, fiyat: 3	30	
İbrahim Bey'in 173 günlük tayınat ve diğer masrafı. (4 Mart-21 Ağustos 1766)	4554	
Diğer masraflar	14452	
Toplam	41155	20

Masraf defterinin toplamı yaklaşık 41.155 kuruştur. Ancak gönderilen fermanda paranın Kıbrıs kazalarına eşit şekilde pay edilerek tahsili ve alacak sahiplerine ödenmesi gerektiği bildirilmiştir. Zaten bu hususta Eylül 1766 tarihli bir ferman gönderilmişti. Bu fermana göre isyanı bastırmaya memur olan Mir İbrahim Bey ve diğerlerinin masrafları için düzenlenen deftere harfiyen uyulması ve bir akçe dahi zam yapılmadan tahsil edilmesi bildirilmişti[117].

Sonuç olarak Kıbrıs'ta cizye vergisi ve diğer ödemelerle ilgili olarak başlayan Dizdar Halil isyanı, devletin reayayı korumak ve düzeni sağla-

117 *BOA., A.DVNS.MHM.d, No:165*, s.38, hüküm: 98.

mak içgüdüsünün sonucunda bastırılabilmişti. İsyan sonrasında ise devlet Kıbrıs'ta yeni isyanların çıkmaması ve reayanın huzurunu temin etmek için bir takım tedbirler almak zorunda kalmıştır.

KAYNAKÇA

1-T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

Ali Emiri, Sultan III. Mustafa (A.E. SMST. III), 24/1681; 73/5403; 219/17265; 272/21769; 272/21770.

Cevdet, Dahiliye (C. DH.), 5/203; 19/944; 19/948; 141/7022; 170/8476; 309/15420; 311/15514; 313/15642; 328/16389.

Cevdet, Hariciye (C. HR.), 16/798.

Cevdet, Maliye (C. ML.), 294/12003.

Divan-ı Hümâyûn, Bâb-ı Âsafî ve Defterhâne-i Âmire Defterleri, Mühimme Defteri (A.DVNS.MHM.d), No: 164 ve 165.

Kamil Kepeci (Muhallefat) (KK.d), no: 7532.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS. MA.d), 2410; 8689.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA.e.), 292/23365; 309/82; 693/52; 693/53; 697/17; 726/12; 757/82; 877/25; 879/17; 880/25; 916/12.

2-Şer'iyye Sicili (İSAM Kadı Sicilleri Arşivi)

Kıbrıs Şer'iyye Sicili (KŞS.d.), No:18.

3-Yayınlanmış Kaynaklar

12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979 / 1570-1572), Cilt: II, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1996.

4-Kitap, Makale ve Kronik Eserler

Ahmed Vâsıf Efendi, *Târih-i Vâsıf, Mehâsinü'l-Asâr ve Hakâikü'l-Ahbâr, Cilt: 1,* Bulak Matbaası 1247.

Alasya, H. Fikret, "Osmanlı Türkleri İdaresinde Kıbrıs (1571-1878)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi, 1 / 2, (1937)*, s.93-135.

Alasya, Halil Fikret, *Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'da Türk Eserleri,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara 1977.

Alasya, H. Fikret, *Tarihte Kıbrıs,* Lefkoşe 1988.

Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2011.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yydan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul 1986.

Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd, *Çeşmi-zâde Tarihi*, (Hazırlayan: Bekir

Kütükoğlu), İstanbul 1959.
Çevikel, Nuri, *Kıbrıs'ta Osmanlı Mirası (1570-1960),* İstanbul 2006.
Çevikel, Nuri, "Ayâns in the Ottoman Cyprus in the Second Half of the 18th Century*", Belleten, Cilt: 72, Sayı: 264, (2008),* s.567-590.
Çoruh, Haydar, *II. Mahmud Döneminde Kıbrıs'ın İdarî, İktisadî ve İctimaî Yapısı (1808-1839),* Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2008.
Gazioğlu, Ahmet C., *Kıbrıs'ta Türkler (1570-1878),* Lefkoşe 1994.
Güngör, Tahir, *Vak'a-nüvis Hâkim Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil),* Marmara Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, İstanbul 2014.
Hakeri, Bener Hakkı, *Başlangıcından 1878'e Dek Kıbrıs Tarihi,* Ankara 1993.
Hill, George, *Kıbrıs Tarihi Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi (1571-1948),* (Çeviren: Nazım Can Serbest), İstanbul 2016.
İlgürel, Mücteba, "Hamza Hâmid Paşa", *DİA., Cilt: 15,* (1997), s.513.
İlgürel, Mücteba, "Mustafa Paşa, Köse", *DİA., Cilt: 31, (2006),* s.345-346.
Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat, Cilt: I-II,* (Yayına hazırlayan: Neşet Çağatay), Ankara 1992.
"Müstahfız", *DİA., Cilt: 32, (2006),* s.109-111.
Nagata, Yuzo, "Muhsinzâde Mehmed Paşa", *DİA., Cilt: 31 (2006),* s.48-50.
Oğuzoğlu, Yusuf, "Dizdar", *DİA*., Cilt: 9, (1994), s.480-481.
Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfus-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara 2000.
Önalp, Ertuğrul, *Geçmişten Günümüze Kıbrıs,* Ankara 2010.
Özdeğer, Mehtap, "Kıbrıs'ta Malî Kaynaklı Bir İsyan Girişimi: Muhassıl Çil Osman Ağa Vak'ası ve Tahkikatı (1764-1765)", *Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 171, (Aralık 2007)*, s.47-68.
Özkaya, Yücel-Ali Akyıldız, "Muhassıl", *DİA., Cilt: 31*, (2006), s.18-20.
Özkul, Ali Efdal, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi (1726-1750),* Ankara 2010.
Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi, Mür'i't-tevârih, II.A, (Yayınlayan: M. Münir Aktepe), İstanbul 1978.
Şener, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi sistemi*, İstanbul 1990.
Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985.
Uluçay, Çağatay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları I, Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı,* TTK, Ankara 1988.
Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 2007.
Yakut, Esra, "Osmanlı Hukukunda Bir Suç Olarak Eşkıyalık ve Cezalandırılması", *Kebikeç, Sayı: 33,* (2012), s.21-34.

Bölüm 47

PANDEMİ SÜRECİNDE YAŞAM DOYUMU

Fatih BAL[1], Esra AKCAN[2]

1 Sakarya Üniversitesi, FEF; Psikoloji Bölümü, Dr. Öğretim Üyesi, psikologfatihbal@gmail.com, İstanbul/Türkiye ORCID: 0000-0002-9974-2033
2 Uzm. Klinik Psikolog, Afyon Mavi Kelebek Psikolojik Destek ve Eğitim Derneği,ORCID. 0000-0001-5673-8336

"Bir Mavi Kelebeğe İthafen…"

Giriş

Covid-19 (Corona Virüsü Hastalığı 2019), Sars-Cov-2'nin (Şiddetli Akut Solunum Sendromu Coronavirus 2) neden olduğu uzun bir inkübasyon süresi olan oldukça bulaşıcı bir hastalıktır. Bahar Şenliği döneminde seyahat eden yüz milyonlarca insan nedeniyle COVID-19 hasta sayısı önemli ölçüde arttı. COVID-19'un şiddeti, Ulusal Sağlık Komisyonu resmi olarak B tipi bulaşıcı hastalık olarak sınıflandırıp 20 Ocak 2020'de bu hastalıkla mücadele etmek için harekete geçene kadar hafife alındı. O zamandan beri salgın önleme kapsamlı bir şekilde yükseltildi ve gerçek olarak işaretlendi (Li et al., 2020).

COVID-19'un belirsizliği ve düşük öngörülebilirliği sadece insanların fiziksel sağlığını tehdit etmekle kalmayıp, aynı zamanda birçok teorinin de belirttiği gibi, özellikle duygu ve bilişsel açısından insanların zihinsel sağlığını etkilemiştir (John, Natalie, & Michael, 2013). Davranışsal Bağışıklık Sistemi (BIS) teorisine göre, insanların kendilerini korumak için olumsuzluk teşkil eden isteksizlik, kaygı gibi duygular ve olumsuz bilişsel değerlendirme geliştirmesi olası sonuçlardır. Potansiyel hastalık tehdidi ile karşı karşıya kalan insanlar pnömoni benzeri semptomları olan insanlarla temastan kaçınma davranışları geliştirme eğilimindedir ve sosyal normlara kesinlikle uyulması gerekmektedir.

Stres ve algılanan risk teorisine göre acil durumlar halk sağlığını ve duyguları olumsuz etkilemekle birlikte bilişsel değerlendirmeleri de etkilenmektedir. Bu olumsuz duygular, hastalığa atıfta bulunulduğunda insanları potansiyel patojenlerden uzak tutar. Bununla birlikte, uzun vadeli olumsuz duygular insanların bağışıklık fonksiyonunu azaltabilir ve normal fizyolojik mekanizmalarının dengesini bozabilir. Bu arada, bireyler yetkililerden yeterli rehberlik hizmeti alamadığı durumlarda herhangi bir hastalığa karşı aşırı tepki gösterebilir, bu da aşırı derecede kaçınma davranışlarına neden olabilir (Norris, Friedman, & Watson, 2002). Bu nedenle, COVID-19'un neden olduğu potansiyel psikolojik değişiklikleri zamanında anlamak çok önemlidir. Pandemi gibi durumların neden olduğu psikolojik değişiklikler doğrudan duygulara ve bilişleri etkilemesi nedeniyle bireylerin yaşam doyumunu olumsuz etkilemektedir. Bu çalışmada pandemi sürecinde yaşam doyumu ele alınmıştır.

1. Pandemi Nedir?

Pandemi terimi için kabul edilmiş tek bir tanım olmasa bile, yaygın olarak pandemi olduğu söylenen hastalıkları düşünmek ve aralarındaki benzerlikleri ve farklılıkları inceleyerek bunları daha iyi anlamaya çalışmak faydalı olabilir. Akut hemorajik konjonktivit (AHC), AIDS, kolera,

dang, grip, veba, şiddetli akut solunum sendromu (SARS), uyuz, Batı Nil hastalığı ve obezite benzeri bu tür pandemik hastalıklar hangi temel yönlerde benzer ve farklıdır ve hepsine veya neredeyse büyük bir kısmına uygulanan temel özellikleri tanımlamak mümkün müdür? sorusundan hareketle "pandemi" terimi aşağıda tanımlanmaya çalışılacaktır.

Geniş Coğrafyada Yaygınlığı

Pandemi teriminin neredeyse tüm kullanımları, geniş coğrafi alanlara yayılan hastalıklara atıfta bulunur - örneğin, 14. yüzyıl veba (Kara Ölüm), kolera, grip ve insan immün yetmezlik virüsü (HIV) / AIDS. Birimiz (D.M.M.) tarafından ortaklaşa alınan pandemik influenza tarihinin yakın tarihli bir incelemesinde, pandemiler transregional (dünyanın 2 bitişik bölgesi), bölgeler arası (2 bitişik olmayan bölge) ve global olarak sınıflandırılmıştır.

Hastalığın Hareket Yönü

Coğrafi genişlemeye ek olarak, pandemik teriminin çoğu kullanımı, yüzyıllar boyunca tarihsel olarak yapıldığı gibi (örn., Kara Ölüm) olduğu gibi, hastalık hareketi veya iletim yoluyla yayılarak yer yer izlenebilir. Hastalık hareketinin örnekleri arasında influenza ve SARS gibi solunum virüslerinin veya Vibrio cholerae gibi enterik organizmaların veya coğrafi vektör aralığının genişlemesiyle ilişkili dang yayılımının neden olduğu hastalıkların kişiden kişiye yaygın olarak yayılması, Aedes albopictus sivrisinekleri buna örnek verilebilir (Morens, Folkers & Fauci, 2009).

Yüksek Atak Oranları ve Şiddetlilik

Hassas bulaşma oranları veya düşük semptomatik hastalık oranları olan hastalıklar, yaygın olarak yayıldıklarında bile nadiren pandemi olarak sınıflandırılır. Batı Nil virüsü enfeksiyonu 1999'da Orta Doğu'dan hem Rusya'ya hem de Batı yarımküreye yayıldı; bununla birlikte, bu hastalık yayılımına genel olarak pandemik denilmemiştir, çünkü muhtemelen saldırı hızları orta düzeydedir ve semptomatik vakalar nispeten azdır. Kötü şöhretli salgın hastalıklar sadece yüksek saldırı oranları değil, aynı zamanda "patlayıcı" yayılım sergileme eğilimindeydi - yani kısa sürede ortaya çıkan birden fazla vaka. Bu epidemiyolojik özellik hem ortak kaynak alımını hem de kısa inkübasyon sürelerinin oldukça bulaşıcı hastalıkları — örneğin, 14. yüzyılda görülen veba, 1831-1832'de kolera ve birçok durumda influenza (Morens, Folkers & Fauci, 2009).

Minimum Nüfus Bağışıklığı

Her ne kadar pandemiler kısmen bağışıklık popülasyonlarında tanımlanmış olsa da (örneğin, 1918 influenza pandemisinde 160 yaşında olan kişilerde mütevazı bir koruma derecesi için kanıtlar (Taubenberger & Morens, 2009), mikrobiyal enfeksiyon ve bulaşmayı sınırlarken, nüfus bağışıklığının

güçlü bir antipandemik kuvvet olun. Bununla birlikte, bağışıklık, yeni alt tipler veya sürüklenen suşlarla ilişkili kolera ve influenza kadar farklı pandemik hastalıklarda olduğu gibi, enfeksiyondan tam korumayı zorunlu kılmayan göreceli bir kavramdır (Krause, Dimmick &Morens, 1997).

2. Pandemi Gelişimi

2009 başında yeni bir H1N1 influenza virüsünün ani ortaya çıkması ve hızlı küresel yayılması (Morens, 2009) hakkında karışıklığa neden oldu. Viral zarf glikoproteinleri haemagglutinin (H) ve nöraminidazın (N) farklı kombinasyonlarını taşıyan yeni influenza tip-A virüslerinin piyasaya sürülmesi, bu yüzyılda insanlarda üç ana grip pandemisine yol açmıştır. H1N1, H2N2 ve H3N2 kombinasyonlarını taşıyan virüsler sırasıyla 1918 İspanyol gribinden, 1957'de Asya gribinden ve 1968'de Hong Kong gribinden sorumluydu (Webster, 1992).

"Pandemik" kelimesinin anlamı ve ortaya çıktıklarında pandemiklerin nasıl tanınacağı Pandemi teriminin kabul edilmiş bir anlamı olduğu varsayımı, popüler medyada ve bilimsel yayınlarda bu terimle ilgili tartışmaları hızlı bir şekilde zayıflatmıştır (Cohen, 2009; Altman, 2009).

Terimin resmi sağlık kurumları, bilim adamları ve medya tarafından kullanılması çoğu zaman çelişkili görünüyordu. Örneğin, bazıları pandemi bildirmek için bir düzeyde "şiddetli" bulaşıcılığın yeterli olduğunu savunurken, diğerleri enfeksiyon şiddetinin de dikkate alınması gerektiğini savunmuşlardır (Cohen, 2009; Altman, 2009).

Yorumcular, bir pandeminin ne olduğu konusunda anlaşamadıklarını ve bir pandemi ile karşılaşıp karşılaşmadıklarını sorguladılar. Bu tartışmanın ortasında, 8 Haziran 2009'da yayınlanan bir New York Times yorumu, zorlayıcı başlığı "Bu bir Salgın mı?" "Pandemi" kavramını tanımlayın " oldu (Altman, 2009). Üç gün sonra, Dünya Sağlık Örgütü (WHO), 2009 H1N1 influenza virüsü için pandemik uyarının en yüksek seviyesi olan "faz 6" ya yükseltildiğini duyurdu.

Pandeminin modern tanımları arasında "çok yaygın bir salgın" (Stedman's Medial Dictionary, 2006), "çok geniş bir alanda salgın… ve genellikle nüfusun büyük bir kısmını etkilemektedir" (Last, 1988) ve diğerlerinin yanı sıra "bir bölge, ülke, kıta veya küresel olarak geniş çapta dağıtılmış veya meydana gelen" benzeri açıklamalar yer almaktadır. Her ne kadar bir pandemiğin çok büyük bir salgın olduğu sezgisel fikrini aktarsalar da, bu tanımlar hala belirsiz görünüyor. Bir pandeminin büyük bir salgın olduğuna dair çok az anlaşmazlık var gibi görünse de, pandemilerin yeni, patlayıcı veya şiddetli olması gerektiği sorusu ortaya çıkıyor (Morens, Folkers & Fauci, 2009). Pandemi tamamıyla bulaşıcı mı? Peki ya yüksek saldırı hızlarına neden olmadan küresel olarak hızla yayılırlarsa

ne olur? Kısacası, bir pandemi gördüğümüzde nasıl biliyoruz? sorularını gündeme getirmiştir.

3. Tarihsel Gelişim Süreci

17. ve 18. yüzyıllarda salgın ve pandemik terimleri çeşitli sosyal ve tıbbi bağlamlarda belirsiz ve sıklıkla birbirinin yerine kullanılabilir. 1666'da pandemik kelimesinin bilinen ilk kullanımı "Pandemick veya Endemick, ya da daha ziyade Vernakular Hastalık (Kontlarda hüküm süren bir hastalık)" olarak adlandırılmıştır (Harvey, 1666). İki yüzyıl sonra, 1828'de epidemiyolog ve sözlük bilimci Noah Webster'ın Webster'ın Sözlüğü'nün ilk baskısı, salgın ve pandemiyi eşanlamlı terimler olarak listelemiştir. Yetişkin yaşamının tek büyük Amerikan influenza olayı olan 1789-1790 influenza pandemisinde yaşamış olan Webster, sözlüğünde pandemik influenzaya değil, sadece salgın influenzaya atıfta bulunmaktadır (Webster, 1828). Böylece, 19. yüzyılın başlarında, bir isim olarak kullanıldığında salgın terimi, günümüzde hem salgın hem de salgın olarak adlandırdığımız şey için kabul edilen bir terim haline geldi ve pandemik terimi giderek daha fazla kullanılmaya başladı (Morens, Folkers & Fauci, 2009).

Bununla birlikte, toplumlar geliştikçe hastalık paternleri ve hastalıkların nasıl yayıldığına dair bilimsel anlayış da gelişti. Sanayi devrimi milyonlarca insanı şehir merkezlerine getirirken, gemiler ve buharlı lokomotifler giderek artan sayıda kişiyi geniş çapta ve hatta küresel olarak dağıttılar. 1831-1832 kolera salgını, bulaşıcı bir hastalığın küresel yayılmasının ilk kez, popüler basında, günden güne, seyahat ve ticaret yollarıyla Asya'dan Avrupa'ya kaçınılmaz olarak ilerledikçe, bir yıldan fazla bir süre boyunca yoğun bir şekilde çizildiğini temsil etti. Hastalıkların mikrobiyal nedenlerinin keşfedilmesi, onlara karşı aşılar ve antiserumlara ve kaynakları kaynaklarında incelemek ve izlemek için yaygın olarak dağıtılmış tanı testlerine yol açmıştır. Salgın şemsiyesi altında, bir pandemi fikri, bu nedenle terimin herhangi bir özel anlamı onunla ilişkilendirilmeden önce şekillenmeye başladı. 1889 grip salgını ortaya çıktığında, bir salgın kavramı zaten vardı. Önceden belirsiz, kesin olmayan ve nadiren kullanılan terim bir nedenden ötürü - belki de influenza'nın olağanüstü patlaması ve 1889'daki hızlı küresel yayılmasının kesin izlenmesi nedeniyle - müstehcenlikten kurtarıldı ve olağanüstü küresel ortaya çıkmaya bağlıydı. Grip ile birlikte kısa süre sonra, pandemi terimi genel kullanıma girdi; 1918'de neredeyse bir hanehalkı kelimesi haline gelerek kamua yaygın kullanıma sahip olmuştur (Morens, Folkers & Fauci, 2009).

Pek çok dönemde olduğu gibi pandemi sürecinde de bireyler hayatlarını daha anlamlı hale getirmek için alternatifler üretirler. Yani yaşamlarında doyuma ulaşmak için çaba sarf ederler. Peki nedir bu yaşam doyumu?

4. Yaşam Doyumu Nedir?

İdeolojik olarak, yaşam doyumu, kaliteli yaşam vb. terimler dizisi 18. yüzyıl Aydınlanma düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bu açıdan, varoluşun amacı Kral veya Tanrı›nın hizmetinden ziyade yaşamın kendisidir. Öz-gerçekleşme ve mutluluk merkezi değerler haline gelir. Toplumun kendisi, vatandaşlara iyi bir yaşam için gerekli ihtiyaçları sağlama aracı olarak görülmektedir. 19. yüzyılda bu inanç, faydacı inançta kendini gösterdi ki en iyi toplum, ‹en büyük sayı için en büyük mutluluğu› sağlayan bir toplumdur. 20. yüzyılda sosyal reform için büyük çaplı girişimlere ilham verdi ve Refah Devleti›nin gelişimini etkiledi. Daha iyi bir toplumun yaratılmasına yönelik çabalar, cehalet, hastalık ve yoksulluğun kötülüklerine saldırılarda kendini gösterdi. Sonuç olarak, ilerleme okuryazarlık, salgın hastalığın kontrolü ve açlığın giderilmesi ile ölçülmüştür. Bu alanlarda ne ölçüde ilerleme kaydedildiğini kaydetmek için sosyal istatistikler geliştirilmiştir. Bu sosyal hastalıklarla mücadeledeki ilerlemeleri, herkes için iyi bir yaşam, özellikle de iyi bir yaşam standardı sağlayan refah devletleri yaratma çabaları izledi. Bu alandaki ilerlemenin boyutu parasal kazançlar, gelir güvenliği ve gelir-eşitlik derecesi olarak ifade edilmiştir. Bu, günümüzde hala önemli bir araştırma geleneği olan yoksulluk ve toplumsal eşitsizlik üzerine bol miktarda sosyal araştırma yapılmasına neden oldu. Yaşam memnuniyeti, ‹görünür› yaşam kalitesinin göstergelerinden biridir. Zihinsel ve fiziksel sağlık göstergeleri ile birlikte, insanların ne kadar iyi geliştiğini gösterir (Veenhoven, 1996).

Psikolojik sağlığı `` doğru olan '' olarak tanımlama konusundaki vurgu Martin P. Seligman'ın 1998'de 'Pozitif Psikoloji' kavramını geliştirmesinden bu yana büyümektedir. Sağlık, motivasyon, kapasiteler, potansiyel ve sosyal işlevsellik (Strumpfer, 2006). Son birkaç yıldır psikologlar, mutluluğu ve diğer olumlu duyguları araştırmaya daha fazla odaklanıldığını savunmaktadır (Luthans, 2002).

Araştırmacılar günlük yaşamdaki olumsuz veya işlevsiz güçlere daha geleneksel bir odaklanmaya devam etmek yerine, hayatı nasıl daha iyi hale getirebileceğini anlamaya eğilim göstermişlerdir (ArthaudDay, Rode, Mooney & Near, 2005.) 'Öznel iyi olma', 'yaşam doyumu', 'mutluluk' ve 'yaşam kalitesi' kavramla ilişkili ifadeler gibi görünmektedir. Öznel iyi oluş, insanların yaşamlarının iyi gittiğini düşünme ve hissetme derecesini yansıtır (Lucas & Donnellan, 2007). Yaşam memnuniyeti öznel iyi oluşun bilişsel yönü olarak tanımlanır ve insanların yaşam kalitelerinin küresel değerlendirmesini ifade eder (Peterson, Park & Seligman, 2005). Bununla birlikte, yaşam doyumu öznel iyi oluşun daha genel yapısında sadece bir faktördür. (Diener, Suh & Oishi, 1997) öznel iyi oluşun üç ayrı bileşenden oluşan çok boyutlu bir yapı olduğunu ileri sürmüştür: (1) olumlu etkinin varlığı; (2) göreceli olumsuz etki eksikliği; ve (3) insanların yaşam koşul-

larına ilişkin bilişsel değerlendirmeleri (Diener et al., 1997; Arthaud-Day et al., 2005) şeklinde ifade edilebilir.

5. Yaşam Doyumunu Arttıran ve Azaltan Faktörler

Bireysel refah (veya mutluluk) gelir, işgücü piyasası durumu, iş özellikleri, sağlık, aile, sosyal ilişkiler, güvenlik, özgürlük, ahlaki değerler, dini inanç ve diğerlerine (her şeyden önce) kadar birçok şeye bağlıdır.

Genellikle, analiz edilen mutluluk bağlamı mevcut anket sorularına bağlıdır. Çoğu zaman, yaşamdan genel mutluluk (veya memnuniyet) istenir. Bugün göreceli gelir (mutlak gelir yerine), bireylerin mutluluğunu belirlemede beklenti ve adaptasyonun önemine odaklanılmaktadır. Bununla birlikte, iş özellikleri, barınma koşulları, sağlık, boş zaman, aile ve sosyal ilişkiler, sivil özgürlük vb. faktörler yaşam doyumunu etkilemektedir. Bunlar insan refahında eşit derecede önemli faktörlerdir (Ahn, 2005).

Bununla birlikte, tatmin edici bir yaşam durumu tanımlarının kişiden kişiye önemli ölçüde değişebileceği akılda tutulmalıdır. Yaşam memnuniyeti ile ilişkili olması beklenen değişkenler arasında bir takım psikososyal faktörler, fonksiyonel beceriler, istihdam durumu ve yaş, cinsiyet, ırk ve medeni durum gibi demografik faktörler bulunmaktadır (Warren et al., 1996).

Yaşam doyumunun oldukça değişken ve oldukça kişisel ve öznel bir sorun olduğu ifade edilmektedir. Nitekim yaşam doyumunun objektif bir ölçümden ziyade öznel olarak değerlendirilmesi gerekir. Ayrıca, doğası gereği oldukça öznel olan aile ilişkilerinden memnun olduğunu belirten bireylerin en yüksek yaşam memnuniyetini olduğu belirtilmektedir (Fuhrer, 1992).

İşsizliğin yaşam doyumunun kesin tanımından bağımsız olarak önemli bir yaşam doyumu kaybına yol açtığına dayanan sağlam bir fikir birliği olsa da, gelir ve memnuniyet arasındaki ilişkiye kıyasla daha belirgindir. Son dönemde yaşam doyumu ve gelir ilişkisi iktisadi çalışmalara sıklıkla konu olmaktadır. Ekonomistlerin modellerine minimal olarak dahil ettiği diğer değişkenler yaş, medeni durum, çocuklar ve sağlık değişkenleridir. Çoğu çalışma yaş ve yaşam memnuniyeti arasında ilişki saptanırken; memnuniyetin 30›lu ve 40›lı yıllarda en düşük düzeyde olduğu belirtilmektedir. Evlilik genellikle (ancak her zaman değil) daha yüksek yaşam memnuniyeti ile pozitif olarak ilişkili bulunurken, bunun tersi sağlık durumunun kötü olması ise negatif yönde etkilemektedir. Çocukların yaşam doyumuna etkisi konusunda tutarlı bir bulguya rastlanmamaktadır (Frijters et al., 2004).

6. Anksiyete (Kaygı) Yaşam Doyumunu Nasıl Etkiler?

Yaşam doyumu, sosyal kaygı ve yalnızlık ile negatif ilişkilidir. Daha

yüksek sosyal kaygı düzeyine sahip bireylerin yalnızlık duygularını artırma olasılığı daha yüksektir ve bu da yaşam doyumlarının azalmasına neden olur (Wang & Yao, 2019).

Manevi gerileme ve kişilerarası mücadelenin yaşamdan memnuniyet üzerindeki olumsuz etkiyi arttırdığı ifade edilmektedir. Yaşamın tatmini üzerinde anlam verme yoluyla şüphenin önemli bir dolaylı etkisi bulunmaktadır. Dini şüphe yaşamdan duyulan memnuniyeti olumsuz etkilerken, anlam verme yoluyla dini şüphe yaşamdan duyulan memnuniyeti arttırmaktadır. Yaşamdan memnuniyeti ve endişeyi azaltan insanların mücadelelerini anlamaya çalışan ve mücadeleleri dünya görüşü, ilişkileri ve hedefleri ya da benlik duygusu açısından olumlu bir değişim kaynağına sahip kişiler incelendiğinde; mücadelenin bireysel dünya görüşünde olumsuz değişikliklere, başkalarıyla ilişkilere veya yaşam hedeflerine (manevi düşüş) yol açtığında, kaygının arttığı ve yaşamdan memnuniyetin azaldığı ifade edilmektedir (Zarzcka & Zietek, 2019).

7. Sosyal Etkinliklerin Yaşam Doyumuna Etkisi

Günümüzde sosyal etkileşimin çoğu, benzersiz profillere sahip kullanıcıların bağlantıları açıkça ifade edebildikleri ve sitedeki bağlantıları tarafından sağlanan kullanıcı tarafından oluşturulan içerik akışlarını tüketebildikleri, üretebildikleri ve bunlarla etkileşime girebildikleri ağ iletişim platformları olan Sosyal Ağ Sitelerinde (SNS'ler) gerçekleşir (Ellison & Boyd, 2013).

Coğrafi engeli aşan SNS'ler, kullanıcıların aile ve yakın arkadaşlarla ilişkilerini sürdürmelerine ve tanıdıklar ve yabancılarla ilişkiler kurmalarına izin verir. SNS'leri incelemek, yalnızca platformların yaygınlığından değil, aynı zamanda kullanıcıların psikolojik refahı üzerindeki etkilerinden de önemlidir. Örneğin, SNS kullanımının kullanıcıların yaşam doyumunu, yalnızlığını ve sosyal sermayesini (Ellison et al., 2007), sosyal desteğini (Kim & Lee, 2011) ve benlik saygısını (Zell & Moeller, 2018) etkilediği çalışmalarla desteklenmektedir (Kim & Shen, 2020).

Yüksek yaşam doyumuna sahip kişilerin daha olumlu sosyal ilişkilere sahip oldukları ve hayattaki başarılarından daha çok memnuniyet duydukları ifade edilmektedir (Antaramian, 2017). Fiziksel etkinliklere ve kültürel aktivitelere katılan, ailesinden ve arkadaşlarından sosyal destek alan bireyler, daha yüksek yaşam doyumuna sahip olmaktadırlar(Kim et al., 2018).

8. Ekonomik Zorlukların Yaşam Doyumuna Etkisi

Gelir yaşam doyumunun önemli bir yordayıcısıdır. Sadece insanların yaşam standartlarını iyileştirmelerine izin verdiği için değil, aynı zamanda kişinin toplumdaki konumunun bir göstergesi olarak yorumlandığı için gelirin, bireyin yaşamındaki rolü büyüktür (Schalembier et al., 2020).

Genel olarak, gelirin yaşam doyumunda oynadığı rol sadece bireyin ne kadar kazandığına değil, daha da önemlisi, bireyin gelir hiyerarşisindeki göreceli konumuna da bağlıdır (Shen & Kogan, 2020).

Gelir, yaşam doyumu üzerinde nedensel bir etkiye sahiptir. Bununla birlikte, yaşamlarından daha memnun olan insanlar daha üretken olur ve daha fazla kazanırlar (Pischke, 2011). Benzer şekilde, dışa dönük insanların sıklıkla işgücü piyasasında daha üretken olmalarını sağlayan daha yüksek yaşam memnuniyetine sahip oldukları ifade edilmektedir (Powdthavee, 2010). Diğer yandan ulusal yaşam doyum ortalamalarının makroekonomik olaylarla ilişkili olduğu ve ulusal yaşam doyumundaki eksi yöndeki değişikliklerin ekonomik gerilemelerin iyi bir ölçüsü olduğu ifade edilmektedir (Di Tella et al., 2003).

9. Romantik İlişkilerin Yaşam Doyumuna Etkisi

İlişki sorunları yaşam doyumu ile negatif ilişkili olduğu bilinmektedir. Bottom-up teorileri, ilişki kalitesinin yaşam doyumunu etkilediğini, top-down teorileri ise küresel kişilik eğilimlerinin ilişki kalitesi değerlendirmelerini etkilediğini varsaymaktadır. Sadece bottom-up teoriler, ilişki sona erdiğinde ilişki sorunları ve yaşam doyumu arasındaki negatif ilişkinin ortadan kalkacağını ve böylece boşanmanın sorunlu ilişkilerden olan kişiler için olumlu bir olay olabileceğini ifade etmektedir (Gustavson et al., 2012).

Evli insanların, evli olmayan ve boşanmış insanlardan daha yüksek yaşam doyumuna sahip oldukları birçok çalışmayla desteklenmiştir (Diener & Diener McGavran, 2008; Diener, Gohm, Suh & Oishi, 2000; Lucas, 2005). Ancak, yakın ilişkide olmanın, bu ilişkinin kalitesine bakılmaksızın genel yaşam memnuniyeti ile pozitif ilişkili olacağı gibi genel bir yargıya varmak hatalı olabilir. İnsanların samimi ilişkilerine yönelik değerlendirmelerinin gerçek anlamda uzun vadede yaşam memnuniyeti ile ilişkili olduğu bulunmuştur (Dyrdal, Røysamb, Nes & Vittersø, 2010; Headey, Veenhoven & Wearing, 1991). Böyle bir ilişki, yaşam memnuniyetini etkileyen ilişki kalitesinden veya ilişki kalitesi değerlendirmelerini etkileyen yaşam memnuniyetinden kaynaklanabilmektedir. Bu açıklamadan yola çıkıldığında, ilişki kalitesini iyileştirmek veya düşük kaliteli bir ilişkiyi sona erdirmek yaşam memnuniyetini artıracaktır (Gustavson et al., 2012).

Boşanmanın yaşam doyumu üzerindeki olumlu etkileri bildirilirken boşanmaya karar veren bireylerin ilişkiden ayrılmadan daha az faydalı olduğunu düşünen ve bu nedenle boşanmanın artan refahla ilişkili olması gerektiği savunulmaktadır (Gardner & Oswald, 2006). Başka bir deyişle artık sorunlu hale gelen ilişkiler bireyin kendisine olan özsaygısını ve faydalı olma algısını yitirmesine sebep olurken bu ilişkinin sonlandırılması ise bu sonuçları iyi yönde etkileyecektir.

Yine de, boşanma genellikle önlenmesi gereken olumsuz bir faktör olarak görülürken, boşanmanın olumlu etkileri genellikle göz ardı edilir (Pinsof, 2002).Olumsuz duygusallık gibi kişilik özellikleri, örneğin hem yaşam doyumu hem de romantik ilişkilerin kalitesi hakkındaki yargılar (Lucas & Diener, 2009; Malouff, Thorsteinsson, Schutte, Bhullar & Rooke, 2010) bu kanıyı farklılaştırabilmektedir. Top-down teoriler böylece hem yaşam doyumunu hem de ilişki memnuniyetini etkileyen istikrarlı bireysel özelliklerin bir sonucu olarak ilişki memnuniyeti ile yaşam memnuniyeti arasındaki ilişkiyi açıklamaktadır. Dolayısıylatop-down teoriler, boşanmanın ilişki sorunları ve yaşam doyumu arasındaki negatif ilişkiyi ortadan kaldırmayacağını öngörmektedirler (Gustavson et al., 2012).

Öte yandan 12 yıldan fazla mutsuz evliliklerde kalan kişilerin, hem yüksek kaliteli evliliklerde kalanlara hem de boşanmış ve yeniden evlenen kişilere kıyasla daha düşük genel mutluluk seviyeleri olduğunu savunan çalışmalarda mevcuttur (Hawkins & Booth, 2005). Bu düşünce, bottom-up teorilere uygun olarak sorunlu ilişkilerin refah üzerinde nedensel bir etkisi olduğunu düşündürmektedir. Ancak, boşanmış kişilerle sıkıntılı ilişkilerden daha az sıkıntılı ilişkilere ayrımın olmadığı da ortadadır. Nitekim boşanmış kişilerin büyük çoğunluğu için, ciddi anlamda sıkıntılı ilişki geçmişlerinin olduğu da söylenemez (Amato & Hohmann-Marriott, 2007). İlişki sorunlarını farklı açıdan ele alan Çin'de yapılan bir çalışmada ise yaşlı erkek nüfusunda cinsel istek ve cinsel aktivite sıklığı ile depresyon, anksiyete ve yaşam doyumu ve kalitesi arasındaki düşüşler arasındaki ilişkileriincelenmiştir. Cinsellikte bir düşüşün depresyon, kaygı ve düşük yaşam doyumu ve kalitesiyle ilişkili olduğu saptanmıştır (Lu et al., 2020).

10. Pandemi Sürecinde Yaşam Doyumunu Arttırmak İçin Tavsiyeler

Karar alma sürecinde çok az söz sahibi olan veya hiç söz hakkı olmayan bireyler için yaşam ve ölüm kararlarına yanıltıcı bir sistemin uygulanmasının adaletiyle ilgili sorular ve endişelerden kaçınılmaz olmaktadır. Hiçbir plan tüm bu endişelerin mükemmel bir dengesini sağlayamazken, hataları ve potansiyel adaletsizlikleri en aza indirmek için adımlar atılabilir (Patrone & Resnik, 2011).

Nitekim bu dönemde kaygıların ve korkuların yönetiminin öğrenilmesi gerekmektedir. Ebeveynlerin hem kendi ruh sağlığını koruması hem de öncelikli grup olan çocukları adına kaygı yönetmeyi öğrenmek gibi önemli bir sorumluluğu almaları mühimdir. Kaygılı ebeveynlerin çocuklarının da kaygıyı taşıma ihtimalleri yüksektir.

Aşırı temizlik önlemleri almak ve mikrop vb. hijyen korkuları sebebiyle çok sık el yıkatmak gibi eylemler, hem birey de hem çocuklarda obsesyonların (takıntı) ve kompulsiyonların (zorlantı) gelişmesine sebep

olabilir. Bu anlamda denge ve aşırıyı kaçmama öncelik olmalıdır.

Hastalık dönemleri geçicidir ve bu süreçte geçecektir. Önemli olan, bu süreçleri psikolojik tahribata neden olmadan aşabilmeyi başarabilmektir. Çocuk psikolojisini korumanın yolu yetişkinlerin kendi ruh sağlığını koruyabilmesinden geçecektir. Bu izole günlerde çocuklara fırsat bulamadığımız vaktimizi kullanma vaktidir.

Pandemi sürecinde bireyler çeşitli sosyolojik ve psikolojik sebeplerle önlem almayı reddetmektedirler. Pandeminin bu denli hız kazanma ve süreğen hale gelmesinin de sebebi budur. Önlem almak tehlikede olduğunu hatırlattığı için, kaygısını yok saymak isteyen önlemi de yok saymaktadır. Ancak durumu görmezden gelmek kaçınılmazı er geç ağır tablolarla karşımıza getirilebilir. Dolayısıyla bireysel kaygı yönetilmeli ve sorumluluktan kaçınılmamalıdır.

Salgın psikolojisi belli bir düzeyde kaygı barındırır, bu doğaldır. Kaygıdan korkmak ve bir an önce geçmesi için çabalamak artmasına sebep olur. Duygulara zaman tanımalıdır. Kaygıların yeni durumlara bir süre sonra uyum sağladığı ve azaldığı görülecektir. Sonraki adım ise baş etme yollarının arayışıdır.

Sosyal mesafe ve eet ale olma kavramı kişilerin yalnız hissetme duygusunu tetiklediği görülmektedir. Ancakpandemi öncesi dönemde rutin düzende de kişiler yalnız hissinden yakınmaktaydı. Şimdiki problem esasen engellenmişlik hissi, kuralların varlığı ile baskıda hissetmek, ne yapması gerektiğinin söylenmesi ile sınır konması hususudur. Esasen mevcut koşullar genel çerçeveden ele alındığında bireylerin kendilerine tanıdıkları dinlenme ve güç toplama süreci olarak görülebilir.

Kendisinin ve yakınlarının sağlığından kaygılanmak bu dönemde kaçınılmazdır. Teknolojik iletişim araçları ise izolasyonu yalnızca mekanla kısıtlamaktadır. Nitekim iletişim kurulmak istenilen bireylerle zaman ve mekandan sınırsız şekilde haber almak teknolojik imkanlar sayesinde mümkündür. Sosyalleşmenin pek çok yolu bulunmaktadır. Psikolojiyi korumanın en iyi yolu panik alış verişi yapmadan görüşmeler yapmak, teknolojik platformların iletişim ve destek maksatlı kullanımını gerektirmektedir.

Sonuç olarak “Her sorun kendi içinde bir fırsat saklar. Ve sorun fırsatın yanında cüce kalır” düşüncesiyle hareket edildiğinde bu süreç, tahrip edici etki bırakmaktan ziyade durup güç toplamamıza ve yeni gelişmelere adım atmada sadece bir tampon görevi görecektir. Pandemi süreci kamu açısından ele alındığı kadar bu süreçte etken rol oynayan sağlık personellerinin de göz ardı edilmemesi gerekir.

Sağlık tesisleri bir salgın sırasında ve sonrasında hastane personeli

için psikolojik kaynakları planlamalı ve uygulanmalıdır. Yeterli kaynak varsa, tesisler hizmetleri çalışan aile üyelerine genişletme düşünülmelidir.

Pandemi sırasında, mevcut mesleki tehlikelere (örneğin, kan kaynaklı patojenler ve tüberküloz) karşı korumanın devam etmesi gerekecektir. Pandemi planlaması aşağıdakileri önlemleri içermelidir (OSHA, 2009):

- Sağlık çalışanlarının yeterince korunmasını sağlamak için gönüllüleri ve işe alınan personeli hızlı bir şekilde sağlık tesislerine entegre etme süreci.

- Bir pandemi talebine rağmen, enfeksiyon kontrol uygulamalarının sürdürülmesi gerekecektir. Pandemi sırasında kan kaynaklı patojenlere maruz kalma kontrol planları, solunum koruma programları ve tüberküloz taraması sürdürülmelidir.

- Tesis ve çalışan güvenliği ve sağlığını sağlamak için bu programlara yeni personel ve gönüllüler dahil edilmelidir.

11. Sonuç

Pandemi gibi hastalıklar geçmişten günümüze kadar yaşamı olumsuz etkilemiş ve gelecekte de benzer etkiler görülebilecektir. Pandemi lokal değil küresel bir etki büyüklüğüne sahiptir. Bu durum, genel bir kitleyi etkilemiş olsa da yaşamını sürdüren diğer insanları dolaylı olarak gerek sağlık, gerek ekonomik gerekse ruhsal olarak etkilemektedir.

Çin›de yapılan araştırmalar doğrultusunda, genel popülasyonda COVID-19 salgınının ilk aşamasında psikolojik yanıtları incelediler. Ankete katılanların% 53.8'inin salgının psikolojik etkisini orta veya şiddetli olarak değerlendirdiğini,% 16.5'inin orta ila şiddetli depresif belirtileri ve% 28.8'inin orta ila şiddetli anksiyete belirtileri bildirdiğini bulmuşlardır. COVID-19 salgını sırasında Çin'de yapılan başka bir araştırmada, katılımcıların yaklaşık% 35'inin psikolojik sıkıntı yaşadığı görülmüştür. Çin'deki bir başka araştırma grubu, 20 Ocak 2020'de Çin'de COVID-19'un ilanından önce ve sonra yaklaşık 18.000 Çinli sosyal medya kullanıcısının çevrimiçi yayınlarının sonuçlarına bakarak, halkın anksiyete, depresyon ve öfke gibi olumsuz duygularının arttığını, olumlu duyguların ve yaşam doyumunun azaldığı tespit edilmiştir (Sher, 2020). Ülkemizde yapılan çalışmalar benzer sonuçları göstermektedir.

KAYNAKÇA

Ahn, N. (2005). *Factors affecting life satisfaction among spanish workers: Relative ımportance of wage and other factors.* Spain: AGIR.

Altman, L.K. (2009). Is this a pandemic? define 'pandemic'. New York Times. http://www.nytimes.com/2009/06/09/ health/09docs.html.

Amato, P.R., & Hohmann-Marriott, B. (2007). A comparison of high- and low-distress marriages that end in divorce. *Journal of Marriage and the Family*, 69, 621-638.

Antaramian, S. (2017). The importance of very high life satisfaction for students' academic success. *Cogent Education*, 4(1), 1-10.

Clemow F. (1894). The recent pandemic of influenza: its place of origin and mode of spread. *Lancet*, 143, 329-331.

Cohen, J. (2009). Here comes swine flu phase 6, severity 1. http:// blogs. sciencemag.org/scienceinsider/2009/06/ swine-flu-who-r.html

Di Tella, R., MacCulloch, R., & Oswald, A. (2003). The macroeconomics of happiness. *The Review of Economics and Statistics*, 85(4), 809-827.

Diener, E., Gohm, C.L., Suh, E., & Oishi, S. (2000). Similarity of the relations between marital status and subjective well-being across cultures. *Journal of Cross Cultural Psychology*, 31, 419-436.

Diener, M., & Diener McGavran, M.B. (2008). What makes people happy? A developmenatl approach to the literature on family relationships and well-being. In M. Eid & R.J. Larsen (Eds.), The science of subjective well-being (pp. 347–375). New York, NY: Guilford.

Dyrdal, G.M., Røysamb, E., Nes, R.B., & Vittersø, J. (2010). Can a happy relationship predict a happy life? A population-based study of maternal well-being during the life transition of pregnancy, infancy, and toddlerhood. *Journal of Happiness Studies*, 12, 947-962.

Ellison, N.B., Steinfield, C. & Lampe, C. (2007). The benefits of Facebook "friends:" social capital and college students' use of online social network sites. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12 (4), 1143-1168.

Ellison, N.B. & Boyd, D.M. (2013). *Sociality through social network sites. The oxford handbook of internet studies*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.

Frıjters, P., Haisken-Denew J.P.& Shıelds M.A. (2004). Money does matter! Evidence from ıncreasing real ıncome and life satisfaction in east germany following reunification. *The American Economıc Revıew* . 94(3): 730-740

Fuhrer M., Rintala D., Hart K., Clearman R., & Young M. (1992). Relationship to life satisfaction to impairment, disability, and handicap among persons with spinal cord injury living in the community . *Arch Phys Med Rehabil*, 73,552-557.

Gardner, J., & Oswald, A.J. (2006). Do divorcing couples become happier by breaking up? *Journal of the Royal Statistical Society Series A (Statistics in Society)*, 169(2), 319-336.

Gustavson, K.B., von Soest, T., Røysamb, E., & Karevold, E. (2012). Longitudinal associations between relationship problems, divorce, and life satisfaction: Findings from a 15-year population-based study. *The Journal of Positive Psychology*, 7(3), 188-197.

Harvey G. (2016). On the original, contagion, and frequency of consumptions. In: Harvey G. Morbus Anglicus. London: Nathaniel Brook.

Hawkins, D.N., & Booth, A. (2005). Unhappily ever after: Effects of long-term, low-quality marriages on well-being. *Social Forces*, 84, 451-471.

Headey, B., Veenhoven, R., & Wearing, A. (1991). Topdown versus bottom-up theories of subjective well-being. *Social Indicators Research*, 24, 81-100.

John, A.T.J., Natalie, J.S., & Michael, A.M. (2013). The behavioral immune system and social conservatism: A meta-analysis. *Evol. Hum. Behav*. 2013, 34, 99-108.

Kim, C., & Shen, C. (2020). Connecting activities on Social Network Sites and life satisfaction: A comparison of older and younger users. *Computers in Human Behavior*, 105:1-31.

Kim, J.H. and Lee, J.E.R. (2011). The Facebook paths to happiness: Effects of the number of Facebook friends and self-presentation on subjective well-being. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 14 (6), 359-364,

Kim, J., Kim, M., & Han, A. (2018). Exploring the relationship between types of leisure activities and life satisfaction, health perception, and social support among Korean individuals with physical disabilities. *American Journal of Health Behavior*, 42(4), 34-44.

Krause, RM., Dimmock, N.J. (1997). Morens DM. Summary of antibody workshop: the role of humoral immunity in the treatment and prevention of emerging and extant infectious diseases. *J Infect Dis*, 176:549-559

Last, J.M. (1988). A dictionary of epidemiology. 2nd ed. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.

Li, S., Wang, Y., Xue, J., Zhao, N., & Zhu, T. (2020). The impact of COVID-19 epidemic declaration on psychological consequences: a study on active weibo users. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(6), 2032.

Lu Yi, Fan, S., Cui, J., Yang, Y. Song, Y., Kang, J., Zhang, W, Liu, K., Zhou, K., Liu, X & (2020). The decline in sexual function, psychological disorders (anxiety and depression) and life satisfaction

in older men: A cross-sectional study in a hospital-based population. *Journal of Andrologia*. https://doi.org/10.1111/and.13559

Lucas, R.E. (2005). Time does not heal all wounds: A longitudinal study of reaction and adaptation to divorce. *Psychological Science*, 16, 945-950.

Lucas, R.E., & Diener, E. (2009). Personality and subjective well-being. In E. Diener (Ed.), *The science of well-being, the collected work of E. Diener* (pp. 75-102). Social indicators research series. New York, NY: Springer

Malouff, J.M., Thorsteinsson, E.B., Schutte, N.S., Bhullar, N., & Rooke, S.E. (2010). The five-factor model of personality and relationship satisfaction of intimate partners: A meta-analysis. *Journal of Research in Personality*, 44, 124-127.

Morens D.M., Folkers G.M & Fauci A.S. (2009). What is a pandemic?. *Perspectıve*, 200(1): 1018-1021.

Morens, D.M, Taubenberger, J.K., Fauci, A.S. (2009). The persistent legacy of the 1918 influenza virus. *N Engl J Med*, 361:109-113.

Norris, F.H., Friedman, M.J., & Watson, P.J. (2002). 60,000 disaster victims speak: Part II. Summary and implications of the disaster mental health research. *Psychiatry Interpers. Biol. Process*. 65, 240-260.

OSHA (2009). Pandemic influenza preparedness and response guidance for healthcare workers and healthcare employers. Washington, DC: OSHA.

Patrone, D., & Resnik D. (2011). Pandemic ventilator rationing and appeals processes. *Health Care Anal*, 19(2), 165-179.

Pinsof, W.M. (2002). The death of "till death us do part": The transformation of pair-bonding in the 20th century. *Family Process*, 41, 135-157.

Pischke, J.S. (2011). Money and happiness: evidence from the industry wage structure. Germany: IZA.

Powdthavee, N. (2010.) How much does money really matter? estimating the causal effects of income on happiness. *Empir Econ*, 39: 77-92.

Schalembier, B., Brent, B., Van Ootegem, L., Verhofstadt,. E (2020). How the income of others affects the life satisfaction of materialists. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 174, 64-74.

Shen, J., & Kogan I. (2020). Immigrants' relative income and life satisfaction: Comparison groups from a multi-generational perspective. *Acta Sociologica*, 63(1), 82-102

Sher, L. (2020). COVID-19, anxiety, sleep disturbances and suicide. Sleep Medicine. doi:10.1016/j.sleep.2020.04.019

Taubenberger, J.K., & Morens, D.M. (2009). Pandemic influenza: including a risk assessment of H5N1. *Rev Sci Tech*, 28: 187-202.

Veenhoven, R. (1996). The study of life-satisfaction. Budapest, Hungary: Eötvös University Press.

Wang L. & Yao J. (2019). Life satisfaction and social anxiety among left-behind children in rural China: The mediating role of loneliness. *Journal of Community Psychology*, https://doi.org/10.1002/jcop.22252

Warren, L., Wrigley, J.M., Yoels, W.C. & Fine, P. R. (1996). Factors associated with life satisfaction among a sample of persons with neurotrauma. *Journal of Rehabilitation Research and Development*, 33(4), 404-408

Webster N. (1828). An American dictionary of the English language. New York: S. Converse.

Webster, R. G. et al. (1992). Evolution and ecology of influenza a viruses. *Microbiol Rev*. 56(1): 152-179.

Younger, P. (2006). *Stedman's Medical Dictionary*. Philadelphia: Lippincott, Williams & Wilkins.

Zarzycka B. & Zietek P. (2019). Spiritual growth or decline and meaning-making as mediators of anxiety and satisfaction with life during religious struggle. *Journal of Religion and Health,* 58(3), 1072-1086.

Zell, A.L and L. Moeller. (2018). Are you happy for me … on Facebook? The potential importance of "likes" and comments, Computers in Human Behavior, 78, 26-33

Bölüm 48

REFİK HALİD KARAY'IN MUTFAK KÜLTÜRÜ HAKKINDAKİ YAZILARI

Fatih KÖKSAL[1]

1 Arş. Gör. Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, fatihkoksal@bayburt.edu.tr ORCID: 0000-0003-3101-6008

Giriş

Bir milletin mutfak kültürü uygarlığı ile doğru orantılıdır. Türkler, anavatanları Orta Asya'dan Anadolu'ya gelinceye dek mutfak kültürünü çok çeşitli tesirler altında zenginleştirmişlerdir. Orta Asya bozkır yaşam koşullarından doğan ve halk inanışlarından da beslenen Türk mutfağı, İslâm'ın kabulü, imparatorluk coğrafyasında iletişime geçilen etnik kültürler, çeşitli iklim ve coğrafya tesiriyle dünya mutfağında söz sahibi olmuştur. Bölge bölge hayvansal gıdaların, deniz mahsullerinin, sebzelerin ağırlıkta olduğu kümelenmeler ve hepsinin harmanlandığını gördüğümüz merkezlerde Türk mutfağı senteze ulaşmış; yüzyıllarca süren bu yaşamsal etkinlikten edinilen birikimi aktarma, sunma kaygıları onu sanatsal, geleneksel bir faaliyete dönüştürmüştür. İnsanın dünyada yaşamsal kaygılarla bereketi sağlama, devam ettirme; öte dünyadaki varoluşuyla ilgili endişesi besinle olan ilişkisine de yansımıştır. Bu noktada besinlerin inanış konusu olduğunu da görürüz. Örneğin ölünün ruhunu memnun etmek yahut ondan gelecek zararı önlemek adına ölünün ardından helva pişirilmesi; bazı bitkilerin, tohumların saçı olarak, nazara karşı ve hekimlik uygulamalarda kullanılması; geçiş dönemlerinin tehlikesinden korunmak için çeşitli gıda maddelerine başvurulması halk mutfağının halk bilimi ile olan yakın ilişkisine kanıttır. "Ayrıca yemeklerin pişirilmesi, sunulması, sofra adabı, mutfakta kullanılan araç gereçler, gıda ürünlerinin kurutma ve saklanma yöntemleri gibi unsurların hepsi kültürel faaliyetler olması hasebiyle geleneksel halk mutfağı" halk biliminin araştırma kadrosuna dahildir (Kabak, 2016: 390). Kısacası besinin üretimi, sunumu, saklanma yöntemleri gibi gelenekler ve insanın besinle olan ilişkisinden doğan inanışlar halk biliminin de konusu haline gelebilmektedir.

1. Refik Halid Karay ve Mutfak Kültürü

Bu makalede Refik Halid Karay'ın Türk mutfağına, Türk mutfağının halk bilimiyle olan ilişkisine dair yazdıkları üzerinde durulacaktır. Yazarın "yüzelliliklerin" affı ile yurda döndüğü 1938 yılından vefat yılı 1965'e kadar devrin önde gelen gazete ve dergilerinde yazmış olduğu yazılar Tuncay Birkan editörlüğünde "Memleket Yazıları" adı ile 18 cilt halinde 2014-2017 yılları arasında yayınlanmıştır. Mutfak temasına ayrılan serinin dördüncü kitabı "Mutfak Zevkinin Son Günleri" Artun Ünsal'ın "Önsöz"ü ile 2015 yılında okurla buluşur.

Refik Halid, Türk mutfağı denildiğinde ismi anılması gereken yazarlarımızdandır. Yazar, "şikemperver" olmakla övünür ve "Dünkü nesilden ağzının tadını, yemeğin kadrini bilen beş, on görgülü arasına beni de katabilirsiniz." diyerek mutfak bahsindeki yetkinliğinin altını çizer (Karay, 2015b: 27). Karay, vaktiyle bir yemek kitabı hazırlama arzusunda olduğunu ancak değişen yaşam koşullarının buna imkân vermediğini yakına-

rak ifade eder: “Bir aşçılık kitabı yazamadığıma müteessirim, geç kaldım, yemek zevki bir taraftan değişti, öbür taraftan da azaldı.” (Karay, 2015b: 74). Refik Halid, bu arzusuna ulaşamaz belki ancak “Mutfak Zevkinin Son Günleri” ile tanık olduğumuz gibi Türk mutfağı ile ilgili epeyce bir yazı bırakmıştır. Üstelik bu çabayı halk bilimine katkı sağlayacağını düşünerek gerçekleştirmiştir. Örneğin Nevruz’da Nevruziye yemenin hikmetinden, inanış boyutundan bahseden Refik Halid, bu macunun ayrıntılı tarifini verebilecek kimselere seslenmek suretiyle kaybolmasından endişe duyulan âdetleri tespit etmenin hizmet olduğuna değinir ve gelen tarifi yayınlayarak kayıt altına alır.

“30 dirhem Şam fıstığı, 100 dirhem abdülleziz yahut (doğrusu) habülleziz ile birlikte tunç havanda karıştırılarak ve ezilerek iyice dövülecek. Bir tarafta da şeker şurubu hazırlanacak; şurup henüz soğumadan o ezilen şeyler içine katılacak ve yine sıcak iken 5 dirhem Hindistancevizi, 5 dirhem kakule-i, 5 dirhem karanfil tozu (iri karanfiller toz haline gelinciye kadar dövülmüş olacak) da ilâve edilecek.” İşte macun hazırdır.” (Karay 2015b: 378-379).

Refik Halid bu yazılarda yalnız yemekten bahsetmez; Türk mutfağının toplumsal, tarihsel ve kültürel arka planını da vermeye çalışır. Daha çok İstanbul halk mutfağı olmak üzere, mutfak kültüründeki zarifleşmenin olduğu dönemden, bu zarifleşmeye etki eden siyasi, sosyal, ekonomik sebeplerden ve yozlaşmaya etki eden unsurlardan da bahseder. Ağzının tadını kaybetmenin içtimai ve millî bir kayıp olduğunu söyleyen Karay, mutfak kültürünün korunması önem arz eden milli bir dava olduğunu yazılarında hatırlatmaktadır:

“Bizim dile dokunan ve dimağa keyif yapan birçok marifetlerimiz vardı ki gittikçe unutulmasından sızlanmak fırsatını – bildiğiniz gibi – kaçırmağa gönlüm razı olmaz. Bu, açgözlülük değildir; ağzının tadını bilen bir adamın milli değerlerimizi korunmuş görmek istemesidir.” (Karay, 2015a: 190).

2. Mutfak Kültüründeki Dönüşüm

Refik Halid, “Yeni Ağıza Eski Taam” başlıklı yazısında Türk mutfağını “Osmanlı Saltanatı Mutfağı”, “İstanbul Şehri Karışık Halk Mutfağı” ve “Anadolu Mutfağı” olmak üzere üçe ayırır. Yazara göre mutfak kültürü en fazla imparatorluklarda ve fütuhat devirlerinden sonraki “mirasyedilik” devrinde gelişme göstermiştir. Karay, Osmanlı mutfağını divan edebiyatı gibi şatafatlı ve zümreye has; İstanbul mutfağını mahalli, etnik tesirlerle zengin ve hokkabazca; Anadolu mutfağını ise sade, kaba görünümlü fakat lezzetli, besleyici ve toplumcu bulur. Günümüzde yapılması gerekenin ise bu üç mutfaktan bir eleme yaparak çağın hayat, sağlık ve ekonomisine uy-

gun olanlarını belirlemek olarak tespit eder (Karay, 2015b: 27-31). Çünkü yaşam eskisinden daha hızlı akmakta yavanlaşma mutfağa da tesir etmektedir. Külfetli yemeklere ayıracak zaman olmadığı gibi onları yapacak eller de azalmaktadır. Yazar, kadının iş hayatına atılmasını "mutfak inkılâbı" ve "mutfağın ölüm sebebi" olarak görür; yeni hayatta yemeğin kalorisi, vitamini, az yer tutması, uzun süre dayanması, pişirme kolaylığı ile yetinildiğini belirtir (Karay, 2015b: 35,42).

Yazarın henüz o yıllarda çok da yaygınlaşmamış ayaküstü yeme âdetinden yakınarak bugüne işaret ettiği tespit de yerindedir: "Biz yemek yiyen bir nesildeniz. Yarınkiler yemek yiyen değil, gıda alan bir nesilden olacaklar." (Karay, 2015b: 36). Ancak "gıda almak" toplumsal barışı, huzuru, birliği sağlamaya yetmemektedir. Çünkü mutfak etrafında şekillenen geleneğin yalnızca gıda alma seviyesine düşmesi bencil bir toplumun da doğması demektir. İnsanlarla dostluk kurmanın ve bu dostluğu ikramlarla geliştirmenin yolunu kolaylaştırır mutfak etrafında şekillenen kültür. Şeylan törenlerinde her boyun hiyerarşideki yerine göre kurbanın belli bir parçasını alarak birliğe dâhil olması, av yetkisinin yöneticide olması gibi Oğuz töresinde siyasi bir işlev de görebilir. Hıdrellez, Ramazan ve Kurban bayramı sofralarının arka planında en çok da birlik ve beraberlik şuuru dikkat çekmektedir. Refik Halid, eski insanların hayırda bulunmalarından bahsederken bu davranışlarıyla mallarını kirden temizlediklerine inandıklarını ve servetini yanlış yollarla edinenlerin bile Ramazan ayı boyunca sofralarını tanıdık tanımadık herkese açarak bu yolla servetlerinden dahi olduklarını söyler ve onları günün hayır yapacak konumdaki zenginleriyle kıyaslayarak hayıflanır. (Karay, 2015b: 84).

Karay'ın vitrinleri kamuya açık yeme içme mekânlarından şikâyet ederek bunun "biz"e uygun bir davranış biçimi olmadığını belirttiğine birkaç yazısında şahit oluruz. (Karay, 2015b: 122). Ancak derinine inmeden yalnızca "biz"e uygun olmadığını atalarımızdan gördüğümüze yorarak açıkladığımız bu yanlışlar çoğalarak bir yaşam biçimi halini alır. Geldiğimiz bu noktanın başlangıcı pek çok edebi metnimizin bir çatışma olarak ele aldığı gibi Doğunun yanlış Batılılaşması, Doğu-Batı çatışması olarak şematize edilmiştir. Ancak belirli bazı vakaların da geleneksel İstanbul yaşamı, folkloru, başkent olması dolayısıyla Türk kültüründe geri dönüşümü imkânsız bir etkide bulunduğunu Refik Halid tespit etmektedir. Karay, tarihe mim koymamız lazım diyerek Çarlık Rusyasından kaçıp İstanbul'a sığınan Beyaz Ruslarla birlikte İstanbul âdet ve geleneklerinin sarsıldığını söylemektedir. Refik Halid'e göre Ruslar, İstanbul'da lokantacılığa, pastacılığa başlayarak Türk mutfağında dönüşüme sebep olmuş; İstanbul eğlence hayatına Rus kadınlarının, "haraşo"ların[2] –Refik Halid Rusların bu kelimeyi sık kullandıkları için Türk halkınca onlara haraşo dendiğini aynı

2 Haraşo i. (rus. horoşo, "iyi, güzel") Rus kadını (Aktunç, 1998: 133).

yazıda bildirir.– girmesiyle geleneksel eğlence anlayışı değişmiştir. Yazar, Şişli ve Beyoğlu'nun kesif şekilde Müslüman nüfusu barındırmaya başlamasını bahsi geçen etkileriyle Ruslara bağlamakta; mütareke devrindeki "haraşo" akınının kısa fakat derin bir iz bıraktığını söylemektedir. (Karay, 2014b: 91-94). Zira o yıllara tanık olmuş bir Fransız roman yazarı "Acaba moskoflar İstanbul'a akın edip bir takım barlar açmadan gece eğlencesine muhtaç olanlar ne yapıyormuş?" şeklinde şaşkınlığını belirtmiştir (Koçu, 1961: 2709).

Dolayısıyla etnik ve dini kaygılarla bölünmüş; her unsurun kendi bünyesinde geleneklerini yaşattığı mahalle anlayışından modern anlamdaki hetorojen kent yaşamına dönüşümde Rusların da etkisinin olduğu yazarın tespitlerinden anlaşılmaktadır. Tanzimat ile iskân kısıtlamalarının kalkması; göç, savaş gibi nedenlerle Müslüman mahallesindeki artan nüfus ve bu nüfusun geleneksel zanaatlarla geçimini sağlamasının ithalat nedeniyle sekteye uğraması; atlı arabalar, tramvay, köprü, vapur ile şehir içi ulaşım imkânlarının artması eski İstanbul'un birbirinden habersiz unsurlarını, nüfusunu kaynaştırmıştır (Işın, 1985: 548-549).

"Gündelik hayatın kent ölçeğindeki bu *çokmerkezli kültürel bölünmüşlüğü bir* yanyanalık durumundan bir içiçelik durumuna yaklaşık iki yy'lık bir süreç boyunca geçmiş ve 19. yy'da Osmanlı toplum yaşantısının tüm renkleri, gündelik hayatın bütüncül kompozisyonunu yaratmıştır." (Işın, 1985: 540-541).

Siyasi, sosyal, ekonomik gelişmelerin sonucunda şehrin cazibe merkezlerine, imkânların daha geniş olduğu Galata, Beyoğlu, Şişli muhitine yöneliş olur. Aslında Karavelioğlu'nun makalesinden Türklerin Galata ile ilişkilerinin tarihini *şehrengiz*, seyahatname, tezkire metinlerinden takip ettiğimizde bu muhitin 19. yüzyıla kadar yasak bir ilişki boyutunda kaldığını görürüz. İstanbul'un hemen yanı başında "Frengistan" şehri olarak yüzyıllarca varlığını sürdüren Galata, serseri ve ayak takımının barındığı, meyhanelerin yoğunlukta olduğu tekinsiz bir muhittir. Divan şiirinde bağ ve bahçelerinin yanında meyhaneleri, işret meclisleri, ayak seyri yani içki içip işret etme, sanem seyranı ile şiirlere konu olmuştur. Hatta kibar kesimden, şairlerden de bilfiil bu meclislere katılım olmuştur. (Karavelioğlu, 2015: 65-96). Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde Tanzimat romanında da gördüğümüz üzere alafranga düşkünü mirasyedilerin, tatlısu frenklerinin kazançlarını tükettikleri Avrupa taklidi vitrine ve yavaş yavaş cazibe merkezine dönüşür. Şehrin bu kısmındaki sosyal yaşam Müslüman tebaa için tabu olmaktan git gide çıkar. 20. yüzyılın başlarında, önceki asırda istisna teşkil eden ve edebiyatımızda alafranga mirasyedi tipi olarak betimlenen tip artık Mehmet Âkif'in "Fatih Kürsüsünde" şiirinde "Beyoğlu'nun o mülevves muhit-i fâhişine / Dalar gider, takılıp bir sefîlenin peşine." diye tarif ettiği bir cemaat olmuştur. (Ersoy, 2006: 266). Kısacası yazarın satır arala-

rında verdiği bilgilerden Türk folklorunun yüzyıllarca ağır giden yürüyüş temposunun bu çağda hangi etkilerle hız kazandığı görülmektedir.

Türklerde anma töreni ve kutlamalarda daha ziyade hayvansal gıdalar tüketilmektedir. Hıdrellez de hayvansal gıdaların tüketildiği önemli günlerdendir. Hıdrellez günü Hızır'ın uğrağı olduğu düşünülen hıdırlık denilen mevkilerde yahut mesire alanlarında topluca yemekler yenilmektedir. Pertev Naili Boratav, Anadolu'nun bazı bölgelerinde hıdrellezin ayrıca kutlanmayıp "kuzu katma bayramı" ile kaynaştığına işaret etmektedir. Hıdrellez'de kuzuların yenmeye elverişli olgunluğa eriştiği düşünüldüğünden bu güne bağlı olarak pek çok yerde kuzu kesip yeme geleneği vardır (Boratav, 1984: 216). Refik Halid'in "Hasır Kuzusu Nedir" ve "Böylece Münasebetsiz İşlerimize Bir Münasebetsizini Daha İlave Etmiş Olduk" yazılarında anlattığına göre İstanbul'da da hıdrellez günü kuzuların olgunlaştığına inanılıp mesirelerde kuzular kesilmektedir (Karay, 2015b: 205, 211). Refik Halid, Hıdrellez'den önce kuzu kesmenin hoş karşılanmayan davranışlardan olduğunu ancak bu âdetin de yavaş yavaş terkedildiğini görüp şu sözlerle yakınır:

"Karakışta kuzu kesmek ve satmak "bid'at-ı seyyiesi" yani kötü hâdise ve âdeti ne zaman başladı? Eskiden böyle olmazdı, akla gelmezdi, bir mecnunun aklından geçse de kimse uymaz, üstelik ayıplar, o yerden "Neüzübillâh" diyerek uzaklaşırdı. Zira bunu hem akidesine, hem sıhhate, hem memleket iktisadiyatına hem de vicdanına yediremezdi." (Karay, 2015b: 211).

Yazara göre Müslüman halkın kış aylarında kaçındığı kuzu kesimi ve satışına azınlıkların meskûn olduğu mahallerin kasaplarında denetimli olarak müsaade edilmektedir. Ancak sağlık, ekonomi ve inanç gereği oluşan bu geleneğin çözülmesi de yukarıda bahsettiğimiz gibi geleneksel mahalle anlayışının ortadan kalkması ve inançlardan destek alan bir geleneğin yozlaşması ile ilgilidir. Örneğin *önceden farklı dini toplulukların birbirinden habersiz kutladıkları yılbaşı günlerine artık bütün toplumsal kesimlerden katılım olur.* Dolayısıyla o günle özdeşleşen mutfak kültüründe de eğlence hayatında da istisna olan durum yaygın bir hal alır. Refik Halid, Osmanlı'da yılbaşı günlerinin nasıl geçirildiğini "Yılbaşı Gecesi Neredesiniz?" ve "Eski ve Yeni Yılbaşı Geceleri" başlıklı yazılarında anlatmaktadır. Karay, "Eski ve Yeni Yılbaşı Geceleri" başlıklı yazısında eğlence hayatındaki bütünleşmeden şu sözlerle bahsetmektedir:

"Zaten şehir ahalisinin çeşitli cemaatleri kendi mezhep ve inanlarına göre ayrı bir yılbaşı tanıdıklarından biri bayram ederken öbürü bayramı beklerdi. Umumî bir yılbaşı yoktu. Hele Museviler bugün yaptıkları gibi Frenklerin yılbaşlarını kutlamağa hiç yanaşmazlardı." (Karay, 2014b: 91).

Refik Halid'in, Rum ve Ermeni tebaanın düğünlerinde "nişan ve nikâh

törenlerinde tanışlara ve misafirlere verilen "draje", yani içinde sekiz, on tane yenmez yutulmaz, taş gibi katı koskocaman badem şekeri" nin Türk Toplumunda da belirli günlerde bir ikram âdeti olarak benimsenmesinden şu sözlerle "Garplı milletlerin de aslını, lüzumunu pek bilmedikleri halde gelenek ve görenek olarak uyup gittikleri bazı âdetleri, alışkanlıkları vardır ki bizim gösteriş ve özenti kabilinden bunları aynen, gözü kapalı taklide kalkışmamıza ciddi hiçbir sebep yoktur." yakınır (Karay, 2014b: 371). Zira her toplumun doğum, çocuk, evlenme ve ölüm gibi başlıca geçiş dönemlerini kendine özgü kutsama biçimi vardır. Ancak folklorun dinamik yapısına bağlı olarak bu değişim de kaçınılmazdır.

İnsan yaşamında geçiş dönemi olarak adlandırılan bu zaman dilimlerinde kişiyi kutlama ve kutsama amaçlı çeşitli pratikler, törenler düzenlenir. Bunda amaç "kişinin bu "geçiş" dönemindeki yeni durumunu belirlemek, kutsamak, kutlamak, aynı zamanda da kişiyi bu sırada yoğunlaştığına inanılan tehlikelerden ve zararlı etkilerden korumaktır." Çünkü bu tür geçiş dönemlerinde insanların zararlı etkilere karşı daha korunaksız ve zayıf olduğu düşünülmektedir (Örnek, 1977: 131). Refik Halid'in "Paça gün" şeklinde bizlere tanıttığı âdet de evlilikle ilgili bir geçiş dönemi yemeğidir. Ancak bu güne bağlı olarak tüketilen paçanın yerini yazarın şahit olduğu dönemde kaymak almıştır: "Bilirim ki "Paça gün" denilen zifafın ertesi cuma günü yeni güveyler oradan kaymak alırlar, düğün evine yollarlardı. Daha eskiden paça da gönderirlermiş; ben bunu hatırlamıyorum." (Karay, 2017: 36).

Refik Halid "İftar ve Sahur Yemekleri" başlıklı yazısında ramazanın bugün kavradığımız manada gelenek, görenek boyutunu II. Abdülhamid devrinde kazandığını; Abdülhamid ricalinin çekilmesiyle Türk mutfağının da yozlaşma evresine girdiğini söyler:

"Bütün görenekleriyle Ramazan'ın kutlandığı yıllar Abdülhamid saltanatına mal edilmelidir. İstanbul Hilâfet Merkezi sıfatını o Ramazanlarda takınırdı; idare yerleşmiş ve zahiren oturmuş halde idi; bir nevi memur aristokrasisi vücut bulmuş, refahlı bir yüksek ve orta sınıf meydana gelmişti. Altın para devri idi; ayrıca sulh seneleri." (Karay, 2015b: 83).

3. İstanbul Lezzetleri

Refik Halid, iftar sofralarını tanıdık tanımadık ziyaretçilere açık tutan refah düzeyi orta ve yüksek konakların menüsü, ramazanın yenmesi âdet olan ve olmayan yiyecekleri hakkında "Eski Kış Ramazanlarında Hararet Bastıran Bir Şerbet" (Karay, 2015b: 83) ve "İftar ve Sahur Yemekleri" yazılarında bilgi verir. Karay, İftar sofrası için yedi çeşit yemek hazırlandığını söyler. Kış ramazanlarının iyi sofralarında zeytinyağlı sebzeler, balık, "kaba, âdî kokulu ve hazmı güç sebzeler" yenilmemektedir. İftar sofrasına

önce "iftariyelik" gelir. İftariyelik tepsisinde kutsi mahiyet taşıyan zeytin, hurma ve zemzemin yanında konağın refah durumuna bağlı olarak liste türlü reçelden, çereze, havyara kadar çeşitlenmektedir. İftariyelikten sonra ilk yemek et çorbasıdır. Çorbadan sonra olmazsa olmazlardan biri "Tereyağda, soğanlı yahut soğan, sucuk ve pastırmalı, beyaz peynirli, mantarlı, sirkeli ve işkembeli" yumurtadır. Sonra sırada et yemeği vardır. Ancak Karay, sığır ve dana etinin o günlerde yenilmediğini belirtir. Et yemeğinden sonra börek çeşitleri gelir. Böreklerin en makbulü beyinli nemse böreğidir. Bunun dışında "mıksa, fincan, tenti, su, puf, çarşı, sigara, bohça, saray" gibi çeşitli börekler de vardır. Böreğin ardından sebze yemeği ve onun ardından da pilav gelmektedir. İstanbul'da pilavın da kendine özgü bir mahiyet aldığına vurgu yapan Karay aşağıda görüleceği üzere pilav bahsine yazılarında yer ayırır. İftar sofrasının son yiyeceği hafif tatlılardır. Daha çok sütlü tatlılar, elmasiye, revani, ekmek kadayıfı, ayva tatlısı, yumurtalı elma ezmesi, nazlıaş, paluze, vişneli, çilekli, kayısılı ekmek tatlıları tercih edilir. Sofradan kalkanlara kahve ve şerbet ikram edilir (Karay, 2014b: 203-208).

Kahve yapımının ve sunumunun da dönemin konak hayatında incelmiş bir zevk halini aldığını görürüz. Karay, kahve merakının yaygın bir fincan hediye etme âdeti doğurduğunu; özellikle Ramazan aylarında küçüklerin aile büyüklerine fincan götürdüğünü söyler. Her konağın bir kahve ocağı vardır. Eski yaşamda kahvenin bir mevkisinin olduğunu, basit mesele olmadığını söyleyen yazar, kahve yapımından sorumlu kişinin, ev halkının ve devamlı misafirlerin kahve içme zevki, tercih ettikleri fincan türü hakkında da bilgisi olması gerektiğini belirtir. (Karay, 2015b: 385-390).

Refik Halid, sürgün yıllarında İstanbul hasretine simit kokusunun da eşlik ettiğini söyler ve simit hakkında "Kadir ve Kıymetlerini Yükseltelim", "Gece Simidi" ve "Eski Tiyatrolarda Simidin Yeri" yazılarını kaleme alır. Yazar, İstanbul simidindeki özgünlüğü "Eski Tiyatrolarda Simidin Yeri" başlıklı yazıda şöyle açıklar: "Fikrimce asıl simit, içine yağ, yumurta katılmadan yapılan, sadece susamlı kıtır simittir. Bu, zekâlı, zevkli, pratik, âdeta dâhice bir buluş olmuştur. El kirletmez, kap kacak değil, kâğıt bile istemez, ayakta yürürken, hattâ yatarken bile kolayca yenilebilir." İstanbullu için simidin her şey olduğunu simit yoksa zekâsının da işlemediğini söyleyen yazar, İstanbul çocuğunun simit çocuğu, Anadolu çocuğununsa dürüm çocuğu olduğunu belirtir. (Karay, 2015b: 179-181).

Refik Halid, İstanbul lezzetlerini sıralarken simitten sonra pilavın geldiğini söyler. "Uzak şark mahsulü" olan pirincin pilav şekline sokularak dünyanın en lezzetli yemeğinin yapıldığı yer, yazara göre İstanbul'dur. Pilav hakkında "Pilâvname" yazamadığımıza yazık diyen Refik Halid, pilavla ilgili yazılar yazmıştır: "İstanbul

Çocuğu, Pirinç ve Pilâv", "Yemek Adları ve Tadları", "İftar ve Sahur Yemekleri". Karay, "İftar ve Sahur Yemekleri" başlıklı yazıda İstanbul'da yapılan belli başlı pilavların domatesli, süzme, nohutlu, taskebaplı, yumurtalı, patlıcanlı, enginarlı, bezelyeli, beyinli, midyeli, kuzu ciğerli, şehriyeli, kaburgalı, kıymalı, tavuklu, bıldırcınlı, kapama, Özbek, Acem, Kaşgar, Rodos, bulgur, arpa şehriyeli çeşitleri olduğunu söyler ancak asıl İstanbul pilavı sade olanıdır:

"Hayır, asıl İstanbul pilavı, makbul pilav, yapılması zor pilav, en basit görüneni idi: Harçsız, garnitürsüz beyaz pilav. Hüneri asıl bunda göstermek gerekirdi, zira saydığımız o sebzelerle, beyinler, etler, ciğerlerle bir pilava az çok lezzet, rayiha, manzara vermek mümkündür. Fakat pilavın – eski edebiyat tâbiri ile – sehl-i mümteni olanı sade dediğimiz cinstir." (Karay, 2014b: 206).

Refik Halid, pilav için olduğu gibi yoğurt hakkında da yoğurtname yazmak gerektiğini söyler (Karay, 2014a: 331). Yazar, "Yoğurda Kaside" başlıklı yazısında İstanbul'da kendi döneminde yoğurdun iyisini Bulgarların "Kerhane" diye tabir edilen izbe, karanlık işyerlerinde yapıp sattıklarını, Avrupa'ya yoğurt modasını taşıdıklarını söyler. Karay, daha önceki zamanlarda Kağıthane'nin, Kanlıca ve Kavak'ın meşhur yoğurdu olduğunu, o bölgelere yoğurt yemeye gidildiğini ve Silivri yoğurtçuları tabir edilen satıcıların mahalle mahalle dolaşarak yoğurt sattıklarını ancak İstanbul'da kış sonunda başlayan yoğurt satışının yaz başında soğuk hava deposu olmadığı için durduğunu ve kışın da eskilerin mideyi üşütür diye yoğurt yemekten kaçındıklarını belirtir. (Karay, 2015b: 299-303).

Refik Halid, simit ve pilav gibi av bıldırcınının da eski İstanbul'un lezzetlerinden olduğunu, Galata'nın köhne dükkânlarında sacda pişirildiğini ve artık unutulduğunu "Mevsim Zevkleri" yazısında belirtir (Karay, 2015b: 213). Yazarın andığı İstanbul lezzetlerinden biri de çirozdur. Yazar, "Çiroza Uzaktan Bakınız!" yazısında çirozun halk çerezi olduğunu söylemektedir (Karay, 2015b: 233).

Refik Halid, "Kestane Üzerine Birtakım Sözler" başlıklı 1943 yılında yazdığı yazıda tatlılardan kestane şekerinin Türk icadı olduğunu ve 70 yıl kadar önce İstanbullu bir şekerci tarafından yapıldığını söyler. Ancak yarım okkası çeyrek mecidiye olan kestane şekeri pahalı bulunduğundan pek tüketilmez (Karay, 2015b: 353). Kestane şekeri dışında dönemin yaygın tatlıları Lohuk ve Murabba'dır. Lohuk diğer adı ile Çevirme tatlısının bir ikram âdeti de oluşmuş; kendine has takımlarda sunulmuştur (Karay, 2014b: 241). Bir İstanbul lezzeti olan bu tatlıların tarifleri günümüzde bilinmektedir.

Refik Halid zaman zaman yazılarında yemek ve tatlı tariflerine yer vermiştir. Soğanlı Yahni, Midye Tiridi, Ekmek Kadayıfı, Testi Bamyası, Papara, Saide, Mühliye, Elmasiye ve Tatlılı Yahni yazarın nasıl yapıldığından söz ettiği yemek ve tatlılardır (Karay, 2015b: 63, 73, 95, 231). Kurban Bayramı ile özdeşleşen büyüklerin sevdiği çocukların ellerini sürmediği Tatlılı Yahni'nin ilginç bir tertip olması dolayısıyla tarifi aşağıdadır.

"Koyun gerdanını enine ve uzunluğuna dört parçaya ayırır, üstünü örtecek kadar su koyduğunuz tencerede ve harlı ateşte köpüğünü almak şartiyle iyice pişirirsiniz. Suyunu çekti mi azıcık tuz ve epeyce şeker katıp – pekmezle de yapan olur – hafif ateşte bir saat bırakırsınız. Artık o bir et pastasıdır, kızıl bir renk almıştır, ağdalaşmıştır, elle güç kopar, ağızda büyür ve elyafı dişlerin arasına girer, zor çıkar. " (Karay, 2015b: 95).

Sonuç

"Mutfak Zevkinin Son Günleri"ndeki yazılarda daha çok İstanbul halk mutfağı, sofra görenekleri, değişen mutfak zevki ve bu değişime etki eden unsurların ele alındığını görmekteyiz. "Memleket Yazıları"nın diğer ciltlerinde de mutfak kültürüyle ilgili rastladığımız içeriklere değinmekle birlikte bu makalede yalnızca öne çıkan bazı başlıklar üzerinde durulmuştur. Zira yazar mutfak temalı eserinde çocukluk yıllarının konak mutfağından, İstanbul'un merdiven altı lezzetlerine, Anadolu ve yurtdışı sürgününde temas ettiği taşra mutfağına, sebze ve meyvelerin ülkeye giriş tarihine, konaklardaki aşçılara, yemeğin yapımına, sunumuna kadar burada temas edemediğimiz pek çok mevzuya değinmiştir.

KAYNAKÇA

Aktunç, Hulki. (1998), *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü*, İstanbul: YKY.

Boratav, Pertev Naili. (1984), *100 Soruda Türk Folkloru*, İstanbul: Gerçek Yayınları.

Ersoy, Mehmed Âkif. (2006), *Safahat,* İstanbul: Çağrı Yayınları.

Işın, Ekrem. (1985), "19. yy'da Modernleşme ve Gündelik Hayat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, c. II, 538-572.

Kabak, Turgay. (2016), "Beslenme ve Mutfak Ekseninde Somut Kültürel Unsurlar", *Halk Bilimi El Kitabı*, (Ed. Mustafa Açа), Konya: Kömen Yayınları, s. 383-393.

Karavelioğlu, M. (2015), "Şuara Tezkirelerinde Galata Tasvirleri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 50: 65-96.

Karay, Refik Halid. (2015a), *Ağaç ve Ahlâk*, (Haz. Tuncay Birkan), İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Karay, Refik Halid. (2014a), *Doğuştan Kadıncıl*, (Haz. Tuncay Birkan), İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Karay, Refik Halid. (2017), *Elli Yıl Önceki*, (Haz. Tuncay Birkan), İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Karay, Refik Halid. (2015b), *Mutfak Zevkinin Son Günleri*, (Haz. Tuncay Birkan), İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Karay, Refik Halid. (2014b), *Pek İyi Hatırlarım*, (Haz. Tuncay Birkan), İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Koçu, Reşad Ekrem. (1961), "Beyoğlu", İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul, Reşad Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, V, 2703-2710.

Örnek, Sedat Veyis. (1977), *Türk Halkbilimi*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Bölüm 49

KAMU HİZMETLERİ PAZARLAMASI

Filiz ÇOPUROĞLU[1] B. Dilek ÖZBEZEK[2]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, İslahiye İİBF, İşletme Bölümü, Pazarlama ABD filizcokay@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1528-1541
2 Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, İslahiye İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü, Yönetim Bilimleri ABD dilekozbezek@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7176-1534

1. Giriş

Bilgi teknolojilerinin gelişmesiyle ve rekabetin gelişmesiyle birlikte kamu kurum ve kuruluşları faaliyetlerini sürdürebilmek ve faaliyetlerinde ivme kazanabilmek için özel sektöre dayalı yaklaşımları benimsemeye başlamıştır. Bu doğrultuda kamu sektörü başarılı olmak için, etkin ve kaliteli hizmetler veya ürünler sunmaya çalışmaktadır. Kamu sektörü bir ülkenin vatandaşlarına uygunluğu, etkinliği, sürdürülebilirliği ve ulusal refah düzeyi için hayati önem taşımaktadır.

Kamu hizmetleri, tıpkı özel sektör gibi maliyet fayda analizi yapmak, vatandaşları müşteri olarak görmek ve müşteri tatminini sağlamak gibi konulara odaklanmaktadır. Bu durum ise pazarlama konularının kamu hizmetlerinin sunumuna potansiyel katkısının yeniden gözden geçirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu anlamda özel sektör ile kamu sektörü arasındaki katı sınırların ortadan kalktığını görülmektedir. Kamu kurumlarının performanslarını artırmak için ve vatandaşların memnuniyetini arttırmak için kamu sektörü faaliyetlerinin yönetiminde özel sektör faaliyetleri yönetim ilkelerinin kullanılması zorunlu hale gelmiştir. Bu doğrultuda hem pazarlama hem de kamu kuruluşları için yeni bir kavram olan kamu hizmetleri pazarlaması kavramı ortaya çıkmıştır.

Kamu sektörünün çevredeki değişikliklere entegre olabilmeleri, tamamen vatandaşlara yönelik yönetim modelini benimsemelerine bağlıdır. Kamu sektöründe pazarlama ilkelerinin vatandaşların katılımını, uyumunu ve desteğini artırmak için kullanılması; pazarlama karması olan ürün, fiyat, tutundurma ve dağıtım boyutlarından en uygun şekilde yararlanılması, bunun yanında vatandaşların memnuniyeti ve olumlu davranışların oluşması için yurttaşların yönlendirilmesi "Kamu Hizmetlerinde Pazarlama" kavramını ortaya çıkarmaktadır (Kotler ve Lee, 2007).

Post modern ekonomilerin karşı karşıya kaldığı kritik zorlukların ele alınması, kamu sektörü kuruluşlarının etkili ve uygun şekilde hedeflenen mesajlar ve hizmet sunumları tasarlama ve sunma becerisine önemli ölçüde bağlıdır. Spesifik olarak, eğitim, sağlık ve adalet sektörlerinde faaliyet gösteren kuruluşların etkin davranış değişikliği sağlama kapasitesi, hizmet kullanıcıları ile ilişkilerinin gelişen karmaşıklığını anlama ve buna bağlı olarak ilgili pazarlama çerçevelerinin stratejik bir örgütsel düzeyde uygulanmasına bağlıdır (Laing, 2003: 428; Snavely, 1991, s. 319).

Pazarlama, kamu kurumlarının diğer kurumsal veya siyasi paydaşlarla ilgili çıkarlarını ve hedeflerini tanıtmaları için önemli bir araç olabilir. Kamu sektörü profesyonellerinin pazarlama ilkelerini benimseme konusundaki isteksizliği, kamu sektörünün ve sunduğu hizmetlerin benzersiz ve ayırt edici olduğu algısına ve kamu sektörü profesyonellerinin pazarlamanın işlemsel kavramsallaştırmalarına bağlı kalınmasından kaynaklanabilir

(Lang, 2003, s.429). Ancak bu, pazarlamanın kamu sektörü uygulamasında yararlı bir yer bulamayacağı anlamına gelmez, bunun yerine pazarlamanın kamu sektörüne uyarlanması gerekmektedir (Tiganas vd., 2011, s. 217). Bu nedenle bu çalışmada kamu sektörü için pazarlama kavramı ve kamu hizmetleri pazarlaması arasındaki teorik ilişki incelenmektedir.

2. Kamu Hizmetleri Pazarlaması

Pazarlama, kalite, hizmet ve müşteri değerleri çerçevesinde hedef pazarlar seçme, üstün müşteri değeri yaratma, müşteri çekme, kazanılan müşterileri elde tutma ve gerçekleştirilen tüm çabaları geliştirme sanatı ve ilmidir (Kotler, 2005, s. 9). Pazarlama, müşterileri, kitleleri, ortakları ve toplumu genel olarak tatmin eden değerli teklifleri tanımlamak, öngörmek, oluşturmak, iletişim kurmak, sunmak ve değiştirmek için tasarlanmış etkinlikler ve süreçlerdir. Pazarlama günümüzde sadece ticari işletmelere özgü bir faaliyetler dizisi olmaktan ziyade aynı zamanda müşteri memnuniyeti ve toplumsal beklentiler arasında bir denge kurma faaliyetidir.

Değişen dünya düzeniyle birlikte insanların, toplumların taleplerinin artması, değişmesi, beklentilerinin farklılaşması ve hizmet kalitesine olan ihtiyacın önemli hale gelmesi ile birlikte, pazarlama çabaları sadece özel sektör için değil, aynı zamanda kamu kurumlarının da hizmet sunumunda müşteri (vatandaş) odaklı yaklaşım için bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu çerçevede kamu kuruluşlarının sadece mal ve hizmet üretmenin aksine, kamu yararına daha iyi hizmet verebilmek için daha iyi performans göstermeleri gerektiği bir dönemde, pazarlama çabaları yardımcı olmaktadır (Serrat, 2010, s. 3).

Pazarlama faaliyetlerinin kamuya entegre edilmesi ile birlikte daha esnek, daha açık, vatandaşların yönetimine daha yakın, daha az maliyetle daha fazlasını yapabilen ve değişen çevre koşullarına cevap verebilecek nitelikte bir yönetim oluşmaktadır (Tiganas vd., 2011, s. 213). Kamu kuruluşları, özel kuruluşlarla karşılaştırıldığında önemli ölçüde farklıdır (Laing ve McKee, 2001, s.560). Bu farklar Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Özel ve Kamu Sektörü Modelinin Pazarlama Açısından İncelenmesi (Stewart and Ranson,1988, s. 16).

Özel Sektör	Kamu Sektörü
Pazarda bireysel seçim	Devlette kollektif seçim
Talep ve fiyat	Kaynak ihtiyacı
Özel eylem için gizlilik	Kamuoyuna açıklık
Piyasanın değeri	İhtiyaç değeri
Pazar memnuniyeti arayışı	Adalet arayışı
Müşteri egemenliği	Vatandaş odaklılık
Piyasanın aracı olarak rekabet	Devletin aracı olarak toplu rekabet

Özel sektörün pazarlama anlayışına bakışıyla, kamu sektörünün bakışı arasında sistemin işleyişi açısından önemli farklılıklar bulunmaktadır. Özel sektör müşterilerine ve müşteri potansiyeli olan kişilere odaklı faaliyet gösterirken, kamu sektörü devletin ve toplumun çıkarına ve refahına yönelik hareket etmektedir. Ancak, kamu sektörü pazarlaması son yıllarda tıpkı özel sektör pazarlaması mantığı ile çalışmaktadır. Çünkü kamu sektörü liderleri vatandaşları müşteri gibi değerlendirmekte ve vatandaşların memnuniyetini arttırmak için çaba göstermektedir. Bu nedenle kamu sektörü yönetimi açısından pazarlama çabaları birleştirildiğinde kamu hizmetleri pazarlaması kavramı ortaya çıkmaktadır. Sağlık, eğitim, adalet, emniyet ve turizm dahil olmak üzere kamu sektörünün çeşitli alanlarında pazarlama üzerine birçok teorik ve ampirik çalışma ve yayınlar yapılmış olsa da (Butler ve Collins, 1995; Witzell 1991; Collins ve Glyptis 1992), kamu pazarlaması konusu üzerine son yıllarda odaklanılmıştır.

Pazarlama stratejilerini oluşturan pazarlama karması geleneksel olarak 4P yani ürün, fiyat, dağıtım, tutundurma faaliyetleri olarak ele alınırken kamu pazarlaması ile birlikte, pazarlama bileşenlerine (4P) ilaveten insan, süreç ve fiziksel kanıtlar (3P) eklenmektedir (Doğanalp, 2017, s.129). Kamu hizmetleri pazarlaması çerçevesinde müşteri merkezli bir felsefeye dayanan kamu yapılarındaki değişiklikler, kamu hizmeti, maliyesi ve hizmetlerinin daha esnek hale gelmesine ve bireysel ihtiyaçlara daha iyi hitap edilmesi amaçlamıştır (Serrat, 2010:2).

3. Kamu Hizmetleri Pazarlamasının Yapısal ve Süreçsel Özellikleri

Kamu hizmetleri pazarlaması, vatandaşların ihtiyaçlarını karşılamak ve vatandaşlara gerçek bir değer sunmak isteyen bir kamu kurumunun faaliyetleri bütünüdür. Kamu hizmetleri pazarlamasının temel amacı hedef pazarın değer verdiği sonuçlar elde etmektir. Özel sektörde pazarlamanın amacı müşteri değeri ve memnuniyeti iken, kamu sektöründe pazarlamanın esas amacı ise vatandaş değeri ve memnuniyetidir (Kotler, Lee, 2007, s.11). Buradan hareketle kamu hizmetleri pazarlaması vatandaş değeri ve memnuniyetini sağlayabilmek için kamu liderlerinin öncülüğünde kuruluşlarının kendilerini diğer kuruluşlardan bir adım öteye taşıyacak açık bir stratejik vizyon geliştirmelerini zorunlu kılan faaliyetler bütünüdür (Hinþea, 2008, s. 52).

Kamu hizmetleri pazarlaması kamu sektörünün yapısal ve süreç özellikleri dikkate alınarak başarılmaktadır. Yapısal özellikler burada ürün, organizasyon ve pazar olarak üç faktöre ayrılmıştır. Süreç özellikleri ise, kamu sektöründeki pazarlama faaliyetlerini yöneten prosedürler ve sistemler ile ilgilidir. Kamu hizmetleri pazarlamasının yapısal ve süreçsel özellikleri Tablo 2' de verilmiştir.

Tablo 2. Kamu Hizmetleri Pazarlamasının Yapısal ve Süreçsel Özellikleri (Butler ve Collins, 1995, s.86)

Yapısal Özellikler	
Ürün	
	Kamu Hizmetleri
	Kamu Kısıtlamaları, Kamu görevleri, Kamu tesisleri
	Kamu Malları
Organizasyon	
	Politik olarak açıklanabilir
	Yönetimsel
	Kâr Amacı Gütmeyen Misyon
Pazar	
	Vatandaş Olarak Tüketiciler
	Rekabet
	Talebin Yapısı
Süreç Özellikleri	
	Yeni Ürün Geliştirme
	Ödeme Makbuzu
	Teslim
	İç Pazar Faaliyetleri
	Sonuç ve Çıktıların Değerlendirilmesi

Kamu hizmetleri pazarlamasının yapısal özellikleri incelendiğinde ürün, organizasyon yapısı ve pazar olmak üzere üç başlık görülmektedir. Kamu hizmetleri pazarı ürünleri olarak kamu hizmetleri, kamu tesisleri, kamu malları, kamu görevleri ve kamu kısıtlamaları verilmiştir. Kamu hizmetleri pazarının organizasyon yapısı ise açıklanabilir, yönetimsel ve kar amacı gütmeyen misyon içerecek nitelikte olmalıdır. Kamu hizmetleri pazarı vatandaşları tüketici olarak nitelendirmekte ve vatandaşların memnuniyeti açısından rekabet etmekte ve vatandaşların taleplerine ve memnuniyetine yönelik hareket etmektedir. Kamu hizmetleri pazarlaması yeni ürün geliştirme, iç Pazar faaliyetleri üzerine odaklanma, gider faturalandırma, ürün ve hizmetlerin vatandaşlara ulaştırılması, kamu hizmetlerinin sonuçlarının ve çıktılarının değerlendirilmesi süreçlerini içermektedir.

Judith Madill'e göre, kamu himetleri pazarlamasının 4 ana formu vardır. Bunlar; ürün ve hizmetlerin pazarlanması, sosyal pazarlama, politika pazarlaması ve pazarlamamadır. Birçok kamu sektörü kuruluşu, ürün ve hizmetleri ücretsiz olarak veya bir ücret karşılığında sunar. Bu bağlamda kamu pazarlamasında yapılan faaliyetler ürün ve hizmetler açısından, özel sektörde yapılandan çok farklı değildir (Serrat, 2010, s. 4).

Sosyal pazarlama ise sosyal fikirlerin kabul edilebilirliği için hesaplanan, ürün, planlama, fiyatlandırma, iletişim, dağıtım ve pazarlama araştırması konularını içeren programların tasarlanması, uygulanması ve kontrol edilmesidir.

Kamu hizmetleri pazarlaması hedef kitlelerin tutumlarını ve davranışlarını değiştirmek için kampanyalar içerebilmektedir (Kotler ve Zaltman, 1971, s. 7). Politika Pazarlaması ise toplumun belirli sektörlerini politikaları veya yeni mevzuatı kabul etmeye ikna etmeye yönelik kampanyalar içermektedir. Kamu hizmetleri pazarlaması açısından pazarlamama ise hedef gruplara geçmişte mevcut olan programları kullanmamaları konusunda tavsiyede bulunmak veya onları ikna etmek için kamu sektörü kuruluşları tarafından başlatılan kampanyalara çağrıda bulunma faaliyetleridir (Serrat, 2010, s. 4).

Proctor (2007), kamu sektöründe pazarlama kullanımının kaçınılmaz olmasının başlıca iki nedenini açıklamaktadır. Bunlar; kaynakların, özellikle finansal kaynakların kıtlığı ve buna bağlı olarak gelişen daha fazla memnuniyetsizlik ve dolayısıyla mali ve sosyal olarak katkıda bulunma istekliliğinin azalması ve artan rekabet koşullarıdır.

4. Pazarlama Faaliyetleri Açısından Kamu Hizmeti

Philip Kotler'e göre, kamu hizmetlerinin pazarlamasının şekillendirilmesinde başarılı bir şekilde kullanılabilecek altı özel sektör uygulaması vardır. Bunlar; Toplam Kalite Yönetimi, Müşteri odaklı strateji, Öz yönetim ekipleri oluşturma, Vizyoner liderlik, Dış kaynak kullanımı, E-Devlet veya e-bilgi sisteminin kullanılmasıdır. Van der Hart (1991), pazarlamanın vatandaşlar ile etkileşim düzeyine ve vatandaşların kamu hizmetleri veya malları için doğrudan ödeme derecesine göre etkili bir araç olabileceği bir kamu hizmetleri sınıflandırması geliştirmiştir (Tiganas vd., 2011, s. 219). Söz konusu sınıflandırma çeşidi Tablo 3' de verilmiştir.

Tablo 3. Kamu Pazarlama Faaliyetleri Açısından Kamu Hizmeti Türleri (Van der Hart, 1991: 36; Tiganas vd., 2011, s. 219)

	Müşterinin Hizmetler İçin Doğrudan Ödeme Derecesi		
Vatandaşlarla Doğrudan Temas Derecesi		Yüksek	Düşük
	Yüksek	Ceza Adaleti Acil Servisler	Belediye Konutları Posta Hizmetleri
	Düşük	Merkezi Yönetim Daireleri	Gümrük ve Vergi

Van der Hart, kamu hizmetlerinde müşterilerin yani vatandaşların doğrudan hizmetler için ne kadar ödeme yaptığı ile vatandaşlar ile doğrudan hizmet faaliyeti derecesi arasındaki ilişkinin kamu hizmeti türüne göre değiştiğini savunmaktadır (Tiganas vd., 2011, s. 219). Kamu liderlerinin ise derecelendirmeye bağlı olarak kamu pazarlaması faaliyetlerini yoğunlaştırması kamu sektörü yönetimini finansal açıdan ve diğer yönetim faaliyetleri açısından kolaylaştıracaktır.

Kamu yararlarının baskın olduğu kamu hizmetlerinde, üretici kararının hizmet sunumunu şekillendirmede baskın olduğu görülmektedir; yani, bu tür hizmetlerin arzın önemli ölçüde arttığı düşünülebilir (Laing, 2003, s. 438-439).

Kotler ve Lee, kamu pazarlaması araçlarının uygulanması için bazı ilklerin gerçekleştirilmesi gerektiğini savunurlar. Bu ilkeler aşağıda sıralanmıştır (Serrat, 2010, s. 5):

- Popüler ürünleri, programları ve hizmetleri geliştirmek;
- Motive edici fiyatları, teşvikler ve caydırıcı faktörleri belirlemek;
- Dağıtım kanallarını optimize etmek;
- İstenen bir marka kimliği oluşturmak ve marka kimliğini sürdürmek;
- Kilit halklarla etkili iletişim kurmak;
- Müşteri hizmetlerini ve memnuniyetini artırmak;
- Sosyal pazarlama yoluyla olumlu kamu davranışlarını etkilemek;
- Stratejik ortaklıklar oluşturmaktır.

5. Sonuç

Günümüzde küresel rekabetin artması ve kamu kurumlarının ekonomik, sosyo- kültürel, demografik, teknolojik açıdan sürekli değişim gösteren koşullara uyum sağlayabilmek için etkili bir stratejik yönetim sergileyebilme ihtiyacı, özel sektörün yanında kamu kurumlarının da çabalarını müşteri (vatandaş) odaklı yoğunlaştırmasını sağlamıştır.

Mevcut müşterilerin ve müşteri potansiyeli olan kişilerin ihtiyaç ve isteklerini saptama ve zaman içinde pazardaki değişmeleri takip etme olanakları pazarlama çabalarının entegrasyonu ve bilişim teknolojilerinin etkin ve verimli kullanımı ile mümkün olmaktadır. Bu nedenle, kamu kurumlarında pazarlama çabalarına odaklı, merkezi bir bilgi sistemi oluşturularak vatandaşlara güvenilir bilgi temini büyük önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra kamu sektörünün pazarlama faaliyetlerinden etkin fayda

sağlayabilmesi için; kamu kurumu personelinin kalifiye hale getirilmesi gerekmektedir.

Kamu faaliyetlerinden eğitim ve sağlık gibi toplumsal ve özel yararlar arasında dinamik bir denge ile karakterize edilen hizmetler için, kamu sektörü hizmetlerinin pazarlamaya uygulanabilir şekilde kavramsallaştırılması, tanımlanması ve geliştirilmesi ve sağlam bir yapı oluşturulmasına bağlıdır.

Kaynakça

Butler, P. and Collins, N. (1994). Political marketing: Structure and process. *European Journal of Marketing,* 28(l), 1-22.

Butler, P. and Collins, N. (1995). Marketing public sector services: Concepts and characteristics. *Journal of Marketing Management*, 11, 83-96.

Collins, M.F. and Glyptis, S. A. (1992). Marketing public leisure services in the UK. *Lifcj-ary Management*, 13(4), 33-43.

Doğanalp, N. (2017). Kamu kurumlarında kurumsal sosyal pazarlama: Karaman İGTHM örneği. *Kesit Akademisi Dergisi*, 3(12), 125-135.

Hinþea, C. (2008). Strategic planning in the public sector case study: strategic planning in Cluj-Napoca, Romania. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, no. 22E, 51-63.

Kotler, P. ve Lee, N. (2007). *Kamu sektöründe pazarlama*. Mediacat Yayınevi. 1. Baskı.

Kotler, P. ve Zaltman, G. (1971). Social marketing: an approach to planned social change. *Journal of Marketing,* 35, 3–12.

Laing, A.W. (2003). Marketing in the Public Sector: Towards A Typology Of Public Services. *Marketing Theory*, 3(4): 427-445. (doi:10.1177/1470593103042005).

Laing, A.W., McKee, L. (2001). Willing volunteers or unwilling conscripts? Professionals and marketing in service organizations. *Journal of Marketing Management*, 17(5-6), 559–576.

Madill, J. (1998). Marketing in government. *Optimum, The Journal of Public Sector Management.* 28(4), 9–18.

Moller, K. and Halinen, A. (2000). Relationship marketing theory: Its roots and direction. *Journal of Marketing Management* ,16(1), 29–54.

Proctor, T. (2007). Public sector marketing, 1st ed., *Prentice Hall*, Essex.

Serrat, O. (2010). Marketing in the public sector. *Knowledge Solutions,* 72, 1-7.

Snavely, K. (1991). Marketing in the goverment sector. *American Review of Public Administration,* 21(4), 311-326.

Stewart, J. and Ranson, S. (1988). Management in the public domain. *Public Money and Management,* Spring/Summer, 13-19.

Tiganas, A., Ticlau, T., Mora, C., Bacalı, L. (2011). Use of public sector marketing and leadership in Romania's local public administration. *Revista De Cercetare* İnterventie *Sociala,* 34, 212-233.

Witzell, M. L. (1991). Failure of ınternal marketing: Hie universities funding council bid system. *Public Money and Management,* Summer.

Bölüm 50

YENİLENEBİLİR ENERJİ TÜKETİMİ İLE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ: TÜRKİYE İÇİN BOOSTRAP NEDENSELLİK TESTİ

Fuat LEBE[1]

1 Dr.Öğr.Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, fuatlebe@osmaniye.edu.tr fuatlebe@gmail.com

1. Giriş

Sanayi devrimi sonrası özellikle fosil yakıtlarda yaşanan talep artışı hem ekonomik büyümede hem de çevreye zararlı emisyonlarda artışa neden olmuştur. Bu eğilim yıldan yıla çevrenin hızla kirlenmesine ve iklim değişiklerine yol açmıştır. Bu çerçevede 1997'de Kyoto Protokolü imzalanmıştır. Bu protokol ile özellikle gelişmiş ülkelere sera gazı emisyonlarını sınırlayan hükümler getirilmiştir. Dünya genelinde yaşanan bu değişim ve gelişmeler birlikte çevreci sivil toplum kuruluşlarının özellikle Avrupa başta olmak üzere birçok yerde yüksek sesle dile getirilmesi beraberinde fosil yakıtlar yerine alternatif enerji arayışının hızlanmasına neden olmuştur. Böyle bir durumda akla ilk gelen enerji kaynağı yenilenebilir enerji kaynaklarıdır.

Yenilenebilir enerji kaynakları ülkelerin önemli ölçüde enerji ihtiyaçlarını karışılabilecekleri ve çevreyi muhafaza edebilecekleri kaynaklardır. Bu kaynakların kullanımı ve yaygınlaşması küresel ısınma ve dolayısıyla iklim değişikliklerini azaltıcı bir rol oynamaktadır. Diğer bir deyişle doğal çevreye zarar vermeyen veya en az zarar veren enerji kaynaklarıdır. Ülke ekonomileri tarafından en çok rağbet gören yenilenebilen enerji kaynakları güneş, rüzgâr, hidrolik (hidroelektrik), dalga enerjisi, biokütle, hidrojen enerjisi ve jeotermal enerjidir.

Uluslararası Yenilenebilir Enerji Ajansı'na (IRENA, 2019) göre, güncel enerji kullanımının içerisindeki yenilenebilir enerji paydası iki katına çıkarılırsa, 2030 yıllarında küresel gayrisafi yurt içi hasılanın yaklaşık 1.3 trilyon dolar artacağı öngörülmektedir. Bu yenilenebilir enerji kullanımından sağlanan büyüme, sadece gelişmiş ülkelerde değil, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için de geçerlidir. Ancak, burada önemli olan nokta toplam enerji ihtiyacı içinde ne kadarlık kısmının yenilenebilir enerji kaynaklarından karşılandığı ve sürdürülebilirliğidir.

Uygulana enerji politikalarının ekonomik faaliyetlerle ilişkisi enerji tüketimiyle ilgili çalışmaların 1978'den beri odak noktasıdır. Bu nedenle enerji alanında çalışmalar birçok araştırmacı tarafından yoğun olarak ele alınmaktadır. Özellikle Kraft ve Kraft (1978)'ın enerji tüketimi ile ekonomik büyümeyi ilk ele almasıyla başlayan bu serüven elektrik ve doğal gaz tüketiminin büyümeyle ilişkisi ve son olarak nükleer enerji, yenilebilir ve yenilenemeyen enerji tüketiminin ekonomik büyümeyle ilişkisi ele alınmış ve alınmaya da devam edilmektedir. Gerek politika yapıcılarının gerekse araştırmacıların yoğun ilgi göstermesinin nedeni geliştirilen yeni ekonometrik yaklaşımlarla bu alanda yeni testlerin yapılması ve buna bağlı olarak yeni bilgi ve bulguların ortaya konmasıdır. Özellikle nedensellik testleri ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü, ekonomik büyümenin hangi enerji kaynağı ile hangi yönde ne derecede ilişkisinin olduğunu gösteren testlerin

başında nedensellik testleri gelmektedir. Bu nedenle araştırmacılar tarafından bu testler yoğun olarak kullanılmaktadır.

Bu çalışmada yenilebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki Boostrap nedensellik testiyle Türkiye için araştırılacaktır. Çalışmamız bu giriş bölümüyle birlikte beş kısımdan oluşmaktadır. Yenilenebilir enerji tüketimiyle ilgili araştırmalara ikinci bölümde, üçüncü bölümde çalışmanın metodolojisine yer verilmiştir. Yapılan nedensellik test sonuçları dördüncü bölümde ve sonuç kısmı ise beşinci bölümde bulunmaktadır.

2. Literatür

Yenilebilir enerji tüketimiyle ilgili birçok çalışma mevcuttur. Ancak, bu kısımda yenilenebilen enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele alan yerli ve yabancı çalışmalarından bahsedilecektir. Bu çalışmalardan da sadece nedensellik test sonuçlarına yer verilecektir. Bu çalışmalardan bazılarının nedensellik test sonuçları aşağıdaki Tablo 1'de özetlenmektedir.

Tablo 1: *Ampirik Literatür Özeti*

Yazar(lar)	Ülke**(ler)**	**Dönem**	**Yöntem**	**Sonuç**
Bowden ve Payne (2008)	ABD	1946-2006	TY nedensellik	REW⇨EG
Payne (2009)	ABD	1949-2006	TY nedensellik	REW≠EG
Apergis ve Payne (2009)	20 OECD	1985-2005	Panel nedensellik	REW⇔EG
Menyah ve Rafuel (2010)	ABD	1960-2007	Granger	REW⇦EG
Mahmoodi ve Mahmoodi (2011)	Gelişmekte Olan 7 Asya Ülkesi	1985-2007	TY nedensellik	REW⇔EG (Bangladeş, Ürdün) REW⇦EG (Hindistan, İran, Pakistan, Suriye) REW≠EG (Sri Lanka)
Apergis ve Payne (2011)	6 Orta Amerika ülkesi	1980-2006	Panel nedensellik	REW⇔EG
Pau ve Fu (2013)	Brezilya	1980-2009	Granger	REW⇨EG (hidroelektrik yok) REW⇔EG (toplam)
Kulionis (2013)	Danimarka	1972-2012	TY nedensellik	REW≠EG
Öcal ve Aslan (2013)	Türkiye	1990-2010	TY nedensellik	REW⇦EG
Sebri ve Ben-Salha (2014)	BRICS	1971-2010	VECM	REW⇔EG
Apergis ve Danuletiu (2014)	79 ülke/ Türkiye	1990-2012	Panel nedensellik	REW⇦EG

Lin ve Moubarak (2014)	Çin	1977-2011	VECM	REW⇔EG
Shahbaz vd. (2015)	Pakistan	1972-2011	VECM	REW⇔EG
Büyükyılmaz ve Mert (2015)	Türkiye	1960-2010	Doğrusal olmayan ned.	REW⇔EG
Chang vd. (2015)	G-7	1990-2011	Panel Nedensellik	REW⇔EG
Xu (2016)	ABD	1993-2014	Granger	REW⇦EG
Doğan (2016)	Türkiye	1988-2012	VECM	REW⇦EG (Kısa Dönem) REW⇔EG (Uzun Dönem)
İzgi ve Destek (2017)	BRICS ve MIST	1992-2014	Panel nedensellik	REW⇦EG
Neitzel (2017)	22 OECD	1995-2012	Panel nedensellik	REW⇔EG
Kesbiç ve Er (2017)	28 AB ve Türkiye	2004-2014	Granger	REW⇦EG
Koçak ve Şarkgüneşi (2017)	9 Karadeniz ve Balkan ülkesi	1990-2012	Heterojen panel nedensellik	REW⇔EG (Arnavutluk, Gürcistan ve Romanya) REW⇨EG (Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya, Rusya, Ukranya) REW≠EG (Türkiye)
Destek ve Aslan (2017)	17 Yükselen Piyasa Ekonomisi	1980-2012	Panel nedensellik	REW⇔EG (Yunanistan, G. Kore) REW⇨EG (Peru) REW⇦EG (Kolombiya, Tayland) REW≠EG (Türkiye ve diğerleri)
Bulut ve Muratoğlu (2018)	Türkiye	1990-2015	Hatemi-J nedensellik	REW≠EG
Alper (2018)	Türkiye	1990-2017	TY nedensellik	REW⇦EG
Tuğcu ve Tobçu (2018)	G7	1980-2014	Asimetrik Nedensellik	REW⇔EG (Almanya, İtalya, Kanada, Fransa) REW⇨EG (ABD, İngiltere) REW≠EG (Japonya)
Durğun ve Durğun (2018)	Türkiye	1980-2015	TY nedensellik	REW⇨EG
Saad ve Taleb (2018)	12 AB	1990-2014	Panel nedensellik	REW⇦EG (Kısa Dönem) REW⇔EG (Uzun Dönem)
Bao ve Xu (2019)	Çin	1997-2015	Bootstrap Nedensellik	REW⇨EG
Charfeddine ve Kahia (2019)	24 MENA	1980-2015	Panel nedensellik	REW⇨EG

Tuna ve Tuna (2019)	5 ASEAN Ülkesi	1980-2015	Hatemi-J Nedensellik	REW⇦EG (Filipinler) REW≠EG (Singapur, Tayland Endonezya, Malezya,)
Batman vd.(2019)	Türkiye	1985-2014	Granger	REW⇦EG
Özcan ve Öztürk (2019)	17 Yükselen Piyasa Ekonomisi	1990-2016	Panel Bootstrap Nedensellik	REW⇨EG REW≠EG (Polonya)
Aydın (2019)	26 OECD	1980-2015	D-H Nedensellik	REW⇔EG
Alola vd. (2019)	16 AB	1997-2014	D-H Nedensellik	REW⇔EG
Eren vd. (2019)	Hindistan	1971-2015	Granger	REW⇔EG
Fan and Hao (2020)	Çin	2000-2015	VECM	REW⇨EG
Koyuncu ve Bayraç (2020)	Hindistan	1990-2015	VECM	REW≠EG (Kısa Dönem) REW⇔EG (Uzun Dönem)
Rahman ve Velayutham (2020)	5 Güney Asya Ülkesi	1990-2014	D-H Nedensellik	REW⇦EG

Not: Tablodaki ≠ nedensellik ilişkisinin olmadığını; ⇔ çift yönlü nedensellik; ⇨ ve ⇦ tek yönlü nedensellik olduğunu ifade etmektedir.

REW: Yenilenebilen enerji tüketimi, EG: Ekonomik büyüme; REWELC= Yenilenebilir enerji kaynaklardan elektrik enerji tüketimi; TY: Toda-Yamamoto nedensellik testini, D-H: Dumitrescue-Hurlin Panel Nedensellik testi.

Tablo 1'e baktığımızda hem panel hem de zaman serisi yöntemleri kullanılarak yapılan nedensellik test sonuçlarında bir tutarlılık yoktur. Bu durum gerek ülkelerin gelişmişlik düzeyleri gerekse kullanılan yöntem ve veriler nedeniyle farklılık gösteriyor olabilir. Bununla birlikte, yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkilerin yönüne bakıldığında dört hipotez göze çarpmaktadır. Bunlar; Büyüme, Koruma, Geribildirim ve Tarafsızlık hipotezileri'dir.

Büyüme hipotezi yenilenebilir enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu varsayar. Koruma hipotezi ise büyüme hipotezinin tersini savunmaktadır. Yani, ekonomik büyümeden yenilenebilir enerji tüketimine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu öngörmektedir. Geribildirim hipotezi iki değişken arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu, yani feed-back ilişkisinin mevcut olduğunu varsayar. Tarafsızlık (Yansızlık) hipotezi ise yenilebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığını ileri sürmektedir.

3. Veri Seti ve Yöntem

3.1. Veri Seti

Ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji tüketimi arasındaki nedensellik ilişkisinin incelendiği bu çalışmada 1990-2018 dönemini kapsayan yıllık veriler kullanılmıştır. Yenilebilir enerji tüketimi kısaca REW ile ekonomik büyüme ise EG ile ifade edilmektedir. EG serisi için reel Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'daki % artış esas alınmış olup, Dünya Bankası (WB)'nın resmi internet sayfasından alınmıştır. REW serisi ise British Petrol (BP) internet sitesinden temin edilmiştir. Bu seri için Türkiye'nin güneş, rüzgar, jeotermal, biokütle ve atıklardan elden enerji değil aynı zaman hidroelektrik enerji tüketimi de dâhil edilmiştir. REW serisi TeraWatt/hours (TW/h) ölçü birimiyle ifade edilmiş olup, birim kök dahil bütün analizlerde logaritması alınmış hali (*InREW*) kullanılmıştır.

Dolayısıyla yenilebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin test edileceği model;

$$EG = f(\text{InREW}) \qquad \textbf{(1)}$$

şekilde ifade edilebilir.

3.2. Yöntem: Bootstrap Nedensellik Testi

Hacker ve Hatemi-J (2006) tarafından ortaya konan test, Toda ve Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen nedensellik testine dayanmaktadır. Toda ve Yamamoto (TY) testinde olduğu gibi analizdeki seriler için *VAR (p + d)* süreci;

$$y_t = v + A_1 y_{t-1} + A_p y_{t-p} + ...A_{p+d} y_{t-(p+d)} + \mu_t \qquad \textbf{(2)}$$

olarak gösterilebilir. Buradaki, y_t k tane açıklayıcı değişkenlerin vektörünü, v sabit vektörünü, μ_t hata terimi vektörünü, A parametre matrisidir. p VAR gecikme uzunluğunu, d ise durağanlık derecesini temsil etmektedir. Bu nedenle, analize konu olan seriler durağan olmalarına gerek yoktur (Hacker ve Hatemi-J, 2006).

Hacker ve Hatemi-J (2006) bootstrap simülasyonunu gerçekleştirmek için ilk olarak, Granger nedenselliğinin olmadığını ifade eden H_0 hipoteziyle, her bir simulasyon için elde edilmiş olan K^* datasını elde etmektedir.

$$K^* = \hat{F}Z + \psi^* \qquad \textbf{(3)}$$

(3) nolu denklemdeki *Z*, açıklayıcı değişkenleri temsil etmektedir. $\hat{F}$ tahmin edilen parametre değerlerini göstermekte olup, $\hat{F} = K\ Z'(ZZ')^{-1}$ formülü ile tahmin edilmektedir. (Ψ^*) bootstrap hata terimlerini ifade etmektedir.

Hacker ve Hatemi-J (2012) bootstrap nedensellik testi Hacker ve Hatemi-J (2006) yaklaşımı göre daha iyi sonuçlar vermektedir. Çünkü, Hacker ve Hatemi-J (2006) yönteminde küçük örneklerde ki-kare (χ^2) dağılımı kullanıldığında test performansının zayıftır. Ayrıca, Monte Carlo simülasyon sonuçları, bootstrap dağılımına dayalı MWALD testinin, asimptotik dağılımın kullanıldığı durumlardan daha küçük bozulmalara sahiptir. Hacker ve Hatemi-J (2006) yönteminde gecikme uzunluğu dışsal, Hacker ve Hatemi-J (2012) bootstrap nedensellik testinde ise gecikme uzunluğunun içsel olarak belirlenmektedir. Bu nedenle, çalışmada Hacker ve Hatemi-J (2012) tarafından geliştirilen bootstrap nedensellik testi kullanılmıştır.

4. Uygulama Sonuçları

4.1. Birim Kök Test Sonuçları

Nedensellik testi öncesi serilerin maksimum durağanlık düzeylerinin belirlenmesi amacıyla, serilerin durağanlık mertebeleri ADF ve PP birim kök testleriyle test edilecektir. Serilerin ADF ve PP test sonuçları Tablo 2'de sunulmaktadır.

Tablo 2: *Birim Kök Test Sonuçları*

	Modeller	Değişkenler	***Düzey***		***1. Fark***	
			ADF	**PP**	**ADF**	**PP**
Test İstatistiği	**Sabitli**	**EG**	-5.61(0)	-5.71(4)	-	-
		InREW	-0.90(0)	-0.64(4)	-6.23(0)	-6.24(0)
	Sabitli + Trendli	**EG**	-5.68(0)	-8.49(8)	-	-
		InLREW	-2.40(0)	-2.39(1)	-6.12(0)	-6.12(0)

Not: Parantez içindeki değerler gecikme uzunluğu göstermektedir. Maksimum gecikme uzunluğu 6'dır. ADF ve PP birim kök testlerinin % 1, % 5 ve % 10 önem düzeylerindeki kritik tablo değerleri; sabitli model için sırasıyla, -3.69, -2.97, -2.63; sabitli ve trendli model için sırasıyla, -4.32, -3.58, -3.23'dir.

Tablo 2'de görüldüğü üzere ekonomik büyüme serisi seviye düzeyinde hem sabitli hem de sabitli & trendli modelleri için ADF ve PP test istatistikleri mutlak değer içinde % 1 önem düzeyinde kritik tablo değerlerinden büyüktür. Dolayısıyla, EG *I(0)*'dır. Seviye düzeyinde durağan olmayan yenilenebilen enerji tüketimi (InREW) serisi birinci farkı alındığında % 1 önem düzeyinde birim kök içermemektedir. Özetle, EG serisi *I(0)* iken, InREW serisi *I(1)* düzeyinde durağandır.

4.2. Bootstrap Nedensellik Test Sonuçları

Ekonomik büyüme (*EG*) ile elektrik tüketimi (*InEC*) arasındaki nedensellik ilişkisi için; öncelikle VAR (*p*) modelin en uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekmektedir. VAR model için uygun gecikme uzunluğu Tablo 3 ve Grafik 1'de yer almaktadır.

Tablo 3: *VAR Model için Uygun Gecikmenin Tespiti*

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-77.83757	NA	2.657732	6.653131	6.751302	6.679176
1	-58.92321	33.10013	0.768851	5.410267	6.089550	5.488402
2	-57.18433	2.753213	0.689856*	5.269600*	5.704781*	5.451914*
3	-49.23520	11.26127*	0.937368	5.598695	5.956798	5.728919
4	-48.54042	0.868470	0.947618	5.545035	6.428576	5.779439
	-46.44522	2.269808	1.191816	5.703768	6.783651	5.990261

* indicates lag order selected by the criterion

LR: sequential modified LR test statistic (each test at 5% level); FPE: Final prediction error; AIC: Akaike information criterion; SC: Schwarz information criterion; HQ: Hannan-Quinn information criterion

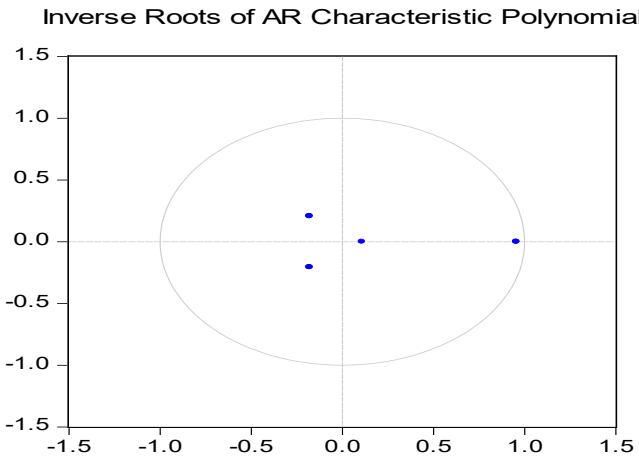

Grafik 1: *VAR Modelinin İstikrarlılığı*

Tablo 3 ve Grafik 1'de görüldüğü üzere, bilgi kriterlerine (FPE, AIC, SIC, HQ) göre uygun gecikme uzunluğunun iki (2)'dir. Ayrıca, uygun gecikme uzunluğu otokorelasyon testi yapılarak araştırılmıştır. Test sonuçları Tablo 4'dir.

Tablo 4: *Otokorelasyon Testi*

	2 Gecikmeli	
Lags	LM-Stat	**Prob**
1	4.936815	0.2938
2	4.802287	0.3082
3	4.298499	0.3671
4	2.157626	0.7068
5	4.357135	0.3598
6	7.573066	0.1085
7	1.893575	0.7553
8	0.598182	0.9633
9	2.951165	0.5660
10	1.898120	0.7545
11	0.369979	0.9849
12	2.922013	0.5710

Tablo 4'deki sonuçlara göre, otokorelasyonun olmadığı minimum gecikme sayısı, VAR modelinin en ideal gecikme sayısı olarak kabul edilir. Bu nedenle gecikme sayısı 2 olarak belirlenmiştir.

Bununla birlikte, EG ve InREW serilerinin maksimum durağanlık derecesi (d_{max}) $I(1)$ olduğuna göre, nedensellik için optimal gecikme uzunluğu, Var ($p+d_{max}$) = 2+1=3 olduğu söylenebilir. EG ve InREW serileri arasındaki Hacker ve Hatemi-J (2012) bootstrap nedensellik test sonuçları Tablo 5'de verilmektedir.

Tablo 5: *Bootstrap Nedensellik Test Sonuçları*

			Bootstrap Kritik Değerleri		
***H_o* Hipotezi**	**k**	**Test İstatistiği**	**% 1**	**% 5**	**% 10**
EG $\not\Rightarrow$ *InREW*	3	1.454	7.970	4.223	2.965
InREW $\not\Rightarrow$ *EG*	3	1.813	8.144	4.248	2.934

Not: $\not\Rightarrow$ Granger nedenselliğin olmadığını ifade etmektedir. k, optimal gecikme uzunluğu olup, HJC kriteri ile belirlenmiştir En uygun kritik değerleri bulmak amacıyla 10.000 bootstrap simülasyonu yapılmıştır.

Tablo 5'deki nedensellik testi sonuçlarına baktığımızda yenilenebilir enerji tüketimi (*InREW*) ile ekonomik büyümeye (*EG*) arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi söz konusu olmadığı görülmektedir. Çünkü, test istatistikleri, bootstrap kritik değerlerinden küçük olduğundan dolayı, seri-

ler arasında Granger nedensellik olmadığını ifade eden H_o hipotezi kabul edilmektedir. Dolayısıyla, Türkiye'de yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyümeyi aralarında herhangi bir nedensellik ilişkisi söz konusu değildir.

Bu bulgulara bağlı olarak 1990-2018 dönemi esas alındığında yenilenebilir enerji tüketimi için tarafsızlık (yansızlık) hipotezinin Türkiye ekonomisi geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Bu yönüyle çalışmamız Koçak ve Şarkgüneşi (2017), Destek ve Aslan (2017), Bulut ve Muratoğlu (2018) Türkiye ekonomisi için yaptıkları nedensellik test sonuçlarıyla paralellik göstermektedir.

5. Sonuç

Bu çalışmanın amacı Türkiye ekonomisi için yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi test etmektir. Bu amaçla, Hacker ve Hatemi-J (2012) tarafından geliştirilen bootstrap nedensellik testi kullanılmıştır. Analiz yapabilmek için yenilenebilir enerji tüketimi (TWh) serisi BP, ekonomik büyüme (%) serisi WB internet sitelerinden temin edilmiştir. Temin edilen veriler 1990-2018 yıllarıyla sınırlı olduğundan, 1990-2018 dönemi çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır.

Yapılan birim kök testi sonuncunda ekonomik büyüme serisi düzeyde, yenilenebilir enerji tüketimi ise birinci farkı alındığında durağanlaşmaktadır. Yapılan bootstrap nedensellik testi sonucu, Türkiye'nin 1990-2018 dönemi için yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasından herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edilmemiştir. Bu bulgular Türkiye ekonomisi için tarafsızlık hipotezinin geçerli olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, karar birimlerinin yenilenebilir enerjilerde kısıtlayıcı veya genişletici politikalar uygulaması durumunda Türkiye'deki ekonomik büyüme üzerinde herhangi bir etki yaratmayacağı söylenebilir.

Türkiye ekonomisinde her ne kadar son 5 yılda yenilebilir enerji kullanımında ciddi yatırımlar yapılsa da bunların toplam içindeki payların düşük olması ve uzun vadeli yapılan fosil yakıt anlaşmaları nedeniyle istenen düzeyde sonuçlar vermemiş olabilir. Ancak, her şeye rağmen Türkiye'de karar birimlerinin çevre üzerindeki olumlu etkileri olan ve rezervleri kısıtlı olmayan bu yenilenebilir enerji kaynaklarına yöneltilmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

Alola, A. A., Bekun, F. V., and Sarkodie, S.A. (2019). "Dynamic impact of trade policy, economic growth, fertility rate, renewable and non-renewable energy consumption on ecological foodprint in Europe", *Science of the Total Environment*, 685, 702-709.

Alper, F.Ö. (2018). "Yenilenebilir Enerji ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: 1990-2017 Türkiye Örneği", Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi, 8(2), 223-242.

Apergis, N. and Payne, J.E. (2009). "Energy Consumption and Economic Growth in Central America: Evidence from A Panel Cointegration and Error Correction Model", Energy Economic, 31(2), 211-216.

Apergis, N., and Danuletiu, D.C. (2014). "Renewable Energy and Economic Growth: Evidence from the Sign of Panel Long-run Causality", International Journal of Energy Economics and Policy, 4(4), 578-587.

Apergis, N., and Payne, J.E. (2011). "The renewable energy consumption–growth nexus in Central America", *Applied Energy*, 88(1), 343-347

Aydın, M. (2019). "Renewable and non-renewable electricity consumption-economic growth nexus: Evidence from OECD countries", *Renewable Energy*, 136, 599-606.

Bao, C., and Xu, M. (2019). "Cause and effect of renewable energy consumption on urbanization and economic growth in China's provinces and regions", *Journal of Cleaner Production*, 231, 483-493.

Batman, T., Bayraç, H. N., ve Güllü, M. (2019). "Türkiye'de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Büyüme ve Karbon Emisyonu İlişkisi", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 6*(3), 645-658.

Bowden, N. and Payne, J.E. (2009). "The causal relationship between US energy consumption and real output: a disaggregated analysis", Journal of Policy Modeling, 31(2), 180-188.

Bulut, U., and Muratoğlu, G. (2018). "Renewable Energy in Turkey: Great Potential, Low but Increasing Utilization, and an Empirical Analysis on Renewable Energy-Growth nexus", Energy Policy, 123, 240-250.

Büyükyılmaz, A. ve Mert, M. (2015). "CO_2 Emisyonu, Yenilenebilir Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin MS-VAR Yaklaşımı ile Modellenmesi: Türkiye Örneği", Journal of World of Turks, 7(3), 103-117.

Chang, T., Gupta, R., Inglesi-Lotz, R., Simo-Kengne, B. D., Smithers, D. and Trembling, A. (2015). "Renewable energy and growth : evidence from heterogeneous panel of G7 countries using Granger causality", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 52, 1405-1412.

Charfeddine, L. and Kahia, M. (2019). "Impact of renewable energy consumption and financial development on CO2 emissions and economic growth in the MENA region: A panel vector autoregressive

(PVAR) analysis", *Renewable Energy, 138*, 198-213.

Destek, M.A. and Aslan, A. (2017). "Renewable and Non-renewable Energy Consumption and Economic Growth in Emerging Economies: Evidence from Bootstrap Panel Causality", Renewable Energy, 111, 757-763.

Doğan, E. (2016). "Analyzing the Linkage between Renewable and Non-renewable Energy Consumption and Economic Growth by Considering Structural Break in Time-series Data", Renewable Energy, 99, 1126-1136.

Durğun, B. ve Durğun, F. (2018). "Yenilenebilir Enerji Tüketimi ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik" International Review of Economics and Management, 6(1), 1-27.

Eren, B.M., Taşpınar, N. and Gökmenoğlu, K. K. (2019). "The impact of financial development and economic growth on renewable energy consumption: Empirical analysis of India", *Science of the Total Environment,* 663, 189-197.

Fan, W. and Hao, Y. (2020). "An empirical research on the relationship amongst renewable energy", *Renewable Energy,* 146, 598-609.

Hacker, R. S. and Hatemi-J, A. (2006). "Tests for Causality between Integrated Variables Using Asymptotic and Bootstrap Distributions: Theory and Application", Applied Economics, 38(13), 1489-1500.

Hacker, S. and Hatemi-J, A. (2012). "A Bootstrap Test for Causality with Endogenous Lag Length Choice: Theory and Application in Finance", Journal of Economic Studies, 39(2), 144-160.

İzgi, B.B. ve Destek, G. (2017). "BRICS ve MIST Ülkelerinde Yenilenebilir ve Yenilenemeyen Enerji Tüketiminin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri", ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi, 14-22.

Kesbiç, C.Y. ve Er, A.S. (2017). "Yenilenebilir Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: AB Ülkeleri ve Türkiye İçin Bir Panel Veri Analizi", *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi, 4*(2), 135-154.

Koçak, E., and Şarkgüneşi, A. (2017). "The Renewable Energy and Economic Growth nexus in Black Sea and Balkan Countries", Energy Policy, 100, 51-57.

Koyuncu, T. ve Bayraç, H.N. (2020). " Hindistan'da Yenilenebilir Enerji Tüketimi ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı", International Anatolia Academic Online Journal/ Sosyal Bilimler Dergisi, 6(1), 13-24

Kraft, A., and Kraft, J. (1978). "On the relationship between energy and GNP", *Journal Energy Development, 3*(2), 401-403.

Kulionis, V. (2013). The Relationship between Renewable Energy Consumption, CO_2 Emissions and Economic Growth in Denmark. Master Programme in Economic Growth, Innovation and Spatial

Dynamics.
Lin, B. and Moubarak, B. (2014). "Renewable energy consumption-economic growth nexus for China", Renewable and Sustainable Energy Reviews, 40, 111-117.
Mahmoodi, M., and Mahmoodi, E. (2011). "Renewable Energy Consumption and Economic Growth: The Case of 7 Asian Developing Countries", *American Journal of Scientific Research*, 35, 146-152.
Menyah, K., and Rafuel, Y.-W. (2010). "CO2 emissions, nuclear energy, renewable energy and economic growth in the US", *Energy Policy*, 38, 2911-2915.
Neitzel, D. (2017). "Examining Renewable Energy and Economic Growth: Evidence from 22 OECD Countries", Honors Program Theses.
Öcal, O. and Aslan, A. (2013). Renewable Energy Consumption–Economic Growth nexus in Turkey. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 28, 494-499.
Özcan, B. and Öztürk, İ. (2019). "Renewable energy consumption-economic growth nexus in emerging countries: A bootstrap panel causality test", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 104, 30-37.
Pau, H.T. and Fu, H.C. (2013). "Renewable energy, non-renewable energy and economic growth in Brazil". Renewable and Sustinable Energy Reviews, 381-392.
Payne, J. E. (2009). "On the Dynamics of Energy Consumption and Output in the US", Applied Energy, 86, 575-577.
Rahman, M.M. and Velayutham, E. (2020). "Renewable and non-renewable energy consumption-economic growth nexus: New evidence from South Asia", *Renewable Energy*, 147, 399-408.
Saad, W., and Taleb, A. (2018). "The causal relationship between renewable energy consumption and economic growth: Evidence from Europe", *Clean Technologies and Environmental Policy*, 1-10.
Sebri, M., and Ben-Salha, O. (2014). "On the causal dynamics between economic growth, renewable energy consumption, CO2 emissions and trade openness: Fresh evidence from BRICS countries", Renewable and Sustainable Energy Reviews, 39, 14-23.
Shahbaz, M, Loganathan, N, Zeshan, M and Zaman, K. (2015). "Does renewable energy consumption add in economic growth? An application of auto-regressive distributed lag model in Pakistan", Renewable and Sustainable Energy Reviews, 44, 576-585.
Toda, H.Y. and Yamamato, T. (1995). "Statistical Inference in Vector Autoregressions with Possibly Integrated Processes", Journal of Econometrics, 66(1-2), 225-250.
Tuğcu, C. T. and Topçu, M. (2018). "Total, renewable and non-renewable energy consumption and economic growth: Revisiting the issue with

an asymmetric point of view", *Energy*, 152, 64-74.

Tuna, G., and Tuna, V. E. (2019). "The asymmetric causal relationship between renewable and non-renewable energy consumption and economic growth in the ASEAN-5 countries", *Resources Policy*, 62, 114-124.

Uluslararası Yenilenebilir Enerji Ajansı (2019) International Renewable Energy Agency, Erişim: https://www.irena.org/publications/2019/Mar/Renewable-Capacity-Statistics-2019

Xu, H. (2016). "Linear and Nonlinear Causality Between Renewable Energy Consumption and Economic Growth in the USA", Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci, 309-332.

Bölüm 51

DRM LİSTELERİNDE BELLEKTE UYMA DAVRANIŞI: İKİ ALTERNATİFLİ ZORUNLU SEÇİM YÖNTEMİ VE HATIRLIYORUM/ BİLİYORUM DEĞERLENDİRMESİ İLE TANIMA BELLEĞİNİN İNCELENMESİ[1]

Gökhan ŞAHİN[2]

1 Bu çalışma yazarın, Prof. Dr. Hasan Gürkan Tekman danışmanlığındaki Doktora tezinden üretilmiştir.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, gkhnshn@gmail.com

Belleğin bir anlamda sadece bireyin kafasının içinde saklı olanlar olmadığı, anıların geri getirilmesinde dış dünyadan etkilendiği, sosyal etkileşime açık olduğu ve dolayısıyla belleğin bundan etkilenen bir sistem olduğuna dair ilk açıklamalardan birini Bartlett (1932) bellekte şemaların etkisini gözlemlediği çalışması ile ortaya koymuştur. Ancak sonraki yıllarda yapılan bellek çalışmaları "bireyin belleği" ile sınırlı kalmaya devam etmiştir. Bellekte uyma (memory conformity) çalışmaları, belleği sosyal etkileri de kapsayacak şekilde inceleyen konulardan biridir. İnsanlar günlük hayatta birbirleri ile sosyal etkileşim içerisindeyken birbirlerinin belleklerindeki bilgileri etkilemektedirler. Yaşadığımız olaylar ile ilgili olarak çoğunlukla anılarımızı bir başkası ile paylaşır ve onun bilgileri ile kendi bilgilerimizi bir anlamda birleştiririz. Bu sosyal etkileşimler sayesinde geçmişle ilgili doğru bilgiler edinebileceğimiz gibi yanlış bilgilerle de karşılaşabiliriz (Allan, Midjord, Martin, & Gabbert, 2012). Deutsch ve Gerard'ın (1955) 50'li yıllarda yaptıkları, kişilerin bir olayla ilgili bilgilerini birbirleri ile paylaşmaları sonucunda bellek uyumunun gözlenebileceğini ortaya koydukları çalışmalarından yıllar sonra, bellek uyumu konusu yeniden popülerlik kazanmaya başlamıştır (Allan et al., 2012). Bellekte uyma çalışmalarının popülerlik kazanmasında, bu araştırmaların belleğin sosyal etkilere açık oluşunu ortaya koyması etkili faktörlerden biri olmuştur. Bellekte uyma araştırmalarının bir diğer önemi görgü tanıklığı belleği konusundan ileri gelmektedir. Görgü tanıklığındaki yanlışlıklardan kaynaklı olarak yaşanan adli hatalar, hukuksal süreçte suçsuz bir kişinin suçlanmasıyla ya da tersi şekilde gerçekten suçlu olan bir kişinin suçsuz olarak nitelendirilmesi ile sonuçlanabilecek ciddi durumlar ortaya çıkarabilmektedir (Gould & Leo, 2010)[1].

Aynı olaya tanık olmuş birden fazla kişi olay hakkında birbirleri ile konuşarak bilgi alışverişinde bulunabilirler. Bellek bilgileri olduğu gibi kaydeden bir makineden ziyade, yeniden yapılandırıcı şekilde çalışan organik bir sistem olduğundan, kişilerin aynı olay hakkında diğer bir kişiyle konuşmaları birbirlerinin anılarının etkilenmesine neden olabilir (Daniel B. Wright, Memon, Skagerberg, & Gabbert, 2009). Tanık olunan bir olayla ilgili olarak, birden fazla kişinin olay sonrasında aralarında konuşmaları sonucunda birbirlerinin bireysel anılarını etkilemeleri durumu, bellekte uyma (Gabbert, Memon, & Allan, 2003; D B Wright, Self, & Justice, 2000) ya da bellekte sosyal bulaşma (H L Roediger, Meade, & Bergman, 2001) olarak adlandırılmaktadır.

Belleğin hatalarını gözlemleyerek bu bulgulardan bellek hakkında çeşitli bilgiler edinme konusunda yapılan çalışmalar içinde en popüler yöntemlerin başında bellek yanılması çalışmaları gelmektedir. Bellek yanılması; "gerçekte olmamış olayların olmuş gibi hatırlanması ya da gerçekte olan olayların, olduğundan farklı şekilde hatırlanması" olarak tanımlan-

maktadır (Henry L. Roediger & McDermott, 1995a). Bellek yanılmasının son yıllarda popüler araştırma alanlarından birisi olmasında da tıpkı bellek uyumu araştırmalarının popülerleşme nedenlerinden biri olduğu gibi görgü tanıklığında yaşanan problemler ve adli vakalar etkili faktörlerden olmuştur. Suç içeren bir olaya tanıklık eden kişilerin, olayı mevcut delillerle aynı yönde hatırlama yanlılığı gösterdikleri ve şüpheliler ile benzer demografik özelliklere sahip masum kişileri de suçlu olarak tanımlayabildikleri görülmüştür. Ayrıca kişilerin, psikoterapi seansları sürecinde psikoloğun yönlendirmesi ile gerçekte yaşamadıkları sonradan ortaya çıkan, çocukluk çağlarında cinsel istismara maruz kaldıkları yönünde beyanları araştırmacıların bellek yanılması çalışmalarına önem vermesine neden olan diğer etkenlerdendir.(Brainerd & Reyna, 2002)

Bir konuda kendi sahip oldukları bilgiden emin olmayan ve bellekle-rine güvenemeyen kişiler, başkalarının konuyla ilgili bilgisine uymaya çok daha açıktır (D B Wright et al., 2000). Herhangi bir belirsizlik durumunda bilgiye dair duyulan güven, uyma davranışının gerçekleşmesinde önemli bir role sahiptir. Eğer kişiler bilgi paylaşımında bulundukları diğer kişinin bilgisine karşı yeterince güven duymuyorlarsa uyum gösterme oranları azalacaktır. Tersi durumda eğer diğer kişinin bilgisini güvenilir olarak değerlendirirler ise uyma davranışı gösterme olasılığı artacaktır. Kişinin kendi belleğine duyduğu güven düzeyi uyumdan ne boyutta etkileneceği ile ilişkilidir (Skagerberg & Wright, 2008).

Numbers, Meade ve Perga (2014) çalışmalarında materyal olarak eve ait bölümlerin resimlerini kullanmışlardır. Hatırlama görevinin kullanıldığı çalışmada, iş birliği yapılan diğer kişinin tamamen doğru yanıt verdiği, %33 yanlış yanıt verdiği, %66 yanlış yanıt verdiği ya da tamamen yanlış yanıt verdiği koşul olmak üzere dört koşul karşılaştırılmıştır. Araştırma sonunda, diğer kişinin verdiği yanıtların hepsinin yanlış olduğu son koşulda bile katılımcıların bu bilgilerden yararlandığı yani uyum etkileri gösterdikleri görülmüştür. Bu sonuçlar, iş birliği yaptığımız kişinin belleğinin güçlü ya da zayıf oluşunun yani verdiği bilginin doğruluk düzeyinin çok da önemli olmadığını çünkü iş birliği yapılan diğer kişinin hatırlama performansı iyi de olsa kötü de olsa ona uyum sağlayabildiğimizi göstermiştir.

Bellek uyumunun teorik altyapısı

Günlük hayatta ve deneysel ortamlarda çeşitli yöntemlerle ortaya çıkan bellek uyumunun nasıl ortaya çıktığına dair teorik açıklamalar temelde üç ana başlık altında toplanmaktadır. Bunlar normatif ve enformatif sosyal etkiler ve bellek bozulmasıdır (Daniel B. Wright et al., 2009). Uyum davranışında sosyal etkiler olarak adlandırılan ve kişilerin bir başkasına uyum göstermesine neden olan normatif ve enformatif etkiler bellek uyumu için de aynı şekilde etki etmektedir. Örneğin enformatif etki ile diğer kişinin

doğru bilgiye sahip olduğunu düşünebilirler ya da en azından diğer kişinin bilgisinin doğruluğundan emin olmasalar da onun bilgisine kendi bilgilerinden daha fazla güvenebilirler (Hope & Gabbert, 2018). Uyma davranışı teorik olarak normatif ve enformatif sosyal etkilerden kaynaklanmaktadır. Baron, Vandello ve Brunsman (1996) bir suçlu tanıma görevi içeren çalışmalarında zorluk koşulu farklı iki deneyi karşılaştırmışlardır. Kolay tanıma koşulu içeren deneydeki görevde, kişilere önce suçlu ile ilgili gösterilen resimden hemen sonra grup halindeki kişiler arasından suçluyu seçmeleri istenmiştir. Kontrol koşulunda yalnız başlarına yanıt veren katılımcıların tamamına yakını (%97'si) bu görevde doğru yanıtlar vermiştir. Deney koşulunda kişilerin bir partner (işbirlikçi) ile yanıt vermeleri istenmiştir. Katılımcılara hatalarının bedelini manipüle etmek için, verecekleri yanıtların görgü tanıklığı yeteneğini ölçmeyi amaçlayan bir ölçek geliştirmede kullanılacağı, bu nedenle verecekleri yanıtların doğruluğunun önemli olduğunun söylendiği ve en doğru yanıt veren kişilere ayrıca para ödülü verileceği belirtilen koşulda, kişilerin yalnızca %16'sı diğer kişinin yanlış bilgisine uyum etkileri göstermiştir. Kişilere verecekleri yanıtların bir pilot çalışma için kullanılacağı bilgisi verilen diğer grupta bellek uyumu gösterenlerin oranı %33'e yükselmiştir. Verilecek yanıtın bedelinde yapılan değişimleme normatif etkilerle verilen yanıtın da değişmesine etki etmiştir. Gabbert ve arkadaşları (2012), normatif ve enformatif etkiler içinde enformatif etkinin bellek uyumuyla daha çok ilişkili olduğunu ileri sürmektedirler. Güvenilir ve inandırıcı olarak değerlendirilen diğer kişi, kaynak olarak kullanılarak onun bilgisine uyum gösterilebilir.

Sosyal etkiler dışında bellek uyumunun ortaya çıkmasına neden olduğu düşünülen bir diğer durum kişilerin anısal bilgilerinde bir bozulma olmasıdır. Ancak burada söz edilen bozulma organik kökenli bir bozulma değildir. Bellek yanılmasının bellek uyumuna neden olduğuna dair açıklamaların çıkış noktası kaynak izleme teorisine dayanmaktadır. Birlikte tanık olunan olay sonrası hatırlama aşamasında diğer kişinin bilgisinin kullanılmasında, kişilerin bir kaynak izleme hatası yaptığı düşünülmektedir. Kişiler bilgiyi geri getirirken, bu bilgi olayla ilgili kendi edindikleri bilgi mi yoksa olay sonrasında diğer kişiden edindikleri bilgi mi, bunun ayrımını yapmakta hataya düşerek bellek yanılması gösterebilirler (Williamson, Weber, & Robertson, 2013)[by telling participants that the (confederate]. Normatif ve enformatif etkilerle gözlenen uyum durumunda kişilerin belli motivasyonlarla uymayı seçtikleri ve olaya dair orijinal bilgiyi korudukları ve gerektiği takdirde ona yeniden ulaşabilecekleri beklenir. Ancak kişilerin olay sonrası bilgiyi geri getirirken bu bilginin kaynağını karıştırmaları ve diğer kişinin bilgisini kullanmaları durumunda bellek yanılması ortaya çıkmaktadır (Hope & Gabbert, 2018).

Bellek Yanılması

Bellek yanılgıları, deneysel ortamda çeşitli yöntemlerle çalışılmaktadır. Bu yöntemlerde kullanılan materyaller içinde en fazla tercih edileni kelime listeleridir. Kelime listeleri kullanarak yapılan bellek yanılması çalışmaları içinde ise en yaygın kullanılanı Deese, Roediger ve McDermott (DRM) (1995b) yöntemidir. Bu yöntemin ortaya çıkışındaki temel çalışmayı Deese (1959) ortaya koymuştur. Yaptığı çalışmada doğru hatırlama ile birlikte sunulmadıkları halde yanlış şekilde hatırlanan kelimeleri incelemiştir. Bu amaçla öncelikle bir kritik kelime ve onunla ilişkili birtakım kelimelerden oluşan listeler oluşturmuştur. Örneğin; kış kelimesi için, kar, buz, sıcak, iklim gibi kelimelerden oluşan 12 kelimelik bir liste hazırlamıştır. Oluşturduğu bu listeleri öğrenme aşamasında katılımcılara sunmuş ve sonra serbest hatırlama yapmalarını istemiştir. Çalışma sonucunda, kişilere aslında sunulmamış ancak listelerin kalanıyla ilişkili kelimelerin yanlış şekilde hatırlandığını gözlemlemiştir.

Bellek yanılması teriminin alanda kullanılmaya başlamasından hemen sonra Roediger ve McDermott (1995a) yıllar içinde deneysel alanda ciddi bir popülerliğe sahip olan DRM yönteminin çıkış noktası olan çalışmayı yayımlamıştır. Deese-Roediger- McDermott (DRM) yöntemi bu şekilde ortaya çıkmıştır. Roediger ve McDermott listelerin kelime sayısını 12'den 16'ya çıkarmışlar ve serbest hatırlama aşamasının yanına bir de tanıma görevi eklemişlerdir. Araştırmaları sonunda kişilere gerçekte sunulmayan kelimelerin, listenin ortasındaki kelimelere yakın düzeylerde yanlış şekilde hatırlandığını gözlemlemişlerdir. DRM listelerinin yıllar içinde ciddi bir ilgi görmesi ve bellek araştırmaları içinde popüler olmasında, deneysel ortamda kolaylıkla uygulanabiliyor olması yanında, deneysel manipülasyonlara ve araştırmacının kontrolüne açık olması, belleğin yeniden yapılandırıcı doğasını ve kolaylıkla hataya düşebiliyor olmasını gözler önüne sermesi ve her kullanımında aynı sonuçları güçlü şekilde ortaya çıkarabiliyor olması etkili olmuştur (Gallo, 2010).

Literatürde bellek uyumu ve DRM listelerinin kullanıldığı bellek yanılmasını inceleyen çalışmaların bu iki modelin arasındaki korelasyon ilişkisine odaklandığı görülmektedir. Ost ve arkadaşları (2013)if controversial, way to study 'false memories'. One reason for the controversy is that the extent to which the DRM effect generalises to other kinds of memory error has been neither satisfactorily established nor subject to much empirical attention. In the present paper we contribute data to this ongoing debate. One hundred and twenty participants took part in a standard misinformation effect experiment, in which they watched some CCTV footage, were exposed to misleading post-event information about events depicted in the footage, and then completed free recall and recognition tests. Participants also completed a DRM test as an ostensibly unrelated filler task. Despite

obtaining robust misinformation and DRM effects, there were no correlations between a broad range of misinformation and DRM effect measures (mean r = -.01 DRM listeleri ile ortaya çıkan bellek yanılması ile yanlış bilgi etkisiyle ortaya çıkan bellek hatalarını aynı deneklerle iki farklı görev olarak incelemişlerdir. Çalışmaları sonunda iki görev arasında anlamlı bir korelasyon gözlemleyememiş ve bu iki sürecin birbirinden bağımsız ve farklı temellere dayalı bellek hataları olduklarını ileri sürmüşlerdir. Zhu ve arkadaşları (2013) çalışmalarında benzer şekilde yanlış bilgi etkisi ve DRM listelerini karşılaştırmışlardır. Çalışma sonunda bir görevde bellek hatası yapan kişilerin diğer görevde de aynı şekilde bellek yanılgısı ortaya koyup koymayacağı yani bu iki paradigmanın arasında bir korelasyon olup olmadığı incelenmiştir. Öncelikle ayrı ayrı her iki görevin bellek yanılgısı ortaya koyduğu bulgusu gözlenmiştir. Ancak aralarındaki küçük bir korelasyon olsa da genel olarak iki sürecin farklı mekanizmalardan ileri geldiğini savunmuşlardır.

Literatürde incelenen çalışmalarda bellek uyumu ve DRM listeleri ile ortaya konan bellek yanılmasının ilişkisi çoğunlukla iki görevin ayrı şekilde uygulanması ile aralarındaki korelasyon ilişkisinin incelenmesi yönünde olmuştur. Ancak bellek uyumunun DRM listeleri kullanılması ile incelenmesi, yani iki paradigmanın birleştirilmiş haliyle incelenmesi ile ilgili bir çalışmaya literatürde rastlanılmamıştır.

Çalışmamızda, bellek yanılmalarını araştırmak için en çok kullanılan tekniklerden olan DRM tekniği ile bellek uyumu tekniği birlikte kullanılmıştır. Birinci deneyde kullanılan iç/dış grup manipülasyonu ile bellek uyumunun temelindeki sosyal etkilerin daha iyi anlaşılabilmesi hedeflenmiştir.

DRM listeleri ile çalışan katılımcılar, liste kelimeleri ile anlamsal olarak en fazla ilişkisi olan kritik kelimeleri kendilerine gerçekte hiç sunulmamış olmalarına rağmen yanlış şekilde hatırlamaktadırlar. Bellek uyumunda ise kişiler sosyal etkilerle ya da bellek bozulması ile bir başkasının belleğinden etkilenerek hataya düşerler. Tanıma görevi kullanılan bu araştırmanın amacı, DRM listeleri ile çalışan katılımcıların, tanıma aşamasında bir başka kişinin yanıtları ile ilgili bilgi edinme imkanları olduğu durumdaki bellek hatalarını incelemektir. DRM listeleri ile ortaya çıkan bellek yanılmasının test aşamasında çoğunlukla evet/hayır testiyle incelenmesinde, kişilerin verdikleri yanıtlar duyarlılık ve yanıt yanlılığı süreçlerinden etkilenmektedir. Bu çalışmada test aşamasında iki alternatifli zorunlu seçim yöntemi kullanılarak, kişilerin bellek performanslarında yanıt yanlılıklarını dışarıda bırakarak sadece kelimelerle ilgili duyarlılıklarının ölçülmesi amaçlanmıştır. Kişilerin çalıştıkları listelere yanıt verirken, test aşamasında diğer kişinin kelimelere verdiği yanıtları görmeleri koşulunda, minimal grup etkisiyle diğer kişinin iç grup/ dış grup üyesi olarak algılanacağı ko-

şullar yaratılmıştır. Ekranın sol ve sağ alt köşelerinde psi (Ψ) ya da phi (Φ) logosu kelimelerle birlikte sunulmuş, kendilerinden önce deneye katılmış olan psikoloji ya da felsefe öğrencisinin o kelimeyi yanıt olarak seçtiğinin düşünülmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Bu manipülasyonla birlikte grup içi ve grup dışından gelen bilginin, katılımcının anılarını nasıl etkilediği incelenmek istenmiştir. Aynı zamanda bu bilgilerin Hatırlıyorum/Biliyorum(Remember/Know) değerlendirmelerine ve kelime türlerine etkileri ayrı ayrı incelenebilmiştir. Zorunlu seçim yöntemi kullanılmasıyla birlikte, kişilerin liste kelimelerine karşı olan duyarlılıklarının kelime türlerine göre farklılaşıp farklılaşmayacağı ve bu farklılaşmanın sosyal etkilerden etkilenip etkilenmeyeceğinin de gözlenmesi amaçlanmıştır.

Sonuç olarak kişilerin DRM listeleri ile çalıştıklarında ortaya koydukları bellek yanılmasının, diğer kişiden nasıl etkileneceği, bu etkinin diğer kişinin iç grup ya da dış grup olarak algılandığı durumlardaki değişimin incelenmesi amacıyla iki deney gerçekleştirilmiştir. Her iki deneyde kritik, ilişkili ve ilişkisiz kelimelerde duyarlılık düzeylerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla, bir grupta öğrenme aşamasında gerçekten sunulan kelimeler diğer grupta sunulmamıştır. Kelimelerin gerçekten sunulup sunulmaması iki koşulda dengelenmiştir. Bu sayede zorunlu seçim ile ekranda sunulan kelime çiftlerinden biri bir koşulda gerçekten çalışılmış (eski) bir kelime iken diğeri daha önce çalışılmamış (yeni) kelime olması sağlanmıştır. Bilişsel psikolojinin bellek hataları üzerine yaptığı çalışmalarda öne çıkan yöntemlerden DRM paradigması ile bir başka popüler yöntem olan bellek uyumu konusu aynı görev içinde incelenerek, literatürde bir tartışma konusu olan, bellek yanılgıları ortaya çıkaran bu iki yöntemin aynı süreçleri mi yoksa farklı iki süreci mi içerdiği sorusuna bir yanıt bulunması amaçlanmıştır.

Her iki deneyde denek içi desen kullanılmıştır. Katılımcıların deneylere dahil edilmesi seçkisiz şekilde belirlenmiştir.

DENEY 1

Deneyin başlangıç ekranında, yönergeden önce, katılımcıların kayıtlı oldukları bölümü seçmeleri istenmiş, ayrıca test aşamasında ekrana gelen iki kelimenin bazılarının altında bölüm logoları kullanılarak deneye daha önce katılmış olduğu bilgisi verilen diğer kişinin yanıtından faydalanmaları istenmiştir. Bu sayede iki alternatifli zorunlu seçim yönteminin kullanıldığı DRM listelerinde diğer kişi yanıtının etkileri ile bellek yanılmasında ve hatırlıyorum biliyorum değerlendirmesi ile tanıma belleğinde bellek uyumu etkileri incelenmek istenmiştir.

YÖNTEM

Katılımcılar

Araştırmanın örneklemi, Uludağ Üniversitesi Psikoloji Bölümünde okumakta olan psikoloji öğrencilerinden gönüllülük ve ders kredisi karşılığında oluşturulmuştur. Çalışmaya 17'si erkek 49'u kadın olmak üzere 66 kişi katılmıştır. Katılımcıların yaş ortalaması 20.59, standart sapması 1.57'dir. Araştırmanın etik açıdan uygunluğu Uludağ Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etik Kurulu tarafından onaylanmıştır.

Veri toplama araçları

Bu çalışmada Deese Roediger ve McDermott'ın (1995b) ortaya koydukları DRM yöntemi kullanılmıştır. Bu yönteme uygun şekilde Türkçe kelimelerden oluşan listeler hazırlamak için Tekcan ve Göz'ün (2005) Türkçe Kelime Normları çalışmasındaki çağrışım setlerinden yararlanılmıştır. Kelimelerin imgelem ve somutluk değerleri açısından birbirlerine yakın olmalarını sağlamak amacıyla imgelem ve somutluk değerleri ortalamaları dikkate alınarak, her biri 13 kelimeden oluşan toplam 32 ilişkili liste oluşturulmuştur. Bu listelerde on iki kelime (örneğin, kar, kış, buz, sıcak) bir kritik kelime (soğuk) ile ilişkilidir. Aynı kelime normları kullanılarak 13 kelimeden oluşan dört ilişkisiz liste ve öncelik-sonralık etkisini önlemek için listelerin sunumunun en başında ve en sonunda kullanılan ilişkisiz iki ek liste oluşturulmuştur. İlişkisiz listeler, kullanılmamış olan ilişkili listelerdeki kelimelerin ya da kritik kelimelerin rastgele seçilmesi ile oluşturulmuştur. Buna ek olarak, otuz iki ilişkili listenin kritik kelimelerinin liste içindeki bir kelime ile yer değiştirdiği 32 liste oluşturulmuştur. Bunun için, liste içinden kritik kelime ile imgelem ve somutluk değerleri ortalamaları açısından en yakın değerlere sahip liste kelimesi seçilerek o kelime çıkarılmış ve yerine kritik kelime konulmuştur. Bu şekilde kritik kelimenin sunulmadığı 32 ve kritik kelimenin sunulduğu 32 ilişkili liste elde edilmiştir. Test aşamasında her bir kelime türünün gerçekten sunulan ve sunulmayan versiyonlarının olduğu toplam 64 kelime çifti katılımcılara sunulmuştur.

İşlem

Katılımcılar, öğrenme aşamasında gördükleri on üçer kelimeden oluşan ilişkili 32 listenin yarısında kritik kelimeleri gerçekten görmüşler, yarısında ise kritik kelimeyi görmemişlerdir. Bu listelerde kritik kelime yerine ilişkili kelimelerden bir tanesi kritik kelime yerine listeye konmuştur. İlişkisiz kelimelerden oluşan dört ilişkisiz listenin ise ikisini öğrenme aşamasında görmüşler diğer ikisini görmemişlerdir. Hazırlanan iki çalışma seti ile bir grubun görmediği kritik kelimeleri, ilişkili kelimeleri ve ilişkisiz listeleri, diğer gruptaki katılımcılar görmüştür. Gruplar eşit sayıda katı-

lımcıdan oluşturulmuştur. Katılımcıların hangi grupta yer alacağı seçkisiz olarak belirlenmiştir.

Deneyin başlamasıyla birlikte ilk ekranda iç grup/dış grup manipülasyonunu sağlamak için katılımcıların dahil oldukları bölümü seçmeleri istenmiştir. Ekranın sol veya sağ tarafında psikoloji ve felsefe bölüm isimleri ile psi (Ψ) ve phi (Φ) logoları yerleştirilmiş katılımcılardan hangi bölüm öğrencileriyse klavyeden o bölümün olduğu tarafı seçmeleri istenmiştir. Test aşamasında sunulan kelimelerin gerçekten sunuldukları ve sunulmadıkları koşullar gruplar arası dengelenmiştir.

Deney sadece psikoloji bölümü öğrencileri ile yürütülse de bu manipülasyonla psikoloji öğrencilerinde minimal grup paradigmasına uygun şekilde iç-dış grup etkilerinin yaratılması planlanmıştır. Grup etkilerinde ortaya çıkabilecek farkı incelemek için gruplar arası karşılaştırma yapılmıştır. Gruplar eşit sayıda katılımcıdan oluşturulmuştur. Katılımcıların hangi grupta yer alacağı seçkisiz olarak belirlenmiştir.

Test aşamasında ekrana gelen kelime çiftlerinden kritik kelimeler için 4'ünde diğer kişi yanıtı doğruyken (%25), 4'ünde ekrana hiçbir yanıt gelmemiş (%25), 8'inde (%50) diğer kişi yanıtı yanlış bilgi vermiştir. Aynı şekilde ilişkisiz kelimeler için 4 doğru, 4 yanıt yok, 8 yanlış koşulu oluşturulmuştur. İlişkisiz kelimeler için sunulan kelime çiftleri kritik ve ilişkili kelime çiftlerinin iki katı olduğundan, diğer yanıt koşulu da buna uygun şekilde 8 doğru, 8 yanıt yok ve 16 yanlış yanıt şeklinde oluşturulmuştur. Yanlış yanıtların oranının diğerlerinden fazla olmasının nedeni literatürde çoğunlukla bellek uyumunun yanlış bilgi yönüne odaklanılmasıdır.

Öğrenme aşaması bittikten sonra test yönergesi sunulmuştur. Katılımcılara bu aşamada ekrana gelecek iki kelimenin bazıları için kendilerinden önce deneye katılmış olan öğrencinin yanıtlarını ekranın alt köşelerinde görebilecekleri, aynı şekilde kendi yanıtlarının daha sonra araştırmaya katılacak olan öğrencilere sunulabileceği bilgisi verilmiştir. Deneyin ilerleyişini gösteren şema Şekil 1'de sunulmuştur. Deney OpenSesame 3 programı kullanılarak hazırlanmıştır (Mathôt, Schreij, & Theeuwes, 2012). Toplanan veriler SPSS 23 (IBM, 2013) ve JASP 0.9.0.0 (JASP Team, 2018) programları kullanılarak analiz edilmiştir.

----------Şekil 1----------

BULGULAR

Kelime türüne göre diğer kişiden gelen yanıt etkisiyle gruplar arası doğru yanıtlar

Denek içi desende, bağımsız değişkenler; diğer kişi yanıtının doğru-

luk durumu (doğru, yanlış, yanıt yok) ve yanıt verilen DRM kelime türünün (kritik, ilişkili, ilişkisiz) bağımlı değişken olarak kişilerin verdikleri yanıtların doğruluğuna etkisi incelenmiştir. Denekler arası faktör olarak iç-dış grup karşılaştırması yapılmıştır. Analiz için tekrarlayan ölçümlerde ANOVA kullanılmıştır. Ortalamalara ait grafik Şekil 2'de sunulmuştur.

-------Şekil2------

Varyans analiz sonucunda kelime temel etkisi anlamlı bulunmamıştır ($F_{1.87,\ 119.31} = 0.36$, $p > .05$, $\eta^2 = .006$). Diğer kişi yanıtı temel etkisi de anlamlı bulunmamıştır ($F_{2,\ 128} = 2.48$, $p > .05$, $\eta^2 = .037$). Kelime ve diğer yanıt ikili etkileşimi istatistiksel olarak anlamlıdır ($F_{3.70,\ 236.16} = 2.62$, $p < .05$, $\eta^2 = .040$). İç grup dış grup etkisi anlamlı değildir ($F_{1,64} = 0.35$, $p > .05$, $\eta^2 = .001$).

Kelime ve diğer kişi yanıtının anlamlı etkileşimden yola çıkarak, bu anlamlılığın yönünü öğrenebilmek için her bir kelime türü için diğer kişi yanıtına göre (doğru, yanlış, yanıt yok) tek yönlü varyans analizleri uygulanmıştır.

Analiz sonuçlarına göre kritik ($F_{2,\ 130} = 1.29$, $p > .05$, $\eta^2 = .019$) ve ilişkili kelimeler ($F_{2,\ 130} = 0.64$, $p > .05$, $\eta^2 = .001$) için diğer kişi yanıtının anlamlı bir etkisi görülmemiştir. İlişkisiz kelimeler için ise bu etki anlamlıdır ($F_{2,\ 130} = 7.25$, $p < .001$, $\eta^2 = .10$). İlişkisiz kelimeler için, diğer kişiden herhangi bir yanıt görülmeyen koşulda .59 ortalama ile doğru yanıt verilmiştir. Diğer kişiden yanlış yanıt görülen koşulda verilen doğru yanıt ortalaması .67'ye yükselirken, diğer kişiden doğru yanıt görülen koşulda verilen doğru yanıt ortalaması .71'e yükselmektedir (Bkz: Şekil 2). Ortalamalar arasındaki farkın anlamlı olup olmadığını görmek için Bonferroni post hoc testi sonuçlarına baktığımızda, diğer kişi yanıtı olmayan nötr koşul ortalamasının hem diğer kişinin doğru yanıt koşulu hem de diğer kişinin yanlış yanıt koşulu ortalamalarından anlamlı şekilde farklılaştığı görülmektedir. Diğer kişinin doğru ve yanlış yanıt ortalamaları arasındaki fark anlamlı değildir. Kritik ve ilişkili kelimeler için katılımcıların verdiği doğru yanıtlar üzerinde, diğer kişiden gelen doğru ya da yanlış herhangi bir bilginin etkisi görülmemiştir. İlişkisiz kelimeler için ise diğer kişiden yanlış veya doğru bilgi görmedikleri nötr durumda verdikleri doğru yanıtlarında azalma görülmüştür. Literatürde DRM listeleri kelime türleri içinde en yüksek duyarlılığın ilişkisiz kelimelerde gözlendiği görülmektedir (Westerberg & Marsolek, 2003). Yani kişiler ilişkisiz kelimelerin kendilerine gerçekten sunulup sunulmadığı ayrımını diğer kelime türlerine kıyasla daha iyi yapabilmektedir. Katılımcıların, diğer kişiden herhangi bir yanıt görmedikleri durumda en düşük doğru yanıtları ilişkisiz kelimelerde vermeleri, sahip olmaları beklenen yüksek duyarlılıkları ile uyuşmamaktadır. Ancak önemli bir bulgu, ilişkisiz kelimeler için katılımcılar diğer kişinin

hem doğru hem de yanlış yanıtlarında kendi doğru yanıtlarını artırmalarıdır. Diğer kişinin doğru yanıtını kullanarak kendi doğru yanıtlarını artırmaları beklenebilecek bir durumdur. Ancak diğer kişinin yanlış yanıtlarını görmeleri durumunda da kendi doğru yanıtlarını artırmaları beklenmedik bir bulgudur. Diğer bir deyişle de diğer kişiden doğru ya da yanlış herhangi bir bilgi almadıkları durumda verdikleri doğru yanıtlar azalmıştır.

Kelime türü, diğer kişi yanıtı, doğru yanlış yanıtlar ve iç/dış grubun hatırlıyorum yanıtları üzerindeki etkisi

Denek içi desende, bağımsız değişkenler; diğer kişi yanıtının doğruluk durumu (doğru, yanlış, yanıt yok) ve yanıt verilen DRM kelime türünün (kritik, ilişkili, ilişkisiz) bağımlı değişken olarak kişilerin verdikleri yanıtları ile ilgili yaptıkları hatırlıyorum değerlendirmesine etkisi incelenmiştir. Denekler arası faktör olarak iç-dış grup karşılaştırması yapılmıştır. Hatırlıyorum yanıtlarında kelime türü (kritik, ilişkili, ilişkisiz) x diğer kişi yanıtı (doğru, yanlış, yanıt yok) x doğru/yanlış yanıt etkileri iç/dış grup arasında varyans analizi ile incelenmiştir. Diğer kişi yanıtına göre üç kelime türü için hatırlıyorum yanıtlarında doğru yanlış yanıt oranları Şekil 3'te sunulmuştur.

-----Şekil **3**-----

Analiz sonuçlarına bakıldığında hatırlıyorum yanıtları üzerinde kelime türünün ($F_{2, 128} = 97.33$, $p < .001$, $\eta^2 = .60$) ve doğru yanlış yanıtların ($F_{1, 64} = 214.06$, $p < .001$, $\eta^2 = .77$) anlamlı temel etkileri görülmüştür. Ayrıca kelime ile doğru yanlış yanıt ikili etkileşimi ($F_{1.63, 104.58} = 4.77$, $p < .05$, $\eta^2 = .070$) ve kelime, doğru yanlış yanıt ve diğer kişi yanıtı 3'lü etkileşimi anlamlı bulunmuştur ($F_{3.11, 199.28} = 2.64$, $p < .05$, $\eta^2 = .040$). İç dış grup arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark görülmemiştir ($F_{1,64} = 2.78$, $p > .05$, $\eta^2 = .042$).

Bu sonuçlara göre üç kelime türü için verilen hatırlıyorum yanıtları anlamlı şekilde farklılaşmıştır. En fazla hatırlıyorum yanıtı .35 ortalama ile kritik kelimelerde verilirken, ilişkili kelimelerde .26 ilişkisiz kelimelerde ise .19 ortalama ile en düşük hatırlıyorum değerlendirmesi yapılmıştır. Bonferroni post hoc testi sonuçlarına göre üç kelime türüne verilen hatırlıyorum yanıtları birbirlerinden anlamlı şekilde farklılık göstermektedir.

Varyans analizi sonucunda anlamlı etkileri görülen kelime ve doğru yanlış ikili etkileşimi ve kelime, doğru yanlış yanıt ve diğer kişi yanıtı 3'lü etkileşiminden yola çıkarak bu anlamlı etkilerin nedenlerini anlamak için ek varyans analizleri yapılmıştır.

Kelime türüne göre, diğer kişi yanıtı ve doğru yanlış yanıtların hatırlıyorum yanıtları üzerindeki etkisi

Kelime ve doğru yanlış yanıt ikili etkileşiminin anlamlı sonucundan yola çıkarak kelime türleri için ayrı ayrı varyans analizleri yapılmıştır. Bu etkileşim bize doğru ve yanlış yanıtlardaki hatırlıyorum cevaplarının oranlarının kelime türüne göre farklılaştığını göstermektedir. İlk olarak kritik kelimelerde hatırlıyorum yanıtlarında verilen doğru yanlış yanıt karşılaştırması için varyans analizi uygulanmıştır. Kritik kelimeler için hatırlıyorum değerlendirmesinde verilen doğru ve yanlış yanıtlar anlamlı şekilde farklılaşmıştır ($F_{1,65}$= 87.21, p < .001, η^2 = .57). Kritik kelimeler için .49 ortalama ile doğru yanıtlarda hatırlıyorum değerlendirmesi yapılırken, .20 ortalama ile yanlış yanıtlarda hatırlıyorum değerlendirmesi yapılmıştır. İlişkili kelimeler için hatırlıyorum değerlendirmesinde doğru ve yanlış yanıtlar anlamlı şekilde farklılaşmıştır ($F_{1,65}$= 157.69, p < .001, η^2 = .71). İlişkili kelimelerde .41 ortalama ile doğru yanıtlarda hatırlıyorum değerlendirmesi yapılırken, .12 ortalama ile yanlış yanıtlarda hatırlıyorum değerlendirmesi yapılmıştır. İlişkisiz kelimeler için hatırlıyorum değerlendirmesinde verilen doğru ve yanlış yanıtlar da anlamlı şekilde farklılaşmıştır ($F_{1,65}$= 94.08 , p < .001, η^2 = .59). İlişkisiz kelimeler için .30 ortalama ile doğru yanıtlarda hatırlıyorum değerlendirmesi yapılırken, .09 ortalama ile yanlış yanıtlarda hatırlıyorum değerlendirmesi yapılmıştır (Bkz: Şekil 3).

Hatırlıyorum yanıtlarında kelime türü, doğru yanlış yanıt ve diğer kişi yanıtı 3'lü etkileşiminin anlamlılığı nedeniyle bu üç kelime türü için ayrı ayrı varyans analizleri yapılmıştır.

Kritik kelimelerde yapılan hatırlıyorum değerlendirmesi için diğer kişi yanıtı (doğru, yanlış, yanıt yok) x doğru/yanlış yanıt etkileri varyans analizi ile incelenmiştir. Analiz sonucunda doğru yanlış yanıt temel etkisi ($F_{1,65}$= 96.68, p < .001, η^2 = .60) ve diğer yanıt temel etkisi ($F_{2,130}$= 4.19, p < .05, η^2 = .061) anlamlı bulunmuştur. Doğru yanlış yanıt ve diğer yanıt etkileşimi anlamlı bulunmamıştır ($F_{2,130}$= 2.57, p = *.08*, η^2 = .04). Kritik kelimeler için yapılan hatırlıyorum değerlendirmesinde verilen doğru yanıt ortalamaları, diğer kişi yanıtı doğru olduğunda .50, diğer kişi yanıtı yanlış olduğunda .44 ve diğer kişiden yanıt görmedikleri durumda .55'tir. Ortalamalara ait grafik Şekil 4'te sunulmuştur.

-------Şekil **4**----

Bonferroni post hoc testi sonuçlarına bakıldığında diğer kişiden yanlış yanıt görülen koşulla diğer kişiden yanıt görülmeyen koşul arasında verilen doğru yanıt ortalamaları anlamlı şekilde farklılaşmaktadır. Yani kişiler kritik kelimelerde diğer kişiden yanlış yanıt gördüklerinde, diğer kişiden herhangi bir yanıt görmedikleri koşula göre daha az hatırlıyorum değerlendirmesi yapmaktadırlar. Kritik kelimeler için en az hatırlıyorum değerlendirmesinin diğer kişiden yanlış yanıt gördükleri koşulda yapılması beklenebilecek bir sonuçtur. Bu sonuçlara göre, kritik kelimeler için katı-

lımcılar diğer kişiden yanlış yanıt gördüklerinde, diğer kişiden hiçbir yanıt görmedikleri koşula göre verdikleri hatırlıyorum yanıtları anlamlı şekilde azalmaktadır. Doğru yanıtları için anımsama sürecinden en fazla yararlandıkları kritik kelimelerde, diğer kişiden herhangi bir yanıt görmedikleri koşulda kendi bilgilerine daha fazla güvenirlerken, diğer kişiden yanlış bir yanıt gördüklerinde tanıma belleği performansları etkilenmekte ve yaptıkları hatırlıyorum değerlendirmesi düşüş göstermektedir.

İlişkili kelimelerde yapılan hatırlıyorum değerlendirmesinde diğer kişi yanıtı 3 x doğru yanlış yanıt etkileri için varyans analizi uygulanmıştır. Analiz sonucunda doğru yanlış yanıt temel etkisi anlamlı bulunmuştur. ($F_{1,65}$= 140.70, p < .001, η^2 = .68). Diğer yanıt temel etkisi ($F_{2,130}$= 1.52, p > .05, η^2 = .02) ve diğer yanıt doğru yanlış yanıt etkileşimi ise anlamlı değildir ($F_{2,130}$= .18, p > .05, η^2 = .003).

İlişkisiz kelimelerde yapılan hatırlıyorum değerlendirmesinde diğer kişi yanıtı 3 x doğru yanlış yanıt etkileri için varyans analizi uygulanmıştır. Analiz sonucunda doğru yanlış yanıt temel etkisi anlamlı bulunmuştur ($F_{1,65}$= 110.49, p < .001, η^2 = .63). Diğer yanıt temel etkisi anlamlı değildir ($F_{2,130}$= 1.38, p > .05, η^2 = .02). Doğru yanlış yanıt ve diğer yanıt ikili etkileşimi ise anlamlı bulunmuştur ($F_{2,130}$= 3.42, p < .05, η^2 = .05). İkili etkileşimin anlamlılığı nedeniyle ilişkisiz kelimelerde diğer yanıta göre doğru ve yanlış yanıtlar için ayrı varyans analizleri yapılmıştır. İlişkisiz kelimeler için hatırlıyorum değerlendirmesinde diğer kişi yanıtına göre verilen doğru yanıtların etkisi anlamlı değildir ($F_{2,130}$= 2.81, p > .05, η^2 = .04). İlişkisiz kelimeler için hatırlıyorum değerlendirmesinde diğer kişi yanıtına göre verilen yanlış yanıtların Mauchly testi sonuçları küresellik varsayımının ihlal edildiğini göstermektedir, $\chi 2(2) = 15{,}78$, p < ,001. Küresellik ihlali nedeniyle Huynh-Feldt düzeltmesinden yararlanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre ilişkisiz kelimeler için diğer kişi yanıtına göre verilen yanlış yanıtların etkisi de anlamlı değildir ($F_{1.68,109.08}$= 2.24, p > .05, η^2 = .03).

Kelime türü, diğer kişi yanıtı, doğru yanlış yanıtlar ve iç/dış grubun biliyorum yanıtları üzerindeki etkisi

Denek içi desende, bağımsız değişkenler; diğer kişi yanıtının doğruluk durumu (doğru, yanlış, yanıt yok) ve yanıt verilen DRM kelime türünün (kritik, ilişkili, ilişkisiz) bağımlı değişken olarak kişilerin verdikleri yanıtları ile ilgili yaptıkları biliyorum değerlendirmesine etkisi incelenmiştir. Biliyorum yanıtlarında kelime türü (kritik, ilişkili, ilişkisiz) x diğer kişi yanıtı 3(doğru, yanlış, yanıt yok) x doğru/yanlış yanıt etkileri gruplar arası (iç /dış grup) varyans analizi ile incelenmiştir. Diğer kişi yanıtına göre üç kelime türü için biliyorum yanıtlarında doğru yanlış yanıt oranları Şekil 5'te sunulmuştur.

-----Şekil **5**----

Sonuçlara bakıldığında, kelime türü temel etkisi ($F_{2, 128} = 94.72$, $p < .001$, $\eta^2 = .60$), doğru yanlış yanıt temel etkisi ($F_{1, 64} = 27.11$, $p < .001$, $\eta^2 = .30$) anlamlı bulunmuştur. Ayrıca kelime türü ve doğru yanlış yanıt ikili etkileşimi de anlamlı bulunmuştur ($F_{2, 128} = 3.09$, $p < .05$, $\eta^2 = .046$). En fazla biliyorum yanıtı .31 ortalama ile ilişkisiz kelimelere verilmiştir. Daha sonra .24 ortalama ile ilişkili kelimelere biliyorum yanıtı verilirken en az biliyorum yanıtı .15 ortalama ile kritik kelimelerde verilmiştir. Bonferroni post hoc testi sonucunda göre üç kelime türü ortalaması birbirinden anlamlı şekilde farklılaşmaktadır. Doğru ve yanlış yanıt ortalamalarına bakıldığında .26 ortalama ile doğru yanıtlarda biliyorum değerlendirmesi kullanılırken, .20 ortalama ile yanlış yanıtlarda biliyorum değerlendirmesi kullanılmıştır.

Biliyorum yanıtları üzerinde diğer kişi yanıtının etkisi ($F_{2,128} = 2.28$, $p > .05$, $\eta^2 = .034$) ve gruplar arası etki ($F_{1,64} = 2.95$, $p > .05$, $\eta^2 = .044$) anlamlı değildir. Kelime ve doğru yanlış yanıt etkileşiminin anlamlı olması sebebiyle, her bir kelime türü için ayrı varyans analizleri yapılmıştır.

Doğru ve yanlış yanıtlarda yapılan biliyorum değerlendirmesi oranları üç kelime türü için ayrı ayrı varyans analizleri ile incelenmiştir. Kritik kelimeler için verilen biliyorum yanıtları doğru ve yanlış yanıtlar arasında anlamlı bir fark göstermemiştir ($F_{1,65} = 2.41$, $p > .05$, $\eta^2 = .03$). İlişkili kelimelerde verilen doğru ve yanlış yanıt ortalamaları anlamlı şekilde farklılaşmaktadır ($F_{1,65} = 6.10$, $p < .05$, $\eta^2 = .08$). İlişkisiz kelimelerde verilen doğru ve yanlış yanıt ortalamaları da anlamlı şekilde farklılaşmaktadır ($F_{1,65} = 36.12$, $p < .05$, $\eta^2 = .36$). Bu sonuçlar birinci deneyle aynı şekilde, kişilerin kritik kelimelerde biliyorum cevabı verdikleri yanıtlarında doğru ve yanlış yanıtlarının birbirinden farklılaşmadığını göstermektedir. Yani kişiler kritik kelimelerde biliyorum değerlendirmesinde bulunurken kelimelerin kendilerine gerçekten sunulup sunulmadığını ayırt edememişlerdir. İlişkili ve ilişkisiz kelimelerde ise kelimelerin kendilerine gerçekten sunulup sunulmadığı ayrımını başarılı bir şekilde yapabilmişlerdir. Sahip oldukları düşük duyarlılıkla kritik kelimelerin gerçekten sunulup sunulmadığını ayırt edemedikleri durumda biliyorum değerlendirmesinde bulunmayı seçmişlerdir.

DENEY 2

İkinci deneyde, birinci deneyden farklı olarak diğer kişiden edinilen bilginin doğruluk oranları artırılmıştır. Birinci deneyde diğer kişinin yanıtlarındaki doğru oranı %25 yanlış oranı %50 iken ikinci deneyde bunun tersi şekilde diğer kişinin yanlış yanıt oranı %25 doğru yanıt oranının %50 olması sağlanmıştır. Bu sayede, katılımcıların birinci deneyde gösterdikle-

ri uyum etkilerinin diğer kişinin bilgisine duydukları güvenle ilişkili olup olmadığının görülmesi ve diğer kişinin daha fazla doğru yanıt vermesi ile daha güvenilir algılanması durumundaki uyum etkileri incelenmek istenilmiştir. Birinci deney sonunda iç/dış grup etkilerinin anlamlı olmaması nedeniyle ikinci deneyde yeniden gruplar arası karşılaştırma yapılmamıştır.

YÖNTEM

Katılımcılar

Araştırmanın örneklemi, Uludağ Üniversitesi Psikoloji Bölümünde okumakta olan birinci sınıf psikoloji öğrencilerinden gönüllülük esasıyla oluşturulmuştur. Deneye toplam 33 kişi katılmıştır. Katılımcıların yaş ortalaması 19.21, standart sapması 1.33'tür. Araştırmanın etik açıdan uygunluğu Uludağ Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etik Kurulu tarafından onaylanmıştır.

Veri toplama araçları

İkinci deneyde, materyal olarak diğer deneyle aynı kelime listeleri kullanılmıştır.

İşlem

Deneyle ilgili duyuruların yapılması, deneye katılan kişilerin verilerinin toplanması aşamalarında diğer iki deneyle aynı işlem yolu izlenmiştir. İkinci deneydeki iç/dış grup etkileri bu deneyde incelenmemiştir, dolayısıyla ikinci deneydeki psikoloji grubuyla aynı şekilde diğer kişi yanıtı koşullarında ekranın altında sadece psi (Ψ) logosu kullanılmıştır. İkinci deneyin birinci deneyden farkı, diğer kişi yanıtının doğru ve yanlış bilgi oranlarıdır. Test aşamasında ekrana gelen kelime çiftlerinden kritik kelimeler için 8'inde diğer kişi yanıtı doğruyken (%50), 4'ünde ekrana hiçbir yanıt gelmemiş (%25), 4'ünde (%25) diğer kişi yanıtı yanlış bilgi vermiştir. Aynı şekilde ilişkisiz kelimeler için 8 doğru, 4 yanıt yok, 4 yanlış koşulu oluşturulmuştur. İlişkisiz kelimeler için sunulan kelime çiftleri kritik ve ilişkili kelime çiftlerinin iki katı olduğundan, diğer yanıt koşulu da buna uygun şekilde 16 doğru, 8 yanıt yok ve 8 yanlış yanıt şeklinde oluşturulmuştur. Doğru yanlış yanıt oranlarındaki değişimle birlikte, diğer kişinin bilgisine karşı duyulan güvenin artırılması amaçlanmıştır. Bu sayede bellek uyumunda önemli bir faktör olan diğer kişiye karşı duyulan güvenin değişimlenmesi sağlanmak istenmiştir. Deneyin ilerleyişini gösteren şema Şekil 1'de sunulmuştur. Deney OpenSesame 3 (Mathôt vd., 2012) programı kullanılarak hazırlanmıştır. Toplanan veriler SPSS 23 (IBM, 2013) ve JASP 0.9.0.0 (JASP Team, 2018) programları kullanılarak analiz edilmiştir.

BULGULAR

Kelime türüne göre diğer kişiden gelen yanıt etkisiyle verilen doğru yanıtlar

Denek içi desende, bağımsız değişkenler; diğer kişi yanıtının doğruluk durumu (doğru, yanlış, yanıt yok) ve yanıt verilen DRM kelime türünün (kritik, ilişkili, ilişkisiz) bağımlı değişken olarak kişilerin verdikleri doğru yanıtları üzerindeki etkisi incelenmiştir. Ortalamalara ait grafik Şekil 6'da sunulmuştur.

------Şekil **6**------

Varyans analiz sonucunda kelime temel etkisi anlamlı bulunmamıştır ($F_{2,64}$= 1.48, $p > .05$, $\eta^2 = .04$). Diğer kişi yanıtı temel etkisi de anlamlı bulunmamıştır ($F_{1.38,\ 44.11} = 1.81$, $p > .05$, $\eta^2 = .05$). Kelime ve diğer yanıt ikili etkileşimi ise istatistiksel olarak anlamlıdır ($F_{3.45,\ 110.55} = 3.54$, $p < .05$, $\eta^2 = .010$).

Kelime ve diğer kişi yanıtının anlamlı etkileşimden yola çıkarak, bu anlamlılığın yönünü öğrenebilmek için her bir kelime türü için diğer kişi yanıtına göre (doğru, yanlış, yanıt yok) tek yönlü varyans analizleri uygulanmıştır.

Analiz sonuçlarına göre kritik ($F_{1.35,\ 43.17} = 1.94$, $p > .05$, $\eta^2 = .057$) ve ilişkili kelimeler ($F_{2,\ 64} = 1.05$, $p > .05$, $\eta^2 = .032$) için diğer kişi yanıtının anlamlı bir etkisi görülmemiştir. İlişkisiz kelimeler için ise bu etki anlamlıdır ($F_{1.53,\ 48.85} = 7.40$, $p < .05$, $\eta^2 = .19$). İlişkisiz kelimeler için, diğer kişiden herhangi bir yanıt görülmeyen koşulda .56 ortalama ile doğru yanıt verilmiştir. Diğer kişiden yanlış yanıt görülen koşulda verilen doğru yanıt ortalaması .62 iken, diğer kişiden doğru yanıt görülen koşulda verilen doğru yanıt ortalaması .72'dir.

Ortalamalar arasındaki farkın anlamlı olup olmadığını görmek için Bonferroni post hoc testi sonuçlarına baktığımızda, diğer kişiden doğru bilgi görülen koşulda verilen doğru yanıt ortalamasının, diğer kişiden yanlış yanıt görülen koşulla diğer kişiden yanıt görülmeyen koşulun her ikisinden de anlamlı şekilde farklılaştığı görülmüştür. Diğer kişinin yanlış bilgi verdiği koşul ile diğer kişiden bilgi görülmeyen koşul arasındaki fark anlamlı değildir. Kritik ve ilişkili kelimeler için katılımcıların verdiği doğru yanıtlar üzerinde, diğer kişiden gelen doğru ya da yanlış herhangi bir bilginin etkisi görülmemiştir. İlişkisiz kelimeler için en fazla doğru yanıtın kişilerin diğer kişiden doğru yanıt gördükleri koşulda verildiği, diğer kişiden yanlış yanıt görüldüğünde doğru yanıtların azaldığı ve diğer kişiden herhangi bir yanıt görülmediğinde en aza indiği görülmüştür. Kritik kelimeler için diğer kişinin yanlış yanıt verdiği koşulda verilen doğru yanıtlarda azalma gözlense de bu durum istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Kelime türü, diğer kişi yanıtı ve doğru yanlış yanıtların hatırlıyorum yanıtları üzerindeki etkisi

Denek içi desende, bağımsız değişkenler; diğer kişi yanıtının doğruluk durumu (doğru, yanlış, yanıt yok) ve yanıt verilen DRM kelime türünün (kritik, ilişkili, ilişkisiz) bağımlı değişken olarak kişilerin verdikleri yanıtları ile ilgili yaptıkları hatırlıyorum değerlendirmesine etkisi incelenmiştir. Analiz için tekrar eden ölçümlerde ANOVA kullanılmıştır. Diğer kişi yanıtına göre üç kelime türü için hatırlıyorum yanıtlarında doğru yanlış yanıt oranları Şekil 7'de sunulmuştur.

-----Şekil **7**----

Analiz sonuçlarına bakıldığında hatırlıyorum yanıtları üzerinde kelime türünün ($F_{2, 64} = 44.49$, $p < .001$, $\eta^2 = .58$) doğru yanlış yanıtların ($F_{1, 32} = 68.47$, $p < .001$, $\eta^2 = .68$) ve diğer kişi yanıtının ($F_{2, 64} = 5.56$, $p < .05$, $\eta^2 = .15$) anlamlı temel etkileri görülmüştür. Ayrıca kelime ile diğer yanıt ikili etkileşimi de ($F_{4, 128} = 2.64$, $p < .05$, $\eta^2 = .076$) anlamlıdır.

Bu sonuçlara göre üç kelime türü için verilen hatırlıyorum yanıtları anlamlı şekilde farklılaşmıştır. En fazla hatırlıyorum yanıtı .32 ortalama ile kritik kelimelerde verilirken, ilişkili kelimelerde .25, ilişkisiz kelimelerde ise .18 ortalama ile en düşük hatırlıyorum değerlendirmesi yapılmıştır. Bonferroni post hoc testi sonuçlarına göre üç kelime türüne verilen hatırlıyorum yanıtları birbirlerinden anlamlı şekilde farklılık göstermektedir.

Doğru ve yanlış yanıtlarda yapılan hatırlıyorum değerlendirmesi de anlamlı şekilde farklılık göstermiştir. Doğru yanıtlarda .36 ortalama ile hatırlıyorum değerlendirmesi yapılırken, yanlış yanıtlardan sonra yapılan hatırlıyorum değerlendirmesi ortalaması .14'tür.

Diğer kişi yanıtının anlamlı temel etkisinden sonra Bonferrroni post hoc testi sonuçlarına baktığımızda, diğer kişinin yanlış yanıtının anlamlı şekilde diğer yanıt türlerinden farklılaştığı görülmektedir. Diğer kişinin doğru yanıtından sonra verilen hatırlıyorum yanıtı ortalaması .26, diğer kişiden yanıt görülmeyen koşulda verilen hatırlıyorum yanıtı ortalaması .27 iken diğer kişinin yanlış yanıtı sonrası verilen hatırlıyorum yanıtı ortalaması .22'ye düşmüştür. Yani kişiler diğer kişiden bir yanıt görmediklerinde ya da doğru bir yanıt gördüklerinde hatırlıyorum yanıtını daha rahat kullanırlarken, diğer kişinin yanlış yanıtını gördükten sonra hatırlıyorum değerlendirmelerinde düşüş gözlenmiştir.

Varyans analizi sonucunda kelime ve diğer yanıt ikili etkileşiminin anlamlılığı nedeniyle, her bir kelime türü için ayrı varyans analizleri gerçekleştirilmiştir.

Kelime türüne göre, diğer kişi yanıtının hatırlama yanıtı üzerindeki etkisi

Kelime ve diğer yanıt ikili etkileşiminin anlamlı sonucundan yola çıkarak kelime türleri için ayrı ayrı varyans analizleri yapılmıştır. Bu etkileşim bize diğer kişi yanıtına göre verilen hatırlıyorum cevaplarının oranlarının kelime türüne göre farklılaştığını göstermektedir. İlk olarak kritik kelimelerde diğer yanıt türüne göre verilen hatırlıyorum yanıtlarının karşılaştırması için varyans analizi uygulanmıştır.

Kritik kelimeler için diğer kişi yanıtına göre yapılan hatırlıyorum değerlendirmesi anlamlı şekilde farklılaşmıştır ($F_{2,64}$= 4.55, p < .05, η^2 = .13). Diğer kişi yanıtının doğru olduğu koşulda .32 ortalama ile hatırlıyorum değerlendirmesi yapılırken, diğer kişiden yanıt görülmeyen koşulda .36 ortalama ile hatırlıyorum değerlendirmesi yapılmıştır. Diğer kişi yanıtının yanlış olduğu koşulda yapılan hatırlıyorum değerlendirmesi ortalaması ise .28'dir. Ortalamalar Şekil 8'de sunulmuştur.

-----Şekil **8**------

Ortalamalarının birbirlerinden anlamlı şekilde farklılaşıp farklılaşmadığını görmek için Bonferroni post hoc testi uygulanmıştır. Test sonuçlarına göre diğer yanıtın yanlış olduğu durumda yapılan hatırlıyorum değerlendirmesi anlamlı şekilde diğer kişiden yanıt görülmeyen koşulla farklılaşmaktadır. Yani kişiler kritik kelimelerde en az hatırlıyorum değerlendirmesini anlamlı şekilde diğer kişiden yanlış yanıt gördükleri koşulda yapmaktadırlar. Diğer kişiden doğru yanıt gördükleri koşulda yaptıkları hatırlıyorum değerlendirmesi ise diğer iki koşuldan anlamlı şekilde farklılaşmamıştır. Sonuç olarak kritik kelimeler için diğer kişiden herhangi bir yanıt görülmeyen durumda verilen yanıtlardan sonra yapılan hatırlıyorum değerlendirmesi, diğer kişiden yanlış yanıt görülen koşulda verilen yanıtlardan sonra anlamda şekilde azalmıştır.

İlişkili kelimeler için diğer kişi yanıtına göre yapılan hatırlıyorum değerlendirmesi istatistiksel olarak anlamlı değildir. ($F_{2,64}$= 0.17, p >.05, η^2 = .001). İlişkisiz kelimeler için diğer kişi yanıtına göre yapılan hatırlıyorum değerlendirmesi ise istatistiksel olarak anlamlıdır ($F_{2,64}$= 8.59 , p < .001, η^2 = .21). Diğer kişi yanıtının doğru olduğu koşulda .21 ortalama ile hatırlıyorum değerlendirmesi yapılırken, diğer kişiden yanıt görülmeyen koşulda .18 ortalama ile hatırlıyorum değerlendirmesi yapılmıştır. Diğer kişi yanıtının yanlış olduğu koşulda yapılan hatırlıyorum değerlendirmesi ortalaması ise .14'tür. Ortalamalar Şekil 9'da sunulmuştur.

-------Şekil **9**--------

Ortalamalarının birbirlerinden anlamlı şekilde farklılaşıp farklılaşmadığını görmek için Bonferroni post hoc testi uygulanmıştır. Test sonuçları-

na göre diğer yanıtın yanlış olduğu durumdan sonra yapılan hatırlıyorum değerlendirmesi anlamlı şekilde diğer iki koşuldan farklılaşmaktadır. Kişiler ilişkisiz kelimeler için en az hatırlıyorum yanıtını diğer kişiden yanlış bilgi gördükleri koşulda vermişlerdir.

Kelime türü, diğer kişi yanıtı ve doğru yanlış yanıtların biliyorum yanıtları üzerindeki etkisi

Denek içi desende, bağımsız değişkenler; diğer kişi yanıtının doğruluk durumu (doğru, yanlış, yanıt yok) ve yanıt verilen DRM kelime türünün (kritik, ilişkili, ilişkisiz) bağımlı değişken olarak kişilerin verdikleri yanıtları ile ilgili yaptıkları biliyorum değerlendirmesine etkisi incelenmiştir. Bu etkiler tekrar eden ölçümlerde ANOVA ile incelenmiştir. Diğer kişi yanıtına göre üç kelime türü için biliyorum yanıtlarında doğru yanlış yanıt oranları Şekil 10'da sunulmuştur.

----------Şekil **10**--------

Analiz sonuçlarına bakıldığında biliyorum yanıtları üzerinde kelime türünün ($F_{2, 64} = 44.77$, $p < .001$, $\eta^2 = .58$) doğru yanlış yanıtların ($F_{1, 32} = 17.12$, $p < .001$, $\eta^2 = .35$) ve diğer kişi yanıtının ($F_{2, 64} = 5.32$, $p < .05$, $\eta^2 = .14$) anlamlı temel etkileri görülmüştür. Ayrıca kelime ile diğer yanıt ikili etkileşimi de ($F_{4, 128} = 2.73$, $p < .05$, $\eta^2 = .079$) anlamlıdır.

Bu sonuçlara göre üç kelime türü için verilen biliyorum yanıtları anlamlı şekilde farklılaşmıştır. En fazla biliyorum yanıtı .32 ortalama ile ilişkisiz kelimelerde verilirken, ilişkili kelimelerde bu ortalama .25'tir. En düşük biliyorum değerlendirmesi ise .18 ortalama ile kritik kelimelerde yapılmıştır. Bonferroni post hoc testi sonuçlarına göre üç kelime türüne verilen biliyorum yanıtları birbirlerinden anlamlı şekilde farklılık göstermektedir.

Doğru ve yanlış yanıtlarda yapılan biliyorum değerlendirmesi de anlamlı şekilde farklılık göstermiştir. Doğru yanıtlarda .29 ortalama ile biliyorum değerlendirmesi yapılırken, yanlış yanıtlardan sonra yapılan biliyorum değerlendirmesi ortalaması .21'dir.

Diğer kişi yanıtının anlamlı temel etkisinden sonra Bonferrroni post hoc testi sonuçlarına baktığımızda, diğer kişinin yanlış yanıtının anlamlı şekilde diğer yanıt türlerinden farklılaştığı görülmektedir. Diğer kişinin doğru yanıtından ve diğer kişinin yanıtı olmayan koşuldan sonra verilen biliyorum yanıtı ortalaması .24 iken diğer kişinin yanlış yanıtı sonrası verilen biliyorum yanıtı ortalaması .28'e yükselmiştir. Yani kişiler diğer kişiden bir yanıt görmedikleri ya da doğru bir yanıt gördükleri koşullara kıyasla, diğer kişiden yanlış bir yanıt gördükleri koşulda daha fazla biliyorum değerlendirmesi yapmayı tercih etmişlerdir.

Varyans analizi sonucunda kelime ve diğer yanıt ikili etkileşiminin

anlamlılığı nedeniyle, her bir kelime türü için ayrı varyans analizleri gerçekleştirilmiştir.

Kelime türüne göre, diğer kişi yanıtının biliyorum yanıtları üzerindeki etkisi

Kelime ve diğer yanıt ikili etkileşiminin anlamlı sonucundan yola çıkarak kelime türleri için ayrı ayrı varyans analizleri yapılmıştır. Bu etkileşim bize diğer kişi yanıtına göre verilen biliyorum cevaplarının oranlarının kelime türüne göre farklılaştığını göstermektedir. İlk olarak kritik kelimelerde diğer yanıt türüne göre yapılan biliyorum değerlendirmelerinin karşılaştırması için varyans analizi uygulanmıştır.

Kritik kelimelerde diğer kişi yanıtına göre yapılan biliyorum değerlendirmesi anlamlıdır ($F_{2,64}$= 4.44, p > .05, η^2 = .12). Kritik kelimelerde diğer kişi yanıtının doğru olduğu koşulda .18 ortalama ile biliyorum değerlendirmesi yapılmıştır. Diğer kişiden yanlış yanıt görülen koşulda .22 ortalama ile biliyorum değerlendirmesi yapılırken, diğer kişiden yanıt görülmeyen koşulda .14 ortalama ile biliyorum değerlendirmesi yapılmıştır. Ortalamalar Şekil 11'de sunulmuştur. Bonferroni post hoc testi sonuçlarına göre diğer kişiden yanıt görülmeyen koşulda yapılan biliyorum değerlendirmesi ortalaması ile diğer kişiden yanlış yanıt görülen koşulda yapılan biliyorum değerlendirmesi anlamlı şekilde farklılaşmaktadır. Kişiler diğer kişiden yanlış yanıt gördükleri koşulda anlamlı şekilde daha fazla biliyorum değerlendirmesinde bulunmuşlardır.

-------Şekil **11**--------

İlişkili kelimelerde diğer kişi yanıtına göre yapılan biliyorum değerlendirmesi anlamlı değildir ($F_{2,64}$= 0.53, p > .05, η^2 = .002). İlişkisiz kelimelerde diğer kişi yanıtına göre yapılan biliyorum değerlendirmesi ise istatistiksel olarak anlamlıdır ($F_{2,64}$= 8.16, p < .05, η^2 = .20). İlişkisiz kelimelerde diğer kişi yanıtının doğru olduğu koşulda .29 ortalama ile biliyorum değerlendirmesi yapılırken, diğer kişiden yanıt görülmeyen koşulda .32 ortalama ile biliyorum değerlendirmesi yapılmıştır. Diğer kişi yanıtının yanlış olduğu koşulda yapılan biliyorum değerlendirmesi ortalaması ise .36'dır. Ortalamalarının birbirlerinden anlamlı şekilde farklılaşıp farklılaşmadığını görmek için Bonferroni post hoc testi uygulanmıştır. Test sonuçlarına göre diğer yanıtın yanlış olduğu durumda yapılan biliyorum değerlendirmesi diğer iki koşuldan da anlamlı şekilde farklılaşmaktadır.

Yani kişiler ilişkisiz kelimelerde en fazla biliyorum yanıtını diğer kişiden yanlış bir yanıt gördüklerinde vermişlerdir.

TARTIŞMA

Öğrenme aşamasında çalışılan DRM listelerinin test aşamasında zorunlu seçim yöntemiyle yanıtlandığı ve ardından kişilerin verdikleri yanıtları ile ilgili olarak bir hatırlıyorum/biliyorum değerlendirmesinde bulundukları toplam iki deney gerçekleştirilmiştir. Her iki deneyde, bellek uyumu etkilerinin incelenmesi amacıyla test aşamasında ekrana gelen kelime çiftlerinin bazılarının altında bir başkasına ait yanıt bilgileri de katılımcılarla paylaşılmıştır. Bu başkasının kim olduğunun (birinci deneydeki iç/dış grup üyesi karşılaştırması) ya da verdiği yanıtın doğruluk oranının (iki deney arasında değişen doğru/yanlış bilgi oranı) deneye katılan kişilerin yanıtları üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu sayede DRM listelerinde ortaya çıkan bellek yanılmasında bellek uyumu etkilerinin gözlenmesi amaçlanmıştır. İki deneyde de kişilerin yanıtlarını hatırlıyorum/biliyorum değerlendirmesi ile sınıflaması sayesinde bellek yanılmasında bellek uyumu etkilerinin tanıma belleğindeki durumu incelenebilmiştir.

Kendilerine sunulan kelime çiftlerine yanıt verdikten sonra bu yanıtlarını hatırlıyorum/biliyorum şeklinde değerlendirmeleri ile elde edilen bulgular incelendiğinde, iki deneyde de en fazla hatırlıyorum değerlendirmesinin kritik kelimelere verildiği görülmüştür. Doğru ve yanlış yanıtlardan sonra yapılan hatırlıyorum değerlendirmesi üç kelime türü için de iki deneyde anlamlı şekilde farklılaşmıştır. Kişiler doğru yanıtlarından sonra anlamlı şekilde daha fazla hatırlıyorum değerlendirmesinde bulunmuşlardır. Kendilerine gerçekten sunulmayan kritik kelimelere yanlış şekilde eski yanıtı verdikten sonra, bu yanıtlarını yüksek oranda hatırlıyorum yanıtı ile değerlendirmişlerdir. Roediger ve McDermott (1995) da kişilerin kendilerine gerçekte sunulmamış olan kritik kelimeleri yanlış şekilde hatırlamalarından sonra bu yanıtlarını yüksek oranda hatırlıyorum şeklinde değerlendirdiklerini gözlemlemişlerdir.

Kişilerin kendilerine sunulan kelime çiftlerine verdikleri yanıtlarından sonra yaptıkları biliyorum değerlendirmesi analizlerine baktığımızda iki deneyde de en fazla biliyorum yanıtını anlamlı şekilde ilişkisiz kelimelerde verdikleri görülmüştür. Kişiler kritik kelimelerin kendilerine gerçekten sunulup sunulmadığını ayırt edemedikleri durumlarda bu yanıtlarına biliyorum değerlendirmesinde bulunmuşlardır. Bu bulgu, Yonelinas'ın (2002) bellek yanılmasının yani kritik kelimelerin gerçekten sunulup sunulmadığının ayırt edilememesinin tanıma belleği süreçlerinden aşinalık ile ilişkili olduğu varsayımını desteklemektedir.

DRM listelerinin zorunlu seçim yöntemi ile hatırlanması aşamasına bir başkasına ait yanıt bilgisi eklenerek bellek uyumu etkilerinin çağrışım listelerindeki durumunun incelenmek istendiği deneylerin bulguları DRM literatürü ve bellek uyumu literatürü için farklı bilgiler sağlamıştır. Kişilere

sunulan kelime çiftlerine verilen toplam doğru yanıtlar analizlerine bakıldığında iki deneyde başkasının yanıtı değişkeninden anlamlı şekilde etkilenen kelime türünün ilişkisiz kelimeler olduğu görülmüştür. Diğer kişiden gelen bilginin çoğunlukla (yüzde elli) yanlış bilgi içerdiği ilk deneyde kişilerin ilişkisiz kelimeler için diğer kişiden herhangi bir yanıt görmedikleri koşulda verdikleri doğru yanıtlarında, diğer kişiden yanlış yanıt gördükleri ve diğer kişiden doğru yanıt gördükleri koşullarda verdikleri doğru yanıtlarına kıyasla anlamlı şekilde azalma olduğu gözlenmiştir. Diğer kişiden yanıt görmedikleri durumda ilişkisiz kelimelerde verdikleri doğru yanıtların diğer kişiden doğru yanıt gördükleri durumda artması beklenebilecek bir durumken, diğer kişiden yanlış yanıt görülen koşulda da kişilerin doğru yanıtlarının artmış olması beklenmeyen bir bulgudur. Bu bulguların gözlendiği birinci deneyde diğer kişi yanıtı bilgisinin büyük oranda yanlış bilgi içerdiği düşünüldüğünde, kişilerin diğer kişinin yanıtlarının çoğunlukla yanlış olduğunu fark ettikleri bu nedenle bu yanıtlara yeterince güvenmedikleri ve diğer kişiden yanlış yanıt gördükleri durumda da bu yanıtları doğru yanıta ulaşmak için bir ipucu olarak kullandıkları düşünülmektedir. Bu yorumu destekleyecek şekilde ikinci deneyde diğer kişi yanıtının doğruluk oranının arttırıldığı koşulda ilişkisiz kelimelerde verilen toplam doğru yanıtlara baktığımızda diğer kişiden doğru yanıt görülen koşulun anlamlı şekilde diğer iki koşuldan farklılaştığı görülmüştür. Yani kişiler diğer kişinin verdiği yanıtların doğruluk oranının arttığını bir şekilde fark ederek, ilişkisiz kelimeler için en fazla doğru yanıtı diğer kişinin doğru yanıt verdiği koşulda ortaya koymuşlardır. Diğer kişiden yanıt görülmeyen koşul ile diğer kişinin yanlış yanıt verdiği koşuldaki doğru yanıtlar ikinci deneyde farklılaşmamıştır. Birinci ve ikinci deneyde diğer kişi yanıtının içerdiği doğruluk oranı ile ilgili kişilere herhangi bir bilgi verilmemesine rağmen, iki deney arasında diğer kişi yanıtının doğruluk oranındaki yüzde 25'lik değişimi (birinci deneyde yüzde 25 olan doğru bilgi oranı ikinci deneyde yüzde 50'ye yükselirken, birinci deneyde yüzde 50 olan yanlış bilgi oranı ikinci deneyde yüzde 25'e düşmüştür) bir şekilde fark edebilmişlerdir. Hasher ve Zacks (1979) bellekle ilgili olarak kodlanan bilgilerin otomatik ve çaba gerektiren şekilde ikiye ayrıldığını, temel öneme sahip bazı bilgilerin dikkat ve bellek kapasitesini zorlamadan otomatik şekilde kaydedilebildiğini ileri sürmüşlerdir. Frekans bilgilerinin kodlanmasının yani bir uyaranın ortaya çıkma sıklığına karşı insanların duyarlılığı olduğunu ve bu bilgilerin belleğe otomatik şekilde kaydedildiğini savunmaktadırlar. Birinci ve ikinci deneydeki doğruluk oranının değişiminin kişiler tarafından bir şekilde fark edildiği ilişkisiz kelimelerde diğer kişiden doğru ve yanlış yanıt gördüklerinde verdikleri doğru yanıtlarının farklılaşmasından anlaşılabilmektedir. Hasher ve Zacks'ın (1979) görüşüyle tutarlı yönde, bir şekilde doğru yanıtların frekans bilgisini otomatik olarak kaydettikleri düşünülebilir.

İki deneyde yapılan hatırlıyorum değerlendirmelerinin diğer kişi yanıtından ne şekilde etkilendiği görmek için yapılan analizlere baktığımızda öne çıkan bulgu, kritik kelimelerde yapılan hatırlıyorum değerlendirmesinde gözlenmektedir. Her iki deneyde de kritik kelimelerde diğer kişiden yanıt görülmeyen koşulda yaptıkları hatırlıyorum değerlendirmesi, diğer kişiden yanlış yanıt gördükten sonra anlamlı şekilde azalmıştır. Hatırlıyorum değerlendirmesinin, ikili işlemleme modellerine göre anımsama süreciyle yani kişilerin daha detaylı bilgiye sahip olduğu tanıma belleği süreciyle ve Wixted ve Mickes'in (2010b) Sürekli İkili İşlem (Continous Dual Process (CDP)) modeline göre de daha güçlü bir bellek gücüyle ilişkili olduğu düşünüldüğünde, diğer kişinin yanlış yanıtı bu süreçlerde bir azalma gözlenmesine neden olmaktadır. Hatırlıyorum yanıtlarındaki bu düşüş, kişilerin diğer kişi yanıtının yanlış olmasından etkilendiklerini göstermektedir.

İkinci deneyde verilen biliyorum yanıtlarında ise kelime ve diğer yanıt ikili etkileşiminin anlamlı olduğu görülmüştür. Bu anlamlılığın nedeni kritik ve ilişkisiz kelimelerde yapılan biliyorum değerlendirmelerinden kaynaklanmaktadır. Kişilerin, diğer kişiden yanıt görmedikleri durumda kritik kelimelerde yaptıkları biliyorum değerlendirmesi diğer kişiden yanlış yanıt gördüklerinde anlamlı şekilde artış göstermiştir. Yani kişiler diğer kişiden yanlış yanıt gördükleri durumlarda daha fazla biliyorum yanıtı vermeye yönelmişlerdir. Bu bulgu, biliyorum değerlendirmesinin anımsama kadar fazla detaylı bilgiye sahip olunmayan, bir şekilde o bilginin var olduğunun düşünüldüğü aşinalık sürecini temsil ediyor oluşu ve CDP modelinin ileri sürdüğü şekilde hatırlıyorum yanıtlarına göre daha zayıf bir anısal bilgiyi temsil ettiği varsayımlarını desteklemektedir. Kişiler kritik kelimelerde, diğer kişiden yanlış yanıt gördükten sonra verdikleri yanıttan yeterince emin olamadıkları koşullarda daha fazla biliyorum değerlendirmesinde bulunmayı tercih etmişlerdir. İlişkisiz kelimeler için de benzer şekilde diğer kişiden yanlış yanıt gördükleri durumda diğer iki yanıt koşuluna kıyasla anlamlı şekilde daha fazla biliyorum değerlendirmesinde bulunmuşlardır.

Birinci deneyde diğer kişi yanıtının kim tarafından verildiğinin bellek uyumu üzerinde bir etkisi olup olmayacağını görebilmek için minimal grup paradigması hipotezlerinden yararlanılmıştır. Katılımcıların iç grup olarak algılaması beklenen koşullar oluşturulmuştur. Bunun için örneklemi oluşturan psikoloji öğrencilerinin bir başka psikoloji öğrencisinin yanıtlarını gördüklerini düşünmeleri sağlanmıştır. Ancak yapılan gruplar arası analizler sonucunda DRM listelerinde bellek uyumu etkileri açısından iç/dış grup üyesi olmanın anlamlı bir etkisi olmadığı görülmüştür.

Bellek uyumunun gözlenmesinde kişinin kendi belleğine duyduğu güven önemli bir unsurdur. İlişkisiz kelimeler için kişilerin kendi belleklerine yeterince güvenmedikleri bu nedenle bellek uyumu etkilerine bu kelime türünde daha açık oldukları gözlenmiştir. Kritik kelimeler için di-

ğer kişi yanıtının görüldüğü iki deneyde de yüksek oranda hatırlıyorum yanıtları verilmiştir. Kişiler kritik kelimelere ait kendi bilgilerine yüksek oranda güven duymaktadırlar. Ancak diğer kişiden yanlış yanıt gördükleri durumlarda sahip oldukları bellek gücünün etkilendiği anlamlı şekilde görülebilmiştir. Bu bulgular DRM listelerinde bellek uyumu etkilerini anlamak açısından önemli fikirler vermektedir. Bellek uyumunun ortaya çıkışında önemli bir faktör olan kişinin kendi belleğine ve diğer kişinin bilgisine duyduğu güvenin DRM listelerini tanımayı içeren bir görevde farklı etkileri olmuştur. Kişilerin daha düşük bellek gücüne sahip olduğu ilişkisiz kelimelerde diğer kişi bilgisine daha açık olmaları, kendi bilgilerine duydukları güvenin yüksek olduğu kritik kelimeler için ise diğer kişiden yanlış yanıt gördükleri durumda bu güvenlerinin azalması DRM listelerinde gözlenen uyum etkileri olarak öne çıkmaktadır. Horry ve arkadaşları (2012) yaptıkları çalışmada, yüz resimleri gösterdikleri kişilerin bir işbirlikçi ile etkileşime girmeden önce yanıtlarını ve yanıtları ile ilgili güven değerlendirmelerini almışlardır. Ardından işbirlikçi ile bilgi alışverişinde bulunan kişiler son olarak tekrar bir tanıma testine tabi tutulmuşlardır. Çalışmaları sonucunda araştırmacılar, kişilerin güven değerlendirmelerinin daha zayıf olduğu yanıtlarının uyumdan daha fazla etkilendiğini gözlemlemişlerdir.

Wixted ve Mickes'in (2010a) Sürekli ikili işlem (CDP) teorisine göre kişilerin daha zayıf bir bellek gücünü yansıttığı düşünülen biliyorum değerlendirmesinin diğer kişilerden yanlış bilgi görülen koşullarda artış göstermesi, literatürde bellek uyumunun kişilerin kendi belleğine yeterince güvenmediği durumlarda daha fazla gözleneceği varsayımını desteklemektedir. Ayrıca bu bulgular, Paterson ve arkadaşlarının (2012) diğer kişiye uyum gösterilmesi durumunda hatırlıyorum yanıtına kıyasla daha çok biliyorum yanıtının tercih edileceği hipotezleri ile de tutarlı sonuçlardır.

Jaeger ve arkadaşlarının (2012) çalışmasında, yararlanabilecekleri bir kaynak olarak kişilere yanıtları sunulan diğer kişinin belirgin şekilde güvenilir görülmediği koşulda dahi (diğer kişinin yanıtları şans düzeyinde doğrudur) kişilerin diğer kişi bilgisinden yararlanabildiğini ortaya koymuşlardır. Ancak araştırmacıların yaptıkları bu çalışmada, kişiler standart kelime listelerini hatırlama görevinde, içsel olarak yüksek belirsizlik yaşadıkları durumda diğer kişi bilgisini çok güvenilir görmeseler de onu kullanmaya yönelebilmişlerdir. Araştırmacılara göre şans seviyesinde doğru yanıt verilecek koşulda dış kaynağın bilgisini kullanmak bir strateji olarak uygulanmıştır.

Andrews ve Rapp (2014)çalışmalarında, birlikte hatırlama yapılan kişinin özelliklerinin bellek uyumu üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Bir işbirlikçi ile birlikte araştırmaya katılan kişilere insanların bilgiyi birlikte nasıl işlediğini inceleyen bir çalışmada oldukları bilgisi verilmiştir. İşbir-

likçinin güvenilirlik düzeyinin manipüle edildiği çalışmada yüksek ya da düşük güvenilirliğe sahip olacak şekilde iki koşul oluşturulmuştur. Birlikte hatırlama görevlerinden sonra kişilere kaynak izleme görevi verilmiştir. Bu görevde kendilerine sunulan kelimeyi listeden mi, partnerlerinden mi, her ikisinden mi yoksa hiçbirinden mi hatırladıklarını seçmeleri istenmiştir. İkinci deneyde aynı görevleri bu kez diğer kişinin güvenilirlik düzeyi yerine iç/dış grup üyesi olarak algılanacağı bir manipülasyon ile uygulamışlardır. İki deney sonunda araştırmacılar bellek uyumunda diğer kişinin güvenilir olmasının iç grup üyesi olmasından daha önemli olduğunu gözlemlemişlerdir. Bu bulguyu, kişinin güvenilir ve bilgili olmasının bellek görevini tamamlamada faydalı bir özellik iken, iç grup üyesi olarak nitelenebileceği bir özelliğinin bellek göreviyle yeterince bağlantılı olmaması ile açıklamışlardır.

Bellek uyumunun ortaya çıkmasında gerekli sosyal etkiler olan, normatif ya da enformatif etkilerin her ikisinin ya da ikisinden birinin varlığına ihtiyaç vardır. Yani kişinin bir başka kişinin bilgisinden etkilenmesinde, eğer sosyal olarak bir uyumsuzluk durumundan kaçınma isteği, gruptan dışlanmama kaygıları var ise normatif etkilerden, eğer başkasının bilgisine kendi bilgisinden daha fazla güvenip, doğruya ulaşmayı amaçlayarak diğer kişinin bilgisine uyum gösteriyor ise enformatif etkilerden söz etmekteyiz. (Hope & Gabbert, 2018) DRM listeleri ile çalışan örneklemimizde bireysel olarak yanıtları alınan kişiler diğer kişi yanıtlarını kendileri gibi bir psikoloji öğrencisinden ya da felsefe öğrencisinden aldıklarını düşünmüşlerdir. Ancak diğer kişi anonim olduğundan araştırma dışında bu kişi ile bir etkileşimleri olması pek mümkün değildir. Yani normatif uyum etkilerinin bu çalışma deseninde bir etkisi olması pek mümkün değildir. Bellek uyumunun ortaya çıkışından sorumlu bir başka faktör olan anısal çarpıtma açısından bulgular değerlendirildiğinde şu problem ortaya çıkmaktadır. Anısal çarpıtmanın bellek uyumunun ortaya çıkmasına ilişkinvarsayımı kişilerin geri getirdikleri bilginin kaynağında hataya düşmeleridir. Bellek uyumu çalışmalarının çoğunun içerdiği aşamalarda önce bir bilgiye maruz kalan katılımcı ikinci aşamada bir işbirlikçi ya da bir başka katılımcı ile birlikte hatırlama yaptıktan sonra son olarak bir kez daha bireysel hatırlama yapmakta ve bellek uyumu etkileri bu son aşamada ortaya çıkmaktadır. Anısal çarpıtma etkileri bu tarz bir çalışma deseninde etkili faktörlerden biri olabilir. Ancak yaptığımız çalışmada katılımcılar diğer kişi yanıtını test aşamasında kendi yanıtlarını verdikleri anda gördükleri için bir kaynak izleme hatası yapmaları pek mümkün değildir.

Çalışmamızda gözlenen diğer yanıt etkilerinin bellek uyumunun ortaya çıkmasından sorumlu sosyal etkilerden enformatif etki ile daha ilişkili olduğu düşünülmektedir. Katılımcılar test aşamasında yanıtlarını verdikleri sırada diğer kişi yanıtını görmüşlerdir. O esnada eğer kendi

bilgilerine yeterince güvenmiyorlar ise bir başka kaynak olarak diğer kişi yanıtını kullanmayı seçmiş olabilirler. Yapılan bu çalışmada materyal olarak çağrışım listeleri kullanılmıştır. İki deneyde de kişilerin en düşük .60 oranları civarında kelimeleri doğru hatırladıkları görülmüştür. Literatürde DRM listeleri kullanarak yapılan çalışmalarda benzer doğru hatırlama oranları görülmektedir.(Weinstein, McDermott, & Chan, 2010; Westerberg & Marsolek, 2003) Yani kişiler çağrışım listeleri ile çalıştıklarında, yanıt verirken şans seviyesinden yüksek düzeyde doğru yanıt verebildikleri, sahip oldukları bilgilerine dair yüksek bir belirsizlik yaşamadıkları düşünülebilir. Böyle bir durumda enformatif etkilerin de sınırla kalabileceği düşünülmektedir. Doğru yanıtlar açısından uyum etkilerinin ilişkisiz kelimelerde sınırlı kalması da bu sınırlılıkla alakalı bir durum olabilir.

SONUÇ

Sanal bir işbirlikçi kullanılarak ve DRM listeleri ile bellek uyumu etkilerinin aynı görev içinde incelenmeye çalışıldığı başka bir çalışmaya literatürde rastlanmamıştır. DRM listelerinin en çok öne çıkan bulgusu kritik kelimelerin diğer kelime türlerine kıyasla daha yüksek oranda yanlış şekilde hatırlanması, çalışmaya bellek uyumu süreçlerini incelemek için diğer kişi yanıtı değişkeni eklendiğinde farklı şekilde gözlenmiştir. Klasik DRM görevi bulgularında en fazla yanlış şekilde "eski" yanıtı verilen kelimeler kritik kelimeler iken, bu çalışmada en fazla yanlış yanıtların ilişkisiz kelimelerde verildiği görülmüştür. DRM listeleriyle bellek uyumu görevinde ilişkisiz kelimeler kritik kelimelerden daha çok öne çıkmıştır. Literatürde DRM listelerini zorunlu seçim yöntemi ile çalışan araştırmalarda gözlendiği şekilde kritik kelimelere kıyasla daha yüksek duyarlılığın gözlendiği ilişkisiz kelimeler diğer kişi yanıtı etkilerinin en çok gözlenebildiği kelime türü olmuştur.

Benzer bir görevin katılımcıların canlı bir işbirlikçi ile ya da bir sosyal etkileşime girmeleri koşulunda uygulanması DRM paradigmasında bellek uyumu etkilerini yorumlamak açısından katkı sağlayabilir. Literatürde sanal işbirlikçilerin kullanıldığı durumlarda da bellek uyumu etkilerinin gözlendiği çalışmalar mevcut olsa da DRM listeleri ile bellek uyumunun aynı görevde incelendiği bir çalışmada canlı bir etkileşimin sonuçlarını görmek her iki konu ile ilgili bilgilerimize katkı sağlayacaktır. Son olarak Hatırlıyorum/Biliyorum değerlendirmesi ile gözlenen bulguları daha iyi anlayabilmek açısından kişilere bir de ayrı bir güven değerlendirmesi görevi verilmesi faydalı olacaktır.

Kaynaklar

Allan, K., Midjord, J. P., Martin, D., & Gabbert, F. (2012). Memory conformity and the perceived accuracy of self versus other. *Memory & Cognition*, *40*(2), 280–286. https://doi.org/10.3758/s13421-011-0141-9

Andrews, J. J., & Rapp, D. N. (2014). Partner characteristics and social contagion: Does group composition matter? *Applied Cognitive Psychology*, *28*(4), 505–517. https://doi.org/10.1002/acp.3024

Baron, R. S., Vandello, J. A., & Brunsman, B. (1996). The forgotten variable in conformity research: The impact of task performance on social influence. *Journal of Personality & Social Psychology*, *71*(5), 915–927.

Bartlett, F. C. (1932). Remembering : A Study in Experimental and Social Psychology. *Cambridge, Social Psychology*. https://doi.org/10.1111/j.2044-8279.1933.tb02913.x

Brainerd, C. J., & Reyna, V. F. (2002). Fuzzy-Trace Theory and False Memory. *Current Directions in Psychological Science*, *11*(5), 164–169. https://doi.org/10.1111/1467-8721.00192

Deese, J. (1959). On the prediction of occurrence of particular verbal intrusions in immediate recall. *Journal of Experimental Psychology*. https://doi.org/10.1037/h0046671

Deutsch, M., & Gerard, H. B. (1955). A study of normative and informational social influence upon individual judgement. Journal of Abnormal and. *Social Psychology*, *51*, 629–636.

Gabbert, F., Memon, A., & Allan, K. (2003). Memory conformity: Can eyewitnesses influence each other's memories for an event? *Applied Cognitive Psychology*, *17*(5), 533–543. https://doi.org/10.1002/acp.885

Gabbert, F., Memon, A., Skagerberg, E. M., & Jamieson, K. (2012). Memory conformity between eyewitnesses. *Court Review: The Journal of American Judges Association*, 382.

Gallo, D. A. (2010). False memories and fantastic beliefs: 15 years of the DRM illusion. *Memory and Cognition*, *38*(7), 833–848. https://doi.org/10.3758/MC.38.7.833

Gould, J. B., & Leo, R. A. (2010). One hundred years later: Wrongful convictions after a century of research. *Journal of Criminal Law and Criminology*, *100*(3), 825–868.

Hasher, L., & Zacks, R. T. (1979). Automatic and effortful processes in memory. *Journal of Experimental Psychology: General*. https://doi.org/10.1037/0096-3445.108.3.356

Hope, L., & Gabbert, F. (2018). Memory at the Sharp End: The Costs of Remembering With Others in Forensic Contexts. *Topics in Cognitive*

Science, 1–18. https://doi.org/10.1111/tops.12357

Horry, R., Palmer, M. A., Sexton, M. L., & Brewer, N. (2012). Memory conformity for confidently recognized items: The power of social influence on memory reports. *Journal of Experimental Social Psychology*, *48*(3), 783–786. https://doi.org/10.1016/j.jesp.2011.12.010

IBM. (2013). IBM SPSS Advanced Statistics 22. *Ibm*. https://doi.org/10.1080/02331889108802322

Jaeger, A., Lauris, P., Selmeczy, D., & Dobbins, I. G. (2012). The costs and benefits of memory conformity. *Memory & Cognition*, *40*(1), 101–112. https://doi.org/10.3758/s13421-011-0130-z

JASP Team. (2018). JASP (Version 0.8.6.0). *[Computer Software]*.

Mathot, S., Schreij, D., & Theeuwes, J. (2012). OpenSesame: An open-source, graphical experiment builder for the social sciences. *Behavior Research Methods*, *44*(2), 314–324. https://doi.org/10.3758/s13428-011-0168-7

Numbers, K. T., Meade, M. L., & Perga, V. a. (2014). The influences of partner accuracy and partner memory ability on social false memories. *Memory & Cognition*, *42*(8), 1225–1238. https://doi.org/10.3758/s13421-014-0443-9

Ost, J., Blank, H., Davies, J., Jones, G., Lambert, K., & Salmon, K. (2013). False Memory ≠ False Memory: DRM Errors Are Unrelated to the Misinformation Effect. *PLoS ONE*, *8*(4). https://doi.org/10.1371/journal.pone.0057939

Paterson, H. M., Kemp, R., & McIntyre, S. (2012). Can a witness report hearsay evidence unintentionally? The effects of discussion on eyewitness memory. *Psychology, Crime & Law*, *18*(6), 505–527. https://doi.org/http://dx.doi.org/10.1080/1068316X.2010.510117

Roediger, H L, Meade, M. L., & Bergman, E. T. (2001). Social contagion of memory. *Psychonomic Bulletin & Review*, *8*(2), 365–371. https://doi.org/10.3758/BF03196174

Roediger, Henry L., & McDermott, K. B. (1995a). Creating false memories: Remembering words not presented in lists. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, *21*(4), 803–814. https://doi.org/10.1037/0278-7393.21.4.803

Roediger, Henry L., & McDermott, K. B. (1995b). Creating False Memories: Remembering Words Not Presented in Lists. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, *21*(4), 803–814. https://doi.org/10.1037/0278-7393.21.4.803

Skagerberg, E. M., & Wright, D. B. (2008). Manipulating power can affect memory conformity. *Applied Cognitive Psychology*. https://doi.org/10.1002/acp.1353

Tekcan, A. İ., & Göz, İ. (2005). *Türkçe Kelime Normları: 600 Türkçe*

Kelimenin İmgelem, Somutluk, Sıklık Değerleri ve Çağrışım Setleri. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Weinstein, Y., McDermott, K. B., & Chan, J. C. K. (2010). True and false memories in the DRM paradigm on a forced choice test. *Memory*, *18*(4), 375–384. https://doi.org/10.1080/09658211003685533

Westerberg, C. E., & Marsolek, C. J. (2003). Sensitivity Reductions in False Recognition: A Measure of False Memories with Stronger Theoretical Implications. *Journal of Experimental Psychology: Learning Memory and Cognition*. https://doi.org/10.1037/0278-7393.29.5.747

Williamson, P., Weber, N., & Robertson, M. T. (2013). The effect of expertise on memory conformity: A test of informational influence. *Behavioral Sciences and the Law*. https://doi.org/10.1002/bsl.2094

Wixted, J. T., & Mickes, L. (2010a). A continuous dual-process model of remember/know judgments. *Psychological Review*. https://doi.org/10.1037/a0020874

Wixted, J. T., & Mickes, L. (2010b). *A Continuous Dual-Process Model of Remember / Know Judgments*. *117*(4), 1025–1054. https://doi.org/10.1037/a0020874

Wright, D B, Self, G., & Justice, C. (2000). Memory conformity: exploring misinformation effects when presented by another person. *British Journal of Psychology*, *91 (Pt 2)*(December), 189–202. https://doi.org/10.1348/000712600161781

Wright, Daniel B., Memon, A., Skagerberg, E. M., & Gabbert, F. (2009). When eyewitnesses talk. *Current Directions in Psychological Science*. https://doi.org/10.1111/j.1467-8721.2009.01631.x

Yonelinas, A. P. (2002). The nature of recollection and familiarity: A review of 30 years of research. *Journal of Memory and Language*. https://doi.org/10.1006/jmla.2002.2864

Zhu, B., Chen, C., Loftus, E. F., Lin, C., & Dong, Q. (2013). The relationship between DRM and misinformation false memories. *Memory & Cognition*, *41*(6), 832–838. https://doi.org/10.3758/s13421-013-0300-2

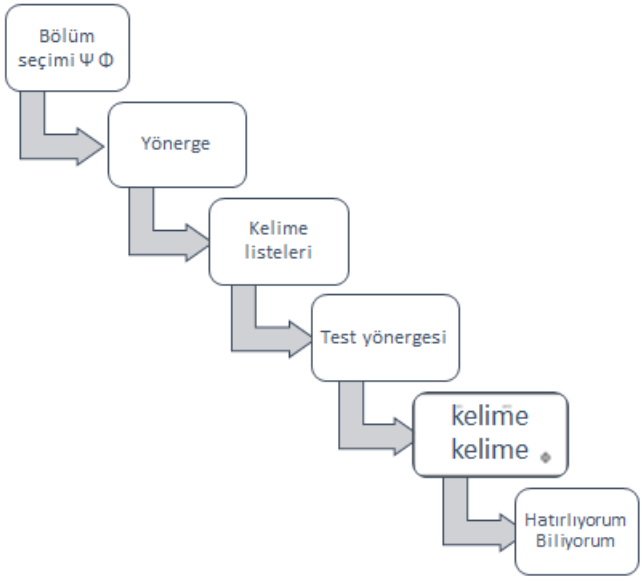

Şekil 1. Deney akış şeması

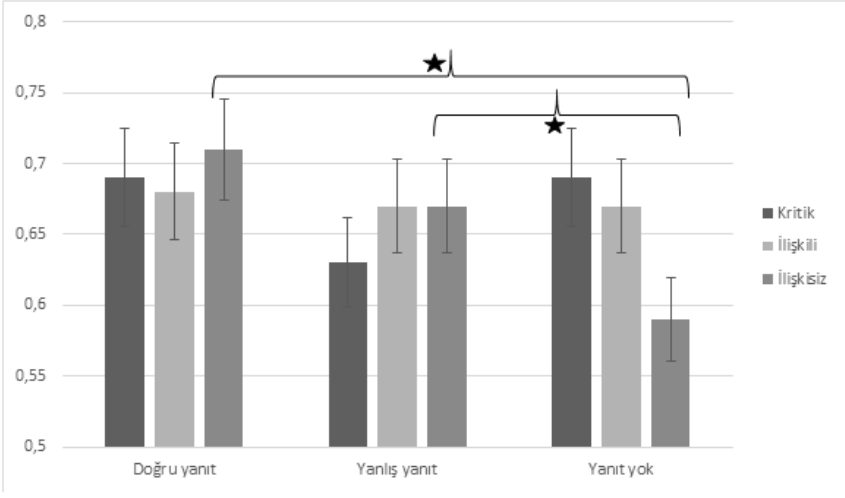

Şekil 2. Kelime türüne göre diğer yanıt etkisiyle doğru yanıt oranları. Hata çubukları %95 güven aralığını göstermektedir.

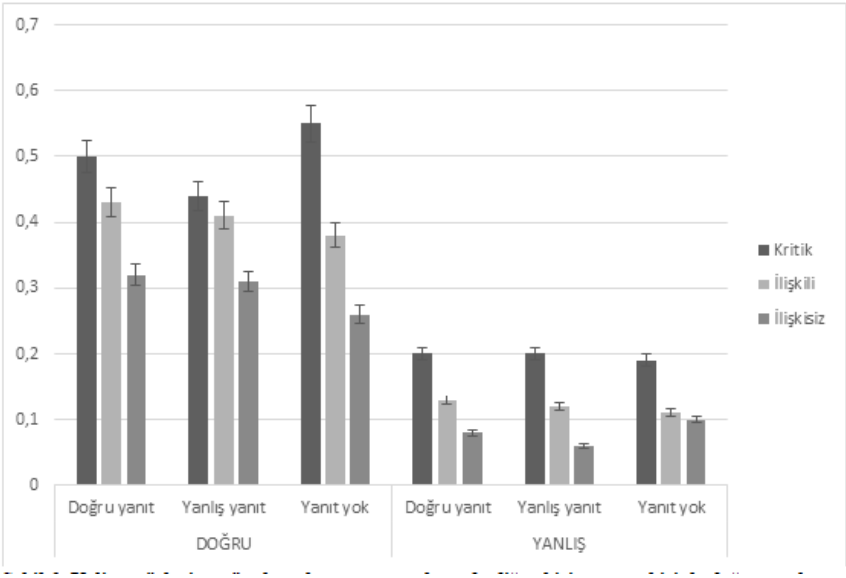

Şekil 3. Kelime türlerine göre hatırlıyorum yanıtlarında diğer kişi yanıtı etkisiyle doğru yanlış yanıt oranları. Hata çubukları %95 güven aralığını göstermektedir. (Küçük karakterlerle yazılan etiketler (Doğru, Yanlış, Yanıt yok) diğer kişinin yanıtlarını, büyük karakterlerle yazılan etiketler(DOĞRU, YANLIŞ) katılımcının yanıtlarını göstermektedir)

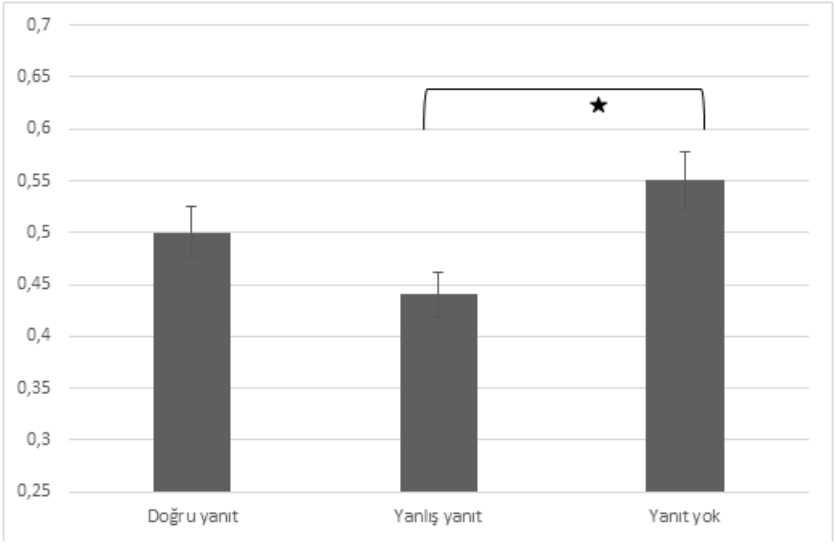

Şekil 4. Kritik kelimeler için diğer kişi yanıtına göre hatırlıyorum yanıtları. Hata çubukları %95 güven aralığını göstermektedir.

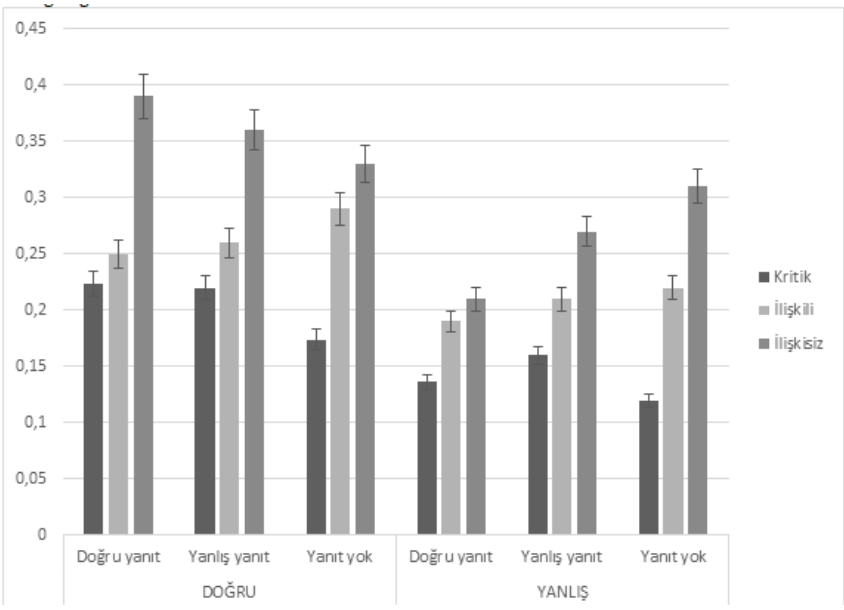

Şekil 5. Kelime türlerine göre biliyorum yanıtlarında diğer kişi yanıtı etkisiyle doğru yanlış yanıt oranları. Hata çubukları %95 güven aralığını göstermektedir. (Küçük karakterlerle yazılan etiketler (Doğru, Yanlış, Yanıt yok) diğer kişinin yanıtlarını, büyük karakterlerle yazılan etiketler(DOĞRU, YANLIŞ) katılımcının yanıtlarını göstermektedir)

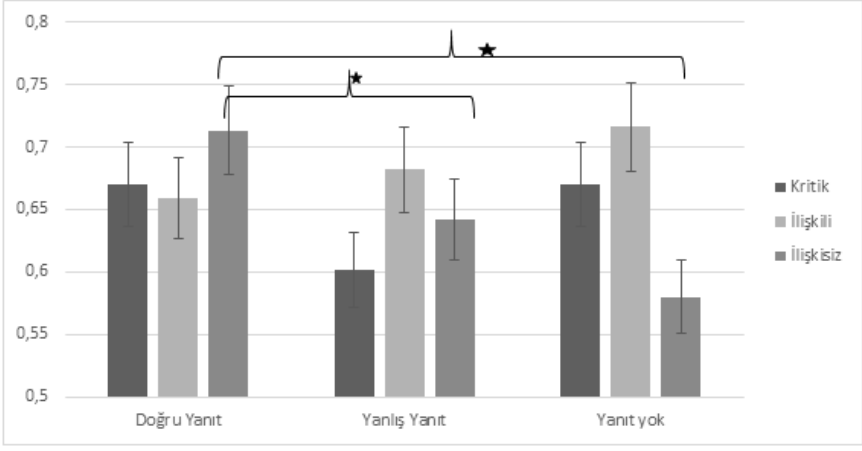

Şekil 6. Kelime türüne göre diğer yanıt etkisiyle doğru yanıt oranları. Hata çubukları %95 güven aralığını göstermektedir.

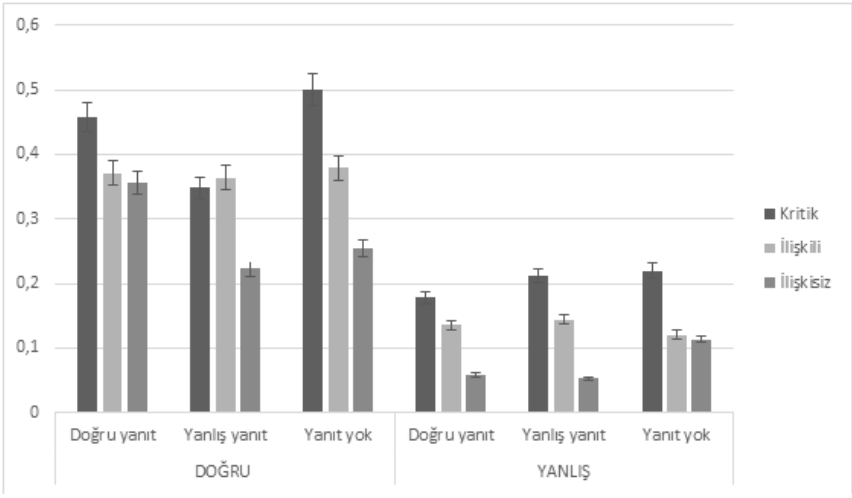

Şekil 7. Kelime türlerine göre hatırlıyorum yanıtlarında diğer kişi yanıtı etkisiyle doğru yanlış yanıt oranları. Hata çubukları %95 güven aralığını göstermektedir. (Küçük karakterlerle yazılan etiketler (Doğru, Yanlış, Yanıt yok) diğer kişinin yanıtlarını, büyük karakterlerle yazılan etiketler(DOĞRU, YANLIŞ) katılımcının yanıtlarını göstermektedir)

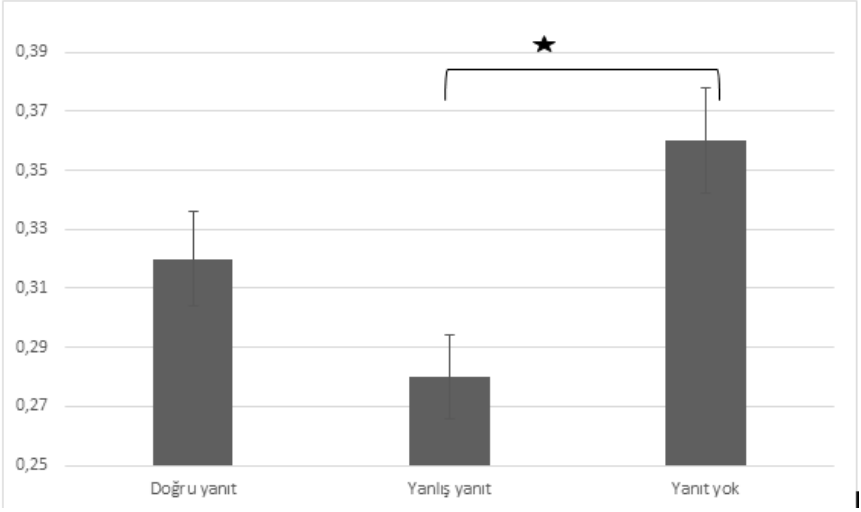

Şekil 8. Kritik kelimeler için diğer kişi yanıtına göre hatırlıyorum yanıtları. Hata çubukları %95 güven aralığını göstermektedir.

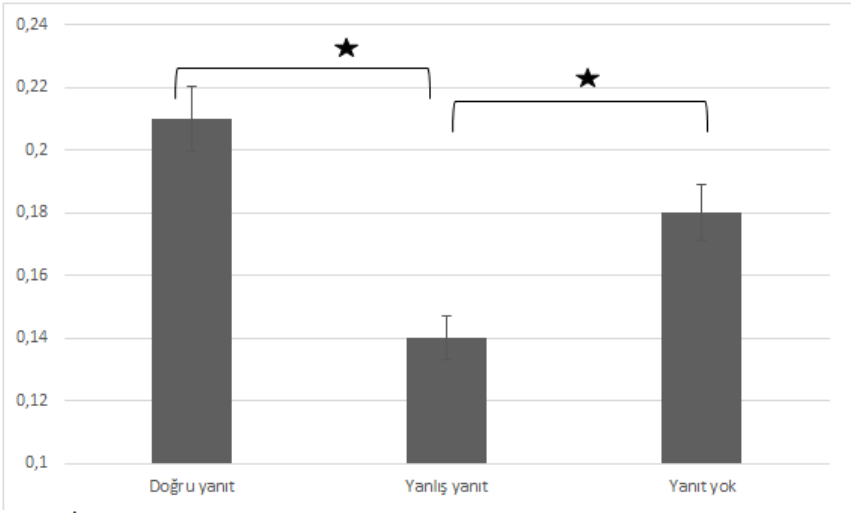

Şekil 9. İlişkisiz kelimeler için diğer kişi yanıtına göre hatırlıyorum yanıtları. Hata çubukları %95 güven aralığını göstermektedir.

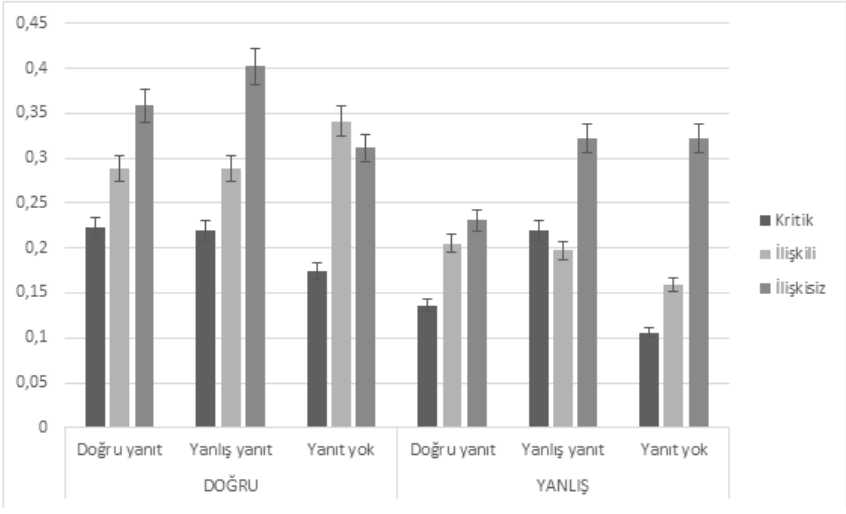

Şekil 10. Kelime türlerine göre biliyorum yanıtlarında diğer kişi yanıtı etkisiyle doğru yanlış yanıt oranları. Hata çubukları %95 güven aralığını göstermektedir. (Küçük karakterlerle yazılan etiketler (Doğru, Yanlış, Yanıt yok) diğer kişinin yanıtlarını, büyük karakterlerle yazılan etiketler(DOĞRU, YANLIŞ) katılımcının yanıtlarını göstermektedir)

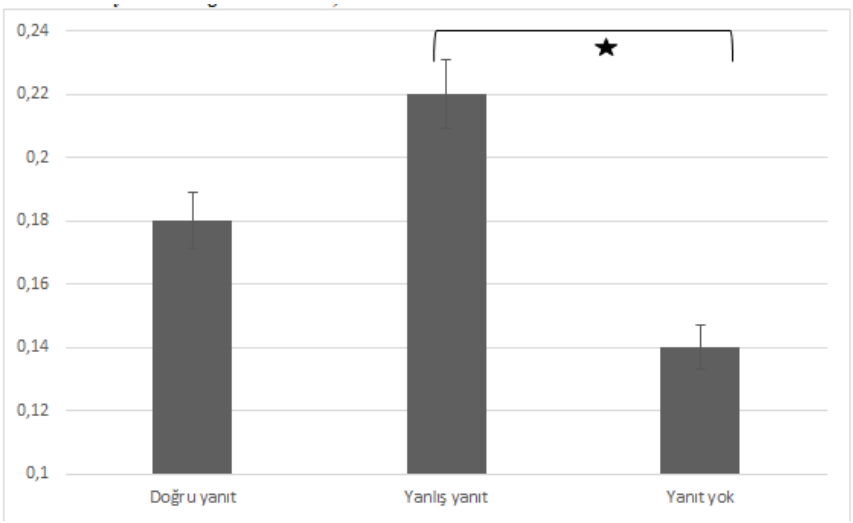

Şekil 11. Kritik kelimeler için diğer kişi yanıtına göre biliyorum yanıtları. Hata çubukları %95 güven aralığını göstermektedir.